چەردەباسێك لـە بارەی كوردانەوە

ناوی کتێب: چەردەباسێك لە بارەی کوردانەوە
نووسینی: میهردادی ئیزەدی
وەرگێڕانی: ئەمین شوان
بابەت: لێکۆڵینەوە
مۆنتاژی کۆمپیوتەر: سەیران عەبدولرەحمان فەرەج
تایپ: ئومێد عەبدولڕەحمان جاف
تیراژ: 1000 دانە
نرخ: 6000 دینار
ژمارەی سپاردن: 1025 ی 2006
چاپخانەی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
چاپی : یەکەم ساڵی 2007
کوردستان -سلێمانی
www.serdam.org

میهردادی ئیزەدی

چەردەباسێك لە بارەی کوردانەوە

بەشی زمان و شارستانییەتەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیك/ زانکۆی هارڤارد

ئەمین شوان

لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردی

سلێمانی 2007

-

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
کتێبی سەردەم ژمارە (395)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە
ئازاد بەرزنجی

ناوەرۆك

بابەت	لاپەڕە
لیستی نەخشەكان	9
لیستەی خشتبەندییەكان	11
لیستەی هێڵبەندی و وێنەكان	11
پێشەكی	15
هەندێ تێبینی لەبارەی سەرچاوەكانی ئەم كتێبەو شتی گشتیی ترەوە	19
سوپاس و پێزانین	22
فەسڵی یەكەم:	
جوگرافیا	23
سنوورەكان و جوگرافیای سیاسی	23
چۆن دابەشكاری جوگرافیایی كوردستان نەخشەكێش كەین؟	29
دابەشكارییە ناوخۆییەكان	33
فەسڵی دووەم:	41
سەرزەمین و ژینگە	41
جیۆلۆجیای زەوی	45
ئاو و هەوا و ڕێژەی بارانبارین	47
ژینگەو ژیانناسی	52
شینایی و زیندەوەر	57
فەسڵی سێیەم:	60
مێژوو	60
پێشكەوتنی تەكنۆلۆژی پێش مێژوو و دواتر 1000 – 3000 پ.ز	61
تەكنۆلۆژیای كشتوكاڵی و بڵاوبوونەوەی زمانی هیندۆ – ئەوروپی	69
چاخە مێژووییەكان	72
مێژووی هەرەكۆن: 3000 – 400 پ.ز	72
مێژووی كلاسیك 500 – 600 پێش زایین	84
مێژووی ناوەڕاست 600 – 1600 پاش زایین	99

....
116 سەرەتای مێژووی هاوچەرخ 1497 – 1918 ....
137

مێژووی هاوچەرخ 1949 – 1959 ....
153 مێژووی ئەم دواییانە: لە (1960)ەوە تا ئێستا ....
167 فەسڵی چوارەم:
167 جوگرافیای مرۆیی ....
170 هۆزەکان ....
178 هۆز و کۆنفدراسیۆنە هۆزیە کوردیەکان ....
216 کۆچکردنە مێژووییەکان ....
243 کۆچ و دەربەدەری ....
246 کۆچ پێکردن و بەزۆر نیشتەجێکردن ....
260 ئاوێتە بوون و تێکدا توانەوە ....
266 دیمۆگرافیا ....
281 رووکارەکانی ئایندە ....
284 شارنشینی و مەڵبەندە شارییەکان ....
295 کەمینە نەتەوەییەکانی کوردستان ....
301 فەسڵی پێنجەم:
301 ئایین ....
301 سایشتێکی گشتی ....
307 ئیسلام ....
312 تیرەی فریشتەکان ....
331 یارسانییەت ....
342 عەلەوییەت ....
350 یەزیدییەت ....
362 رێبازبەندییە سۆفیگەرییەکان ....
370 ئایینی جوولەکە ....
373 مەسیحییەت ....
378 بابیەت و بەهائیەت ....
382 فەسڵی شەشەم:
382 زمان، ئەدەب و چاپەمەنی ....
382 زمان ....
389 کرمانجی ....
392 پەهلەوانی ....
395 لەکی ....
397 ئەدەب ....

پەروەردە 405

فەسڵی حەوتەم: 414
كۆمەڵگا 414
كەسایەتی نەتەوەیی 414
كەسایەتی نیشتیمانی 422
پاڵەوان 423
چیاكان 426
جاش 427
ڕێكخراوی كۆمەڵایەتی 433
بارودۆخی ژن و ژیانی خێزانی 437
فەسڵی هەستەم: 445
مەسەلە سیاسی و هاوچەرخەكان 445
ناسیۆنالیزمی كورد و دەوڵەتی نەتەوایەتی 445
جیۆپۆڵەتیك 455
كەلتووری سیاسی و ڕابەرایەتی 461
دەستبژاردەی سیاسی ئەو دەمە 464
ناوچەگەری 469
حیزبە سیاسییەكان 473
ئێران 474
عێراق 480
توركیا 488
سوریا 494
فەسڵی نۆیەم: 496
ئابووری 496
سەرچاوە سرووشتییەكان 496
نەوت 496
كانزاكانی دیكە 500
ئاو 501
كشتوكاڵ 506
ئابووری كۆچەری 512
پیشەسازییەكان 516
بازرگانی 518
دەرفەتی كاركردن 522
فەسڵی دەیەم: 525
كەلتوور و هونەر 525

کەلتووری میللی 525
فۆلکلۆر و چیرۆکە فۆلکلۆرییەکان 530
میهرەجانەکان و ئاهەنگەکان و ساڵنامە 535
شایی و هەڵپەرکێ 543
شانۆ و فیلمسازی 546
نەخش و نیگار و دیزایین 550
ڕایەخ و تەون و جۆلاکاری 554
جل و بەرگ و خشڵ 567
کاری پەیکەرسازی و نەخشەکێشانی شار 575
خانووسازی و نەخشەکێشانی شار 579
مۆسیقا 584

لیستی نەخشەكان

ژمـارەی نەخشە	بابەت	لاپەڕە
1-	بەراورد لەنێوان ڕووپێوی كوردستان و ئەوروپای ناوەڕاست و ئەمەریكای ڕۆژەڵاتدا	24
2-	كوردستان لە چوارچێوەی ڕۆژەڵاتی ناوەڕاست و ئەو شوێنانەی زۆربەی دانیشتووانیان كوردن	25
3-	كوردان و پێكهاتە ئەتنیكییەكانی دراوسێیان	25
4-	گۆڕانە سەرەكییەكان لە پێكهاتەی ئەتنی ناوچە كوردنشینەكان لە (3000)ساڵی ڕابردوودا	27
5-	یەكە ئیدارییەكانی ئێستای كوردستان	30
6-	حەوت بەشە ناوخۆییە سەرەكییەكەی كوردستان	34
7-	دابەشكاریی كوردستان لەسەر بنەڕەتی ناوچە هەرە گەورەكان	40
8-	سیستەمی چیاكانی باشووری ڕۆژاوای ئاسیا	42
9-	بەرزی و نزمی زەوی	44
10-	نزمترین پلەی گەرمای ساڵانە	48
11-	ڕێژەی باران بارین لە كوردستان	51
12-	ڕەتبردی فەرهەنگی حەلەف لە كوردستان	68
13-	پادشانشین و شارە دەوڵەتەكانی كوردستان تا پێكهێنانی ئیمپراتۆریی میدیا	74
14-	ئیمپراتۆریی قوتیلەكان – دەورووبەری 2100 پێش عیسا	75
15-	ئیمپراتۆریی میدیا لە هەڕەتی بڕكردنی دەسەڵاتییدا	83
16-	پادشانشینەكانی كوردان لە سەردەمی پارپی و ڕۆمانەكاندا	87
17-	ئیمپراتۆرییەتی پۆنتیی كورد لە سەردەمی پادشا میتراداتی شەشەمدا	89
18-	فەرمانڕەوایی بوەیهییە دەیلەمییەكان	104
19-	ئیمپراتۆرییەتی كوردیی ئەیووبی	108
20-	قەڵەمڕەوی فەرمانڕەواییە كوردییەكانی چاخەكانی ناوەند	109
21-	فەرمانڕەواییە كوردییەكانی سەرەتای چاخەكانی هاوچەرخ	126
22-	پادشانشینی زەندییەكان	129
23-	ئەو نەخشەیەی ساڵی 1921 پەیمانی سێڤرە بۆ كوردستانی سەربەخۆ داینابوو	139
24-	كوردستان و ئەرمەنستان دوابەدوی جەنگی جیهانیی یەكەم	140
25-	ڕاپەڕین و بزووتنەوە نیشتیمانییە كوردییەكانی 1880 – 1939	146
26-	بەشە كوردنشینە دابڕاوەكان 1920 – 1975	159
27-	هۆزو گەلە هۆزەكان	172

28-	نەخشەی کۆچکردنی کوردەکان لە سەدەی 15 – 6 پێش میلاد	220
29-	نەخشەی کۆچکردنی کوردەکان لە سەدەی (5)ی پێش میلاد تا (4) پاش میلاد	223
30-	نەخشەی کۆچکردنی کوردەکان لە سەدەی (5)ی پاش میلاد تا سەدەی (12)	230
31-	کۆچکردنی کوردەکان لە سەدەی (12)ی پاش میلادەوە تا ئێستا	238
32-	داستانی سەرەکیی دەربەدەرکردنی کوردان لە سەدەکانی (16 و 17 و 18)دا	254
33-	دەربەدەرکردنە گەورەکانی کوردان لە سەدەی (20)دا	257
34-	کاریگەریی جەنگی جیهانی یەکەم لەسەر ژمارەی دانیشتووانی کوردستان	277
35-	شاروشارۆچکەکان لە کوردستانی باشوور و ناوەندو رۆژهەلات	289
36-	مەڵبەندە شارییەکانی کوردستانی رۆژاوا و باکوور	290
37-	کەمینە ئەتنییەکانی کوردستان	296
38-	پێکهاتەی ئایینی کوردستان	302
39-	پێکهاتەی زمانیی کوردستان	390
40-	پارتە سیاسییەکان و سنووری سەرەکیی چالاکییان لەم دەمەدا	478
41-	کانە نەوتەکان و دەزگاکانی بەرهەمهێنان لە کوردستان	497
42-	سیستەمی ڕووبار و چۆمەکانی کوردستان .	502

لیستی خشتبندییەکان

ژمارەی خشتە	بابەت	لاپەڕە
1-	هۆز و کۆنفیدراسیۆنە هۆزییە کوردییەکان	178
2-	گۆڕانی دیموگرافی کوردان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.	272
3-	تەرزیبەندییەکانی دیموگرافی کوردان لە سەدەی بیستەمدا	280
4-	أ- خشتبەندی دیموگرافی کوردان لە ئێستاو دوا ڕۆژی نزیکدا ب- ڕێژەی پەرەسەندنی دانیشتووان لە ڕابردوو و ئاییندەی نزیکدا	283
5-	پێکهاتە ئایینییەکان لە وڵات و شارە کوردنشینەکاندا و ڕێژەی (٪)یان	304
6-	دەورانەکانی دروستبوون و ناوی بەرجەستەکەرەکانی رووحی گەردوون لە یارسانییەتدا	340
7-	ئەو بەنداوانەی ئێستا لەژێر کاردان یان ئەم دواییانە تەواو کراون لە کوردستانی ڕۆژاوا و باکوور لە ئەنەدۆڵ	503

لیستی هێڵبەندی و وێنەکان

ژمارەی هێڵ	بابەت	لاپەڕە
1-	ئاراستە دیموگرافییەکانی کوردان لە (600)ی پێش میلادەوە تا (1900) پاش میلاد	272
2-	أ- خێزانی زمانە هیندو ئەورووپییەکان ب- خێزانی زمانە هیندو ئەورووپییەکان — لقی زمانە ئێرانییەکان	385 386
3-	نەخش و نیگاری سەرمافوور و بەڕەی کوردی	564
4-	جل و بەرگی کوردستانی ڕۆژاوا و هەندێ ناوچەی پارچەی دابڕاوی خۆراسان و کوردستانی باکوور.	569
5-	جل و بەرگی کوردستانی باشوور و ڕۆژهەڵات و ناوەند	571

نرخاندن

دوای سڵاو نیشانە بە نامەی ڕۆژی شازدەی نیسانی ئیمساڵتان دەربارەی كتێبەكەی میهردادی ئیزەدی كە مامۆستا ئەمین شوان كردوویە بە كوردی دەڵێم ئەو كتێبە بەپێی بۆچوونی من بەرهەمێكی زانستیی بە هادارو دانسقەو بێ ئەندازە بایەخدارە، بە نەخشەو نەخشەسازی و تابلۆ و لێدوانی قووڵ و بۆچوونی وردو هەڵسەنگاندنی بابەتەكی ڕازێنراوەتەوە، سەرچاوەكانی هەمە جۆر و پێویستن، بەشێكیان لەو سەرچاوانەن كە بە ئاسانی وەدەست ناكەون، پێم وایە دانەری نەك شانی لە شانی كوردناسە ناسراوەكان داوە، بەڵكو گەلێك جاران و لە زۆر خاڵی دەگمەندا بۆڕیشی داون.

وێڕای هەموو ئەوانەی وتمان و گەلێكی تری وەك ئەوانیش نووسەر وەك زانایەكی ڕاستگۆ لە هەموو ڕوویەكەوە بە شێوازێكی بابەتەكی لەگەڵ خەرمانی فرە دەوڵەمەندی ڕووداوەكان و ئاڵوگۆڕە جیاوازەكانیاندا ڕەفتاری كردووە، وەستایانە بەدووی ڕاستیەكاندا چووە، ئاوڕی لە هەستو ئارەزووی هیچ لایەن و دام و دەزگایەك نەداوەتەوە، هەرچەندە وەك مرۆڤێكی دادپەروەر لە سەنگەری زۆر لێكراواندایە كە كوردان لە ڕیزی هەرە پێشەوەیاندان، بەڵام سۆزی ناڕەوای وەلا ناوەو چاوی لە زێدڕۆیی جار جارەی ئەوانیش نەپۆشیوە.

هەرچەندە بە كوردی كردنی بەرهەمێكی وا چڕو پڕی هەمەلایەنیی بە زوبانێكی ئینگلیزیی بەرز داڕێژراو كارێكی هەر وا ئاسان نییە كەچی پتر لە چاوەڕوانی هەموومان وەرگێڕی هاتۆتە دەست و بە كوردییەكی پەتی و ڕەوان و بێ گرێ سەرجەمی بابەتەكانی داڕشتوونەتەوە و گیانی كردوون بە بەرداو بۆ هەمووانی سەلماندووە وەرگێڕان هونەرێكی بەرزی ئەوتۆیە كە لە وێژەی كەم كەسدایە، بریا دوكتۆر ئیزەدی بۆخۆی كوردیی دەزانی تا دڵنیا بووایە لەوەی

بەرهەمە ناوازەکەی لە بەرگێکی قەشەنگدا دەگاتە دەست کوردەکەو بەڵگەیەکی سەلمێنەری نوێی بۆچوونەکانی خۆی دەبینی کە سوورە لەسەر ئەوەی کورد هیچی لە کەس کەمتر نییە.

لەگەڵ هەموو ئەوانەیشدا کە مشتێکن لە خەروارێك، ژمارەیەك تێبینی و خۆزگەم هەیە کە والێرەدا چەند نموونەیەکیان دەخەمە بەر چاو. نووسەر قۆناغی مێژووی هاوچەرخی کورد بە ساڵانی 1497 تا 1918 دادەنێت کە ئەوە پێوەدانێکی ئەوروپاییەو بۆ کۆمەڵگا رۆژهەڵاتییەکان دەست نادات. هەمان کات نووسەر بەهۆی سەرچاوەکانییەوە کەوتۆتە ژمارەیەك هەڵەوە کە بەپێی بۆچوونی خۆم بەشێکیانم هەر لەسەر لاپەڕەکانی تەرجەمەکە تۆمار کردووە.

چەند ستایشی کارەکەی شوان بکەم هێشتا بەلامەوە کەمە، کاتی خۆی لە رێگەی وەرگێڕانییەکانییەوە، تایبەت لە رێگەی کتێبەکەی ئارشاك سافرستیانەوە باش لەم رووناکبیرەمان گەیشتبووم، بەم کارە نوێیەی هێندەی تر لام گەورە بوو، لەگەڵ ئەوەیشدا ژمارەیەك پێشنیاریم بۆی هەیە، ناوەرۆکی کتێبەکەی میهردادی ئیزەدی گەورەترین پێناسەی دانەرێتی، لەگەڵ ئەوەیشدا بریا وەرگێر پوختەیەکی چڕوپڕی دەربارەی نووسەر دەکردە چەپکە گوڵیی ڕازاوەی پێشەکییەکی گەلێك فراوان و قووڵتر لەوەی کردوویەتی. نکۆڵی لەوەیش ناکرێت کە وەرگێڕ زۆر باش بە چاپە کوردییەکەدا چۆتەوە و ورد هەڵەچنی کردووە، ئەوەی بەداخەوە هەمووان وەك پێویستە وا پەیڕەوی ناکەن، لەگەڵ ئەوەیشدا ژمارەیەکی زۆر هەڵەی تر خزاونەتە ناو چاپەکەوە و وەك بەڵگە چەند نموونەیەکم لەسەر کتێبەکە بۆ دەستنیشان کردووە، وێڕای ئەوەی لەسەرانسەری وەرگێڕدراوەکەدا سەردێڕێکی نوێ و ئاسایی وەبەرچاو ناکەوێت هەرچەندە هیچ نەبێت دەیتوانی سەرەتای هەموو پەرگرافە نوێکانی کارەکەی وەك دەقی ئینگلیزییەکەی ئێزەدی لێ بکات. چەند تێبینییەکی تری لەو جۆر و بابەتانەم لە شوێنی خۆیاندا لەسەر لاپەڕەکانی کتێبەکە دەستنیشان کردووە کە نە ئەوان و نە ئەمانەی وتمن بۆیان نییە نە زۆر و نە کەم لە نرخ و بایەخی بێ ئەندازە زۆر و بەرزی کارەکەی ئیزەدی و شوان کەم بکەنەوە. پێم وایە کتێبە نایابەکەی میهردادی ئیزەدی شایانی ئەوەیە بێ دواکەوتن بکرێتە تورکی و فارسی و فەڕەنسی و ڕووسی و چەند دەتوانرێت هێند فراوان بڵاوبکرێتەوە.

لەگەڵ رێزمدا.

کەمال مەزهەر

2006/6/1

پێشەكی

هەر لە سەرەتای تۆماركردنی مێژووەوە، سەرزەمینە شاخاوییەكانی باكووری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست سەرزەمینی گەلێك بووە كە خاوەنی كەلتوورێكی جیاواز و ڕەسەنی ئەم جیهانەیە. هەندێ لایەنی ژیان و كەلتووری كوردان، لە ڕاستیدا، ڕیچكە دەبەنەوە ناو قووڵایی زیاتر لە پەنجا هەزار ساڵ لەمەوبەر و دەچنەوە ناو ئەشكەوتەكانی شانەدەرەوە لە دەورووبەری هەولێری كوردستانی ناوەڕاست. كەچی، سەرەڕای ئەو هەموو كەلەپوورە كۆنە و ئەو زیندووییە فەرهەنگییەكە لە كورداندا دیارە لەسەرچاوە مێژووییەكاندا كەمتر باس و خواسیان هاتووە. ئۆباڵی ئەمەش دەكەوێتە مل ئەو ڕاستییەوە كە كورد تا ئێستا نەبووە بە خاوەن دەوڵەت و دەسەڵاتی تایبەت بەخۆی، كەچی هەر لە سایەی دەوڵەت و دەسەڵاتەوە وڵاتانی وەكو توركیاو ئێرانو عێراق و سوریا خۆیان بادەدەن كە گوایە بەرزەكی بانان و خاوەن پێناسەی جیاوازی خۆیانن و هەر ئەمەش بۆیان بووە بە بەرەكەت و پێی بوونە بە نەتەوەی جیاواز و یەكڕەنگ لە كاتێكدا لە چەندین پێكهاتەی جیاواز و بەڵەك بەولاوە هیچی تر نەبوون.

لە هەمان كاتیشدا ئەم نەتەوە– دەوڵەتانە هەرگیز لە تەقەلای ئەوە نەسرەوتوون نەهێڵن كورد ببێ بە قەوارەیەكی ماڵ جیای نەتەوەیی و تا بۆیان كراوە خۆیان گوشیوە دەستبەرداری یەكگرتنی بن.

هەر لەبەر ئەمە چیان بۆ كرابێ لە بواری چەواشەكاری و دیزە بە دەرخۆنەكردنی ڕەسەنایەتی و كەلتووری نەتەوەیی كورددا دریغیان نەكردووە نەك هەر ئەمە، تا بۆیان كرابێ كۆسپ و تەگەرەیان خستۆتە بەردەم هەموو هەولێك بۆ دەرخستنی ڕابردووی تیشكداری و گرنگی بوونی وەكو ڕەگەزێكی جیاواز. بۆ ئەم مەبەستەش ناو و ناتۆرەی بێ بنەما و بەڵگەیان بە سەریدا سەپاندووە وەكو "توركی چیایی" لە توركیا و "عەرەبی ئومەوی ڕەگەز" لە سوریا و عێراق بۆ یەزیدییە كوردەكان. لە پەنای ئەم كردەوەیەدا، لە وڵاتی وەكو ئێران و

ئازەربایجانی سۆڤیەتی و تورکمانستان، جیاوازیی ڕەگەزی کورد دەخرێتـە ژێـر لێـوەوە. بـەم کارەیان ئەم نەتەوە– دەوڵەتـە تـازە داکەوتوانـە سـەریان تەنانـەت لـە کوردەکـانی خۆشـیان شێواندووە و چەواشەیان کردوون.

بە ڕاستی، جێی سەرسووڕمانە کەوا تەنانەت تەڵەزمە سواڵەتێکی کۆنینە یان نووکە ڕمێکی ژەنگن، یان کەرتە گۆزەیەکی شکاو یان شتێکی تری لـەم بابەتـە کـە بـوترێ بـەڵێ ئەمـە هـی کـوردە و بـە ئاسـەواری کـورد دادەنـرێ لـە هـیچ مۆزەخانەیـەکی ئـەم سـەرزەمینەدا خـۆی نەگرتۆتـەوە. ئەمـە لـە کاتێکدایـە کـە مۆزەخانـەکانی ئەمـسەر و ئەوسـەری جیهـان پـڕن لـە ئاسەوارو پاشماوەی گەلانی تر.هەر لە سەردەمی بەردەوە بیگـرە تـا دەگەیتـە مێـژووی نـوێی ئوستراليا و باکووری ئەمەریکا و دوورگەکانی پاسەفیك و وڵاتانی ئەفەریقا.

بەرەو مافوور و (لەم دوادواییەدا) هەنـدێ کـاری وێنەکێـشی و نەخـشونیگاری لێدەرچـێ، کەلەپووری مودێرنی دەستڕەنگینانەی کاری هونەریی کـوردیش هـەر ئـەم دەریـای نەناسـین و پشت لێکردنە هەڵیلوشیون. بۆ نموونە، لە چوار بەش سێ بەشی ئەو مافوور و بەڕانەی ئێـستا لە تورکیـا دەسـکرد دەکـرێن، بەرهـەمی دەسـتی ڕەنگـینی ژن و پیـاوی بـەهرەداری کـوردن، کەچی لە چوارچێوەی سنووری ئەو وڵاتە خۆیدا، کەس ناتوانێ ئەو ڕاستییە هەر باسیش کا.

لەم کارەمدا، من هەوڵم داوە کەلەپوور و میراتی لە کوردەوە بەجێماو، پـاش تۆزتەکانـدن، بخەمە سەربالّی های کردن. لە کاتێکدا بازاڕی شارستانیی دابەشـکراوی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت دوکان بە دوکـان و گـوزەر بـە گـوزەر نـاوی پێکهاتـە نەتەوەییـەکانی تریـان پێوەیـە، کـڕین و فرۆشیان گەرمە و دەنگی های کردن تێیاندا دەگاتە ئاسمان، کەچی کوردانی بێ دەوڵـەت لـەو دووەرەوە سیسکەی چاویان دێ و نە دوکانێکیان هەیە نە گوزەر.

سەبارەت بەوەی کێ کوردە و کـێ کـورد نییـە، ئـەم کـارە تـەواوی ڕێـز لـە بـیروڕای هـەر کەسێك دەگرێ کە بڵێ من کوردم، بێ پەنگانەوە لەسەر شێوەی زمانی، جۆری ئاییني یان ئەو دەوڵەتەی لەناو سنووریدا دەژی.

لەم بارەیەوە هەر کۆمەڵێك کە لەسەرزەمینی کوردسـتان نیـشتەجێ بـێ، خـۆی تـا ئـەمڕۆ جگە لە کوردبوون پێناسەیەکی تری هەڵنەبـژاردبێ، یـان خـۆی نەبەسـتبێت بـە پێکهاتەیـەکی ئەتنی یان نەتەوەیی ترەوە کە ئێستا یان جاران لە دەرەوەی کوردستان ژیابن، ئەوا بـە کـورد

دادەنرێ. هەر ئەم پێودانگە بۆ چەسپاندنی پێناسەی میسرییە كۆنەكان یان گریكەكان و پێوەندی ئێستایان بە میسری و گریكەكانی ئەم سەردەمەوە بە گشتی بە دروست دانراوە و كاری پێ دەكرێ.

بۆیە بەهەمان دڵنیاییەوە كە دانیشتووانی میسری سەردەمی فیرعەونەكان، بە باوباپیرانی راستەقینەی میسرییەكانی ئێستا دادەنێین، هەرچەند بە زمانێكی تریش دوابن، یان بەشێوەیەكی تر ژیابن و تەنانەت شێوە و ڕوخساری رەگەزیی تریشیان بووبێ، دەبێ دانیشتووانی كۆنی كوردستانیش بە باوباپیرانی دانیشتووانی ئێستاكەی بزانین. ئەم دیدە لەو فەسڵەدا بە دێژی دەردەخەین كە باسی پێناسەی ئەتنیكی دەكا.

ئەم كتێبە بۆ ئەوە دانراوە ببێ بە سەرچاوەیەكی كورت بەڵام بەڵگەچینكراو بۆ هەر بابەشێك كە سەرەداوێكی بچێتەوە سەر كورد، كەسەرباسی پشتەڵەكی مێژوویی و بنباسی دابەشكردنی جوگرافیانەبێ. لێرەدا تەنها سەرەداوە درشتەكان و هۆكار و جێ دەستەكان باس كراون، هەمووشمان لەو ڕاستیە باش ئاگادارین كە هەست و نەست و سەروبنی گەلێك هەرگیز لەناو سینگی یەك كتێبدا كۆ ناكرێتەوە، جا ئەو گەلەش گەلێكی وەكو كوردبێ كە هێشتا بەشێكی زۆری سەربووردی ژیانی لەناو دووكەڵ و تەپوتۆزی ونبوون و شارراوەییدا تا تەپڵی سەر خنكاوە. بۆ نموونە، هەر ئەم دەمە كەواین لە كۆتایی هەزارەی دووەمی مێژوودا و لە چاخی سەفەر و گەشتی تاریكایی ئاسماندابن، كەس نیە بوێرێ بەپشت ئەستووری بە بەڵگە و ژمارەبەندی دروست، ژمارەی هەموو كوردانی سەر ڕوی ئەم زەمینەمان بداتێ. هیوامان وایە ئەم كتێبە هەستی لێكۆڵینەوە زیاتر بوروژێنێ، تا ژەنگ لەسەر ئەم ڕاستیانە لادرێ و هەر خاوەن ئامانجێك بە ئاسانی و دروستی بتوانێ بگاتە مەبەستی.

رووی ئەم كتێبە لە زۆرترین ژمارەی خوێنەر و دەزگاكانی باس و هەواڵ و مامۆستایان و خوێندكاران و ئەدەب دۆست و شارەزایانی دیكەی مەیدانەكانی زانست و تەنانەت گەڕیدەكانیشە ئەمە سەرچاوەیەكی سووكەدەستە بۆ بە ئاسانی گەیشتن بە زانیاری، یان بۆ هەر كەسێك بیەوێ زانیاریەكی سەرپێی لەسەر كوردان و كوردستانی وڵاتیان دەزگیركا.

نووسەری ئەم كتێبە ئێستا خەریكی ئامادەكردنی كتێبێكی فراوانترە بە ناوی" لێكۆڵینەوەیەكی بنچینەیی سەرزەمین و گەلی كوردستان"ەوە. هیوا وایە لەوێدا زانیاری فرەتر

بخرێتە بەردەستی خوێنەر، لە بارەی کوردان و سەرزەمین و مێژوو کەلتووریانەوە. لـەپاڵ ئـەو کتێبەشدا ئەتڵەسێکی تایبەت بە کوردان بە دەستەوەیە.

لـە کاتێکدا دوا بـڕارکاری و تەتەڵـە و گێـژەی ئـەم کـارە لـەدوا قۆناغییـدا بـوو، یەکیـەتی سۆڤیەت کە دوا ئیمپراتۆرەیەتی مەزنی ئەوروپا بوو، باروبارگەی پێچایەوەوە و بـوو بـەمیوانی مێژوو.

تا ئەو کاتـە کـە دەوڵـەتێکی تـر ڕسـتی سـەرزەمینەکانی ئـەو وڵاتـە دەگرێتـەوە دەسـت، زاراوەی "یەکیەتی سۆڤیەت" یان هەر "سۆڤیەت" لەهـەر شـوێنێکی ئـەم کتێبـەدا هـاتن هـەر هەمان مانای گۆرینی کۆن دەگرنەوە.

کامبریج/ کانوونی یەکەمی 1991

هەندێ تێبینی لـە بارەی سەرچاوەكانی ئەم كتێبە و شتی گشتیی ترەوە

ئەو بیبلۆگرافیا و سەرچاوانەی تر کە لە دوای هەر یەکـە لـە بابەتـەکانی نـاو ئـەم کتێبـەوە پێشنیار کراون، ئەو سەرچاوە و بنج و بنەوانانە دەگرنەوە کە ئەم کتێبـەیان لـێ هـەڵێنجراوە. زۆر گرنگە ڕاستییەك بزانین کە ئەمانە بە هیچ کلۆجێك لە هەموو شتێکدا لەگەڵ ناوەڕۆکی ئـەم کتێبەدا سەدا سەد ڕێکو کۆك نین. بە پێچەوانەوە، سـەبارەت بـە سـاوایی مەیـدانی دیراسـاتی کوردی، گەلێ لەم سەرچاوانە، تەنانەت لە بابەتـە ئەساسییەکانیـشدا، لەگـەڵ زۆر بابـەتی نـاو ئەم کتێبەدا ناگونجێن، تەنانەت لەگەڵ یەکەمیشدا هەر نەکوڵەکن. هەندێ لەو سەرچاوانەی کە ناویان هێنراوە، لە کاری تریاندا لە هەڵوێست و بۆچـوونی ڕابردوویـان پاشـگەز بوونەتـەوە. بـۆ نموونە لە بارەی مەسەلەیەکی کرنکی وەکـو ڕەکوریـشەکانی زمـانی هاوجـەرخی کوردییـەوە زمانناسێکی بەناوبانگی وەکو دێڤید ب. مەککێنزی ساڵی 1961 بۆچـوونێکی لـە بـارەی ئـەو پەیوەندییانەوە خستە ڕوو کە لەگەڵ زمانی میدییەکاندا، کەچـی لـە 1989دا لـەو بۆچـوونەی خۆی پاشگەز بووەوە[1]. کەواتە، هەموو سەرچاوە گرنگـەکان، لـەم کتێبـەدا دراون بـێ ئـەوەی هەڵوەستە لەسەر هەڵوێست و بۆچوونەکانیان بکرێ، ئەویش تەنها بۆ ئەوەی ماوەیـەکی تـەواو بە خوێنەر بدرێ تا لە بیر و ڕا جۆراوجۆرەکـان ئاگـادار بـێ. هـیچ سەرچـاوەیەك لـەم کتێبـەدا هاتبێ، لەم بە باڵابرینە بەدەر نییە.

هەندێ سەرچاوەی گشتی لە کۆتایی هەر یەکێك لە بابەتە سەرەکییەکاندا ناونووس کراون. بـۆ هـەر یەکەشـیان کورتـە سـەنگاندنێك کـراوە. بـە گشتی هـەوڵ دراوە تـەنها بـە ئینگلیـزی سەرچاوەکان بدرێن بەڵام ئەمە لە هەندێ شوێن بازی بەسەردا دراوە، بۆیە هەندێ سەرچاوەی گرنگ کە بە زمانی فەرەنسی، ئەڵمانی و ڕووسیش نووسراون، خراونەتە پاڵ ئینگلیزییەکان، تا زۆربەی خوێندەواران نەکەونە گێژاوی بێهوودەکارییەوە، لە بیبلۆگرافییەکاندا، خۆم نـەداوە لـە ئاقاری ئەو سەرچـاوانەی کـە بـە زمانـە ڕۆژهەڵاتـە ناوەڕاسـتییەکان نووسـراون. هەرچـی کـاری

---

[1] بڕوانە Peter A. Anderewses (Ethnic groups in the Republic of Turkey) لە (1989 – P.531) Wesbaden: Ludung Rachestدا.

دانـەرە گریـك – رۆمـە کلاسـیکییەکان و ئیـسلامییەکانی سـەدە ناوەندییەکانـە، ئـەوا لەبـەر شۆرەتی بەربڵاویان، بە پێویستم نەزانی لە بیبلۆگرافیابەندیی ئەم کتێبـەدا خانەیـەکی جیایـان بۆ تەرخان کەم.

لـە هـەڵاواردانی زمانـە ڕۆژهەڵاتناوەڕاسـتییەکاندا و ئەوەنـدەی پەیوەنـدی بـە سەرچـاوە پێشنیارکراوەکانەوە هـەبێ، نەخـشەکان، زانیارییـەکانی سـەرژمێری و ئەتڵەسـەکان بـەدەرن، واتە تەنها ئاماژە بۆ ئەوان کراون.

تەنها ناوی ئەو کتێب و دەزگای بڵاوکردنەوانە لەم کتێبەدا هـاتوون کـە لـەم (30) سـاڵەی دواییدا هاتوونەتە ناوانەوە. ئەو سەرچـاوانەی کـە لەلایـەن دەزگـای بڵاوکردنـەوەی زانکـۆ یـان مۆزەخانەکانەوە باسیان کراوە، بێ ناوی دەزگای خاوەن پەیوەندی تێ نەپەڕیون، چونکە ئەم دەزگایانە گەلێ زیاتر لە دەزگاکـانی بڵاوکردنـەوە کتـێبی فرۆشـتنیان هەیـە. شـار یـان وڵاتـی بڵاوکردنەوەش هەمیشە ناویان براوە.

ئــەو نەخــشە و وێنــە و خــشتبەندییانەی لــەم کتێبــەدا دراون، هــەموو ئەســڵێن و سەرچاوەکانیـشیان بـە ڕوونـی لـە داوێـنی هـەر یەکەیانـدا وتـراون، ئەوانـەی لـێ دەچـێ کـە زانیارییەکانیان لەلایـەن نووسـەرەوە لـە چـەند سەرچـاوەی جیاجیـادا هـەڵێنجرابێ، لێرەشـدا سەرچاوەی زانیارییەکان لە دامێنـدا و لـە چوارچێوەی بیبلۆگرافیاکانـدا دەستنیـشان کـراون. سنوورەکانی کوردستان بە پشت بەستن بە سەرچـاوەی بـاوەڕپێکراوی متمانـەدار لـە فەسـڵی "جوگرافیا"دا سنووربەندی کراون.

دەستەواییەکی زۆر، بێ دەست ترسان، لەنێوان سەرباسەکاندا کراوە و لە شوێنی پێویست ئاماژەیان بۆ کراوە تا خوێنەر بە ئاسانی بتوانێ بگەڕێتەوە سەریان و ڕاوێژیان پێ بکا، چونکە ئەو سەرباسانە نەك یاریدەدەری دەسووبردن بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارەکان، بەڵکو لە هەنـدێ جێگەدا زۆر پێویستن بۆ ڕوونکردنەوەی مەبەستی تەواوی بابەتەکانیش.

دەزانم بۆ کەسێك کە شـارەزایی پـڕی لـە زمانـەکانی کـوردی و فـارس و عـەرەبی و تورکیـدا نەبێ، هەرگیز ناکرێ بە ڕاستی و دروستی ناوەکـان بـە هـیچ سیـستەمێکی دەربـڕینی دەنگـەکان وەکو خۆیان دەربڕێ و چونکە کاری ئەم کتێبە فڕی بە هیچ جۆرێك لە جۆرەکـانی زمانەوانییـەوە نییە، بۆیە لەم بوارەدا لە دروستکردنی گرانباری بۆ خوێنەر خۆم بە دوور دەگرم.

هەر لەبەر ئەم هۆیەش، بۆ دەربڕینی ناوەكان زمانی ستانداردی ئینگلیزیی ئەمەریكیم كردووە بە بەردەباز و ناوەكانم لە ڕووی دەنگی پیتەكانەوە پێیدا پەڕاتۆتەوە. لەم بوارەدا تەنها نیشانەیەكی دەنگی نەختێ ئالۆزیی ناوەتەوە، ئەویش دەنگی (ئا — â)یە كە لە وشەی وەكو (far، bar،car) دەردەكەوێ چونكە (a) بێ سەرەكەی سەری، بەو جۆرە دەردێ كە لە وشەكانی (add، bad،sad)ی ئینگلیزیدا دەردەچن.

ناوی شوێنەكان، هەر بەو شێوەیە دەربڕراون كە كوردەكان بەسەر زاریاندا دێ، ئەوانەیان لێدەرچێ كە خۆیان لە بنەڕەتدا كوردی نین، یان كوردین بەڵام بەشێوەی تایبەتی دەردەبڕرێن وەكو (ئەربیل، مەهاباد) كە هەردووكیان شاری كوردنشینن لەلایەن كوردان خۆیانەوە بە (هەولێر، سابلاخ) دەردەبڕرێن. بۆ ئەوەی كارەكە بۆ خوێنەران زیاتر سانا بكەین، جۆری گۆڕان لە دەربڕینی ناوی شار و شارۆچكەكاندا لەژێر بابەتی "شارنشین و مەڵبەندە شارییەكان"دا باس كراوە.

ناوی هۆزەكان، تا كرابێ بەو شێوە كلاسیكیە كوردییەیان دەربڕراون كە مێژوونووسی كوردی بەناوبانگی سەدەی شانزەیەم (شەرەفخانی بدلیسی) نووسیونی. لەوە بەولاوە نووسراوەكانی مێژوونووسە ئیسلامییەكانی سەدەكانی ناوەند بەكارهاتوون. ئەمەم بەبێ هۆكارە نەكردووە، چونكە زۆر جار ناوی هەمان هۆز، یان لقەكانی، بە چەند شێوە دەردەبڕرێ، بە تایبەتی ئەگەر لقەكان زۆر لە ڕووی شوێن و نیشتگەوە لێك دوور كەوتبنەوە. باشترین نموونە بۆ ئەم ناوگۆڕانە هۆزی ڕەشەوەندە، كە ئێستا هەر لە ڕۆخەكانی دەریای سپیی ناوەڕاستەوە پەڵە پەڵە نیشتەجێن تا دەگەیتە قەفقاسیا — ئاسیای ناوەندی سۆفیەتستان. هەر لەم سەردەمەی ئێستاماندا هۆزەكە بە چەند ناوی جۆراوجۆر ناوی دەركردووە كە هەر لە ڕاشڤەن ڕاشڤەند و ڕەشوانەوە دەگرێتەوە تا دەگاتە ڕەشڤان و ڕەشخان و ڕەشكان. ئەم گۆڕانانە لەوانەیە ببێتە هۆی گومان خشتنە سەر یەكڕەسەنیی ئەم هۆزە كە بە سەر دوو هەزار میلی سەرزەمیندا پەرش بۆتەوە و خاوەنی مێژوویەكی پڕ لە كارەسات و ڕووداوە.

بۆ خاتری تێكنەدانی بیری خوێنەر، ئەو ناوانەی لە ئینسایكلۆپیدیای ئیسلامدا هاتوون، وەكو خۆیان نووسراون كە لای مێژووناسە كلاسیكە ئیسلامییەكان، یان جوگرافیاناس و ڕووناكبیرانی دیكەی ئەو سەردەمە باو بوون. ئەم ناوانە لە ژمارەدا زۆر نین و شێوەی دەربڕینیشیان بۆ ئەوانەی لەو بوارەدا شارەزاییان هەیە شاراوە نییە.

سوپاس و پێزانین

کتێبخانە و مۆزەی کوردی لە بڕۆکلینی نیویۆرک مەردانە سەرچاوە بەنرخەکانی خۆی خستە بەردەستم، بۆیە بە پێویستی دەزانم بەشێوەیەکی تایبەتی سوپاس و پێزانینی خۆم بۆ ئەم دەزگایە دەربڕم هەردوو دکتۆر ڤێرا بۆدین و سەعید پوری ئاوەڵی دێرێنم و خاتوو ئەناهید عەکاشەی هاوسەری خۆشەویستم، بەڕێنومایی و سەرنجە بە نرخەکانیان، بۆ ئەم کارە بوون بە هاندەر و یارمەتیدەر بۆیە سوپاسی بێ پایانی هەردوو لایان دەکەم.

دەبێ سوپاسی تایبەتیش پێشکەش بە پرۆفیسۆر ویلەر تاکستی بکەم، بۆ سەرنجە بە نرخەکانی لە ڕێکخستنی ئەم کتێبەدا، هەروەها هاوڕێی دڵسۆزم دکتۆر لۆرەنس پۆتەر، کە پەیتا پەیتا لە دووا ڕووداو و گۆڕانکارییەکانی کاروباری کوردان ئاگاداری دەکردم. هەروەها قەرزداری بەڕێز تۆد بۆڵدوینم کە لە داڕشتنی ئەم کتێبەدا لە چاوەدێری و ڕێنومایی و وردەکاری بەنرخ دریغی نەکردوە.

فەسڵی یەکەم

جوگرافیا

سنوورەکان و جوگرافیای سیاسی

سەرزەمینی پان و بەرینی کوردان لە (200) هـەزار میلـی چوارگۆشـە زەوی پێکهـاتووە– پانایی بەتەواوی هاوتای پانایی فەرەنسا یـان ویلایەتـەکانی کالیفۆرنیـا و نیویـۆرك پێکەوەیـە. (بڕوانە نەخـشەی ژمـارە 1). کوردسـتان بەسـەر سـنوورە شـاخاویەکانی بـاکووری ڕۆژهـەڵاتـی ناوەڕاستدا هەڵاژاوە و بەوە ئەو سەرزەمینە لە یەکێتی سۆڤیەتی بەرێ جیادەکاتەوە. بەشـکل لەپیتی (7)ێکی ئاوەژووکراو دەچێ کە نووکەکـەی ڕووی لـە قـەفقاس و لینگـەکانی ڕویـان لـە دەریای سپیی ناوەڕاست و نۆکەندی فارس بێ (بڕوانە نەخشەی ژمارە 2).

لـە کاتێکدا ئەمڕۆکـە کـورد خـاوەنی دەوڵـەتی خـۆی نییـە، کـە خاکەکەشـی بگرێتەبـەر، دەتوانین بەو سەرزەمینانە بڵێین کوردستان کە زۆربەی دانیشتووانیان کوردن. وڵاتـی کـوردان هـاو سـنووری سـتراتیژیە لەگـەڵ هـەر سـێ پێکهاتـە ئەتنیەکـەی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتدا: عەرەبەکان لە باشوورەوە، فارسەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە و تورکەکان لە ڕۆژئاواوە.

لە پاڵ ئەمانەدا، هەندێ کۆمەڵی بچووکی تریش هـەن کـە لەگـەڵ کوردانـدا هـاو سـنوورن، وەکو گورجیەکان (کە لازەکانیش دەگرنـەوە) و ئەرمەنیـەکان لـە بـاکوورەوە، ئازەریـەکان لـە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە، لۆڕەکان لە باشووری ڕۆژهەڵاتەوە، تورکمانـەکان لـە باشـووری ڕۆژئـاواوە (بڕوانە نەخشەی ژمارە 3).

ڕووبـەری ئـەو سـەرزەمینانەی دانیـشتووانی کوردیـان لەسـەر جـێگیر بـووە، لـەبارەی مێژووییەوە، هەمیشە لە گۆڕاندا بووە. ئەم سەرزەمینانە زیاتر شان بەشانی

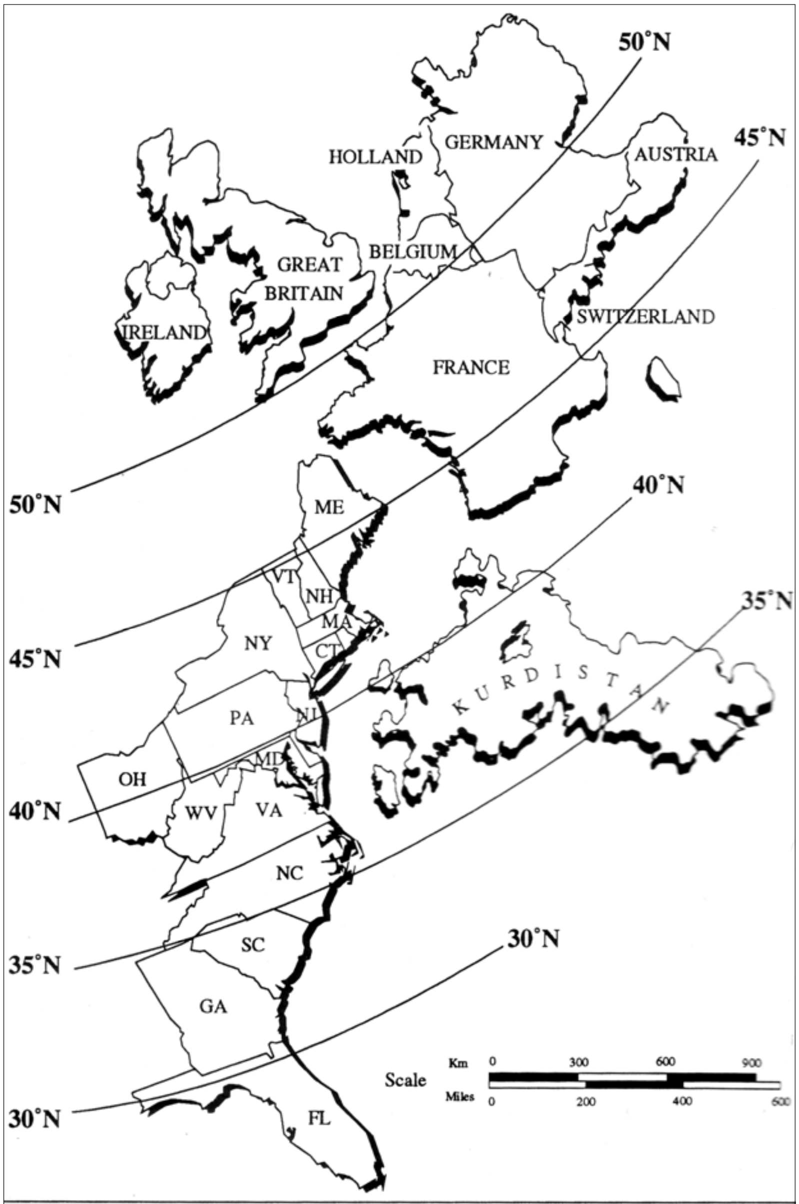

نەخشەی ژمارە(1) بەراورد لەنێوان ڕووپێوی کوردستان و ئەورووپای ناوەڕاست و ئەمەریکای ڕۆژهەڵاتدا

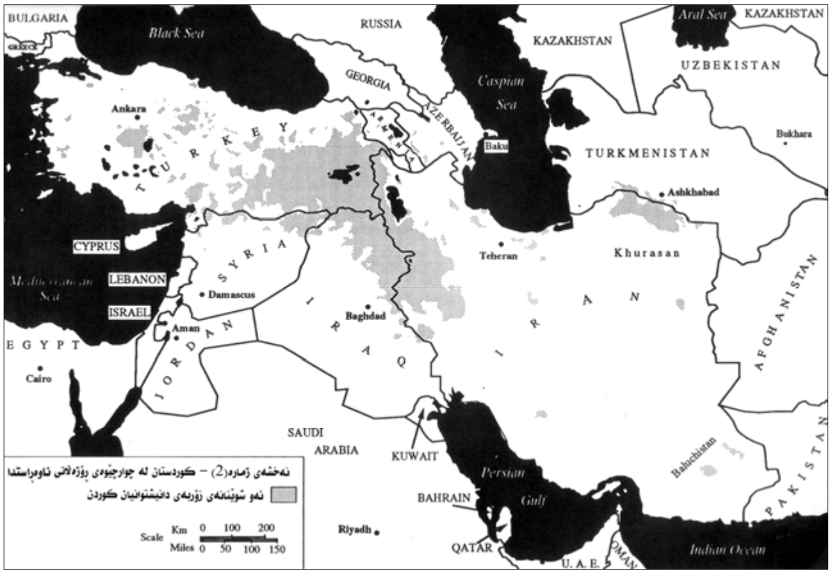

نەخشەی ژمارە(2) – كوردستان لە چوارچێوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا

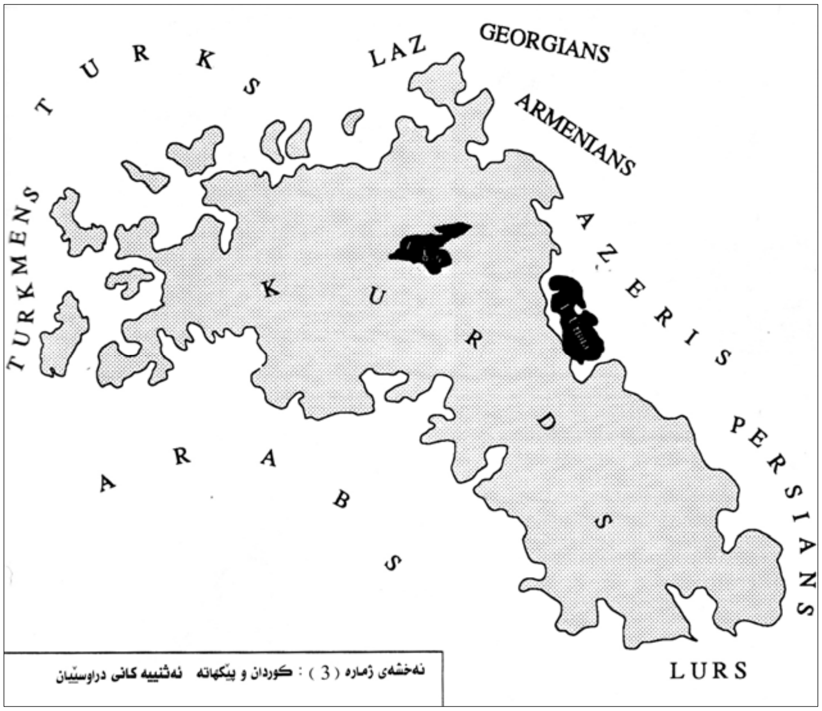

نەخشەی ژمارە (3) : كوردان و پێكهاتە   نەتنییە كانی دراوسێیان

تەنینەوەی کوردان بە دەوروبەردا تەسك بۆتەوە. ئەم مەسەلەیە پەیوەندی بە باری دیموگرافی و مێژوویی و ئابووری هەبووە (بڕوانە نەخشەی ژمارە 4).

لە فەسڵی جوگرافیای بەشەرییدا شیکاریەکی دووری درێژی دەربەدەری و جێگۆڕکێ و تێکەڵاو بوون و توانەوەکان کراوە.

لە کوردستانی باکووردا، کوردەکان ئێستا لە نزیکەی نیوەی ئەو سەرزەمینەدا کە بە وڵاتی ئەرمەنییەکان ناسراوە، واتە ئەو سەرزەمینەی کە دەوروبەر و باکووری گۆلی وان لە تورکیای ئەم سەردەمەدا دەگرێتەوە نیشتەجێن. لەلایەکی ترەوە هەر لە سەدەی نویەمەوە تا سەدەی شانزەیەم، سەرزەمینە کوردنشینەکانی لای ڕۆژئاوا واتا پۆنتوس، کاپا دۆچیا، کۆماجین و سیلیسیا (قیلیقیا)ی ڕۆژەلات بەرەبەرە، لە دەست کوردان دەرکران و خرانە سەر قەڵەمڕەوی ڕۆمە بیزەنتی و ئارامییە سووری و دوایی تورکمانەکان و دوادواش تورکەکان. ئەگەر چی ئەم بارودۆخەی دوایین وا خەریکە لەم سەردەمەدا بەرەبەرە ئاوەژوو دەبێتەوە.

سەرزەمینیکی زۆری کوردستان لە باشووری زاگرۆس کە لەناوچەی کرمانشاوە دەست پێدەکا و دەگاتە شیراز (لە وڵاتی فارس/پارس/پارسی) و بەولاوەتریش هەتاهەتایە لەدەست چووە بەهۆی دەربەدەر بوونی کوردەکان و کۆچ کردنیان بەرەو باکووری ڕۆژئاوا و تێکەڵ بوون و توانەوەی بەربڵاوییان لەناو لۆڕەکان و ڕەگەزی تردا.

ئەم پرۆسەیە لە سەدەی نۆیەمەوە بەردەوام بووە و ئێستاش نەبڕاوەتەوە و ئاسەوارەکانی بەزەقی لە لەکەکاندا خۆی دەردەخا کە هەرچەندێکو هێشتا بەزاراوەیەکی کوردی دەئاخاون (بڕوانە زاراوەی لەکی) و پەیڕەوی ئایینێکی تایبەتی کوردی دەکەن (بڕوانە یارسانی)، کەچی لەگەڵ لۆڕەکاندا یەکگیربوونە و لەوان نزیکترن لە چاو کوردەکانی ترەوە (نەخشەی ژمارە 4). جیاکردنەوەی کوردەکان لەپێکهاتە ئەتنییەکانی دراوسێیان لە باشووری کوردستان ئاسان نییە، واتا لەو شوێنانەدا کە هاوسنوورن لەگەڵ لۆڕەکان لەمیحوەری هەمەدان– کرماشان– ئیلامدا لە سەدەی شانزەیەمەوە کوردستانی یەك پارچە دوو پارچەی گەورەی هاتۆتە سەر هەرچەندە لە ڕوی جوگرافیەوە بە دەمیەوەنین. زۆربەی دانیشتووانی ئەم دووپارچەیە کوردی ڕەهەندەی سەردەمانی کۆنن. پارچەکەی ئەنەدۆڵی ناوەند بریتیە لەسەرزەمینی دەورووبەری شارەکانی یۆناك و هایماناو جیهانبەیلی خواڕووی ئەنقەرەی

پایتەخت هتد (واتا كاپا دۆچیای دێرین)–

ئـەم پارچـەیە دەكـشێتە نـاو ناوچـە شـاخاویەكانی ناوەنـدی بـاكووری ئەنەدۆڵـەوە (واتـا پۆنتۆسی دێرین) و تا سنووری شارەكانی تۆقات، یوزغات، چوروم و ئەماسیا لـە دەورووبـەری ڕووباری سـەوز (یەشـیل ئیرمـاق) ناوەسـتێتەوە. لەمـە، ناوچـەی ناوەنـدی ژووڕووی ئەنـەدۆڵ ئێستا كوردی زۆرترە لە پارچە كۆنەكەی ئەنەدۆڵی ناوەند. ئەو بەشە زۆر بچووكەی لێدەرچـێ

کە بە زاراوەی (دیمیلی—Dimila) دەئاخاون، جێی گومانە کەم مەرز و بومە هیچ لە کوردە پۆنتیە دێرینەکانی لێ مابێ کە تا سەردەمی بە زۆر دەربەدەرکردنەکانی سەدەی (9)ی ڕۆمە بیزەنتیەکان لەوێ دەژیان.

پارچەکەی تر ئەوی باکووری خۆراسانە و دەکەوێتە ڕۆژاوای ئێرانەوە و شارەکانی قۆچان و بووجنوردی ناوەند دەگرێتەوە و لەو دەربەدەرکردن و بەزۆر نیشتەجێکردنەوە هاتە کایەوە کە لە سەدەی (16)ەوە تا سەدەی (18) لە ئێراندا بەردەوام بوو.

لە شەڕی یەکەمی جیهانییەوە کوردستان بەسەر پێنج دەوڵەتی سەر بەخۆدا دابەشکراوە (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ).

لەمانە بەشی گەورە بەر تورکیا کەوتووە (43٪)، ئینجا ئێران (31٪) ئینجا عێراق (18٪) و سوریا (6٪). (2٪)شی بەر یەکێتی سۆڤیەتی جاران کەوتووە.

ئەم وڵاتانە کوردستانیان لە قۆناغی جیاجیادا بەسەر چەند یەکە و کەرتی ئیداریدا دابەشکردوە. لەم یەکانە، تەنها لە ڕۆژئاوای ئێران، یەکێکیان ناوە مێژوو— ییەکەی هەڵگرتووە ئەگەر چی بەناتەواوییش بێ، ئەویش پارێزگای کوردستانە کە شاری سنە پایتەختییەتی.

یەکێك لە ئاکامە هەرە ناڕەوا و قێزەوەنەکانی دابەشکردنی کوردستان لەنێوان ئەم دەوڵەتە ناتەبا و بلۆکە جیۆپۆلەتیك و بەرژەوەند جیاوازانەدا (بڕوانە فەسڵی جیۆپۆلەتیك) ئەوەیە کە مەرزوبوومی چوار کاتەیان هەیە (ئەگەر خۆراسانی تورکمانستانی بخەینە سەر ئەوە دەبێتە پێنج کاتە). وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش کە چوارجار بەقەی کوردستان پانە مەرزوبوومی چوار کاتەی هەیە. ئەگەر لەباری جوگرافیایەوە وەریگرین، کوردستان وڵاتێکی یەك کاتەیە، واتە بە سێ کاتژمێر پێش گرینویچ دەکەوێت. ئەو سێ کاتژمێرە، ماوەی نێوان پلەی 35 و 50ی ڕۆژهەڵاتی گرینویچ دەگرێتەوە. لەبەر ئەوەی کە بەشەکانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەلات دەکەونە سەر هێڵی 36 و 49 لە ڕۆژهەڵاتەوە، ئەوە بەشێوەیەکی سروشتی دەبێتە وڵاتێکی یەك کاتە.

چۆن دابەشكاری جوگرافیایی كوردستان نەخشەكێش كەین؟

وەكو هـەموو لایـەنێكی بـوونی نەتـەوەیی و پێناسـەی تایبـەتی كـوردان، مەسـەلەی لـە چ سـەرزەمینێك زۆرینەشـن دیسانەوە هێـشا هـەر نـاكۆكی و مـشتومڕی لەسـەرە. لـە كاتێكـدا نوێنەرانی پێكهاتە ئەتنییەكانی دراوسێیان، بە تایبەتی ئەوانەی لەسەر سـەكۆی دەسـەڵاتن تـا بۆیان بكرێ سەرزەمینی بە چڕی كوردنشین تەسكتر دەكەنەوە.

هەرچی كوردەكان خۆیانن زیاتر بەلای زیادەڕۆییدا دەچن لەم بوارەدا.

ئەم بگرەوبەردەیە، كاری شارەزا دەركیەكیانیشی تـا ڕادەیـەك دژواركـردوە بـەڵام ئـەوەی مایەی دڵنیاییە ئەوەیە، كەوا پـشكنەر توشـی سەریەشـەیەكی زۆر گـەورەنابێ لـەم بارەیـەوە، چونكە چ كۆن چ نوێ، زانیاریەكی زۆر باش لەبەر دەست دایە كە بێ پەكوپووك كردن كارەكـە ئاسان دەكەن.

چ لە سەدەی ڕابردوودا، چ لەوەی ئێستادا گەلێ شارەزاو و زانستگای باوەڕپێكراو لیستەی پڕ لە زانیارییان لە بارەی تیرە كوردەكان و مەڵبەند و دابەشكاری و ژمارەیـان لەگـشت كـون و قوژبنەكانی كوردستان داوە (بڕوانە فەسڵی تیرەكان)، لە پەنای ئەمەدا لەچەند جێ هەوڵـدراوە ئەم زانیاری و ژمارەگیریانە نەخشەڕێژ بكرێن، كـە یـەكێك لـە هـەرە چاكەكانیان ئـەو نەخـشە گەورە ڕەنگا و ڕەنگەیـە كـە كۆمەڵـەی جوگرافیـایی شـاهانەی بریتانیـا داینـاوە و نـاوی نـاوە "نەخـشەی ڕۆژهـەڵاتی توركیـا لـە ئاسیـا، سـوریا و ڕۆژاوای ئێـران لـە ڕووی ئیتنۆگرافیـەوە–1960" كە بەڕێكەوت ڕاستە و ڕاست كوردستان دەگرێتـەوە. ئـەم نەخـشە كـەم هاوتـا و بـە نرخە، ئەمڕۆكە پێویستی بە هەندێ دەسكاری هەیە، لەبەر ئەو گۆڕانەی كـە بەسـەر نەتـەوەی ئەرمەن لە دەوروبەری گۆلی وان و هەندێ ئەم شـوێن و ئـەو شـوێنی ئەنـەدۆڵی ڕۆژهـەڵات لـە جەنگی جیهانی یەكەمدا هاتووە.

لە شەستەكانی سەدەی ڕابردوودا، حكوومەتی توركیا دەستی كرد بە پڕۆژەیەك كـە نـاوی "كـوی ئینڤانتـەر ئیتودلـەری Koy Envanter Etudleri واتـە پـڕۆژەی لێكۆڵینـەوە لەسـەر ژمارەبەندیی گوندەكان، ئەم لێكۆڵینەوەیە، دوایی لەپاش ساڵی 1967 لـە بـاربرا و دواتـریش

هەر تەپس کرا. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم ژمارەبەندیە زانیاریەکی پڕ بەهای لە بارەی پێکهاتەی ئەتنی وڵاتی تورکیاوە تا دەگاتە ئاستی لادیکان دایە دەست و بوو بەسەر

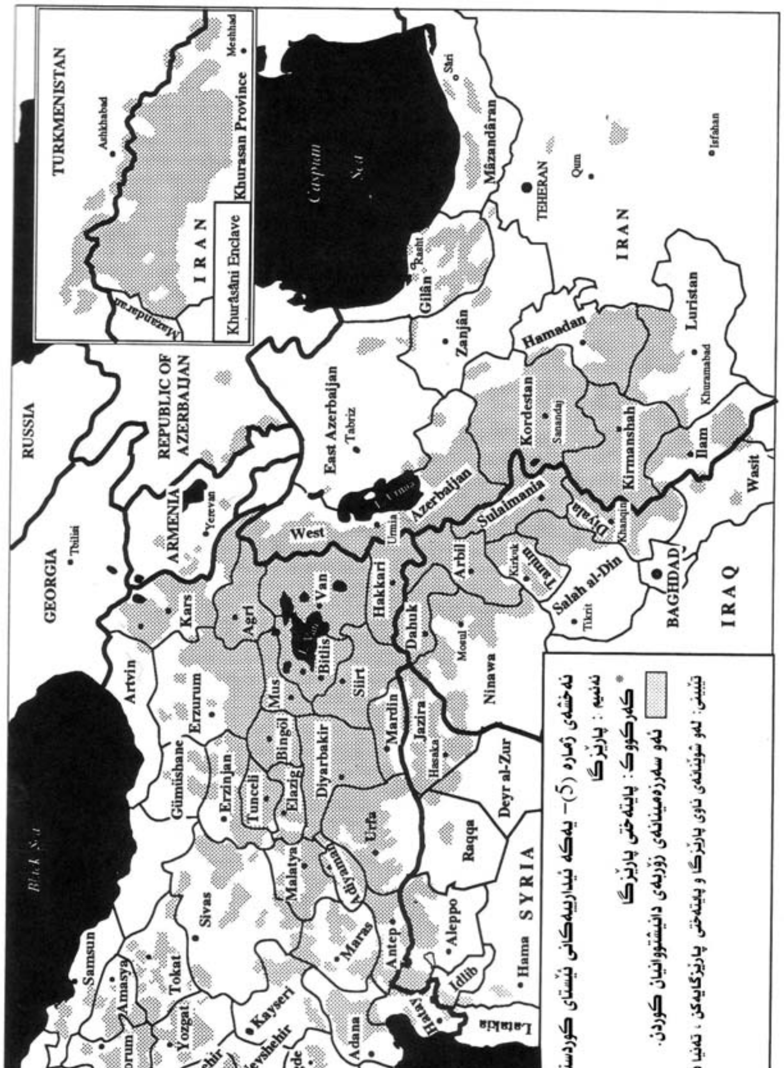

نەخشەی ژمارە (5)- یەکە ئیدارییەکانی ئێستای کوردستان

نەنیم : پارێزگا

* کەرکووک: پایتەختی پارێزگا

ئەو سەرزەمینانەی زۆربەی دانیشتووانیان کوردن.

تێبینی: لەو شوێنانەی ناوی پارێزگا و پایتەختی پارێزگایەکن ، تەنیا ناوی پایتەختەکە نووسراوە

چاوەیەكی داتاكاری باش (لە كارێكی باش داتاڕێژكراودا (Nestman) نەخشەكێشییەكی، باوەڕپێكراوی دابەشكاریی ئەتنی ئەو وڵاتەی پێشكەش كردووە (هەرچەندە پارچە دابڕاوەكەی كوردانی ئەنەدۆڵی ناوەندی نەگرتۆتەوە). لەو كارەدا سوودێكی باش لەو پرۆژەی ژمارەبەندییەی گوندەكان كە حكومەتی توركیا ئامادەی كردووە و لەسەرەوە ئاماژەمان بۆ كردووە وەرگیراوە (بڕوانە Ethnic Groups in the Republic of Turkey. P. Andrews. 1968)

ئەو زانیارییەی لە لێكۆڵینەوەكەدا هاتووە دەقاودەقە لەگەڵ نەخشەكەی كۆمەڵەی جوگرافیایی شاهانەی بریتانیا كە لەسەرەوە باسمان كرد، تەنها یەك جیاوازی لێدەرچێ، كە جێی سورسوڕمانە، ئەوەیش ئەوەیە كە لێكۆڵینەوەكەی توركیا سەرزەمینی كوردان لەوەی نەخشەكەی بریتانیا گەورەتر نیشان دەدا. لەوانەیە ئەمە ڕەنگدانەوەی ئەو هەموو تاراندن و ڕەتاندن و سەر لەنوێ نیشتەجێكردنەوانە بێ كە لەساڵانی 1929–1938دا ڕوویان دا (بڕوانە فەسڵی نیشتەجێكردنە زۆرەملێكان و باری دیموگرافی).

نووسینگەی جوگرافیی هێزە چەكدارەكانی ئێرانیش لە چلەكاندا پرۆژەیەكی وەكو ئەو پرۆژەیەی ئامادە كردووە و لە فەرهەنگی جوگرافیایی ئێران لە دە بەرگدا بڵاوی كردۆتەوە (بڕوانە أ. ڕەزمارا 1949–1951). دوابەدوای ئەمە (The Village Gazatteer of Iran)ی دەركرد. (سەنتەری ستاتیستیكی ئێران 1968– تا ئێستا بەردەوامە).

حكومەتی كوكۆنیالی بریتانیا لە سەردەمی خاوەنداریكردنی عێراقدا و حكومەتی فەرەنساش كە ئەویش خاوەنداریێتی بەسەر سوریادا هەبوو (بە ناوچەی ئەنتاكیەشەوە بەرلەوەی ساڵی 1928 بخرێتە سەر سوریا)، زانیارییەكی پڕیان داوە لە بارەی پێكهاتەی ئەتنیكی ئەو ناوچانەوە و كەرەستەیەكی باشە بۆ دەرخستنی سنوور و بارزەتی كوردستان.

لەپاڵ ئەمانەدا هەندێ نەخشەی ڕووسكردیش هەن كە لە شەستەكاندا كێشراون و تەنیا زانیارییەكی سەرەتاییان تێدایە. ئەمانە ناوچە كورد نشینەكانیان دەستنیشان كردووە و لەوكاتەوە بوونەتە سەرمەشق و نموونە بۆ لاولایەنی تر، لەوانە نەخشەیەكی ئەتنیكی كە ئاژانسی هەواڵگیری ناوەندی (CIA) ئەمەریكی دەری كردووە. چاكترینی بەرهەمە سۆڤیەتكردەكان هینەكانی (Bruk– بڕووك)ن كە بە "Narody Peredny Azil 1960" ناسراون لەگەڵ نەخشەیەكی (1:5000000)ی هەروەها (Bruk and Apenchenko- Atlas Narodov

Mira 1964) کە هەردووکیان ژمارەی دانیشتووانی چەند بەشی کوردستانیان داوە.

ئەو نەخشانەی لەم کتێبەدا هاتوون پشتیان بەم سەرچاوە باوەڕ پێکراوانە بەستووە.

بۆ زیاتر چوون بەتانی ئەم بابەتانەدا، ئەم سەرچاوانەی خوارەوە بگەڕێ:

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: *Map of Eastern Turkey in Asia, Syria, and Western Persia (Ethnographical)* (London: Royal Geographic Society, 1906, updated in 1914), with full-color sheet map at 1:2,000,000 scale; *Ethnographische Karte der Türkei: Vilayet Darstellung der amtlichen Türkischen Statistik 1935* (Berlin: Presse E. Zagner, n.d.), with sheet map at 1:2,500,000 scale; S. I. Bruk and V. S. Apenchenko, *Atlas Narodov Mira* (Moscow: Academy of Science, 1964); S.I. Bruk, *Narody Peredney Azii* (Moscow: Ethnographical Institute, 1960), with sheet map at 1:5,000,000 scale; J. F. Bestor, "The Kurds of Iranian Baluchistan: A Regional Elite," unpublished masters thesis, based on the author's field work (Montreal: McGill University, 1979); W. Barthold, *An Historical Geography of Iran* (Princeton: Princeton University Press, 1984); G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (London: Cass, 1966, reprint of the 1905 original); H.W. Hazard, *Atlas of Islamic History* (Princeton: Princeton University Press, 1951); L. Nestmann, "Die ethnische Differenzierung der Bevölkerung der Osttürkei in ihren sozialen Bezügen," in Peter Andrews et al., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); *Annual Abstract of Statistics, 1970* (Baghdad: Government of Iraq, 1971); *Statistical Abstract 1973* (Damascus: Government of Syria, 1973); *Population Census 1970* (Damascus: Government of Syria, 1972); Captain Bertram Dickinson. "Journeys in Kurdistan," *Geographical Journal* 35 (1910), with map of Kurdistan at 1:2,000,000 scale; Captain F.R. Maunsell "Kurdistan," *Geographical Journal* 3-2 (1894), with map at 1:3,000,000 scale; Captain F.R. Maunsell "Central Kurdistan," *Geographical Journal* 18-2 (1894), with map at 1:1,000,000 scale; Lieut. Col. J. Shiel. "Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleïmaniyeh, in July and August 1836," *Journal of the Royal Geographical Society* 8 (1838), with map at 1:4,060,000 scale; T.F. Aristova and G.P. Vasil'yeva, "Kurds of the Turkmen SSR," *Central Asian Review* 13-4 (1965).

دابەشکارییە ناوخۆییەکان

لە ڕووی مێژوو و بنەمای کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییەوە، دەکرێ کوردستان بە سەر پێنج وردەبەشدا دابەش بکرێ: کوردستانی باشوور کە کرماشان مەڵبەندی مێژووییەی، کوردستانی ناوەند کە هەولێر، کوردستانی ڕۆژهەڵات کە مەهاباد، کوردستانی باکوور کە بایەزید و کوردستانی ڕۆژاوا کە دیاربەکر مەڵبەندی مێژووییەتی. دوو پارچە دابڕاوە کوردنشینەکەی تر کە بریتین لە خۆراسان و ئەنەدۆڵی ناوەند باسێکی تایبەتی و سەربەخۆیان گەرەکە (نەخشەی ژمارە 6).

بەپێی هەندێ بەڵگەی مێژوویی هەرەهەرە کۆن، کوردستان بەر دوو دابەشبوونی مێژوویی کەوتوە، هەر یەکەیان جۆرەتێکەڵبوون و یەکرەنگبوونێکی ئەتنی بەخۆیەوە بینیوە، ئەم دوو دابەشبوونە مورك و شوێن دەست و کاریگەریی خۆیان بەسەر زاراوەی زمانی و کەلتوورو ئایین و جیهانبینی کورداندا چەسپاندووە. ئەم باسانە بە دوورودرێژی لەو بابەتانەدا تاوتوێ کراون کە لە بارەێ زمان و ئایین و ژیانی شارستانی و مەڵبەندە شارستانی و کۆچکردنە مێژوویی و گواستنەوە و جێنشینکردنە زۆرەملیکانەوە دەدوێن.

گەڕی کۆچکردنی چەند سەدەیی و بەردەوامی کوردەکان لە باشووری ڕۆژەڵاتەوە بەرەو باکووری ڕۆژاوا، لە سەدەی سێیەمی پاش عیسادا یەکێتیی فەرهەنگیی کۆمەڵگای کوردەواریی لێکەوتەوە. بەڵام ئەم یەکیەتییە زۆری نەکێشا، چونکە لەم سەردەمەدا کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا چوار سەدەی ڕەبەق کەوتنە ژێر ڕکێفی بیزەنتییەکانەوە و لەو بەشانەی کوردستان دابڕان کە کەوتبوونە ناو دەسەڵاتی ئیسلامەکانەوە. بەمەش ئەو یەکیەتییە فەرهەنگییەی کە خۆی گرتبوو بەرەبەرە هەڵوەشایەوە و کاڵ بووەوە (بڕوانە مێژووی سەدە ناوەندەکان).

هەر لەم هەڵکەوتە خۆیەوە، ئەو سنوور ڕێژیەی باکوور و باشوورەش کەوتەوە کە ئێستا لەنێوان کۆمەڵەی زاراوەکانی کرمانجی لەلایەك و زاراوەکانی دەورووبەری زێی گەورە لە عێراق لەلایەکی ترەوە، بەدی دەکرێ و ئاسەواریشی بەزەقی دیارە.

ئەو سنووررێژییانەی کە لە سەدەی شانزەیەمدا لەنێوان وڵاتی فارس و وڵاتی عوسمانییدا کراون،

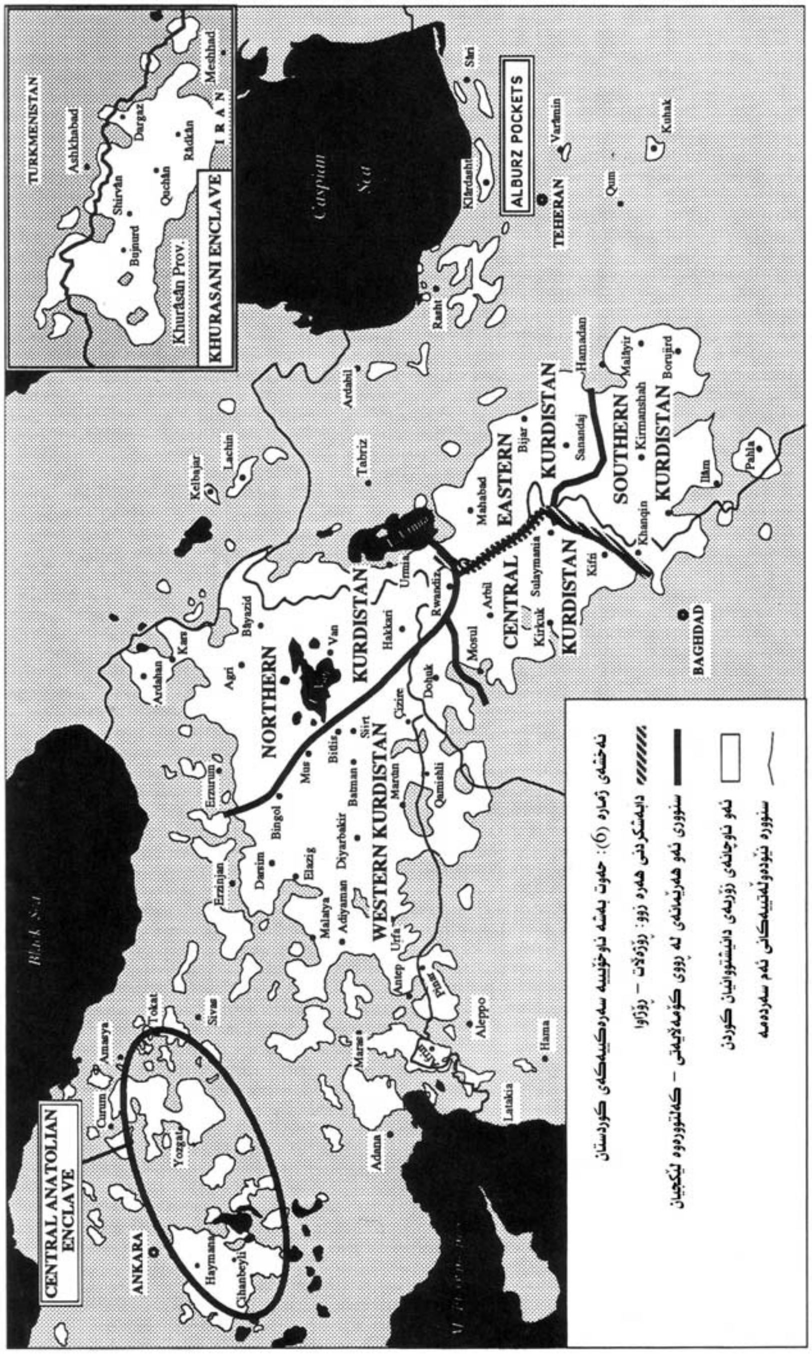
CENTRAL ANATOLIAN ENCLAVE
KHURASANI ENCLAVE
ALBURZ POCKETS
NORTHERN KURDISTAN
WESTERN KURDISTAN
CENTRAL KURDISTAN
EASTERN KURDISTAN
SOUTHERN KURDISTAN
Black Sea
Caspian Sea
TURKMENISTAN
IRAN
ANKARA
TEHERAN
BAGHDAD
نەخشەی ژمارە (6): حەوت بەشە ناوچەییە سەرەکییەکەی کوردستان
دابەشکردنی هەرە زوو: ڕۆژهەڵات — ڕۆژاوا
سنووری ئەو هەرێمانەی لە ڕووی کۆمەڵایەتی — کەلتوورەوە لێکجیان
ئەو ناوچانەی زۆربەی دانیشتووانیان کوردن
سنوورە نێودەوڵەتییەکانی ئەم سەردەمە

بە ئەنـدازەی سـنووررێژییەكانی نێـوان بیزەنتییـەكان و ئیـسلامەكان درێژخایـەن و كاریگـەر و دابڕكەربوون. هەر خودی ئەم سنوور ڕێژیەشە كـەوا بۆتـە مایـەی ئـەو داتلێـشانە دیـارەی كـە لەنێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوای كوردستاندا هەیە، كە لە گۆلی وانەوە دەست پێ دەكا و بە سنووری نێوان عێراق و ئێراندا دەكشێ.

كوردستانی باشوور

كوردستانی باشـوور ئێـستا دوا مەڵبەنـدی زاراوەی گـۆرانی – لـەكی و ئـایینی یارسـانییە. لێرەدا تەنها كۆمەڵێكی یەكجاربچووكی دانیـشتووان بـە كرمـانجیی باشـوور دەدوێـن. تەنانـەت لەوانەیە لە فارسـیش كـەمتر بـاوبێ هەرچـەندە فـارس لـەو مەرزوبومـەدا بـە زمـانێكی خـۆیی دانانرێ. سەرزەمینەكە پڕ شارنشینە و خەڵكێكی هەمە جۆرەی لـێ دەژیـن، دانیـشتووانی زۆر بە كۆنینەیی خۆیان دەنازن.

كوردستانی ڕۆژهەڵات

بەشـێكی زۆری كوردسـتانی ڕۆژهەڵات بەتایبـەتی ئـەوەی دەكەوێتـە ئاقـاری بیجـار– مەریوانەوە تا ئەم دواییە لە ڕووی فەرهەنگەوە بەشێك بوون لـە كوردسـتانی باشـوور. ئێـستا كرمانجیی باشوور تاقە زاراوەی بـاوە و ئیـسلامی سـونیش ئـایینی زۆرینـەی خەڵكەكەیـە، كـە بەپشتەڵەك كۆچەرزادەن و بەشێوەیەكی ئاشكرا لە شارنشینان جیان. ئەمـە جووتكەسـایەتیی لە ناخیاندا چەسپاندووە. لە كاتێكدا شارگەلێكی وەكو سنە و بیجار و مەریوان بـۆنی هەسـت و كەلتووری كراوەی باشووری كوردستان دەدەن، خەڵكی لادێكان هێشتا پارێزگر و سركن. هـۆی سەرنەكەوتنی گەلێ پارتی سیاسی كـورد كـە دەسـكردی خۆمـاڵیین ئەوەیـە كـە نـەیانتوانیوە سووك و ئاسان هەست و سۆزی هەردوولای كۆمەڵانی خەڵكی وڵاتەكە بەلای خۆیاندا ڕابكێـشن. بێ هیچ گومانێك وڵاتەكە لەژێر كاریگەرییەكی بەتینی فەرهەنگی ئێراندایە، بەڵام پەیوەندیەكان ئەوەندەی كوردستانی باشوور تێكەڵاو و سفت و سۆڵ نین، بەتایبەتی لەناو گوندنشیناندا.

كوردستانی ناوەند:

ئەم وڵاتە هەمیشە ڕووی لە مێزۆپۆتامیا بووە و مێژووشی بـەو سـەرزەمینەوە گـرێ دراوە. وەكـو كوردسـتانی باشـوور، ئـەویش ڕابردوویـەكی شارسـتانیانەی هەیـە، بـەڵام كەشـوهەوا و شێوەی خاكی بە هی كوردستان ناچن. كوردستانی ناوەند كەمتر چیاییە و بە مام ناوەندیترین

بەش دادەنرێ لە باری گەرما و سەرماوە. ڕاستییەکەی زۆر جار وڵاتەکە بە "گەرمیان" ناودەبرێ. لە ڕووی فەرهەنگەوە، کوردستانی ناوەند و باشوور بەیەک سەرزەمین دادەنرێن ئەگەر چی باشوور (5) سەدەی لەژێر دەسەڵاتی فارسدا بردۆتەسەر. (پێش سەردەمی دابەشکاری نێوان عوسمانی و فارس و هەر لەو کاتەوە مێژوو نووسراوەتەوە، کوردستانی باشوور لەباری فەرهەنگەوە ڕووی لە مێزۆپۆتامیا بووە).

ئەگەرچی ئیسلامی سونی ئایینی زۆربەی دانیشوانی کوردستانی ناوەندە، بەڵام لە پەنایدا ئیسلامی شیعەو یارسانی و عەلەوی و یەزیدی و دیان و ئایینی جولەکەش لە وڵاتەکەدا هەن و بوونە. جگە لەمە، هەموو زاراوە سەرەکیەکان لەم سەرزەمینەدا باون و هەموو بەشەکانی کوردستانی لەڕووی فەرهەنگ و جوگرافیاوە پێکەوە لکاندووە.

کوردستانی ڕۆژاوا

کوردستانی ڕۆژاوا بە دیمەن بەشێکە لە دەریای سپیی ناوەڕاست، ئەگەر چی لە ڕووی جوگرافیاوە سەرزەمینەکە لە ڕۆخەکانی ئەم دەریایەوە لەنزیك ئەسکەندەریەوە دەست پێ دەکا و بەرەو زنجیرە چیای (11000) پێ بڵندی باکووری دەرسیم هەڵدەکشێ. کەشوهەوای گشت ناوچەکە خۆش و پڕ بەرەکەت و سەرتاسەری دارستان و لێڕەوارە، لە ڕووی مێژووەوە، هەمیشە ئاوەدان بووە لە مێژەوە، مەڵبەندی شارستانیەت و پڕ لە شاری ئاوەدان و بەناو بانگ بووە لەسەرتاسەری جیهاندا و چاوی بەردەوام لە ڕۆژئاوا و وڵاتەکانی سەر دەریای سپیی ناوەڕاست بووە بۆ وەرگرتنی بابەتی مەدەنیەت و پێشکەوتن. وڵاتەکانی، ئەنتاکیە، ڕۆما، بیزەنتە یان ئەستەموولێ، هەمیشە سەرمەشق بوونە بۆ ئەم مەڵبەندە.

لەم مەڵبەندە بە ئەندازەی پەیڕەوانی ڕێبازی عەلەوی، ئیسلامی سوننی مەزەبیش هەن. لە ڕووی زمانەوە خەڵکەکە چ بە دیمیلی چ بە کرمانجیی ژووروو دەئاخاون، بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا پەیوەندیەکی یەکجار لاواز لەنێوان ئایین و زماندا هەیە، ناکۆکی ناوخۆیی ئەوەندە خۆیان لە کاری کۆمەڵایەتی یان فەرهەنگییدا نانوێنن.

کوردستانی ڕۆژئاوا، لە ڕووی یەکیەتیی زەوییەوە لەسەرزەمینی کوردستان دابڕاوە ئەگەرچی سنوورێکی دووردرێژی لەگەڵ کوردستانی باکووردا هەیە، ئەمە لەبەر چۆڵەوانیەتی خودی کوردستانی باکوور لە لایەك و لەبەر کێوستانییەتیی چڕی ناوچەکە کە لێك جیایان دەکاتەوە، لەلایەکی ترەوە.

كوردستانی باكوور

كوردستانی باكوور نموونەی زەقی و سەختیی سەرزەمین و دڕی و دژواری ئاووهەوای كوردستانە.

بەشێكی زۆری ئەم وڵاتە، بەتایبەتی ئەو ناوچانەی دەكەونە سەر ڕۆخ و باكووری گۆلی وانەوە سەرزەمینی دێرینی ئەرمەنستانە و ڕوخسارە كوردییە زاڵەكەیان لە كۆتایی جەنگی جیهانیی یەكەمەوە وەرگرتوە. ئەم وڵاتە لەسەردەمانێكدا مەڵبەندێكی كشتوكاڵیی یەكجار گەورەو خاوەن ئابوورییەكی بازرگانی سروشت و شارباژێڕییەكی تەواو و ڕوختەبوو. هەموو ئەمانە لەو هەموو شەڕوشۆڕ و تاراندن و ڕەتاندن و لێقەومان و قەتڵوعام كردن و گۆڕان و شێوانی سروشتیەدا كە لە پێنج سەدەی ڕابردوودا بەسەر هەرێمەكەدا هاتن، وێران و خاپوور بوون (بڕوانە بابەتی سەرەتاكانی مێژووی هاوچەرخ و زەوی و زار و سروشت). دانیشتووانی هەرێمەكە دووركەوتووترین، یەكجاری خێڵەكی و لە باری ئابووری و تەكنۆلۆجیاوە پاخستەترینی دانیشتووانی كوردستانن.

ئەگەرچی باژێڕی وان گەورەترین شاری هەرێمەكەیە، مرۆڤ بە ئاسانی ناتوانێ ناوی بنێ ناوەندەشاری كوردستانی باكوور. لە هەموو هەرێمەكەدا، جگە لە ئاسەواری كۆنە شاری گەورە، شارێكی ئەوتۆنیە كە هی ئاماژە بۆ كردن بێ. كوردستانی باكوور خاوەنی چەندین سەنتەری فەرهەنگی بووە لە ڕابردوودا. تەنانەت كوچەك باژێڕێكی وەكو بایەزید (دۆغو بایەزیدی ئێستاكانە) سەردەمانێك گەورە شارو مەڵبەندێكی فەرهەنگی بووە. ئەم شارە زادەگای ئەحمەدی خانییە، كە ئەتوانرێ بە گەورەترین شاعیری كورد دابنرێ. ئەو دانەری داستانی مەم و زینە (بڕوانە بابەتی ئەدەب).

خۆراسان:

لەو دوو پارچە سەرزەمینە كوردنشینەی كە لە خاكی كورد دابڕاون، خۆراسان كە دەكەوێتە باكووری ڕۆژهەڵاتی ئێران، خاوەنی گرنگییەكی تایبەتە. ئەم سەرزەمینە پێكهاتەی ئەو بەزۆر گواستنەوانەی سەدەی شازدەیەم تا سەدەی هەژدەیەمە كە لە سەردەمی شاهە سەفەویەكاندا بەسەر كوردەكانی باكوور و ڕۆژاوای كوردستاندا هاتن. ئەم پارچەیەیان تا سنووری ئێران و كۆماری توركمانستان دەكشێ و لووتی دەگاتە ئەو هەڵەتانەی بەسەر

عەشقابادی پایتەختی تورکمانستاندا دەڕوانن.

بە پانایی هەندی کوردستانی ڕۆژهەڵات و بە ژمارەی دانیشتووانی دەگاتە نیوەی ژمارەی دانیشتووانی، لە ئاو هەواشدا، نەرمتر و ژینگەشی کەمتر لە هی کوردستانی باکوور لەوتێنراوە. لە باری شارستانیەوە، چەند شاری گەورەی وەکو قۆچان و شیروان و بوجنوردی تێدایە و خاوەنی کشتوکاڵێکی پەرەسەندووە.

لە سەدەکانی ڕابردوودا، ئەوەندە دووچاری فرتەنە و لێقەومان نەبووە وەکو ئەوەی زۆرینەی دانیشتووانی کوردستانی باکوور گرفتاری بوون.

داب و نەریتی کوردەکانی خوراسان لە هی سەرزەمینە ئەسڵییەکانیان ناچن، چونکە ڕەتاندنەکانیان بەتەواوەتی هاوکاتن لەگەڵ سەرەتای شێواندنێکی تەواوی کوردستانی باکوور و وێرانکردنی لەژێر پێی لەشکری هەردوو ئیمپراتۆریەتی فارس و عوسمانیدا. ڕەفتاری نەرم و جلوبەرگی سەیری ئەم کوردانە، بۆ نەوەکانی دواڕۆژیان سایشتێك جێ دەهێڵن، کە ئەگەر ئەو وێرانکاریە گەورانە بەرەنگاری وڵاتەکەیان نەبوایە، ئێستا لەچ باوردۆخێکی دەروونی سانادا دەبوون.

زۆربەی هەرە زۆری کوردەکانی خۆراسان بە زاراوەی کرمانجی ژووروو دەئاخاون، بەڵام چەندین سەدەی پێکەوەژیان لەگەڵ دانیشتووانی شیعەی دەوروبەرو نزیکیی هەرێمەکە لە شاری پیرۆزی مەشهەد لای شیعیان، خەڵکەکەی بەسەر سوننی مەزەب و شیعەدا دابەش کردووە، ئەگەرچی هەندێ لە دانیشتووان عەلەوی مەزەبن.

سەرزەمینی خۆراسان، هەروەها، مەڵبەندی هەندێ لەکی یارسانی ئایینیشە. ئەمانە لە کوردستانی باشوورەوە لە سەردەمی ئەفشاریەکان و لەناوەڕاستی سەدەی هەژدەیەمدا پەراگەندەی ئەوێ کراون، ڕاستییەکەی، کەریم خانی دامەزرێنەری پادشاییەتی زەندی لە ئێران، کە دوای ئەفشارەکان هاتەسەر کار، خۆی بە بنەچە ڕۆڵەی یەکێك لەم خانەوادە لەکە ڕەتێنراوانەی هۆزی زەند بوو. پاش ئەوەی چوە سەر تەختی تاوس، کەریم زۆربەی تیرەکەی بردەوە مەرزوبوومی خۆیان. ئەوانەی لەوێ مانەوە ڕۆڵەی لەکەکانی خۆراسان و بیرجەندی قوهستانن.

ئەنادۆڵی ناوەند:

بەشە دابڕاوەکەی تر لە ئەنەدۆڵی ناوەند و باکووری ناوەندە لە تورکیا. ئەم هەرێمە بریتیە لەسەرزەمینێکی دووپەلکە و خاوەنی دووکەسایەتییە. پەلکی باشوور بریتیە لەو سەرزەمینە

وشك و برینگ و بێ خێرو بێـرەی کـە دەکەوێتـە ڕۆژئـاوای گـۆلی (گۆلـەخوێ – تـوز گولـو)ی باشووری ئەنقەرەوە. هەر لەبەر ئەم هۆیە شارەکانیشی هەژار و رووت و پەرپووتن.

لەم شارانە جیهـان بـەیلی، یونـاك و هەیمانـە جێـی ئامـاژەن. پـەلکی بـاکووری دەکەوێتـە سـەرزەویەکی بـەپیت وبەرەکـەتی دەوڵەمەنـد کـە زۆربـەی هەڵـەتی دەورووبـەری شـارەکانی تۆقات، یوزغات، چوروم و ئەماسیا دەگرێتەوە. هەرچەندە شارەکانی یوزغات و تۆقات، هێشتا زۆربـەی دانیـشتووانیان کـورد نـین، بـەڵام هاکـا ناکـا گێژەڵۆکـەی گـۆڕان ملیـان لـێ دەنـێ و رووکاریان دەگۆڕێ.

پەلکە خوارینـە دروسـتبووی هـەمان ئـەو ڕەتانـدن و کـۆچ پێکردنانەیـە کەلـە سـەدەکانی (16–18)دا هەرێمە کوردنشینەکەی خۆراسانیان پێك هێنا.

پەلکـە ژوورینـــە، بەرهـــەمی کۆچـــکاریی بەرەبـــەرەی کوردانـــە لەســـەرزەمینی ئـــاڵۆزوو فرتەنـــەزەدەی کوردســـتانەوە... ئـــەم پەلکـــەیان، تـــا بلێـــی وڵاتێکـــی زینـــدوو پەرەســـێنە و خەڵکەکەشی باشترین ئاستی ژیانیـان هەیـە لەچـاو کوردانـدا. ئـەمڕۆش پـەیتا پـەیتا ڕووی لـە تەنینەوە و گەشەکردندایە.

زۆربەی دانیشتووانی کوردانی ئەنەدۆڵی ناوەند بە زاراوەی کرمانجیی کـوردی دەدوێـن، لـە پاڵ (10٪)دا کە بە زاراوەی دیمیلی دەئاخاون. لە بارەی مەزەبەوە زۆربەیان سوننین، لـە پـاڵ کەمایەتیەکی گرانی عەلەوی مەزەبدا. دانیـشتووانی هەرێمەکـە، خۆیـان دەبەنـەوە سـەر لـق و پۆپی تیرەی جۆرا و جۆر کە هەر یەکەیان خاوەنی مێژوویەکی قووڵن.

لەکاتێکـدا خەڵکەکـە خـاوەنی حکومـەتی سـەربەخۆی خۆیـان نـین، ئـەم لـق و پۆپـە خێڵەکیانە، دەکرێ بـە دەزگایـەك بـشوبهێنرێن کـە دەتـوانێ جێگـەی حکوومـەت بگرێتـەوە و کاروباری خەڵکەکە بەشێوەیەك ڕاپەڕێنێ.

ڕاســتییەکەی ئـــەم پێکهاتانـــە، لەســـەر بنـــەمای هەنـــدێ ڕاســـتی مێـــژوویی فەرهـــەنگی ئەوتۆدانراون کە لە هەزاران ساڵەوە حوکم فەرماییان لەناوخەڵکەکـەدا کـردووە (بڕوانـە بابـەتی تیرەکان) (نەخشەی ژمارە 7).

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:

General Bibliography

H.V. Handel-Mazzetti. "Zur Georgraphie von Kurdistan," *Petermann's Geographische Mitteilungen* 58 (1912); Walter Harris, "A Journey in Persian Kurdistan," *Geographical Journal* 6-5 (1895); Major Kenneth Mason, "Central Kurdistan," *Geographical Journal* 154-6 (1919); E. Smith, "Contribution to the Geography of Central Koordistan," *Journal of the American Oriental Society* II (1851); J.G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood," *Journal of the Royal Geographical Society* 35 (1865); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

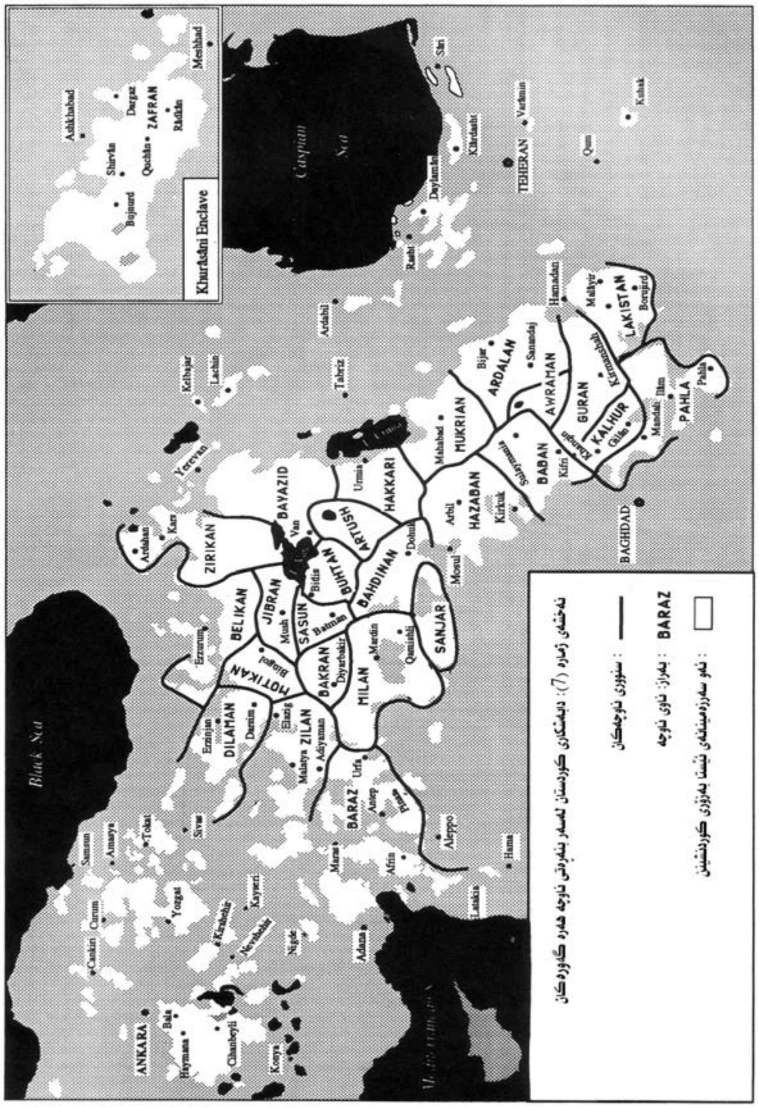

نەخشەی ژمارە (7): دابەشکاری کوردستان لەسەر بنەڕەتی ناوچە هەرە گەورەکان

فەسڵی دووەم

سەرزەمین و ژینگە

كوردستان، لە رووی پێكهاتەی جیۆفیزیاییەوە، بەشاخاویەتیەكەی جیا دەكرێتەوە. كوردستانی ئێستا پێك دێ لەناوچەكانی ناوەند و باكووری زاگرۆس، لە (3/2)ی رۆژهەڵاتی چیاكانی تۆرۆس و پۆنتۆس و نیوەی بەشی باكووری چیاكانی ئەمانۆس. دووبەشە گەورە و دابڕاوەكەی سەرزەمینی كوردان بریتین لە هەڵەتەكانی ریوەند (ریڤەند)ی كلكەی رۆژهەڵاتی زنجیرە چیای ئەلبورز كە دەكەوێتە رۆژهەڵاتی باكووری ئێرانەوە لە هەرێمی خۆراسان، هەروەها ناوەڕاستی زنجیرە چیای پۆنتۆسی ناوەند و باكووری ناوەندی ئەنەدۆڵ، كە نزیكە لە ئەنقەرەی پایتەختی توركیا (بڕوانە نەخشەی ژمارە 8).

هەروا بێتەوە، لە چەند سەدەی ڕابردووەوە چەند پارچەی بچووكی دیكەی خاكی كوردنشین لە هەڵەتە بوركان پژێنەكانی بلووچستانی رۆژاواوە تا دەگاتە ناوەڕاستی زنجیرە چیاكانی ئەلبورز لە باكووری ئێران هەبوونە، ئەم پارچە پارچانە هەر بەو ئاراستەیەدا تا چیاكانی (ئولۆ)ی كەناری دەریای ئیجە لە رۆژاوای توركیا دەكشێن.

لە كوردستانی پەكپارچەدا، هەروەها لە بەشە دابڕاوە كوردنشینەكاندا، چیاكان تاقە نیشانەی سروشتی گرنگی وڵاتەكەن و بوونەتە دروستكەری مێژوو و پێكهاتەی نەتەوەیی و داب و نەریت و فەرهەنگی كوردان.

ڕاستییەكەی، لەگەڵ تەواوبوونی چیا و هەڵەت و دەسپێكردنی دەشتایی و نەرماندا، بوونی كوردیش یەكسەر دێتە دومایی.

زۆربەی چیا بەرز و لووتكە سەركەشەكان دەكەونە باكووری كورستانەوە. هەر وەكو ویلیام ئیگلتن پەسنی دەدا ئێرە وڵاتی "لافاوی بەخوڕ و چۆمی قووڵ و ئاودار و پردی

هەڵواسراوە".. کوردستانی ناوەندیش، لە بڵندایيدا مـام ناوەنـدە، ئـاو و هەواشـی، لـە هـەموو کوردستان خۆشتر و نەرمترە، بەشەکانی تری سەرزەمینەکە لەنێوان ئەم

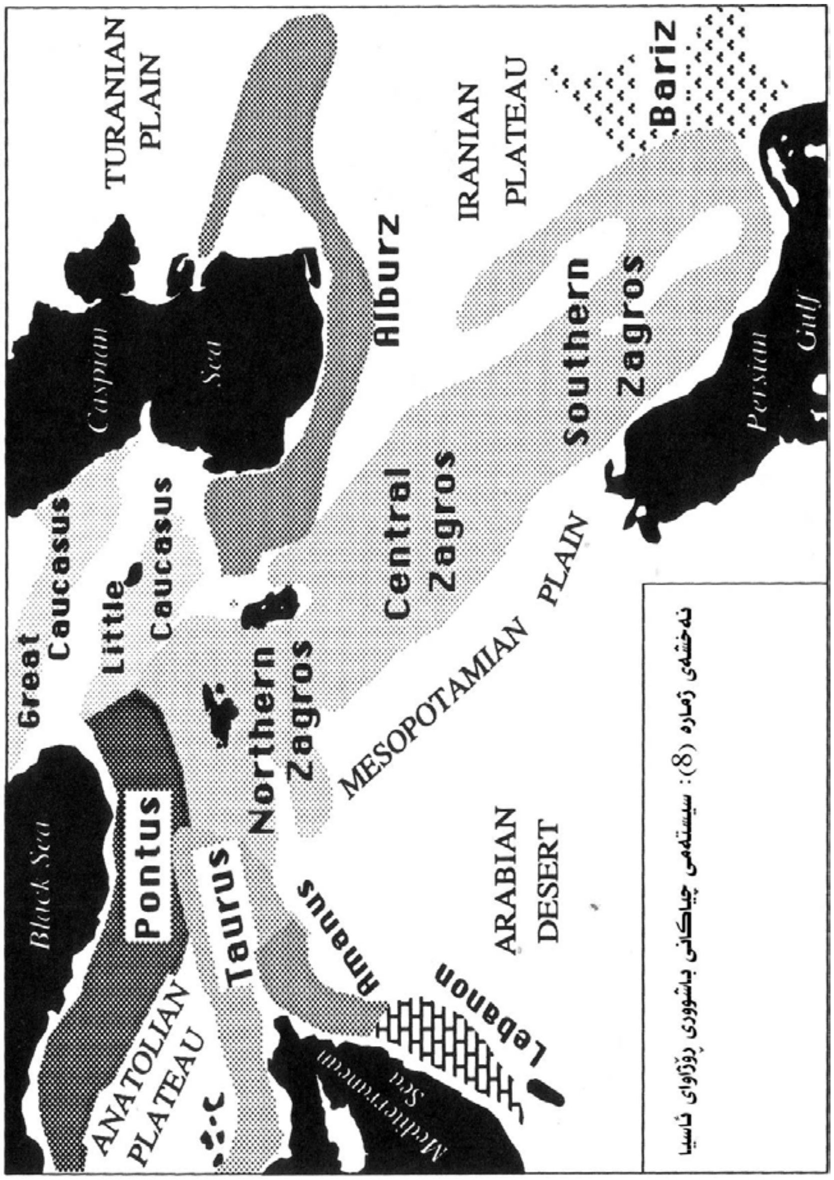

نەخشەی ژمارە (8): سیستەمی چیاکانی باشووری ڕۆژاوای ئاسیا

دووشێوە کەش و هەوایەدان. چـیاکانی کوردسـتان دەڵێـی شـوورەی سروشـتن لەبـەردەم هەردوو بانی[2] کاکی بەکاکی ئێران و ئەنەدۆڵ لە ڕۆژاوا و ڕۆژهەڵاتەوە کە هەردووکیان لە بیابـانی عەرەبستان لە باشوور و باشووری ڕۆژاواوە و لە دەریای ڕەش لە باکوورەوە جیا دەکاتەوە.

بەشی هەرە تۆکمەی زنجیرە چیایەکە بە درێژایی سـەرزەمینی کوردسـتان وەکـو بڕبـڕەی پشت لەم سەری وڵاتەکەوە بۆ ئەوسەری دەکشێ.

لووتکە هەرە بەرزەکانی چیاکانی کوردستان بریتین لە ئەڵوەنـد لـە باشـووردا (ئێـران) کـە 11745پێ بەرزە و هەڵگورد (یان ئـەڵگورد) لـە بـاکووری ناوەنـدی کوردسـتان (عێـراق) کـە 12249پێ بەرزە و چیای مونزور لە ڕۆژاوا (تورکیا) کە 11744پێ بەرزە و چـیای ئـەرارات لە باکوور (تورکیا) کە 16946 پێ بەرزە (نەخشەی ژمارە 9).

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:

Further Readings and Bibliography: Y. Abul Haggag, "North-east Iraq: A Physiographical Study," *Bulletin de la Societe de Geographie d'Egypte* 33 (1960); H. Bobek, "Forshungen im Zentralkurdischen Hochgebirge zwischen Van- und Urmia-See (Sudest-Anatolien und West-Azerbaidjan)," *Petermann's Geographische Mitteilungen* 84 (1938); R. Clayton, "The Mountains of Kurdistan," *Alpine Journal* (1887); Francis Halley, "The Gorge of the Qal'a Cholan and its Confluence with the Lesser Zab. Notes of a Tour in South Kurdistan in 1921," *Geographical Journal* 86-2 (1935); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

---

[2] بان: هضبة plateau بڕوانە بانی مەڤان، بانی زالیاو، بانی نەرمە- وەرگێڕ.

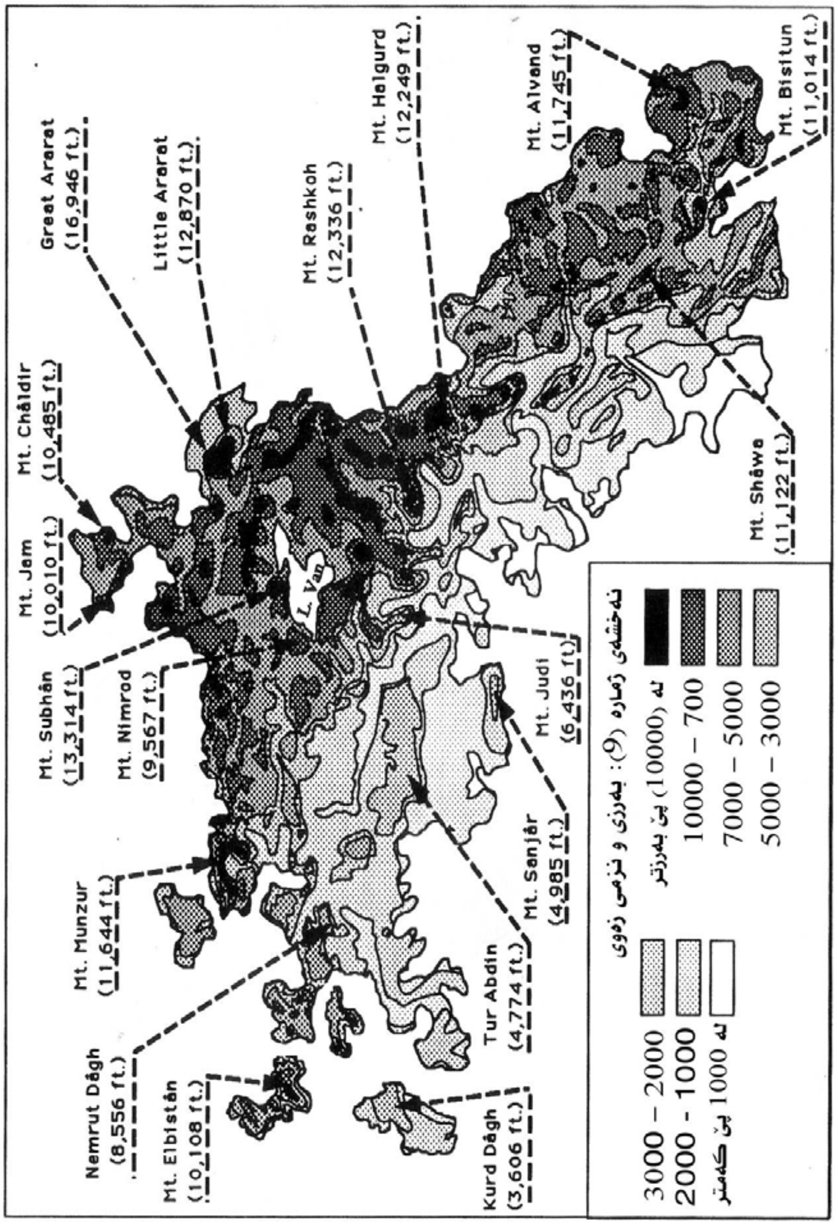
Mt. Jem (10,010 ft.)
Mt. Châldir (10,485 ft.)
Great Ararat (16,946 ft.)
Little Ararat (12,870 ft.)
Mt. Reshkoh (12,336 ft.)
Mt. Halgurd (12,249 ft.)
Mt. Alvand (11,745 ft.)
Mt. Bisitun (11,014 ft.)
Mt. Shâwa (11,122 ft.)
Mt. Subhân (13,314 ft.)
Mt. Nimrod (9,567 ft.)
L. Van
Mt. Judi (6,436 ft.)
Mt. Sanjâr (4,985 ft.)
Mt. Munzur (11,644 ft.)
Tur Abdin (4,774 ft.)
Nemrut Dâgh (8,556 ft.)
Mt. Elbistân (10,108 ft.)
Kurd Dâgh (3,606 ft.)
نەخشەی ژمارە (9): بەرزی و نزمی زەوی
لە (10000) پێ بەرزتر
10000 - 700
7000 - 5000
5000 - 3000
3000 - 2000
2000 - 1000
لە 1000 پێ کەمتر

جیۆلۆجیای زەوی

لە ڕووی جیۆلۆجیاوە، زەوی كوردستان یەكجار برۆكە. ئەم زەوییە خۆی بەسەر ئەو ناوچە دابەشكەرەدا داسەپاندوە كە دەكەوێتە نێوان لێكدانی سەرزەمینی یۆرۆئاسیا و ئەفەریقا و ئەو پێكهاتە زەمینییانەی كە لێیەوە كەوتۆتەوە. لەناوچەكەدا سەرزەمینی عەرەبستان، لەسەرزەمینی ئێران و ئەنەدۆڵ سالانە چەند گرێ لێك دووردەكەونەوە. سەرەنجام چیاكانی زاگرۆس و كوردستان كە نووكی لێكدانە لەنێوان هەردوو سەرزەمینەكەدا، دەكەونە ژێر فشارەوە و ساڵی چەند گرێ دەكشێنرێنەوە، ئەم پاڵە پەستۆ كیشوەرگیرە كە نزیكەی (15) ملیۆن ساڵ لەمەوبەر دەستی پێ كردووە، سەرزەمینی كوردستان لە قووڵایی دەریای (تەثیث)ەوە كە باشووری ڕۆژاوای ئاسیای داپووشیبوو، بەرەو بانتر تەس دەدا و هێشتا هەر بەردەوامە و لە بڵندیی چیا تازە دروستبووەكانی كوردستان زیاتر دەكا.

ناوچەی جیۆلۆجیی پێدەشتەكانی كوردستان كە لەگەڵ بیابانی عەرەبدا لێك دەدەن لەبنەڕەتدا تەواوكەری ئەو زەوی سازیەیە كە خۆی دەباتە دەوروویەری نۆكەندی فارس– كە خۆی لە خۆیدا پاشماوەی دەریای (تەثیث)ە كە پڕە لە هایدرۆكاربۆنات. ئەم زەوی سازیانە، بێ گۆڕانێكی ئەوتۆ لە كەناری ڕۆژهەڵاتی دەریای سپیی ناوەڕاست و لە نزیكی ئەنتاكیەوە مل دەنێن تا خۆیان لە تەنگەی هورمز دەدەن، لە ڕاستیدا ئاوەكانی نۆ كەندی فارس، لە ڕووی جیۆلۆجییەوە، سەردەمانێك تا ئەم دواییەش تا دەگەیشتنە هەڵەتەكانی وڵاتی كوردستان شەپۆلیان دەدا تا خۆیان دەگەیاندە زەریای هیندی بەرەو دەریای سپیی ناوەڕاست و دەریای ئەتلانتیك و بەم جۆرە یۆراسیایان لە ئەفەریقا و عەرەبستان جیاكردەوە. كەواتە دەتوانین بڵێین ئەو تەنگە جیۆلۆجییە بە پیترۆڵەی نۆكەندی فارس دەكرێ بكرێ بە دەرەنجامی ئەو سامانی نەوت و گازی سروشتییەی كە وان لەژێر ژێری چینە زەمینییەكانی خاكی كوردستاندا.

هەڵچوونە مەزنە بوركانییەكان بەشێكی زۆری سەرزەمینی كوردستانیان لە باكوور و باكووری ڕۆژهەڵات سفتوسۆداوە. لە چیای ئەرارات، چ لووتكە بەرزەكان، چ ئەوانەی نزمترن، هەروەها لە چیای نەمرووود (یان نیمروت داغ)ی سەر گۆلی وان سێ دەرەنجامی زەقی ئەم

بزاڤە نەسرەوە جیۆلۆجیەن، هەروەها هەردوو گۆمی وان و ورمێش پێکهاتووی ئەو کۆسپ و بەنداوە سروشتیانەن کە لە ئاکامی ئەو گۆڕانە جیۆلۆجیانەوە هاتوونەتە دی کە لە ڕابردوویەکی نزیکدا ڕوویان داوە. ئەوانەی لێدەرچێ، سەرزەمینەکەی تر هەموو بەو زەوی قلێشانەوانە هاتوونەتەدی کە بە کوردستاندا لەم سەرەوە بۆ ئەوسەر ڕوویان داوە بەتایبەتی بە ئاراستەی باکووری ڕۆژئاوا بەرەو باشووری ڕۆژهەڵاتدا، ڕۆژاوای کوردستانی لێدەرچێ کە ئاراستەکە لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژاوا دەکشێ. کەف و خڵتەدەردانە بورکانییەکان زەوی کوردستانیان بە کانزای بەپیت و سامان بەرەکەتدار کردوە (بڕوانە سەرچاوە سروشتییەکان). هەروەها سەرزەمینەکەیان بە ڕەنگی جۆرا و جۆری خاك و بەرد و تاوێرە شاخی جوان نەخشاندووە کە هەمیشە مایەی سەرنج و سەرسووڕمانی ئەو کەسانەن کە لە وڵاتانی بێگانەوە یەکەمجار پێ دەنێنە خاکی کوردستانەوە. ئەم جیۆلۆجیا نەسرەوە لە هەمان کاتدا کوردستانی کردووە بە سەرزەمینێکی بوومەلەرزە دۆست. یەکێك لە دەرنجامەکانی ئەمە ئەوەیەکە کەمتر ئاسەوارە ئەرکیۆلۆجییەکان بەپێوە ماون. لە کەنگاوەری کوردستانی باشوور، پەرستگە مەزنەکانی ئەناهیتای خواوەندەژن شایەتێکی گەورەی هێز و خۆڕاگریی ئەم ئاسەوارانەن. هەرچەندە دنگەکانی بە هەرچوار لادا هەڵدراون و پێپلیکانەکانی بەو ناوەدا پەرشوبڵاو بوونەتەوە و سەکۆ مەزنەکانی و لادیوارە زلەکانی بەم لاو بەولادا هەلاژاون، بەڵام هەموو پێکەوە شایەدی (2200) ساڵی ڕەبەقی بوومەلەرزەی یەك بینن.

پەیکەرە زلە کون کون بووەکانی چیای نەمرود داغ (ئەمە ئەو چیای نەمروودە نییە کە لەسەرەوە باسی کراوە) کە دەکەوێتە باکووری ئادیەمانی ئەوپەڕی ڕۆژاوای کوردستان، نموونەی تری ئەم ڕاستییەن. چیرۆك و داستانەکانی سەر زاری دانیشتووانی شار و لادێکان کە دەڵێن گوایە زەوی قلێشاوەتەوە و شار و گوندەکانی هەڵلووشیوە هەموو باسی ئەم بزاڤە جیۆلۆجیە دەکەن کە بە درێژەی چەندین سەردەم هاتوونەتە سەر بەڕەی بوون.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Celâl Sengör, *The Cimmeride Orogenic System and the Tectonics of Eurasia* (Boulder: Geological Society of America, 1984); *The International Petroleum Encyclopedia*; Christopher Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey* (Ankara: Mineral Research and Exploration Institute of Turkey, 1960); I. Altin et al., "Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritasi" ("Explanatory Text of the Geological Map of Turkey"), sheets published loose at 1:500,000 scale for each Turkish province, accompanied by explanatory texts (Ankara: Mineral Research and Exploration Institute of Turkey, 1960-70); *Seismotectonic Atlas of Iran* (Teheran: Geological Survey of Iran, 1976); Herbert Wright, "Geologic Aspects of the Archaeology of Iraq," *Sumer* XI (1955).

ئاو و هەوا و ڕێژەی باران بارین

پلەی گەرما لە كوردستان زۆر بەگوێرەی بڵندایی شوێنەكان دەگۆڕێ و تا مـرۆڤ بـە ناوچـە شاخاوییەكانی ناوەندا زیاتر هەڵگژێ، ئەوەنـدە پلـەی گـەرما نـزمتر دەبـێ. هـاوینی شـوێنە نزمـەكان لەوانەیـە لەڕادەبـەدەر گـەرم و نیمـچەشێداربێ، بـەڵام لـەو ناوچـانەدا كـە دەكەونـە دووتوێی چیاكانەوە تا بڵێی فێنك و خۆش هەوا دەگوزەرێ. زستانان، ئەو شوێنانەی لێدەرچێ كە بەسەر دەشتەكاندا دەڕوانن، تا بڵێی ساردو بەفراوی دەبێ (نەخشەی ژمارە 10).

ئـەم جیاوازیـە لـە ئـاو هـەوادا، بـەهۆی وێـران كردنـی یـەك لـە دوای یـەكی دارسـتان و لێڕەوارەكان و زۆر بەكارهێنانیان وەكو لە وەرگەی ئاژەڵەوە هاتۆتە دی– زۆر جێگاهەن كە تـا ئەم چەندانەی دواییش بە ئاو هەوای خـۆش ناسـرابوون، ئێـستا وشـك و بـرینگ بونـەو بونەتـە دەشت و دەری ڕووتووقـووتی لـە تاوسـاندا ئاگربـارێن و لـە زسـتاندا شـەختە و بەسـتەڵەكاوی زۆربەی سەرزەمینەكانی كوردستانی باكوور لە ئەنەدۆڵ پلەی گەرمییان لەزسـتاندا خـۆی دەدا لەژێر سفر، و ئەمەش بڵندایيەكان دەكا بە یەك پارچە بەستەڵەك. ئەم جۆرە شـوێنانە نزیكـەی (5٪)ی وڵاتە پێكدێنن. ئەو شوێنانەی پلەی گەرمای سـاڵانە تێیانـدا نزمـە و دەكەوێتـە نێـوان پلەی بەستان و "5" پلەی ژێر سـفرەوە (40 فـەهرەنهایت) 15٪ی سـەرزەمینی كوردسـتان پێكدێنن. ئەم ناوچانە سەرەتا لە كوردستانی باكوورەوە لە توركیا دەس پێ دەكـەن و بـەرەو ئێران دەكشێن بەڵام پەل بەرەو باكووری ڕۆژئاوای كوردستانیش دەهاون، واتا بەرەو دەرسیم، لەوێشەوە بەرەو عێراقیش ڕەت دەهاون. دەتوانین بڵێین لە دوانزە مانگی ساڵ، حەوت مـانگی بەفراوی دەبن. هەردوو شاری قارس و ئەردەهان دەكەونە ناو ئەم ناوچەیەوە. لـە كوردسـتانی باكوور مانگەكانی زستان بەگشتی ساردترن لە ئەنكۆراج و جانۆ و ئەلاسكا.

ئەو باس و خواسە خۆشانەی كە زینۆفۆنی مێژوونووسی یۆنانی، كـە خـۆی و (10) هـەزار سەربازە یۆنانێكانی ئاوەڵی نائومێدانە بە كوردستاندا و بەناو بەفر و بەستەڵەكەدا بەرەو وڵاتی خۆیان سـاڵی (401 ی پـێش زایـین) گێڕاونیەتـەوە (ئەناباسـیس بەشـی چـوارەم، 1–3)، و هەڵمەتەكەی دوو سەد ساڵی دوای ئەوەی ڕۆمەكان كە بەسەركردایەتی (لوكوللو)

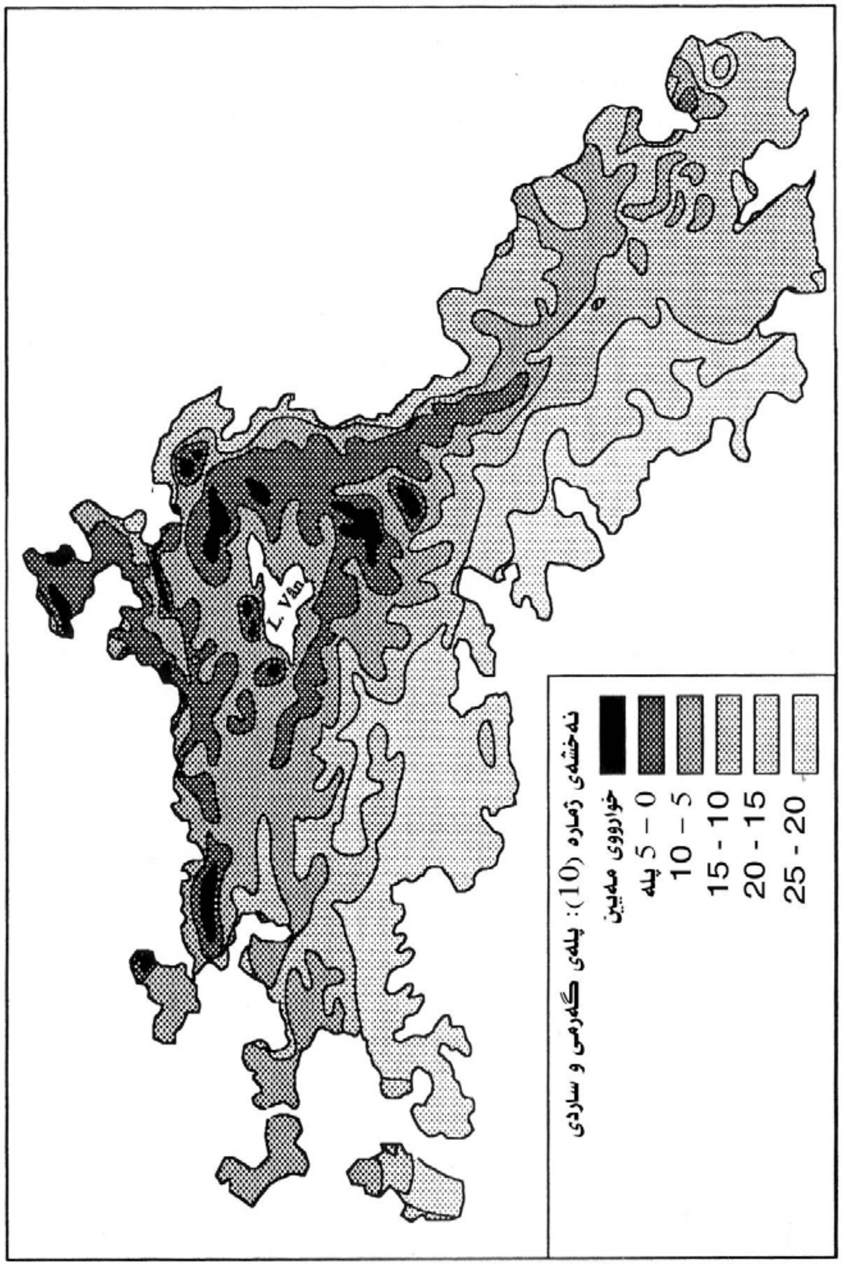
L. Van
نەخشەی ژمارە (10): پلەی گەرمی و ساردی
خوارووی سفر
0 – 5 پلە
5 – 10
10 - 15
15 - 20
20 - 25

كراوە و پلوتارك گێڕاویەتەوە، هەموو باسی ئەو هەموو ڕەنج و كوێرەوەرییە دەگێڕنەوە كە هەردوو لا بە دەست سروشتی سەخت و سارد و نالەباری وڵاتەكەوە كێشاویانە.

پلوتارك دەڵێ: ئەو ساڵە زستان لە كۆتایی مانگی ئەیلوولەوە داهات و سەرەتای بە زریان و فرتەنە و بەفر بارانی بەردەوامەوە دەستی پێكرد. تەنانەت ئەو ڕۆژانەش كە ئاسمان ساف و بێ هەور بوو، كەش و هەوا ئەوەندە ساردی دەكرد كە هەرچی كانیاو و جۆگە هەبوون دەیانبەست و مستێ ئاو بۆ خواردنەوەی ئەسپەكانیش بە ئاسانی دەست نەدەكەوت. ڕێگاویان هەمووی دەگیرا و كەڵكی تێپەڕبوونی پێدا نەدەماو قڕان دەكەوتە ناو ئەسپەكان. لەشكری ڕۆمەكان هەڵگەڕایەوە و مەسەلەكە لە بەرەودوا كشانەوە بەولاوە كەڵكی پێوە نەما.

دوای ئەوە لە سەدەكانی ناوەڕاستدا، ماركۆپۆلۆی گەڕیدەی ڤینیسیانشین باسی ساردیی ئەو سەرزەمینەی بەوە كردووە كە لە هەموو ڕادەیەك بەدەرە (Travels I.vi.)

لە بەشەكانی تری باكووری كوردستان پلەی نزم خۆی دەدا لە 5–10 پلەی سەنتگیراد (40– 48 فەهرنهایت)، هەروەها گەلێ بەشی تری ڕۆژاوا و ڕۆژهەڵاتی كوردستان لە هەمان ئاستدان. ئەمە لە باشوورەوە تا هەمەدان بەهەمان شێوەیە.

ئەم هەرێمە كەش و هەواییە نزیكەی 20٪ی خاكی كوردستان دەگرێتەوە، شارەكانی دەرسیم و بتلیس و مووش و بینگۆل و ئاگری و وان و حەكاری و قەلادزێ و بیجار و سەردەشت و مەریوان و بانە و هەمەدان، دەكەونە بازنەی ئەم هەرێمەوە. لە هەموو ئەم ناوچەدا زۆربەی ساڵان، ساڵی پێنج مانگ بەگشتی بەفر دەكەوێ.

لەوانەیە خۆشهەواترین بەشی كوردستان، ئەوەبێ كە خاوەنی نزمترین پلەی گەرمای (10–15 پلەی سەدی واتە 48–57ی فەهرنهایت) بێ.

ئەمە پانترین هەرێمی یەكپارچەی كوردستان واتا 40٪ی كوردستان پێك دێنێ بە نزیكەی (3/2)ی كوردستانی باشوور و نیوەی كوردستانی ڕۆژاواوە. هەردوو بەشە دابڕاوەكەی ئەنەدۆڵی ناوەند و خۆراسان، بەشێوەیەكی گشتی بەر ئەم هەرێمە دەكەون. ئەم هەرێمە بازێڕەكانی مەلاتیە، ئادیەمان، عێنتاب، ئەلازیگ، زاخۆ، دهۆك، ئامێدی، هەڵەبجە، مەهاباد، سەقز، سەنەندەج، كرمانشاە، شائاباد و كەنگاوەر و قۆچان و بوجنورد و شیروانیش (لە بەشە دابڕاوەكەی خۆراسان) و جیهانیەیلی و هەیمانا، پۆلاتلی، یوزغات و تۆقاتیش لە (بەشە

دابڕاوەکـەی ئەنـەدۆڵ) دەگرێتـەوە، (بڕوانـە شارنـشینی و ناوەنـدە شارنـشینەکان). لـەم هەرێمانەدا لەوانەیە بەفر ساڵی چوار مانگ بە هەندێ شوێنەوە هەبێ.

کام هەرێمی سەرەکیی کوردستان دەگری لـە ڕووی گەرمییـەوە دەبـینی لـە پلـەی نزمـی وەکو 15–20 پلەی سەدی (57–65 پلـەی فـەهرنهایت)دایـە. هـەموو کوردسـتانی سـوریا، نیـوەی کوردسـتانی ناوەنـد لـە عێراقـدا، نزیکـەی 15٪ی کوردسـتانی ڕۆژاوا دەکەونـە ئـەم هەرێمـەوە. هەرێمەکـەش شـارەکانی دیاربـەکر، سـێرت، مـاردین، ئورفـە قامیـشلی، عـەفرین، سنجار، سولەیمانی، هەولێر، قەسری شـیرین، ئـیلام، گـیلان و پەهلـە دەگرێتـەخۆی. لێـرەدا، لەوانەیە ساڵی هەر (2) مانگ بەفر بکەوێ.

هەرێمێکی یەکجار بچووك کە کـەمتر لـە (10٪)ی وڵاتـی کـوردان پێکـدێنێ و بریتییـە لـەو تیلماسکەی خاکی کوردستان لە پێدەشتە نزمەکانی دراوسێی لێك دەکاتەوە تێیدا پلەی گەرما خـۆی دەدا لــە (20–25٪ واتــە 65–74ف). زۆربـــەی زۆری ئـــەم ناوچـــەیە دەکەوێتـــە کوردستانی عێراقەوە، شارە گرنگەکانی کەرکووك، کفری، دووزخورماتوو، خانەقین، مەندەلی، بـەدرە و میهـران، کـە بـە ڕەز و بـاخی زەیتـوون و هـەنجیر و هـەنار و میـوە پرتەقاڵییـەکان بەناوبانگن دەکەونە ئەم هەرێمەوە.

زۆر بە پێچەوانەی بەشەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە بەفر و باران لە کوردسـتاندا هـەم ڕێکوپێك و هەم زۆریشە و لەسەر سیـستەمی دەریـای سـپیی ناوەڕاسـت دەڕوا و زۆرتـریش لـە زستان و بەهاردا دەبارێ. زۆریی بارینەکە لە شێوەی بـەفردا دەبێـت، کـە جـاری وا هەیـە (6) مانگ دەکێشێ لە هەندێ جێگا، ئەم بەفربارانە دەبێتە مایەی بەستانی زۆربەی جۆگە و گۆل و شەتاوەکانی ناو زۆزانە هەرە بڵندەکان.

لـە هاوینـدا کـەمتر بـاران دەبـارێ، بـەڵام لەبـەر توانـەوەی بـەفری کوێـستانەکان، ئـاوی ڕووبارەکـان دەگاتـە ئەوپـەڕی پلـەی بـەرزی لـە هاوینـدا و بەمـە ئـاوێکی زۆر و زەوەنـد بـۆ کاروباری ئاودێری فەراهەم دەبێ، (بڕوانە سەرچاوە سروشتییەکان: ئاو).

ڕێژەی باران لە زۆزانە ناوەندەکان دەگاتە (50– 80) گرێ لـە سـاڵێکدا و تـا بـەرەو ژێـر شۆڕبێتەوە ڕووەو سنوورەکان بەرەبەرە نزمتر دەبێتەوە تا دەگاتـە 20–40 گـرێ. نـزمترین ڕێژە لەو ناوچانە دەبارێ کە دەچنە سەردەشتەکانی میزوپۆتامیا (بڕوانە نەخشەی 11).

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: British Naval Intelligence Division's *Geographical Handbook* series on Iran, Iraq, Turkey (2 vols.), and Syria (1940-43); X. de Planhol, "Limites antique et actuelle des cultures arbustives mèditerranèennes en Asie Mineure," *Bulletin de l'Association de Gèographes français* 239-40 (Paris, 1954). Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

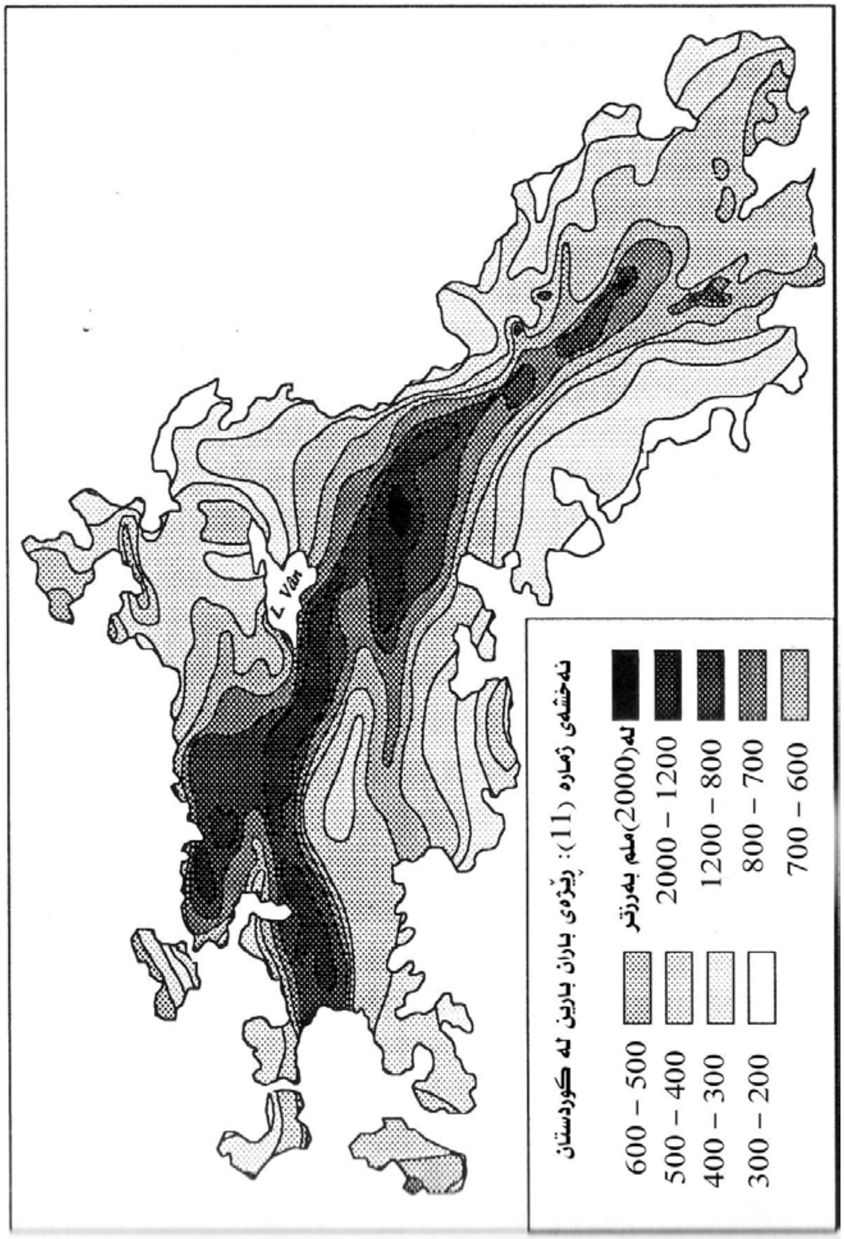

نەخشەی ژمارە (11): ڕێژەی باران بارین لە كوردستان

ژینگە و ژیاناسی

لە (100) هەزار ساڵی ڕابردوودا، کوردستان چەند دەورەی وشکی و تەڕی بە خۆیەوە بینیوە، ئەمەش دەرەنجامی زیاد و کەمیی شینایی و گۆڕانی قووڵ لە سروشتدا و زیادبوونی زیندەوەر و گیا بووە لە هەرێمەکەدا.

لە پۆپەی دواییترین چاخی بەستەڵەکدا، سەرزەمینێکی فراوان لەناو هەڵەتە بەرزەکاندا وشک هەڵاتن، ئەمەش چ لەبەر سەرمای لە ڕادە بەدەر، چ لەبەر داپۆشرانی بەرزاییە لووتکەشەکان بە بەستەڵەک. هەرچی ناوچە نزمەکان بوون،، لەبەر گۆڕانی سنوورەکانی کەش و هەوا و زیاتر بەرەو ژێر داکشانی جۆگەلە و شەتاوەکان، کەمتر بەر ڕێژنەی بەفر و باران کەوتن.

لەو سەردەمەدا کە ئاژەڵ و بەر و بووم لە کوردستاندا لەسەردەستی مرۆڤ کەوی بوون، واتە سەردەمێك کە دەگەڕێتەوە بۆ (12) هەزار ساڵ لەمەوبەر، هێشتا سەرزەمینێکی فراوان بە بەستەڵەك داپۆشرابوو و کەوتنی بەفری زۆر و بارینی بارانی بەخوڕ باو بوون. ئەمە لەگەڵ هی ئەم سەردەمەدا زۆر جیاواز نەبوو، هەرچەند لە ڕووی وەرزەوە زۆر لە ئێستا جیاواز بوو. لە سروشتی ئەو سەردەمەدا، گیا سەر ڕوی زەمینی داپووشیبوو، ئەمە ڕوخساری باوی ئەو چەرخەبوو، بە تایبەتی گیا و گوڵی دانەوێڵەبەخش و گژوگیای پەلك پان، هەروەها گیای پۆلکەدار و گوڵی جۆراوجۆر (بڕوانە 339– 334 / 1968 **Wright**).

مێگەلی گەورەی مەڕ و بزن و بەرازی کێوی و شێردارە گۆشتخۆرەکان و باڵندە کۆچکەرەکان لەسەر بەروبوومی سەرزەمینەکە دەژیان. هەرێمەکە، مەڵبەندی دوو داهێنانی تازەسازی یەکجار شۆڕشگێڕ بوو لە تەکنۆلۆجیای ژیاندا، واتە کشتوکاڵ و کەویکردنی ئاژەڵ..... هەر لەبەر ئەم هۆیە سەرزەمینی کوردستان و دراوسێکانی لەسەرزەمینە نزمترەکان وەکو مێزوپۆتامیا و سوریا و فەلەستین ناوبانگی مێژوویی "کەوانەی بەپیت" یان وەرگرت (بڕوانە سەرەتای پێشکەوتنی تەکنولۆژی).

دوا ڕووداوی لابەلای گرنگ لە گۆڕانی کەش و هەوا و ژینگەدا ئەوە بوو کە (8000) ساڵ

لەمەوبەر رووبیدا، ئەوە بوو شەختەبەندان و بەستەڵەك وەكو دیاردەیەك بە تەواوەتی كۆتاییيان هات و كەش و هەوا بە تاو بەلای تەشقشكاندا هات و هەوری باراناوی بەری ئاسمانیان گرت و شەتاوان روويان كردە باكوور.

ئەم دیاردە ئاسیاتەبارە، نزیكەی 6000 ساڵ لەمەوبەر چوەتە ئەو بانە كاكی بەكاكییانەی ئێرانەوە كە دەكەونە رۆژهەلاتی كوردستانەوە، و لەوێ گۆمی گەورەی ئاوی بنزەمینیان دروست كردووە، دەرنجامی ئەمە ئەوە بوو بارانی بە خوڕ و گوڕی زستان و بەهار هاوینەبارانیشی هاتە سەر و سەری چیاكانیان شۆردەوە و هەرچی شەختە بەندان و بەستەڵەك هەبوو بە پەلە توانەوە و شینایی و گیاوگۆڵ. هەموو یاڵەكانی كوردستانیان داپۆشی.

دەشتی رووت و سارد و سڕ لە هەندێ جێ و كەم گیا لە جێی تر، بە دارستانی چڕی گەز وسنە بەر و عەرعەر و سەڕوو چنار و بی و سوورە چنار و لە هەموويان گرنگتر داری كەستانە و بەڕوو داپۆشران. لە شیوو دۆڵەكاندا، كە كەمتر كەوتبوونە بەرپێی مرۆڤ و ئاژەڵ، داری میوەی ناوكدار و بێ ناوك بە زۆری بلاوبوونەوە، زیندەوەری تازە هاتووی وەكو ورچی بۆر و ڕەش، لەناو دارستانە چڕەكاندا لانەی چاكیان بۆ خۆیان دیتەوە، ئیتر شوێنە سەخت و یەكجار بڵندەكان بوون بە پاوانی گەورە گەورە.

وەرزەبای ئاسیایی 4000 ساڵ لەمەوبەر دەستی كرد بە كزبوون و ئینجا نەمان و كشانەوە بەرەو باشوور، ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی هاوینەباران ئیتر بڕای بڕای جارێكی تر لەسەرزەمینەكە دانەكاتەوە، لەكاتێكدا شینایی لە بەرزاییيە هەرە بڵندەكانی كوردستان ئەوەندە بەم باران بڕانە پشت شكێنە شێلوو نەبوون (لەبەر فێنكیی ولاتەكە خۆی و لە ئەنجامدا كەمتر شێ لە دەستدانی زەوییەكان). زەوی و زاری شیوو دۆڵەكان لە بارێكی ناسكدا مانەوە، هەر ئەم بارە دژوارە، هەڵەتەكانی دەستی ئەوبەری لە ئێراندا بە وێران كردن وێران كرد. شایانی باسە ئەم وشكە ساڵیە درێژ و لەسەرخۆیە تا ئەمرۆكەش هەر بەردەوامە، هەندێ ئەدەبیاتی مێزۆپۆتامیا كە لە ئاسەوارە بەردینەكان وەرگیراون و باسی داستانی 4000 ساڵەی لەمەوبەری گیلگامش دەكەن، كە دێنە سەر باسی زاگرۆس بە "ولاتی جەنگەڵستانی چڕی گەزەلان" ناوی دەبەن كە "بەهەر چوارلادا دەهەزار فەرسەخ دەڕوا" (بڕوانە فەرهەنگی میللی و ناسنامەی نەتەوەیی).

داستانەکە دیسانەوە دەکەوێتە باس و دەڵێ: "ئەوان پێکەوە بەرەو دارستانەکە شۆڕبوونەوە لەوێشەوە بۆ چیا سەوزەکە ڕۆیشتن، لەوێ بێدەنگ دانیشتن هەردووکیان بە مەدهۆشی و کەڕولاڵ ئاسا چاویان بڕیبوە دارستان و چیاکەی بەرامبەر کە سەرتاپا باڵا بەرگی سەوزی سنەوبەری پووشیبوو ئەو لووتکە بەرزانەی کە دەتگوت نەزەرگای خوداوەندەکانن. سنەوبەرە بە ئاسمانداچووەکان بەرسنگی چیاکانیان داپووشیبوو و بەرپێی خۆیان کردبوو بە ساباتێکی یەکجار دلڕفێن، کە مرۆڤ پڕ بەدڵ ئارەزوی حەسانەوەی تێدا دەکرد، چ چیاکە چ وردە تەختاییەکانی بەرسنگی بەرگێکی سەوزی گیا و گوڵیان کردبوە بەر.

دەبێ بۆ مرۆڤی ئەو سەردەمانە، ئەم دارستانە چڕ و ڕەشانەی ناو چیاکان سەرچاوەیەکی بێ بنی دار بوو بن بۆ خانوو و بەرە دروستکردن و بۆ خەڵووزی کورە خشتەکان و بۆ بەکارهێنانی تری ناوماڵ. بەڵام مەسەلەکە زۆری نەخایاند چونکە سەرچاوەکە دویماکار هاتە بن ڕاستییەکەی لەگەڵ سەرەتای یەکەم هەزارەی پێش زاییندا، دارستانە سەروەکانی زاگرۆس (کونار لە کوردییدا)، ئەوەندە کەوتنە بەر فەوتاندن (هەندێ جار بوون بە قوربانیی گۆڕانی کەش و هەواش)، کە گێڕانەوەکانی دواتری داستانەکە، "دارستانی سەروەکە" دەباتە لوبنان– هەرچەند لە رووی جوگرافیاوە هەردوو شوێنەکە گەلێك لێك دوورن، چونکە لەوکاتەدا سەروێکی زۆر بە چیاکانی لوبنانەوە مابوون. ئەوی ڕاست بێ، هەندێ شارەزای هاوچەرخ، هەرچەندە پەیان بەم هەڵە جوگرافیە بردووە، بەڵام لەژێر باری سەرسووڕماندا کە بۆچی هیچ ئاسەوارێکی دارستانی چڕی سەوز بە زاگرۆسەوە نەماون، هەستاون وشە دێرینەکانی داستانەکەیان لە "دارستانی سەروەوە" کردوە بە "دارستانی سنەوبەر".

کاتێك کە ئەخەمینیەکان هاتنە سەرکار (550 پێش میلاد) (بڕوانە مێژووی کۆن)، و ئەوانیش وەکو پێشینەکانیان هەر لەسەر بەکارهێنانی ڕاژە و دیرەکی سەرو بۆ دارەڕاکردنی خانوەکانیان ڕۆیشتن، ئیدی لەو دارە لە کوردستاندا نەمابوو، بۆیە دارای یەکەمی پادشایی ئەخەمینیان ناچارما بۆ کۆشکەکانی سووسە و پرسپۆلیسی دارسەر و لە وڵاتێکی دوورە دەستی وەکو لوبنانەوە بێنێ. بۆیە ئەوەندەی پێ نەچوو دارستانە سەروەکانی لوبنانیش بە دەردی ئەوانەی کوردستان چوون. گەلێ دارستانی سەرزەمینی کوردان پاشماوەی سەردەمانێکی تەڕترن لەمەی ئێستا و پاش ئەوەی لەبنەوە ئەمسەر و ئەوسەر دار بڕکراون

جارێکی تر ناتوانن سەر دەربکەنەوە و ببنـەوە بـە دارسـتان. دارسـتانیش کـە دار بڕکـرا، ئـەو کەش و هەوای ناوچەو نەزمی ژینگەیەی دەیپارێزن یەکەندەردوو لـە بـەین دەچـن. بـەم جـۆرە زۆربەی دارستانەکان جارێکی تر لە نوێ کردنەوەنایەن، بە مانای نوێ کردنـەوەی ڕاسـتەقینە، بۆیە دەبێ بە ئاگاداری و وریاییەوە ئەم دارستانە کۆنانە بپـارێزن. لـەو وێرانکارییـەدا، یەکـەم سـەرووەکان بـوون بـە قوربـانی، ئینجـا سـنەوبەرەکان دوابـەداوی ئـەوان. دەتـوانین بڵـێین، سەدەکانی (3) یان (4)ی پێش زایین ئەو سەردەمە دەگرنەوە کـە دارسـتانە سـنەو بـەرەکان قەلاچۆ کراون، بەوەی کە سنەوبەر بە داری هەڵبژاردە و بەرەکەشی بە نیشان و نەخشی سـەر کۆشکەکان دادەنران لە سـەردەمی ئاشـووری و میـدیایی و ئەخەمینیەکانـدا تـا 330ی پـێش زایین بەڵام لەوە دواتر ئەو دەستوورە ئاسەواری نەما.

ئەم شێوانە لە بەرگی سەوزی سەرزەمیندا، لەباری سروشـتییەوە، کاریگەرییـەکی قـووڵ و زیانبەخشی بەسەر باری کەش و هەوای گشتیدا هـەبوو بـە جۆرێـك کـەش و هـەوای نـاو خـۆ و ناوچەیی جارێکی تر نەیتوانی بێتەوە سەر دۆخی جاران، (بڕوانە کەش و هەوا و بـاران بـارین)، ئەو زیانانەی کە لە سەدەکانی 19 و 20 دا لە دارستانەکان کەوتوون ئەوەندە گەورەن کە لـە چـاو ئـەوانی ڕابـردوودا، بەسـەردەمەکانی هـەرە کۆنیـشەوە، هـی بـەراورد کـردنیش نـین. بەراوردێکی خێرای ژینگەی ئەم سەردەمە، لەگەڵ ئەو قسە و باسانەدا کە گەڕیدە بیانیەکان لە سەدەی ڕابردوودا کردوویانـە، زەنـدەقی خوێنـەر دەبـەن کـە چ گـۆڕانێکی خـراپ لـە سـامانی سروشتیی هەرێمەکەدا ڕوویداوە. یەکەم توێژی پڕ بەرەکەتی زەوی بەرگە گیایینە سـەوزەکەی سەری دادەماڵرێ و بە بـارانی بـە خـوڕی بـەهار دەشـۆرێتەوە، ڕنـووی بـەفری بـەهار، لەگـەڵ لێشاوی داڕمانی قوڕ و لێتە لـە هـەمان وەرزدا، لەگـەڵ یەکـدا نـۆرەبڕی دەکـەن بـۆ داخـستنی ڕێگاوبانەکان و وێرانی دەکەن، بەڵکو دەبنە هۆی گێران و لە کارخستنی ئەو بەنداوانەی کە بـۆ پاراستنی سامانی ئاوی ناوچەکان دروست کراون (بڕوانە سامانە نەتەوەییەکان: ئاو).

دیارە کوردستان لەم وێرانکاریـە گەورەیـەدا لـە وڵاتـانی دیکـە بـە دەرنیـە، بـەڵکو هـەموو ناوچەکانی دراوسێ، بگرە هەموو جیهان، لە دەستی هەمان دەردی گران دەناڵێنێ.

ڕاستییەکەی، بۆ پاراستنی تۆخی سەرەوەی زەمین کە ڕزکێنەری شینایيە کـارێکی ئـەوتۆ نـەکراوە. هـەروەها گـەڕی بـەردەوامی شـەڕ و شـۆڕ و ئابڵووقـەکاری، تەنانـەت جـەنگی

ڕاستەقینەش لە هەرێمەکەدا، ئەوەندیکە بارەکەی خراترو و دژوارتر کردووە. بزووتنەوە و هاتوچۆی کەرەستە و تفاقی گرانی جەنگ، بومبابارانکردن، ئاگرنانەوەی بەئەنقەست لە ئۆپراسیۆنە جەنگییەکاندا، هەموو دەست لەناو دەست، بۆ وێرانکردنی ژینگەی لاژگی هەرێمەکە بە چالاکی تێکۆشاون.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر، بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Herbert Wright, "Pleistocene Glaciation in Kurdistan," *Eiszeitalter und Gegenwart* XII (Wiesbaden, 1961); K. Wasylikowa, "Late Quaternary Plant Macro-Fossils from Lake Zeribar, Western Iran," *Review of Palaeobotany and Palynology* 2 (1967); Herbert Wright, "Late Quaternary Climates and Early Man in the Mountains of Kurdistan," *Report of the VI International Congress on Quaternary Epoch, Warsaw, 1961* (Lödz, 1964); H. Wright, "Modern Pollen Rain in Western Iran and its Relation to Plant Geography and Quaternary Vegetational History," *Journal of Ecology* 55 (1969); Charles Reed and R. Braidwood, "Toward the Reconstruction of the Environmental Sequence of Northeastern Iraq," in Braidwood and Howe, eds., *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan* (Chicago: University of Chicago Press, 1960); C. Brooks, *Climate Through the Ages* (London: Ernest Benn, 1949); Arlette Leroi-Gourhan and Ralph Solecki, "Palaeoclimatology and Archaeology in the Near East," *Annals of the New York Academy of Sciences* XCV (1961); Clark Howell, "Pleistocene Glacial Ecology and the Evolution of Classic Neanderthal Man," *Southwestern Journal of Anthropology* VIII-4 (1952); Werner Nützel, "The Climatic Changes of Mesopotamia and Bordering Areas: 14,000 to 2,000 BC," *Sumer* xxx:1-2 (Baghdad, 1976); X. de Planhol, "Limites antique et actuelle des cultures arbustives mèditerranèennes en Asie Mineure," *Bulletin de l'Association de Gèographes français* 239-40 (1954); *Climatic Atlas of Iran* (Teheran: Teheran University Press, 1970); Ali Tanoglu, Sirri Erinç, and Erol Tümertekin, *Türkiye Atlasi* (Istanbul: Milli Egilim Basimevi, 1961); *The Epic of Gilgamesh*, translated and edited by N.K. Sandars (Baltimore: Penguin, 1972); H. Wright, "Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia," *Science* 161:334-339 (1968); W. van Zeist, "Late Quaternary Vegetation History of Western Iran," *Review of Palaeobotany and Palynology* 2 (1967); H. Bobek, "Die gegenwärtige und eiszeitliche Vergletscherung im Zentralkurdischen Hochgebirge (Osttaurus, Ostanatolien)," *Zeitschrift für Gletscherkunde* 27 (1940); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

شینایی و زیندەوەر

ئەو هەموو داربەڕووە — چ دار چ دەوەن — و کەستانە و عەرعەر و سنەوبەر و سەڕوو داری میوەی کێویلە کە لە کوردستاندا لە دێرزەمانەوە خۆڕاگرانە ماونەتەوە، وێنەیەکی باشی دارستانە چڕەکانی سەردەمانی دێرینمان دەدەنێ (بڕوانە ژینگە و ژینگەناسی). داربەڕوو — چ دار چ دەوەن ئێستاکە باوترین دارە لە پاشماوەی دارستانە چڕەکانی زاگرۆسدا، ئەم دارستانانە جێگەیەکی پێکەوە ژیانی یەکجار چاکن بۆ هەندێ جۆری کارگ و دۆمەڵان کەلە گەل کەستانەی کێویدا (بەڕوو) خۆراکێکی خودادادەن بۆ هەژاران. هەر ئەم دارستانانە خۆیان خوانی واڵای میوەی کێویلەن وەکو توترك، توێکڵداری جۆراوجۆر، تری، توو، هەرمێ، شاتوو، تووەڕەشە، گوێز، فستق، بادام و هی تر...

سەرزەمینەکە هەر لەسەردەمە دێرینەکانەوە ناوبانگی بە زەوەندیی گوڵ و گوڵزارەکانی دەرکردووە (بڕوانە فەرهەنگی میللی)، لەوانەیە کوردستان مەڵبەندی بەخێوکردن و ڕەنێوهێنانی گەلێ گوڵی فیسکەرسك بووبێ وەکو زەمەق و نیلوفەڕ و نێرگز، هەروەها ئەو جۆرە گوڵانەی کە بۆ داودەرمان بەکار دێنرێن وەکو گوڵەباخ و ناردین. ئەو هەموو گیا و گوڵ و گوڵخونچە بۆنخۆشانەی کە لەسەرزەمینەکەدا هەن، لەوانەیە وەڵامدەرەوەی ڕاست و ڕەوانی ئەو پرسیارە هەمیشەییەبن: دەبێ بەروبوومی سپییایەتیی کوردستان بۆچی ئەوەندە بە بۆن و بەرامە بێ (بڕوانە کشتوکاڵ).

هێشتا کوردستان پڕە لە درەختی کێوی، وەکوو ورچی ڕەش و بۆر، گورگ، کەمتیار، بەراز، ڕێوی، دەڵەك، چەقەڵ، بەور، پڵنگ، باڵندەی جێنشین و ڕەوکەر وەکو داڵاش و کۆلارە، مریشکەرەشە، چرگ، کەڵاوکوڕە، کۆترەشینکە، پۆڕ و قەتێ و قاز و مراویی کێوی و خشۆکی وەکو کیسەڵی گەورە و بچووك، قۆڕی و قومقومۆك مارمێلکە و مار. سەرەڕەای ئەمانە، چەندین جۆری ماسی شیرناوی ناو گۆم و ڕووبارەکان هەن، جگە لە نزیکەی چل جۆری ماسی ناوکانی و بن ڕەوەز.

گۆزە و کیتەڵەکۆنی کوردی و ئاشووری پڕن لەوێنەی هەندێ زیندەوەر و دەعبای وا کە

ئێستا لە کوردستاندا بڕانەتەوە. هەندێ بەڵگەی ئەرکیۆلوجی، وای دەردەخەن کەفیلی (جۆری Loxodonta) هەروەها وشتریش لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی پێش زایینـدا لـە دەورووبـەری پێدەشتەکانی دەم کوردستان هەبوون، شـێری (جـۆری Files Leo Persica) دەبـێ تەنانـەت تـا سەرەتای سەدەی ڕابردوو هەبووبێ. شێردەرە زلـەکان، هەمیـشە نێـچیری چـاکی ڕاوچـیەکان بوون و زۆر جار بە کۆمەڵ بە ڕاوکردن لەناو براون.

بۆ وێنە تیگلاتپیلاسەری یەکەمی پادشایی ئاشوورییان (1067–1114 پێش زایین)، لـە یەك لە بەردە نووسەکانییدا دەڵێ: چوار گـاکێوی و فیـل و 920 شـێری لـە یـەك وەرزی ڕاو و شکاردا کوشتووە.

وا دەردەکەوێ پڵنگی Felis Tigris Tigris کە لە بازنەی دەورەبەری ڕووباری دیجلـەدا ژیـاوە (و هەر لەوەشەوە ناوی لـەناو زمانـە ئەوروپاییەکانـدا بـە Tiger بـاوە)، تـا ئـەم دوا دواییـەش لەناوچەکەدا تەراتێن کردبێ... هەربۆیە، دەبێ ئەو پڵنگانەی لە مەیدانەکانی شارەکانی ڕۆمـادا بۆ نومایشی ڕاوشکار نیشان دەدران لەم توخمە بـوو‌ن. لەوانەیـە، ئـەم پڵینگـە کوردیانـە، بـە تەواوی مانا پڵینگ نەبووبن، بەڵکو لەو بەورە زلانە بووبن کە تا ئێـستاش لـە کوردسـتاندا هـەر هەن، ڕۆژ بەڕۆژ ژمارەیان لە کەم کردندایە.

ئەو ناوی Tigerەی کە نرایە سەریان، دوایی لەلایەن ڕۆمانەکانـەوە نرایـە سـەر ئـەو پڵینگـە ڕاستەقینانەی لە دارستانەکانی دەوروبەرو باشووری دەریای خەزەرەوە هێنـران پـاش ئـەوەی هاوجۆرەکانیان و دڕندەی تری شکاری لە کوردستاندا دوایان بڕا.

ئێسقانەباڵی هەندێ باڵندەی کەتـە، کـە لەوانەیـە لـە سـرووت و ئاهـەنگی ئایینییـدا بـەکار هێنرابن (بڕوانە یەزیدییەت)، لەناو ئەشکەوتەکانی تەنگی ژوورووی شانیدەر – زاوی چەمی لـە کوردستانی ناوەندا دۆزراونەتەوە و مێژوویان بڕاوەتەوە بۆ 10800 ساڵ لەمەوبەر.

لەناویانـدا، سـەرگەری ڕیـشدار و ئەفـسانەوار، هـەڵۆی سـپیی دەریـایی و هـی بـچووك و مێشەسی هەیە– دوای زۆربەی ئەم باڵندانە ئێستا لە کوردسـتاندا بـڕاوە، بـەڵام دوانـی مـەزنی ئەم باڵندە گەورانە، واتا هەڵۆی هوما، کە نیشانەی بەیداخی پادشا سەلاحەدین و پادشـاییەتی کـوردی ئـەیوبی بـوو (بڕوانـە مێـژووی سـەدەکانی ناوەنـد)، هـەروەها شـاوات (Otis Trada)– مێشەسی– هێشتا لە شوێنە تەریك و دوورەدەستەکانی وڵاتەکەدا تاك و تەراماوون.

باڵی ئەم دووباڵندە کەتانە لە (8) پێ درێژترن ئەمەش لێکدەرەوەی ئەوەیە کە بۆچی بۆ کردار و پەرستشە ئایینیەکان لە کوردستان بە کار دەهێنران.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: M.B. Rowton, "The Woodlands of Ancient Western Asia," *Journal of Near Eastern Studies* 26 (1967); P.F. Turnbull and C.A. Reed, "The Fauna for the Terminal Pleistocene of Palegawa Cave," *Fieldiana Anthropology* 63 (1974); T.C. Young, "Survey in Western Iran, 1961," *Journal of Near Eastern Studies* 25 (1966); Dexter Perkins, "Prehistoric Fauna from Shanidar, Iraq," *Science* CXLIV-3626 (1964); H. Wright, H. McAndrews, and W. van Zeist, "Modern Pollen Rain in Western Iran, and Its Relation to Plant Geography and Quaternary Vegetational History," *Journal of Ecology* LV (1967); H. Walter, "Vegetationgliederung Anatoliens" ("Plant Distribution in Anatolia"), *Flora* 143 (1956); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

General Bibliography

Some very good sources on the land and nature of Kurdistan in general are the British Naval Intelligence Division's *Geographical Handbook* series on Iran, Iraq, Turkey (2 vols.), and Syria (1940-43). The sheet maps and the accompanying text books of the *Tübinger Atlas des Voerderen Orients* (TAVO) (Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag, ongoing) are valuable resources for this and many other topics discussed in this work. Also see Ali Tanoglu, Sirri Erinç and Erol Tümertekin, *Türkiye Atlasi* (Istanbul: Milli Egilim Basimevi, 1961); Sirri Erinç, *Dogu Anadolu Cografyasi* ("Geography of Eastern Anatolia") (Istanbul: Istanbul University Press, 1953).

فەسڵی سێیەم

مێژوو

سەر لەنوێ داڕشتنەوە و دارەڕا کردنـەوەی مێـژووی کـورد کـارێکی یـەکجار دژوارە. ئـەم مێژووە زۆر جار تووشی شێوان و بیروڕای سـەرپێی بـووە لـەناو سەرچـاوەیەکی زۆر و جـۆرا و جۆر کەنە بۆ کورد نووسراون نەبۆ دەرخستنی ڕوخساری ڕاستی مێژووەکـەی. بەشـێکی زۆری مێـژووی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت لەلایـەن دەسـتـەی دەسـەڵاتدار و باڵادەسـت بـوە، و لـەم دوا دواییانەشدا، لەلایەن دەوڵەتە نەتەوەییەکانەوە نووسراوە. لەم ناوەدا، کورد لە (800)سـاڵی ڕابردووەوە نە دەسەڵاتدار و نە باڵادەست بووە. لە ئاکامی ئەمەشدا، بەشـداریەکانی کـورد لـە مێژوودا پشت گوێخراون، یان لەمەش خراپتر، کراون بەماڵی گـەلانی تـر (بـۆ دەسـت خـستنە سەر ئەم ڕاستییە، بڕوانە پێشەکی و ناسنامەی نەتەوەیی).

هەر هەوڵێکی نوێ و پێشەنگ بۆ دارەڕا کردنەوەی ئـەم مێـژوە، بابەشـێکە کـە دەکەوێتـە بەرپرس و پرسیارێکی زۆر و زەوەنـد و گـیر و کێـشەیەکی سـەخت. ئەمـە شـتێکی چـاوەڕوان کراوە، چونکە لەگەڵ بار و دۆخی سەر خواندا ڕێکناکەوێ. ئەگەر کارێکی ئـەوها ببێتـە مایـەی لێکۆڵینەوەی زانایانەی پتر، ئەوا نیشانی پێکاوەو کارێکی سەرکەوتووە.

پێشكەوتنی تەكنۆلۆژی پێش مێژوو و دواتر 10000- 3000 پ.ز

ئەم قۆناغە، قۆناغێكە هەتا بڵێی سەرنجكێش لە مێـژووی كوردسـتاندا. ئـەو پێـشكەوتن و دۆزكاریـە زانـستیانەی كـە لـە هەڵـەت و بڵندییـەكانی كوردسـتان لـە (7000) سـاڵەی پـێش سەرهەڵدان و قوت بوونەوەی مێزوپۆتامیادا (3000 پێش عیسا) هاتبوونەدی هەتاهەتایە نەك هەر ڕێبازی مێژووی مرۆڤایەتیان گۆڕی بەڵكو ڕوخساری سەرزەمینیشیان خستە بەر پرۆسـەی گۆڕان. زۆربەی ئەوەی دویماكار لەلایەن مەدەنیەتی (5000) ساڵەی نـەویایی میزوپۆتامیـاوە خرایە مەیدانەوە و بوو بـە بابـەتی شارسـتانیەت، 7000 سـاڵ لەوەبـەر لـە چـیا و دۆڵـەكانی كوردسـتانی هاوسـنووردا هاتبووەكایـەوە. بەڵگەیـەكی زۆر و دۆكـۆمێنتیزە كـرا و لـە بـارەی گرنگیەتی ڕۆڵی كوردستان لە پێشكەوتنی مەدەنیەتدا بە دەستەوەن و ئەم بەڵگانە چ لە ڕووی ئەركیۆلۆجی و چ لە ڕووی زیندەوەرناسییەوە گرنگییەكی زۆریان هەیە.

خەڵكە ئەشكەوت نشینەكانی چەرخەكانی بـەردینی كـۆن و ناوەڕاسـت (واتـە ئەوانـەی بـە مێژوو دەگەڕێنەوە بۆ 10000 ساڵی پ.ز) لە كوردستانی خوارو و ناوەنـدا بـە زۆری نیـشان كـراون. ئـەوانی بـە هیـستوون (چـیای بێـستوون) لـە باشـوور هـی نزیكـەی 100000 سـاڵ لەمەوبـەر و ئـەوانی شـانیدەر خۆیـان دەدەن لـە 55000 سـاڵ، پێـشكەوتنی تـەكنۆلۆجی و دەربڕینی هونەری ئەم فەرهەنگی چەرخی بەردینی كۆن و ناوەندانـە، چ كـەم چ زۆر، هاوشـانن لەگەڵ هۆبە و نیشتگەكانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و باشووری ئەوروپادا.

چەرخی بەردینی نوێی كوردسـتان، لـە بەرامبـەردا، سروشـتێكی زۆر جیـاوازتری هـەبووە. دۆزەكاریــەكان وای دەردەخــەن كــە كوردســتان ئەگــەر لانكــەی ســەرەتای گۆڕانكاریــە شۆڕشـكێڕانەكانی ئـەم چـەرخە نـەبووبێ، ئـەوا یـەكێك بـوە لـەو لانكانـە. دانیـشتووانی ئـەم سەرزەمینە بە دەورانێكی نەزانراوی گۆڕانی خێرای تەكنولۆجیادا تێپەڕیوونە كە هێشتا نازانرێ هێزی پاڵنەریان چی بوە و لە كوێوەهاتن، ئەوان زۆر خێراتـر لـە خـەڵكانی دەورووبـەریان لـەم ڕێبازەدا هەنگاویان ناوە، هەرچەندە ئەو خەڵكانەش لە ڕووی تـەكنۆلۆجیای ئـەو سـەردەمەوە لە شـوێنی تـری جیهـان پێـشكەوتووتر بـوون، ئـەم پێـشكەوتنە تەكنۆلۆجیـە بـریتی بـوە لـە

گواستنەوەی خێرا لە ئابووری ڕاووشکاری پەراگەندەوە بۆ قۆناغی ئابووری بە کۆمەڵی خواردن بەرهەمهێنان.

کوردستان، کە بەشی شاخاویی ژوورووی کەوانەی بە پیتی مێژوویی پێك دێنێ، مەکۆی پێشکەوتنکاری و بەکارهێنانی گەلێك تەکنۆلۆجیای خۆماڵی و پیشەسازیی نوێکار و هەروەها شێوازی نوێی بەرهەمهێنانی خۆراك بووە، بەڵگە و نیشانێکی زۆری تەکنۆلۆجی بە دەستەوەن لەسەر ئەوەی چیاکانی کوردستان لە 12000 ساڵ لەمەوبەرەوە مەڵبەندی داهێنانی کشتوکاڵ بوە (بڕوانە1960 Braidwood). هەر لە چیاکانی کوردستانیشەوە دویماکار ئەم تەکنۆلۆجیا شۆرشگێڕە بەرەو سەرزەمینە نەوییەکانی مێزۆپۆتامیای دراوسێ و هەڵەتەکانی ئەنەدۆڵی ڕۆژاوا و بەررزاییەکانی ئێران پەڕیوەتەوە. نزیکەی 8000 ساڵ لەمەوبەریش بەرەو باکووری ئەفەریقا و ئەوروپا و وڵاتی هیندستان بازی داوە. بەم جۆرە کورستان، سەرچاوەی پەیدابوونی گەلێ دانەوێڵە و زیندەوەری کەوی کراوە (بڕوانە Ucko and Dimbleby 1969; Berg and Protsch 1973; Wright 1969) گوێزانەوە لە خۆراك کۆکردنەوەوە بۆ خۆراك بەرهەمهێنان لەناو هەمان سەرزەمیندا دەستی پێ کرد کە باپیرانە کێویەکانی دانیشتووانی ئەو سەرزەمینانەی تێدا دەژیان، واتە دەوروبەری چیاکانی زاگرۆس (بڕوانە Braidwood and Howe 1962; Braidwood 1972،1960). جگە لەمە، ئەو بەڵگانەی ئێستا لەبەر دەستدان، کوت و مت پەنجە بۆ هەڵەت و شیو و دۆڵەکانی ناوچیاکانی کوردستان درێژ دەکەن و بە مەڵبەندی سەرەکی ئەم گوێزانەوەیەی دادەنێن.

بێگومان، پەیدابوونی کشتوکاڵ، بە دوای خۆیدا کەوی کردنی ئاژەڵ و زیندەوەر و ڕاهێنانی شینایی پێویستیشی هێنا. پشتە هەرە سەرەتاییەکانی گەنم و جۆ و چەودەر و کزن و نۆك و نیسك و وێنجە و ترێی ئەم سەردەمە، یەکەم جار لەلایەن پێشینەکانی کوردەکانی ئەمڕۆوە ڕاهێنراون. یەکسەر دوابەدوای هەزارەی نۆیەمی پێش زایینەوە، جۆری کێویلەی زۆربەی زۆری دانەوێڵە و پۆلکەدارەکان تا ئێستاش لە چیاکانی زاگرۆس و ڕۆژهەڵاتی تۆروس و تەنانەت لە چیاکانی ئەمانۆسیشدا هەر ماون (بڕوانە زەوی و ژینگە). پاشماوەی هەندێ لەو بزن و مەڕ و سەگ و بەرازانەی کە یەکەم جار کەوی کران لەسێ مەڵبەندی ئاسەواراداری کوردستاندا دۆزاونەتەوە. ئەم سێ مەڵبەندە بریتین لە چای ئۆینو (لە نزیك دیاربەکری ئێستا

لە كوردستانی ڕۆژاوا)، گەنجی دارا (لە باكووری ڕۆژاوای كرماشان لە كوردستانی باشوور كە تەمەنی خۆی دەدا لە 10 هەزار ساڵی لەمەوبەر) و چەرمو (باكووری سولەیمانی ئێستا لە كوردستانی ناوەند كە تەمەنی خۆی دەدا لە 8000 ساڵی لەمەوبەر). لە سەرەتای هەشت هەزارەی پێش زایینی، گەلێ كۆمەڵگەی كشتوكاڵی كودستان ئاژەڵیان ماڵیی كردبوو، سامانی پاشماوەی كەرەستەی بە كارهێنانی دانەوێڵە وەكو دەستاڕ و دۆڵ و دەسكەدۆڵ بەشێكن لەو بەڵگانەی كە شایەدی بۆ داهێنانی كشتوكاڵ لە كوردستاندا دەدەن لەوكاتەدا.

پەرەسەندنی لە ڕادەبەدەری ژمارەی دانیشتووان و بەرهەم كە ئەم پێشكەوتنانە بە دییان هێنا، بوو بە هۆكاری لێ كۆڵینەوەی زیاتر بە دوایی تەكنۆلۆجیا و داهێنانی جۆری نوێدا. مەدەنیەتی كوردستان لەسەر ڕێبازی شۆڕشگێڕانەی خۆی هەر ڕۆیشت، بەم جۆرە یان ڕاستە و خۆ یان بە بەشداری كردن، بابەشێكی زۆری تری ڕاهێنان هاتە كایەوە وەكو كانزاكاری، ڕێسین و چنین و گۆزە و كیتەڵە و دەوری كوورەكار، جگە لە پێشكەوتن لە ڕاستایی خانووسازی و شارستانیەت و نووسیندا، بە بەڵگە كۆمەڵگای چای ئۆێنو بە یەكێك لەدوو داهێنەری كانزا گەری لە جیهاندا دادەنرێ (بڕوانە Braidwood 1969; Caldwell 1967)، ئەو سواڵەتە مسانەی كە لەوێ دۆزراونەتەوە هی نیوەی یەكەمی هەزارەی پێنجەمی پێش زایین، تووج كەتێكەڵەی مس و مەفرەقە، لەمس ڕەقتر و بەسوودتریشە و بەگەرمیەكی كەم دەتوێتەوە و بەم خەسیەتە بەكارهێنانی بۆ كەرەستەی جۆراوجۆر ئاسانترە كەرەستە توجەكانی كە لە چای ئۆێنو لە سەرەتای چوار هەزار ساڵەی پێش زاییندا دۆزراونەتەوە وا دەگەیەنن كە دوو هەزار ساڵ پێش ئەوروپا بەكار هێنراون.

پێشكەوتن لە بواری كانزاگەرییدا بە بوونی خاوەكان لە وڵاتەكەدا گەلێ ئاسانتر هاتە دەست، لە كاتێكدا كە دەشتە لیتەكارەكانی مێزوپۆتامیا چ سامانێكی ئەوتۆی كانزاییان تێدا نییە، چیاكانی تۆرۆس و زاگرۆس و ئەمانۆس، هەروەها پێكهاتە بوركانییەكانی جوودی، لەو گەنجینە بن زەمینیە بلق دەدەن. لە ڕاستیدا هەرێمی دەورووبەری چای ئۆێنو دەتوانرێ بەكۆنترین پیشەسازگەی زیندووی جیهان دابنرێ، چونكە تواندنەوەی مس و دروستكردنی كەرەستە لەمس كە حەوت هەزار ساڵ لەمەوبەر لەوێ دەستی پێكردوە تا ئێستاش لەوێ هەر بەردەوامە (بڕوانە سەرچاوە سروشتییەكان: كانزاكان).

لەچای ئوێنو هەروەها لە گەنج داراش (لەبەشی ئەوبەری کوردستان نزیکی کرماشان)، لەهەمان سەردەمدا، کەرەستەی کوورەکار (لەگەڵ هەندێ پەیکەری بچووکدا) لە سەرەتای هەشت هەزارەی پێش زایین بۆ یەکەم جار سەریان دەرکردووە (بڕوانە Majidzadeh 1975) لە کاتێکدا لە چەرخی بەردینی نوێدا، کەرەستەی خواردن و خواردنەوە، بە ئاسایی لە بەرد یان دار یان قوڕ یان پووش و لاسك دروست دەکران، هاتنە مەیدانی چەندین جۆری گڵێنە شۆڕشێکی لە ژیانی سەرگیراونشینیدا بەرپا کرد و کۆمەڵگاکانی تر شێتگیرانە کەوتنە پەیجووری ئەم بابەتە نوێیانە کە وەکو ئاگرێك لەناو پووشدا بکەوێتەوە، لە هەموو وڵاتەکانی پێش زاییندا بوو بە باو (Roaf 1990-42)، لە تەنیشتی گەنج دارا و لە پاشماوە دێرینەکانی سێ گابیدا، یەکەم نموونەی کەرەستەی خواردن و خواردنەوەی شووشە دۆزراوەتەوە، کە هی (2500)ی پێش زایینە[3]. بەمە ئەم شوێنە 2000 ساڵ پێش میزۆپۆتامیا و چین کەوتن لە تەکنۆلۆجیای شووشە سازییدا (Vandiver 1990; Levine 1979)، هەرچی جێ دەستی کوردستانە لە پێشکەوتنی تەکنۆلۆجیای ڕێسین و چنیندا لە بابەتی (بەرەو مافوور و کۆتاڵ)دا، باس کراوە.

لە دویمایی هەزارەی هەشتەمی پێش زاییندا، کۆمەڵگای کوردستان ئیتر بە تەواوی شێوەی بازرگانیشی بە خۆوە گرتبوو، بە جۆرێك پێویستی بە دەفتەرگیری هەبوو بۆ سەوداکاری بازرگانی، ئەم دەفتەرگیریە، هەوەڵ جار لە کوردستاندا لە شێوەی نیشانی فرەجۆری گڵێنەدا دەرکەوتوە، کە هەر یەکێکیان بۆ بابەشێکی بازرگانی یان ژمارەیەك بە کار هاتوون، نیشانەکان لە 7500 ساڵ لەمەوبەرەوە گۆڕانیان تێدا کراوەو و بەوە مەودا و ماوەی بەکارهێنانیان فراوانتر کراوە. کە بابەتی نیشانەکان چڕ و پڕتر بوون بەگوێرەی ژمارەی سەوداکارییەکان، ئیتر هەر یەکەیان کیفێکی گڵێنەی بۆ دروستکراوە و هەندێ جاریش لە لەیان لە کنارەوە بۆ کردوون و بەشێوەیەك ڕستیان کردوون کە بۆ وەرگر مانایەکی تێدابێ (Schmidt-Besserat 1986; Nissen 1986)، لە (3000)ی دوای زاییندا کیفەگڵێنەکە خۆی بوە بە تۆمار و ئیتر نیشانەکان هەڵگیراون، خشتە بزمارنووسە هەرە کۆنەکان، ئێستاش وێنەی هەڵزەپاوی

[3] لە نووسینی کوردیدا پێش پاش زایین، پێش و پاش عیسا و پێش پاش میلاد بەکارهێنراوە، ئەم وشانە لە هەر شوێنێکی ئەم کتێبەدا هاتبن هەر یەك شت دەگرنەوە- وەرگێڕ.

كیفە كۆنەكانیان هەر لەسەرە، بێ ئەوەی هیچ نیشانێكیان تێدابێ، بەم جۆرە نووسین لەسەر شێوازی نوێ دەستی پێ كرد و هاتە كایەوە.

ڕاستییەكەی، كۆنترین شێوە نووسینی بزماریی وێنە نووسی، لە نیشانەكانەوە وەرگیراون، هێندەی پێ نەچوو ئەمانیش بوونە بەشێوەی زیاتر سیمبۆلیك و بەمە دژوارتر بوون (Green-1981) هەر وەكوو بوارەكانی تر، لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی پێش زایینیدا، میزۆپۆتامیا لە كوردستان پێشكەوتووتر بوو لە مەیدانی نووسیندا، لە كوردستان و لە چیاكانی زاگرۆس، شێوەی سەرەتاییتری نیشانكاری بۆ كاروباری تۆماركاری تا ماوەیەكی دوور و درێژ هەر مایەوە، لە میزۆپۆتامیا، نووسین بە ماوەیەكی گۆڕان و پێشكەوتنی خێرادا تێپەڕیوو، بەڵام لە كوردستاندا نیشانەكان شان بەشانی نووسین هەر بەكارهاتن، خشتی قوڕین كە بەخەتی هیرۆغلیفی نووسراون و لەبەر نەبوونی ناوی ڕێكتر و گونجاو تر بە (Proto - Ilamite) ناسراون، هەوەڵ جار (4500)ساڵ لەمەوبەر لە گودیتی نزكی كەنگاوەری ئێستا دەركەوت، ئەم مێژووە، ئەگەر سیستەمی نیشانگەری خۆی لەخۆیدا بە نووسین دابنێین، كوردستان دەكا بە یەكێك لە مەڵبەندە هەرە كۆنەكانی كۆمەڵگا خوێندەوارەكان لە جیهاندا و لەم بوارەدا تەنها میزۆپۆتامیای دراوسێی لە پێشەوە دەبێ، لە كاتێكدا هێشتا نازانین كارتێكردنی مەسەلەكە لەسەر وڵاتی ئێرانی تەنیشتمان چۆن و چەند بوە؟

سەرچاوەی زۆر و زەوەندی خۆراك و ئاستی بەرزی ژیان، بەرەبەرە دانیشتووانی كوردستانی زیاتر خستە خۆشی و زەلینەوە، لە ماوەیەكی كورتدا، ژمارەی دانیشتووانی كوردستان نزیكەی دەجار زیادی كرد، واتە لە 15000 كەسەوە لە دە هەزارەی پێش زایینەوە بوو بە 150000 لە نۆ هەزارەی پێش زایینیدا، ئەوەبوو یەكەم دەوڵەت یان شاری شێوە دەوڵەت لە دەورووبەری هەزارەی هەشتەی پێش زایینیدا هاتنە كایەوە (Wright-1977).

شوێنی وەكو چای ئۆێنو، ئۆیلم حویوق، تیتریش (لە كوردستانی ڕۆژاوا)، جەرموو، تەپە گەورە (لە كوردستانی ناوەند)، گەنجی دارا و گیان (لە كوردستانی باشوور) لەگەڵ جەریشۆ (ئەریحا) لە جودیا (ئیسرائیل)[4] بوون بە یەكەم كۆمەڵگای مەدەنی لەسەر ڕووی زەمین.

---

[4] (هەندێ كەس لەو باوەڕەدان كە (جودی) پیرەمەگروونی وڵاتی سلێمانیە – وەرگێڕ لە زمانی دكتۆر كەمال مەزهەرەوە).

هەرچەند ئەم "شارانە" لە قەوارەدا هەندە گەورە نەبوون (1000–1500 دانیشتوو)، لەو کاتەدا، زۆربەی خەڵکی شوێنانی تری جیهان، بێگومان، ئەشکەوت نشین بوون، ئەم خەڵکە شارستانییانە لە کۆختەی سادەدا دەژیان و بەشێوەیەکی دیار نەخشەی کۆختەکانیان وا دانابوو، کە چ لەنێوانیاندا، و چ لەگەڵ دەورووبەریشدا بۆشاییەك هەبێ، هەروەها بۆ شوێنی کۆمەڵە کۆختەکانیان، جۆرە ستراتیژیەتێکیان بەکار دەهێنا بەوەی ڕووەو دەشتایی بێ، بۆ ئەوەی کاری بازرگانی و کشتوکاڵ، هەروەها پاراستنی هۆبەکەش ڕەوانتر بکەن.

بەخشندەیی سروشتیی زەوی و ئاسانیی پارێزگاری کردن لە دەورووبەر کە زۆرتر شاخاوی بوو، ئەوەندەی پێویست نەدەکرد خەڵکەکە خۆی بە حکومەتکاری و سوپاسازیەوە خەریك بکا، بەم جۆرە حکوومەتە ناوخۆییەکان هەر بە بچووکی و زەبوونی و کەم دەسەڵاتی مانەوە، لە بەرامبەر ئەمەدا، لە دەشتە نەرمانەکانی میزۆپۆتامیای دراوسێدا، چونکە سەرچاوەکان کزبوون، ژیان پێویستی بە دەست پێوەگرتنیان دەکرد (وەکو پرۆژەکانی ئاودێری و گلدانەوەی ئاوی سێلاو) هەروەها پاراستنی دەشتاییە بەر بەتاڵەکان، پێویستی بەرێکخراوەی حکوومەتی دەکرد جگە لە سازدانی هێزی سوپایی، بۆیە شان بەشانی دروستبوون و پەرەسەندنی قەوارەی حکوومەتەکان، شارەکانیش زیاتر گەورە و پانەوەبوون. شارە هەرە کۆنەکانی میزۆپۆتامیا و سۆمەری و ئەکەدیەکان وەکو ئەریدۆ، نیپور، ئوور و ئوروك، کەم و زۆر، دەجار لە شارەکانی کوردستان ئاوەدانتربوون و دانیشتووانی هەر یەکەیان خۆی دەدا لە 10–15 هەزار کەس و خاوەنی سیستەمێکی قایمی خۆپارێزییش بوون.

مەدەنیەتی کوردستان تەنها لەو سەردەمەدا پەرەی سەند و گەشەی کرد کە بە سەردەمی حەلەف ناسراوە و خۆی دەباتەوە (6000–5000)ی پێش زایین، ئەم سەردەمە بەناوی کۆنە شوێنەواری حەلەفیی ڕۆژاوای ماردینەوە لە کوردستانی ڕۆژاوا ناونراوە (نەخشەی ژمارە 12)، فەرهەنگی حەلەف بە تەنینەوە و باو بوونی یەکەی نیشتەجێی باش بیناکراو و خڕ و دروستکردنی وەستاکارانە و دەست ڕەنگینانەی سواڵەتی جۆراوجۆر نەخشێنراو و ڕێك و پێکدا خۆی دەردەخا، یەکەم بەڵگەی تۆکمەی تەبایی فەرهەنگی دانیشتووانی کوردستان دەچێتەوە سەر سەردەمی حەلەف، ئەم بەڵگانە ڕێکوپێکی دەربڕینی هونەرمەندانە و سەلیقەی کارزانانەی ئەم سەر و ئەوسەری کوردستان دەردەخەن (Roaf-1991-51). ئەم یەکیەتییە لە تەلارکاری و نەخشسازییدا ئەوەندە بەهێزە، کەزۆر ئاسەوارناسی بردۆتە سەر ئەو باوەڕەی کە گەلە خاوەنەکەی، لەڕووی ئەتنییشەوە هەر یەکپارچەبوە(Van Oppenheim 1931). ئەوەی جێی سرنجە، زۆر لە کارە نەخشسازیەکانی سەردەمی حەلەف ئێستاش لە زۆر کاری هونەریی کوردیدا هەر شوێنەواریان دیارە (Mellaart-1975) (بڕوانە کاری نەخشسازی و وێنەی هەڵکۆڵراو). لەگەڵ کۆتایی هاتنی چاخی حەلەفدا، ئاستی مەدەنیەت و دەبدەبەی

تـــەكنۆلۆجیازادی پێدەشـــتەكانی میزۆپۆتامیـــا وای لێهـــاتبوو شـــان بـــدا لەشـــانی هەڵـــەت و بڵندایەكانی كوردستان، لە سەرەتای ئەم چاخەدا كە بە "چاخیٚ مێـژوویی" ناسـراوە (4000 پ ز) میزۆپۆتامیا ئاشكرا كەوتبووە پێش كوردستانەوە، هەر لـەم سـاتەدا كوردسـتان خۆشـی پێی نابوە ناو چاخی فەرهەنگیی حۆریەوە.

جگـە لــە هـــەموو ئــەم گۆڕانكاریانـــە، نووســـین بـــە بـــەربڵاوی هاتـــە ڕاســـتای ژیانـــەوە، حكوومەتكاری تەنیەوە و تەرزی فرێدا، ئایین بوو بە دام و دەزگا، شارنـشینی یـەكجار پـەرەی سەند و ئەوەی پێی دەوتریٚ "مەدەنیەتی خوێندەواری" لـە چـاخی "پـێش مێـژوو"ەوە پێـی نایە "چاخی مێژوویی"یەوە.

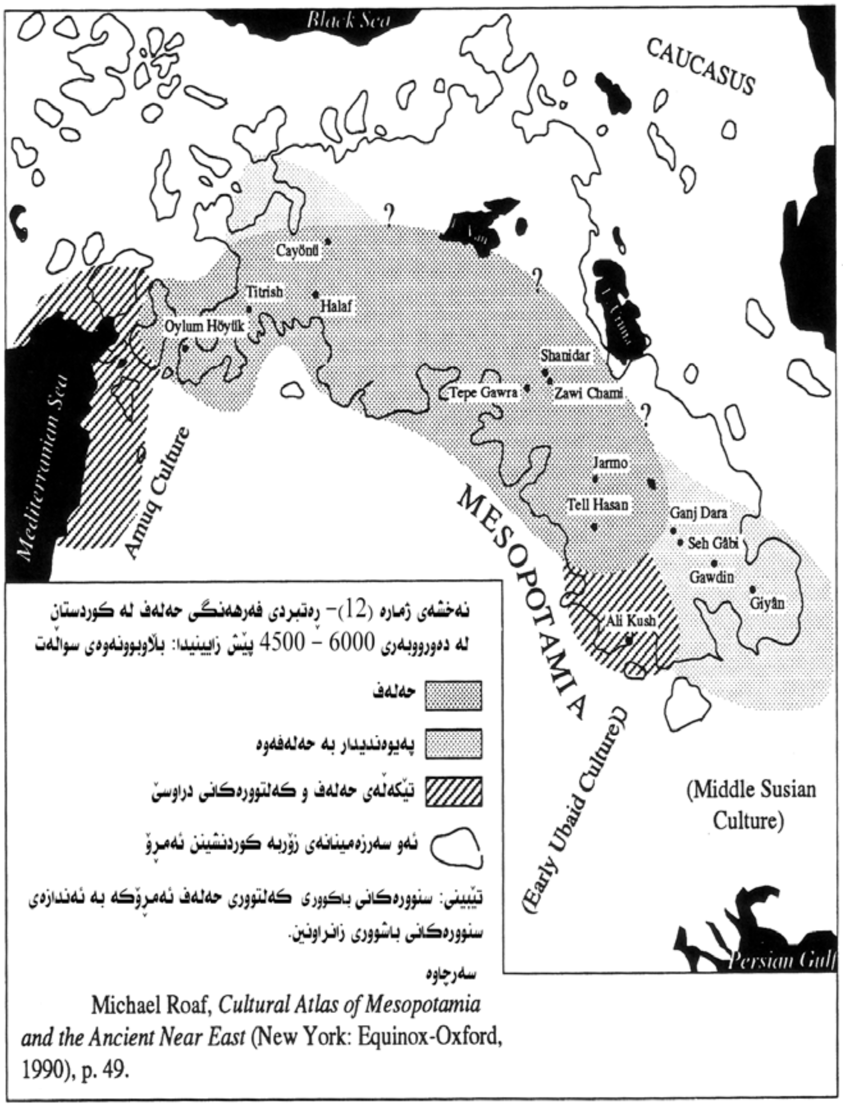

نەخشەی ژمارە (12)– ڕەتبردی فەرهەنگی حەلەف لە کوردستان لە دەورووبەری 6000 – 4500 پێش زایینیدا: بڵاوبوونەوەی سواڵەت

حەلەف

پەیوەندیدار بە حەلەفەوە

تێکەڵەی حەلەف و کەلتوورەکانی دراوسێ

ئەو سەرزەمینانەی زۆربە کوردنشینن ئەمڕۆ

تێبینی: سنوورەکانی باکووری کەلتووری حەلەف ئەمڕۆکە بە ئەندازەی سنوورەکانی باشووری زانراونین.

سەرچاوە

Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990), p. 49.

تەكنۆلۆجیای كشتوكاڵی و بڵاوبوونەوەی زمانی هیندۆ-ئەوروپی

لـەم دواییانـەدا چـەندین تیـۆری نـوێ لەمـەڕ بڵاوبوونـەوە و تەنینـەوەی زمانـە هینـدۆ-ئەوروپیەكانەوە كەوتوونەتە ناوانەوە. كۆلین ڕینفرۆ یەكێكە لەو پسپۆڕانەی بە توندی داكۆكی لەم تیۆریانە دەكا (988)، ئەم تیۆریانە پشتگیری لەوە دەكەن كە بڵاوبوونەوەی ئەم زمانانـە لەبنەكاندا بەهۆی داهاتنی تەكنۆلۆجیایەكی نوێ باوەوە، واتـە كـشتوكاڵەوە، هاتۆتـەدی، بـەم جۆرە ئەم زمانە لە ئەنەدۆڵی، لە دانیشتوواندا چڕوپڕ و لە كـشتوكاڵدا پێـشكەوتووەوە، بـەرەو هەڵەتەكانی یۆراسیای لە دانیشتوواندا تەنك و لە كـشتوكاڵ بـێ ئاگـا، پەڕیـەوە، پـاش ئـەوەی دانیشتووانی ئەنەدۆڵ بـەخۆیان و بـە زمانەكەیانـەوە بـەرەو ئـەوروپا پەڕینـەوە. دانیـشتووانی ئەنەدۆڵ خۆیان بە زمانی هیندۆئەورووپی هەرە كۆنی "Ursprache" دەدوان، هـەر لەسـەر ئـەم بنەڕەتە خۆی خاوەنی ئەو تیۆریانە، هێلانەی ڕاستەقینەی خێزانە زمانی هیندۆئـەورووپی بـەو ناوچەیە سنووربەند دەكەن كە ناوەندەكەی چاتاڵ حویوقی ناوەڕاستی ئەنەدۆڵە، بـە گـوێرەی تیۆرییەك كە جێمس میلارت (1975) دایناوە و ڕێنفرۆ پشتگیری لێ دەكا، تەمەنی وەرزێڕیی لە چاتاڵ حویوق دەچێتەوە (7) هەزارەی پـێش زایـین، واتـە زیـاتر لـە (2000) سـاڵ پـاش بوونی چەندین كۆمەڵگای وەرزێڕیی لە پاڵ تەكنۆلۆجیای نوێی كشتوكاڵی لـە كوردسـتاندا (بـۆ نموونە چای ئۆێنو لە نزیك دیاربەكرەوە) كە كۆمەڵگای كشتوكاڵگەریی، زۆر پێـشكەوتووی لـێ هەبوە و ئامێر و تفاقی یەكجار چاكیشیان تێدا بە كار هێنراوە، تەكنۆلۆجیای كشتوكاڵگەری لە كوردسـتانەوە نزیكـەی (2000) سـاڵ پـاش داهێنـانی لـەوێ ئینجا بـەرەو ڕۆژاوای ئەنـەدۆڵ پەرتـەی كـردووە، دوو مێژووناسـی سـۆڤیەتی، واتـە: تـی. گامكرەلیـدزە و ڤـی. ئیڤـانۆف (1990)، چوونەتە ڕیزی ئـەو مێژووناسـانەوە كـە سەرچـاوە و كانگـای بڵاوبوونـەوەی زمانـە هینـدۆ ئەوروپاییـەكان بـە داهێنـانی كـشتوكاڵەوە دەبەسـتنەوە، ئـەم دوانـە، بـەر هـەرحاڵ، سەرزەمینی ئەسڵیی داهێنـانی كـشتوكاڵ بـەلای ڕۆژهەڵاتـی كوردسـتان و باشـووری قەفقاسـیا دادەنێن، ئەوەی جێی سەرسووڕمانە، ئەم دوانـە، هـەردووكیان، ڕاسـتییەكیان نادیـدە گرتـوە كەپشتی بە بەڵگەی زۆر ئەسـتوورە و دەڵـێ كـشتوكاڵ بـە چەسـپاوی لـەناوەوەی كوردسـتان

گەلیّ زووتر لە هەرێمە دوورەکانی قەفقاس و چەتالّ حویوق هەبووە.

ئەم تیوریانە، هەرچەندە بە توندی ڕەت دەکرێنەوە، بیّ ئاگایانە و بە هەڵە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ، واتە کوردستانی مەڵبەندی هەرە کۆنی کشتوکاڵ، دەکەن بە مەڵبەندی ئەسڵیی ئەم خێزانە یەکجار گرنگەی زمانان، من بە تەواوی لەگەڵ مالۆریدا (1989) یەکڕام لە ڕەتکردنەوەی ئەم شێوە بۆچوونە، کە لە هەندیّ لایەنی تریەوە سرنجکێشە چونکە ئەگەر چی هەندیّ دەرەنجامی گرنگ دەداتە دەست، بەڵام پرسیار و پەیجوورییەکی زۆریش بە دوای خۆیدا بکێش دەکا. جگە لەمە، میتۆدولۆجی نادروست لەگەڵ ژمارەیەك هەڵەی جوغرافیایی و مێژوویی گرنگدا، ئەم تیۆریانە دەخەنە ناو کەوانەی گومانەوە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:-

Further Readings & Bibliography: Richard Lee and Irven DeVore, eds., *Man the Hunter* (Chicago: Aldine, 1968); Robert Braidwood, "The Iranian Prehistoric Project," *Iranica Antiqua* I (1961); Robert Braidwood and Bruce Howe, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan* (Chicago: The University of Chicago Press, 1960); Henry Field, *Ancient and Modern Man in Southwest Asia* (Çoral Gables, Florida, 1956); Dorothy Garrod, "The Palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazer Merd," *Bulletin of American Schools of Prehistoric Research* 6 (1930); Patty Jo Watson, *Archaeological Ethnography in Western Iran* (Tucson: University of Arizona Press, 1979); Clark Howell, "Pleistocene Glacial Ecology and the Evolution of Classic Neanderthal Man," *Southwestern Journal of Anthropology* VIII-4 (1952); Carleton Coon, ed., *Cave Explorations in Iran in 1949* (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1951); Carleton Coon, *The Seven Caves* (New York: Knopf, 1957); T.C. Young and P. Smith, "Research in the Prehistory in Central Western Iran," *Science* CLIII (1966); T. Cuyler Young, *Excavations at Godin Tepe, Progress Report* I-II, Art and Archaeology Occasional Papers 17 and 26 (Toronto: Royal Ontario Museum, 1969, 1974); L.D. Levine, "The Excavations at Seh Gabi," in *Proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (Chicago: University of Chicago Press, 1974); T. Cuyler Young, Jr., "An Archaeological Survey of the Kangavar Valley," in *Proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (Chicago: University of Chicago Press, 1974); L.D. Levine and M. McDonald, "The Neolithic and Chalcolithic Periods in the Mahidasht," *Iran* XII (1974); Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (New York: Cambridge University Press, 1988); J.P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* (London: Thames and Hudson, 1989); Thomas Gamkrelidze and V. Ivanov, *The Indo European Language and the Indo-Europeans* (London: Mouton, 1990); Thomas Gamkrelidze and V. Ivanov, "The Migrations of Tribes Speaking Indo-European Dialects from Their Original Homeland in the Middle East to Their Historical Habitations in Eurasia," *Journal of Indo-European Studies* 13 (1985); I.M. Diakonov, "On the Original Home of the Speakers of Indo-Europeans," *Journal of Indo-European Studies* 13 (1985); Jared Diamond, "The Earliest Horsemen," *Nature* 350 (London, 28 March 1991); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); P. Ucko and G. Dimbleby, eds., *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (London: Duckworth, 1969); R. Berger and R. Protsch, "The Domestication of Plants and Animals in Europe and the Near East," *Orientalia* 42 (1973); J. Harlan and D. Zohary, "Distribution of Wild Wheats and Barley," *Science* 153 (1966); D. Perkins, "The Beginnings of Animal Domestication in the Near East," *American Journal of Archaeology* 77 (1973); W.A. Wigram and T.A. Edgar, *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan* (London, 1914); Y. Majidzadeh, "The Development of Pottery Kiln in Iran from Prehistoric to Historic Period," *Paleorient* 3 (1975-1977); R. J. Braidwood et al., *Prehistoric Archeology Along the Zagros Flanks* (Chicago: Oriental Institute, 1980); R. J. Braidwood, "Seeking the World's First Farmers in Persian Kurdistan: A Full-Scale Investigation of Pre-Historic Sites near Kirmanshah," *Illustrated London News* (October 22, 1960); R.J. Braidwood, "The Early Village in Southwestern Asia," *Journal of Near Eastern Studies* 32 (1973); Braidwood, "The Joint Istanbul and Chicago Prehistoric Project," *The Oriental Institute Report for 1968-69* (Chicago: University of Chicago Press, 1969); G.A. Wright, "Origins of Food Production in Southwestern Asia: A Survey of Ideas," *Current Anthropology* 12 (1971); P. Mortensen, "Excavations at Tepe Gurân, Luristan: Early Village Farming Occupation," *Acta Archaeologica* 34 (1964); Robert Whallon, *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*, Memoirs of the Museum of Anthropology, No. 11 (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1979); Robert Braidwood and Gorden Willey, ed., *Courses Toward Urban Life* (Chicago: Aldine, 1962); Willem van Zeist, "Palaeobotanical Results of the 1970 Season at Çayönü, Turkey," *Hellenium* 12:3-19 (1972); Fuad Safar, "Pottery from Caves of Baradost," *Sumer* VI-2 (1950); Herbert Wright, "Recent Research on the Origin of the State," *Annual Review of Anthropology* 6 (1977); Charles Reed, "Animal Domestication in the Prehistoric Near East," *Science* CXXX-3389 (1959); H. Wright, "Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia," *Science* 161: 334-339 (1968); Max von Oppenheim, *Der Tell Halaf* (Leipzig, 1931); James Mellaart, *The Neolithic of the Near East* (New York: Scribner, 1975); Pamela Vandiver, "Ancient Glazes," *Scientific American* 262:4 (April 1990); J. Oates, "The Background and the Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros," *Proceedings of the Prehistoric Society* XXXIX (1973); Denise Schmandt-Besserat, "Numbers and Measures in the Earliest Written Records," *Scientific American* (February 1984); Denise Schmandt-Besserat, "An Ancient Token System: The Precursor to Numerals and Writing," *Archaeology* (November/December 1986); M.W. Green, "The Construction and Implementation of the Cuneiform Writing System," *Visible Language* xv.4 (1981); Hans Nissen, "The Development of Writing and of Glyptic Art," in U. Finkbeiner and W. Rölling, eds., *Gamdat Nasr: Period or Regional Style?* (Wiesbaden: Reichert, 1986); Hans Nissen, "The Archaic Texts from Uruk," *World Archaeology* 17 (1985-86).

مێژووی هەرە کۆن: 3000-400 پێش زایین

لـەم سـەردەمەدا فەرهـەنگی میزۆپۆتامیـای دراوسـێ، سـێبەرێکی گـەورەی پێـشکەوتنی تـەکنۆلۆجی و بازرگـانی بەسـەر کوردسـتاندا لار کـردەوە، هـەر لـەم ماوەیـە خۆیـدا جـۆرە ململانێیەك لەسەر دەسەڵات لەنێوان هێـزە سـوپاییەکانی چیانـشینەکان (کوردسـتان) و هـی پێدەشتەکانی کەوانەی بە پیت (میزۆپۆتامیا و سوریا)دا هاتە کایـەوە، ئـەم ململانێیـە لەسـەر گـرتنی جڵـەوی کاروبـاری سیاسـی و ئـابووری ئـەم ناوچـە هـەرە پێـشکەوتوو و هـەرە دەوڵەمەندەی سەر ڕووی زەمین بـووە، تـا ئێـستاش ئـەم ڕکەبەرێیـە جـارێ بـە کـشانەوە بـۆ دەستباڵایی لە وڵاتەکەدا هەر بەردەوامە، هەر لەم سەردەمە کۆنەدا، هاتنی ئارییەکان ڕوویـدا و کۆمەڵگـەی کوردسـتان بـوو بـە کۆمەڵگایـەکی بـە زمـانی هیندۆئـەورووپی و ئـەم گۆڕانـە لـە سەردەمی کلاسیکدا گەیشتە ئەوپەڕی.

ناوەڕۆکی ئەو خشتە نووسراوانەی کە تا ئێستا لە کوردستان دۆزراونەتـەوە و هێـشتا هـەر ناوی "ئیلامی سەرەتایی Proto-Ilamite " یان بۆ دانـراوە، هێـشتا نەکراونەتـەوە و نـە وەریـش گێڕراون، بۆیە ئەم سەرچاوە سەرەتاییانەی مێـژووی هـەرە کـۆنی کـورد لـەم کاتـەدا بابـەتی پشت پێ بەستان و کردنە بەڵگەنین، هەر لەبەر ئەمەش، مێژووی ئەم چاخە دەبـێ سـەرلەنوێ داڕێژرێتەوە، و تۆماربەندی گەلانی دراوسێ، لـەو شـوێنانەدا کـە باسـی چیانـشینە کوردەکـان دەکا، بۆ ئەم مەبەستە بەکار بهێنرێتەوە. ئەگەر ڕاستت دەوێ دەکرێ لە زۆرینـەی ئـەو تۆمـار بەندیانەدا ناوی تیرە کوردەکانی ئـەمڕۆ، هـەروەها شـوێن و وڵاتـەکان و شـتی وا دەستنیـشان بکرێن، هەر بـۆ ڕێنمـایی، لەهـەر شـوێنێکیان کـە وشـەی "قوتیـل"مـان بەرچـاو کـەوت، ئـەوا یەکەندەردوو دەتـوانین بڵـێین مەبەسـت کـوردە و ئەمـەش هـەرە کۆنـە نـاوی کـوردە (بڕوانـە کەسایەتی نەتەوەیی).

ئەگـەر بمانـەوێ دەسـت بخەینـە سـەر ئـەو هـەموو پادشـاییەتی و شـار و دەوڵەتـە سـەربەخۆیانەی کـەپێش هاتنـە کایـەوەی میدیـەکان (1100 پ ز کـە بەیەکخـەری وڵاتەکـە دادەنرێن) لە کوردستاندا حوکمڕان بوون، ئەوا بـێ یـەك و دوو دەبـێ باسـی پادشانـشینەکانی

کوموهو، مەلیدی، گورگوم، ئونگی (ئونکی)، کامانو، کاسکو، نایری، شوپریا، ئورکیش، موشکو، ئورارتو، نامار، ساوبارو، کورتی، ماردو، لولوبی، کاردۆ، زاموا، ئەللیپی، جگە لە هەردوو پادشانشینی ماننا و قوتیل، بکەین. ئەم ناوانە. ئەوانەن کە تا ئێستا لە توماربەندیەکانی مێزۆپۆتامیادا باسیان کراوە. بەڵام ناوە خۆوڵاتیەکانیان هێشتا هەر لە دوو توێی خشتە نووسراوەکاندا چاوەڕوانی کردنەوەن. هەندێکیان لەم سەردەمەدا، شوێنکاری خۆیان لەسەر ناوی شوێنەوار و تیرەی کورد دەردەخەن. بۆ نموونە، ناوی موشکو ئێستا وا بەسەر شار و ناوچەی مووشەوە (موس) لە باکووری ڕۆژاوای کوردستان، ئەم پادشانشینە، بەرلەوەی لەلایەن تیگلات پیلەسەری پادشایی ئاشوورەوە (1114-1076 پ ن) داگیر بکرێ، دەیتوانی 20000 سەرباز لە یەك ئاندا بڕژێنێتە مەیدانی جەنگەوە و لێکدانەوەکانی ئێستا بۆ ئەوە دەچن کە کۆتایی هێنان بە دەسەڵاتی (حیثیەکان) لە ئەنەدۆڵ (ڕۆن 1990) لەسەر دەستی ئەمان بووبێ. هەروەها ناوی ماردۆ هێشتا لە ئەفسانە سەرزاریەکانی کوردانـدا، لەشێوەی مارد (مەرد)دا باس دەکرێ، کە کەسایەتیەکی خەیاڵییە و بە یەکێك لە باپیرە هەرە گەورەکانی ئەم گەلە دادەنرێ، هەر ئەم ناوە خۆی لەناوی شاری ماردینی کوردستانی ڕۆژاوا دا خۆی دەنوێنێ، مەلیدیەکان ناوی خۆیان بە شاری مەڵاتیە بەخشیوە، کە ئەویش هەر لە ڕۆژاوای کوردستانە، هەر بەم نەزمە، لۆلۆبیەکان بوونە بە ناوێکی ئەتنی و لە (لوڕ)ەکاندا خۆیان دەرخستوە (نەخشەی ژمارە 13).

لە دوادوای هەزارەی سێیەمی پێش زاییندا، قوتیلەکان توانیان شارە دەوڵەتەکانیان لە چوارچێوەی یەکیەتیەکی سیاسییدا یەکخەن و بکەونە تەنینەوەیەکی یەکجار بەربڵاو بۆ دەرەوەی کوردستان (نەخشەی ژمارە 14). لە ئەنجامدا بنەماڵەیەکی نوێی حوکمڕانیان پێکەوە نا لە سۆمەرستان و ئەکەرستان کە لە (2250)ەوە تا (2120)ی پ ز ڕاندی. ئەم تەنینەوەیەی قوتیلەکان بە ملی ئەم دوو وڵاتەدا تاکە تەنینەوەیە کە لە تۆماربەندییەکاندا باس کرابێ، بەڵام لەوانەیە لە دواڕۆژدا چەندی تری بێتە سەر. شتەکە لەسەر بەرهەمی لێکۆڵینەوەی نوێ بەندە.

لەبارەی ئەم قوتیلانەوە نارامسینی پادشای ئەکەدستان (2291-2255 پ ن) نووسیویەتی: "هەر کە گەیشتینە ناوەندی چیاکان، لەناکاودا لێمان دەرپەڕین، پەلاماریان

داین و بوونی خۆیان سەلماند.. ". پێنج ساڵ دوای مردنی نارام سین، هەر ئەم چیاییانە خۆیان پادشانشینەکەشیان لەناو برد، بە گوێرەی قسەی سۆمەریەکان هەرنەبێ هۆزێك لە نەوەکانی قوتیلەکان تائێستا لەناوماندا ماون. ئەوانیش زێباریەکانن کە سۆمەریەکان

نەخشەی ژمارە (13): پادشانشین و شارە دەوڵەتەکانی کوردستان تا پێکهێنانی ئیمپراتۆرییەتی میدیا.

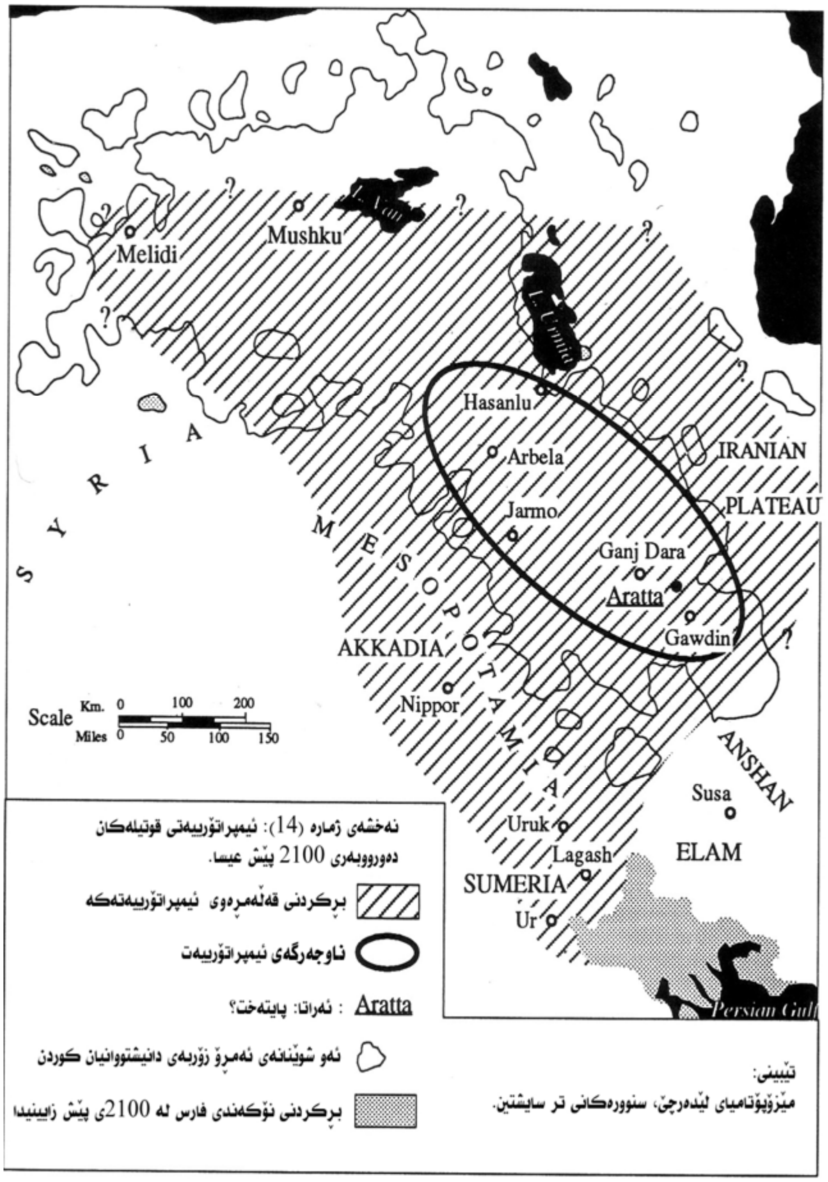
L. Van
L. Urmia
Melidi
Mushku
Hasanlu
Arbela
Jarmo
Ganj Dara
Aratta
Gawdin
IRANIAN
PLATEAU
SYRIA
MESOPOTAMIA
AKKADIA
Nippor
ANSHAN
Susa
ELAM
Uruk
Lagash
SUMERIA
Ur
Persian Gulf
Scale Km. 0 100 200
Miles 0 50 100 150
نەخشەی ژمارە (14): ئیمپراتۆرییەتی قوتیلەكان
دەورووبەری 2100 پێش عیسا.
بڕكردنی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرییەتەكە
ناوجەرگەی ئیمپراتۆرییەت
Aratta : ئەراتا: پایتەخت؟
ئەو شوێنانەی ئەمڕۆ زۆربەی دانیشتووانیان كوردن
بڕكردنی نۆكەندی فارس لە 2100ی پێش زایینیدا
تێبینی:
مێزۆپۆتامیای لێدەرچێ، سنوورەكانی تر سایشتین.

بەسوبیرۆ یان ساوبارۆ باسیان دەکەن. زێباریەکان تائێستاش لەهەمان زێدووار دەژین، کە نووسراوەکانی پێش چوار هەزار ساڵی سۆمەریەکان باسیان کردوە– واتە باکووری شاری هەولێری کوردستانی ناوەند. خشتە نووسراوێکی سۆمەریەکان، تەنانەت ناوی تیریجان ناوێکیش دەبا کە پادشایی قوتیلەکان بووە. ئەمە هەمان ناوی یەکێکە لە خێڵە کوردەکانی سەردەمانی کۆن واتە تیریجان کە تائێستاش دراوسێی زێباریەکانن و لە باکووری ئەوانەوە دەژین. لەوانەیە، هەرناوی ئەم خێڵە خۆی بێ کە بەتیگرانی پادشایی ئەرمەنەوەبێ(سەدەی دووەمی پ ز) کە بەبنەچە کوردە(بروانە تیرەکان ومیژووی کلاسیك).

داهێنانە پڕ بایەخەکانی قوتیلەکان لە کاتێکدا هاتنەکایەوە کە کۆمەڵگای کوردەواری لە گەرمەی پرۆسەی یەکبووندا بوو لە ئەنجامی کۆچکردنی حۆریەکاندا. حۆریەکان بەزمانێك، یان کۆمەڵەزمانێك دەدوان، کە سەرچاوەی لە باکووری ئەفقاسەوە هەڵقوڵابوو و زیاتر لە زمانەکانی گورجی و چەچانی و ئاڤاری نوێ نزیك بوو (بروانە دەیاکۆنوف و ستاروشین 1986). لەم کۆچکردنەیاندا، حۆرییەکان بە هەموو کوردستاندا بڵاوبوونەوە و لەگەڵ خۆیاندا گۆڕانێکی فەرهەنگی، بگرە زمانیشیان هێنایە ناوەوە و لە هەموو سەرزەمینی کۆنی زاگرۆسدا تۆویان کرد و بەمە لە یەك ناسنامەدا یەکیان خستن (بروانە کۆچکردنە مێژووییەکان) (ڤیلهیلم 1989). تەنها واژەی نەتەوەیی کە هی ئەو سەردەمەبێ و تا ئێستاش مابێتەوە واژەی (ئیەنزی) یان (یانزی)یە کە واژەیەکی دەوڵەتیارییە و هی قوتیلەکانە و بە مانای (حوکمدار) یان (حوکمفەرما)دێ. شوێنی حوکمداریەکەش لەم شار و دەوڵەتانەی سەرزەمین زاگرۆسدابن. ئاسەوارێکی گەلێ گرنگتری ئەم فەرهەنگە سیاسیە ژیرانەیەی ئەم شارەدەوڵەتانەی ئەو سەردەمە کۆنانەی کوردستان هێشتا هەر ماوە، لە خشتە نووسراوەکانی ئاشووریەکانەوە بەشێوەیەکی نا ڕاستەوخۆ دەگەینە دەرەنجامێك کەوا بە پێچەوانەی ئەو شێوە حوکمڕانیە سیاسییە بێدادیانەوە کە ئەوسا لە مێزۆپۆتامیا زۆر باو بوونە، حوکمڕانانی دەوڵەتی (مانی) لە کوردستانی ڕۆژهەڵات (کەوێ دەچێ پایتەختی لە حەسەنلوی کۆنە شوێنەوار و دێرینە بووبێ)، لە کاروباری دەوڵەتیارییدا زۆرتر دیموکراتانە ڕەفتاریان کردوە و هاونیشتمانان ڕۆڵێکی کارا و چالاکیان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا گێڕاوە.

لەم بارەیەوە ئای. ئێم. دەیاکەنۆڤ. کە شارەزا و سەرچاوەیە لە کاروباری دەوڵەتەکانی

سەرزەمینی میدیا و زاگرۆسدا دەڵێ:" وا دیارە پادشایی مانی وەكو فەرمانڕەوایەكی بێدادۆ ستەمكار حوكمی نەكردوە، بەڵكو هەمیشە ئەنجومەنێكی پیرانی لە تەنیشتەوەبوە بۆ ڕاوێژكاری". لە نامەیەكی دیبلوماسیانەیدا بۆ پادشایی ئاشوور ئەو خۆی بە تەنها بڕیاردەر دانانێ، بەڵكو دەڵێ" خۆم و پیاوماقوڵان و پیران و ڕاوێژكارانی وڵاتەكەم" دەیاكەنۆڤ 1985، 72". ئەم ڕەفتارە دێرینەیەی مانیەكان، كە بریتییە لە جۆرێك فرەڕایی لە بڕیاردانداو تاڕادەیەك بۆیە بە ئاوێنەی فەرهەنگێكی سیاسی خۆشڕەفتارانە، زۆرجار لە ڕەفتاری ئەو خانەوادە حوكمڕانە سەرەكییانەدا، دەردەكەوێ كە بەڕەگ دەچنەوە سەر وڵاتی كوردستان، هەر لە مانیەكانەوە بگرە تا دەگەیتە ئەدیابینیەكان و ئەییوبیەكان و زەندیەكان.. هتد.

لە 653ی (پ ز)دا بابلییەكان، وەكو لە خشتنووسەكانی پاش خۆیان دەردەكەوێ، بە هەموو چیاكانی كوردستان و دانیشتووانیان وتوە "قوتیل"، ئەم ناوە میدیەكانیشی گرتۆتەوە كە لەو سەردەمەدا چنگی دەسەڵاتیان تا كەنارەكانی دەریاچەی وان لە كوردستانی باكوور توندكردبوو. لە پاڵ ئەمەشدا، ئەوان بەرە بەرە ناوێكی تریشیان بۆ كوردان بەكارهێنا كە ئەویش كاردۆ یان كاردۆك بوە، كەوێ دەچێ لە هەمان وشەی قوتیلەوە وەرگیرابێ. ڕەگوڕیشەی "كارد" لەوانەیە بچێتەوە سەر "كارد"ی سامی – ئەكەدی، هەروەها "كورد" كە وشەیەكی هێندۆئەورپییە. هەردوو وشەكە بە مانای پاڵەوان یان جەنگاوەر دێن.

لە تەلمودیشدا، هەردوو وشەی (Qardu) یان (Kardo)، هەرچەند بە جۆری تریشبێ، ناویان هاتووە. ڕاستییەكەی، چ تەلموود چ تەورات، دوو سەرچاوەی باشی كۆنینەن لەسەر كوردان. بۆ نموونە تەلمود لە شوێنێكدا دەڵێ: "سەنناخریب، لە گەڕانەوەیدا بۆ ئاشورستان، قەدەدارێكی دۆزییەوە.. شێوەی قەدەدارەكە جۆرێك بوو كە ئەو بە بتی زانی و كەوتە پەرستنی. بە لێكدانەوەی ئەو، پارچە دارەكە بەشێك بوو لەو كەشتییەی كە نووحی لە لافاو ڕزگاركردبوو. ئەو نەزری كرد، كە كوڕەكانی بكا بە قوربانی بۆ ئەو بتە ئەگەر لەو جەنگانەدا سەركەوێ كە بەدەستیەوە بوون، كوڕەكانی بەمەیان زانیو بە هەموویان باوكیان كوشت و بەرەو كاردۆ هەڵاتن. یان دەڵێ: پارشانداكای كوڕی هامان كە حوكمڕانی كاردۆنیابوو كە قەدەدارەكەی لێ بوو. یان دەڵێ:– "ئیبراهیمی باوكمان دە ساڵ زیندانی كرا، سیانی لە كوثا و حەوتی لە كاردۆ". دیسانەوە هەر تەلمود دەڵێ:– "ئەوانەی تازە دێنە سەر ئایینەكەمان،

وەردەگیرێـن ئەگەرچـی کـاردۆییش بـن" ئـەو کۆمـەڵگا جوولەکەیـەی کوردسـتان کـە تـا ئـەم دواییەش کۆمەڵگایەکی گەورەبوو لەوانەیە ڕەگ و ڕیشەی بچێتەوە سەر ئەم نۆجوولەکانە.

پادشانشینە کوردەکان، لەبەر ئەوەی پێشکەوتوو و خاوەن موڵـك و وارێکیـی تـا بڵێـی بـە پیت و بەرەکەت و خۆش هەوا بوون، بووبـوون بـە مایـەی چاوتێبڕینی دەوڵەتـەکانی هـەرێمی مێزۆپۆتامیـا و تەدارەکـدانی هێـرش و پـەلامار بـۆ سـەریان و تـاڵانکردنی سـەرزەمینەکانیان، خشتە نووسراوەکانی سەردەمە دواییەکانی ئەکەدیەکان کە هی 1400 سـاڵ پـێش زاییـنن و (ئەرشـیفەکانی ئـەمارنا لەمیـسر)، باسـی پادشانـشینێکی چیانـشین دەکـەن کـە نـاوی کورتی Quritie or Kortie))بوە و هەر لە باکووری مێزۆپۆتامیاوە تـا ڕۆخـەکانی دەریاچـەی وان حـوکم فـەرما بـووە، خـشتەکان دەڵـێن: ئـەم پادشانـشینە لەلایـەن پادشـاکانی کاشـییەوە لەناوبراوە، سێ سەدە دوای ئەوە و لە سەردەمی پادشا تیگلاث پیلەسـەردا (1114-1076 پێش زایین)، سەرچـاوەکانی ئاشـووریەکان. بـاس لـەوە دەکـەن کـەوا ئـەم (کـورتی)یانـە کـە دانیشتووی چیا دراوسێکانی باکووریان بوون، لەلایەن ئەم پادشـاییەوە شـکێنراون و تێکوپێـك دراون، هەروەها هەندێ خشتە نووسراوی سەردەمی دوایینی بابلیەکانیش بـاس ئـەوە دەکـەن کە (کارداکا)کان بەشێك بوون لە گاردی پادشایی.

ئـەو شـەڕ و شـۆڕانەی کـە لـەم ماوەیـەدا لـەنێوان دەوڵەتـە کوردەکـانی بڵندایییـەکان و دەوڵەتەکانی پێدەشتە نەوییەکانی مێزۆپۆتامیـادا دەقـەومان، چـەندین داگیرکـاری سـەربازی، تاڵان و بڕۆ، وێرانکاری و بەکۆیلەگرتنیان بـە دواوەبـوو و لـە هەموویانـدا مێزۆپۆتامیـا دەسـتی باڵای هەبوو دەستی کوشندەی لـە ئـابووری و مەدەنیـەتی کوردسـتان دەوەشـاند. شـارەکان خاپوور دەکران و ژمارەیەکی زۆری کۆیلە و گیراوی تر دەربـەدەر دەبـوون. بـەمجۆرە دارەڕای ئـابووری وڵات تێکوپێـك درا، وڵاتـی کوردسـتان تووشـی شـڵەژان و بـێ سـەرەوبەرەیی بـوو، دەرەنجام ئاری نەژادەکان خۆیان تێهەڵکردو، ئەوەبوو میدیایی و سیثیەکان داگیریان کرد. بەم جۆرە کوردستان، تا 2000 ساڵ دوای ئەوە (تەنها لە سەدەی سێیەمی پاش زاییـندا کۆتـایی هات) لەلایەن چەند شەپۆلی بەردەوامی خەڵکانی هیندوئەوروپایی زمانـەوە – وەکـو میدیـەکان – ژێر خرا هرۆژمەکە هێندە بەتین و نەفەسبڕ بوو کە خەڵکەکە زمانە ناوخۆییەکانی خۆیـان واز لـێ هێنـاو لـەجیاتی ئـەوە کەوتنـە بـەکارهێنانی شـێوەیەکی کـۆنی کـوردیی هێندۆئـەورویی.

پرۆسەی ئەم گۆڕانە زمانییە تا ماوەیەكی كورتی پێش داهاتنی سەردەمی مەسیحیەت نەوەستایەوە. دەركەوتنی شێوە ناوی شوێنەكان بە زمانی هیند ۆئەوروپی و ئێرانی، لە سەدەی سێیەمی پیش زاییندا لە شوێنە دوور دەستەكانی كوردستاندا بوو بە باو. بۆ نموونە، ڕووباری فورات لە باكووری ڕۆژاوای كوردستان لە تۆماربەندیە كۆنەكانی ئەرمەنییدا لە شێوەی (ئاراسان)دا هاتووە، هەروەها پتۆلمی (هاران) بۆ (ئاراكیس)ی ئەوپەڕی باكوور بەكار دێنێ و (ئاران) بۆ ڕووباری (خابوور) لە ڕۆژاوای ناوەند و ئوروتس (هاراڤانت) بۆ ڕووباری (ئاسی) لەوپەڕی باشووری ڕۆژاوای كوردستان. ئەمە بەڕوونی دەرەنجام و كۆتایی هاتنی ئەم پرۆسەیە دەردەخا.

تێینی تەواوی ئەم بەسەردادانەی ئاریەكان لە زاگرۆس و هەرێمەكانی دراوسێی لە دەورووبەری 1200-900 پێش زاییندا شوێن دەستی باش دیاربوو لەوەدا كە وێرانكاری جەستەی وڵاتەكەو و شێواندنی لە ڕوویداهات و كۆمەڵایەتی و بازرگانییەوە، كوردستان و سەرەنجام هەموو باشووری ڕۆژاوای ئاسیای خستە بێوڵەتی كۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە (بڕوانە ڕۆن 1990). دەرەنجامی ئەم هەرەسە گەورەیە ئەوەبوو گەلێ سەنتەری فەرهەنگ و مەكۆی پڕ كارو پڕتاوی بازرگانی بوون بە كۆنەوار. هێزی هەمەلایەنە و نەفەسبڕی ئەم داگیركەرە ئارییانە، بە تەواوەتی ڕوخسارە فەرهەنگی و ئەتنییە كۆنەكانی كوردستانی شێواند و داپۆشی. نەك هەر كوردستان. بەڵكو ئەم لافاوە بێ ئامانە هەردوو سەرزەمینی ئێران و ئەنەدۆڵیشی بەو دەردە برد (بڕوانە كۆچكاریە مێژووییەكان). بە كۆتایی هاتنی ئەم چاخە، واتە لە 900ی پ ز دا، كوردەكان بوو بوون بەئاری. ئارییە تازە هاتەكان و كوردە بە ئاری بوەكان، لە سەدەی حەوتەمی پێش زاییندا، لەژێر ئاڵای میدیەكاندا باڵی دەسەڵات و هەژموونی خۆیان بەسەر زۆربەی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەندا كێشابوو، لەژێر ئاڵای میدیەكاندا، بەر لەم تەنینەوە هەمە لایەنەی دەوڵەتی ماد (كە ساڵی 727 پ ز دامەزرا)، چەندین وردە خانەوادەی پادشاییی هیندۆئەوروپی زمانی تر چ لە كوردستان و چ لە دەورووبەری دامەزرابوو. مێتانیەكانی (كوردستانی ڕۆژاوا) و حیثیەكانی (باكووری ڕۆژاوای كوردستان و ناوەندی ئەنەدۆڵ)، بەناوبانگترینی ئەم خانەوادانە بوون.

یەكەم پادشایی هەڵبژاردەی ماد كە ناسرابێ (ئەوە دەبێ بزانین كە میدیەكان سەرۆك

دەوڵەتەکانی خۆیان هەڵدەبژارد، هیرۆدۆتس ئـەم شـایەدییەی داوە 85-97-1) دەیوسـیس یان دیاوکۆ بوە (727-675 پ ن)، ئـەم پادشـاییە هـەر کـە هاتـە سـەرمەکۆی کـار، کەوتـە بەجێهێنانی بەرنامەیەکی یەکخستنی هەموو دانیـشتووانی کوردسـتان بـۆ بـەرگرتن لـە پـەلامار درندانەکانی هێـزە ئیمپریالیـستیە ئاشـووریە نـوێ سـەرهەڵداوەکان (745-606 پ ن)، هـەر ئەمە خۆی وای لـە ئاشـووریەکان کـرد لێـی بکەونـە پـارێز و لـە ئەنجامـدا تـەفروتونای بکـەن. فرائورتیس یان خشا ثریتا کە دوابەدوای ئەو هاتە سەر تـەخت (674-653 پ ن)، بەهـەمان ڕێبازی دەیوسیسدا ملی ناو و ئەویش هەر بە دەستی ئاشووریەکان بەهەمان دەرد چوو.

دوای ئەوان سیاخاریسی مەزن[5] (یان هۆڤاخشاثریتا 624-585 پ ن) هات کـە سـەرنجام توانی ئاشووریەکان دەرپەڕێنێ و ئینجا، پاش داگیرکردنی نەینـەوای پایتـەختیان، لەناویـشیان بەرێ (612 پ ن). تەورات بەخوشئاوازیەوە ئەم ڕووداوە باس دەکا و بە ئـەنجامی پێـشبینیە وردەکـانی نـاحۆم پێغەمبـەری دادەنـێ لـە بـارەی وێـران بـوونی دەنگـدەرەوەی "نەینـەوای ستەمکار"ەوە.

ئـەو مـاوەی 1500 سـاڵەی مێزۆپۆتامیـا تیایـدا باڵادەسـت بـوو بەسـەر بڵندایيـەکانی کوردستاندا (لەژێرکەوتن و داڕمانی قوتیلەکانـەوە) سـەرەنجام ئـاوەژوو بـوەوە. ئـەم ئـاوەژوو بوونەوەیە هەر درێژەی کێـشا تـا داگیرکردنـی سـەرزەمینەکە لەلایـەن ئیـسلامەوە لـە سـەدەی حەوتەمی پاش زاییندا ئەویشی ئاوەژوو کردەوە، هۆکارێکی زۆر سەرەکیی لەسەرکەوتنی ئـەم ڕووداوە سەردەمسازەدا بەکارهێنانی زیرەکانەی میلیشیا یان گەریلا بوو. ناوی ئەو کاتەی ئەم گەریلایانە "کارا"بوە وەکو لـە بەردەنووسـەکانی کێـوی بەهیـستوون لـە کوردسـتانی باشـوور دەردەکەوێ (دەیاکەنۆف 1985-115). ئەم تۆمارە کۆنترین نووسراوە لەسـەر ئـەم جـۆرە تاکتیکە جەنگییە، کە لەو کاتەوە بۆتە باشترین شـێوەی بـەرگری لـە کوردسـتاندا و ئێـستاش هەر باوە و خۆی لە "پێشمەرگە" یان "جەنگاوەری گەریلا"دا دەنوێنێ.

سیاخاریس سنووری ئیمپراتۆریەتەکەی بەجۆرێك پان کردەوە کـە هـەموو کوردسـتانی تـا ڕۆخەکانی ڕووباری هالیس (قیزیل ئیرمەقی ئێستا) نزیـك ئەنقـەرە گرتـەوە کـە لـەڕۆژاواوە لـە سنووری کوردستان زۆر دوورە (نەخشەی ژمارە 15).

---

[5] (کەیاخسار یان کەیخوسرەویش بەکاردێت: ئێمە ڕۆڵەی میدیا و کەیخوسرەوین...) د. کەمال مەزهەر.

رشتی ڤێگا ئازهی دەهاك (كە هیرۆدۆتس بە ئەستیاگس ناوی دەبا 584–594 پ ز) ئیمپراتۆریەتەكەی خۆی بۆ كوڕەزایەكی دایك فارسی، واتە سیرۆسی مەزن كە بە دامەزرێنەری ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی فارس دادەنرێ، بەجێهێشت.

لە سەردەمی حوكمڕانی ئەژیدەهاكدا، ئایینی نەتەوەیی كورد، واتە ئایینی تیرەی فریشتەكان، كارێكی زۆری لەسەر ئایینی تازە داهاتووی زەردەشتی هەبوو بەوەی كە داب و نەریتە كەهەنووتیەكانی مەجووسیەكانی تێخست. پادشا زەردەشتیەكانی ئەخەمینیەكان، كە دوابەدوای میدیەكان هاتنە سەركار، هەوڵیاندا ئەم كارتێكردنە ئاوەژوو بكەنەوە، بەڵام لەمەدا سەركەوتنێكی ئەوتۆیان وەدەست نەهێنا و نەیانتوانی ئایینە ئەسڵیەكە بهێننەوە ناوان، واتە زەردەشتیەتی ڕەسەن بەو شێوەیەی كە لە گاتاكاندا هاتووە و بریتییە لە كۆنترین و پاكیزەترین بەشی ئاڤێستای كتێبی پیرۆزی ئایینی زەردەشتی. لەوانەشە هەر لەم سەروەختەدا زەردەشتیەكان ناوناتۆرەی ئەهریمەنییان خستبێتە سەر ناوی ئەژی دەهاك كە نازناوێكی پادشاییانەی شەرەفبەخشە و بەم جۆرە چ لە ئایینی زەردەشتی و چ لە میثۆلۆجیای نیشتمانیی و ئەدەبی داستانی ئێراندا ڕەنگی دابێتەوە. ئەژی دەهاك هێشتا لای پەیرەوانی ئایینی كوردی یارسانی مایەی ڕێزوستایشە و ناوی سوڵتان سەهاكی بۆ خۆی وەرگرتوە (بڕوانە تیرەی فریشتەكان).

شان بە شانی تاخمە ئاری نەژادەكانی تر، میدیەكان و ئەو خەڵكە كوردەی كە بەر لەوە هەبوون، بەتەواوەتی تێكداتوانەوە، بەمەش كۆمەڵگای كوردەواری لە تاخمێكی كۆنە قەفقاسیایی نزیكتر لە گورجی هاوچەرخەوە گۆڕا بۆ كۆمەڵگایەكی هیندۆئەورووپی ئێرانی كە تا ئێستا وەكو خۆی ماوەتەوە.

كەلتووری میدی لە كوردستاندا هێشتا هەرپایەدارە. ئەم پایەداریە لە شێوەی زمانی هاوچەرخی كوردییدا خۆی دەردەخا، هەروەها لەناوی جێگا و شوێنەكاندا، لەم ڕووەوە واژەی ماه یان مایی واتە میدیایی جێی سرنجن. پاشماوەی سیثۆئالانەكانیش وەكو هی میدیەكان وایە لە كارتێكردندا. ئەم ناوە شوێنانەی ئێستاكە وان بە هەندێ شارەوە وەكو سەقز یان ناوی خێڵەكان وەكو ئالانەكانی پیرانشەهر لە كوردستانی ناوەندا كاریگەریی ئەم پاشماوەیە باش دەردەخەن، نموونەی تریان وا لەناوی بنەماڵەی میرزادەی ئەردەڵان (ئالانە مەزنەكان)دا. نەك

هەر ئەمە، بەڵکو لەناوی مەمی ئالانی پاڵەوانی گەورەترین داستانی میثۆلۆجی کورد واتە (مەم و زین)یشدا دەردەکەوێ.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:–

Further Readings and Bibliography: L.D. Levine and T.C. Young, ed., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, Vol. 7 (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, 1977); I.M. Diakonov (Diakonoff), "Media," in Ilya Gershevitch ed., *The Cambridge History of Iran*, Volume 2, *The Median and Achaemenian Periods* (New York: Cambridge University Press, 1985); Ephraim Speiser, "Southern Kurdistan in the Annals of Ashurnasirpal and Today" *The Annual of the American Schools of Oriental Research* VIII (1926-27); Arthur Tobler, *Excavations at Tepe Gawara*, 2 vols (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1950); W.A. Wigram, *The Assyrians and Their Neighbors* (London: G. Bell, 1929); H. Weiss and T. Cuyler Young, "The Merchants of Susa: Godin V and Plateau-Lowland Relations in the late Fourth Millennium BC," *Iran* XIII (1975); W. Hinz, "Persia, ca. 2400-1800 B.C.," *The Cambridge Ancient History*, 3rd edition (New York: Cambridge University Press, 1984); T. Cuyler Young, "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C.," *Iran* III (1967); T. Cuyler Young and L.D. Levine, *Excavations at Godin Tepe, Progress Report* I-II, Art and Archaeology Occasional Papers 17 and 26 (Toronto: Royal Ontario Museum, 1969, 1974); M. Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); M.A. Dandamaev and V.G. Lukonin, *The Cultural and Social Institutions of Ancient Iran*, trans. P. Kohl (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); I.M. Diakonov, "Evidence of the Ethnic Division of the Hurrians," in M.A. Morrison and D. Owen eds., *Studies in the Civilisation and Culture of Nuzi and the Hurrians...* (Winona Lake: Eisenbrauns, 1981); M.I. Diakonov and S.A. Starostin, *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language. Münchner Studien zur Sprachwissenschaft* 12 (Munich: R. Kitzinger, 1986); K. Kamp and N. Yoffee, "Ethnicity in Ancient Western Asia During the Early Second Millennium BC: Archaeological Assessments and Ethnoarchaeological Prospectives," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 237 (1980).

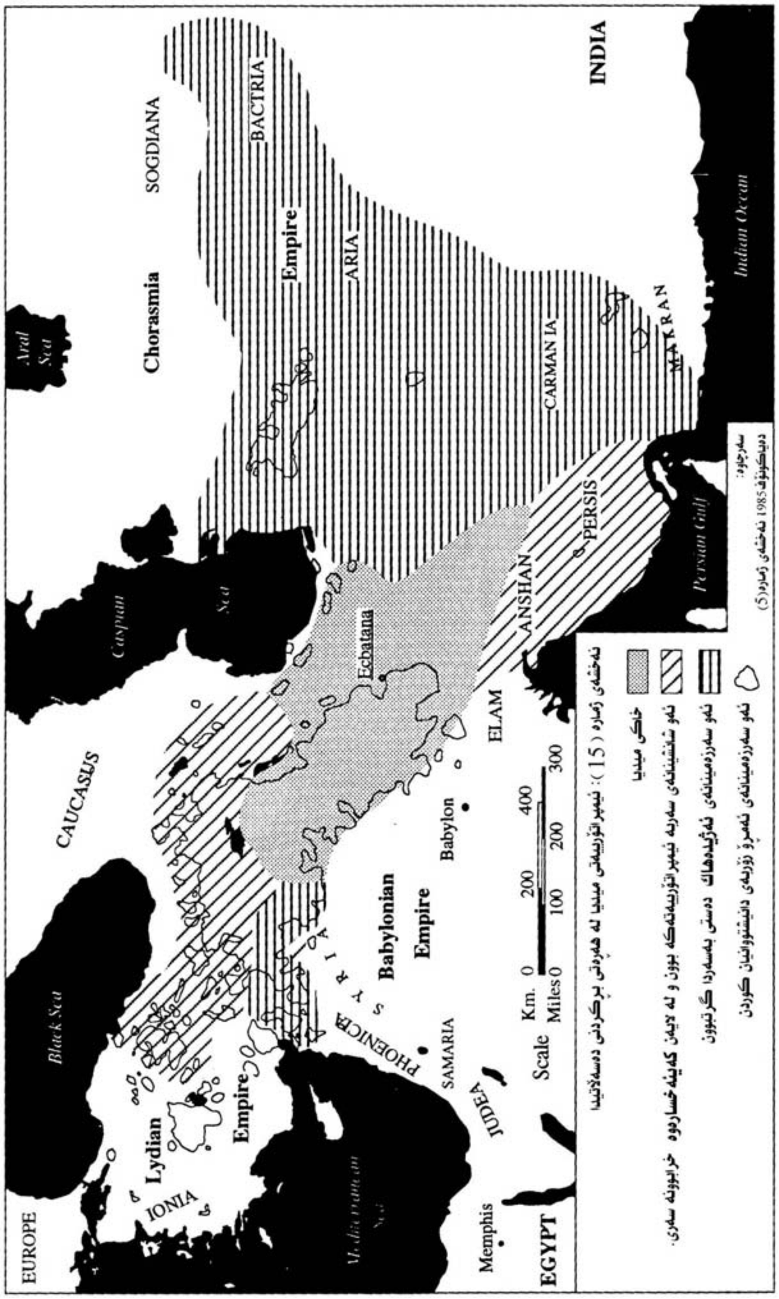

نەخشەی ژمارە (15): ئیمپراتۆرییەتی میدیا لە هەرەتی بڕكردنی دەسەڵاتیدا

مێژووی کلاسیك: 500 پێش زایین– 600 پاش زایین

ئـەم ماوەیـەی مێـژووی کـورد بەرجەسـتەکەری یـەکڕەنگبوون و یەکـدگیری ناسـنامەی نەتەوەیی هاوچەرخی ئەم گەلەیە. وشەی کورد وەکو ناسنامەیەکی ئەتنی درەنگانێکی درەنگ چەسـپا و بـوو بـە پێناسـەی پارچـە جیاکـانی نەتـەوە. دامـەزران و جێگیربـوونی ئارییـە کۆچەرەکان نزیکەی هەزار ساڵی برد و تەنها پاش ئەوەی کە تێکەڵبوونی ئارییەکان[6] لەگەڵیاندا بۆیان بوو بە مایەی ژیانەوە، ئینجا پادشاییەتی یە سەربەخۆ و بزێوە کوردەکان توانیان، دوای سـێ سـەدەی ژێـر دەسـتەیی و نقومبـوون لـەناو ئیمپراتۆریـەتی ئەخـەمینی و سـلوقییدا، سەردەرکەنەوەو دیسانەوە بێنەوە ڕاستایی ژیانەوە و وەکو دەوڵـەت خۆیـان بشەنگێنن. ئـەم ژیانەوەیە لە سەدەی یەکەمی پێش زایینـدا گەیشتە ئەوپـەڕی گەشـە، کـاتێ کـە قەڵـەمڕەوی سیاسی کورد هەر لـە یۆنـان و ئۆکرانیـاوە گرتیـەوە تـا دەگاتـە تەنگـەی هـورمز. لـە دوادوای کۆتایی هاتنی ئەم سەردەمە، کارفەرمایی کورد لـە بـاکووری ڕۆژاوای ئاسـیادا لـە سیاسـەتەوە گواستیەوە بۆ بـاری ئـایین و دیموگرافیـا و ئەمـە تـا چـەرخەکانی ناوەنـدیش هـەر بـەو نەزمـە ڕۆیشت.

لەگەڵ داهاتنی چەرخی کلاسیکدا، زینۆفۆن، کە مێژووناس و فەرماندەیـەکی یۆنـانی بـوو، بەخۆی سەرکردایەتی بەرەنگار بوونەوەیەکی لەگەڵ کوردەکان کـرد، کـاتێ پـێش لەشـکرێکی دە هەزارکەسـیی بـەهێزی یۆنـانی کـەوت و لـە سـاڵی (40)ی پـێش زایینـدا و بـە مەبەسـتی قەدبڕکردنی ڕێگا، بەناو کوردستاندا، ملی نا. دانیشتووانی وڵاتەکە کـە بـە کاردۆچـۆی ناویـان دەبا و کە هەرچەندە لەناو جەرگەو ناوەندی ئیمپراتۆریەتی هەخامەنشی فارسدا دەژین "بەڵام بە تەواوەتی سەربەخۆن و بەهیچ جۆرێك سـەردەمدارانی ئـەو ئیمپراتۆریەتـە بـە ژووردەسـتی خۆیان ناکرن"، (بڕوانە ئەناباسیس: ڕێگایەك بە کوردستاندا) لە بەرامبەردا، مێژووناسێکی تری یۆنانی، دیۆدۆراس، هەر بە ماوەیەکی کـورت دوای ئـەوە دەڵـێ کـەوا کوردەکـان " لـە کـون و

---

[6] واتە ئەوانەی لە ڕووی ئەتنیکییەوە بە ئاری نەژاد دەناسران – وەرگێڕ).

كەلێنی چیاكانیانەوە، بۆ ئێمە گەلێ زیاتر مایەی سەریەشەبوون، لەوەی لەگەڵ لەشكر و ئیمپراتۆریەتەكانی تردا ناویان دەركردبوو" و كەوا " تەنها بە بەكارهێنانی هێز یان ڕێككەوتن توانیمان كارێك بكەین كە لە تێكدانی بارودۆخی پێدەشتەكان دووریان بخەینەوە".

هەر دوابەدوای سرنجڕێژیەكانی زینۆفۆندا سترابۆی جوگرافیاناس و زانای مێژوو لە سەدەی سێیەی پێش زایینیدا دەنووسێ "كورتیۆیەكانی فارسستان – باكووری ڕۆژاوای ئێران – و ماردەكانی ئەرمینیا– باكووری ناوەندی كوردستان لە توركیای ئێستادا– كە بەهەمان ناو خۆیان دەناسێنن، خاوەنی یەك خەسڵەت و كەسایەتین" (بڕوانە كۆچكاریە مێژووییەكان) لە هەندێ قسەی تری سترابۆوە ئەوە هەڵدەهێنجین كەوا كوردەكان، كە بەناوی دێرینەی "كورت"ەوە ناسراون، لەو كاتەدا لە هەرێمەكانی ئەنەدۆڵ و ئەرمەنستان و باكووری سوریا و عێراق و لە هێڵێكی پان و بەرینی ڕۆژاوا و باشووری ڕۆژاوای ئێراندا هەبوونە. هەرچی پۆلیبیۆسی مێژوونووسە، لە 220ی پێش زایینیدا، كوردەكان(یان كۆرتی بە گوێرەی باسەكەی ئەو) بەدانیشتووی میدیا و ئەنەدۆڵی ڕۆژهەلات (كە تا ئێستاش هەر لەوێن) دادەنێ. بە تێكڕای دەنگ، وشەی كورت (كە لە تێكستە لاتینیەكاندا بە كێرتی ناو دەبرێ) بەرچەڵەك باوك و باپیری ڕاست و ڕاستەوخۆی وشەی (كورد)ی ئەم سەردەمەیە. ڕاستییەكەی لە توركی هاوچەرخدا، ئەو وشەیەی بۆ كورد بەكاردێنرێ هەمان وشەیە كە لەسەرچاوە فارسیەكانی ناوەندا بەكارهێنراوە تەنها بەیەك جیاوازیەوە، ئەویش (u)ە كەی فارسی كراوە بە ئوی (ü)ی توركی بڕوانە (Kurd)ی فارسی و (rtü K)ی توركی.

سەرەڕای ئەوەی كە وشەی (كورت) سەرچاوەی ڕاستەقینە و باوە بۆ ناوی كوردان بەلام شێوەی تریش تا سەردەمە هاوچەرخەكانیش هەر مانەوە بۆ نموونە، پلێنی، كە مێژووناسێكی ڕۆمە، لە سەرەتای سەدەی یەكەمی پێش زایینیدا لەبارەی ئەم پرۆسەی گواستنەوەیەوە دەنووسێ:

"لەناو ئەدیابینیدا، (كوردستانی ناوەند لە باكووری عێراق) ئەو گەلە نیشتەجێیە كە لەمەوبەر بەكاردۆشی دەناسرا و ئێستا بە كوردۆی دەناسرێ و ڕووباری دیجلە بەناو وڵاتەكەیاندا تێدەپەڕێ، (Natural history، V1، Xviil، 44).

داهاتنی سەدەی چوارەمی پێش زایینی و هەرەسهێنانی هەخامەنشیان لەسەر دەستی

ئەسـکەندەری مـەزن، لەهـەمان کاتـدا مێژووڕێـژی کۆتـایی هـاتنی مێـژووی دێـرینی کـورد و دەستپێکی مێژووی کلاسیکیەتی.

ئیمپراتۆریەتی سلووقیان، کە دوای مردنی ئەسکەندەری مەزن (332 پێش زایین) یـەکێك لـە فەرماندەکانی ئەو (سلۆقس–وەرگێڕ) لەسەر سـەرزەمینە داگیرکراوەکـانی ئاسـیا دایمەزرانـدبوو، لە کۆتایی سەدەی سێیەمی پـێش زاییـندا و لـە پرۆسـەی داڕمانیـدا، بـەرە بـەرەو پارچەپارچـە خاکەکانی بۆ ئیمپراتۆریەتی تازە هەڵکەوتووی پارثیا لە دەست دەدا. پارثیەکان لەگـەڵیّ ڕووەوە دەشوبهانە کوردەکان بەڵام لەگەڵ ئێرانیەکانی تر بۆنموونە فارسەکان جیاوازبوون، بە تایبەتی لە پادشـا گـەردانی نـاو کارفـەرمایی سیاسـییدا. زۆربـەی کوردەکـان یـان بـە خوایـشتی خۆیـان هاوپەیمانییان لەگەڵ ئەو فیدراسـیۆنە پارتیـەدا بەسـتا کـە لـە تەنینـەوەدابوو، یـان کەوتنـە ژێـر دەسەڵاتیەوە ئەم فیدراسیۆنە کە لە سەرەتای سەدەی سێیەمی پێش زایینـەوە بـە هەرچـوارلادا کـەوتبوە پـەل هاویـشتن لـە دووکـوت سـیّ کـوتی ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان کەوتـە نـاو سـنووری فیدارسیۆنەکەوە، لەو چوار سەدەی تەمەنی پـارثیـاندا (لـە 247ی پـێش زاییـنەوە تـا 226ی پاش زایین)، هەموو پادشانشین و دەسەڵاتگە کوردەکانی گۆردیەن/ گوردوێن (بتلـیس و سـێرتی ئێستا)، ئەدیابین (هەولێری ئێستا)، مادا (میدیا)، ئیلیمایس (لوڕستانی ئێستا)، کێرم (کرماشـانی ئێستا)، موکریان (مەهابادی ئێستا)، شارەزوور (سـولەیمانی ئێـستا)، بارشـان (بـارزانی ئێـستا)، ساناك (سەهنەو[7] کەنگاوەری ئێستا) هەموو ئەندامی کارا و پڕکار و نیمچە یان تـەواو سـەربەخۆی ناو ئەو فیدراسۆنە بوون (نەخشەی ژمارە 16).

پادشاییەتی کوردیی ئەدیابین، کە پایتەختەکەی لە ئـەربیلا/ ئـەربیل (هـەولێر)ی ئێـستا) بوو، لێرەدا ، لەهەموو ئەوانی تر شایستەی سرنجە، بەتایبەتی لەبەر ئەو میژووە ئایینیەی کە هەیەتی. پاش ئەوەی کە چینی باڵای شارەکە لە سەدەی یەکەمی پێش زاییندا هەموو چوونە سەر ئایینی جوولەکە، زۆربەی دانیشتووانی ولاتەکەش چوونە سەر ئەو ئایینە. کـە ڕۆمـەکان هێرشیان بردە سەر یەهودا و سامیرە (67–17ی پێش زایین) تەنها ئەدیابین هێز و کەرستە و تفاقی بۆ ڕزگارکردنی خەڵکەکەیان نـارد و نـەك هـەر ئەمـە بـەڵکو لـە هـەوڵی بـیّ ئـەنجامی پاڕاستنی گەلیلیشدا ئەدیابین بەشداری کرد (گرەیزل 1968–163).

[7] لە هەر شوێنێك سەهنە/سەحنە هات، ناوی یەك شار دەبەخشێ).

با لەوە لاچین، لە سەدەی چوارەمدا ئەدیابین بەگشتی وەرگەڕابوە سەرئایینی مەسیحی، بۆیە تۆماربەندی كەنیسەكان باشترین بەرجەستەكەری مێژوویی ئەو سەردەمەن و ئاوێنەی بێ خەوشی مێژووی ئەو ماوەیەی كوردن (بڕوانە جوولەكەیی و مەسیحیەت). وشەی لاتینراوی ئەدیابین چەوتكراوەی ناوە كوردیەكەی خێڵی هەضەبان یان هەزەوان/ هەزاوەندە.. ئەم خێڵـە

کوردە گەورەیە لە سەدەی سێیەمی پێش زایینـدا لە باشووری زاگرۆسـەوە هـاتبوو و لـە کوردستانی ناوەنددا نیشتبووە و، لە دوا دوای سەدەکانی ناوەڕاستدا هەندێ پاشماوەیـان هێشتا لە باشووری زاگرۆس هەر مابوون (بڕوانە خێڵەکان). هەضەبانەکان خێرا بالادەستی سوپایی و سیاسی خۆیان لە هەرێمەکەدا داچەسپاندوو ئەربیلای دێرینیان کردە پایتەخت بۆ خۆیان و بۆ ماوەیەکی زۆر ناوی ئەتنی خۆشیان لێی نا بەم جۆرە ناوی ئەربیلا کرا بە "هازا"تا دوای ئەوەی کە ساسانیەکان وڵاتەکەیان داگیرکرد ئەوەبوو ئەردەشیری یەکەم ناوی خۆی بە سەریدا دەسەپاند و بوو بە نۆتار ئەرتەخشیر. (ئیسلامەکان دوای ئەوەی وڵاتەکەیان گرت ناوە ئاشووریە کۆنەکەیان خستەوە سەری و بوو بە ئەربیلا، تا لە کۆتاییدا لەسەر ئەربیل نیشتەوە) ئەگەرچی هەضەبانیەکان سەرەنجام لە سەدەی سێیەمی پاش زاییندا دەسەلاتیان لە دەست داو و بوونە ژێردەستەی ساسانیەکان بەلام لە سەدەی یانزەیەمدا دیسانەوە هەڵسانەوە و میرنشینی ئەیوبییان، دامەزراند کە سوڵتان سەلاحەدینی لێ کەوتەوە (بڕوانە مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست).

هەر لەو کاتەدا کە لە سێ بەش دووبەشی کوردستانی ڕۆژهەلات خەریك بوو بەرەبەرە لەگەڵ پارثیادا یەکدگیر دەبوو. سێ پادشاییەتی ڕۆژاوای کورد (کاپادۆچیا، کۆماجین و بەتایبەتی پۆنتۆس) پەلی سەربەخۆیی تەواوی خۆیان بەرەو دەریایی ئیجە و ئەولاتریش دەهاویشت. ئەگەرچی لە مەدادویماکار لەگەڵ کۆماری ڕۆمدا پێکدا هەڵبژان و دوا بەداوی ئەوە، کەوتنە ژێر دەستیەوە. بەلام ئەم سێ دەولەتە ڕۆژاوا نشینەی کوردان هەروا بە ئاسایی نەچوونە ژێر ڕکێفی ڕۆمەکانەوە. تا سەردەمی سێ فەرماندە و قونسوولی ڕۆمەکان، واتە ماریۆس، نوکولاس و پۆمیەی تێنەپەڕی ئەم کاری داگیرکردنە نەگەیشتە ئەنجام. پادشانشینی پۆنتی لە ڕۆژگاریَ هەرە پرشنگداری حوکمیدا، بە فەرماندەیی میثریداتسی مەزن (میثریداتسی شەشەم، یۆپاتۆر، 121–63 پێش زایین)، تا یۆنان و قەفقاسیا و داوێنی ئۆکرانیا قەڵەمڕەوی حوکمی بوو (نەخشەی ژمارە 17).

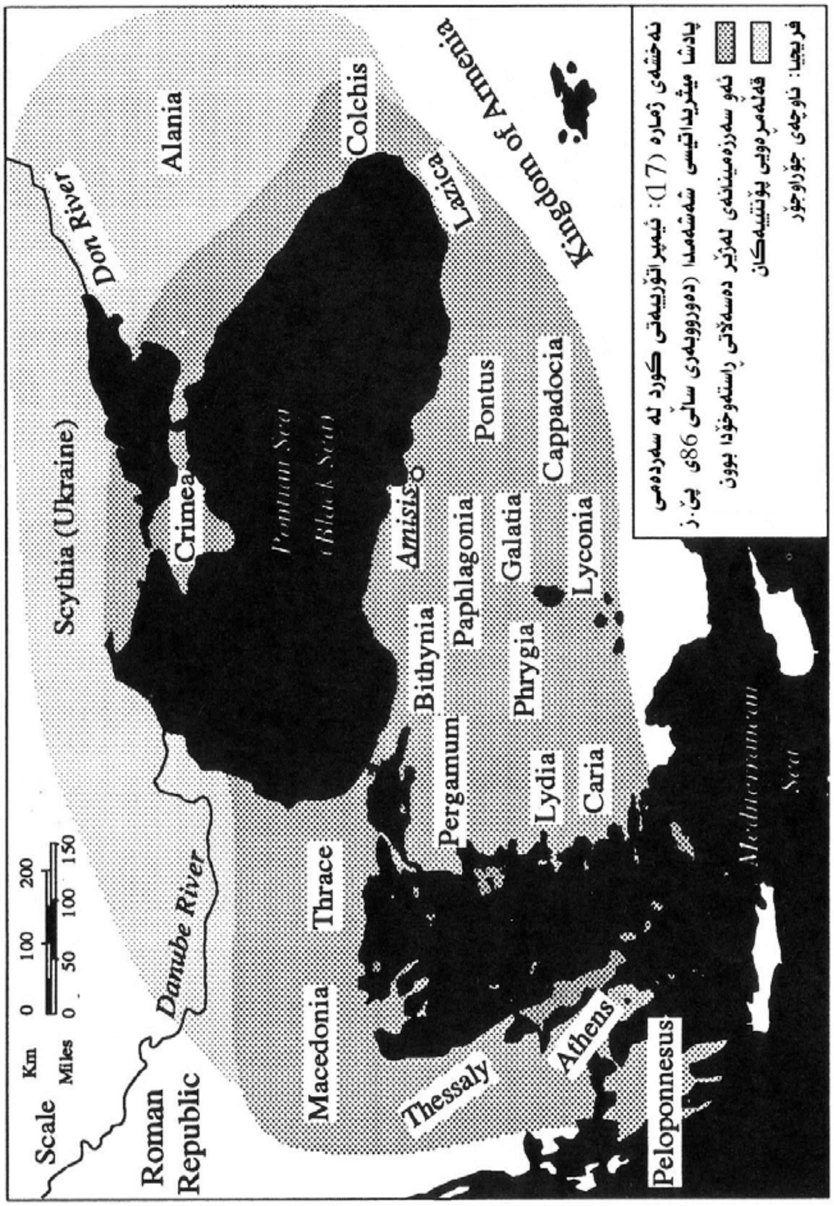
نەخشەی ژمارە (17): ئیمپراتۆرییەتی کورد لە سەردەمی پادشا میثریداتیسی شەشەمدا (دەوروبەری ساڵی 86ی پ.ز
ئەو سەرزەمینانەی لەژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆدا بوون
قەڵەمڕەویی پۆنتییەکان
فریجیا: ناوچەی جۆراوجۆر
Scale
Km 0 100 200
Miles 0 50 100 150
Roman Republic
Danube River
Scythia (Ukraine)
Don River
Alania
Colchis
Kingdom of Armenia
Lazica
Crimea
Pontian Sea (Black Sea)
Amisis
Pontus
Cappadocia
Paphlagonia
Galatia
Lyconia
Bithynia
Phrygia
Pergamum
Lydia
Caria
Thrace
Macedonia
Thessaly
Athens
Peloponnesus
Mediterranean Sea

ئەوەی جێی سرنج و ڕامانە، سەرچاوە کۆنە یۆنانیڕۆمیەکان کە باسی میثریداتس و گەلێ پادشایی تری بەرچەڵەك کوردی ئەم سەردەمە دەکەن، بە "فارس" یان لە قەڵەم دەدەن. ئەوان لەبەر دووهۆ وا دەکەن: یەکەم، ئەوان هەر کەسێك کە بچیتەوە سەر ڕچەڵەکێکی ئێرانی لە ڕووی فەرهەنگ و ئەتنییەوە، بە "فارس"ی دادەنێن. بەڵێ کوردەکان ئێرانی بوونە و هەر ئێرانیش. ئەو کاتە زمانی کوردی زیاتر لە ئێستا لە زمانی فارس نزیك بوە، ڕاستییەکەی سترا بۆ لە دەورووبەری ئەو سەردەمەدا هەمان قسەی کۆنی هیرۆدۆتسی دووپات کردۆتەوە کە دەڵی "میدیەکان و فارسەکان دەتوانن بە ئاخاوتن لێك بگەن" هەرچەند نەختێك بە گرانی، ئەو لە هەمان کاتدا کوردەکان بە (کیرتی) و دانیشتووانی میدیاو پێرسیس (واتە پێرسیا) ناودەبا. هۆکاری دووەم ئەوەیە کە ڕەوکردنە مەزنەکانی کوردەکان لە باشووری ڕۆژهەلاتی زاگرۆسەوە، کوردانیان لە شوێنی خوارووی وەکو پیرسێسەوە بەرەو پۆنتوس و شوێنی تری ڕۆژاوا و ناوەڕاستی ئەنەدۆڵ ڕادەماڵی.

سنووری پانەوە کراوی کۆماری ڕۆم و فیدراسیۆنی پارتیا، هەندەی پێ نەچوو ساڵی (57)ی (پ، ز) لەسەر ڕووباری فورات لێکیان دا. دوای ئەوە یەك سەدەی تەواوی جەنگی خوێنین دەمی کردەوە. ئەم جەنگە ڕۆژاوای کوردستانی تێگلاند و سەرەنجام فوراتی کردە سنووری نێوان هەردوو هێز. بەم جۆرە سێیەکی ڕۆژاوای کوردستان کەوتە ژێر حوکمی ڕۆمەوە، ئەوانەی لەم ژێر کەوتنەدا بەرکەوتن بریتی بوون لە پۆنتییەکان، کەپەدوچیەکان و کۆماجینەکان، لەگەڵ ئەمانیشدا کوردەکانی ئەمانۆس لە چیاکانی سەر ڕۆخی دەریای سپیی ناوەڕاست، (کە کەمتر ناسراون و هەمیشە پشتگوێ خراون) بەرکەوتن. وەکو دەردەکەوێ، هەر لەسەردەمانی کۆن کۆنەوە ناوچەکانی سەر بڵندایییەکانی ئەمانۆس و دەورووبەری ئەنتاکیە و بە درێژایی لێواری دەریای سپیی ناوەڕاست، نشینگەی کوردەکانی ڕۆژئاوا بوە. کۆنەوشەی کوردیی ئۆرنتس (ئاسیی ئەم سەردەمە) کەبەو ڕووبارە گەورەیە دەوترا کە لە ئەنتاکیەوە دەچێتە سۆریاوە بەڵگەیە بۆ ئەوەی کوردان لە سەردەمی ئەسکەندەردا لەو مەرزوبوومە بوونە. کەلەپووری هونەری ئەم هەرێمە، تا دەگاتەوە سەردەمی حەلەف (8000 ساڵ لەمەوبەر) یەکیەتیەکی سرنجکێش لە داڕشتن و شێوەدا لەگەڵ پارچەکانی تری کوردستاندا دەسەلمێنێ (بڕوانە داڕشتنی نەخشکاری وێنەی هەڵکۆڵراو). لە سەردەمی

ئیقلیمگیریەکانی ئەسکەندەری گەورەدا، کوردەکان کە ئەوسا بە تەواوی بووبوون بە ئاری نەژاد و هەموو چیاکانی ئەمانووسیان بەدەستەوە بوو.

پادشا سلووقیە یۆنانیەکانیش بە تایبەتی ئەنتیۆچەسی دووەم، هەوڵیاندا ئەم کوردانە لە شاری تازە دروستکراوی ئەنتاکیە و بەندەری ئەسکەندەرووونە (300 پ. ز) جێنشین بکەن. گەلێ خانەوادەی دەسەڵاتداری کورد، بەتایبەتی ئەوانەی بە ڕچەڵەك میرزادە بوون، وەکو ڤێراس (کۆمەڵە خێڵی بەرازیی ئێستا) و بەلکانا (کۆمەڵە خێڵێی بەلیکانی ئێستا) بە بەردەوامیی لەم مەڵبەندە بازرگانیە پێشکەوتوانەدا نیشتەجێ بوون و پێوەندی قایمیان لەگەڵ فەرمانڕەوا ڕۆمەنوێیەکانی هەرێمەکەدا هەبوو. ئەم پەیوەندیەی نێوان کورد و ڕۆمەکان تا سەرەتای سەدەی هەشتەمی پاش زایین و دومایی هاتنی دەسەڵاتداریی ڕۆمەبێزەنتیەکان لەناوچەکەدا درێژەی کێشا. لە هەردوو ئابلۆقەدانەکەی ساڵی (260)ی پاش زایین بە سەرکردایەتی شاپووری یەکەم و ساڵی (538)ی پاش زایین بەسەرکردایەتی خوسرەوی یەکەم، کوردەکانی دەورووبەری چیاکانی ئەمانۆس لە داکۆکی کردن لە ئەپامیا و ئەنتاکیەدا بەشدارییان کرد. ئەنتاکیە لەو سەردەمەدا سێیەم گەورە شاری ئیمپراتۆری ڕۆمی بیزەنتی بوو.

بە چوونی ڕۆژئاوا و باکووری کوردستان بۆ ناو قەڵەمڕەوی ڕۆمەکان تیرەی فریشتەکان کە تیرەیەکی خۆیی کوردبوون، دەرفەتێکی زۆر نایابیان دەست کەوت (بڕوانە ئایین) تا ئایینی کۆنی ڕۆمانەکان وەربگرن و لە بەرگی میثرائیەتدا بیکەن بە ئایینی تایبەت بۆ خۆیان. ڕاستیەکەی ئەم تیرەیە لە چەندین سەدەوە لە ئاڵۆگۆڕ کردندا بوو لەگەڵ هەموو ئایینەکاندا لە سنوورەکانی ڕۆژئاوای سەرزەمینەکەدا. کە میثرائیەت لە کوردستاندا چەسپا ئینجا دەستی کرد بە تەشەنەکردن بەرەو دوور تا گەیشتە بەریتانیا. نەك هەر ئەوە بەڵکو تا ڕادەیەکی زۆربوو بە جێگری ئایینی ڕۆمەکانیش و پێش ئەوەی مەسیحیەت ببێ بە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت، میثرائیەت گرنگترین ئایینی ئیمپراتۆریەکە بوو.

یەکێك لە ڕووداوە درشتەکانی ئەو سەردەمە کەجێی سرنج بێ، ئەو هەرکردنە بە کۆمەڵە گەورەیەی کوردە لە باشووری زاگرۆسەوە بۆ باکووری ڕۆژاوای و بەرەو زنجیرە چیاکانی تۆرۆس و پۆنتۆس. کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا لە ئەنەدۆڵ، جێی نیشتنەوە بوون بۆ ئەم

ڕادانە ناوخۆییەکە بەلافاو کوردی لە شوێنی دووری وەکو چیاکانی پیرسیس (فارس ئیستا)وە ڕامالّی. ئەم بارکردنە بە کۆمەڵە، توانی تەباییەکی کۆکی نەتەوەیی و فەرهەنگی بۆ کورد لەم سەری وڵاتەکەیانەوە بۆ ئەوسەری دەستەبەر بکا. بۆ نموونە پەهلەوانیی کرد بە زمانی باو لە کوردستاندا (بڕوانە زمان)، هەروەها تایەفەی فریشتەکانی کرد بە سەردەمداری ئایینی هەموو وڵاتەکە (بڕوانە ئایین). لە پەنای ئەمەشدا، تا ڕادەیەکی دوور ئەدەب و هونەر و گیان و سەلیقەی نەتەوەیی کوردی یەکخست و تۆپەڵیکرد. لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی پاش زاییندا، ئەم تەباییە خۆی لە شێوەی نوێ کردنەوەی باڵادەستیی سیاسیی کوردان بەسەر ناوچەکەدا دەرخست، کە لە سەردەمی میدیەکانەوە لە دەست چوو بوو. تانی ئەم مەسەلەیە و زۆرتر دوان لە بارەی ڕادانی دانیشتووانی کورد لە بابەتی (کۆچکاریە مێژووییەکان)دا باس کراوە.

لە دەورووبەری سەدەی سێیەمی پێش زاییندا، کۆماجینەکان، کە پەدوچییەکان و پۆنتوسەکانی ئەوپەڕی باکووری ڕۆژاوا، ژمارەیەکی زۆری خێڵی ڕاداوی کوردیان گرتبوە خۆیان. لە یەك گەلەکۆمەکێدا بۆ میترایداتیسی پادشایی کوردی پۆنتی یەکان،(14) خێڵ لەمانە دژ بەرۆمەکان خۆیان دابوە پاڵی، ئەم هێزە خێڵەکیانە بووبوون بە پێشڕەوی لەشکرەکەی و بەردەوام هێرشیان دەبردە سەر پێشەنگی لەشکری ڕۆمەکان. بەرلەوەی لەشکری پۆنتیەکان بە ناو خاکی ڕۆمدا پێشڕەوی بکەن و دڕ بە لەشکری ڕۆم بدەن، شان بەشانی چەند کەرتە سوپای دەریاوان، ئەم چەکدارە خێڵەکیانە لە سیلیسیاوە بە بەلەم دایان بەسەر شارە کنار دەریاییەکانی ئەیۆنییەکاندا بەر لەوەی بەرەو ئەوروپا بپەڕنەوە. پلوتارك لە کاتێکدا بە دزوجەردەی دەریا ناویان دەبا، لە بارەیانەوە دەنووسێ کەوا "ئەوان کە گەیشتنە چیای ئۆلیمپس بەشێوەیەکی سەرسووڕێنەر کەوتنە قوربان کردن و بە جێهێنانی هەندێ دەستووراتی ئایینی یان کردەوەی نائاسا کە هەندێکیان بابەتی ئایینی میثرایی بوون (بڕوانە تیرەی فریشتەکان).

جگە لەناوچەکانی باکووری ڕۆژاوایی کوردستان، ئەرمینیا و باشووری گورجستان و ئارانیش بوون بە مەڵبەندی نیشتنەوەی لەسەرخۆی ژمارەیەکی زۆری خێڵە کوردەکان. ئەم تازە هاتانە، ڕۆڵێکی یەکجار گرنگیان بینی لە مێژووی گەلانی ئەو وڵاتانەدا لەسەردەمە کۆن و

ناوەندەكاندا. مێژووناسی ئەرمەنی مۆسێسی چورێن كە پسپۆڕی مێـژووی سـەرەتای سـەدەی ناوەندی ئەرمەنستانە (كە لەنێوان 490–760 پاش زاییندا ژیاوە) باسێكی سـەیری مێـژووی سەرەتای ئەرمەنیەكان دەكا، كە بەشێكی ئەفسانەوارە، و تێیدا پەیوەندیەكی بـەهێز لـەنێوان خانەوادەی ئەژی دەهاكی پادشایی میـدیا و پادشـا و ئەرسـیتۆكراتەكانی ئەرمەنییـدا دووپـات دەكاتەوە. ئەو دەنووسێ كەوا باوباپیرانی دیكرانی پادشایی ئەرمەنـستان لـە بنەماڵـەی ئـەژی دەهاك بوونە، بەڵام لە دەست زۆرداریی ئـەو ناچـارماون لـە دەسـتی هـەڵبێن، (مێـژوو 114–139).

لە داستانی (شاهنامە)دا، فیردەوسیی شاعیری فارس دەڵـێ ئـەژی دەهـاك خـەڵكی وڵاتـی باشوور و باشووری ناوەندی كوردستان و نزیكـی هەمـەدان بـووە. هـەر ئێـرەش ئـەو مـەرزو و بوومەیە كە ئەژی دەهاك حوكمڕانیی دەكرد، بەم جۆرە دەكرێ قسەكانی مۆسـێس بـەوە لێـك بدرێتەوە، كە مەڵبەندی باوباپیرانی تیگران لە هەمان هەرێمی ناوچەكانی باشووری كوردسـتان بووبێ.

مۆسـێس لـە باسـەكەیدا بـە ئاشـكرا دەڵـێ لەسـەروبەندی ڕێكخـستنەوەی پادشـاییەتی ئەرمەنیان لەسـەر دەسـتی مـەلیك ڤالارشـاكدا، چینی دووەمـی دەسـەڵاتی دەوڵـەت پـەنایان بردۆتەبـەر "تـوخمی ئـەژدەهاك" ئـەو چینە خۆیـان وەكـو بنەماڵـەی خانـەدانی موراتـسیان ناساندووە. هەروەها لە قسەكانی مۆسسیدا، باسـی پادشـاییەكی تـری ئەرمـەنی دەكـرێ، كـە ناوی ئێرواندە (كە لە سەدەی دووەمـی پـاش زاییـندا ژیـاوە) و لەگـەڵ ئەرتاشیـسی پادشـایی پارتییدا جەنگاوە. بەم جۆرە ئێرواند لەلایـەن موراتسیانی ئەرسـیتۆكراتی ئەرمـەنی میدیـەوە پـشتگیری دەكـرێ، بـەڵام سـەرەنجام لـە هەوڵەكەیـدا سـەرناكەوێ و ناچـار دەگەڕێتـەوە بـۆ وڵاتەكەی خۆی "ئێرونداڤان" ئێرواند جۆرێكە لە شێواندنی هاراڤانـدیان /هالڤانـد/ ئەلڤانـد كـە ناوی بڵندترین و پیرۆزترین چیای میدیایە، واتە ئەو چیایەی كەوا بەسەر شاری كۆنە پایتـەخت و دێرینی هەمەدانـدا دەڕوانـێ. نـاوی ئێرواندەڤان (وشـە ڕاسـتەكە ئەرڤانـدا ڤەنـدە)، نـاوێكی ڕەسەنی خێڵەكییە و بە خێڵێكی كوردی دانیشتووی باشووری كوردستان دەوترێ[8].

---

[8] ئێستا ناوی ئەم خێڵە بوە بە وەندو لەمەشەوە پاشناوی "وەنـداوی" وەرگیراوە. سـەیر ئەوەیـە هەنـدێ كـەس بـەم پاشـناوەوە خۆیـان كـردووە بـە توخمی نەتەوەی تر- وەرگێڕ

هەوڵەکە بۆ ئەوە دراوە کە رەچەڵەکی تیگران لەباری ئەتنییەوە بەرنەوە سەر فارسەکان، هەر وەکو لەسەرەوە باسکراو لە بابەتی (خێڵەکان) و (کۆچکاریە مێژووییەکان) دا هاتووە. ڕەگە کوردیەکەی تیگران تا بڵێی دیار و ئاشکرایە، دەبێ ئەوەش لە بیر نەکرێ کەوا لە سەردەمی کارفەرمالی پارثیەکاندا کە چوار سەدەی بردو و لە ساڵی (224)ی پاش زایندا کۆتایی هات، فارسەکان وەکو بوونێکی ئەتنی تەنها کەمایەتیەکی بچووك بوون لە هەرێمە دوور دەستەکانی باشووری فیدراسیۆنی پارثیدا کە پتر لە هەزار میل لە ئەرمینیاوە دوورن، لە کاتێکدا زەویەکانی ناو بەینیان مەنزڵگای کوردانە و ئەوانی لێ دەژین. هەر وەکو ئەوەی لەسەرەوە لەمەڕ مەڵبەندی ڕاستەقینەی میثریداتیسی شەشەمی پادشایی پۆنتیانەوە باسمان کرد، ئەو وشەی (فارس)یە کە بۆ وەسفکردنی ڕەچەڵەکی ئەتنیی تیگران وتراوە، بە مانای (ئێرانی) دێ کە قەدێکی ئەتنیکی گەورەیەوە و کورد یەکێکە لە لقەکانی.

مێژووی گەلی ئەرمەن و ئەرمەنستان، لە هەموو بارێکدا، سەرچاوەی هەرە بە نرخە بۆ دارشتنەوەی مێژووی کوردو گواستنەوە و کۆچکردنیان لە سەدەکانی کۆن و ناوەڕاستدا.

ئەو رۆڵەی ئەریستۆکراتە کوردە کۆچکردوەکانی باشوور بینیان، ئەتوانرێ بەو رۆڵە بشوبهێنرێ کە خانەوادە ئەرستوکراتە ئەڵمانەکان لە ئەوروپادا تا داهاتنی ئەم سەدەی ئێستامان بینیان. ئەم خانەوادانە بە ژن و ژنخوازی چەندین پادشا و دۆق و شازادەیان بەخشییە بنەماڵە پادشاییەکانی نەتەوەی دیکەی وەکو جیورجیەکان، یان خۆیان بوون بە پادشا لە وڵاتە تازە پێکهاتووەکاندا کە پێویستیان بە حوکمڕانێك بوو خوێنی پادشاییەتی لە دەماریدا هەبێ. ئەوان خوێنی شازادەییان لە دەماردا بوو کە بۆ ئەو مەبەستە پێویست بوو، بەڵام شتێکیان کەم بوو کە ئەویش ملکەچکردن بوو بۆ ئەو ئیمپراتۆری و پادشانشینە سەر بە گێچەلانەی کە ئەوکاتە لەسەر مەکۆی فەرمان بوون. ئەم بەزمە هەر بەم نەزمە تا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستی دەوامی کرد.

بە گراتیەکانیش، وەکو ئەو ئەدیابینیانەی بەر لەمە باسمان کردن، جێی سرنجی تایبەتین. ئەوان هەر لە بناوانەوە سەرۆکایەتی خێڵی ناودارو گەورەی بەگرەوەند بوونەو لە ماوەیەکی کوردتدا سەرۆکایەتیەکیان بۆ خۆیان پێکهێناوە و بەو جۆرە بنەماڵەیەکی حوکمڕانیان بۆ خۆیان سازداوە. ئەم بنەماڵەیە بە ناوی باگراتیان ناوی دەرکرد. هەر ئەمان خۆیان، ناوی

خێڵەكەی خۆیان بەخشی بە ناوچەی باكووری ڕووباری دیجلە كە پتولمی (باگراواندین ڕیجیۆBagrawandine Rejio)ی پێ دەڵێ. ئەوانیش وەكو هەضەبانیەكان، ناوی(ئامێد)ی پایتەختی دێرینیان گۆڕی و خستیانە سەر ناوی خێڵەكەی خۆیان. دیارە بەكر كە لە (دیاری بەكر- سەرزەمینی بەكران)ەوە وەرگیراوە گەورەترین شارە لە كوردستانی ئەنەدۆڵ. بەگراتیەكان، هەرچەندە ماوەی حوكمڕانیەكەیان ڕڕبوو لە كەموكورتی گەورە گەورە، تا سالی(1801) حوكمڕانیی گورجیەكانیان كرد، واتە تا ئەوكاتەی ڕووسیا گورجستانی داگیركرد.

ئەم بنەماڵە كوردە دێرین و خاوەن جێ و ڕێ و زیرەكانە بە ئاسانی و خێرا لەناو كۆمەڵە ئەتنییەكانی دەوری خۆیاندا جێیان دەكردەوە و دەچەسپان. مێژووی بنەماڵەی ئەیوبیی سەدەكانی ناوەڕاست (كە لە هی بەگراتیەكان باشتر تۆماربەند كراوە) وێنەیەكی بێ خەوشە كە چۆن بنەماڵەیەكی خانەدانی كورد كاتێك دەكەوێتە وڵاتێكی بێگانە چ زوو زۆربەی هەرە زۆری خەسڵەتە ئەتنیكیەكانی خۆی ون دەكا. تیگرانی مەزن، كە بە كەڵە پادشایی هەرە گەورەی ئەرمەنیان دادەنرێ، هەرچەندە بە ڕەسەن كوردیش بوو، بەڵام لە هەموو بارێكەوە، بەوپەڕی دڵسۆزی و ئەرمەنیایەتیەوە حوكم فەرمایی گەل و وڵاتی ئەرمەنستانی دەكرد. تاقە بەڵگە بۆ ڕەتكردنەوەی ئەم بۆچوونە ڕەنگە ئەو بڕیارەی بێ كە بۆ جێی پایتەختی نوێی وڵاتەكەی دای، ئەوەبوو چووتێگراتۆ كێرتای پایتەختی نوێی لە قووڵایی سەرزەمینیكی كوردنشین (لەو شوێنەی پتۆلمی بە گۆردینا گوردەی و پلێنی ناوی دەبا) و لە دەرەوەی خاكی ئەرمەنستان دامەزراند. ئەمە دەتوانرێ بەوە لێك بدرێتەوە كە ئەو گەلێك لە ڕادەبەدەر بە ڕابردووی كوردانەی خۆیەوە بەندبووە. ئەو كوردانەی لەناو كۆمەڵی ئەتنیكی دیكەدا دەئامێتان، لە قەوارە نوێیەكانیاندا پلە و پایەی زۆر گرنگیان وەردەگرت لە سەدەكانی ناوەڕاستدا. ڕاستییەكەی ئەم ڕاستیە تا ئێستاش هەر وەكو خۆیەتی، (بڕوانە كۆچكردن و توانەوە).

ئەردەشیری یەكەمی دامەزرێنەری ئیمپراتۆریی ساسانی، كە لە سالی (224)ی پاش زایینیدا بوو بە میراتگیری كۆنە فیدراسیۆنی پارثیان، هەر كە هاتە سەرتەخت یەكسەر پەلاماری بردە سەر ئەو پادشاییەی كە بە "پادشایی كوردە میدیەكان" ناوی دەبرد. ئەم پادشاییەش

کاتێ هەستی بە مەترسی هێرشەکە کرد بە پەلە و هەڵەداوان ژمارەیەك بنەماڵەی حوکمڕان و پادشاییەتی بەسام و هەیبەتی کوردی هەر لە بارشان (بەرزان) و هەکار (هەکاری)یەوە بگرە تا دەگەیتە موکران (موکریان)، سەنەك (سەهنە) و شارەزوور لەژێر ئاڵای پادشاییەتی کەرم (کرماشانی ئەم سەردەمە)دا کۆکردەوە و لێکیدان، ئەردەشیر ناچاربوو بچێتە جەنگێکی دوو ساڵەوە (لە 224 پاش زایینەوە تا 226) لەگەڵ کوردەکاندا تا لە ئەنجامدا توانی سەربەخۆیی لە چنگی ئەو چەند پادشاییەتیە کوردانە بپچڕێ. ئەمەی تەنها کاتێ بۆکرا، کە بە پێچەوانەی سیاسەتی سەنترالیزەکاری سەختەوە کە پەیڕەوی دەکرد، ناچار ما شازادە کابوس کە حوکمڕانێکی ناوخۆیی کورد بوو بخاتەوە سەر کار تاوەکو پادشاییەکی خودموختار حوکمی کوردە میدیەکان بکا. خانەوادەی کایۆس، وەکو بنەماڵەیەکی حوکمڕانی نیمچە سەربەخۆ تا 380ی پاش زایین حوکمڕانیی کوردستانی ناوەند و باشووری کرد، تا ئەردەشیری دووەم (279–283 پ ز) دوا شازادەی ئەم بنەماڵە کوردەی لەسەر تەخت لادا. دوا شازادەی بنەماڵەکە (کە پلەی ویسامەکانی دومباوەند لە بنەماڵەی کاڤۆسەکان)[9]ی هەبوو لەلایەن سەرچاوە کۆنینەکانی ئەرمەنیەکانەوە بەهاوچاخی ئارشاکی پادشایی ئەرمەنیان (353–367 پا ز) دادەنرێ. بنەماڵەی کایۆس تاقە بنەماڵەی حوکمڕانی نیمچە سەربەخۆی کورد بوو لەو پێنج سەد ساڵەی دواییدا.

ئەم ڕووداوە یەکجار گرنگە لە مێژووی کورددا، بەوەستایانە لەسەر تاوێرە بەردێکی تاقی بێستوون، کۆنە ئاسەواری پایتەختی مێژوویی کرم و میرنشینی کایۆس (بڕوانە سەر بەرگی ئەم کتێبە) هەڵکەنراوە. ئەم ڕووداوە (هەرچەندە کەلێنێکی هۆنەزانراوی حەوت ساڵیی تێدایە)، بووە بە سەرەتای ڕۆژ ژمێری نەتەوەیی کورد، کە بە گوێرەی ئەو ئێمە ئێستا (ساڵی 1992) دەکەوینە ساڵی (1604)ەوە (بڕوانە ئاهەنگ و میهرەجانەکان).

ئێستاش لە دەوروبەری کۆنەشاری دینەوەر، لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کرماشان، ڕیزە گۆڕێك لە دڵی تاشە بەردەکانی چیاکەدا هەڵکەنراون، ئەم گۆڕانە هی بنەماڵەی کاوس یان کایۆسن. جێی سرنج لێرەدا ئەو ناوەیکە بۆ جەنگاوەرە کوردەکان لە دەقی ئەسڵیی داستاننامەی

---

[9] لە ئەسڵە ئینگلیزیەکەدا: wisamakan of dumbawand from the family kavusakan

جەنگەكەی ئەردەشیر (واتـە كارنامـەك)دا بـەكار هـاتووە. ئـەمان بـۆ ئـەو جەنگاوەرانـە نـاوی (جانسپار)یان بەكار هێناوە كە وشەیەكی فارسیە.

ئەم وشەی (جان سپار)ە لـە فارسـیدا، بەرامبـەر بـە وشـەی "پێـشمەرگە " دێـت كـە لـە سـەردەمی ئێـستاماندا كـوردان بـۆ جـەنگاورەكانیان بـەكاری دێـنن و هـەردووك بـەمانای (گیانبەخش) دێن.

بابەشێك كەمایەی سەسوڕمانە ئەوەیـە كـە پاشمـاوەی پارتیـەكان، خـودی ئەردەشـیریان بەوە تاوانبار كردووە كە گوایە "كورد" و "ڕۆڵەی كـورد بـووە و لـە باوەشـی كوردانـدا گـەورە بووە" (بڕوانـە كارنامـە و مێـژووی ئەلتەبـەری). هـەر وەكـو لێـرەدا بینیمـان، كوردەكـان لـەو سەردەمەدا دانیشتووی خاكی ئەردەشیر، واتە پێرسـیس بـوون و كارنامـە دەڵـێ كـەوا بـاوكی ماوەیـەكی زۆری لاویـەتی خـۆی لەگـەڵ كـوردان (كورتـان)دا بردۆتەسـەر. بەهـەرحاڵ، هـیچ بەڵگەیەكی ڕاستەوخۆی ئـەوتۆ بـە دەسـتەوە نیـە كـەوا ئـەو لەگـەڵ كوردانـدا پەیوەندییـەكی ئەتنیكی هەبووبێ.

پاش لابردنـی بنەماڵـەی كـایۆس لـە سـاڵی 380ی پـاش زاییـندا و تـا داڕمـانی دەوڵـەتی ساسـانیەكان لـە 651ی پـاش زاییـنـدا، بـاس لـە هـیچ قەوارەیـەكی كـورد نـەكراوە چ بـە سەربەخۆیی یان بەشێوەی خود موختـاری لـە كوردسـتان، یـان هـەر جێیـەكی تـردا حـوكمی كردبێ لەژێر دەسەڵاتی بیزەنتییەكاندا، ئەرمەنیەكان كە مەسیحی بوون، لە حـوكمڕانی خـاكی خۆیان بێ بەش كرابوون، چ جای كوردەكـان كـە مەسـیحیش نـەبوون. لـە چـارەی كـوردان وا نووسـرابوو كـە تـا هـاتنی ئیـسلامەكان و لەبـەین بردنـی دەوڵـەتی ساسـانیان و ڕامـاڵینی بیزەنتیەكان بەرەو دوا، نەتوانن بێنەوە سەر ڕاستای كار و جڵەوی حـوكمڕانیی لەسـەر خـاكی خۆیان بگرنەوە دەست.

لـە دوا دوای سـەدەی چـوارەمدا، ئاپۆرایـەكی گـەورەی خێڵـی كۆچـەر كـە لـە بـاكوور و ڕۆژهەڵاتی هەردوو ئیمپراتۆریی بیزەنتی و ساسانییەوە داماڵابوون ملیان نابوو بـە سـنوورەكانی ئەم دوو دەوڵەتەوە. لەهەمان كاتدا یەك سەدەی تەواوی ئاڵۆزیی سیاسی و ئـابووری نـاوخۆیی و ناردنی هێزە سوپاییەكان بـۆ ناوچـە سـنووریە دوور دەسـتەكان بـۆ بـەرەنگاربوونی فـشاری خێڵە كۆچەرەكانی دەشتە كاكی بە كاكیەكانی باكوور، دەرفەتێكی بۆ كوردان ڕەخساند كـە

لەژێر سێبەری توانای ئابووری و بە شەریی خۆیاندا، هەندێ دەسکەوت بۆخۆیان بهێننە دەست، ئەوەبوو دەستیان کرد بە دان بەسەر ناوچەکانی دەوروبەری خۆیاندا. لەهەمان کاتدا، چ لە ڕاستای فەرهەنگدا، چ لە هی ئاییندا، هەندێ پێشکەوتنیان دەسکەوت.

ئەو کارەساتە گەورانەی کە لەم سەردەمەدا بە گوڕ، چ لەڕاستای زەوی و ژینگە، چ لەڕاستای باری ئابوورییدا ڕوویاندا، بێگومان بوون بە مایەی گەلێ سەرهەڵدانی کۆمەڵایەتیش، بەتایبەتی لەو وڵاتانەدا کە لەژێر دەستی ساسانیەکاندا بوون، ئەوەبوو لە چیاکانی زاگرۆسەوە شۆڕشگێڕێك هاتە خوارەوە. ئەم شۆڕشگێڕە مەزدەك بوو کە بزووتنەوەیەکی نوێی لەسەر بنچینەی بیروڕای تیرەی کوردی فریشتەکان دامەزراند. ئەم هەرایە زۆری پێ نەچووبوو بە پەلامارێکی تر بۆ سەر زەردەشتییەت بە ئامانجێکی هەڵلووشینی (دوای ئەوەی لە کۆتایی سەردەمی میدیەکاندا، بزووتنەوەکە بەشێوەیەکی بەهێزی خۆی نواندبوو). بۆ ماوەیەك وا دەرکەوت کە لەوانەیە تیرەکە بتوانن بەسەر زەردەشتیەتدا سواربن، بە تایبەتی کاتێ کە (کاڤات)ی پادشایی ساسانی (488 – 531 پ ز) وەرگەڕایە سەر ئەو ئایینە (بڕوانە تیرەی فریشتەکان)، خوسرەوی یەکەمی ئەنوشیروان کە کوڕی (کاڤات) و جێگریشی بوو و لە هەمان کاتدا پاڵەوانی زەردەشتیە توند مەزەبەکان بوو، بەرنامەیەکی دڕندانەی بۆ قەلاچۆکردنی مەزدەکیەکان گرتەبەر. ئەم سیاسەتە لە کۆتایی حوکمڕانی (کاڤات) خوێدا، لە دەوروبەری (528)دا دەستی پێ کردبوو هاوشان بەم سیاسەتە دژ بە مەزدەکیەتەی، ئەنوشیروان سیاسەتێکی چاکسازی کۆمەڵایەتی و سیاسیشی گرتبووە بەر، تا ڕێگە لەو نەفەسە سوشیالیستیە بگرێ کە بزووتنەوەکە بۆ خەڵکە ڕەشوو ڕووتە کوڵۆل و دەسکورتەکلیماکان بانگی دەدا. هەندێ لە شارەزاکانی ئەم سەردەمە، وەکو کریستنسن (1925) و کلیما (1957) لە ڕاستیدا بزووتنەوەی مەزدەکیەتیان بە سەرەتای کۆمۆنیزم داناوە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە :–

Further Readings and Bibliography: E. Sachau, "Die Chronik von Arbela," *Abhandlungen der Preussische. Akademie der Wissenschaften* 6 (Berlin, 1915); A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford, 1937); A. Christensen, *Le règne du roi Kawadh I et le communisme mazdakite* (Copenhagen, 1925); O. Klima, *Mazdak* (Prague, 1957); F. Altheim, *Ein asiatischer Staat* (Wiesbaden, 1954); N.C. Debevoise, *A Political History of Parthia* (Chicago, 1938); L.D. Levine and T.C. Young, eds., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, Vol. 7 (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, 1977); H. Luschey, "Iran und der Western von Kyros bis Khosrow," *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge* 1 (1968); Arshak Safarastian, *Kurds and Kurdistan* (London, 1948); Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, edited and translated by Robert Thomson (Cambridge: Harvard University Press, 1979); Solomon Grayzel, *A History of the Jews* (New York: Mentor, 1968); Movses Dasxuranci, *The History of the Caucasian Albanians*, edited and translated by C.J. Dowsett (London: Oxford University Press, 1961); N. Pigulevskaya, *Goroda Irana v Pannem Crednevekovie* (Leningrad, 1955), French translation by Claude Cahen (Paris: Édition scientifique, 1962).

مێژووی ناوەڕاست: سەدەكانی 6 تا 16← 1 ز

ئەم ماوە پڕ گۆڕانەی مێژووی كورد، مۆرزەدەی زیندبوونەوەی هێزی سیاسی كوردە لە سەدەكانی (7) ەوە تا (9)، پاش ئەوەی سێ سەدەی ڕەبەق ئەم هێزە لەژێر دەستی حوكومەتە سەنترالیزەكانی ساسانیە فارسەكان و ڕۆمە بێزەنتیەكاندا خامۆش و بێ چركە و پركەبوو. لە ماوەی نێوان سەدەی (10) و كۆتایی سەدەی (12)دا هێزی كوردان چووە ئەوپەڕی گەشەكردن، بە جۆرێك بەڕاستی دەتوانین ناویان بنێین سەدە كوردەكانی سەردەمی ئیسلام، ئەوە بوو چ بە كۆچكردنی لەسەر خۆو و چ بە تەنینەوەی سوپایی، ڕۆڵی سیاسیان هەر لە ناوەندی ئاسیاوە گرتیەوە تا دەگاتە لیبیا و یەمەن.

لەم ماوەیەدا كوردەكان توانییان میرنشینی بەهێزی ئەوتۆ دابمەزرێنن، كەوا لە ڕۆژی خۆیدا توانییان ناوجەرگەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە هێرشی داگیركەرە بیانیەكان، وەكو نا خاچدارەكان و هیتر، بپارێزن، و قۆناغێكی یەكجار ڕەونەقدارە لە فەرهەنگی كوردییدا وەدی بێنن. ئەوان لەم قۆناغەدا، لە ڕاستاكانی مێژوو، فەلسەفە، مۆسیقا و هی تردا سەریان دەركرد ئەگەر باسی كوردە بەناوبانگەكانی ئەو بوارانەی ئەم سەردەمە بكەین دەبێ ناوی مێژووناسان ئەبولفیدا، ئینولئەثیر، ئیبن شەرداد و ئەبوحەنیفەی دینەوەری، و فەیلەسووفان ئەلسوهرەوەردی و بەدیعولزەمانی هەمەدانی و توێژە ئیبن فەزلان و موسیقاناس صەفیولدینی ئورمەوی و محەمەد خەتیبی ئەربیللی و موسیقاژەنان ئیبراهیم و ئیسحاقی موسڵی و زەریاب، میعمار و ئەندازیاری بیناكاری مونیس، ماتەماتیكزان و ئەستێرەناس موحیەددینی ئەخلاتی سەرگوزەشتەناس ئیبنی خەلەكان، ئینسایكلۆپیدیازان ئیبنی نەدیم و شۆرشگێڕانی كۆمەڵایەتی (وئاییینیش) بابەك و نەرسە بهێنین و بۆ نموونە ئیبنی موتەیبە كە كوردێكی دینەوەرییە، لە سەدەی نۆیەم و لە كتێبێكیدا بەناوی "عیون الاخبار" باس لە زانستەكانی سروشتی و میكانیك دەكا. لەم باسانەدا باس لە "فڕنی ئاگر پژێن" و تەكنیكی تواندنەوە و پاڵاوتنی ئاسن و ئاسنی ئاودراوو تووج ئەكات واتە لە هەندێ پیشە دەدوێ كە لە كوردستاندا

ئـەو سـەردەمە مێژوویـەکی کۆنیـان هـەبوو (بڕوانـە پـێش مێـژوو و سـەرەتای پێـشکەوتنی تەکنۆلۆژی).

هەر لەم سەردەمە خۆیدا بزووتنەوەی ئایینی چون مەزدەکیەت کە لـە دوادوای سـەردەمی ساسانیەکانەوە بە پێشەوایەتی مەزدەك سەریان هەڵدابوو سەرلەنوێ گەشانەوە و گەیشتنەوە پۆپـەی چـالاکی و کـارایی.ئـەوەبوو هـەردوو قارەمـانی تـازە سـەرهەڵدا و بابـەك و نەرسـە بزووتنەوەکـەیان لـەژێر ئـاڵای "خوڕەمیـە"دا پێـشەوایەتی کـرد بابـەك بـەناوی ئـەوەوە کـە بەرجەسـتەکەری پـەروەردگارە سـەرەتا بزووتنەوەکـەی لـە ئازەربایجانـەوە سـاڵی (817)ی (پـا،ز)، بەسـەرهەڵدان دژ بـە خەلیفـەی سـەروەختی عەباسـیەکان دەسـتی پێکـرد و دەوری سەدەیەك بەردەوام بوو، ڕاستیەکەی بابەك تەنها نازناوێك بوو کە درابوو بەم شۆڕشگێڕە، ئـەو خـۆی نـاوی حەسـەن بـوو. زۆر لەوانەیـە بابـەك هـەر شـێوەیەکی بـچووککردنەوەی و وشـەی "بابا"بێ کە بەرجەستەکەرێکی پەروەردگارە.. بۆیە بابەك، زۆر و پێ دەچێ، بە مانای "وردە بەرجەستەکەر"بێ لەمەوە زۆر لە گوێندایەکـە حەسـەن خـۆی بـە بەرجەسـتەکەرێکی پلـە دوو زانیبێ، (بڕوانە تیرەی فریشتەکان).

لە کاتێکدا، لەسەر بە تیرەی فریشتەکان بوونی بابەك لە بـواری ئایینیـدا هـیچ گومانێکمـان نییە، لە بارەی ڕەچەڵەکی ئەتنی ئەوەوە هیچ زانیاریەکمان بەدەسـتەوە نیـە و ئـەو بۆچـوونەی کە دەڵێ: گوایە کوردبوە، لەسەر ئەم دوو بنەمایە دانراوە: یەکەم، ئازەربایجان لـەو سـەردەمە داو تا سێ سەدەی دواییش مەیدانی چەندین جێگە گۆرکێی گەورەی کوردان بـووە، ئـەوەبوو، چیای ساڤالان لە ئازەربایجان بـوو بـە مەنزڵگـەی هـەردوو تـیرەی بـەلیکان و بـاز (بـاض) کـە ئێستاش لەوێن و بە ناوی خێڵەکانی بـەلیکان و بـاز و بازیانییـەوە ناسـراون، (بڕوانـە خـشتەی ژمارە 3) و ناوی خۆیان سـەپاندۆتە سـەر شـارەکانی بایلـەقان باضـدا، باضـی خـۆی بـوو بـە پایتەختی بابەك.

دووەم: سـەرکردەکانی بزووتنەوەکـەی بابـەك، کـە ناسـنامەی ئـەتنیکیان لەسـەر چـاوە ئیسلامیەکانی سەدەکانی ناوەڕاسـتدا بـاس کـراوە، بـە کـورد دانـراون بـۆ نموونـە، الیعقـوبی، حوکمـداری شـاری مەرەنـد لـە ئازربایجـان و سـەرفەرماندەی سـوپای بابـەك، بـە "ئیـسماە ئەلکوردی" ناوە دەبا.

دوایی، بابەك نەرسە چوە پال (كە مێژووناسی بەناوبانگی ئیسلامی ئەلمەسعوودی بە نەسیر ئەلكوردی ناوی دەبا). ئەم نەرسەیە لە باشووری كوردستانەوە ئالای یاخیبوونی هەلگرت، واتە لەناوچەرگەی سەرزەمینی تیرەی فریشتەكانەوە كە بە نەتەوە كوردبوون. لە سالی (833) دا، لە شكرەكانی خەلیفەی عەباسی توانیان سەرهەلدانەكانی نەرسە دامركێننەوە بەلام پاش ئەوەی (60000)، یان لە موریدەكانی كوشت. بەو قسەیەی كە مێژوونووسی ئیسلامی ئەلتەبەری دەیگێڕێتەوە، نەرسە ناچار خۆی و ژمارەیەكی زۆری هەوادارانی بەرەو سنوورەكانی بیزەنتییەكان هەلاتن و لەوێ لەشكرێكی كوردیان پێكەوەنا لەناو سوپاكەی ئیمپراتۆر تیۆفیلۆسدا. هەر ئەم لەشكرە خۆی گەیی بە دەنگ بزووتنەوەكەی بابەكدا كە خەریك بوو تێك بشكێ((Rosser 1974،Rekaya 1974))، و سەرەنجام توانی لە سالی 833دا هەندێ لەسەرزەمینی خەلیفەی عەباسی داگیربكا. ئەم خۆتێگلانەی ثیۆفیلۆس ئەوەندە كاریگەر نەبوو، چونكە ئەوەندەی پێ نەچوو خەلیفەی عەباسی لەشكری ناردەوە سەر بابەك و شكستێكی گەورەی پێ هێنا.

بیزەنتییەكان نەرسە و هەوادارانیان لە پۆنتۆسی باكووری ناوەندی ئەنەدۆل دانیشاند. وەكو سەرچاوە بێزنتییەكان باسی دەكەن، هەلبژاردنی ئەم مەلبەندە بەو مەبەستە بوە كە هەلكەندراوەكان لە شوێنێك نیشتەجێ بكرێن كە لە "ناو گەلی خۆیاندابن"، (بروانە burg1912)، لەمەوە ئەو هەلدەهێنجین كە كوردەكانی دێرینی ولاتی پینتۆس تا ناوەڕاستی سەدەی نۆیەم هەر لەسەر سروشت و ناسنامەی كوردانەی خۆیان ماونەتەوە، هەرچەندە وەریش گەڕابنە سەر مەسیحیەت، هەر بۆیەشە بیزەنتیەكان هەوادارانی نەرسەیان لەو شوێنە دامەزراندوە تا چواردەورەكەیان وەكو خۆیان خەلكی كوردستانی باشووربن. سەرباری ئەمەش، گەلێ بەلگەی ڕاستەقینەتریش لەسەر باری ئەتنی ئەو سەردەمەی پۆنتیەكان بە دەستەوەن، بەلام نەرسە خۆی، بەهەرحال، دەوترێ كە دوا دوایی وەرگەڕاوەتە سەر مەسیحیەت و ناوی ثیۆفۆبۆسی بۆخۆی هەلبژاردوە.

بزووتنەوەكەوی بابەك و بوونی چڕوپڕی كوردان لە ئازەربایجاندا، دەرەنجامی ڕەوكارییەكی یەكبین و نەپساوەی بە ئاپۆرای كوردان بوو كە لەسەردەمانێكی زووترەوە دەستی پێكردبوو. لە دەورووبەری سەرەتای سەدەی چوارەمی پاش زایینەوە و لە ئەنجامی

چەندین سەدەی جێگۆڕکێ کردنی کوردانی باشوور، (بڕوانە مێژووی کلاسیك) و دەست کەوتنی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی ئابووری باشتردا، کوردستانی باشوور و ڕۆژاوا لە ئەنەدۆڵ بۆ ماوەیەك چوە قۆناغی هەڵقوڵانێکی بڵقدەری دانیشتووانەوە. داڕژانی خێڵە کوردەکان بەرەو باکووری ڕۆژاوا، ئاستی ئاپۆرای دانیشتووانی لەوێ یەکجار تەنگنا کردبوو، بەجۆرێك کەمترین سستی نواندن لە هێزی سوپایی بەرەزمدا لەلایەن ساسانیەکان و بیزەنتییەکانەوە (کە هەردوولا تەنگیان بە دانیشتووان چ لە ڕۆژهەلات چ لە ڕۆژاوا دا هەڵچنیبوو) بەرەوێکی لافاو ئاسای خەڵکەکە دەشکایەوە.

ئەو وەرچەرخانەی لە وڵاتی فارسدا ڕوویدا، بوو بە ئاگردەری ڕاپەڕینە سیاسی و ئایینی و ئابووریەکانی کۆتایی سەدەیی پێنجەم و بەرایی سەدەی شەشەم. ساڵەهای ساڵی دوورودرێژی شڵەژان لە تەرازوبەندیی ژینگەدا هەڵسانی لافاو و گرانیی و برسیەتی و داڕشانی کوللە ئاسای خێڵە ڕەوەندەکان لە ئاسیای ناوەند و قەفقاسەکانەوە، هێدی هێدی ساسانیەکانی لاواز و زەبوون کردبوو، لە کاتێکدا بیزەنتییەکان کە نەکەوتبوونە بەر گۆڕانی ژینگە و کەشوهەوا، گرفتارێکی دەردێکی تر بووبوون ئەویش شالاوی ئەو حەشاماتە خەڵکەبوو کە بە ئامۆزای کوردان دادەنران، وەکو سارماتی و ئالان و سورب و هەندێ خێڵی جێرمانی نەژاد کە گشت پێکەوە لە ژوورتر خۆیانەوە و لە دەشتاییەکانی ئەورووپاوە ڕشابوونە ناو خاکی بیزەنتەوە و چ لە باری ئابوورییەوە، چ لە باری سوپاییەوە ئیمپراتۆریەتەکەیان لاواز و هەڕکاو کردبووەیە دارمانی ئیمپراتۆریەتی ساسانیان لەسەر دەستی عەرەبە ئیسلامەکان لە (651) (پ، ز)دا، ئیتر دەرگای خڕ داخراو لەبەردەم ڕەوی بە ئاپۆرای کوردان کەوتە سەرپشت و هەتا چاو بڕکا نە کۆسپیان لە بەردەمدا ما نە تەگەرە.

پاش هاتنی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمدا، کۆچکردە بە هێزەکانی کۆنە کوردستانی داری دەسەڵاتیان لە چەندین پادشاییەتی و میرنشینی لە دەرەوەی خاکی کوردستاندا کەوتە دەست، ئەوی ڕاستبێ، ئەم ڕەوکردنە پاساری ئاسایە هەر لە سەدەی دەیەمەوە بۆ ماوەی چەندین سەدەی دوابەدوای یەك بوو بە دیاردەیەکی باوی ناو مێژووی ئیسلام هەر لە خۆراسانەوە بگرە تا دەگەیتە کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست، لە کاتێکدا سەرزەمینە ڕۆژهەڵاتیەکانی ئێران لە ئاسیای ناوەند و ئەفغانستان/ سیستان، لەلایەن میرنشینە سوغدی

(سامانی) و ساكایی (تاهیری و صـەفەری)یـە فـارس زمانەكانـەوە دەگێـڕرا، سـەرزەمینەكانی ڕۆژاوا، هـەروەها كەوانـەی بـە پیـت لەلایـەن میرنـشینە كـوردە سـەربەخۆ و ژووردوسـت نەناسەكانەوە خاوەنداری دەكرا، بۆیە بەبێ پەنگانەوە دەتوانین ماوەی نێوان سەدەی دەیـەم تا دوانزەیەم لە مێژووی سیاسی و ژیـانی نـاوخۆیی خـاكی ئیـسلامدا بـە سـەدە كوردیـەكانی مێژووی ئیسلام ناوبنێین چونكە كوردەكـانی ناوجەرگـەی خـاكی ئیـسلامیان هـەم كـارگوزاری دەكرد هەمیش لە مەترسی بێزەنتی و ڕووسەكان و دوایی لە هی خاچدارەكانیش دەپاراست.

هـەرە گـرنگترین میرنـشینە كوردیـەكان میرنـشینی دەیلەمیـەكان بـوو كـە لـە سـەرەتای سەدەكانی ناوەڕاستەوە هاتبوە سەرمەكۆی كار، ئەم دەیلەمییانە چەندین میرنـشینی بـەناو و دەبدەبـەیان دامەزرانـدبوو، كـە لـە گـشتیان بـەناوبانگتر بنەماڵـەی بوەیهیـەكان بـوو (932–1062 پا، ز) كـە هـەر بـەو نـاوە مێژووبەنـد كـراون (هەرچـەندە ئـەم نـاوە زۆر بـاش لەگـەڵ ناوكیاندا ناگونجێ)، ئەم بوەیهیانە توانییان سەر بە خەلیفەی عەباسی لە بەغدا تەوی كەن.

قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی بوەیهی كوردنەژاد بە پادشـایەتی پـەنا خوسـرەو (عـدود الدولـة 949–983)، هەر لە ئەنەدۆڵ و مێزۆپۆتامیاوە حكوومەترانیی دەكرد تا دەگاتـە كنارەكـانی دەریای هیندی (نەخشەی ژمارە 18)، تەم و مـژێكی زۆر بـە دەوری ئەسـڵ و شـوێن و مـاوای ئەم دەیلەمیانەدا پەنگاوەتەوە، هێرشە سیاسی و سوپاییەكانیان لە سەردەمی ئیسلامەكاندا لە چیاكانی ئەڵبورزی گیلانەوە كە شۆڕدەبنەوە سەر دەریای خـەزەر، گـوژمی دەهێنـا. بـەڵام ئەگـەر بەرچـەڵەكیاندا بـەرەو سـەردەمەكانی پـێش ئیـسلام شـۆڕببینەوە، بـە ڕوونـی بۆمـان دەردەكەوێ كە ئەوان لە دەورووبەری بەشی هـەرە ژووڕووی ڕووبـاری دیجلـە لـە ئەنەدۆڵـەوە، واتە لەو شوێنەوە كە مەڵبەندی نەوەكانی ئێستایان، كـوردە دیمیلیـەكان (زازاكـان)ە سـەریان هەڵداوە. بونداهیشنای كتێبی پیرۆزی زەردەشتیەكان جێ و ماوای دیلەمان (كـە پاشـان بـوون بە دەیلەمان) لە سەرچاوەكانی دیجلەدا دادەنێ نەك لە هەرێمـە چیاییەكانی كنـاری دەریـای خەزەر، ئەرشیفەكانی كەنیشتی مەسیحیش كە هی سەردەمی مەسیحیەتیی ئـەربێلا (ئـەربیلی ئێستا)ن ئەم سەرزەمینە بە بـاكووری سـەنجار (سەرچـاوەكانی دیجلـە) دەخوێننـەوە و پێـی دەڵێن (بێت دەیلومایە– واتـە خـاكی دیلـەمان). جگـە لەمـە، ئـەو گۆشـە تەسـكەی چیـاكانی ڕۆژاوای ئەڵبورز (واتە پارچە زەوییەك كە بە پانایی بە ئەندازەی پانایی یۆنك ئایلاندی نیویۆرك

دەبێ و نابێ) کە تا ئێستا هەر بە ماوای دەیلەمییـەکان دادەنرێ، لـە ڕووی توانـای داکـردن و بژێودابینکردنەوە یارای خۆراکدانی کۆمەڵە دانیشتووانێکی ئەوتۆ گـەورەی نیـە کـە بـۆ نموونـە سەرزەمینێکی وەکـو ئـەوەی لـەنێوان ڕووبـاری نیـل و ئاسـیای ناوەندایـە پـڕ بکاتـەوە، بـەو جۆرەی کە دەیلەمییەکان لە ماوەیەکی کورتدا کردیان. گەلێ بوەیهی وەکو شەرە فولدەولـەی شێرزیل یان شێرزیلی (983–990 پاش میلاد)،

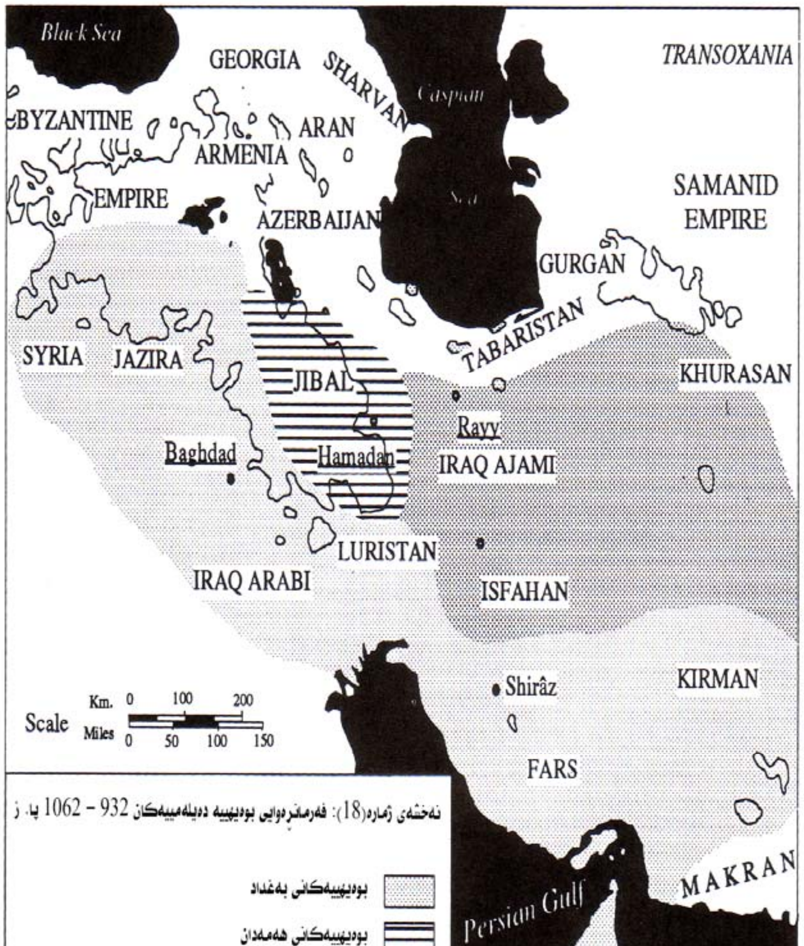

نەخشەی ژمارە(18): فەرمانڕەوایی بوەیهییە دەیلەمییەکان 932 – 1062 پا. ز

ناوێكی كوردیی ڕێكوپەوانیـان هەیـە، كـە زیـل، بەشـی دووەمـی ناوەكـەیان پێكـدێنێ كـە وشـەیەكی دیمیلییـە و بـە مانـای (دڵ) دێ (لـە هەورامانیـدا زیلـی، لـە گۆرانیـدا ضـیل و لـە كورمانجیدا زیرد) (بڕوانە زمان) و بەو جۆرە ناوەكەی مانای (شێردڵ) دەبەخشێ. ئەبولفیـدای مێژوونووسی سەدە ناوەندیەكان) لە تەتەڵە و گێژەڵكردنی هەموو ئەو گریمانانەی كە لە بارەی ڕچەڵەك و ڕەگ و ڕیشەیانەوە دەدوێن، كوردەكان و دیلەمیەكان دەكاتـە ڕۆڵـەی یـەك نەتـەوە (بڕوانە التواریخ القادمة) ئەبولفیدا خۆی بە نەتەوە كوردبوو و بۆ بڕیـاردان لەسـەر مەسـەلەیەك كە كرۆكەكەی كوردبێت، لێهاتوو و شارەزابوو.

وەكو دەردەكەوێ زۆربەی دەیلەمیـەكان، ئەگـەر گشتیان نـەبێ، پـەیڕەوی تـیرەی كـورد بەچەی فریشتەكان بوون، بە تام و بۆنێكی داب و نەریتی شیعەگەرییەوە (بڕوانە ئایین) ئەمـە لەوانەیە هۆی سەرسووڕمانی هەندێ لە شارەزا و پسپۆڕانی نوێ بێ كە كاتێك پادشـا بوەیهیـە دەیلەمیـەكان خیلافـەتی سـوننی مـەزەبیی عەباسـیان لـە بەغدایخـدا بۆچـی نـەیانگۆڕی بـە خیلافەتێكی شیعە مـەزەب. هـەروەها لەوانەیـە وەڵامـی ئـەو پرسـیارەش بداتـەوە كـە بۆچـی هەنـــدە ســـتایش و ســـەناخوانی نووســـەر و سیاســـەتمەداری تونـــد مـــەزەبی ســـوننی سەدەناوەندییەكانی وەكو ساحبی ئیبنی عـەباد و نیزاموولمولكیـان پـێ بەخـشرا كـە نـەیاریی شیعەكانیان دەكرد؟ چونكە دەیلەمیەكان خۆیان بە ئایین موسوڵمان نەبوون، نەیانتوانی زیـاتر بـاری پـێ داگـرتن لەسـەر زۆرینـەی سـونیەكان گـران كـەن، بـە هێنـانی خەلیفەیـەك كـە لـە كەمینەیەكی مەزەبیی تر واتا شیعە بێت. باشیش زانراوە كەوا هـەر لـەم سـەردەمەدا، هەنـدێ حوكمفـەرمای دیلـەمی وەكـو مـەرداویجی پادشـایی زیـاری و ماكـانی پادشـایی كاكـەوەیهی، تەنانەت لە كەنوكۆی ئەوەدابوون ئیسلام خۆشی لەڕە گەوە ڕیشەكێش كەن (و لە پێناوی ئەم ئاواتەدا سەریشیان دانا).

ئایینی دەیلەمیەكان هەر بەجیایی مایەوە لەهی دراوسێ پێدەشـتیەكانیان، واتـە گیلانـی و تاڵشیەكان، كە لەسەردەمانێكی دێرەوە سـوننی مـەزەب بـوون (مینۆرسـكی 1953–112) ڕاستییەكەی، لە كاتێك دا گیلانیەكان دویماكار وەرگەڕانە سەر مەزەبی زەیدی (پەنجگانە) كـە لقێكە لە ئیسلامی شیعە، تا ڵشیەكان بە سوننیەتیی شافیعی مانەوە و تا ئەمڕۆش هەروان هەر

لـە سـەدەی پانزەیەمـەوە، حەمـدوللای مـستەوفی، جوگرافیانـاس و مێـژوونووس و کـارگێڕی ئیسلام کە شاری قەزوینی نیشتەگای تەنها چەند دەمیلێکی کەم لە سنووری دەیلەمییەکانەوە دوور بوو، ئەوان بە موشـریك و نـا موسـوڵمان دادەنـێ. حوکمفـەرمای زەیـدی مـەزەبی گـیلان شازادەکیا، ئەم نامـسوڵمانیەیاتی کـردە بەهانـەو لـە سـەدەی چواردەیەمدا قـەتلوعامێکردنی مەزەبییانەوی لە دەیلەمییەکانی ئەڵبورز خستەکار.

ئەمڕۆ، دانیشتووانی ئەم بەشـەی ئـەڵبورز هێـشتا هـەر بـە کـوردی ماونەتـەوە و زۆربـەیان پەیڕەوی ئاییني یارساني و عەلەوی دەکەن کە هیچیان مسوڵمان نین، هەرچەندە هەندێ تام و خوێی شیعەی دوانزە ئیمامی ئیسماعیلیەتی پێوە کراوە ئەم کوردانە، تازە هاتەن، واتە تـەنها لە سەدەی شانزەیەمدا گەیشتوونەتە ئەو مەرزوبوومە بەڵام، هەر چۆنێك بـێ پاڵپـشتێ بـۆ ئـەو بۆچوونەی کە ئەم وڵاتە لە دێر زەمانەوە جێی نیشتنەوەی ئەو کۆچکەرانەیە کە لەناوەڕاست و بـاکووری زاگرۆسـەوە ڕەویـان کـردووە. ئـەوەی زۆر سرنجکێـشە ئەوەیـە، لـەناو کوردەتـازە هاتانەدا کە لە چیاکانی ئەڵبورز نیشتوونەتەوە، هەندێك هەن کە تا ئێـستا بـە زاراوەی دیمیلـی کە نزیکترین زاراوەی نزیکی دەیلەمییە، گفتوگۆ دەکـەن. دەیلەمـستانی ناوچـیاکانی ئـەلبۆرز، لەسـەرێکی تـرەوە، ئـەو مەڵبەندەیـە کـە گـرنگترین قەڵایـچەی ئیـسماعیلیەکان، واتـە قـەڵای ئەڵەمووتی لێیە کە ماوای ئەفسانەیی "پیرەمێردی چیانشین"ە (ئەڵەموت لە زمانی دیمیلییـدا بە واتای، لانەی شاباز دێت).

بـا بێینــەوە سـەر هەنـدێ خانـەوادەی حـوکمڕانی تـری کـوردانی دەیلـەم کـە ئـەوانیش کەسـایەتی بـە دیمـەن و دەوڵـەتیاری کارامـەو چـاکیان لـێ هەڵکـەوتوە و لـە مێـژوودا ڕۆڵـی کاریگەریان بینیوە. لەمانە باوەندیەکانی خواڕووی دەریـای خـەزەر (665 – 1349 پـا. ن)، زیاریـەکانی تەبرسـتان و گورگـان (927–1090پـا. ن) گـەر گەرییبـەکاتی ئازەربایجـان و باکووری ئێران (916–1090) کە بەموسافیری یان سالارییش ناسراون و جەسـتانی یـەکانی گیلان و ڕویان و تالیشان (سەدەکانی 6–12) شوانکارە (شەبانکارە)ەکانی فارس و موکریـان و کاکەوەیهیەکانی ناوەند و باشووری ئێران (1008–1119پا.ن).

دوای بوەیهییەکان، ئەیوبییەکان لە گرنگیدا دێن، ئەمان ناودارترین میرنشینە کوردەکـانی سەدەکانی ناوەڕاستن، بەڕەسەن دەچنەوە سەر خێڵ و میرزادەی هەجنانی (هەضـبانـی) کـە

حەوت سەدە لەوەپێش حوكمڕانی میرنشینی ناوداری ئەدیابین (كوردستانی ناوەند) بوون، كاتێك كە لە فیدراسیۆنی پارثییدا ئەندام بوون (227ی پ ز–224ی پاش ز) بڕوانە مێژووی كلاسیك. سولتان سەلاحەدینی بنیاتنەری ئیمپراتۆریەتەكە (1169–1193) لە كوردستانەوە بۆ وەرگرتنەوەی (سەرزەمینە پیرۆزەكان) لە چنگی خاچدارەكان ڕاپەڕی و دوای ئەوەی ڕیچارد لیۆنهارتی پادشایی ئینگلتەرەی بەزاند، دەستی كرد بە فراوانكردنی سەرزەمینەكەی و میسر و عێراق و سوریا و سەرزەمینە پیرۆزەكان و عەرەبستان و یەمەنیشی خستە سەر كوردستان. ئەیوبیەكان هەر لە سالّی (1169)وە تا كۆتایی سەدەی پانزەیەم بێ ژوور دەست حوكمڕانیی ئەم سەرزەمینانەیان كرد. (بڕوانە نەخشەی ژمارە 19).

ئەم میرنشینە كوردیانەی سەدەكانی ناوەند، دلّفراوانی و لێبوردەیییەكی ئاییینی لە ڕادەبەدەر فراوانیان دەنواند، بەو ڕەفتارە نموونەییەیان كە لەگەلّ جوو و مەسیحیەكانی ناوخۆیاندا پەیڕەویان دەكرد.

هەروەها ڕەفتاری یەكسانانەی شەددادیەكان لەگەلّ گورجی و ئەرمەنیە مەسیحیەكانی ناوخۆیاندا، لەناو هەموو سەرچاوەكانی ئەم سەردەمەی مەسیحیەكاندا دەستی بۆ دراوە بە سنگدا.

شێوەی ڕەفتاری ئەیوبیەكان لەگەلّ خاچدارەكاندا، بۆ سولتان سەلاحەدین نازناوی "شازادەی سوارچاكان"ی پەچڕی. وەكو داننانێك بەم ڕاستیەدا، (711) سالّ دوای داگیركردنی ئۆرشەلیم لەسەر دەستی ئەو، كاتێك ویلهلمی دووەمی قەیسەری ئەلّمان سالّی 1898 سەردانی سووریای كرد، فەرمانیدا گۆڕە داڕوخاوەكەی سەلاحەدین تامیر بكرێتەوە و چرایەكی زیوین بەسەر گۆڕەكەیەوە لەناو مەزارگەكەدا هەلّواسرا كە مۆری خودی قەیسەر و سولّتانی عوسمانی لێدرابوو و لەسەری نووسرابوو كەوا "ئەمە ڕێزلێنانە بۆ ئەوەی كە سەلاحەدین نموونەی هەرگیز بێ وێنەی دوژمنێكی جوامێر بوە"، (بڕوانە **Newby 1948، 13**).

شان بەشانی دەیلەمی و ئەیووبیە مەزنەكان، كوردی تریش لە شوێنی تری ناوەوە و دەرەوەی كوردستان توانیویانە میرنشینیی یەكجار گرنگ و پڕ هەیبەت دامەزرێنن، هەرە بە دیمەنترینی ئەمانە شەددادیەكانی ئەرمەنستان و شەروان و ئاران بوون (لە قەفقاسیا) (951–1174)، ماملانیەكانی (یان ڕەووادیەكانی) ئازربایجان و باشووری ئەفقاسیا (920–1071) و حەسەنە و حەسەنەوەیهییەكان (كە لە هەندێ جێ بە حەسەنەوی و بەردخانی ناسراون)، كوردستانی ناوەند و باشوور (959–1015) (نەخشەی ژمارە 20).

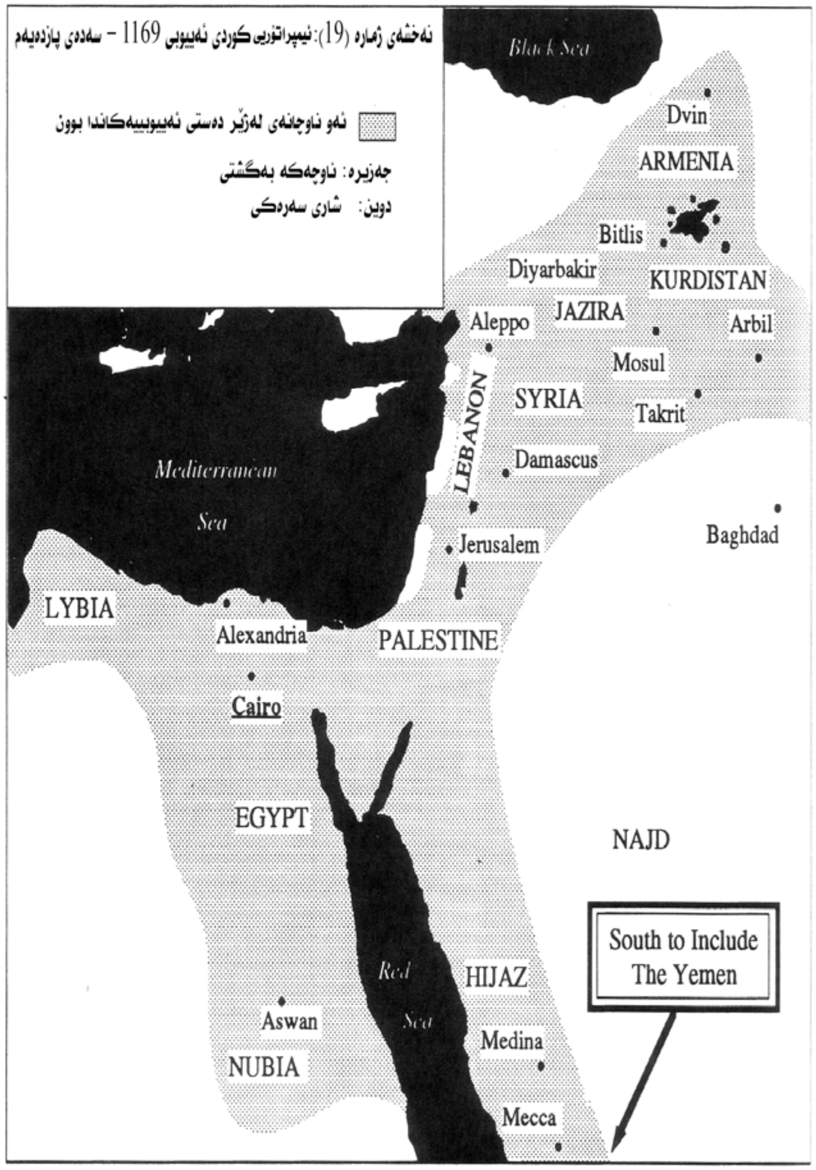
نەخشەی ژمارە (19): ئیمپراتۆریی کوردی ئەییوبی 1169 – سەدەی پازدەیەم
ئەو ناوچانەی لەژێر دەستی ئەییوبییەکاندا بوون
جەزیرە: ناوچەکە بەگشتی
دوین: شاری سەرەکی
Black Sea
Dvin
ARMENIA
Bitlis
Diyarbakir
KURDISTAN
JAZIRA
Aleppo
Arbil
Mosul
LEBANON
SYRIA
Takrit
Damascus
Mediterranean
Sea
Baghdad
Jerusalem
LYBIA
Alexandria
PALESTINE
Cairo
EGYPT
NAJD
South to Include
The Yemen
Red
Sea
HIJAZ
Aswan
Medina
NUBIA
Mecca

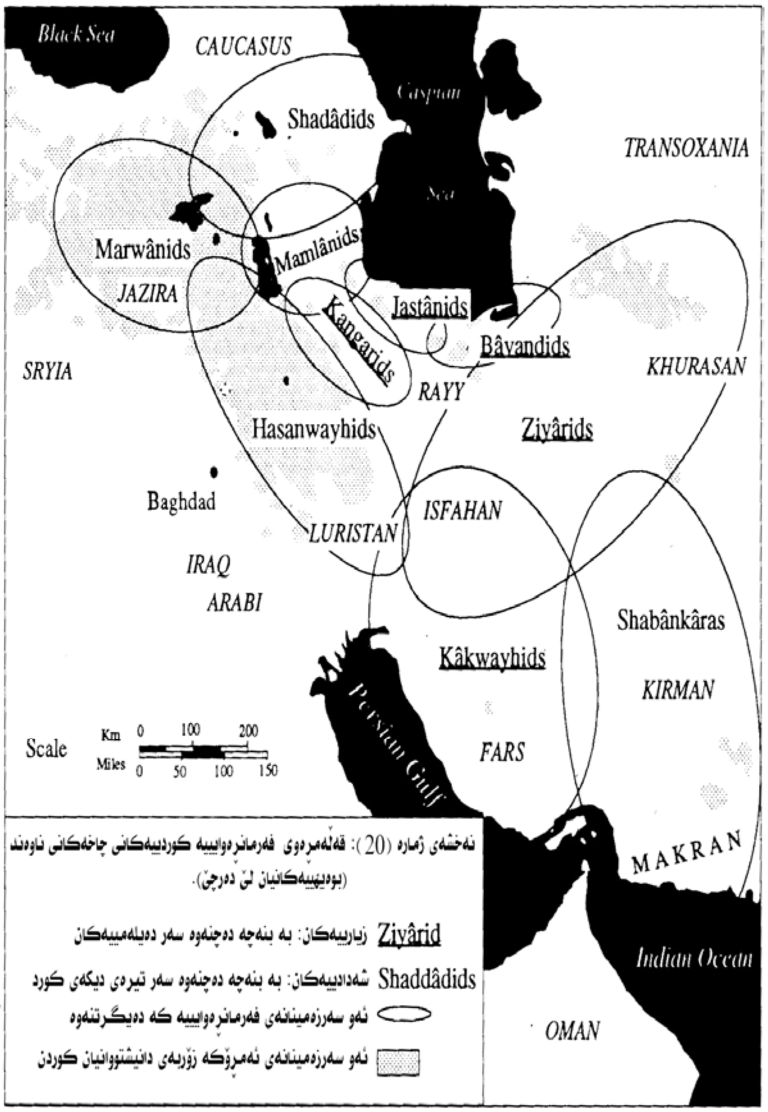

نەخشەی ژمارە (20): قەڵەمڕەوی فەرمانڕەواییە كوردییەكانی چاخەكانی ناوەند (بوەیهییەكانیان لێ دەرچێ).

ئەوانـەی لـێ دەرچـن چـەندین بنەماڵـەی مـیرزادەی تـری کـورد هـەن، کـە هـەر یەکـەیان شایـستەی بـاس و لێکۆڵینەوەیـەکی تایبـەتین، بـچووکی سـەرزەمینەکانی بـەر قەڵـەمڕەوویان هەرگیز لە گرنگی ڕۆڵی مێژووییان کەم ناکاتەوە. کـوردێکی بـاضـیان بـاز کـە یـەکێك بـوو لـە ڕۆڵـەکانی هـۆزی مێـژوویی بـاض (کـە لەوانەیـە بابـەکیش لـەوان بـووبێ) لـە سـاڵی 983 دا میرنشینێکی دامەزراند کە هەموو شاری ئەخلات (خـەلات)ی سـەر ڕۆخـی ژووروی دەریاچـەی وان و دەوروبەری دەگێرا، ئەم میرنشینە دوا دوایـی تەنیـەوە و بـە میرنـشینی مـەروانی نـاوی دایەوە و دەستی دەسەڵاتی بەسەر هـەموو سـەرزەمینی نێـوان ڕووبـاری فـورات و دەریاچـەی ئورمیـەدا دەڕۆیـشت (983–1085)، مەروانیـەکان لـە پاشـان نـاو گۆڕیـان بـۆ ڕۆژەکـی کـە پایتەختیان لە بتلیس بوو و دواتریش بۆ بەدرخانی کرد.

ئەم میرنشینەی ڕۆژەکی– بەدرخانییە تا ساڵی 1846 هەر بە پاوە بـوو (بڕوانـە مێـژووی هاوچەرخ). کۆتەرەی بنەماڵەی باز، بەهەرحاڵ، بە میرایەتی شارە دەوڵەتی ئەخلات مایـەوە و تا ساڵی 1847 کاتێك کـە عوسمانیـەکان دەسـەڵاتی ڕاسـتە و خۆیـان داسـەپاند و دوا مـیری بنەماڵەکەیان 864 ساڵ پاش دامەزراندنی لە میرایەتی و براگەورەیی خست هەر بـە میرایـەتی راندیان. ئەم دەسەڵاتداریە بچووکە. بێ لاف و دەبدەبەیە بە تۆکمەیی و درێژی تەمەن گەلێ لە میرنـشینیە بـێ سـەرەوبەرە ناوخۆییـە عەباسـی و عوسمانلیـە دەسـکردەکان پایـەدارتر و بەردەوامتر بووە. ئەم هۆزە کە ڕۆڵەیەکی وەکو باضی تێدا هەڵکـەوت، تـا ئـەمڕۆ هـەر مـاوە و ئێستا بە (باز) یان (بازیانی) دەناسرێن و نیشتەجێی هەرێمەکانی باکوور و ڕۆژاوای کوردستانن (بڕوانە خشتەی ژمارە 3)[10].

واژەی کوردستان بۆ یەکەم جار لە دەوروبەری سەدەی دوانزەیەمدا، کەوتە ناو ناوانەوە. ئەوسا تـەنها بۆ ناسـاندنی باشـووری کوردسـتان واتـە کرماشـان و دینـەوەر و هەمـەدان بـەکار دەهات. ئەگەرچی ئەم مەسەلەیە لەلایەن هەندێ نووسەرەوە کە لەسەر کوردیان نووسیوە زۆر گەورە کراوەتەوە، بەڵام لەڕاستیدا ئەمە خۆی بایەخێکی مێژوویی بۆ کـوردان پێوەنیـە، واژەی (ستان) یان (ئیستان)ی ئێرانی کە بە مانـای "سـەرزەمین" یـان "وڵات" دێـت، ئـەو کاتـە بـێ جیاوازی بەکاردەهێنرا و کە بخرایە سەر ناوی بڕەخـەڵکێکی یـەك ئـەتنی، زۆر نەزانانـە دەبـوە

[10] لە ناوچەی (بازیان)ی سەر بە پارێزگای سلێمانییش لە کوردستانی باشوور هەن – وەرگێڕ.

مایەی سەر گەورەكردنی یەكە یەكەی بەڕێوەبەرایەتی و خەڵكەكەشی، لەبەر ئەوە واژەی كوردستان هاتە بەكارهێنان بۆ ئەوەی ببێ بەهاو كووفی چەندین سەرزەمینی ئەتنی تر لە باشووری ڕۆژاوای ئاسیادا (وەكو ئەرمەنستان، توركستان، عەرەبستان، ساكیستان (سیستان)، بلوچستان هتد...). كە سەلجووقیەكان لە دوادوای حوكمڕانیاندا بە وردی بۆ دابەشكاریی ئیداری خۆیان بەكاریان هێنابوو.

لە سەرەتایی سەدەی (12)دا، "ماوەی كوردیی" لە مێژووی ئیسلامدا بەسەرچوو و لە جێی ئەو "ماوەی توركی" بوو بە باو كە چوار سەدەی ڕەبەقی خایاند. كوردستان بەڵكو هەموو كەرتە ئاسیاییەكەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست– كەوتە ناو گەرداوێكی چوار سەدەییەوە كە تێیدا ناوچەكە چوە ژێر پای گەلەخێڵێكی تاراوی توركەوە كە چەندین فەرهەنگ و كۆمەڵی ئەتنی یان پامال كرد. كوردستان بوو بە ڕێبوارەڕێی هەزارەها بە هەزارەهای توركی پەرگەندەی خێڵەكی كە وڵاتەكەیان كرد بە پرد بۆ گەیشتن بە سەرزەمینی ئیمپراتۆرەیەتی بیزەنتی و دویماكار خاپووركردنی و ئینجا توركاندنی خاكەكەی.

هەرچەندە میرنشینە كوردە گەورەكان لەم پرۆسەیەدا لەبەین چوون، بەڵام هەندێ وردە میرنشین هەر مانەوە و لەسەر بەڕێوەبردنی كاروباری سیاسی خۆیان، هەر ڕۆیشتن. ئەوان توانیان بە سووكە سەرنەوی كردنێك بۆ بنەماڵە هەرە دەسڕۆكانی تورك و مەغۆل وەكو سەلجووقیەكان، خوارەزمشاهیەكان، ئێلخانیەكان و تەیمووریەكان، لەسەر ئەو دارەڕایە بڕۆن كە لە دێرزەمانەوە دایان بەستبوو. لە بەرامبەر ئەو ئۆتۆنۆمییە ناوخۆییەی كە هەیان بوو باجێكی ساڵانە، یان لە كاتی پێویستدا هەندێ شەڕكەریان دەدا بە دەوڵەتی سەروەخت و هیچی تر. لە هەمان كاتیشدا، گەلێكیان بچووكترین دەرفەتی لاوازی و زەبوونیی توركە داگیركەرەكانیان لە دەست نەدەدا، بێ ئەوەی پشتیان لێ بكەن و بە هیچ جۆرێك كاغەزیان نەخوێننەوە و بە كورتی وەكو دەوڵەتی سەربەخۆ كاروبار ڕاپەڕێنن. لەناو ئەمانەدا چەند ناوێك لە هەمووان درەوشاوەترن، وەكو ئەحمەدیەلەكانی ڕۆژهەڵاتی كوردستان و ئازربایجان (كە تا دەورووبەری 1201 وەكو لقێك لە ڕەووادیەكان مانەوە)، زەنگەنە یان زەنگییەكانی مووسڵ (1127–1250) گۆكیۆریەكانی هەولێر و كەركووك (1144–1232)، بەكرییەكانی دیاربەكر و ئورفە (1101–1212) و ئەردەڵانیەكان كە حوكمڕانییان ماوەیەكی

دوور و درێژی کێشا (1867-1168).

تەنانـەت داگیرکـردن و چنگوچـڕنوکی تونـد گیرکردنـی مەغۆلـەکانیش لەسـەرزەمینەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، نەیتوانی حوکمڕانیی خۆ بەخۆیی لە کوردستاندا تەفروتوونا کات. جلیتان کردنەکانی مەغوولەکان بە کوردستاندا لە جرت و فرتی کورت مەودا و پەرێزپیس بـەولاوە چـی ترنـەبوون. ئـەوان دوای خۆیـان هـیچ جـێ پێیـەکی ئـەوتۆ قووڵیـان نەدەهێشتەوە کـە مانـای کارتێکردن بدا. ڕاستیی حاڵ ئەوەبوو کوردستان ئەوەندە لە ئامانجەکانی مەغۆلەکان دوور بوو کە جەلالەدینی مانگوبەرتی سـوڵتانی خوارەزمـشاهییەکان لـە تەنگانـەدا کوردسـتانی کـرد بـە پەناگە بۆ خۆی، بەڵام میر موزەفەرەددین لە شەڕدا شکا و بە دیلـی گـیرا، لێـرەدا مەغۆلـەکان کەوتنە مـەرایی کـردن بـۆ کوردەکـان و بـۆ ئـەم مەبەسـتە جەلالـەدین مـیر و دارودەسـتەکەی گەڕانـدەوە هــەولێر و بــۆ ســاڕێژکردنەوەی ئــەو خرابکاریانــەی بەرامبــەر خــەڵکی وڵاتەکــەی کردبووی، زیانەکانی قەرەبوو کردەوە.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، جەلالەدین پیلانی گەورەتری دژ بـە کورسـتان لـە مێـشکدا بـوو، ئەوە بوو ئەوەندەی پێ نەچوو ملی نا بە ئەخلاتی کۆنە پایتەختی حوکمڕانیـە مێژووییەکـەی باضەکان کە لەو کاتەدا سەر بە ئەیوبیەکان بـوو، پـاش دەورگرتنی وێرانـی کـرد، سـەرێکیش بـەتانی بتلیسیـشدا چـوو تـا لـە دەسـت مـیرە ڕۆژەکییـەکان دەریکـا، بـەڵام کـە نـەهات بـە دەستیەوە، بە دەم هەڕەشەی گەڕانەوە و لەگەڵ خـاک یەکسان کردنیـدا، جڵـەوی بادایـەوە و بەجێی هێشت. ئەم دوا کەڵەپیاو و ڕۆڵەی بنەماڵە میری بە دەبدەبە و ناو لە هـەموو ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاستدا کە لە ڕووی مەغۆلەکاندا وەستابوو سـاڵێك دوای ئـەوە، واتـە لـە (1231)دا لەبـەر زۆرداری و بێ بەزەیی لەرادە بەدەری، لەسەر دەستی کوردەکان کوژرا.

هەرچەندە ئەستێرەی بەختی سیاسی کورد لە دوادوای سەدەکانی ناوەڕاستدا کەوتـە ژێـر پەڵە هەوری دەسەڵاتی میروسوڵتان نشینە تورکەکانەوە، بـەڵام ئـایینی نەتـەوەیی کوردەکـان بەشێوەیەکی بەر چاوی تەرز و توولی هەڵدا و بڵاوتربووەوە. ئەوە بـوو تـیرەی فریـشتەکان کـە بابەشێکی ئایینی خۆماڵی کورد بـوو، لقـی عەولـەوی مـەزەبی ئیـسلامی شـیعەی بـە خـۆو بـە هەوادارانەوە تا ڕادەیەك قووت دا (لە ڕاستیدا، ئەگەر سەفەوییەکان لە سـەدەی حەڤـدەدا ئـەو هەڵمەتە. بەهێزە ئیدیۆلۆجی و پاکیزەگەری خوازییەکان نەکردبایە کە کردیان، ئـەوا مەزهـەبی

شیعە هەر خۆشی لەگەڵ بای ڕۆژگاردا تۆزی دەچوو بە ئاسماندا تیرەی فریشتەکان توانایـەکی خۆیی بی هاوتای هەبوو لـە بکێـشکردن و لـەخۆگرتنی ئایینـەکانی تـردا، ڕەگ و ڕیـشەی ئـەم توانایەشی لە بیرۆکەی "دوناو دۆنکردنی گیانەکان" و هەڵنیشتنیان لە گیانی تردا بـوو (بڕوانـە تیرەی فریـشتەکان). بـەم نەزمـەوە ئـەوان محەممـەدی پەیامبـەر و فاتیمـەی کـچی کـە تاقـە فریشتەی زیندووی پاش خۆی بوو، هەروەها عەلی زاوای و ئیمـامی یەکـەمی شـیعەکان لەگـەڵ چەند نـاودار و چـاکی هـەردوو ئـاییني مەسـیحی و جوولەکـەیان بـە بەرجەسـتەکەری "گیـانی گەردوونی"ی ئایینەکە دادەنا. هیچ جۆرە گرفتێکـی ئـەوتۆ گـرنگ نەدەهاتـە پـێش هـەواداران بەتایبەتی بۆ عەولەویەکان و تـا ڕادەیـەکی کـەمتر بـۆ یارسـانیەکانیش کـە هەوڵـدەن سـەرەتا شیعەکان لەو گومراییانەیان پاك کەنەوە کە بـە پێـچەوانەی فـەرمانی قورئانـەوە کردوویانـە و پاش سفتوسۆدانیان، خۆیان و ئایینەکەشیان هەڵلووشن.

ئەم هەڵمەتە لە مـەودای شـلبوونی بـەرە بـەرەی چـنگی بنەماڵـە حوکمڕانـەکانی ئیلخانیـە مەغۆلـەکانی فـارس لەسـەر سـەرزەمینەکانی ژێـر دەسـتیاندا دەسـتی پێکردبـوو (1256–1535) ئەم سەرزەمینانە بریتیبـوون لـە کوردسـتان و مێزوپۆتامیـاو وڵاتـی فـارس و هەنـدێ هەرێمی دەوروبەر. تاخمێك (ساختە–شیعە)ی عەلەوی، لە مینبەری مزگەوتەکانیانەوە کەوتنە سووکی کردنێکی ڕۆژانەی تۆڵەسێنانە بە یارانی پڕ ڕێزی پەیامبەر محەممەد. مەبەستی ئەوانـە ئـەتککردن بـە شـیعە مـسوڵمانە دێرینـەکان بـوو تـا بـەزۆری زۆردارەکـی وا داری هاتنـە نـاو ئایینەکـەی خۆیانیـان بکـەن (هـەروەها تەنانـەت سـوننییەکانیش) و ئایینەکـەیان بـەزۆر بـە ئیسلامی ڕاستەقینە بیقەبڵێنن. سەیر ئەوەیە لەو کارەیاندا هەندێ سەریش کەوتن.

عەولەیەکان، شەیدایی تورکمانەکانی ئەنەدۆڵیان بە بەرەکەتێکی خـودادا و زانـی. ئـەوەبوو لـەژێر ئـاڵای سـوڵتان جیهانـشاهدا (1438–1467) کـە کـوڕی بنەماڵەیـەکی میرنـشینی قـەرەقۆیونلوی تورکمـان بـوو، قەڵـەمڕەوی سیاسـیی خۆیـان تـا دەرگاکـانی هـیرات (لـە ئەفغانستانی ئێستادا) کە پایتەختی گەورەترین هێـزی سـوننی مـەزەبی ئـەو سـەردەمە، واتـە تەیمووریەکان بوو، کشاند. سوننییەکان کـە ڕەفتـاری ئـەم "بـە ڕواڵـەت شـیعانە" زەنـدەقیی بردبوون و دوور لە ئیسلامەتی ئایینەکە هەراسانی کردبوون، کەوتنە دەماندنی ئـاگری هێرشـی بەرامبـەر. زانایـانی سـوننی مـەزەبی ئەنـەدۆڵ، مێزوپۆتامیـا، فـارس و ئاسـیای ناوەنـدیش

دەستیان کردە هێرش بردنە سـەر شـیعە عەولەویـەکان و ناویانیـان نـا "رافـزی" نـەک شـیعە. سـاڵی 1468، لەسـەرینی دژایـەتیکردنی ئـەم "ناپاکانـەوە" دەوڵـەتی قـەرەقۆیونلو لەسـەر دەستی بنەماڵەیەکی حوکمڕانی تری تورکمان، واتە ئـاق قۆیونلـو، هەرەسـی هێنـا و کـەلاوەی بـوو بـە مەڵبەنـدی کونـدەبوو. ئـەم هەڵگەڕانەوەیـە زۆری نـەبرد، چـونکە پرۆپاگەنـدەی عەولەویەکان هێندەی پێ نەچوو پشتگیری تورکمان و کوردە سوننییەکانیانی لە ئـاق قۆیونلـو بڕی، بەوەی هەردوو لایان هاتنـە سـەر مـەزەبی عەلـەوی و ڕوویـان لـەمان و پـشتیان لـە ئـاق قۆیونلو کرد.

بەم جۆرە دیاربەکری پایتەختی ئاق قۆیونلوان لە کوردستانی ڕۆژاوا ساڵی 1508 لەلایـەن پادشـاییەکی تـازە هەڵکـەوتووی عەلـەوی، واتـە ئیـسماعیلی یەکەمـەوە کـە ئیمپڕاتۆریـەتی سـەفەوی لـە فـارس دامەزرانـدبوو (1501 – 1524) داگیرکـرا. ئیـسماعیل کـە خـۆی بـە بەرجەستەکەرێکی نوێی خوداوەندی و "خوداوەندی سـەروەخت" دانـا— تـا ئێـستاش هـەموو عەلەوییەکانی ئەنەدۆڵ بەم سیفەتەیەوە باوەڕیان پێیەتی و دەیپەرسـتن — لەشـکرێکی گرانـی لەم سەربازە شەیدایانە (کە بە قزڵباش ناویان دابوەوە) پێکهێنا. (قزڵباش وشەیەکی تورکییـە و بە مانای "سەرسـوور" دێ لەبـەر ئـەوەی لـەو کڵاومێـزەرە سـوورەیان لەسـەر دەکـرد، کـە ئێستاش کوردە عەلەوییەکانی ئەنەدۆڵ هەر لەسەری دەکەن).

تۆ قزڵباشەکانی کوردو تورکمـان لـە کوردسـتان و ئەنەدۆڵـەوە وەکـو کوللـە کەوتنـە دوای ئیـسماعیل. کوردسـتان لەوکاتـەدا بـاش دەیتـوانی سـەربازێکی زۆربـدا چـونکە ژمـارەی دانیشتووانی بەڕادەیەکی چاوەڕوان نەکراو لـە زیادکردنـدا بـوو و لـە سـاڵی (1425) دا خـۆی دەدا لە (1،3) ملیۆن (بڕوانە دیمۆگرافیا) بەمەش لە هەموو کاتێك پـڕ دانیـشتووانتربوو. هـەر لە چەند ساڵێکدا ئەم قزڵباشە سەرگەرم و هەڵپاچ و داپاچانە وڵاتەکەی ئیسماعیلیان وا بـەرین کردەوە کـە سـەرێکی لـە ئەنـەدۆڵ و دەریـای ڕەش و سـەرەکەی تـری لـە ئاسـیای ناوەنـد و دەریای هیندی بوو. دیار بوو، هێز نەبوو لە مەیدانـدا بتـوانێ بـەر لـەم لەشـکرەی ئیـسماعیل و شمـشێری تیـژی و بڵاوبوونـەوەی عەلەویـەت بگـرێ کـە لەسـەر حیـسابی ئیـسلامی تەقلیـدی دەیکـرد، تـا لـە ئاسـۆکانی ڕۆژاواوە لوولـەی تـۆپی عوسمانلیـە سـوننییە سـەختگیرەکان دەرنەکەوت.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: For the dynastic lists of medieval Kurdish royal houses and a very succinct account of their histories, C.E. Bosworth, *The Islamic Dynasties* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967) is the best source. More detail of the same nature can be found in Stanley Lane Poole's *The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions* (London 1893), Eduard von Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hanover, 1927), and Eduard Sachau, "Ein Verzeichnis Muhammedanische Dynastien," *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* I (Berlin, 1923). V. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband in the 10th and 11th Centuries* (Cambridge, UK: Heffer, 1958); V. Minorsky, *Studies in Caucasian History: New Light on the Shaddâdids of Ganja, The Shaddâdids of Ani, Prehistory of Saladin* (London: Taylor & Francis, 1953); V. Minorsky, *Persia in A.D. 1478-1490: An Abridged Translation of Fadlullâh b. Ruzbihân Khunji's Târikh-i Âlam-Ârây-yi Amini* (London: Luzac, 1957); C.E. Bosworth, *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia* (London: Variorum, 1977), including material on the Daylamites and the Baluchis; Aram Ter-Ghewondian, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, translated by N. Garsoïan (Lisbon: Livraria Bertrand, 1976); P.H. Newby, *Saladin and His Time* (Boston: Faber and Faber, 1983); W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran," in *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, ed. R. Frye, (New York: Cambridge University Press, 1975); C.E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkuyids of Jibâl and Yazd," *Iran* VIII (1970); C.E. Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq," *Oriens* XVIII-XIX (1965-6); C.E. Bosworth, "The Kufichis or Qufs in Persian History," *Iran* XIV (London, 1976); M. Rekaya, "Mise au point sur Thèophobe et l'alliance de Bâbek avec Thèophile (839/840)," *Byzantion* 44 (1974); J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I: AD 802-867* (Brussels, 1935); H. Grègoire, "Manuel et Thèophobe et l'ambassade de Jean le Grammairien chez les Arabes," in A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, vol. 1 (Brussels, 1935); J. Rosser, "Theophilus' Khurramite Policy and Its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838," *Byzantia* 6 (1974); W.A. Wright, "Bâbak of Badhdh and al-Afshin during the Years 816-41 AD: Symbols of Iranian Persistence against Islamic Penetration in North Iran," *Muslim World* 38 (1948).

سەرەتای مێژووی هاوچەرخ 1497- 1918

ئەم ماوەیەی مێژووی کورد، ماوەیەکی لاربوونەوە و داهێزرانی لەسەر خۆی هەمەلایەنەیە لە ژیانی نەتەوەیی و نیشتیمانی کوردا تەنها یەك لایەنی لێدەرچێ ئەویش لایەنی وێژەو ئەدەبیاتە کە ئەتوانین بڵێین تا ڕادەیەك ئەو باری لاربوونەوەیە بەدەرە. لە پاڵ ئەمەدا، لە ماوەی ئەو (250) ساڵەدا کە دەکەوێتە نێوان (1500- 1750)وە بەشێکی گرنگی گەلەکە کەوتە بەر شالاوی گواستنەوەی بە زۆر بۆ خاك و سەرزەمینی دوورە دەست (بڕوانە گواستنەوە و جێگیرکردنە زۆرەملێکان) بەم جۆرە، کۆمەڵگای چالاکی، کارامەی بە ئاستی جیهان گەیشتووی کورد لە سەرەتای ئەو ماوەیەدا، گۆڕا بە کۆمەڵگایەکی هەرە دواکەوتوو وێرانکراوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کۆتاییدا. دوو هۆی سەرەتایی بوون بە مایەی ئەم نالەباریە: 1) داشکردنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەسەر دوو ئیمپراتۆریەتی دوژمن بەیەکی فارس و عوسمانییدا، کە شەڕگەی سەرەکییان ناو جەرگەی کوردستان بوو و لەوەش گرنگتر: 2) ئافەرۆزبوونی تەواوی کوردستان لە ڕووی ئابووریەوە بە گۆڕینی شەقامەڕێ جیهانیەکانی تیجارەت، کارێك کە نەك کوردستان، بەڵکو ڕوخساری جیهانیش گۆڕی.

گەیشتن بە زمانەزەوی ئاواتی چاك (Cape of good hope) ساڵی 1497 لەلایەن ڤاسکۆدی گاماوە ڕۆژە ڕەشێکی گەورەی بۆ ژیانی نیشتمانیی کورد لێکەوتەوە، جیا لە هەموو پێکهاتە ئەتنییەکانی تری ناوچەکە. ئەم مێژووە، نیشاندەری سەرەتای گۆڕانی خێرای تیجارەتی جیهانیە لە ڕێگاوبانی سەرزەمینەوە بوو هی دەریایی، واتە ڕێگا مێژوویییە دێرینەکانی وەکو ڕێگای کەژ لەنێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا ئیتر باویان نەما و ڕێبواریان بڕا.

هەموو ئەو کاروانە بار پڕ لە تەکنۆلۆجیا و کالآیانە کە لەنێوان ئەوروپا و ڕۆژهەڵاتدا ئەو ڕێیەیان دەکوتا، لە ناکاوێکدا لە تێپەڕبوون بەخاکی کوردستاندا کەوتن و بەوە بازاڕەکانی کوردستانیان بە تەواوی سڕکرد و لە کاریان خستن. کوردستان خێرا بوو بە سەرزەمینیکی چیایی دووردەستی ئەفەرۆزکراو. ئەو سوود و سەودا بازرگانییەی کە سەردەمێك لە سایەی تیجارەتی ڕێگاوبانەوە دەڕژایە ناو باخەڵی هەرێمەکەوە، و هەر کەسەی بەم دیوو ئەودیوی

ڕێگاكانەوە بوو لێی سوودمەند دەبوو، ئێستا وا یەكسەر هەڵدەڕژێتە گیرفانی ئەو وڵاتانەی ئاسیا و ئەورووپاوە كە كاڵا و كەرەستەكانیان بۆ دەچێ و خەڵكی تر لە بەرامبەردا سیسكەی چاویان دێ. لە كاتێكدا ئەورووپا لە دەوڵەمەندییدا دڕاو زەلایەوە، كوردستان و هەموو ئەو وڵاتانەی تر كە دەكەوتنە سەر ڕێگا كۆنەكە كەوتنە سەر ساجی عەلی و هەژاری و دەسكورتی سواری كۆڵیان بوو.

نەك تەنها هەر داهاتەكانی ترانزێت لە دەستچوون، هەموو ئەو ژێرخانەش كە دارەڕاو پاشكۆی ئەو تیجارەتە بەهێز و بازرگانیە گەرمەبوون: ڕێگاوبانەكان، ئەو بیرۆكراتە كارامانەی كە سامانەكەیان هەڵدەسووڕاند و پێویستی بوونی دەوڵەتی نیشتمانیی سەقامگیر و جێ پێ قایم كە چاوەدێریی بەردەوامی لووس و ئاسانی كاری تیجارەت بن هەموو لێك هەڵوەشان و داریان بەسەر پەردووویانەوە نەما.

ئەم گۆڕانە، هەڵقوڵانی تەكنۆلۆجیا و زانست و بیری بۆ ناو وڵاتەكە پەكخست، هەروەها بڵاوبوونەوەی هەواڵی داهێنانی نوێی لە هەموو كون و قوژبنی دوور و نزیكی جیهانەوە و هێنانی نموونەی دوا جۆری بەرهەمی چ بۆ بەكارهێنانی ناوخۆ چ بۆ لەسەر گرتنەوە، وەستاند.

هەر ئەم گۆڕانە خۆی، بوو بە بایسی داشكانی چەندەكی و جۆرەكی ئەو كەلوپەلانەی كە لە وڵاتەكەدا باو بوون لەبەر نەمانی بازاڕیان. چەندین كاڵای بازارگەرم و بەناوبانگ، یان تەكنۆلۆجیای پێشكەوتوو یان چالاكیی سەرمایە پڕژێن هەموو لەبرەو كەوتن، چونكە لە بازاڕی ناوخۆ بەولاوە كڕیاریان نەما، تەنانەت ئەو بەرهەمی جۆلاییانەی كە كوردستان دەنگی پێ دابووەوە لە سرووشت و شێوەدا داشێوان (بڕوانە مافوورجات و كوتاڵ). چەندین وەستای كارامە و دەست ڕەنگینی پیشەی جۆراوجۆر لە كاركەوتن و ناویان نەما. بەمە چینی ناوەندی كوردی بە تەواوەتی لە گەشەكردن و پێشكەوتن كەوت، ئەم حاڵە تا چەند سەدەی دوای ئەوە درێژەی كێشا، تەنها لەم دوا دواییەدا كوردستان توانی بە هەندێ كەرەستەی كانزای ژێر خاكەوە بچێتەوە ناو بازاڕی تیجارەتی جیهانیەوە، لە پاڵ هەندێ بابەتی بەرهەمهێنراوی ناوخۆدا. (بڕوانە سەرچاوە سرووشتییەكان).

ئەوە با لەوێ بوەستێ، خۆ هەر گۆڕانی ڕێگاكانی بازرگانی بە تەنها هۆی ماڵوێرانیی كوردستان نەبوو. زیندووبوونەوەی ئیمپراتۆریەتی فارس لەژێر ئاڵای سەفەویەكاندا ساڵی

(1501) پاش ئـەوەی چـوار سـەدەی یـەکبین تـیرە و تایەفـە و هـۆزی جۆراوجـۆری تـورکی کۆچەری بە وڵاتەکە هەڵیڕژان و تەراتێنیان کـرد و سـووتاندیان و وێرانیـان کـرد، هۆیـەکی تـری مەینەتی و لێقەومانی بۆ کوردان لەگەڵ خۆیدا هێنا.

لێرەدا، بە پێویستی دەزانم چەند قسەیەکی کورت و کەم لە بـارەی مەسـەلەی پـشتەڵەکی بنەماڵەی سەفەوی و پەیوەندی ڕەچەڵەکییانەوە لەگەڵ کوردەکانـدا بکـەم. تاقـە سەرچـاوەی پێش سەردەمی سەفەوییەکان نووسراوێ و هـەر لەبـەر ئـەوەش بـاوەڕپێکراوێ کـە لـەبارەی ڕچەڵەکی بنیاتنەری بنەماڵەکە واتە پیاوی پیرۆز و سۆفی مەشرەب شێخ سەفیەلدین (کە سـاڵی 1334 مردووە) بدوێ، سەفوەتولـسەفای ئیـبنی بـەزازی ئەردەبیلییـە[11]. ئیـبنی بـەزاز سـاڵی 1325 بە منداڵی شێخی بینیبـوو، ئـەو سەفوەتولـسەفای دوای سـاڵی 1357 بـە ماوەیـەکی کـورت و گـەلێ پـێش بزاڤـە جیهانگیریـەکانی سـەفەوییەکان تـەواو کردبـوو، هەرچـەندە سـەفەویەکان پـاش لەسـەرگرتنەوە، دەقـە ئەسـڵیەکەیان گۆڕیـوە، ئەسـڵیەکە بـە ڕاشـکاوی پشتی سەفیەدین دەباتەوە سەر کـورد (بڕوانـە کیـسرەوی 1927[12]) بـاری ناسـکی بنەماڵـەی سەفەوی وایکردووە هەندێ دەسکاری بە ناوی "ڕاستکردنەوەی مێژوویی"یـەوە لـە کتێبەکـەدا بکرێ، ئەم دەسکاریانە، هەندێ سەرجەلەو نەسەبنامەی ساختی کۆشکی پادشاییی و دەسـت لێوەشاوی سیاسەتیان هێناوەتە پێشێ کە گوایە شێخ لە پشتی ئیمامی حەوتـەمی شـیعیانە و بە نەتەوەش دەچـێتەوە سـەر ئـەو هـۆزە تورکمانانـەی کـە بـەدەوری بنەماڵەکـەدا ئاپۆرایـان بەستبوو بۆی بووبوون بە کۆڵەکەی ڕاوەستاویی (بێگومان لەسەر حیسابی کوردان).

(ئەم کردەوانەی سەفەویەکان، لەوانەیە ڕوونکەرەوەی ئەوەبن چۆن بەکرانیەکان و تیگـران بە گـورجی و ئەرمـەنی لـە قەڵەمـدران لـە مێـژووی کلاسـیکدا (بڕوانـە مێـژووی کلاسـیک)ە بـە گوێرەی وتەکەی ئیبنی بەزاز، پیرۆزشای زەڕیـن کـولاهی بـاپیرە گـەورەی کوردنـەژادی شـێخ سەفیەدین لەگەڵ هۆزێکی گەورەی کورد دا، لە سەدەی دەیەمدا لـە سـنجارەوە (لـە سـوریای ئێستادا)[13] هاتوون. هۆزەکە، کە زۆر وێدەچێ دیمیلی بن، لەو ناوچە شاخاویە نیشتوونەوە کە

[11] صفوة الصفاء - لإبن بزاز الأردبيلي. وەرگێڕ

[12] مەبەست ئەحمەدی کیسرەوییە. وەرگێڕ

[13] سنجار لە کوردستانی عێراقە – وەرگێڕ.

دەکەوێتە گۆشەی باکووری ڕۆژاوای دەریای خەزەرو نزیك شاری ئەردەبیلەوە. ئەمە زۆر لە گویندایە بەشێ بووبێ لەو جێگۆڕکێ گەورانەی هۆزە مەزنە کوردە سەدەی ناوەڕاستیەکان و هەندێ بنەماڵەی حوکمڕان بەرەو ئەو ناوچانە کردیان. سەفیەدینیش ژیانی مسوڵمانێکی دەست و دەم پاك و پیرۆزی لە ئەردەبیل دەبردەسەر و بە مەزەب و ڕێبازسوننی شافیعی بوو، ئەو مەزەب و ڕێبازەی کە زۆربەی کوردان ئێستا لەسەرین، هەرچەندە ئەو سەردەمە وانەبوون. هەندێ دێڕە شیعر کە لێیەوە ماونەتەوە، بەزمانێك نووسراون کە زیاتر لە شێوەی دیمیلی نزیکترەو لەو کرمانجییە دەچێ کە ئێستا لە سنجار باوە (بڕوانە زمان) تا ئەم ڕۆژگارەش هۆزێکی بچووکی دومیولی (دیمیلی) لە چیاکانی سنجار لە سوریا دەژین.

عەلەویەتی بنەماڵەی سەفەوی، تەنانەت بەر لەوەش کە ببن بە بنەماڵەیەکی پادشاییی، زیاتر نزیکترە بۆ پشتەڵەکی دیمیلی – عەلەوی، وەکو بۆ کرمانجی– سوننی. دامەزرێنەری بنەماڵەی پادشایی سەفەوی، واتە شائیسماعیلی یەکەم، خۆی بە "بەرجەستەکەرێکی خودایی" دەشەنگاند و تائێستاش عەلەویەکانی ئەم سەردەمە بەوەی دادەنێن.

تائێستاش بوونی کوردەکان لە هەرێمی ئەردەبیل نەسڕاوەتەوە، هەرچەندە لە سەردەمی سەفیەدینەوە تورکاندنی دەشتەکانی ئازەربایجان کە دەکەونە لای ڕۆژاواوە هێمان هەر بەردەوامە تەنانەت ئێستاکەش دوو هۆزی کوردی هەر لێماوە کە بریتین لە هۆزەکانی شاتڕانلو و کوردبێگاو، کە لە چیاکانی باشووری ئەردەبیلدا دەژین.

هەر دوابەدوای ئەوەی شائیسماعیلی یەکەم پێی لە ئازەربایجان و شەروان گیرکرد، لەوێوە قەڵەمڕەوی سیاسی خۆی بەرەو ڕۆژهەڵات کشاند، ئەوەبوو ساڵی 1508 بنەماڵەی میرنشینی ئاق قۆینلوی تەفروتونا کرد، ئینجا بۆ دەستگرتن بەسەر کوردستانیشدا باری بۆ هەموار بوو.. (بڕوانە مێژووی سەدە ناوەڕاستییەکان) کارکردی کاریگەرو بەردەوامی شیعەگەرییی تەقلیدی لەسەر شازادە سەفەویەکان، لە پرۆسەی پەروەردە بوون و پێگەیشتنیان لەسەر دەست وەزیرو دەرسبێژو شازادە فارس نەژادەکان لەناو کۆشکە پادشاییەکاندا بەزەقی خۆی لە ڕەفتاری شا عەباسی گەورەدا(1588–1629) نواندو گەیشتە ئەوپەڕی توندیی کاتێ شا قزڵباشە عەلەویەکانی تارومار کرد و لەجیاتی ئەوان بایدایەوە لای زانا موسڵمانە شیعە مەزەبە تەقلیدیەکان لە هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

ئەم بیرکارە ئایینییانە بەرەبەرە ڕیشەی عەلەویزمیان لە ئایینی ئیسلام دەرکێشا، بەڵام، هەرچەندە ئەم پێشهاتانە ئیسلامی شیعەی لە توانەوەی تەواو لەناو عەلەویزمدا ڕزگارکرد، کارکردنی عەلەویزم لە شیعە تا ئێستا جێ پەنجەی هەر دیارە.

پەلهاوێژی و تەنینەوەی ئیمپڕاتۆریەتی سەفەوی تازە هەڵکەوتوو بەرەو ڕۆژئاوا، ساڵی(1514) لەگەڵ پەلهاوێژی و تەنینەوەی ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانییدا بەرەو ڕۆژهەڵات لە دەشتی چاڵدیرانی باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان لووتیان تەقی بەلووتی یەکا ئەو ململانێ ڕۆژهەڵات – ڕۆژئاواییەی کە لە سەدەکانی کلاسیکیدا لەنێوان فارسەکان و ڕۆمەبیزەنتیەکاندا باوبوو، ئێستا وا دیسانەوە سەری هەڵداوەتەوە و سەر لەنوێ کوردان وەکو گشت جارێک کەوتوونەتە نێوان دوو ئاگرەوە.

تەنها جیاوازییەک کە لە ئارادابوو ئەوەبوو لە چاڵدیران عوسمانیەکان، کە پاشهاتی بیزەنتیەکان بوون، بە جۆرێکی یەکلاکەرانە شای ئیسماعیلی یەکەم و فارسەکانیان تەفروتونا کرد و بەرەو ڕۆژهەڵات لەودیوی ڕووباری دیجلەش دوورتریان ڕەتاندن سەرەنجام پاش ڕیزە تێکدادان و شەڕوشۆڕێکی یەک سەدەیی، هەردوو ئیمپڕاتۆریەت پێکەوە ساڵی 1639 لە زەهاو دانیشتن و لە پەیمانێکدا ئەم سنوورەی ئێستای ئێران لە ڕۆژاواوە کەم و زۆر، ڕێکەوتنی لەسەر کراو بەمە بە سێ بەشی کوردستان چوە ژێر دەستی عوسمانیەوە و تا داڕوخانی ئەو ئیمپڕاتۆریەتە لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا هەر بەو جۆرە مایەوە.

لە جەنگەسەرزەمینخوازیەکانی زووی نێوان هەردوو ئیمپڕاتۆریەتی فارس و عوسمانییدا کوردە عەلەویەکان لایەنی سەفەوییەکانیان گرت، لە کاتێکدا موسڵمانە سوننیە کوردەکان زۆرتر تای عوسمانیی بوون، کە شێوازی دەسەڵاتداریان زیاتر شل و چاوپۆشکەرانەتر بوو لە هی بنەماڵە حوکمڕانە شیعە و عەلەوییە سەختگیرەکانی وڵاتی فارس.

جگە لەمە، زۆربەی کوردەکان، چ سوننی چ عەلەوی، زەرەرو زیانێکی یەکجار کوشندەیان لە دەستی سەفەویەکان تێسرەوێنرا ئەویش لەبەر هەڵکەوتەی ستراتیژی سەرزەمینەکەیان و ڕاستییە جوغرافیەکانی ئەو سەردەمە.

بەو لەشکرەیانەوە کە زۆرتر لە تیپی سووک سووکی سوارەی پێکهاتبوو، هێزی سەفەویەکان تاڕادەیەکی زۆر لە هی عوسمانیەکان بچووکتر بوو، کە لە بنەڕەتەوە لە سوارەی تۆپخانەداری گران دامەزرابوو لەبەر ئەمە لەشکرە گرانترو گەورەترەکەی عوسمانیەکان، دەبوو

بەرێوە دەم دەم ئازووقەی پێویست پەیداكا، وەرنە گەورەیی كاروانەكانی ئازووقە و خەرجی بە رێخستنیان، دەبوو بە فاكتەری بڕیاردەری ژمارەی ئەو زەلامانەی دەتوانرا بخرێنە بەرەكانی جەنگ و دابینكردنیان بۆ ئەوەی بتوانن بەر لە تۆپبارانی عوسمانیەكان بگرن فارسەكان تەكتیكی "زەمینی سووتاو" یان بەكاردەهێنا تا نەهێڵن عوسمانیەكان ئازووقەی پێویستیان دەستكەوێ ئەم سیاسەتی "زەوی سوتاو" ە بەشێوەیەكی كاریگەرانە تای تەرازووی شەڕەكەی بەرامبەر ڕاگرت، هەرچەندە هەندێ جار بەلای هێزە بچووكەكەدا دایگرت، كە هی فارسەكان بوو و هێزی سوارە سووك و تیژڕەوەكان بە ئاسانی دەیانتوانی بە "زەمینە سووتاو" ە چۆڵەكەدا دزەبكەن و خۆ بگەیەننە سوپای عوسمانی و جەزرەبەی چاكی لێبدەن لەم ناوەدا دۆڕاوو ماڵوێرانبووی هەر گەورە كوردستانی زەمین سوتاو بوو، كە هەرلایە بۆ سەركەوتنی لە شەڕەكەدا دەبوو لەم سەرەوە بۆ ئەو سەر، بێ پەرواو و پەنگانەوە ئاگری تێبەرداو خاپووری كا.

هەزارەها هەزار كورد لەلایەن سەفەویەكانەوە بە زۆر لە زێدی باوباپیرانیان هەڵكەندران و بەرەو شوێنی دوورە دەست بە تۆپزی گوێزرانەو وێرانكاریەكە لە باكوورو ڕۆژاوای كوردستان ئەوەندە ترسناك بوو كە ئەو خەڵكەی تێیدا مابوونەوە لە ترسا ناچار بوون پشتی عوسمانیەكان بگرن پێشڕەوی ئەوانەی كە كوردەكانیان بۆ پشتگیری كردنی عوسمانلییەكان هاندەدا، میر ئیدریسی ڕۆژەكی میری بدلیس و باپیرە گەورەی شەرەفخانی نووسەری یەكەم مێژووی گشت كوردگیر، واتە شەرەفنامە بوو (بڕوانە وێژە).

ڕووداوێكی ڕاستەقینە كە بگێڕەرەوەی شێوەی ڕەفتاری خراپی سەفەویەكانە لەگەڵ كورداندا، ئێستا بوە بە داستانێكی میللی و لەبەینی قەڵای دمدمدا لەسەر زبانی گۆرانیبێژان دەگەڕێ قەڵای دمدم كە دەكەوێتە (110) میلی باشووری ورمێوەوە ساڵی (1608) دەكەوێتە بەر هێرشی شا عەباسی پادشایی سەروەختی سەفەویان لە ئابلۆوقەدانێكی یەكساڵیدا قەڵانشینە كوردەكان تا دواكەسیان، بە سەركردایەتی عومەر خانی برادۆست، ئەو پاڵەوانە داستانیەی كە بە خانی "لەپ زێڕین" دەنگی داوەتەوە، قەڵاكەیان نادەنە دەستی دوژمنەوە. داستانەكە بابەتە قارەمانیەكانی ناو ئەلیادەو، بەرگرییە بێهوودە دەست و یەخەییەكانی ماسادا بەرجەستە دەكا.

بەهۆی ئەو پەیوەندییە بەهێزە فەرهەنگی و بگرە ئایینیەشەوە کە لەگەڵ سەرزەمینی فارسدا هەیان بوو، دانیشتووانی ناوەند و باشووری کوردستان وەك هەمیشە لایەنی دەوڵەتی فارسیان گرت بەڵام تەنانەت ئەم پەیوەندیانەش هەندێ جار بەکردەوەی دامودەزگا سەختگیرەکانی سەرەتای حوکمی سەفەویەکان دەپسان ساڵی (1524) هەر تازە، شا ئیسماعیلی یەکەم مردبوو، کە زولفەقارخانی میری هۆزی کەڵهوڕ، لە سەفەویەکان یاخی بوو و توانی بەغدا داگیرکا و خۆی و وولاتەکەی بردە ژێر حوکمڕانی عوسمانیەکانەوە ئەمە ڕێگای بۆ سوڵتان سولەیمانی گەورە خۆش کرد کە ساڵی 1533 بروسکە ئاسا عیراق داگیرکاو وڵاتەکە تا ساڵی (1917)بەو شێوەیە لەژێر دەستی عوسمانیاندا بمێنێتەوە.

ڕاستییەکەی سوڵتان سەلیمی ترسناك (1512–1520) دەسەڵاتێکی خۆبەخۆی فراوانی بە کوردان دابوو، هەر لە پاداشتی ئەمەشدابوو کە کوردان پشتیان گرت و بوون بەتای بە هەر حاڵ تەنانەت ئەم دەست بەسنگدادانەی عوسمانیەکان بۆ کوردان کە بەڵێ ئێمە برای یەکین زۆر دەوامی نەکردو لەلایەن سوڵتان سەلیم خۆیەوە شکێنرا، ئەوەبوو لە کۆتایی حوکمڕانییدا، ژمارەیەکی زۆر لە کوردان بە زۆر بۆ ناوەڕاست و باکووری ئەنەدۆڵ هەڵکەندران و ئەمانە لەو شوێنانەبوون بە ناوکی پارچە دابڕاوەکانی سەرزەمینی کوردنشین هەندێکی تریان دوور دوور تا بۆڵغارستان ڕەهەندەکران لەناوجەرگەی ئەم ڕەهەندانەی دەستی عوسمانیەکانەوە، ساڵی 1519 لە تۆقاتی باکووری ئەنەدۆڵەوە جەلال ناوێك ڕاست بووەوە، کە خۆی بە بەرجەستەکەری ڕووح ناساند.

ئەوەی جێی سەرنجە لەمەدا ئەوەیە ئەم جەلالە لە هەمان سەرزەمینی پۆنتۆسی دێرینەوە هەڵسا، کە لە سەدەی نۆیەمدا بووبوو بە مەکۆی نەرسەی خوڕەمی (ئیۆفۆبۆس) و هەواداره کوردە ڕەهەندەکراوەکانی و هەروەها ئەوەی ئەوان دەیانووتەوە، دووپاتکەرەوەی هەمان ئیدیۆلۆجی ئایینی و کۆمەڵایەتی بوو کە تیرەی فریشتەکان بانگیان بۆ هەڵدەدا (بڕوانە مێژووی سەدەناوەندەکان و تیرەی فریشتەکان). جەلال، ناوی شا ئیسماعیلی، لەسەر ناوی پادشایی ڕاونراوی سەفەوی بۆ خۆی هەڵبژارد. ئەو لافی ئەوەی لێدەدا کە گیانی بەرزی پادشاییەتی، کە گوایە دەمێك بەر لەوە لە جەستەی شا ئیسماعیل تارابوو، هەر لەو سۆنگەیەشەوە ساڵی 1514 لە چاڵدیران تووشی ئەو شکستە کارەساتبارە بووبوو، ئێستا لە گیانی ئەودا

نیشتۆتەوە. وەکو عەلەویەکی دیمیلی، هەواداران و پشتگیرانی جەلال بەشێوەیەکی سەرەکی لە وەرزێڕ و دێهاتیەکان پێکهاتبوون. هەرچەندە جەلال لەسەرەتادا زنجیرەیەك سەرکەوتنی بەرچاویی وەدەستهێنا، بەڵام سەرەنجام شکستی هێنا و خۆی و هەزارەها لە هەواداران قەتڵوعام کران.

ئەم سەرهەڵدانە، کە بەسەرهەڵدانی جەلالی و لەسەر ناوی ڕابەرەکەی ناوبانگی دەرکرد، تا دوو سەدەی دوای کوژانەوەشی لە خاکی عوسمانیدا شوێنەواری هەر دیار بوو وەجار ناجار لێرەو لەوێ بڵقی دەدایەوە. چەندین سەرهەڵدانی تر بەهەمان ناوەوە و بە ڕابەرایەتی کەسانێك کە خۆیان بە مەزهەری ڕووح (بابا) دادەنا وەکو بابا زوننونی بوزوق و قەلەندەر چەلەبی (1526–1527) لە ئەلبیستانی قیلیقیاش ڕوویاندا هەوادارانی جەلالی. بە هەر حاڵ زیاتر لەناو تورکمان و بەڕەگەز تورکەکانەوە هاتبوون و بەوە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ مێژووی کورد لە دەست دەدا.

بە هەر حاڵ زنجیرەی ئەو ڕووداوە وێرانکەرانەی لەو ماوەیەدا لەسەر خاکی کوردان گەو بەگەو ڕوویاندا، بیروڕایەکی نوێشیان زایاندە ناو دڵ و دەروونی هۆشمەندانی کوردەوە کە بریتیبوو لە دامەزراندنی حوکومەتێکی خۆبەخۆیی و سەرانسەری بۆ کوردان، بەڵام بیرۆکەی یەکخستنی نەتەوەیەك کە خۆی کاروباری خۆی لەڕێی حوکومەتێکی خۆ بەخۆوە بگێڕێ و تواناو تینی بۆ گەشەکردن و ئاسایش و زیندویی فەرهەنگیی قەوارەی ئەتنی ئەم گەلە تەرخان کا، بەڕاستی بۆ ئەو ڕۆژگارە کردەوەیەکی ئاسان نەبوو، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی ئیسلام نشین کە تێیدا " ئوممەتی ئیسلام" کۆکەرەوەی هەموو مسوڵمانان و تاکە تەوەرە بوو کە هەموو دڵسۆزانی ئیسلامی لە دەوردا کۆبێتەوە. نەك هەر لەناو کوردان بەڵکو دوای جیهانگیریەکانی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمدا، لەناو گەلی ئێرانیشدا بزاڤێك بەرپابوو تا مەسەلەی نەتەوەیی ئێرانێکی مەزن بخاتەڕوو و پشتیوانیی لێبکا، وەکو وڵاتێکی جیاواز و مەڵبەندی فەرهەنگێکی دیکە لەچاو سەرزەمین و فەرهەنگ و کەلتووری عەرەبدا. ئەمە، بە زەقی لە شانامەی فیردەوسییدا بەرجەستەکراوە. بە هەرحاڵ، ئەمە دەبێ لە پرۆسەی وریابوونەوەی نەتەوەیی کوردان جیا بکرێتەوە، چونکە شانامە خۆی لە باسی کۆمەڵێکی ئەتنی دیاریکراو نەداوە، بەڵکو لە کۆمەڵێك پێکهاتەی ئەتنی دواوە کە هەموو پێکەوە لە

شارستانیەتی ئێـران و لـە چوارچـێوەیەکی گـەورەتردا هاوبەشـن. شـانامە، هـەر چـۆنێك بـێ، هەرگیز پێش بیرۆکەی یـەك حکوومـەت یـان یـەك قـەوارەی سیاسـی نـەگرتووە کـە یەکخـەرو پـارێزەری ئـەم گەلانـە و شارسـتانیەتیان بـێ، لـە کاتێکـدا لـەڕوو بەڕووبوونـەوەی شـەپۆلێکی وێرانکەرانـەتردا، ڕۆشـنبیرانی کـوردی سـەدەی حەڤدەیـەم، لـە بەرهەمەکانیانـدا بـێ یـەك و دووکردن ئەم ڕێبازەیان گرتۆتەبەر.

یەکـەم مێـژووی گـشتیی کـوردان، شـەرەفنامە، سـاڵی 1596-1597 لەلایـەن مـیر شەرەفەدین (شەرەفخان)ی بدلیسەوە نووسراوە (بەدلیس شارێکە دەکەوێتە ناوجەرگـەی ئـەو هەرێمـەوە کـەوا یـەك سـەدەی ڕەبەقـە لـەناو وێرانکـاری و مـاڵوێرانی و تـەپوتۆزی ڕاپـەڕین و گواستنەوەی بە زۆر و دەربەدەری و تیرۆردا دەژی) لە کتێبەکەیدا شـەرەفخان بـە گـەرمی بـۆ بەختی ڕەشی کوردان و سەرزەمینە نازدارەکەیان دەلاوێنێتەوە، لێرەو لەوێی کتێبەکەدا باسی مرازی ناحاسڵ و ئاواتی بەدی نەهاتووی کوردان دەکا لـە بـوونی پادشـاییەکدا کـە وڵاتەکـەیان یەکخا لە پەنای ئەفسوسخۆری بۆ نەبوونی پادشاییەکی وادا. دوایی، وەکو دەرککـردن بـەوەی ئیـسلام و بیرۆکـەی "ئوممـەی ئیـسلام" لەوانەیـە هۆکـاری مەسـەلەکە بـن، بەخـشکەیی و بەکینایەت ئۆباڵەکە دەخاتەسەر ئەو لەعنەتنامەیەی پەیامبەر محەمەد لـە کـوردانی کـردووە.. بەدلیسی دەڵێ: محەمەد کە کابرایەکی کوردی ڕەزاگرانی چارە شـەڕانیی دی، سـەخڵەت بـوو، داوای لە خوا کرد تا کورد هەیە نەبن بەیەك، چونکە محەمەد لەوە دەترسا گەر ببن بەیەك دنیا دەخۆن.

یەك سەدە دوای ئەوە، لە سـاڵی (1694) دا، شـاعیری خـۆش ئـاوازی کـورد ئەحمـەدی خـانی لـە داسـتانی مـەم و زینـدا دەڵـێ: "بڕوانـە هـەر لـە عەرەبستانەوە بگـرە تـا دەگەیـە گورجستان هەموو خاکی کوردە، بەڵام کاتێك کە زەریای فارس و دەریاکانی تـورك هەڵدەچـن، تەنیا خاکی کوردان خلتانی خوێن دەکرێ "خانی بە ئاشکرا لۆمەی بەختی ڕەشی ئەو هاوڵاتیە کوردانەی دەکا کە لە شەڕی سوپای تۆڵـەخوازی عوسمـانی و سـەفەوییدا دەبنـە باڕاشـی نـاو ئاشی خەڵکانی لاییدە، لە کاتێکدا دەوڵەت (حکوومەت)ێکی کورد نییە باوکایەتیان بکا. بەدەم دادکردنـەوە لـە دەسـتی ناتـەبایی و ڕێـك نەکـەوتن لـەنێوان بنەماڵـە مـیرە کوردەکـانی ئـەو سەردەمەدا، هاوار ئەکا بۆ یەکگرتن لەژێر ئاڵای یەك پادشادا کە ببێتە سێبەری سەری وڵاتەکـە

و سامانی نیشتمانی و فەرهەنگی بپارێزێ. بەكارهێنانی هێزی نیشتمانی پاك، كە لەوانەیە یەكەم جاربێ لەلایەن ڕۆشنبیرێكی كوردەوە خرابێتە سەر كاغەز، ئەویش لەو سەردەمەدا كە دەورانی لێقەومانی نیشتمانی بوو بۆ كوردان. لەپاڵ شەرەفنامەكەی بەدلیسییدا، هەردووك یەكەم دەربڕینی هەستی ڕاستەقینەی وریابوونەوەی نەتەوەیین لەناو كوردانـدا، ئەگەر هی نەتەوە پەرستی (ناسیۆنالیزم) نەبن بەو مانایەی ئەمڕۆكە ئەم وشەیە هەیەتی، (بڕوانە ئەدەب و وێژە).

لەگەڵ دامركانەوەی شەڕ و شۆڕەكانی نێوان ئێران و عوسمانی لە نیوەی دووەمی سەدەی (17)دا ئەم سەرەتا ڕەسەنەی ناسیۆنالیزمی هاوچەرخ لەنێوان ڕووناكبیرە كوردەكاندا، گوێگرێكی ئەوتۆ گوێ ڕایەڵی لێ نەهاتە پێشەوە. ئاستی نزمی ڕۆشنبیری و بەرزی نەخوێندەواری و لەتین كەوتنی ئەو چینە ناوەندە شارنشینە كوردەی كە سەردەمانێك وەك ژیلەمۆ دەدرەوشایەوە، قەڵەشێكی دەم كراوەی ڕووناكبیریی لەنێوان ئەم ڕووناكبیرانە و هاووڵاتیەكاندا دروست كرد كە زۆربەیان هەژار و نەدار و بەچكە ڕەوەند بوون و هەر ڕۆژە لەبن بنچكێكدا دەژیان. ئەمە پشت بەپشت بەو نەزمە گەڕا و ڕۆیشت.

لەنێوان بنەماڵە میرنشینە نیمچە سەربەخۆكانی ئەو دەمە، ئەردەڵانیەكانی شارەزوور لە كوردستانی ناوەند و باشوور، ناوبانگیان لەسەراسەوێ كردنی هونەرە جوانەكاندا دەركرد هەروەها شەمدینانیەكانی هەكاری لە ڕۆژاوا و باكووری ناوەندی كوردستان داشداری و كەڵكبەخشییان بۆ گەلێ شاعیر و نووسەر كرد دەنگی داوەتەوە شەرەفەدینی بەدلیسی، وەكو لەسەرەوە باسمان كرد، خۆی میرێك بوو ڕۆڵەی بنەماڵەی میرنشینی ڕۆژەكی لە بەدلیسی كوردستانی ڕۆژاوا (نەخشەی ژمارە 21).

لە بارەی پلەی سەربەخۆیی ئەم بنەماڵە فەرمانڕەوا كوردانەوە قسەیەكی گەڕیدەی بەناوبانگی فەرەنسی تا ڤەرنیێ (Tavernier) دێنینەوە كە ساڵی 1676 لەسەر میری بەدلیسی نووسیویەتی: (میرنەشای واتە شای ئێران)ی بەهیچ دەزانی نەسوڵتان (واتە سوڵتانی عوسمانیی) و لەهەر ئان و ساتێكدا دەیتوانی (20–25) هەزار سواری كەمەر بەستووی پڕچەكو تفاق فڕێداتە مەیدانی كارزارەوە، هەروەها فلۆریان، لە نووسینێكی ساڵی (1694)یدا لە زمانی ئەو میسیونەریانەوە كە ساڵی 1683 سەردانی بتلیسیان كردوە دەڵێ: (تەنها بەناو

میر سەرانەیەکی بۆ عوسمانیەکان دەنارد، ئەوەبو ناوبەناو هەندێ دیاری بۆیان ڕەوانە دەکرد ئەویش بەگوێرەی توانا و بوون).

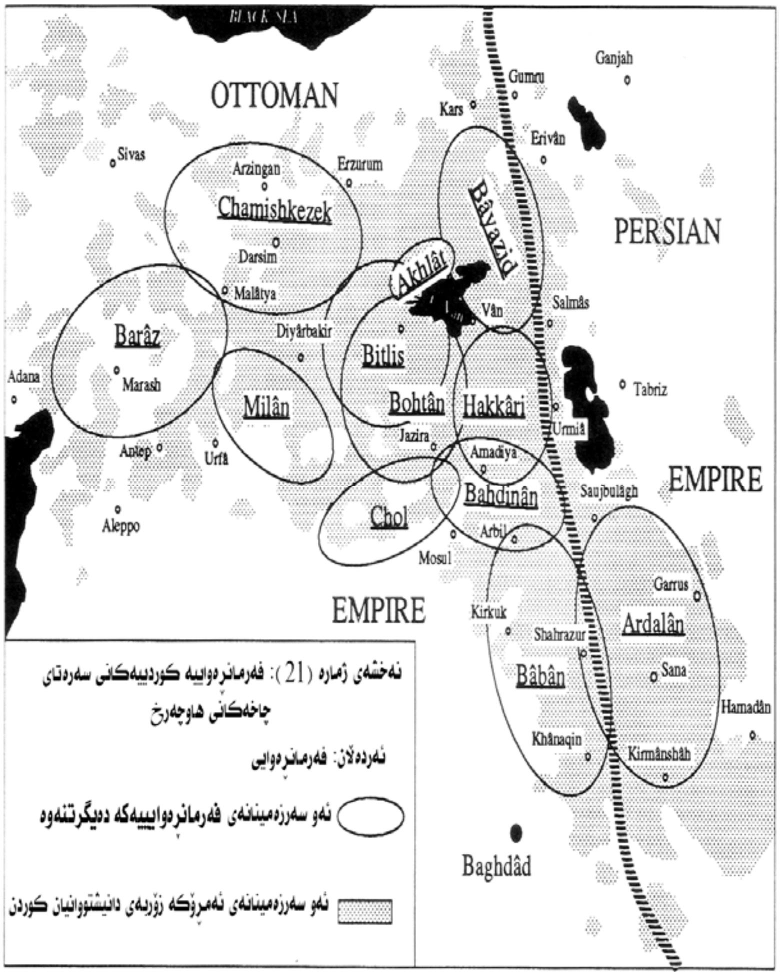

پاش ڕێککەوتننامەی زەهاو، جۆرە هێمنییەك باڵی بەسەر کوردستان و میرنشینە نیمچە سەربەخۆیەکانییدا کێشا، بەڵام ئەمە زۆرێکی وای نەبرد، ئەوەبوو کوردستان هەر لە ساڵی 1722وە کە سەفەویەکانی تێدا سەرەنگرێ بوون تا 1750 و سەرهەڵدانی زەندیەکان لە

فارس چوەوە ناو قۆنگرەی ئـاژاوەو شەڕوشـۆڕەوە. ئـەو بۆشـاییەی ڕووخـانی سـەفەویەكان جێیهێشت، ڕێی بە عوسمانیەكان دا برژێنـە هەرێمـەكانی ڕۆژاواوە و بیخەنـە سـەر قەڵـەمڕەوی خۆیان. ئەوەبوو تا چەند ساڵێك هەموو كوردستانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

هـەر كـە هاتـە سـەرتەخت، نـادر شـای (1736–1747) دامەزرێنـەری ئەفـشاریان و حوكمڕانی بەتین و توانـای وڵاتـی فـارس، دەسـوبرد كەوتـە سـەغڵەتكردنی عوسمانیـەكان لـە كوردستان و لە عێراقدا. هەمان ماڵوێرانی و كوڵۆڵیی پاش چاڵدیران دیسانەوە ملـی نایـەوە لـە كوردستان و ئەمجارەیان باشوور و ڕۆژهەڵات و ناوەڕاستی وڵاتەكەشیانی گرتەوە. چەندین شـار و شارۆچكە و شارەدێ خاپوور كران و چەندین هۆز بە خاوخێزانەوە دەربـەدەركران، تەنانـەت ئەو تۆزقاڵە فەرهەنگ و كەلتوور و ژیانی مەدەنیەی كورد كە بە ڕێگایەكی لـە ئـەقڵ بـەدەر لـە چنگی وێرانكاریەكانی سەدەكانی 16 و 17 ڕزگاریـان بووبـوو (چـونكە لـە دەرەوەی مەیدانـە سەرەكیەكانی جەنگ پارێزرابوون) سەراسەر پان و پلـیش كرانـەوە، ئـیتر كوردسـتان بـوو بـە تاریكستان و ئەمە تا داهاتنی سەدەی بیستەم هەر وا مایەوە.

بڕێكی زۆری كەلتووری نەتەوەیی لەم ماوەیەدا یان لەبیر چوەوە یان لەبنی فەوتا، ئەوەش كە مایەوە ئەوەندە پچڕپچڕ بوو، كە لەناوییدا تەنیا زاراوەكانی سـەدە ناوەڕاسـتیەكانی ئایینـە نەتەوەییەكەی كورد (تیرەی فریشتەكان) و كۆنە زمانی كـوردان (پـەهڵـەوانی) لـێ بـە سـاغی دەرچـوون. ئـەم شـتانە دوای ئـەوە هـەرگیز نـەگۆڕان یـان جێگریـان بـۆ پـەیدا نـەكرا. نـاوی ئایینەكان (یارسانی، عەلەوی، یەزیدی) و زاراوەكانیش (دیمیلی، گۆرانی و لەكیی) كە هی كۆنە زمانەكە بوون، وەكو خۆیان مانەوە (بڕوانە ئایین و زمان).

لـەناو یـەكێك لـەو هۆزانـەوە كـە سـەفەویەكان سـورگوونی خۆراسـانیان كردبـوون، واتـە زەنـدەكاتی هــەرێمی دێهپــەری باشــووری كوردســتان، لەناكاوێكـدا دوا میرنـشینی كـوردان سەریهەڵدا، كە لە قەوارە و شێوەدا لە هی ئەیوبیـەكان و بوەیهیـەكانی سـەدەكانی ناوەڕاسـت دەچوو. ئەوەبوو محەمەد كەریم خانی زەنـد (1750–1779) میرنـشینی زەنـدی لـە فـارس دامەزراند كە قەڵەمڕەوی تا ساڵی 1794 هەموو ئێرانی ئێستا و باشووری عێراقی دەگرتەوە و لە شیرازەی پایتەختیانەوە هەموو ئەم سەرزەمینەی دەڕاند (نەخشەی ژمارە 22).

پەڵەپەڵەی زەندەیە لەك زمانەكان ئێستاش لـە گـەلێ ناوچـەی كوردسـتانی باشـوور هـەر

ماون، هەر لە کفرییەوە بگرە تا دەگاتە مەلاّیر (بڕوانـە هۆزەکـان). لـە دڵـچاکی و لێبوردەییـدا بەرامبـەر دوژمنـە بـەزیوەکانی، لـە ئازایـەتی و سـاکارایەتی سیاسـییدا، کـەریم بـێ هاوتایانـە، میرێکـی تـری کـورد، سـوڵتان سـەلاّحەدینمان وەبـیر دەخاتـەوە. لـە کاتێکـدا، جێگرەکـانی سەلاّحەدین، زانیاری و وەستاییەکی میکیاڤیلیانەی سیاسـییان بـۆ مانـەوەی میرنـشینەکەیان بـەکارهێنا، جێگرەکـانی کـەریم نەبەردییەکـەی ئـەویان نـەبوو بـەلاّم میراتگـری پـڕ بەپێـستی ساکارییە سیاسیەکەی بوون. ئەو هەرگیز ناوی شای بۆ خۆی بەکار نەهێنا، بەڵکو تاما هەر بـە "وەکیلی ڕەعییەت" ناسرابوو، هەندێ جاریش هەر "وەکیل" ئەم کارەی کەریم لە هی یـەکێك لـە بـاپیرە هـەرە گـەورەکانی واتـا پادشـایی کوردەمانیـەکان دەچـوو کـە هـەرگیز لـە کـاتی خۆناساندن بەسەرداره ستەمکاره ئاشووریەکان، نەیدەوت من، بەڵکو دەیـوت "مـن و پـیران و پیاو ماقووڵان و شیرەتوانانی وڵاتەکەم" (مێژووی کۆن).

دوامیری زەنـدیان، لوتفعـەلیی نـەوجوان و کارامـەو دانـا، لەلایـەن ئاغـا محەحەمـەد خـانی ترسـناکی، (1779–1797) دامەزرێنـەری بنەماڵـەی قاجـاری حـوکمڕانی ئێرانـەوە بەشـەڕ شـکێنرا و ئینجـا پـاش ئەشـکەنجەیەکی دڕندانـە کـوژرا. ئاغـا محەمـەد سـەردەمی لاویـەتی و پەروەردەشی لە کۆشکی کەریم خاندا بردبـوە سـەر، کـەریم خـان بەچـاوی ڕێـز و بەرزییـەوە سەیری ئاغا محەمەدی دەکرد. بینا بەوەی کە ڕۆڵەی بنەماڵەیەکی لە شەڕدا دۆڕاوبـوو. یـەکێك لەو شتە جوانانەی کە زەندیەکان خۆیـان پێـی لـە حوکمڕانـانی تـری وڵاتەکـە جیـادەکردەوە، بەشداریکردنی ژنان بوو لە هەڵمەتە سەربازیەکاندا. ئەمە داب و نەریتێکی دێـرینی کـوردان بـوو (بڕوانە بارودۆخی ژنان و ژیانی خێزانی) و تەنانـەت کـەریم خـان خۆشـی لـەناو مـاڵ و منـداڵی خۆیدا لەسەری دەڕۆیشت، ئەوەبوو لە شەڕێکیدا لەگـەڵ ئەفغانەکانـدا، بـووکی گـەورەی شـان بەشانی خۆی لە مەیدانی کارزاردا دەجەنگا زەندیەکان سـیفەتێکی تریـشیان هـەبوو کـە تـەنها تایبەتە بە کوردان، ئەویش لێبوردەیی و دڵفراوانیە بەرامبەر بە ئایینەکانی تـر، زەندیـەکان کـە سەرداری حکوومەتێکی ئیسلامی شیعەمەزەب (یـان لەوانەیـە یارسـانیی)بـوون سـاڵی 1766 لەلایەن نەیبووری ئاسەوارناس و گەڕیدەی دانیمارکیـەوە وا بـاس کـراون: "بەلایانـەوە گـرنگ نەبوو سەربازەکان لەسەر چ ئایینێك بـن مەسـیحی، ئیـسلام یـان جوولەکـە". هـەروەها دەڵـێ کـەوا: "پـاش ئـەوەی زەندیـەکان بەسـرەیان دوای ئابڵۆوقـەدانێکی دوور و درێـژ گـرت، هـیچ

پەرستگەیەك، حاورا بێ، یـان كـە نیـشت یـان مزگـەوتی هـەر تیرەیـەكی مـسوڵمان، تووشـی بێڕێزی و سووكایەتی و تاڵانكردن نەبوو".

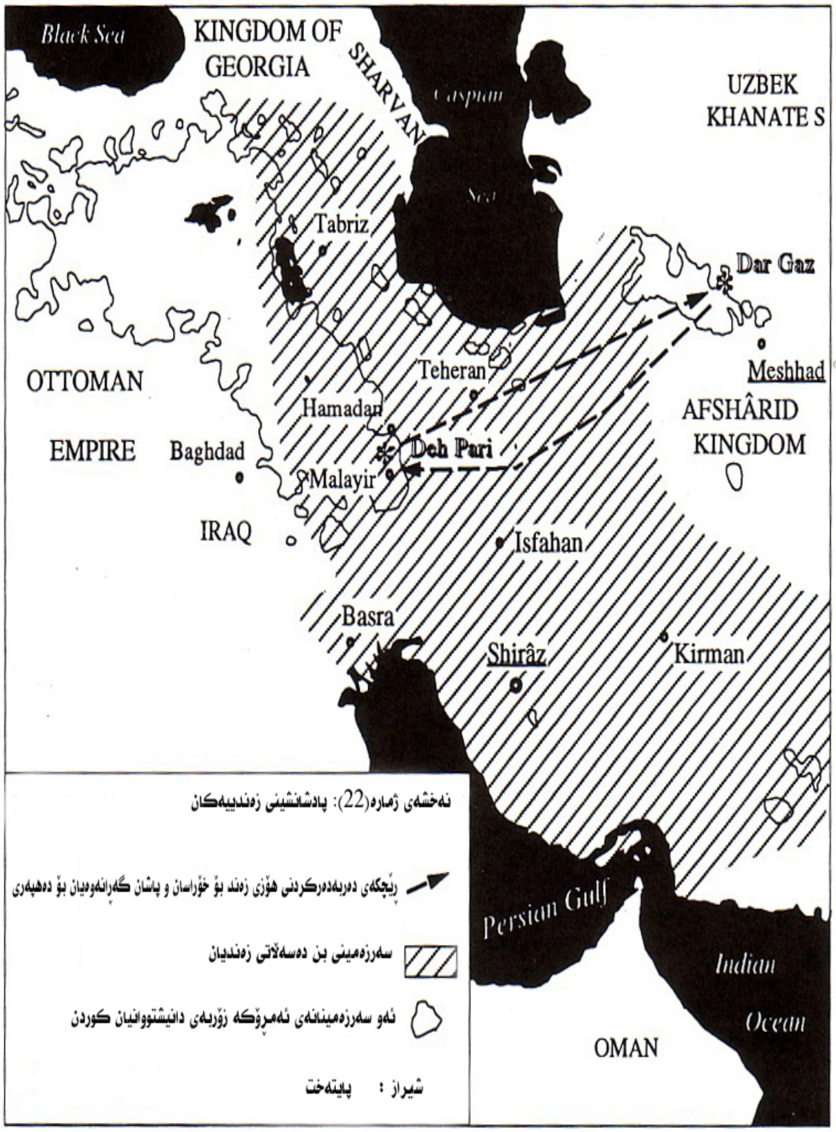

نەخشەی ژمارە(22): پادشانشینی زەندییەکان

هەر لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمەوە، لەكەكان، كـە زەنـدەكان بەشـێكن لێیـان، پـەیتا پەیتا خۆیان لە كوردەكان دوورخستۆتەوە و خۆیان كوتاوەتـە نـاو لوڕەكـانی دراوسـێیانەوە و تێیاندا تواونەتەوە. لوڕەكان خۆیان، سەردەمانێكی گەلێ دێرتر ناسنامەی كـوردیی خۆیـان لـە دەست دابوو و نەتەوە گۆڕییان كردبوو (بڕوانە ئامێتەبوون تێكداتوانەوە). هەر لەبـەر ئەمـەش مێژووناسان تووشی گرفتێكی زۆر بوونە لە نەتەوەناسی میرنشینی زەندا.

هەر لـە هاتنـە سـەركاری زەندیەكانـەوە، جـۆرە هێمنییـەكی گومـان لێكـراو بـاڵی بەسـەر كوردستاندا كێشا، هێمنییەك كـە زۆرتـر لـە هـێمنی دەشـتێكی كـاكی بـەكاكی دەچـوو. ئەمـە بەشێوەیەكی سەرەكیی، سەرەنجامی سێ سەدەی ڕابردووی پڕ لە كرداری سـەربازی ئێـسك و پروسك هاڕو وێرانكاری ئابووری كەمەر شـكێن بـوو، دانیـشتووانەكە ئەوەنـدە هـەڕكێنرابوون و وڵاتەكە ئەوەندە چروسابوەوە، بـەجۆرێك كوردسـتان بـوو بـوە سـەرزەمینێكی لاچـەپی دوور دەستی، گیاو دەغەڵزەدەی دامـاڵراویی ئـەوتۆ كـەهیچ بایـەخێكی ژینگـەی وای نـەبێ، نـە بـۆ ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانی، نـە بـۆ ئیمپراتۆریـەتی عەجـەم. خـۆی ئـەم دوو ئیمپراتۆریەتـە هەردووكیان بەپەلە خەریك بوون، ئەستێرەی دەبدەبەیان لەبەرامبەر ئەسـتێرەی درەوشـاوەی ئیمپراتۆریەتـە كۆلۆنیالیـە ئەورووپیـەكان و پێـشكەوتنی سەرسـام ئـاوەری تەكنۆلۆجیایانـدا كەوتبووە پرتە پرت و دەیدا لە كزی. ئەو داخزانـەی كوردسـتان، كـەم و زۆر، بەشـێك بـوو لـە داخزانی گشتی ڕۆژهەڵات، هەرچەند كوردستان، ئاسەوارەكەی لەبـەر شـەڕ و شـۆڕ و چـۆڵكردن پتر پێوە دیار بوو.

سەدەی نۆزدەیەم: لەگەڵ داهاتنی سەدەی نۆزدەیەمـدا، كـوردان سـەر لـەنوێ كەوتنـەوە بیركردنەوە لە ڕەوش و ڕۆڵی خۆیان لە وڵاتەكەدا. ئیمپراتۆریەتی ڕووسـی دەسـتی كردبـوو بـە پاڵنانی سنوورەكانی بۆ قووڵایی باكووری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە قەفقاس و ئاسیای ناوەنـددا. ساڵی 1813، پاش شەڕێكی شـەش[14] سـاڵەی نێـوان ڕۆوس و عەجەمـەكان، ڕێككەوتننامـەی گوڵستان هەموو گورجستان و باكووری ئازەربایجان (شەروانی كـۆن) و داغـستانی لـە دەسـتی دەوڵەتی فارسەوە كردە دەستی ئیمپراتۆریەتی ڕووسەوە، بەم جۆرە بۆ یەكەم جار لە مێژوودا

[14] ئەو جەنگە ساڵی 1804 دەستی پێكرد – دوكتۆر كەمال مەزهەر.

هەندێ لە کوردان بوون بە بەشێك لە ڕووسیا. ئەمانە کۆمەڵە کوردەکانی دێرینی هەرێمەکانی گەنجە و شەڕوان بوون (کە ئێستا کۆماری ئازەربایجانی پێ دەڵێن) کە هەزار ساڵ لەمەوبەر بنەماڵەی میرنشینی شەدادیەکانی لێ هەڵکەوتبوو (بڕوانە مێژووی سەدە ناوەندەکان).

شەڕی دووەمی ڕووس– عەجەم (1826–1828) بەرێککەوتنامەی تورکمانچای کۆتایی هات. ئەم ڕێککەوت نامەیش ئەرمەنستانی عەجەمی (کە ئێستا کۆماری ئەرمەنستانی پێ دەڵێن) کردە خەڵاتی هەمان ئیمپراتۆریەت. ئەوەی جێ هاوڕدانەوەیە ئەوەیە، تەنانەت لەو کاتەشدا و لەو بەشەی ئەرمەنستانی دێریندا، بە گوێرەی قسەی بڕنووتیان، ژمارەی کوردەکان لە هی ئەرمەنیەکان پتر بوو (25000 کورد لە بەرامبەر 20000 ئەرمەنی)– (بڕوانە بڕنووتیان– 76 bournoutian 1982)، ئەوەندەی پێ نەچوو، ڕووسەکان لمۆزیان ژەنیە سەرزەمینەکانی دەوروبەرەوە و بە داماڵینی هەرێمەکانی قارس و ئەردەهان، بێ پەروا کەوتنە ناو خاکی کوردستانەوە و بەو جۆرە کوردێکی زۆریان خستە ژێر هەنگڵی خۆیان.

ئەم گۆڕانانە لە سنووری دەوڵەتێکی ئەورووپاییدا بەرەو هەرێمەکانی کوردستان، هەرچەندە ئەو وڵاتە دەوڵەتی هەرە دواکەوتووی ئەورووپاش بوو، کۆتایی بەدوو سەدەی ڕەبەقی ئەفەڕووزی کوردان هێنا، ڕووسەکان لەگەڵ خۆیاندا، گەلێ بابەتیان هێنا، لەوانە بیروڕای نوێی ڕۆژاوا، ئەوکاری وریا کردنەوەیەی ئەمە لەناو کوردانـدا بەدی هێنا لە هەموو کون و قوژبنی کوردستاندا هاواری دەکرد و تەکنۆلۆژیای نوێ دەرفەتێکی باشی بۆ حکوومەتە ناوەندیەکانی عوسمانی و عەجەم دەدا تا دەسەڵاتێکی مەرکەزی توندوگرانتر و ستەمکارانەتر بخەنە سەر کوردەکان و ئەو دەسەڵاتداریە نیمچە سەربەخۆیانەیان کە لە درێژ زەمانەوە هەیانبوو.

ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی، لە شێوەی ئەوەی لە ئەورووپادا هەبوو، لەم سەردەمەدا، خۆی لە شیعرەکانی حاجی قادری کۆییدا دەرخست (1817–1897) ئەو بە توندی داکۆکی لەم ناسیۆنالیزمە کرد بەهاندان بەرەو یەکیەتی گەل و ڕەتکردنەوەی چینە دەسەڵاتدارە کۆنە پەرست و پێشەوا ئایینیەکان. حاجی قادر بە ئاشکرا ئەوانەی بە تەگەرە لەبەردەم مەسەلەکە و بێ پەروا لە ئاستیدا دانا، ئەو هەروەها بانگەوازی بۆ دەوڵەتێکی گشت کوردان هەڵدا کە ڕۆڵەکانی کورد بە ڕێبازی دنیایی و لە زمانی کوردی پەروەردە بکا، تا زمانی کوردییش یەکسان بێ لەگەڵ زمانی هەموو گەلانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، زمانی ڕەسمی ئەم

دەوڵەتە گشت – كوردیەش دەبێ كوردی بێ (حەسەنپوور 55/1989).

ئەم بیروڕایانە ئەو ڕۆژە، تەنانەت لای گەلی كوردی خوێندەواریش بە خەیاڵ پلاو ورەتی بلاو دادەنرا، بەڵام حاجی بەمە تاجی سەرقەتاریی كاروانێك ڕۆشنبیر و خوێندەواری هەڵگری ئەندێشە و بیروڕایەكی نوێی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەسەر دانا.

پیاوانی حاجی قادر ئاسا، هەرچەند ژمارەیان لە پەرەسەندندا بوو، بەڵام هەر بە دابڕاوی مانەوە لە بەشەكانی تری كۆمەڵگای كورد. ئەوان زۆربەیان لە پایتەختەكانی ئەوروپا دەژیان یان لەنێوان ئەو پایتەختانەدا هاتوچۆیان دەكرد، بۆیە شارەزایی هەندێكیان لە فەرهەنگ و مێژووی ئەو كۆمەڵگابیانییانەدا چەند قات لەهی خۆیان زیاتر بوو. ئەو خەڵكە كوردەش كە ئەو دەمە لە كۆتایی چەندین سەدەی دوابەدوای یەكی داهێزران و داچۆڕانی نیشتمانی و فەرهەنگییدا لاكەی سەریان دەهات، بە تەواوەتی نەناس بوون لەگەڵ بیروڕا سیاسیە تازە بابەتەكانی ئەواندا، ئەوانەی لە كۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا، ڕابەرایەتی بزووتنەوەی سیاسی كوردیان دەكرد واتە سەرۆك هۆزەكان یان شێخانی تەریقەت، هۆشیاری فیكرییان لە چوارچێوەی بەرژەوەندی گشتی خۆیان دەرنەدەچوو و دوور بوون لەهی ئەم ڕووناكبیرە نوێخوازانە بۆیە ڕوونكبیرەكان بە خەوبینی بێ ئاگا و دوور لە ڕاستییەكان و دابڕاو لە گیروگرفتی ئاپۆرای كوردان دادەنران و بەو چاوە سەیر دەكران كەوا ئەوان گەلێ لە حاڵوباڵی پاریس و فیەننا شارەزا ترن وەكو لەهی شارەكانی خۆیان لە كوردستان.

لە كاتێكدا خەوبینێكی وەكو حاجی قادر لە دەریای ناسۆنالیزمی تازە بابەتدا مەلەی دەكرد، كوڕانی دوا بنەماڵەی میرنشینە كوردەكان، لە پایتەختەكانی وڵاتەكانیان، ئاوارە و دەربەدەر، پەنا بەرییشیان پێ ڕانەدەبینرا. میرەكانی میرنشینی ئەردەڵان (كە ساڵی 1168 دامەزرابوو) ساڵی 1867 لە سنە (سەنەندەجی ئێستا) وەدەنرابوون و لەجیاتی ئەوان فارسەكان فەرماندارێكی ئاڵقە لەگوێی خۆیان دانابوو كە پەیوەندی یەكسەر بە تارانەوە بوو. هەر بەماوەیەكی كورت بەر لەوە، ساڵی 1847–1848، دوا بنەماڵە میرنشینە كوردە سەرەكیەكانی ناو خاكی عوسمانی، واتە بنەماڵەكانی بابانی سلێمانی و ڕۆژەكی (بەدرخانی) یە مێژووییەكانی بتلیس (كە ساڵی 1043 دامەزرابوو) و بازەكانی ئەخلات (كە ساڵی 983 دامەزرابوو) هەموو لە پایتەختەكانیان وەدەرنرابوون و سەرزەمینەكانیان خرابوە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەو خۆی ئەستەمولەوە.

ئەم گۆڕانە بنەڕەتیە لە سروشتی سەرکردایەتی کورددا، واتە کوژانەوەو لەناوچوونی داب و نەریتی نیشتیمانی لە حکومەت گێڕیدا، شایستەی بایەخ و هەڵوێستەیەکی گەورەیە، چونکە ڕۆڵێکی بەتینی لە دواخستنی پرۆسەی گۆڕان و بەرەوپێشچوونی کۆمەڵایەتی و سیاسی کورددا گێڕاوە. ئەم دامودەزگا نیشتیمانی و نەتەوەییانە کەهی هەزاران ساڵی لەوەبەر بوون، سەرچاوەی هەرە مەزنی پێشکەوتن و گۆڕان و بلاوکردنەوەی فەرهەنگ و کەلتوور و تەکنۆلۆجیا و بیر و باوەڕی نوێ بوون لە کوردستاندا. ئەم بنەماڵە میرەکوانگ کوێرەوەکراوانە بوون کە سەرکردە خێڵەکیەکانیان کەوی و شارستانی کردو هەڵچوونی ڕابەرە ئایینییە سەختگیرەکانیان دامرکانەوە و پەیوەندی ئابوورییان لەگەڵ وڵاتانی دەرەوەدا بە بەردەوامی پاراست. ڕۆڵەکانی ئەم بنەماڵانە خۆشیان خاوەنی پلەی بەرزی خوێندن و هۆشیاری دنیایی بوون. و بێ یەك و دوو دەکرێ بوترێ، هەموو دەسکەوتە کەلتوورییەکانی ڕابردووی کورد لەسەر دەستی ئەمان هاتوونەتە دی، شەرەفخانی بتلیسی نموونەیەکی گەشی ئەم جۆرە میرزادانەیە.

هەروەها داهێنان و بەکارهێنانی شێوەی نووسینی کوردی بە پیتی لاتینی تەبار، شاکاری دەستی میرە بەدرخانیەکانیانە، هەر ئەوان خۆیان یەکەم دانەری یەکەم بەردی بناغەی ڕۆژنامەگەری کوردیین و بنیاتنەری یەکەم پارتی سیاسی کورد (خۆیی بوون)ن لەسەر دارەڕا و سیستەمی مۆدێرن. (بڕوانە پەروەردە، چاپەمەنی و کەرەستەی میدیای ئەلەکترۆنی، هەروەها پارتە سیاسیەکان) ئەم بنەماڵە میرانە، هەروەها لە باوەشی خۆیاندا کەلتوورێکی سیاسی وشیارانە و جیهان بینیان پەروەردە کرد، کە توانای ئەوەی هەبوو بە زووترین کات هەر بۆشاییەکی دەسەڵات پڕکاتەوە کە لە هەرێمەکەدا بکەوتایەتەوە، لەناو کورد یان گەلی تردا.

نەریتی لێبوردەیی ئایینی باوی سەردەمی میرە کوردەکان تەنها تا ناوەڕاستی سەدەی (19) بڕی کرد، چونکە لەوەودوا ئیتر سیستەمی دێرینەی حکوومەتی ناوخۆیی لادرا بۆ نموونە بتلیس کە مەکۆی گەشی بەدرخانی–ڕۆژەکیە ڕووناکبیرە دڵزیندووەکان بوو کرا بە مەڵبەندێکی جموجۆڵی ئایینی سەختگیری سەر بە ڕێبازی نەقشبەندی لەژێر سەرپەرشتی هەندێ شێخی سەر بەو ڕێبازەدا (بڕوانە سۆفیگەری). موریزیۆ گازرۆنی قەشەی ئیتالیایی لەماڵی میر شەرەفخانی بدلیسییدا لە بدلیس[15]، وەکو ماڵی خۆی (18) ساڵی ڕەبەقی بەژیان و

---

[15] بتلیس و بدلیس لە هەرکوێ هاتن ناوی یەك شارن - وەرگێڕ

كاركردن لەناو كورداندا ڕابواردبوو.

ئەو هەمان ڕەفتاری جوان و مێوان پەزێرانەی لەگەڵدا دەكرا لە ماڵی مـێردا كـە لەگـەڵ ئـەو خرستیانانەدا كرابوو كە سـاڵی 1683 میـسیۆنەرییەكیان لـەوێ دامەزرانـدبوو. سـاڵی 1858 میسیۆنێرێكی پرۆتستانتی ئەمەریكاییش هەر لـەوێ دامـەزرا، زۆربـەی ئـەو كـاری زمانـەوانی و فەرهەنگسازی و وەرگێڕانانەی ئینجیل كەبۆ زمانی كوردی كراون لەو دەمەدا و لەسەر دەسـتی ئەو میسیۆنەریانە كراون (بڕوانە مەك كارەس 1960).

كەچی لە 1880دا بتلیس بوو بوو بە بنكەی ڕاپەڕینە سەختگیرانەكەی شێخ عوبەیدوڵا.

سـولەیمانیی مەڵبەنـدی بنەماڵـەی سـەرنگوون كـراوی بابـان و سەنەندەچـی پایتـەختی ئەردەڵانیە دوورخراوەكانیش، هەر تووشی گۆڕانكاری لەو شێوەیە بوون.

ئەو كەسایەتیە ئایینیانـەی كـە لـە كوردسـتانی سـەدەی نۆزدەیەمـدا چوونەسـەر مـەكۆی سـەركردایەتی ئەوەنـدە پێویـستیان بـە لێبـوردەیی ئـایینی نـەبوو، چـونكە سـەختگیری كوێركوێرانە بووبوو بە ئامرازێكی كاریگەر بەدەستی سەركردە ئایینییە ئـاپۆرا و ڕوژێنەكانـەوە كە ئێستا چەكەرەیان لە سامی میرە حوكمڕانەكان نەدەكرد چونكە ئەوان نـەمابوون، ئـەوەبوو لە كوردستان بەر لەهەموو شتێك گڕی تۆڵەیان ئاراستەی یەزیدیـەكان كـرد و چـەندین هێرشـی خۆێناویـان كـردە سـەر و قـەتلۆعامیان كـردن. ئـەم كارەیـان بـە دەسـت بـە پـشتدادانی دەسەڵاتدارە عوسمـانی و سـەركردە ئایینییـەكان و دەسخۆشـكەری هـەردوولایان ئـەنجام دا، سەرەنجام زۆربەی ئەوانەی لە زاری گورگی مەرگ ڕزگاریان بووبوو، ڕەهەنـدەی رووسـیا بـوون (بڕوانە گواستنەوە و جێگیركردنی زۆرەملێ). ئاسووریەكانیش لـەم هەڵـچوونە بەدەرنـەبوون، بەو قەتلۆعامە بێ بەزەییانەیەی كە (5000)، كـە سـی سـاڵی 1842 لەسـەر دەسـتی شـێخ نورولڵا گرتەوە، بەرایی هەڵمەتێكی گەورە دژ بەهـەموو مەسـیحیەكان دەركـەوت. دوای ئـەوان نۆرە هاتـە سـەر شـیعە و عەلەویـەكان و دوادوایش جوولەكـەو بابیـەكان سـاڵی 1880 شـێخ عوبەیدوڵا كە بەمەبەستی دژایەتی كردن لەگەڵ سەنترالیزە كاریی پەیتا پەیتای عوسمانییەكان لە دەسەڵاتی ناوچەكاندا ئاڵای ڕابەرایەتی هەڵكردبوو، تەنانەت لەناو كوردە سـەركوتكراوەكانی فارسیشدا پشتگری هەبوو كە دراوسێی هەرێمەكەی خۆی واتـە ئەنـەدۆڵ بـوون. ڕاسـتییەكەی سەركردە ئایینیە كوردەكانی ئـەو ناوچـانەی وڵاتـی فـارس خۆیـان لەسـەر بەهانـە بـوون بـۆ لایەنگیری كردنی سەختگیری ئایینی، چونكە ئەوان كەمایەتیەكی سونني مـەزەبیان پێـك دێنـا

لە وڵاتێکدا کە زۆربەی هەرە زۆری شیعە مەزەب بوو بەتایبەتی کە دراوسێ ئازەریەکانیان بە گەرمی کوورەی ئەم ئاگرەیان دەدەماند.

لە هەرێمی ئەنەدۆڵ خۆیدا، عوبەیدوڵا چەندین کردەوەی ستەمکارانەی دژ بەکوردە ناسوننیەکان و هی تریش کرد. کوردە عەلەوییەکان دووچاری چەند قەتڵوعام و بەزۆر وەرگەڕان و ماڵ و موڵك داگیرکردن بوون لە 1880کاندا بەجۆرێك ناچار بوون پشتگیری کۆمارە عەلمانیەکەی ئەتاتورك بکەن (ساڵی 1925)، تا خۆیان ئینجا لە ڕابەرێکی ئایینی کوردی تر، واتە شێخ سەعید بپارێزن، ترسەکەیان ئەوەندە توند بوو ناچار بوون شان بەشانی سوپاکانی کۆماری تورك دژ بە شێخ سەعید بچنە جەنگەوە. بەفیتی مەلا و شێخەکان سمایلاغای سمکۆی سەرۆك هۆزی شکاك، بەر لەوەی لەسەر دەستی ڕەزاشای شای ئێران ساڵی 1930 لەناو ببرێ، لەو (15) ساڵەی دەورانی سیاسی خۆیدا، هێندەی دڕندایەتی نواند کە دەشێ بخرێتە ڕیزی خوێنرێژی مێژوویی چون ئەتیللای هوونی یەوە. تەنها بۆ نموونە، سمکۆ هەندێ لە نوێنەرانی ئاسووریی کوردستانی باکووری بۆ گفتوگۆ و ڕاوێژکاری بانگ کردبوە لای خۆی، کەچی لەناکاوێکدا خاینانە هەڵیکوتایە سەریان و دوا یەکیانی کوشت بە پەتریارکی هەرە بەڕێزی ئاشووریەکان، بنییامین شەمعوونەوە کە لەو کاتەدا تەمەنی لە نەوەد ساڵ تێپەڕیبوو، دوایی خوێنەکەشی بە نیشانەی ڕق و کینەی ڕەشی لە پەتریارك، خواردەوە. سمکۆ بەشێکی زۆر لە ئۆباڵی ئەو لەکەیە هەڵدەگرێ کە بە مێژووی لێبوردەیی و دڵفراوانی کۆمەڵگای کوردەواریی کەوتوە.

ئەم بەسەرهاتانە لەپاش خۆیان لە کوردستان تەنها سەر هۆزە سەرەکیەکان و ڕابەرە ئایینییەکان، شێخ و مەلا و قانیەکانیان لە گۆڕێ هێشتەوە بۆ داکۆکی کردن و سەراسوێ کردنی کوردان و ئاواتەکانیان. هیچ یەکێك لەمانە هی ئەوە نەبوون، لە دووریشەوە پیا بەپای گەیشتن بە کاروانی تیژرەوی گۆڕانکاریەکانی جیهان بڕۆن لەجیاتی پیاوی وەکو شەرەفەددینی بتلیسی، دەمڕاست و داواکەری کوردستانی سەربەخۆ لە کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەمدا، هەندێ سەرۆك هۆزی، پاشەڵپیسی وشکو نەزان بوون وەکو سمکۆ کە بە "پیاوخۆر" ناوبانگی دەکردبوو، یان مەلای وەکو شێخ سەعید، کە بە سەختگیری و سایشت تەسکی کوردە عەلەوییەکانی لە خۆی و لە بزووتنەوەکەی کردبوو بە دوژمن. ئا لەم دەرفەتە مێژووییەدا، کە نەتەوەکانی تر بەژیری و کارامەیی و ئاسۆی فراوانی دیدی سیاسیی سەرکردەکانییان،

بەمرازی خۆیان دەگەیشتن و دەوڵەتی سەربەخۆیان بۆ خۆیان دادەمەزراند، سەركردەكانی كورد توانا و یارای ئەوەیان نەبوو بە ڕەوایی مەسەلەكەیان كاربەدەستە ئەوروپاییەكان باوەڕەمەند بكەن. ئەگەر بنەماڵە میرە كوردە دێرینەكان تا 1918 بمانایە، ئەم دەرفەتە زێڕینە بۆ گەیشتن بە ئاواتی مێژوویی، واتە دامەزراندنی دەوڵەتی میللی هەرگیز لەدەست نەدەچوو...

لە كاتێكدا كوردە سیاچارەكان ئەو دەرفەتە زێڕینەیان لە دەست چوو كە بە كۆتایی جەنگی جیهانی یەكەم و بە داڕووخانی ئیمپڕاتۆریە گەندەڵەكان هاتبوە پێشەوە، كەچی لە ئاكامە شوومەماڵوێرانكەرەكانیدا بەشێكی زۆر گرانیان كەوتە سەر، بەرەی پێشەوەی جەنگی گەرم بەسەر كوردستانی باكوور و ڕۆژاوادا پاش و پێشی دەكرد و هەر لە فارسەوە دای كوتا تا دیاربەكری گرتەوە بەداهاتنی سالآنی 1917 و 1918 هێزەكانی فەرەنسا و بریتانیا لەسەر خاكی كوردستان، دەستیان لە ناقڕگەی یەكتر گیركردبوو تەنها لە كوردەكانی ئەنەدۆڵ (400) هەزار كوژراو كەوتەوە و سەرزەمینێكی زۆر فراوان وێران بوو (بڕوانە دیموگرافیا). هەرچی ئەرمەنی دانیشتووی هەرێمەكە هەبوو لە ڕەگ و ڕیشەوە دەركران و بەقەتڵوعام و بەزۆر دەرپەڕاندن دوایان بڕایەوە كوردستانی ناوەند و باشوور و ڕۆژهەڵات هەرچەندە كەمتر بەركەوتن، بەڵام بەرتاڵان و بڕۆو وێرانكاریەكی زۆری دەغڵودان بە دەستی لە شكرەكانی ڕووس و عوسمانی و ئینگلیز كەوتن.

ساڵی 1918، كوردستان بوو بەسەرزەمینێكی وێرانی ژێرخان خاپوری كۆمەڵگا تەفر و توونای، ئینتەلیجنسیا سەری لێشێواو لەم بەینەدا تەنیا سەرۆك هۆز و شێخە ئایینیەكان، وەكو بەرزەكی بانان بۆی دەرچووون و بوون بە خاوەن و خاوەنداری ئەوەی مایەوە.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Fleurian, *Estat présent de l'Arménie* (Paris, 1694); Tavernier, *Les six voyages* (Paris, 1676); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892); Martin van Bruinessen, "Kurdish Tribes and the State of Iran: the Case of Simko's Revolt," in Richard Tapper, ed., *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (New York: St. Martin's Press, 1983); Martin van Bruinessen, *Agha Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Rijswijk: Europrint, 1978); Ernest McCarus, "Kurdish Language Studies," *The Middle East Journal* (Washington, Summer, 1960); Ibn Bazzâz Ardabili, *Safwat al-Safâ*, ed., Ahmad Kasravi (Teheran, 1927); Sharaf al-Din Bitlisi, *Chèref-nameh [Sharafnâma] ou Fastes de la nation kourde*, translated by Charmoy, 2 vols. (St. Petersburg, 1868-75); Amir Hassanpour, "The Language Factor in National Development: The Standardization of the Kurdish Language, 1918-1985," unpublished doctoral dissertation (Urbana, Illinois, 1989); Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden länder*, vol. 2, "Kurdes" (Copenhagen, 1766); John Perry, *Karim Khan Zand* (Chicago: Chicago University Press, 1979).

مێژووی هاوچەرخ 1919-1959

بیرۆکەی دەوڵەتی نەتەوەیی بە مانای مۆدێرن و لەسەر شێواز و سیستەمی ئەوروپا، کەم و زۆر، تا کۆتایی سەدەی (19) شتێکی باو نەبوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. ئەم شێوازە سیاسی ئەوروپازادە سەرنجی کوردانیشی وەکو هەموو نەتەوەکانی تری هەرێمەکە، لە دەمی کەرت بوون و لێکهەڵوەشانی ئیمپراتۆری عوسمانیدا، ڕاکێشابوو.

ئیتنۆناسیۆلیزم لەسەر شێوازی ئەوروپی، کە لە کوردستان حاجی قادری کۆیی ئاڵا هەلگری هەرە دێرینی بوو، کۆمەڵێکی زۆری ڕووناکبیر و مودێرنستی کوردی بەدەوری خۆیەوە کۆکردبوەوە. ساڵی 1898 ڕۆژنامەیەکی کوردی ئاڵا هەلگری نەتەوەخوازی بە ناوی "کوردستان"وە لە ئەستەمبووڵ دەردەکرا. یانەی سیاسی و ئەدەبی کوردی هەروەها کۆمەڵەی کۆمەڵایەتی لەناو خاکی عوسمانییدا چالاکانە هەستی نەتەوایەتی کوردیان دەبزواند و بەگەرمی بۆ پاراستنی کەلتوور و کەسایەتی کورد تێکۆشان. ساڵی 1920 کە ڕۆژنامەی کوردستان بەزۆر داخرا، گواستیەوە قاهیرە و لەوێ لە چاپخانەیەکی کوردییەوە "المطبعة الكردية- چاپخانەی کوردی"، کە کوردێکی بەهائی، محەمەد زەکی ئەلکوردی ناو کارگێڕی دەکرد، کەوتەوە دەرچووون (بڕوانە بابیەت و بەهائیەت). هەندەی پێ نەچوو، کوردستان دوو دەستە خوشکی تری بۆ هەمان ئامانج لە سولەیمانی هاتە پاڵ (بڕوانە چاپخانە و میدیای ئەلەکترۆنی).

دوو هۆ بوونە تەگەرەی پێش دروستکردنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی پاش جەنگی جیهانی. یەکەم یەکێك لە دوو هۆیەکە ناوخۆیی بوو و بریتی بوو لە نەبوونی سیاسەتمەدار و دەوڵەتیاری باوەڕپێکرا و کە ئەو ڕێبازە بگرن کە جاران بنەماڵە میرەکان سێ سەدە لەوەپێش گرتبوویانە بەر ئەوی تریان، دەرەکیی بوو.

ودرۆو ویلسنی سەرۆك کۆماری ئەمەریکا بەتوندی پشتگیریی لە سیاسەتی بڕەودان بە (مافی دیاریکردنی چارەنووس) بۆ هەموو ئەو نەتەوانە دەکرد کە لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریە هەڵوەشاوەکانی ئەڵمان، ئەوستریا و عوسمانیدا دەژیان. لەسەر ئەم بنەمایە ئەو بەئاشکرا و

پەیتا پـەیتا پێـی لەسـەر ئـەوە دادەگـرت كـە دەبـێ دەوڵـەتی سـەربەخۆ بـۆ "عەرەبـەكان و ئەرمەنیەكان و كوردەكان" دابمەزرێ. پەیمانی سێڤرە (10ی ئابی 1920) كە ئیمپراتۆری لە جەنگدا دۆڕاوی عوسمانیی هەڵوەشاند، بەڕاشـكاوی دانـی بـەم مەسـەلەیە دانـاوە و لـە بەشـی سێیەم، برگـەكانی 62–64یدا داوای دروسـتكردنی دەوڵـەتێكی كـوردی لەسـەر سـەرزەمینە كوردەكـان كـردووە.(بڕوانـە نەخـشەی ژمـارە 23). برگـەی (64) دەڵـێ: ئەگـەر لـە مـاوەی ساڵێكدا لەكارابوونی ئەم ڕێككەوتننامەیەوە ئەو كوردانەی لەو ناوچانەدا دەژین كـە لـە برگـەی 62دا، باسكراون (واتە ڕۆژاوای كوردستان) خۆیـان بـە كۆمیـسیۆنی كۆمەڵـەی گـەلان (عـصبة الأمم) ڕاگەیانـد كـەوا زۆربـەی دانیـشتووانی ئـەم سـەرزەمینانە ئـارەزووی سـەربەخۆییان لـە توركیا هەیە و دوای ئەوە كۆمیـسیۆن هاتـە سـەر ئـەو بـاوەڕەی كـە ئـەم گەلانـە توانـای ئـەو بەڕێوەبردنەیان هەیە، و ڕایسپارد كە بدرێ پێیـان، توركیـا بـە گـوێرەی ئـەم ڕێككەوتننامەیـە دەبێ ئـەو ڕاسـپاردەیە جێبـەجێ بكـات و دەسـت لـە هـەموو مـاف و داواكاریـەك لەسـەر ئـەم ناوچانە هەڵبگرێ.

دانانی ڕێ و شوێنی ئەو دەست هەڵگرتنانە دوایی لەنێوان هێزە هاوپەیمانەكان و توركیا لە ڕێككەوتنێكی جیادا دەستنیشان دەكرێ. هەر كـاتێ ئـەو دەسـت هەڵگرتنـە هاتـە دی، هێـزە هاوپەیمانەكان هیچ ناڕەزاییەكیان دەربارەی ئەوە نابێ كە هەر بەشێكی تر بەخواستیی خـۆی خۆی بخاتە پاڵ ئەو دەوڵەتە كوردە سەربەخۆیەی ئـەو بەشـەی كوردسـتان كـە تـا ئێـستا لـە چوارچێوەی ویلایەتی مووسڵدا بووە، (كە كوردستانی ناوەندی پێك دەهێنا).

ئـەم پەیماننامەیـە لەلایـەن دەوڵـەتی سـوڵتانی عوسمانلیـەوە لـە ئەسـتەمبوڵ كـە لـە گیانەڵادابوو ئیمزا كرا. بەڵام ئەو دەوڵەتـەی پـاش ئـەو دامـەزرا، واتـە كۆمـاری توركیـای تـازە دامەزراو بە ڕابەرایەتی مستەفا كەمال پاشا (كە دوایی ناوی نرا ئەتاتورك واتـە بـاوكی توركـان) خۆی بە پابەنـدی نـەزانی، بۆیـە برگـەكانی پەیماننامـەی سـێڤرە هـەرگیز چـاویان بـە دیـداری جێبەجێ كردن ڕوون نەبوەوە.

ئینگلیز و فەرەنسییەكان كە دەوڵەمەندترین و ئاسانترین بەشـە ناتوركـەكانی سـەرزەمینی عوسمانلییان هەڵلووشیبوو، هەوڵیان دا وڵاتە یەكگرتووەكان بۆ سـەرخوانە چـەورەكە ڕاكێـشن بـەوەی مـافی خاوەنداریـەتی ئەرمەنـستان و كوردسـتانی بـدەنێ، بـەڵام وڵاتەیەكگرتـوەكان نەیتوانی ئەمە بكا.

بە هەرحاڵ، ساڵی 1921، مەگەر تاك و تەرا، ئەگینا ئەرمەنی پێ بوترێ لە ئەرمەنـستانی ئەنـەدۆڵ نـەمابوو، چـونكە قـەتڵوعام و بـەزۆر دەرپـەڕانـدنی بەكۆمـەڵ، كـەس بـوێرێ نـەكرد، ئەرمەنـستانی سـۆڤیەتی لێدەرچـێ، ئەرمەنـستانی دێـرینی مێـژوویی پانـەوپان بـە تـەنیا بـۆ كوردەكـان مایـەوە، و ئەگـەر دەوڵـەتێكی ئەرمـەنیش وەكـو ئـەوەی لەسـەرەوە باسـكراوە

دروستیش بکرایە ئەوا زۆرینەی زۆری دانیشتووانەکەی کورد دەبوون (نەخشەی ژمارە 24).

GEORGIA
Tiflis
REPUBLIC OF AZERBAIJAN
Ganja
Gumru
Trabzon
Kars
Yerevan
ARMENIA
Sivas
Erzincan
Erzurum
OTTOMAN TURKEY
Darsim
KURDISTAN
Bitlis
Van
Maras
Adana
Diyarbakir
Tabriz
Antep
Urfa
Amadiya
PERSIA
FRENCH MANDATE OF SYRIA
Aleppo
Mosul
Arbil
Sauj Bulâgh
VILAYET OF MOSUL
Kirkuk
Garrus
Senna
Hamadan
BRITISH MANDATE OF IRAQ
Kirmânshâh
BAGHDAD
نەخشەی ژمارە (23): ئەو نەخشەیەی ساڵی921 پەیمانی سێڤرە بۆ کوردستانی سەربەخۆ دایابوو
ئەو سنوورەی بۆ کوردستانی سەربەخۆ پێشنیار کرابوو کە لە ئابی1921دا بخرێتە گشتپرسییە .
سنووری ناوچە کوردنشینەکانی ویلایەتی مووسڵ، کە سەرێشکی یەکگرتن لەگەڵ کوردستانی سەربەخۆی پاش ئابی1922کرابوون
ئەو سەرزەمینانەی لە 1919 دا زۆربەی دانیشتووانیان کورد بوون.
ئەو سنوورانەی بۆ ئەرمەنستانی سەربەخۆ پێشنیار کرابوون.
سنووری ئێستای دەوڵەتەکان

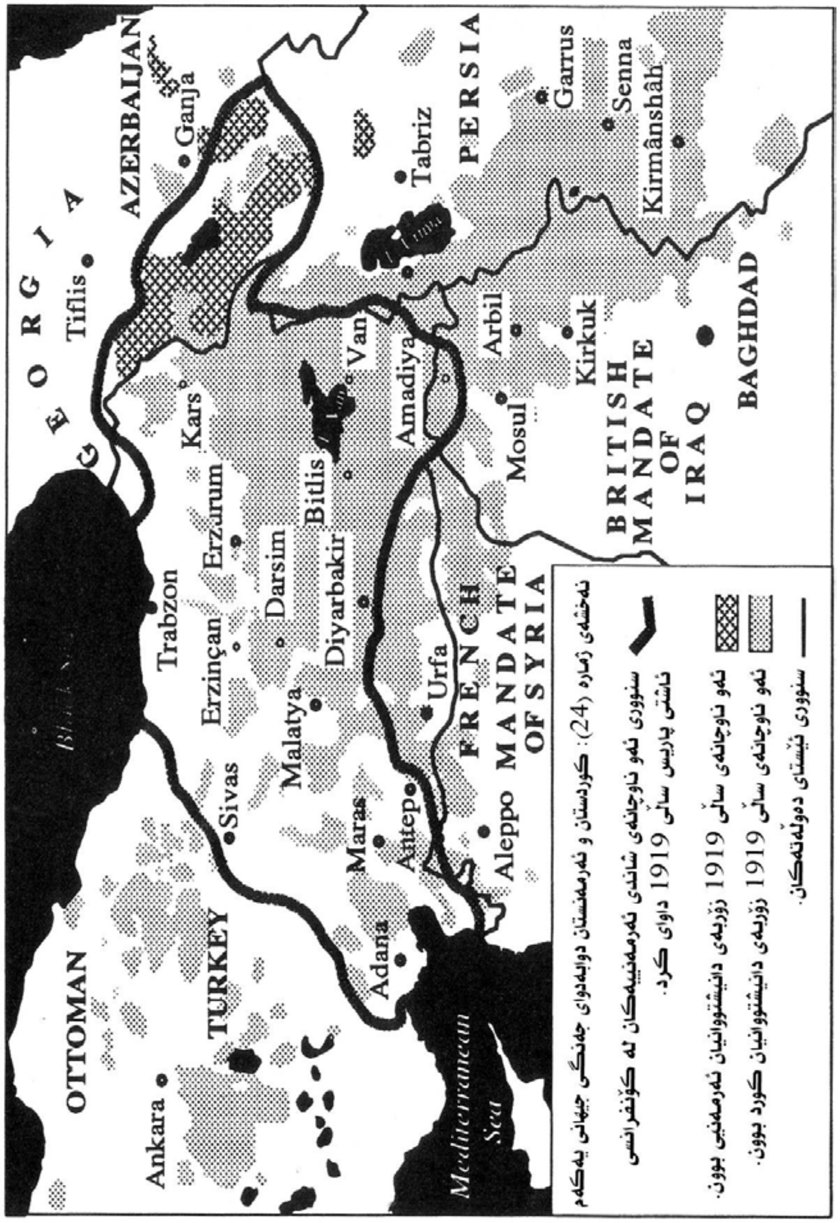

نەخشەی ژمارە (24): کوردستان و ئەرمەنستان دوابەدوای جەنگی جیهانی یەکەم

کونگریسی ئەمـەریکا خاوەنداریەتەکـەی ڕەتکـردەوە، ئـەو هۆیانـەی کـە کـۆنگرێس دانـی ئەمانە بوون: 1) دەبوە مایەی تێوەگلانی ئەمەریکا لە شەڕی کۆلۆنیالی جیهانـدا و چـەقین لـە زەلکاوەکانیدا، لە کاتێکدا ئەمەریکا خـۆی وڵاتێکـی دوورەپـەرێز بـوو، ئـەو تێوەگلانـەش هـیچ سـوودێکی پـێ نەدەبەخـشی 2) چ کوردسـتان چ ئەمـەریکا، زۆر لێـك دووربـوون و هـیچ پەیوەندییەکی دەریاییان پێکەوە نەبوو 3) تێوەگلانەکە بێ سوودبوو، چونکە بریتانیا بڕیـاری دابوو کوردستان ببەستێتەوە بە خۆیەوە و بـەو جـۆرەش بهێڵێتـەوە، تـا سـامانە نەوتیەکـەی هـەموو بکاتـە گیرفـانی خۆیـەوە (بڕوانـە stvers 1982) کـە وڵاتـە یـەکگرتووەکان نـەیتوانی خاوەنداریەتی کوردستان بکا، ئیتر بریتانیا، کە بەتاکە سواری مەیدان مایەوە، ئەوەندەی تری لە خاکی کوردستان کە بە چەوری دەزانـی خـستە سـەر قەڵـەمڕەوی خـۆی، ئـەوەبوو هـەموو ویلایەت (هەرێمی) مووسڵ (ناوەندی کوردستان)ی کە کۆنە خاکێ عوسمانیی بوو، بە ناوچـەی کوردنـشینی کەرکووکـەوە کـە هـەر گۆشـەیەکی لـە نەوتـدا بلقـی دەدا کـردە مـاڵی خـۆی، سـەرزەمینەکە هـەموو خرایـە سـەر وڵاتـی عێـراق کـە بـە نـاوە عـەرەبی و لـە ڕاسـتیدا لـەژێر خاوەنداریەتی بریتانیادا بوو لە پاڵ بڕیارێکی کۆمەڵەی گەلان (عصبة الأمم) دا کە دەبێ ڕێز لـە ئارەزووە نەتەوەیی و ئەتنییەکانی گەلی کورد لەلایەن بەغدادەوە بگیرێ.

لە (24) ی حوزەیرانی (1923) دا ڕێککەوتننامەیەکی تر لە لۆزان (سویسرا) ئیمزاکرا کـە هەموو سەرزەمینی ئەنەدۆڵی، بە کوردستانی باکوور و ڕۆژهەڵاتەوە، کردە موڵکی تورکیا. ڕوون و ئاشکرابوو کە کوردستانێکی سەربەخۆ لە ئەنەدۆڵ بێ هیچ گومانێك دەبووە مایەی شلکردنی چنگی بـەریتانیا لـە کوردسـتان و گەنجینـە نەوتیـە بـێ بنـەماکانی (Nash-1976)، لەبـەر ئەمـە بریتانیا بە خۆشییەوە ڕێ خۆشکەریی بۆ کۆماری تازە پێگرتووی تورکیا کـرد دەسـت بەسـەر بەشـەکەی تـری کوردسـتانی عوسمانییـدا بگـرێ. لـە پەیماننامەکـەدا، بـۆ ئـەوەی دەوڵەتـە ئەوروپاییەکان بە یەکجاری ئابڕوویان نەچێ و بۆ ئەوەی نەوترێ کە بە یەکجاری بڕیارنامـەکانی و ویلسنیان لەمەڕ مافی چارەنووسەوە بۆ کەمینە نەتەوەییەکان خستۆتە ژێر پێوە، هـاتن لـە بڕگەکانی 37–44 ی پەیماننامەکەدا هەندێ گوایە دەسەبەرکارییان بۆ مافی کەمینـەکان دانـا، کەچی ئەوەی جێی سەرسووڕمانە لەو بەڵگەنامەیەدا، ناوی هـیچ یـەکێك لـەو کەمینـە ئەتنیانـە نەهێنراوە کە فرێ درانە ژێر دەستی تورکانەوە.

لەپەنای ئەوەدا کە بڕگەی 38، مافی ئایین و بەجێهێنانی داب و نەریتی بۆ هەموان دەستەبەر کردووە، هەروەها ئازادی گواستنەوە و کۆچکردن بۆ نامسوڵمانان، بڕگەی 39 ئازادی زمانی بۆ هەموو پێکهاتە ئەتنییەکان دەستەبەر کردوە و دەڵێ:

هیچ سنوور بەندییەك نابێ لەسەر بەکارهێنانی هیچ زمانێك لەلایەن هاووڵاتیەکی تورکەوە دابنرێ لە گفتوگۆ کردنی تایبەتیدا لە بازرگانی و ئایینی و چاپەمەنی یان بڵاوکراوەی هەمە جۆرەدا یان لە کۆبوونەوە گشتیەکاندا، لەگەڵ بوونی زمانی ڕەسمیدا، دەبێ ئاسانکاری تەواو بۆ ئەو هاووڵاتیە تورکانە بکرێ کە بە زمانی تورکی نادوێن، زمانەکەیان بۆ قسەکردن لەبەردەم دادگاکاندا بەکاربێنن.

بۆ بەرگرتن لە دەرکردنی یاسای تر لە تورکیا کە بێتە مایەی پووچەڵکردنی ئەم دەستە بەرییانە.

بڕگەی 37 دەڵێ: تورکیا ملکەچ دەبێ بۆ ئەوەی هەر ئەندامێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان مافی ئەوەی هەبێ کە سەرنجی ئەنجوومەن بۆ هەر شکاندن یان مەترسی شکاندنێك ڕابکێشێ کە بکەوێتە سەر هەر یەکێك لەم پابەندیانەو کەوا لەو کاتەدا ئەنجوومەن بۆی هەیە کردەوەی وابکات یان فەرمانی ئەوتۆ بدات کە بەباش و پێویستی بزانێ لەو بارودۆخەدا.

بە هەرحاڵ، تورکەکان کە دەیانزانی هێزە هاوپەیمانەکان ئەوەندە لەسەر ڕەچاو کردنی بڕگەکانی 38-39 پێداگرنین، فەرمانێکیان لە (3)ی مارتی 1923دا، واتا لە ساڵێ کەمتر دوای ئیمزاکردنی پیماننامەکە دەرکردوو بەگوێرەی ئەو فەرمانە هەموو قوتابخانە و ڕێکخراوە و چاپەمەنی، هەروەها قوتابخانە و کۆمەڵە ئایینیەکانیان قەدەغە کرد. ساڵێك دوای ئەوە، واتا لە شووباتی 1925دا، کوردەکانی ئەنەدۆڵ یەکەم زنجیرەی ڕاپەرینی خوێناوی فەلاکەتباریان دژ بەکووتەڵە کۆمارەکەی تورکیا بەرپاکرد.

ئەم یاخی بوونە گشتیە بە سەرکردەیی شێخ سەعیدی ڕابەری[16] ڕێبازی سۆفیگەریی

---

[16] دوکتۆر جەبار قادر لە بارەی ڕابەرایەتی شۆڕشەکەوە دەڵێ: "…. هەروەها سەرکردەی ڕاپەڕینەکە شێخ سەعیدی پیرانیان، کە تەنها بە هەڵکەوتوو بەهۆی بەرپابوونی پێش وەختی ڕاپەڕینەکەو دەسگیرکردنی سەرکردە ڕاستەقینەکانییەوە بەرلەوەی بگەنە ناوچەکانی سەرهەڵدانەکە، خۆی لە جێگەی کەسی یەکەمدا بینییەوە، دوای دیلکردنی ڤایلکرد بۆ ڕەزگارکردنی سەری خۆی، کە بەدی نەهات، سرووشتی نەتەوەیی و کوردایەتی بزاڤەکە بشێوێنێ و بانگەشەی ئەوە بکات کە ئەو و هەڤاڵەکانی بۆ ئیسلام و گەڕانەوەی خیلافەت و سەڵتەنەت لەسەریان هەڵداوە – وەرگێڕ (بڕوانە: دۆزی کورد لە تورکیا، دوکتۆر جەبار قادر، ڕۆژنامەی ڕێبازی ئازادی ژمارە(357)ی 2004/12/28).

سوننی نەقشبەندی كرا كە خۆی بە بنەچە كوردێكی دیمیلی بوو (بڕوانە ڕێبازە سۆفیەكان). هەرچەندە یاخیەكان زۆربەی ناوچەكانی دیاربەركر و دەرسیم و ئەلازیگیان گرتبوو لە مارتی 1925دا، ڕكەبەركێی ناو هۆزەكی ڕاپەڕینەكەی پەكخست ئەوەندەی پێنەچوو سوپای كۆماری توركیا شۆڕشەكەی دامركاندەوە و شێخ سەعید و چەند كەسی لە فەرماندە سەرەكیەكانی لە حوزەیرانی هەمان ساڵدا لە سێدارەدران.

ئەم ڕاپەڕینە زیاتر لەوەی ڕاپەڕینێكی نیشتمانی كورد بێ، تا ڕادەیەك بگرە ئەولاتریش كاردانەوەیەكی ئایینی بوو بەرامبەر بە پڕۆگرامە دنیاداریەكانی ئەتاتورك لە كارەساتەكەدا كوردە عەلەوییەكان بەگشتی پشتی كۆمارە دنیادارەكەی ئەتاتوركیان گرت. چونكە دیسانەوە لە ڕوودانەوەی قەتڵوعام و ڕەزالەتەكانی 1880 كانی شێخ عوبەیدوڵا دەترسان ئەمجا لەسەر دەستی شێخ سەعید (ئەمە هەرگیز مانای ئەوەنیە كە كوردە عەلەوییەكان لە كوردەكانی تر كەمتر نیشتمان پەروەر بوون. ڕاستییەكەی ئەوان خۆیان بوون كە یەكەم ڕاپەڕینی نیشتمان پەروەرانەی پاش جەنگی جیهانیی یەكەمیان بەرپا كرد هەرچەندە مەیدانی شۆڕشەكەیان تەسكتربوو، ئەوەبوو ساڵی(1920) هۆزی گەورەی قۆچگیری عەلەوی ڕاپەڕی و ئاڵای شۆڕشی هەڵكرد، جگە لەمە، هەر ئەم عەولەویانە خۆیان دوایی بوون بە قوربانیی دڕندانەترین هێرشی دژ بە كورد كە كۆماری تازەی توركیا ساڵی 1937- 38 لە قەسابخانە بەناوبانگەكەی دەرسیمدا كردی، وەكو لە خوارەوە باسی دەكەین بە هەرحاڵ ڕاپەڕینە سەراپاگیرەكەی ساڵی (1925)ی شێخ سەعید تەنها پێشەكییەك بوو بۆ ئەم ڕاپەڕینە.

ساڵی 1927[17] دەستەیەك كورد لە ڕووناكبیرانی ئەریستۆكرات و نوێخواز (كە تێیاندا چەند سەرۆك هۆز و كوڕ و كوڕەزای بنەماڵە میرنشینە كۆنەكانیش هەبوون) كە لە پاریس یان بە ڕەهەندەیی یان بەشێوەی تر دەژیان، حیزبێكی سیاسییان دروستكرد بەناوی خۆیبوونەوە (بەهۆیبوون یان هویبونیش- واتە سەربەخۆیی- ناسرابوو) پاش هەرەسهێنانی ڕاپەڕینەكەی شێخ سەعید، ئەوان لە لوبنانەوە ساڵی 1927 بانگی دروستكردنی حكومەتێكی دوور وڵاتیی كوردییان دەركرد و كەوتنەخۆ بۆ پەیداكردنی پشتگیریی جەماوەر بۆ ڕاپەڕینێكی چەكدار لەگەڵ داهاتنی ساڵی ئاییندەدا.

---

[17] خۆیبوون ساڵی 1927 دامەزرا – د. كەمال مەزهەر

ڕاپەڕینەکەی خۆیبوون لەوەی شێخ سەعید جیابوو، بەوەی کە سایشتێکی نوێخوازانەی بەرامبەر مەسەلەی نەتەوایەتی کورد هەبوو و هەوڵیان دەدا کۆتایی بە ڕکەبەرکێی نێوان هۆزەکان بهێنن و دەوڵەتێکی یەکپارچەی سەربەخۆی کورد پێك بێنن کە ڕێبازی دنیادارانەی هەبێ. دانەر و دارەڕاکەی ئەم ڕێبازە نوێ و سەردەمیانەیە، دوو ڕۆڵەی سەرتۆپی بنەماڵەی میرزادەی ڕۆژەکی بەدرخانی بتلیس سورەییا و کامەران بوون کە ڕۆڵی سەرەکییان هەبوو، لە دەرکردنی ڕۆژنامە و بڵاوکراوەی، کوردیدا تا هاوڵاتیەکانی خۆیان بەگیانی نوێخوازی و پێداویستیەکانی تری خەباتی سەردەم پاراو بکەن (بڕوانە چاپەمەنی و میدیای ئەلکترۆنی).

هێزەکانی خوێبوون بەسەرکردایەتی ژەنەراڵ ئیحسان نووری پاشا کە کۆنە ئەندامی بزووتنەوەی تورکە لاوەکان بوو زوو بەزوو بتلیس و وان و زۆربەی ناوچە شاخاوییەکانی گرت، هەر لە دەورووبەری دۆلی وانەوە تا دەگاتە چیای ئەرارات، بەڵام سەرکەوتنەکانیان زۆرخایەن نەبوو.

کوردەکانی دەرەوەی ئەرارات وەکو شێخ ئەحمەدی بەرزانی لە کوردستانی عێراقی ئێستا، جۆرە یارمەتیەکی سەربازی خۆیبوونیان دا، بەڵام هێندەی پێ نەچوو لەژێر فشاری تورکیادا، ئینگلیز و فەرەنسییەکان کەوتنە تەگەرەسازی لێیان و یارمەتیەکەیان پێیان وەستاند دوای ئەوە حکوومەتی ڕەزاشای ئێرانیش ئەو دەستی یارمەتیەی کێشایەوە کە بۆی درێژ کردبوون. دەستکێشانەوەکەی ئێران بەرامبەر بە هەندێ دەستگرتنەوەی سیاسی و زەمینی تورکیا بوو بۆی، ئەوەبوو تورکیا وازی لە دەشتی پان و بەپیتی دوستان و بڵندایە ستراتیژیەکانی قوتووری باکووری ڕۆژاوای ورمێ بۆ ئێران هێنا (گوایە تورکیا لە بەرامبەردا لووتکەی ئەراراتی دەسکەوت کە گشت کەسێ دەزانێ هیچ بایەخێکی نیە) کە یارمەتی دەرەکیی لێ بڕا، شۆڕشەکە لە هاوینی ساڵی 1939دا لەلایەن سوپای تورکەوە تێکشکێنرا. تورکەکان ڕێگایان درابوو سنوورەکان ببەزێنن تا بتوانن دواشوێنە قایمەکانی شۆڕشگێڕەکان لە چیای ئەراراتدا داگیرکەن. ژەنەراڵ ئیحسان نووری پاشا خۆشی ناچار بە پەناهەندەیی هەتاهەتایی کەوتە تاران (بڕوانە نووری پاشا 1986).

پاش تێکشکانی هەڵگەڕانەوەکە، بەرنامەیەکی دامرکاندنەوەی خێرا لەسەرزەمینە کوردنشینەکانی تورکیادا خرایەکار. بێڕەزایی کرداره سوپاییەکانی تورکەکان ئەوەندە لە

ڕادەبەدەر بوو، كە هەموو ناوچەكەی كرد بە دۆزەخێكی لەوزە بەدەر، قەتڵوعام و وێرانكردنی دڕندانە شوێنبیری نەكرد. شوێنێكی دوور دەستی شاخاوی وەكو دەرسیم، واتە ناوچەرگەی هەرێمی كوردە دیمیلییەكان و مەڵبەندی جەنگاوەرو میرنشینە دیمیلییەكانی سەدەی ناوەڕاست خاپوركراو بوو بە وێرانە.

بەهاری ساڵی 1937 سوپای تورك هێرشێكی "بنەبڕ"كەرانەی بردە سەر هەرێمەكە، لەم هێرشەدا چەك نەما نەخرێتەكار، بە گازی ژەهراوی و تۆپخانەو تەنانەت بۆمبارانی ئاسمانییشەوە لە تشرینی یەكەمی (1938)دا گشت ناوچەكە، كە تەنها گومانی ئەوەی لێدەكرا هاوسۆزبێ لەگەڵ شۆڕشەكەدا، "دامركێنرایەوە".

بە هەزارەها كەس كە خۆیان كوتابووە ناودارستان و بڕوونیەكانەوە لەناوچوون، دەیەها ئاوایی نشین خۆیان لە بڵندابییەوە هەڵدێراو مردن. ژن و كچێكی زۆر خۆیان فرێدایە ناو ئاوەوە خنكان تا خۆیان لە ناموس شكێنی لەسەر دەستی سەربازە توركەكان بپارێزن، دەرسیم ئەوەندە بێ بەزەییانە سەراپا خاپوور كرا، كە تەنانەت ڕۆژنامە توركەكان هاواری "دەرسیم نەما"[18] یان لێوە بڵندەوە بوو، ئەمان هەمان قسەكانی سیپیۆی ژەنەراڵی ڕۆمیان بەكارهێنا كە دوو هەزار ساڵ لەوەبەر پاش خاپووركردنی شاری كارتاگ وتبوونی (بڕوانە سافڕاستیان 87/1948) ئیتر لەوە بەدوا ململانێی چەكدار تا ساڵی 1981 لە كوردستانی توركیا ڕووی نەدا (نەخشەی ژمارە 25).

ئەو لە كزیدانەی، لە ژمارەی دانیشتووانی كوردی توركیادا ڕوویدا، كە سەرەتا لەبەر كوشت و كوشتار و لە (940)یش بەدواوە لەبەر كەمی زاوزێی سرووشتیی بوو، لە (1950)كاندا نیشانەی دەركەوت بەوەی كە كۆمەڵگای كوردەواری بەرەو توانەوە و لەناو چوون دەبا. كە هەستیان بەمەكرد، هەردوو سەرۆك وەزیر، مەندەریس و بایار گوریسی هەندێ سیاسەتی سەختگیرانەی كۆنیان شلكرد، تەنانەت هەندێ چاپەمەنیش بە زمانی كوردی ڕێی پێدرا بە هەرحاڵ، ئەو كەم بڕشتیە دیمۆكرافیە دەركەوت تەنها شتێكی كاتی بووە، چونكە هەر هەندەی نەبرد مەكینەی كارای زاوزێكاری كورد كەوتەوە خۆ، بەڵام چ كەوتنەخۆیەك، (بڕوانە دیموگرافیا).

یەكەم بەڵگەی هەستپێكراوی دەوڵەت لە بارەی ئەم برشت چاكییەی وەچی كوردانەوە

---

[18] -De Lenda Est Dersimo (1) بڕوانە "كورد و كوردستان" نووسینی ئارشاك سافڕاستیان وەرگێڕانی ئەمین شوان لە ئینگلیزیەوە – ل 132.

لەوەدا دەرکەوت، کە ئیتر لە ئامارگیرییــە گــشتییەکان دانیــشتوواندا، باســی ڕەگــەز و نەتــەوە وەلانرا.

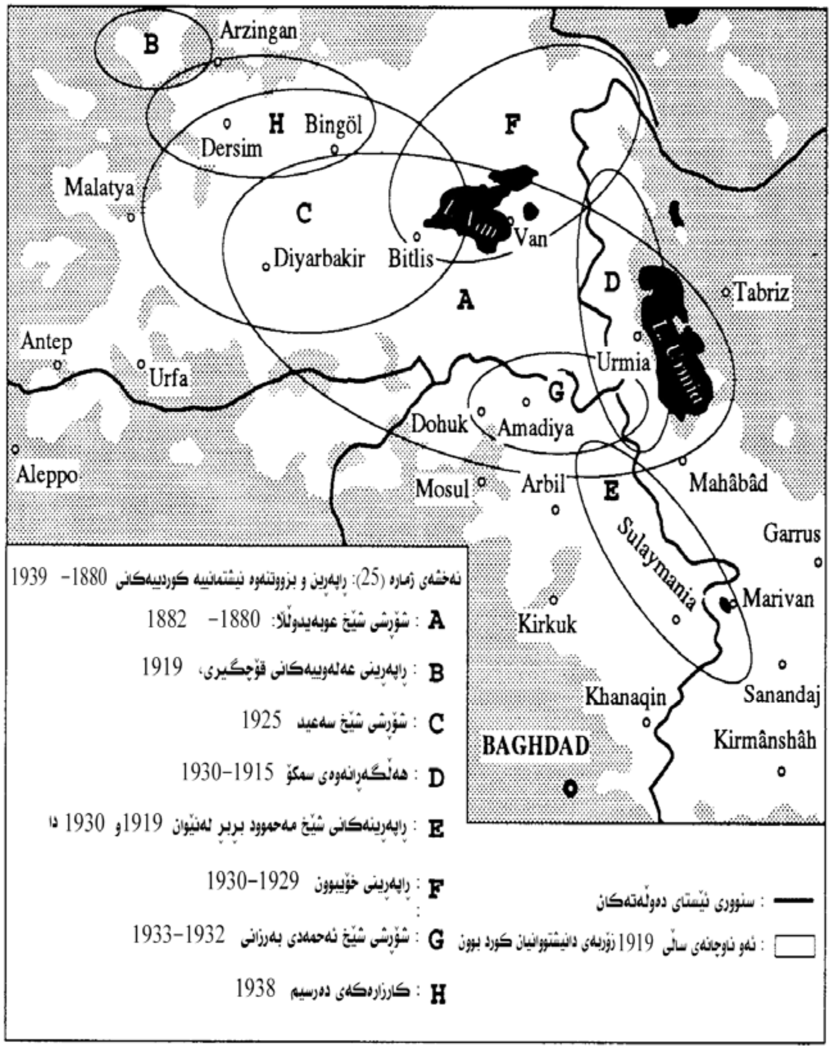

ڕژێمە عەسکەریەکەی جەمال گورسەل کـە لـە کودەتاکـەی 1960 هێنرایـە سـەر مـەکۆی دەســەڵات، سیاســەتە کۆنــە ســەختگیرانەکانی خــستەوە کــار تــا گوایــە ســنوور بــۆ ئــەو بەرزبوونەوەیە دابنێ کە لە ژمارەی دانیشتووانی کورددا هـاتبوە دی. ئـەوەبوو چـەند کۆمەڵـە

هێزی كورد لە وڵاتی خۆیان جێلەق كران و گوێزرانەوە و لەنێوان ساڵانی 1961 تا 1963 دا، 26 رووناكبیری كورد لە سێدارەدران. ئەو چەند حكوومەتە یەك لەدوای یەكەی كەلە دوادوای (1960)ە كاندا هاتنە سەر كار، بەشێوەی جیا جیا سەودایان لەگەڵ مەسەلەكەدا كرد، هەندێكیان بەرنامەی یەكجار توندیان گرتەبەر و هەندێكیان، ئەو توندكاریەیان خاوتر كردەوە كە لە سەردەمی گۆرسەلدا خرابوە كار.

لە عێراقدا، هەر لەو دەمەوە كە حوكمی خاوەنداریەتی بریتانیا داسەپێنرا، بریتانیەكان كەوتنە شێوە ڕەفتارێك لە بەرامبەر نەحەوانەوەی كوردەكاندا لە باكوور. بەهەرحاڵ، كوردەكان هەرگیز لەگەڵ هێزە ئیمپریالیەكانی بریتانیادا كە چ لەڕووی بابەتی كەرەستەی جەنگی مۆدێرن چ لە ڕووی ژمارەوە چەند جار بەسەر ئەواندا دەشكایەوە، نەدەخرانە تای تەرازووی بەراوردەوە. ڕاستییەكەی، دەساڵ بەر لەوەی توركەكان هێزی ئاسمانی لە دەرسیم دژ بە كوردەكان بەكاربهێنن، كوردەكانی عێراق بوون بە یەكەم ئامانج لە مێژوودا كە هێزی بوردومانكەری ئاسمانی بۆ بەكاربهێنرێ، كاتێ كە هێزی شاهانەی ئاسمانیی بریتانیا لە عێراق گوندنشینە كوردەكانی كوردستانی ناوەندی بۆمباباران كرد (**Olson 1980،163**).

لە باكووری عێراق، ساڵی 1922 حكوومەتێكی كوردی، لەلایەن شێخ مەحموودەوە ڕاگەیەنرا شێخ مەحموود، هەرچەندە بەبنەچە نەدەچووەوە سەر كۆنە بنەماڵە میرە كوردەكان، بەڵام ئەو ڕۆڵەی بنەماڵەی بەرزنجەیی بوو، كە بنەماڵەیەكی ناسراوی ڕابەری ڕێبازی سۆفیگەری قادریین بۆیە لەو كاتەدا كە خۆی لە سیاسەتیش ئەسوو، پشتی بە پشتگیرێكی بەتوانای ئایینییش ئەستوور بوو. پێگای شێخ لە بەشی باشووری كوردستانی عێراق و شوێنێك بوو كە بە كرمانجی باشوور دەدوێن و كەمتر خێڵەكی و زیاتر شارستان نشینن ئێستا ئەوێ بە پێگەی جەلال تاڵەبانی و یەكێتی نیشتمانی كوردستان دەخوێندرێتەوە، (بڕوانە پارتە سیاسیەكان). لەسەرەتاوە، شێخ مەحموود لەلایەن بریتانیەكانەوە كرا بە دەسكەلا بۆ ڕاگیركردن و سەراسوێی كردنی كوردەكان بۆیان، لەو خاوەنداریەیان لە عێراقدا كە تازە گرتبوویانە ئەستۆ بەڵێ ئەو، كارەی كرد، بەڵام نەك بۆ بریتانیەكان، بۆیە دەسوبرد گرتیان و یەكسەر سوورگوونی هیندستانیان كرد و تا ساڵێك لەوێ هێشتیانەوە. ساڵە و دوا خۆیان بە هیوای ئەوەی ماڵییان كردبێ هێنایانەوە، ئەو لەجیاتی ئەوە، ساڵی 1922

سەربەخۆیی کوردستانی لەژێر ئاڵای "بزووتنەوەی کودرستانی ئازاد"دا ڕاگەیاند و خۆشی بە "مەلیکی کوردستان" جاڕدا.

لە ماوەی دوانزە ساڵ شەڕ و شۆڕدا، شێخ مەحموود ئەوەندەی لەگەڵ سەرۆک هۆزە کوردەکاندا یەخەگیربوو، ئەوەندە لەگەڵ ئینگلیزەکاندا نەبوو. لە وڵاتی سلێمانی بەولاوە کە مەڵبەندی خۆی بوو، سێبەری دەسەڵاتی بڕی نەدەکرد، ئەو نوێنەری کۆمەڵگای کۆن بوو و نا کۆکیەکی زۆریشی لەنێوان ڕووناکبیر. کوردەکاندا نایەوە، کە ئۆباڵی گرفتاریەکانیان دەخستە ئەستۆی ئەو بیر و باوەڕانەی شێخ مەحموود و کۆنینەکانی چون ئەوهاییان بۆ دەکرد و پشتگیرییان لێدەکرد. بۆ سەرەک هۆزە کوردەکان ئەوەندە گرنگ نەبوو ئەو نیمچە سەربەخۆیییەی کە هەیانبوو لەژێر سایە و سێبەری شێخ مەحموود دابێ یان هی لەندەن یان بەغدا یان ئەنقەرە پشتەڵەکی ئایین بەهێزی شێخ مەحموود لای ئەوانەی لەسەر ڕێبازی سۆفیگەریی قادری سوننی نەبوون، ئەوەندە جێی بایەخ نەبوو. لەگەڵ ئەوەشدا، سێر ئارنۆڵد ویلسنی ئەفسەری سیاسی بریتانیا لە بەغدا لە ڕاپۆرتێکدا دەڵێ: "سەرەڕای هەموو ئەم تەگەرانەش چوار کەس لە پێنجی لە خەڵکی کوردستان پشتیوانی لە پلانەکانی شێخ مەحموود دەکەن بۆ سەربەخۆیی کوردستان (**Wilson 1931، 137**).

لەو چەندانەدا، هێزەکانی ئەتاتورک ڕژابوونە ویلایەتی مووسڵەوە (هەرێمی کوردستان) بۆ پشتیوانیکردنی داواکاری تورکەکان لەسەرخاوەنیی هەرێمەکە، ئەمەش دژ بە پلانەکانی بریتانیا بوو زۆربەی کوردەکان ئەوەندە بیرەوەری تاڵیان لەسەر دەستی ناسیۆنالیستە تورکەکان و هەوڵی دنیاداری ئەتاتورک تێکەڵاو بەدڕندەیی ناو بانگدەرەوەی سوپای تورک لە ناوچەکانیاندا هەبوو، کە هەموو پشتیان لێکرد و شان بەشانی ئینگلیزەکان ڕووبەڕووی سیاسەتی دەست تێوەردانی ئەنقەرە بوونەوە، هەر لەم ڕەوشەوە لە شێخ مەحموودیش تاکانەوە، چونکە ئەو هێشتا هەر دووژمنی ئینگلیزەکان بوو. ئەوەبوو ساڵی 1924 سولەیمانی پایتەختی شێخ مەحموود خۆی بە دەستەوەدا.

ساڵی 1926 کۆمیسیۆنێکی "کۆمەڵەی گەلان"، پاش باسکردنی ڕەفتاری دڕندەئاسای تورکان بەرامبەر ئاشووریە مەسیحیەکان و کوردەکان لەو ناوچانەدا کە ناکۆکیان لەسەر بوو، ویلایەتی مووسڵی دا بە عێراق و ئەو حکوومەتەی کە ئینگلیزەکان دەیانگێڕا. کۆمەڵە داوای لە

عێراق کرد، ئۆتۆنۆمی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی بۆ هەرێمە کوردنشینەکان دەسەبەربکا.

شێخ مەحمود ناشیانە لە هیوای ئەوەدابوو کە کوردستانی ناوەندی وەکو شانشینێکی سەربەخۆ لەلایەن کۆمەڵەی گەلانەوە بدرێتێ و بۆ ئەم مەبەستە بارەگای گواستەوە ئێران تا سەرلەنوێ دەستکاتەوە بەچالاکی. لەوێ لەشاری مەریوانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە بانگی شۆڕشی هەڵدا، کە لەوێ لەلایەن هێزەکانی ئێرانەوە هەڵکەندرا، ناچار گەڕایەوە سولەیمانی، کەچی دیسانەوە تووشی بەرهەڵستی هات لەلایەن ئینگلیزەکان و لە بەهاری (1920)دا ڕاپەڕینەکەی دامرکێنرایەوە.

لە ساڵی (1927)یشدا بەشی باکووری، بەکرمانجی باکوور دووی کوردستانی عێراق بوو بە گۆڕەپانی ڕاپەڕینێکی تر، کە زۆر سرنجکێش بوو. ڕابەرایەتی ئەم ڕاپەڕینە لەلایەن سەرکردەی ئایینی پایەبەرز و خۆشەویستی هۆزی بەرزان شێخ ئەحمەدەوە دەکرا، ئەو براگەورەی سەرکردەی سیاسی بەناوبانگی کورد ژەنەڕاڵ موستەفا بارزانی بوو لەهەمان کاتیشدا ڕابەری ڕێبازی سۆفیگەری دەسەڵاتبلاوی نەقشبەندی بوو. شێخ ئەحمەد بەربەرەکانێی ئینگلیزەکان و تورکەکان و عەرەبەکان و بگرە هەندێ کوردی خۆوڵاتیشی کرد (هۆزی نەیاری برادۆست).

وەکو ئەو هەموو نەیارە کەم بن، شێخ بەرەنگاری ئیسلامەتی ئادەتییش بوەوە بەوەی بانگی ئایینێکی نوێی هەڵدا کە بریتی بوو لە تێکەڵکێشی کردنی ئایینەکانی مەسیحیەت و جوولەکە و ئیسلام لەیەك ئاییندا. لەوانەشە ئاواتی شێخ یەکگیرکردنی کوردەکان بووبێ لەڕووی ئایینەوە، بۆیە هەندێ بابەتی لە ئایینی کۆنی تیرەی فریشتەکانیشی دەخستە ناو ئەو تێکەڵە ئایینیەوە و خۆشی وەکو بەرجەستەکەری گیانی گەردوونیی نیشان دەدا، (بڕوانە تیرەی فریشتەکان) (لەم داوایەدا ئەو تاکە کەس نەبوو، ساڵی (1939) سولەیمان مورشیدی ڕابەری عەلەوی نوسەیری داواکاری بەرجەستەکەری ئاسمانیی بۆ خۆی هەڵدا) (بڕوانە حۆرانی 1947– 88).

پاش چەند ساڵێ یەك لەدوای یەکی شەڕ و شۆڕ، هێزەکانی بریتانیا توانیان هێزەکانی شێخ ئەحمەد بشکێنن. هێزەکانی عێراق و بریتانیا، لەلایەن هێزی ئاسمانی شاهانەی بریتانیاوە بە توندی پشتگیری دەکرا، تەنها دەرکەوتنی تارمایی ڕەشی بۆمبا هاوێژەکان

زەندەقی گوندنشینە کوردەکانی دەبرد گەلێ زیاتر لەو وێرانکاریەی بۆمباکانیان لەگیان و ماڵی ئەو خەڵکەدا دەیکرد.

بەشـکاوی، شـێخ ئەحمـەد ڕووی کـردە تورکیـا، بـەڵام دوای ئـەوە دەسـگیرکرا و بـە دوورخراوەیی ڕەهەندەی باشووری عێراق کرا... براگەورەیی هۆزەکـەش چـووە دەسـتی مـەلا مستەفای برای، مەلا مستەفا لەساڵی (940)ەوە دوای خولیـای ئۆتۆنـۆمی بـۆ وڵاتـی کـوردان کەوتووە، بەڵام لە (1960)ەکانەوە کردوویە بە پرۆگرام و ئەمە تـا ئێـستاش هـەر بەردەوامـە (بڕوانە مێژووی ئەم دواییە).

یەکێك لە ئاکامە نا هەموارەکانی خەباتی خوێناوی و دوور و درێژی شێخ مەحموود و شـێخ ئەحمەد دژ بە ئینگلیزەکان لە کوردسـتانی ناوەنـد، چـاك و خـراپ، بـەوە شـکایەوە کـە ئـیتر بریتانیا ئەو ئارەزووەی نەما حوکمڕانی ناوخۆیی بدا بە کوردان، بەو جۆرەی کە لە بڕیارەکـانی کۆمەڵەی گەلاندا دەربارەی گونجاندنی کوردستانی ناوەنـد لـە چوارچـێوەی دەوڵـەتی عێراقـدا هـاتبوو. ئـەو پەیماننامەیـەی سـاڵی (1930) لـەنێوان ئینگلتـەرە و عێراقـدا گرێـدرا، کـە سەربەخۆییدا بە عێراق ساڵی (1932) نەك هەر باسی ئۆتۆنۆمی تێدانەبوو، بگـرە هـەر بـەلای شتی ئەوهاشدا نەچوو بوو بۆ کوردان.

ساڵی (1931) شێخ مەحموود دیسانەوە بـە نیـشانەی نـاڕەزایی دەربڕینـەوە لەبەرامبـەر پەیماننامەکـەدا، بـۆ دواجـار ئـاڵای ڕاپـەڕینی هـەڵکردەوە. دیـاربوو پـاش سـاڵەهای سـاڵی تێکۆشانی بێهودە بۆ سەربەخۆیی، هاتبووە سەر داواخوازی بۆ کوردستانێکی ئۆتۆنۆمی بـەڵام ئینگلیزەکان بەمەش ڕازی نەبوون. ئـەوەبوو لـە کـانوونی دووەمـی (1931)و پـاش سـاڵێکی تەواوی شەڕ و شۆڕ هێزەکـانی شـێخیان پەکخـست واتـە تـەنها (16) مـانگ دوای تێکـشکانی ڕاپەڕینەکەی خۆیبوون لە تورکیا.

تـاکو ئێـستاش ئاشـکرا نـەکراوە بۆچـی لـە دوادوا و پـاش پامـاڵکردنی یـەکجارەکی شـێخ مـەحموود و بزووتنەوەکـەی لـە کۆتـایی سـاڵی (1931)دا سیاسـەتمەدارە ئینگلیزەکـان، لـە دواچـرکەدا هەنـدێ برگـەی نوێیـان خـستەسەر پەیماننامـەی سـەربەخۆیی یەکـەمی سـاڵی (1931)ی ئینگلیـز و عێـراق و بـە گـوێرەی ئـەو برگانـە خوێنـدن بـە زمـانی کـوردی لـە قوتابخانـەکان و هەڵبـژاردنی فەرمانبـەری خۆمـاڵی لەناوچـەی کوردسـتانی عێراقـدا کـران بـە مافێکی تایبەتی بۆ کوردان تۆ بڵێی خۆڕاگریی مەردانەی شـێخ مـەحموود لـە بەرامبـەر هـەموو لێقەومانەکاندا، سەرەنجام بوو بـێ بەمایـەی بـەزەیی و ئازائافـەرینی نـەیارە ئەوروپاییـەکانی؟ (بڕوانە کەسایەتی نیشتمانی). لە (1932) بەدواوە، بۆ جاری یەکەم پاش(1914)، جـۆرە

خامۆشییەك باڵی بەسەر دەشتودەری فەلاكەتزەدەی كوردستانی ناوەندا كێشا.

كۆماری مەهاباد:

لە پایزی(1940)دا، لە ئەنجامی داگیركردنی ئێران لەلایەن هاوپەیمانانەوە كوردەكانی ئێران دەستیان بە بزووتنەوەیەكی سەربەخۆیی خوازانە كرد. كوردەكانی ئێران، لە ئەنجامی نائارامی و بێ ئاسایشی دوور و درێژ و دەسشێوەردانی سوپای سۆڤیەت لە ئابووری وڵاتەكەیان و ئەو برسیەتی و گرانییەی لێی دەكەوتەوە، ساڵی (1945) كۆمارێكی كوردی سەربەخۆیان لە مەهاباد دامەزراند. هێزەكانی كۆمار، ئەوەندەی پێنەچوو كە سەرزەمینەكەیان بەرەو باشوور تا سنەو كرمانشاه پانكردەوە، بەڵام، كە لە شەڕی دیواندەرەدا شكان ناچاربوون بكشێنەوە ناو سەرزەمینیكی تەسكی پشت هێڵەكانی سوپای سوڤیەتەوە لەو بەشەی خاكی ئێراندا كە داگیریان كردبوو (بڕوانە نەخشەی ژمارە 26) كۆمارەكە تەنها ساڵێكی تەمەن بەسەربرد (كانوونی یەكەمی 1945– كانوونی یەكەمی 1946).

(نەخشەی ژمارە 26)

لەو ماوەیەدا هەموو دامودەزگاو وەزارەتەكانی دەوڵەتەكە دروستكران و كەوتنە كار، تا لە ئەنجامدا لەسەر دەستی سوپای ئێران تەفرو تونا كرا.

بە هەرحاڵ، ڕاستی مەسەلەكە وابوو كە كۆماری مەهاباد، وەكو هەموو خەڵك ناوی دەبا، دەسكردێكی ئەو هێزانەی سۆڤیەت بوو كە ئێرانیان داگیر كردبوو (سۆڤیەتیەكان لە تەورێزیش كۆماری دیموكراتی ئازەربایجانیان پێكهێنابوو). ئەم دوو قەوارەیە بێ یەك و دوو كردن دوای تەواوبوونی جەنگ دەلكێنران بە یەكیەتی سۆڤیەتەوە.

هەر كەسێ تۆزقاڵێك مێشك لە كەللەیدا هەبێ، چاك ئەوە دەزانێ كە ئەم دەوڵەتە كوردە بچووكترین دەرفەتی مانەوەی لەبەر دەمدا نەبوو، ئەگەر بە تەواوەتی لە دەستی ئێران دەرچوووبایە، یان یەكێتی سۆڤیەت چەتری پشتگیری سوپایی لەسەری لابردایە، وەكو ڕوویدا. ئەوەبوو سوپای ئێران بە ئاسانی مەهابادی گرتەوە و قازی محەممەد و یارانی لە مەیدانی هەرە گەورەی شارەكە بەداردا كران، بەم جۆرە كۆماری مەهاباد لاپەڕەی ژیانی

هەڵدرایەوە.

ئـەو ماوەیـەی کـە دەکەوێتـە نێـوان ڕووخـانی کۆمارەکـەو پـێش ئـەو هەڵگەڕانەوەیـەی موستەفا بەرزانی ساڵی (1960)لە عێراق سەرکردەیی کرد، بەکەم ڕووداوترین ماوەی مێژووی نوێی کورد دەژمێرریێ، چەند وردە پێکداپرژانێك، یان هەندێ ناڕەزایی دەربڕینی چەکداریان بیێ چـەکی دژ بـە سیاسـەتی ئـەم حکوومەتـە لێدەرچـێ، کوردسـتان بـە ماوەیـەکی پێویـستی پیاچوونەوە و حەسانەوەدا تێپەڕی، ئەمە کوردەکانی بۆ ماوەیەکی نوێ و دراماتیکی لە ژیـانی نەتەوەییاندا ئامادەکرد کە لەدەیەی شەستەکانەوە دەستی پێکرد.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: William Eagleton, *The Kurdish Republic of 1946* (London: Oxford University Press, 1963); Arshak Safarastian, *Kurds and Kurdistan* (London, 1948); Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* (Austin: University of Texas Press, 1989); Gerard Challiand, *People Without a Country* (London: Zed Press, 1980); David Adamson, *The Kurdish War* (London: George Allen and Unwin, 1964); Lord Kinross, *Ataturk: The Rebirth of A Nation* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1964); Martin van Bruinessen, *Agha Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Rijswijk: Europrint, 1978); Albert Hourani, *Minorities in the Arab World* (New York: Oxford University Press, 1947); Theodore Nash, "The Effect of International Oil Interests upon the Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perspective on the Conference at Sèvres, August 10, 1920," *International Problems* 15, 1-2 (1976); William Stivers, *Supremacy and Oil: Iraq, Turkey, and the Anglo-American World Order, 1918-1930* (Ithaca: Cornell University Press, 1982); Elmer Bermon Sovill, "The Royal Air Force, the Middle East and Disarmament, 1919-1934," unpublished doctoral dissertation (Kalamazoo: Michigan State University, 1972); Stephen Longrigg, *Iraq, 1900-1950: A Political, Social, and Economic History* (London: Oxford University Press, 1953); Stephen Longrigg, Oil in the Middle East: Its Discovery and Development (London: Oxford University Press, 1968); Ernest Main, *Iraq: From Mandate to Independence* (London, 1935); Sir Arnold Wilson, *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties* (London, 1931); William Westermann, "Kurdish Independence and Russian Expansion," *Foreign Affairs* 70-3 (Summer 1991); Ihsân Nouri Pâshâ, *La Revolt d'Agri Dagh* (Geneva: Editions Kurdes, Genev PV, 1986).

مێژووی ئەم دواییانە: لە (1960)ە و تا ئێستا

ئـەم سـەردەمە، سـەردەمی سـەرلەنوێ جـوان بوونـەوەی ژیـانی نیـشتمانیی كـوردە. لـە (1960) كاندا رێگا بازرگانیەكان گەڕانەوە كوردستان و قـەوارەی چـالاكییە بازرگانیـەكان لـە (1970) كانـدا گەیـشتنە ئاسـتێكی سەرسـوڕێنەرە. ئەمـە، هەنـدێكی، دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو بووژانەوەیەی كە ئابووری چ ئێـران چ عێـراق، لـە (1980) كانـەوە وە دەسـتیانهێنا و كـورت بوونـەوەی ئـەو رێگایانـەی كـە وڵاتـەكانیان بـە بازاڕەكـانی ئـەورووپاوە لـە رێگـای توركیـاوە دەبەستا. ئەم رێگا بازرگانیانـە لـە چـەندین دەرگـاوە بـە كوردسـتاندا تێدەپـەڕین. بازرگـانیی كوردستان لە چەندین سـەدەی نووسـتنەوە، بـە هـەنگاوی سەرسـووڕێنەر بـەرەو دوا دواكـانی سەدەی بیستەم دەگوازێتەوە (بڕوانە بازرگانی).

پیاو نابێ زۆر زیادەڕۆیی بكا لە باسی ڕۆڵی كاروانچیەتی بازرگانیی جیهانی لە بوژاندنەوەی ئـابووری كـورد و ژێـر خانەكانیـدا، هـەروەها لـە كاردانـەوەی كۆمەڵایـەتی و كەلتووریـدا. ئـەو وێرانكاریەی كە وەستانی ئەوجۆرە بازرگانیـە كردوویـەتی لـە ئـابووری كوردسـتاندا، ئێـستاش شوێنی هەر دیارە (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ).

ئەو پێشكەوتنە ئابووریە گەورانەی كە لەم گۆڕانـە، لەسـەرخۆ بـەڵام بنەڕەتیـە، وەدەسـت هاتن، لە دروستكردنی رێگاوبـان و سیـستەمی پەیوەسـتكاری نـوێ و بەگەڕخـستنی پـرۆژەی كشتوكاڵی جۆراوجۆر و بەرنامەی چاككاری لە بواری كاروبـاری شارسـتانییدا خـۆ دەنـوێنن. لەهەمان كاتیشدا كاروباری شارسازی و خوێندەواریی بە پلەی بەرز بەرز هەڵكشاون، چینێكی ناوەندیی هەراشی كـورد پـاش نزیكـەی چوارسـەد سـاڵ لـە بـەین چـوون، واخەریكـە دێتـەوە كایەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا كە كوردەكانی توركیا لـە هـەمووان زیـاتر لـەم پرۆسـەیە سـوودمەندبوون، بـەڵام كوردەكـانی عێـراق لـە گشت لا پـتر سەروەشـێنتر بـوون، هـەر لەبـەر ئـەوەش سـەرنج كێـشتربوون، هەرچـەندە ئـەوان بـە ژمـارەی دانیـشتووان تـەنها (17٪)ی ژمـارەی هـەبوو كوردانیان دەگرتەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی كوردستانی عێراق هەمیـشە لـەناو بـشێونی و شـەڕ و

شۆڕدا بووە، زیاتر سەرنجی هەموو خەڵکانی دەور و بەر و گشت جیهانی بۆلای خۆی کێشاوە، هەر لەبەر ئەمەشە کە خەڵکێکی زۆر بەو هەڵەیەدا چوونە کە ئەم پارچـەیەی کوردسـتان ڕۆڵـی هەرە سەرەکیی بینیـوە لـەم قۆناغـەی مێـژووی کـورددا. کوردەکـانی تورکیـا، کـە ئێـستا بـە گۆڕانێکی زیاتر بنەڕەتیدا تێپەڕ دەبن و لە پاشـەڕۆژی گـەلی کـورددا ڕۆڵێکـی هەرەسـەرەکیی دەبینن، لەلایەن جیهانی دەرەوە زۆر پشتگوێ خراون.

کوردەکـانی عێـراق بـە هیوایـەکی زۆرەوە پـێ دەهاوێنـە ئـەم قۆناغـەوە. لـە ڕاسـتییدا لەژێرسایەی عەبدولکەریم قاسمدا، ئەو سەرکردەیەی کە بە کودەتای سـاڵی (1958)، ڕژێمـی پادشاییەتی لە عێراقدا وەرگەڕاند، ئاڵای دەوڵەتی عێراق بە وێنەی ڕۆژ کە دروشمێکـی دێـرینی کوردە (ڕۆژێکی زەرد کـە حـەوت لیـسپی سـووری لێبـو بـوەوە) ڕازابوبـوەوە. ئـەم ئاڵایـە لـە (1959)وە تا (1963) لە عێراقدا شەکایەوە. بەقسەی هەندێ کەس، قاسم خـۆی کـوردێکی لەناو عەرەبدا تلیساوەبووە (بڕوانە ئامێتە بوون و توانـەوە)، هەرچـەندە بـە گـشتی سیاسـەتە نادۆستانەکانی بەرامبەر بـە سـەرکردایەتی کـورد، ئەوەنـدە نـە خـۆی نـە حکوومەتەکـەی لای ئەوان شیرین نەکرد.

پاش ئـەوەی ئـەوانیش بـە کودەتایـەك حکوومەتـە سـەربازیەکەی عەبدولکـەریم قاسمیـان لابـرد، سـەرکردەکانی حیزبـی بـەعس بڕیاریانـدا بگەنـە ڕێککـەوتنێکی سەرانـسەریی لەگـەڵ کوردەکاندا. بە هەرحاڵ، دوای لادانی قاسم لە 1963، یەکسەر ڕۆژە کوردیەکـەش لـە ئـاڵای دەوڵەتی عێراق لادرا.

لە (11)ی ئازار (مارس)ی 1970، سەدام حوسێنی نوێنەری بەعس (کە وەکو بەهێزترین کەسایەتی لەناو ڕژێمەکەدا دەرکەوت، هەرچەندە هێشتا نەبووبوو بـە سـەرکۆمار). چـووە نـاو گفتوگۆوە لەگـەڵ سـەرۆکی پـارتی دیمـوکراتی کوردسـتان ژەنـەراڵ مـەلا مـستەفا بەرزانیـدا و هەردولا گەیشتنە ڕێککەوتنێك.

لـە ڕێککەوتنەکـەدا بـە ئاشـکرا وترابـوو کـەوا "گـەلی عێـراق لـە دوو نەتـەوەی سـەرەکیی پێکهاتووە کە بریتین لە عەرەب و کورد". زمانی کوردی پایەی زمانی دووەمی دەوڵەتی لـەپاڵ عەرەبیدا پێدرابوو، هەروەها دەبوو هەرێمێکی ئۆتۆنۆمی کـوردی لـە مـاوەی چوارسـاڵدا پـاش ئیمزاکردنی ڕێککەوتننامەکە پێك بهێنـرێ و بـۆ کاروبـاری خزمـەتگوزاری هەرێمەکـەش تـەنها

فەرمانبەری كورد دابنرێن. كوردێكیش كرا بە جێگری سەركۆمار.

پێكهاتنەكـە هـەرگیز نەخرایـەكار، چـونكە هەرلایـەنێك لـەوی تـر سـاردتر بـوو لێـی و وای دەردەخست لایەنەكەی تر هەڵیخەڵەتاندووە. هێشتا مەرەكەبی پێكهاتنەكە وشـك نـەبووبووە، ژەنەڕاڵ بارزانی وتی كەوا هەمووی لە "فێڵ" بـەولاوە هیـچی تـر نـەبوە و "بـەر لـەوەی ئیمـزا بكرێ، بن دەركم بەمە كردبوو" بە كورتی بڵێین باشە، هەردوولا بە تەواوەتی لەیەك بـە گومـان بوون، وەكو ڕووداوەكانی داهاتوو دەریان خست. هەر دولا تەنها دەیانویست كـات بەرنـە سـەر تا فرسەت دێتەپێش.

لە (29)ی ئەیلوولی 1971، واتە كەمتر لە ساڵێك پاش ئیمزاكردنی پێكهاتنەكە، ژەنـەڕاڵ بارزانی لە هەوڵێكی كوشتن ڕزگاری بوو ئـەم ڕووداوە دڵـی ئـەوی زیـاتر كرمـێ كـرد لـە بـارەی نیازەكانی بەغداوە، بەتایبەتی لە بارەی سـەدام حوسـێن خۆیـەوە، كـە بـە بـیروڕای ئـەو ئـەم دارەڕاكەری هەوڵەكە بوو. ئەوەی سەیرە، لە پێشدا پەنجەی گومان ئاراستەی جەلال تاڵەبانی، سەركردەی حیزبە سیاسیە كوردە عێراقیەكەی تر كرا. (Gharid 1981، 156-170).

ساڵی 1973 بارزانی لە ئیمزاكردنی پێكهاتنەكە پەشیمانی دەربـڕی، لـە ئاكامـدا بـە پەلـە كەوتە توندتركردنی پەیوەندیەكانی، بە نهێنی و بە ئاشكرا، لەگەڵ سێ دوژمنی عێراق– ئێران، ئیسرائیل و وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكادا.

لە كۆتایی ئەو چوار ساڵەدا كە بۆ جێبەجێكردنی پێكهاتنەكە دانرابوو، ساڵی 1974 بەغدا سەروبەری یاسـایەكی بڵاوكـردەوە كـە بـۆ گێڕانـەوەی ناوچـە كـوردە ئۆتۆنۆمەكـە ئامادەیـان كردبـوو. لــە كاتێكـدا یاسـاكە چـوو بـوو بــەتانی دەسـەڵاتی ئەنجوومەنــەكانی یاسـایی و جێبەجێكردندا، دەسەڵاتی ڕاستەقینەی ڕاپەڕاندنی كارە ناوخۆییـەكانی ناوچـە ئۆتۆنۆمەكـە، هەر لە دەستی بەغدادا مایەوە، (سەرچاوەی پێشوو). ئەو یاسا سنمبەندكراوە نە لەگـەڵ ڕووح نە لەگەڵ جەستەی پێكهاتنەكەدا یەكیان دەگرتەوە.

هەر لایەنە، بۆ نواندنی توانای سوپایی خۆی سەری دەخورا، بارودۆخەكـەش بـۆ هـەردوولا لەبار بوو بۆ بەهانەگرتن بەوی تر. هێزەكانی كـورد، بەڕابـەری پـارتی دیمـوكراتی كوردسـتان، لەچەند هەفتەیەكدا خۆی تەیارو كەمەر بەستكردو دەستی كرد بە هێرشی پارتیزانانەی فـراوان بۆ سەر هێزو دامەزراوەكانی حكوومەت. هاوپەیمانییان لەگەڵ ئێراندا، پەیتا پەیتا لە زیادبوونی

ئاشکرا تردابوو، پارەو چەك لەشاوە، شان بەشانی زانیاری و پارەی تر لە ئەمەریکاو ئیسرائیلەوە کەوتنە دەڵین بۆ وڵاتەکە. شای ئێران کە دەمی لەباش کوێخایی هەرێمەکە دەکوتا و لە باڵادەستیی دەگەڕا لە ناکۆکیەکان لەگەڵ عێراقدا، کوردەکانی بە خەنجەرێکی باشی لاقەبرغەی عێراق زانی، ئەمەی لێدەرچێ، ئەو هەرگیز خوازیاری سەرکەتنێکی ئەوتۆی کوردان نەبوو کە لابەلا کەرەوەبێ، چونکە ئەوکاتە ناچار دەبوو کە بکەوێتە گێژاوی بەرگرتن لە هەستی نەتەوەیی توندی کوردەکانی خۆی، کە بە ژمارە لەهی عێراق زیاتربوون. شا وەستایانە توانی ڕاپەڕینی کوردەکانی عێراق بۆ بەرژەوەندی وڵاتەکەی بەرامبەر بە عێراق بەکار بێنێ، بۆیە پەیتا پەیتا یارمەتی کرد بە قورگیاندا لە کاتێکدا ئەوان لە بارێکی یەکجار دژواردابوون، بەڵام هەر کەبیزانیایە تای تەرازوو بەلای ئەماندا دەشکێ، دەرکی جەواڵەکەی دەگرتەوە. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بگرە ئیسرائیلیش، هەمان سیاسەتیان پەیڕەو دەکرد و هەمان تاکتیکی ئێرانیان بەکار دەهێنا، لە کاتێکدا تینی بینایی بارزانی بۆ ئاقاری ئەم یاریە بڕی نەدەکرد.

بەم "دۆستە" پڕ دەسەڵات و هێزانەوە، بارزانی وایزانی عێراقی خستۆتە ناو دوو کەوانەی گیرەوە، دوایی هەڵەیەکی ستراتیژی لەدەست دەرچووو بەوەی کە فەرمانیدا هێزەکانی لە شەڕی پارتیزانیەوە بگوازنەوە بۆ شەڕی ڕووبەڕوویی لەگەڵ هێزەکانی عێراقدا پێشمەرگەی کورد کە دەستی کەم لە سەردەمی میدیەکان و شکاندنی ئاشوورستانەوە لەشەڕی پارتیزانیی نهێنییدا کارامەو زەبەر دەستبوون (بڕوانە مێژووی هەرەکۆن) لە شەڕی ڕووبەڕوودا هەرگیز هاوکووف و هاوتا نەبوون لەگەڵ سوپای پرچەکی عێراقدا کە بە ئاشکرا دیاربوو لەو باڵا دەست تربوو تێیدا، بۆیە هێندەی نەبرد دریان پێدرا. کە (1975) داهات، هێزەکانی کوردستان پەسترابوونە چەند میلێکی کەمی دەورووبەری سنووری ئێرانەوە.

شای ئێران، کە دڵنیایی پەیداکرد لەوەی کە هێزەکانی بارزانی هاکا ناکا دەبەزن و شەڕەکە دەرفەتێکی باشی بۆ دێنێتە دەست کە فشار بخاتەسەر بەغدا بۆ پچڕینی دەسکەوتی زۆرتر، ئاوابوونی زوو بەزووی ڕۆژی سەرکەوتنی کوردانی لەبەرچاو بەرجەستەبوو، ئەوەبوو لە (6)ی مارتی (1975)دا، لە جەزائیر ڕێککەوتننامەی دۆستایەتی لەگەڵ عێراقدا ئیمزاکرد و یەکسەر پشتی وەرگەڕاند لە کوردان و هەموو ئەو داخوازیانەی لە بەغدا هەیبوو، لەخاك یان

ئاودا، هەمووی وە دەست هێنا. سەدام حوسێنیش كە ئەو كاتە جێگری سـەر كۆمـاری عێـراق بوو بێ یەكو دوو پەنجەی بە ڕێككەوتننامەكەدا نا.

ئەگەر بهاتایـەو بـارزانی بـە باشـی مێژوونامـەی گەلەكـەی و خـوێ بخوێنایەتـەوە، كـوردە بێـچارەكان لەوانـەبوو تووشـی ئـەو نەهامەتیـە نەهاتنایـە. ڕێـك (45) سـاڵ لەوەبـەر ژنـەراڵ ئیحسان نووری پاشا لە بزووتنەوەی خوێبووندا متمانەی دابوو بـە شـایەكی تـری ئێـران، واتـە ڕەزاشا ئەوەی لەوە كەوتەوە، شای ئێران بە دەسكەوتی زەمـینی و سیاسـییەوە دەرچـووو و كـوردان بـە مایەپووچـی و ماڵوێرانییـەوە، (بڕوانـە مێـژووی هاوچـەرخ). بـەم جـۆرە، هـەر بـە دەردەكەی ئیحسان نووری پاشا، بـارزانییش ڕەهەنـدەی مـەنفابوو لـە تـاران بـە مووچـەیەكی كـەمی دەوڵـەتی ئێـران. ئەوەنـدەی پێنەچـوو سـاڵی (1978) بـە نەخۆشـی شـێرپەنجە لـە نەخۆشخانەیەكی ڤێرجینیا سەری نایەوە.

مەست بە هەستی سەركەوتن، بەغدا دەستی كرد بە پرۆگرامێكی باش دارێژراوی كزكردنـی نفووزی پارتە كوردیەكان لە هەرێمەكەدا، لەهەمان كاتیشدا، دەمی تەلیسی پارەو پوولی سـەر بەرەو ژێركرد بۆ سەر لەنوێ بنیادنانەوەی وڵاتە فەلاكەتزەدەكە بەو هیوایەی دڵی هاووڵاتی بێ دەسەڵاتی كورد بـەلای خۆیـەوە بكێـشێ بـەوەی گوایـە "هـا تـۆش بەشـی خـۆت لـە چـنگاڵە چەورەكە وەرگرە".

"هەرێمۆكەیەكی ئۆتۆنۆمی"یش لە كوردسـتانی عێـراق لـەژێر چـەپۆك و چـاودێری تونـدی بەغدادا دابڕا، كە تەنها دەورووبەری نیوەی سەرزەمینە كورد نـشینەكەی كوردسـتانی عێراقـی گرتەوە (نەخـشەی ژمـارە 26) شـان بەشـانی ئەمـە بەرنامەیـەكی بـاش نـراوەی تونـد لـەژێر چاوەدێری حكوومەتدا بۆ عەرەباندنی هەندێ ناوچـەی تایبـەتی كوردنـشین خرایـەكار بەرهـەر حـاڵ، وەكـو دوایـی دەركـەوت، ئـەم بەرنامەیـە مـرازی بەعـسیانی نەهێنایـە دی، ئەگەرچـی هەزارەها لەجێی خۆیان هەڵكەندران و ڕاگوێزی ئەملاو ئـەولا كـران و لەشـوێنی یـەكجار دووری وەكـو سـوودان و مۆریتانیـاوە خـەڵكی تـر هێنـران تـا لـە هەڵـەت و تـەلان و چۆڵەوانیەكانی كوردستاندا جێگیر بكرێن.

لە ئێرانیش هەر لە داڕوخانی پادشاییەتیەوە لە شوباتی (1979)دا تـا كۆمـاری ئیـسلامی تـوانی چـنگ لەهـەر چـوار لای وڵاتەكـە لـەكۆتایی سـاڵی (1982)داگیربكـا، گـەلێ شـێوەی

فرتەنەی کۆمەڵایەتی و چەکدار، ڕقی پەنگاوەی چەندین پێکهاتەی ئەتنی ئەو وڵاتەی لە شێوەی ڕاپەڕینی چەکدارانەدا تەقاندەوە. لە کوردستان، ڕێکخراوە سیاسیە کوردەکان وەکو حیزبی دیموکراتی کوردستان (KDP-I) و کۆمەڵە کە ماوەیەکی دوور و درێژ بوو لەژێر باری زەبرو زەنگدا دەیانناڵاند، بە پەلە کەوتنە کار بۆ سازدانی جۆرە دارەڕایەکی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردان، لە کاتێکدا تاران هێشتا هەر لاوازو بێ تین و ئامادەی سازش بوو. گفتوگۆ بۆ ئۆتۆنۆمی درێژەی کێشا هەر کە تاران هەناسەی هاتەوە بەرو کەوتەوە سەرپێ، داواکاریەکانی ئەم حیزبانەی بۆ مەبەستێکی تر بەکارهێنا (ئەمەش لە قسە بەزۆراندان بەولاوە هیچی تر نەبوو) ئەوەبوو دیسانەوە تۆمەتەکەی گۆڕینێ، واتە لەتلەتکردنی ئێران درایەوە پاڵ کوردان و دەوڵەت بەو بیانووەوە شەڕی گشت لایەنەی دژ بە گەلی کورد جاڕدا.

لێرەدا ئاشی چەند بەرەکێ و ڕکەبەرێی خۆبەخۆی گۆڕینی ناو کوردان کەوتەوە کار، بە سوود وەرگرتن لەو زانیاریانەی گرووپەکوردە دژ بە یەکەکان خستبوویانە بەردەستی، تاران هێرشێکی توندی بردەسەر ناوچەکان و لەئەنجامدا مەڵبەندە سەرەکییەکانی بەرگری داگیر کردەوە و دەسەڵاتی تێدا چەسپاندەوە ئەو پارچە خاك و خەڵکەی کە بە دەست کۆمەڵە و (KDP-I)) و (هەروەها بزووتنەوەیەکی کوردیی ئاشتیخواز بە ڕابەرایەتی شێخ عیزەدینی حوسەینی کە پشتگیری لە ڕاپەڕینی خەڵکەکە کرد ئەوەندە تەنگ و نالەبار بوو کە لە هیچ ماڵێکدا لە چواریەکی کوردستانی ئێران تێپەڕی نەدەکرد، پشتگیری گشتی خەڵکەکەش، لەپاڵ ئەوانەدا، لەو ڕادەیە دەرنەدەچوو (بڕوانە کەلتووری سیایس و ڕابەرایەتی) هەر لەبەر ئەمە خۆشی ژمارەی گشتی قوربانیەکانی کوردەکان ئەوەندە زۆر نەبوو (کەم و زۆر لە 1000–2000 کەس تێ نەپەڕی).

کە ساڵی (1983)دا هات، ڕاپەڕینەکە هێندە کزبوو، کە ئیتر لە سووکە سەریەشەیەك بەولاوە نەبوو بۆ تاران. هەندێ حەشارگەی سەختی دوور دەستی لێدەرچێ، هەموو ناوچە کوردنشینەکان کەوتنەوە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی توندی دەوڵەتەوە.

نەخشەی ژمارە (26): بەشە کوردنشینە دابڕاوەکان 1920 - 1975

هەڵایسانی شەڕ لەنێوان عێراق و ئێراندا لەلایەك و تاگیری تەواو و ئاشكرای پارتی دیموكراتی كوردستانی عێراق لە ئێران لەلایەكی ترەوە، بەلای خەڵكی عێراق یان حكوومەتی عێراقەوە خزمەتی مەسەلەی كوردی نەدەكرد. بەهەر حاڵ ئەم تاگیریە جێی سەرسووڕمان نەبوو، چونكە (KDP) بنكەو بارەگاكانی لەدیوی ئێران بوون و هەر لە ساڵی (1975)ەوە كە بارزانی عێراقی بەجێهێشت، زۆربەی بودجەو مەسرەفیان لەوێوە دابین دەكرا. لەو كاتەشدا كە تای عێراق لە جەنگەكەدا گران بوو، عێراق ئەوەندە دەربەستی ئەوە نەبوو كە پارتی دیموكراتی كوردستان (عێراق– وەرگێڕ) لەودیو چی دەكرد و چی نەدەكرد، كە بەختی شەڕ ڕووی لە عێراق وەرگێڕا و ئێران خاكێكی زۆری لەسەر سنوورەكان داگیركرد، ئینجا ناچارمان حیسابێكی زیاتریان بۆ بكەن، ئەوەبوو چەند پێشنیاریان خستە بەردەم (پ د ك)، كە هیچی لێ هەڵنەكراند. بەهەرحاڵ، بەغدا ئەمجا ساڵی 1984 ڕوویكردە گرووپە سیاسیەكەی تری ناو كورد، واتە یەكیەتی نیشتمانی كوردستان (ی ن ك) بە ڕابەرایەتی جەلال تاڵەبانی.

كە تای شەڕ بەلای ئێراندا زیاتر شۆڕبوەوە، بەغدا ناچارما هەرچۆنێك و بە چەندبێ بەدوای چارەیەك بگەڕێ لەگەڵ كوردەكاندا جەلال تاڵەبانی توانی كۆمەڵە دەسكەوتێك لە چنگی سەدام حوسێن بپچڕێ كە گەلێ لەوانە فراوانتر بوون كە ساڵی 1970 بەگوێرەی پێكهاتنەكەی لەگەڵ مستەفا بارزانییدا بونییان بوو بوو. ناوچەی ئۆتۆنۆمی وا دانرابوو بەجۆرێك فراوان بكرێتەوە كە هەموو ئەو شوێنانە بگرێتەوە كە هەردوولا بەدرێژە بگرەو بەردەیان لەسەر دەكرد بە كەركووكیشەوە پایەو پلەی ئۆتۆنۆمیەكەش دەبوو زیاتر بچەسپێنرێ تا هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی ناوخۆش بگرێتەوە، هەروەها وا ڕێككەوتبوون كە (25٪–30٪)ی داهاتی گشتی عێراقیش بۆ ئاوەدانكردنەوەی هەرێمەكە تەرخان بكرێ ئەمما چ سوود. چونكە سەدام گفتەكانی هەموو لەژێر فشاری زەرف و زەمانی ئەو ڕۆژانەدا دابوو، زۆر جێی گومان بوو ئەگەر ئیمزاش بكرایە و لەلایەن (ئەنجومەنەكانی دەوڵەتیشەوە، وەرگێڕ).

بەڵێی پێ بدرایە، ئەم ڕێككەوتنە چاوتێرانەیە لەلایەن بەغداوە بخرایەتە كار، بێ ئەوەی دوای ئاگربەستی 1988، گۆڕانی سەرەكیی تێدا بكات.

بە گوێرەی هەفتەنامەی ئیكۆنۆمیست "گفتوگۆكانی تاڵەبانی – بەغدا كاتێك شكستیان هێنا، كە وەزیری دەرەوەی توركیا خۆی گەیاندە بەغداو ڕایگەیاند كە ئەو ناوچانەی بەتەمان

بخرێنە ناو هەرێمی ئۆتۆنۆمی و ئەو دەسەڵاتانەی کە خەریکن بیدەنێ گەلێ لەوە زۆرترە کە تورکیا بۆی قووت بدرێ، بۆیە رێککەوتنەکە، کە ئەوکاتە لە هاکا و ناکای ئیمزا کرندابوو، دەبێ ڕاگیرێ، لەبەر ئەوەش کە عێراق دەستی لەژێر باری تورکیادابوو، چونکە بۆرییە سەرەکیەکانی نەوت ناردنی بۆ دەرەوە بە خاکی ئەودا ڕەت کرابوون، ناچار ملی بۆ داخوازیەکانی ئەم دراوسێ گەورەیە کەچ کردو ئاوات و داواکانی کردە هێلکەیەك و کێشای بە گازەرایی دیواردا.

هەر بەمەشەوە نەوەستا هەمانساڵ تورکیای تەرخانکرد کە بەکردەوەی سەربازی گەرم بەم دیوو ئەودیوی سنووری هەردولادا، بکەوێتە سەر کوردە لە دەست دەرچووەکانی خۆی" (بڕوانە ئیکۆنۆمیست، ژمارەی (27)ی نیسان (ئەڤریل)ی 1991–46).

هەندەی پێ نەچوو شەڕ لەنێوان هێزەکانی کورد و عێراقدا هەڵاسایەوەو تا چوار ساڵی داهاتوو هەر بەردەوام بوو، تا لەنێوان مارت (مارس) و ئاب (ئۆگست)ی 1988 دا، بەغدا بە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی بەرامبەر بە پارتیزانەکان و ئاپۆرای خەڵکەکە بێ جیاوازی، ڕاپەڕینەکەی دامرکادندەوە.

خۆی لە ساڵی (1985)ەوە سوپای عێراق چەکی کیمیاوی بە پارێزەوە دژ بە پێشمەرگە، دوایی بە خەڵکی سیویلیش بەکارهێنابوو، بەڵام کەبێ دەنگی لە ئەمەریکا و کۆمەڵی نێودەوڵەتی و سازمانی نەتەوە یەکگرتووەکان پاش بە کارهێنانی چەند جارەی دژ بە هێزەکانی ئێران بینی، ئیتر یەکجاری شووڵی هەڵکێشا و لە مارت (مارس)ی 1988دا شاری هەڵەبجەی کوردنشین بوو بە ئامانجی دەست وەشاندنێکی یەکجار فراوانی چەکی کیمیاوی دژ بە خەڵکی سیویل دەست وەشاندنێك کە لەو کاتەوە پاش جەنگی یەکەمی جیهان قەدەغەکرا، بەو جۆرە بەکارهێنرابوو، ئەوە بوو بە گوێرەی ڕاپۆرتەکان (5000)کەس لە هەڵەبجە بوون بە قوربانیی ئەو زەربە بێ ئامانە.

هەرچەند مانگێکی نەبرد، کە ئاگربەست لەنێوان ئێران و عێراقدا ڕاگەیەنرا و بەوە شەڕە هەشت ساڵەکەی نێوانیان کۆتایی هات، کە بەغدا هەستی کرد ئیتر دەستی بەرەڵایە چی لە کوردە یاخییەکان بکا یان نەکا، قۆڵی هەڵماڵی و تا بۆی کرا بە چەکی کیمیاویی درێغی لێیان نەکرد.

ساڵی 1988، ناوچەیەکی باکووری مووسڵ بوو بە قوربانیی، ناوچەکە بریتی بوو لە سێ سووچەکەی سەر سنوورەکانی عێراق لەگەڵ سوریا و تورکیادا و دەستی ئەوبەری کە پشتی بە سنوورەکانی ئێران و عێراقەوەیە هەر سێ شاری زاخۆ و دهۆك و ئامێدی سێ گۆشەی سێسووچەکە پێکدێنن، هەر بەم ناوچەیە خۆیدا هێڵی نەوتی عێراق– تورکیا بەرەو دەریای سپیی ناوەڕاست و شاڕێی عێراق کەبە تورکیادا تێدەپەڕێ دەکشێن. تاکە ڕێگای ئاسنینیش کە عێراق بە ئەورووپاوە دەلکێنێ و بە سوریادا تێپەڕ دەبێ هەر 10 میلێك لەوێوە دوورە بە هەموو حیسابێك ناوچەکە بایەخێکی یەکجار زۆر گەورەی بۆ بەغدا هەیە ئەو بۆمبا پڕ لە گازی ژەهراوییانەی کە بە فڕۆکە و هەلیکۆپتەر هەڵڕژینرانە خوارەوە، بێ ئەوەی هیچ ئاوایی، کۆختە، یان کێڵگەیەك ببوێرن، بە ئاشکرا دیاربوون کە قڕی تەوا و بە هەموو هەناسە کێشێك دێنن لەناوچەکەدا لە ئاکامدا چەند هەزاری کوژراوو، ڕەوکردنێکی (60) هەزار کەسەی کوردانی ئەو ناوە بەرەو تورکیای لێ کەوتەوە.

بە ئامانجی ئەوەی قایمتر چنگ لەناوچەکە گیربکا و نەهێڵێ خەڵکەکە یارمەتی لۆجستی بە پێشمەرگەکان بگەیەنن، بەغدا لە ساڵی (1988)ەوە دەستی کرد بە بەکارهێنانی سیاسەتی سەرزەمینی سووتەڵ لە کوردستاندا، لەهەمان جۆری کە فارسەکان لە سەدەکانی 16 و 17دا بەکاریان دەهێنا (بڕوانە سەرەتای مێژووی هاوچەرخ) ئەو کارەی بۆ خاپوور کردنی سەدەها گوند و ئەو ژێر خانانەی کە ڕاگری ژیانی دێهاتی کوردستانی ناوەندە بوون، بەکارهێنراوە سەرسووڕێنەر و لەڕادەبەدەرە. هەرچی خانووبەرەو ساختمان هەیە، گشتی لە پێشدا تەقێراونەتەوە ئەمجا بە بەلدۆزەر لەگەڵ خاکدا یەکسان کراون، ئینجا چەمەنتۆی تۆز بە وردی و وەستایانە ڕشێنراوەتە ناو کانی و بیر و جۆگەلەکانەوە تا بە تەواوی کوێر ببنەوە.

هەرچی هێڵی کارەبا هەیە ڕاکێش کراون ئینجا سووتێنراون ئەگەر لە داربووبن، یان بە دینابێت هەپرون بە هەپرون کراون ئەگەر کونکریت بووبن. پیا وکە بە چاوی خۆی ئەم کارامەیی و خەرجگرانییەی بەغدا لە دوورترین کون و قوژبنی کوردستانی عێراقدا دەبینێ، لە داخا هیچی بۆ ناکرێ مەگەر بیدا لە قاقای پێکەنین بەرامبەر ئەم دیمەنە تراجیدی و لە هەمان کاتدا کۆمیدییەی لادێی کوردنشیندا. بەڵێ ناوچەکە بەڕاستی پێویستی بەو لالێکردنەوە و خەمخواریە بەرفراوانە هەبوو کە بەغدا بەدرۆ دەیدا بە بای فیشاڵدا ئەو خەم و خەرجە هەمووی

بۆ ئاوەدانکردنەوە پێویست بوو، نەك وێرانکاری وەکو ئەوەی ئێستا دەکرا.

لە ئاب (ئاغستۆس)ی 1990دا عێراق کوێتی دراوسێی بچووك بەڵام دەوڵەمەندی خۆی بـە چـەپۆکێك داگـیر کـرد. بـەڵام وەڵامێکـی تونـدی چـەکدارانەی کۆمـەڵی نێودەوڵـەتی لـەوێ دەرپیەڕاند و لەو پرۆسەیەدا زۆربەی زۆری ئابووری و سوپای عێـراق تـەفروتونا کـرا لـە مـارت (مارس)ی 1991دا، هەفتەیەك کەمتر پاش ئاگربەسـی (28)ی شـوبات (فەبرایـەر) کـە هێـزە هاوپەیمانـەکان ڕایانگەیانـد، کوردەکـان ڕاپـەڕینێکی گـەورەیان لەسەرتاسـەری کوردسـتانی عێراقـدا بـەرپاکرد لـە کاتێکـدا گـاردی هەڵبـژاردەی کۆمـاریی عێـراق لـە باشـوور ڕاپـەڕینێکی شیعەکانیان دادەپاچی و دایان دەمرکانـدەوە، هێـزە کوردیـەکان کـە لـەژێر ئـاڵای بەرەیـەکی سەراپاگیری هاوپەیمانیەتی حیزبە کوردستانیە سیاسیە سەرەکیەکاندا گردبووبوونەوە، هەموو ناوچە کوردنشینەکانی عێراق و بگرە زیاتریشیان داگیرکـرد ئەمـە تـەنها سـەرکەوتنێکی بـەتاڵ بەولاوە هیچی تر نـەبوو، پـاش دامرکاندنـەوەی شـیعەکان لـە باشـوور، سـەربازەکانی گـاردی کۆماری، کە هارو شەڕەسوو و سێ ئەوەندەی تر جەربەزە بووبـوون بـەرەو کوردسـتان ملیـان نا، ئەم هێرشە فراوانە ڕەوێکی بە کۆمەڵی کوردانی لـێ کەوتـەوە نزیکـەی نیـوەی کوردەکـانی عێراق بەرەو سنوورەکانی تورکیا و ئێران ڕەتان.

ئـەوەی ڕوویـدا وێنەیـەکی ترسـناکی مـەرگی بەکۆمـەڵی دانیـشتووان بـوو، شـان بەشـانی لەسەرما تەزین و بەدەم پەتا و نەخۆشیەوە ناڵاندن و لە هەمووشی خـراپتر لەشـکری عێـراق و تورکیا وەکو مۆتەکە لە کۆڵی خەڵکە چارە ڕەشەکە نەدەبوونـەوە نزیکـەی 2،1 ملیـۆن کـورد چوونە ئێرانەوە، (500) هەزاری تریش لە سنووری تورکیا بـەودیودا پەڕینـەوە. لەمانـە تـەنها (200) هەزاریان هێڵرانەوە، چونکە هەردوو ڕۆژ دوای لێقەومانەکە تورکیا سـنووری خـۆی خـڕ داخست.

هێزی هاوپەیمانان (کـە ئەمـەریکایی و ئینگلیـز بـوون بەشـێوەیەکی سـەرەکیی) ڕەوانـەی باکووری عێراق کرا بۆ پاراستنی کوردەکان هەروەها هەموو ناوچـەکانی ژوور خـەتی (36)یـان لە فڕۆکەکانی عێراق قەدەغەکرد. ئـەم کردەوەیـە تـا ڕادەیـەك سـرنجکێش بـوو، چـونکە ئـەو هێڵەی سنووری ئەتنی کورد لەهی عەرەب جیا دەکاتەوە لە عێراقدا، کەم و زۆر لە بـاکوورەوە دەسـت پێـدەکا و لـە باشـوور کۆتـایی دێـت، بۆیـە ناوچـەکە عـەرەبێکی زۆری دەگرتـەوە

بەمووسڵیشەوە کە شارێکی فرە ڕەگەن و دووەم شاری پڕ دانیشتووانە لە عێراقدا، جگە لەمە، هەرچەندە هەرێمە دەستنیشانکراوەکە هەولێر و چەند وردەشاریشی دەگرتەوە، لە سێ بەش، دوو بەشی کوردستانی عێراقی لە دەرەوە دەهێشتەوە بە سولەیمانی و کەرکوك و کفری و خانەقینیشەوە. هێزە هاوپەیمانەکان هەروەها "ناوچەیەکی پارێزراو"یشییان دانا کە بریتی بوو لە هەرێمێکی تەسکی باکووری مووسڵ و شارەکانی کوردستانی وەکو زاخۆ و عەمادیە و کەم و زۆر دهۆکیشی دەگرتەوە واتە هەمان ناوچەکە بەچڕی ئابی 1988 لەلایەن بەغداوە گاز باران کرابوو، دەستنیشان کردنی ئەم ناوچە پارێزراوە بەو مەبەستە بوو کوردە پەرتەوازە بووەکان بکێشێتەوە جێی خۆیان. ناوچەکە، بەم دواییە درایە دەست و دەسەڵاتی کوردەکان.

دوابەدوای ئەوە کوردەکان دامودەزگاکانی حکوومەتیان لەناوچەکە دەرپەڕاند و ئەمەش وای لە حکوومەتی عێراق کرد هەموو ناوچەکە بخاتە ژێر ئابلۆوقەی گشت لایەنەوە هەر لە کۆتایی ساڵی (1991)ەوە ناوچەکە بەرەبەرە تا نزیکەی (40٪)ی کوردستانی عێراقی گرتۆتە خۆ و لە سنوورەکانی سوریاوە بۆ سنوورەکانی تورکیا و ئێران لە لایەکەوە تا سەر ڕووباری دیالە دەگرێتەوە، لە لایەکی ترەوە.

لەو کاتەشەوە تۆرگۆت ئۆزال هاتە سەر مەکۆی کار لە تورکیا، ئەنقەرە کەوتە گۆڕینی ئەو سیاسەتەی لە حەفتا ساڵی ڕابردوودا لەمەڕ مەسەلەی کوردەوە لەو وڵاتەدا گرتبوویە بەر. ئەو گۆڕانەی کە ساڵی 1989 لە ڕەفتارکردنی دڕ لەگەڵ عەلەویەکاندا هێنایە کایەوە و دوابەدوای ئەوە ماوەدان بە بەکارهێنانی زمانی زگماك لەلایەن کوردەکانەوە لە تشرینی یەکەم (نوامبر)ی 1990دا، نیشانەیەکی دیکەی ئەم سیاسەت گۆڕینەبوو.

بە درێژەی چەند سەدەی دوابەدوای یەك سوڵتانە عوسمانلیە سوننییە توندمەزەبەکانی ئەستەموڵ لە فشار خستنەسەر و هەراسانکردنی "عەلەوییە پیسەکان" دەرفەت بوێریان نەدەکرد، کە لەپاڵ کوردەکاندا تورکمانێکی زۆریان لە ئەنەدۆڵ لەژێر باڵدا بوو (بڕوانە عەلەوییەت).

ڕووداوە خوێناویەکانی ساڵانی 1937–1938ی دەرسیم، ڕێك ڕەنگدانەوەی ڕەفتارە ڕەق و زەقەکانی ڕابردوو بوون، بێگومان ئەمجارەیان خوێنێکی زۆرتری تێدا بە خەرجدرا، کەچی لە دوادوایی 1989دا، جۆرە دلگۆڕینێك بەرامبەر بە عەلەویەکان خرایە ناوانەوە،

کۆماری تورك کە لە ساڵی (1921)ەوە دەوڵەتی دنیاداریی جاڕدابوو (68) ساڵ دوای ئەوە وا خەریکە پەیڕە و لەم جۆرە سیاسەتە دەکا، ئەوەبوو بەڕەسمی دان بە ئاییی عەلەوییدانرا (هەڵبەت پاش ئەوەی وایان دایە قەڵەم کە بەشێکە لە ئاییی ئیسلام).

هەرچەند ئەمە هەواڵێکی دڵخۆشکەر بوو بۆ عەلەوییەکان، چ کورد چ نا کورد، لە هەمان کاتدا خزمەتێکی باشی ئەنقەرەشی دەکرد ئەمە بوو بە داردەستێکی باش بۆ ئەنقەرە بۆ سەرکوتکردنی گیانی بەرهەڵستکاری چەکدارانە لەناو عەلەویەکاندا کە هەم هەستیان بە چەوساندنەوەی ئاییی دەکرد هەم هی نەتەوەیی. گەلێ ئاهەنگی تایبەت بە عەلەوییەکان، وەکو نەورۆز (جەژنی ساڵی نوێ) کە گشت کوردان پابەندی گێڕانین، دەکرا بە بۆنەیەك بۆ دەربڕینی هەستی توندی سیاسی دژ بە حکوومەت، ئێستا دوای ئەوەی عەلەوییەت بەڕەسمی ناسراوە، ئیتر جەژنەکانیشیان بەهەمان شێوە نەك هەر دەناسرێن بەڵکو سەراسوێش دەکرێن (بڕوانە فیستیڤاڵ و ئاهەنگ و ساڵنامە) لە پەنای ئەوەشدا، وەکو بۆ گاڵتە دەیگێڕنەوە دەوڵەت هەوڵدەدا کوردە عەلەوییەکان هەڵخەڵەتێنێ و بەهەر شێوە و شێوازێك بێ لە بەشداریکردن لە بزووتنەوەی ڕادیکاڵی کورد دووریان خاتەوە، چونکە ئەوان ڕۆڵێکی بەرچاویان تا ئێستا لەو بزاڤەدا بینیوە، (بڕوانە حیزبە سیاسییەکان). جگە لەوە عەلەوییەکان دەکرێ بکرێن بە پوازێکی بەکار دژ بە دوژمنە دێرینەکانی حکوومەتی تورك، واتە ئیسلامییە سوننییە توندڕەوەکان کە تێیاندا بیروباوەڕی توندڕەوی ئیسلامی بە جۆرێکی ترسناك ماتەی داوە و بۆن و بەرامەی خەریکە گەلێ لە ڕابردوو توندتر دەرووبەر دەگرێتەوە، لاواندنی عەلەوییەکان سوودێکی تریشی بە دواوەیە، بەوە دەتوانرێ بەشداریکردنی ئەوان لەگەڵ کوردە مسوڵمانەکان کەمتر بکرێتەوە، بەوەی ڕەفتارە دڕەکانی ڕابردوویان بەرامبەر بە عەلەوییەکان بخەنەوە سەر بەڕە.

ئەوەی جێی سەرسووڕمانە ئەوەیە بۆچی تورکان، لە ڕابردوودا ئەم سیاسەتەیان نەدەگرتە بەر؟ ئێرانی دراوسێ لە سیاسەتی خۆشگوزەرانی و سەراسوێیی بەردەوام و هەموو لایەنە بەرامبەر بە ئازەریەکانی، ئاکامی زۆر باشی وەدەستهێنابوو، بە جۆرێك ئەوان بە تەواوەتی نووسابوون بە بەدەنی دەوڵەتەوە، بە لکاندنی سیاسی و ئابووری ئازەرییەکان لەگەڵ دامو دەزگا و دامەزراوەکانی وڵاتەکەدا (بڕوانە ئیزەدی 1988).

وەکـو دەردەکـەوێ ئەنقـەرە تـازە سـوود و قازانجـەکانی ئـەم جـۆرە سیاسـەتەی بـۆ دەرکەوتووە و تاقیکردنەوەکەی عەلەوییەکان خەریکە بە هـەنگاوی تـا ڕادەیـەك خێـرا هـەموو کوردەکان دەگرێتەوە.

پـاش ئـەوەی سـاڵی 1991، "یاسـای زمانـەکان" بـەڵێی درایـە دەرگـای بـۆ بـەکارهێنانی ئاشکرای زمانی کوردی کردەوە، بڵاوکردنەوەش بەزمانی کوردی، کە دەیەها ساڵ بوو لـە تورکیـا قەدەغەکرابوو، بەری بەرەللاکرا تاقیکردنەوەی دوو ساڵی ڕابردوو وا نیشاندەدا کە بـەڵێ هاوڵاتیـە کوردو تورکەکانی تورکیا وا خەریکن هەوڵدەدەن پێکەوە ئاشتیانە هەڵکـەن. بـە هاوتێگەیـشتن و ڕەفتاری دادپەروەرانە لەلایـەن حکوومـەتی ئەنقـەرەوە، لەوانەیـە هـیچ بیانوویـەك بـە دەسـتەوە نەمێنێ بۆ کردەوە و کرداری دڕ و ڕەخنەگرتن کە تێیدا مەسەلەی کورد بکرێ بە بەهانە.

لە ئێران، تەنانەت کوشتنی عەبدولڕەحمان قاسملو، ڕابـەری بـە دیمـەنی گـرنگترین پـارتی سیاسی کورد (KDP-1) لە ساڵی 1988دا (بڕوانە پارتە سیاسیەکان).

لە کاتێکدا خەریکبوو سەروکاری گفتوگۆی ئاشتیی لەگەڵ ئێرانیەکاندا سازدەدا، نـەبوو بـە بزوێنەرێکی ئەوتۆی کوردەکانی ئێران.

ڕۆژنامەکانی ئێـران ئێـستا دەڵێن گوایـە جێگرەکـەی قـاسملو، سـەعیدی شـەرەفکەندی، خەریکی دەورەیەکی تری گفتوگۆی ئاشـتیە، وەکـو دەردەکـەوێ لـە قـاسملو دڵنیـاترە کـەوا ئەویش لەم یاریەدا بە دەردی ئەو ناچێ[19].

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە.-

General Bibliography

A valuable source to consult on many Kurdish historical issues is the *Encyclopaedia of Islam* under various headings, particularly "Kurds," "Kurdistan," and "Kurdish"; for historical background on religious movements, "Ahl-i Haqq," "Alevi," "Yezidi," "Gholât," and "Sufism"; and for dynastic information under the names of the dynasties as provided in this study. Also, G.R. Driver, "Studies in Kurdish History," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, II (1921-23); Hasan Arfa, *The Kurds, An Historic and Political Study* (London: Oxford University Press, 1966); V. Minorsky, "Les origines des Kurdes," *Actes du XXe Congrès International des Orientalistes* 1938 (1940); H. Arfa, *The Kurds* (Oxford: Oxford University Press, 1966); Drek Ninnane, *The Kurds and Kurdistan* (London: Oxford University Press, 1964); G.R. Driver, "The Name Kurd and its Philological Connexions," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (1923); Basil Nikitine, *Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique.* (Paris, 1956); Arshak Safrastian, *Arabs and Kurds and Kurdistan* (London, 1946); *Kurdish Times*, semi-annual journal of the Kurdish Library, Brooklyn, New York 1985-present.

---

[19] پێشبینییەکەی د. میهردادی ئیزەدی ڕاست دەرچووو، ئـەوەبوو دوکتـۆر شـەرەفکەندییش لـە ئـەڵمانیا بەهـەمان دەردی دوکتـۆر قاسملو چوو- وەرگێڕ.

فەسڵی چوارەم

جوگرافیای مرۆیی

ئەگەر بتەوێ کوردێك تەنها بە سەروسیما لە دراوسێکانی جیاکەیتەوە، ئەوا هەرگیز سەرکەوتوو دەرنایەیت، چونکە گشت شێوە ڕوخسارو چڕ و چارەی هەر کوردێك، دەتوانرێ لە هی پڕانی دراوسێ ئەتنیە ڕەسەنەکانیدا بەدی بکرێ. لەگەڵ ئەوەشدا کوردان ئێستا زۆرترین دەچنەوە سەر ڕەگەزی دەریای سپیی ناوەڕاست و زیاتر لەڕەنگ و بۆو پێکهاتەی بەدەندا لە دانیشتووانی باشووری ئەوروپا و ڕۆژهەڵات دەکەن. بە هەرحاڵ، زۆربەی زۆری کوردەکان بەم ڕوو شێوە ڕوخسارەدا شۆڕ دەبنەوە: 1) کەسێکی تێر گەنم ڕەنگی، باڵا کورتی، سەلك نە زل نە بچووکی لە دانیشتووە هەرە کۆنەکانی قەفقاس چوو، یان کەسێکی2) سوورەی لە تایپی کۆنە ئەڵپنشینە سەر نە زل نە بچووکەکان، هەندێ جاریش سەر درێژی سکەندیناڤی تەبار ئەم جۆرەی هەرە دوایی زۆرتر لە هەرێمی زاخۆ – ئۆرمیە – شنۆ، یان کرمانشاه – هەمەدان بەرچاو دەکەون، هەروەها لە کوردستانی ئەوپەڕی باکووری ڕۆژاوا لە چیاکانی پۆنتۆس. لە کوردستانی ڕۆژاوا و ڕۆژهەڵات ئەم تایپە کەمتر بەدی دەکرێ، لە کاتێکدا کوردستانی ناوەندو ڕۆژاوا لەنێوان هەردوو تایپەکەدا گەنم و جۆن.

بۆ نموونە، لە لێکۆلینەوەیەکدا کە هێنری فیلد لە عێراق لەسەر (598) کورد کردوویەتی، وا دەرکەوتووە کە سێ یەکی ئەو ژمارەیە سوورە یان سوور و سپی (چاوشین یان کاڵ و قژ ڕەش) بوونە.

بەڵام کە لە زاخۆوە بەرەو کەرکووك و سولەیمانی شۆڕدەبێتەوە ئەم نیشاندەرە بەرەبەرە دائەبەزێ (field 1959).

بەشێوەیەکی گشتی باڵای شارنشینەکان یان لادێ نشینەکان (3"، 5' – 7"، 5') کورترە لە باڵای چیانشینە (جاران) کۆچەرەکان (7"، 5'، 6'). بەشێکی زۆری ئەم جیاوازیە لە باڵادا لەوانەیە هی سیستەمی خواردەمەنی بێ لەم گرووپ بۆ ئەو گرووپ، بەڵام جیاوازی جینی نابێ بە هیچ جۆرێك لە حیسابەکە دەرکرێ. زۆربەی ئەو گەڕیدە ڕۆژاواییانەی لە سەدەکانی (19) و (20)دا هاتوونەتە ناوچەکە، لە ڕاپۆرتەکانیاندا ئەوەیان دەرخستووە کە چ جوتیارە کوردەکان چ شارنشینەکان ڕەگەزێکی ڕەنگ بۆر و کەم داڕووبار بوونە لە بەدەندا، و هەمیشە سەرانەیان بەخێڵە ڕەوەندەکان داوە کۆیلەییان بۆ کردوون. ئەوان لەناو خێڵەکیەکاندا کە بە پێست گەنم ڕەنگ و بە باڵا بڵندتر بوون و بە خۆیان دەوت "کرمانج"، بە "گۆران" دەناسران. ئەم جیاوازیە بەدەنیە تا ئێستاش لە ناوەندی ئەو هەرێمە تەسکەی دەکەوێتە نێوان پاوە و شاە ئابادەوە بەدی دەکرێ، کە مەڵبەندی دوا پاشماوەی بە گۆرانی دوەکانەو تێیدا گەلێ وەرزێڕ و شارنشینی بۆر ڕەنگی باڵا کورت شان بەشانی گەنم ڕەنگی کۆنە ڕەوەند (کە ئێستا هەژاری و نەبوونی زەدەن)، پێکەوە دەژین، تەنها جیاوازی نێوانیان ئەوەیە کە ئێستا ڕۆڵی مێژوویيان ئاوەژوو کراوەتەوە: گۆرانە گوزەران خۆشەکان ئێستا بۆ گوزەراندنی کارەکانیان، کرێکار و ڕەنجبەر لەناو چنگ زەرد و ژووردەستە ڕەوەندەکانی پێشووی بەکرێ دەگرن و ئێستا بە تەوس وتوانجەوە پێیان دەڵێن داری هەڵ واتە "داری زڕ یان گەڵا هەڵوەریو".

وەکو دەردەکەوێ پرۆسەی "ئاریائیزە"بوونی کوردە سەرەتایی و هەرە کەوناراقەفقاسیەکان لە ڕووی زمان و کەلتوور و ڕەگەزەوە لەگەڵ سەرەتای دوو هەزارەی پێش میلاددا و لە پاڵ کۆچکردن و جێگیربوونی پەیتا پەیتای چەندین گرووپی بە زمانی هیندی–ئەورووپی دوو وەکو میتانیەکان، هیتیەکان، مادەکان، ساگارتیەکان، سیثیەکان، فارسەکان و ئالانەکاندا ڕوویدابێ. دەبێ ژمارەی ئەم کۆچکەرە گەنم ڕەنگانە ئەوەندە زۆر بووبێ کە بایی گۆڕانی بنەڕەتی کەلتووری (هەرچەندە نەگەیشتۆتە ڕەگ) تێدا بووبێ.

سەرەڕای هەموو ئەو بەسەرهات و ڕووداوانەی کە لەبارەی باری نەمەیوویی یان یەك ڕەنگبوونی کەلتوورەوە باسیان دەکرێ، جا پێش هاتنی ئارياييەکان بێ یان پاش، هیچ تەباییەك لە یەکڕەگیی (جینی) کورداندا هەرگیز ڕووی نەداوە، تەنها تەماشایەکی کورت و خێراش بەڕەنگ و ڕووخساری کوردانی ئەم سەردەمە لە گشت کون و قوژبنی وڵاتەکەیان بەڵگەیەکی خۆدووی ڕوون و ئاشکرایە بۆ ئەم بڕیارە.

ئەوەی زیاتر سرنجکێشە لە بارەی بن و بنەچەی ئەتنیی کوردەوە، چەند ڕەگەزییەتی.

هۆی ڕاستەوخۆی ئەم چەند ڕەگەزییەش لەوانەیە هی ئەو هەموو گواستنەوە و داگیركاریە بێ كە لە چەندین هەزار ساڵی یەك لە دوای یەكدا بەسەر كوردستاندا هاتوون. بۆ نموونە، تەنانەت شوێنەواری ڕەگەزێكی وەكو مەنغولییش لەگەڵی جێگای كوردستاندا، جار بەجار، بەدی دەكرێ، چونكە هەر لە سەدەی (12)وە بەدواوە چەندین شەپۆلی گەلە تورك ڕەگەزەكان ڕشاونەتە كوردستانەوە و تێیدا جێگیر بوونە ڕاستییەكەی، خەرمانی ڕەگەزیی كورد تێكەڵەیەكە كە هەموو ئەم گەلانە تێدا جێزبوونە.

تایپی هەرە باوباوی خوێن لە كوردستاندا (B)ە، ئینجا (A)– هەروەها تێكەڵەی ABیش– ئینجا (O). تایپ (B) كە ئەویش باوە لەناو كورداندا، وەكو دەردەكەوێ پارێزگاری سروشتیی بەخشیوە بە كوردان دژ بە كۆلێرا، كە ئێستاش جار بەجار خۆیان تێهەڵدەكاو قوربانیشیان لێ دەخاتەوە تایپ (A) بەرگرە لە پەتا دبلییەكان (تاعوون) لە كاتێكدا بوونی بەربڵاو دەستوەشێنی نەخۆشییەكە لە ئەوروپادا بەندە بەجۆری دانیشتووانەكەیەوە. هەروەها ئەوەش دەردەخا كە نەخۆشیەكە لە ڕابردووشدا ئەوەندە بكوژ نەبوە لە كوردستاندا. تاڕادەیەك كەمیی خوێنی تایپی (B) لە كوردستاندا، كە بەرگری ئاوڵەیە كە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا باوە، وا دەردەخات نەخۆشیەكە ئەوەندە بەربڵاو نەبوە لە چیاكانی كوردستاندا. ئەم بەڵگە پەتاواره[1] دەبێ لە هەموو ئەو لێكۆڵینەوانەدا ڕەچاو بكرێ كە لەسەر باری دیموگرافیای كورد دەكرێ، بە تایبەتی لەو كاتانەدا ژمارەی قوربانیانی پەتاكان لە سەردەمە جۆراوجۆرەكاندا دەگیررێن (بڕوانە دیموگرافیا).

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:–

Further Readings and Bibliography: C.U. Ariëns Kappers, "Contributions to the Anthropology of the Near East, V: Kurds, Circassians and Persians," *Proceedings of the Section of Sciences* XXXIV (Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, 1931); Henry Field, *The Anthropology of Iran* (Chicago: Field Museum Press, 1939); Henry Field, *The Anthropology of Iraq* (Cambridge: Harvard Peabody Museum of Anthropology, 1952); R.H. Dyson, "Ninth Century [BC] Man in Western Iran," *Archaeology* 17 (1964).

[1] واتە لەسەر بوون و نەبوونی پەتا بنیات نراوە-وەرگێڕ.

هۆزەکان

کوردستان ئەمڕۆ مەڵبەندی ژمارەیەکی زۆری خێڵ و هۆز و گەلەهۆزە، کە هەریەکەیان خاوەنی زێد و واری خۆیەتی (بڕوانە نەخشەی ژمارە 27) و زۆربەی زۆریان بەهەمان ناوەوە لە چەندین هەزار ساڵەوە هەن. بۆ نموونە، هۆزی زێباری لەسەرچاوە سۆمەری و ئەکەدیەکاندا بە ساوبار و یان سیبارو ناوی هاتووە. جیاوازی ناوە هۆزیەکانی هۆزەکانی بوهتان، ماناکان، هازابان، بەکران، پیران و بەراز لە تۆماربەندیەکانی گریک–ڕۆمەکان ئارامیەکان، فارسیە ناوەندیەکان و ئەرمەنیەکاندا (وەکو بوختانۆی، مامیگۆنیان، ئەدیابین، باگرات، پارێن و ڤیراز هاتوون) سەرچاوە ئیسلامیەکانی سەدەکانی ناوەڕاست، لیستەی دوور و درێژی ناوی هۆزە کوردەکانیان تێدایە هەر لە تەنگەی هورمزەوە بگرە تا دەگەیتە ناوجەرگەی ئەنەدۆڵ و زۆربەی ئەو هۆزانە هێشتا هەر لەناوماندا دەژین، هەرچەندە جێیان گۆڕیبێ ئەو لیستە دوور و درێژانەی کە مێژوونووسی کورد شەرەفەددینی بتلیسیساڵی 1596 پاش میلاد لە شەرەفنامەدا دایڕشتوە (بڕوانە سەرەتای مێژووی هاوچەرخ و ئەدەب)، هەروەها گەڕیدەو و فەرمانبەری بەرزی عوسمانی ئەولیا چەلەبی (1611–1682) لە (سیاحەتنامە) گەڕیدا بە تانیدا چووە، ئەو بۆشایی زانیاریانە پڕدەکەنەوە کە لە ئەم لاو ئەولا کردن و دابەشکردنی هۆزە کوردەکاندا بەتایبەتی و گەلی کوردیشدا بە گشتی لەماوەی نێوان سەدەکانی ناوەڕاست و هاوچەرخدا ڕوویان داوە.

بڕە زانیاریەکی بەنرخیش لە بارەی شوێنەواری کۆنی هەندێ لە هۆزەکانەوە، لەوانەیە لەناوی هەندێ ڕووناکبیری ئیسلامی سەدە ناوەڕاستینەکانیشەوە هەڵێنجرێ کە ناوی هۆزەکانیان خستۆتە پاڵ ناوی خۆیان و جێگای لە دایکبوونیان زانراوە.

لکاندنی ناوی هۆز بەناوی خۆیانو بنەماڵەوە لە سەدە ناوەڕاستینەکانەوە، بگرە لەوە بەرتریشەوە کارێکی باوبوە. بۆ نموونە، ئیبنی خەڵکانی مێژوونووس (کەسەر بە هۆزی خەڵکان بوە)، بەبن و بنەچە خەڵکی کوردستانی ناوەندە، لەکاتێکدا ئیبن فەزڵانی یەکەم گەڕیدەی ناسراوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە لە گەڕیدەیی گەیوەتە قوتب و ناوچەی

سكەندیناڤیا، سەر بەهۆزی فەزلان فەزلوونی كونفیدراسیۆنی شەدداری (شادلووی ئێستا) و كوردستانی باشووره ئێستاكە پەڵە پەڵەی هۆزی فەزلان لە كوردستانی باكوور و لە خۆراسان و خەلكانیەكانیش هەر تۆزیكیان لە قوژبنێكی كوردستان دەژین.

هۆكارێكی گرنگی دابەشبوونی ئەم سەردەمەی هۆزە كوردەكان، ئەو ئایینانەی لەسەرین و ئەو دابەلەكتانەی پێی دەدوون، تەنانەت جیاوازیەكانیش لە بەدەن و ڕوخساریاندا، وا لەو لێقەومان و گواستنەوە بەكۆمەلانەدا كە لەناوەوەی خاكی كوردستانەوە بۆ دەرەوەی و لە دەرەوەیەوە بۆ ناوەوەی كراوە. كۆچپێكردنی بە كۆمەڵ، چ لە ڕابردوودا و چ ئێستا، بۆتە بایسی جیاوازی لە پێكهاتەی هۆزەكی كوردستاندا هەروەها كوردەكانی لە گەلێ گرووپی ئەتنی دیكەی ناوچەكەش نزیك كردۆتەوە و پەیوەندیی جۆراوجۆری لەنێوانیاندا دروستكردوە.

كۆزەر و بەربایەكی باشی ئەم مەسەلەیە و پشتەڵەكە مێژووییەكانی لەژێر بابەتەكانی (كۆچكردنە مێژووییەكان، دەربەدەركردنەكان و دەربەدەركردنە زۆرەكیەكان و مێژووی كلاسیك و سەدەكانی ناوەڕاست)دا كراوە.

بۆ ئەوەی بتوانێ شوێن پێی گواستنەوەی هۆزە كوردەكان هەلگری، كەم و زۆر دەبێ چاو بە بەلگەی زیندوو و سەرچاوە سەرەتاییەكانی ڕابردووی ئەم گەلەدا بخشێنی بۆ نموونە هۆزی مێژوویی هەزەبانی، كە خێزانێكی ناوداری سەر بە ئەو حكومڕانی كوردستانی ناوەندی لە سەدەی یەكەمی پێش میلادەوە تا سەدەی سێیەمی پاش میلادكردوە، ناوی خۆی خستۆتە سەر ناوچەكە، واتە، ئەدیابین كە چەندجار و لە چەند جێ سەرچاوە گریكی و لاتینیەكان ناویان بردوە.

بەهەر حاڵ، لقێكی ئەم هۆزە، نۆ سەدە دوای ئەوە، خۆی لە نزیك دوین و ئانی لە باكووری ئەرمەنستان گرتەوە هەر لەم لقە خۆیەوە بنەماڵەی ئەیوبی هەلكەوتوە كە دوا دوا بۆ خاكی كۆنە ئەدیابین گەڕانەوە هەر دوای ئەم گەڕانەوەیە سولتان سەلاحەدینی بنیاتگوزاری بنەماڵەی ئەیوبی، لە تكریت، كە یەكێك بوو لە شارەكانی ناو قەڵەمڕەوی بنەماڵەكە، لە دایك بوو ئەم هۆزی هەزەبانییە، ئێستا بە چەند ناوی نزیك لەناوە ڕەسەنەكەی خۆیەوە، بەپەڕاگەندەیی هەر لە خۆراسانەوە تا سوریا دەژین.

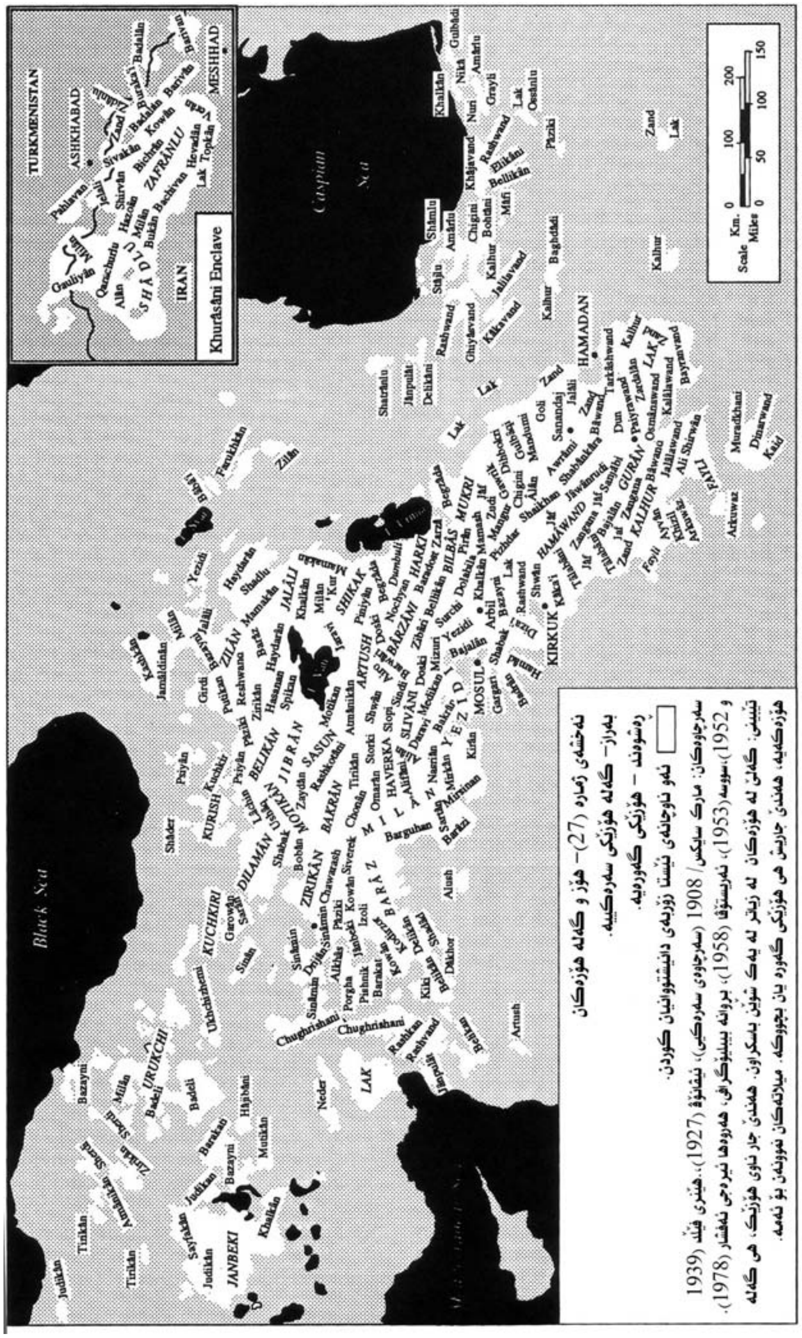

نەخشەی ژمارە (27)– هۆز و گەلە هۆزەکان

بەراز– گەلە هۆزێکی سەرەکییە.

ڕەشوەند – هۆزێکی گەورەیە.

ئەو ناوچانەی ئێستا زۆربەی دانیشتووانیان کوردن.

سەرچاوەکان: مارک سایکس/ 1908 (سەرچاوەی سەرەکی)، ئیڤانۆۆ (1927)،هێنری فێلد (1939 و 1952، (1951)،سووسە(1953)، ئەریستۆڤا (1958)، بڕوانە بیبلیۆگرافی، هەروەها ئیرەجی ئەفشار (1978).

تێبینی: گەلێ لە هۆزەکان لە زیاتر لە یەک شوێن باسکراون. هەندێ جار ناوی هۆزێک، هی گەلە هۆزەکەیە، هەندێ جاریش هی هۆزێکی گەورە یان بچووکە. میلانەکان نموونەن بۆ ئەمە.

هۆزی باوەند (باڤەند) كە ئێستا لە دەورووبەری كرماشان نیشتەجێن، كاكەییـەكان كـە لـە نزیكی كەركوك دەژین (هـەروەها كاكەوەنـدەكان كـە بەچـیای ئـەڵبورزەوە و لـە كرماشـانیش نیشتەجێن)، و هۆزی شەدادان كە لە توركیـا و سـوریا لـەنزیكی حەڵـەب دەژیـن، نـەوەی ئـەو كوردانەن كە میرنشینە سەدە ناوەڕاستینەكانی باوەندی و كـاكۆكیی و شـەدادییان دروسـتكرد كە لە دوای یەك هەرێمەكانی سەر كەناری دەریای خەزەر و ناوەندی ئێـران و سـەرزەمینەكانی قەفقاس– ئەرمەنستان– باكووری كوردستانیان بەدەستەوە بوو. ناوی كۆنڤیدڕاسیۆنی مـەزنی بابان كە لەژێر سێبەری عوسمانیەكاندا حوكمی هەموو كوردستانی ناوەنـدی تـا سـاڵی 1848 دەڕانـی، زۆر وێ دەچـێ لـە باوەنـدەوە هـاتبێ هـەروەها لـە هۆزەكـانی دیمیلییـەوە بنەماڵـە پاشازادەكەی بوەیهیان و چەندین بنەماڵەی پاشازادەی تر هەڵكەوتن بارستی، هـەرە گـەورەی دیمیلیان هێشتا هەر لە باكووری ڕۆژاوای كوردستان لە ئەنەدۆڵ بە ناوی "زازا" وە بە پاوەیە.

گەر چاو ژیركەیتەوە، مرۆڤ چەندین هۆزە ناوی تری كورد لەناو خانـەوادە ئەریـستوكرات و میرزادە ئەرمەنی، گورجی و هی گـەلانی تـری دراوسـێدا دەدۆزێتـەوە سـەر هـۆزە مەزنـەكانی بەڕازی یان ڤەرازیەكان، یەكێك بوون لە حەوت خانەوادەی فیوداڵی حكومڕانی سـەردەمی دوور و درێژی پارتیـەكان (247 پـێش مـیلاد – 224پـاش مـیلاد) و هـەر لـە سـوریاوە بگـرە بـە ئەرمەنـستاندا تـا دەگەیتـە سـنوورەكانی ئـەریابینیان لـە قەڵـەمڕەودا بـوو ئێـستاش لـەم سەردەمەدا، كۆنفیدڕاسیۆنی هۆزی كـوردی بـەڕازی نیـوەی ڕۆژاوای ئـەم سـەرزەمینە یـان بـە دەستەوەیە.

لە هۆزی مامـەكانیش خانەوادەیـەكی فیـوداڵی ئەریـستوكرات هەڵكـەوت (ناخـار لـە زمـانی ئەرمەنییدان)، كە بریتیە لە خانەوادەی مامیكۆنیان یان مامیگۆنیـان كـە ماوەیـەكی زۆر جڵـەو بەدەستی ئەرمەنیان بوو هەر لەم خانەوادەیە خۆی دوو جەنەڕاڵی بیزەنتی هەڵكەوتن ڤارتان و ڤاهان مامیكۆنیا كە لە سەدەی شەشەمدا ناوبانگیان دایـەوە هـەروەها چـاكێكی وەكـو سـانت ڤاردان مامیكۆنیان لێ كەوتەوە كـە قارەمـانی شـەڕی ئـەڤاریا (451 پـاش مـیلاد) بـوو. ئـەم مامیكۆنیانانە، بە گوێرەی كۆنە هـەواڵی ئەرمـەنیان، هـەرێمی "تایـك و تـارۆن و باگراڤانـدین و ئەسیلـسینیان" واتـە، هەرێمـەكانی مـووش – مـوس، بتلـیس، سـێرت و هـەكاری ئێـستای سەرسـنووری نێـوان بـاكوور و ڕۆژاوای كوردسـتان لـە نزیـك و دەورووبـەری گـۆلی وانیـان

بەدەستەوە بووە ئێستا مامیکۆنەکان لە هەمان دەوروبەر، پەڵەیەك لێرە،پەڵەیەك لەوێ، لە باکوور و ڕۆژهەڵات و خوارووی گۆلی وان دەژین لقی کۆنتری مامیکانەکان لەوانەیە مامەش و مامەسانیەکان بن کە بەچڕی لە ناوەند و باشووری زنجیرە چیای زاگرۆس دەژین لە کاتێکدا مامیکۆنیەکان بە ئەرمەنی دەدوان، مامەسانیەکان دایەلەکتی لوڕی فارسییان بۆ خۆیان کردووە بە زمان، کە چی مامەشەکان و پاشماوەکانی تری مامیکۆنەکان تەنها لقن کە بە کوردی دەدوون و تا ئێستاش هەرماون.

هۆزی بەکران یان بەگران کە لە شاری دیاربەکر دەژین و هەرناوی ئەوانیشە وا بە شارەکەوە،بنەماڵەی پاشازادەی بە گرانی لێکەوتەوە کە، جار ناجار، جڵەوی حوکمیشی بە دەستەوە بووە، جارێکیان بە سەر ئەرمەنیەکانەوە و جارێکی تر بە سەر گورجیەکانەوە و ئەمە چەند جار لەنێوان سەدەی نۆیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا دووبارە بۆتەوە.

بە گوێرەی قسەی تێر– غیونریان، مەڵبەندی هەرە دێرینی بەگراتیە کۆنەکان ئەو هەرێمە بووە کە دەکەوێتە نێوان دیاربەکر و بینگۆلەوە لە باکووری ڕۆژاوای کوردستان بەکرانیەکان نەوەی هۆزی بەگراوەندن کە (22) سەدە لەمەوبەر کلۆدیۆس پتۆلەمی جوگرافیاناس ناوبانی بە باگراوەندە هێناوە و ناوی وڵاتەکەیانی، کە دەکەوێتە نێوان گۆلی وان و ڕووباری دیجلەوە، بە باگراواندین ڕیجیو bayvave ndine reyio واتە "هەرێم یان وڵاتی بەگرەوەندەکان، ناوبردوە".

مارك سایکس نووسیویە دەڵێ " بە گوێرەی ئەو قسانەی لە باوباپیرانەوە بۆیان ماوەتەوە بەکرانەکانی ئەم سەردەمە لەو باوەڕەدان کەوا ئەوان بە بنەچە دەچنەوە سەر بەگراتیەکان". "پیاوە ئایینیە ئەرمەنیەکان بەگشتی بە دڵنیاییەوە ئەم بۆچوونە دەردەبڕن". مرۆڤ دەتوانێ پەی بەجۆرە پەیوەندیەکیش بەرێ لەنێوان هۆزی تیرکان و پادشا تیگران، کە گەورەترین پادشایی ئەرمەنیان بووە لەسەردەمە دێرینە کاندا. سایکس لەم بارەیەوە دێتەوە وتارو دەڵێ "ئەو تیرکانانەی من سەردانم کردن زۆر بە میهرەبانی و لوتفەوە لەگەڵ ئەو کۆمەڵە ئەرمەنیە بچووکەدا ڕەفتاریان دەکرد کە لەناویاندا دەژیان".

"ئەو ئەرمەنیانە دەڵێن، هۆی ئەمە ئەوەیە ئێمە لەیەك ڕچەڵەکین (لەگەڵ تیرکانەکاندا) و کەوا ئەوان (ئەو ئەرمەنیانە) لە بنەڕەتدا ئەرمەنی نین ئەرمەنیەکانی دیاربەکر چ ئایینی چ نائایینیی پا لەمە نانێن، بەڵام من ئەمەم لە زاری یەکێکەوە بۆ ساغ بوەوە کە هەم قەشەو

هەمیش كەسایەتیەكی ئایینیی مەسیحیەكانی ناوچەكەیە)(sykes 1908،464).

هەر لەم بوارە سرنجكێشەدا، دەتوانین ناوێكی تریش ببەین، ئەویش تیرگانە (دەورووبەری 2255 پێش میلاد)، كە پادشایی قوتیلەكانی سەردەمانی دێرین بوو (بڕوانە مێژووی كۆن) وەكو لەسەرەوە باسمان كرد، لە سەرەتای سەدە ناوەڕاستینەكانەوە هۆزە ناو نراونەتە سەر بنەماڵەی حكومڕان و كەسایەتی دەسڕۆتیرگان كە ناوێكی خوتیلییە، لەوانەیە جاری یەكەم لەلایەن پادشاییەكی چیانشینی كوردەوە بۆ خۆی وەكو هۆزە ناو بەكارهێنرا بێ و هەزارەها ساڵی دوای ئەوەش كرابێت بە ئادەت ڕاستیەكەی بەكارهێنانی ناوە هۆز لەگەڵ ناوی كوردانی بەر لە شارستانیەت وای لە هەندێ كەسی وەكو عەلا فەیروز كردووە كە بڵێ كورد یەكەم گرووپی ئەتنی سەر ڕووی زەمینن كە لەقەبیان بۆخۆیان داناوە.

هۆزێكی تری بەناوبانگی كورد كە ئێستاش لەو جێیەی خۆی نیشتەجێیە كە بتۆلمی باسی كردووە كۆنفیدراڵی بەلیكانە. بتۆلمی بە وڵاتی ئەم بەلیكانانە دەڵێ بەلیكانیا و دەیخاتە سەرسنووری توركیا و سوریا لە باكوور و باكووری ڕۆژهەڵاتی حەڵەبەوە بە درێژایی مێژوویان، گەلێ هۆز لە ئەنجامی ڕەهەندەكردن یان كۆچكردنی خۆ بە خۆدا پەرش و بڵاوەوە بوونە بۆ نموونە، هۆزی خەلكان ئەمڕۆ پەڵە پەڵە لە نزیكی هەولێر (لە عێراق)، لە نزیكی كرمانشا (لەئێران بەناوی چەوتەوەكراوی قەڵغانەوە)، لەنێوان ئەنقەرە و قۆنیە لە توركیا، هەروەها لە خۆراسان و توركمەنستان و ئەرمەنستان و لە سنووری نێوان ئێران و توركیا لە نزیكی شاری ماكۆ نیشتەجێن كۆنترین تۆماربەندی بەردەست لە بارەی مەڵبەندی خەڵكانەوە، دەیانخاتە دەورووبەری هەولێرەوە.

لەم سەردەمانەی ئێستا بەتایبەتی لە سەرەتای (1930) یەكانەوە، دارەڕاو ڕێكخراوە هۆزبەندیە كۆنەكانی كوردان لە توركیا كەوتۆتە بەرفشار و زوڵم و زۆرێكی زۆر، بەڵام هەرگیز نەبۆتە هۆی نەمانی هۆزە كوردەكان لەوێ نەخێر مەسەلەكە زۆر دوورە لەوە هەربوونی بە هێزی ئەوانە لە مەیداندا كەوا هەژمانی لە حكومەتی تورك بڕیوە. لەم دواییەدا چەند بەشێكی ڕاپۆرتێكی نهێنی حكومەتی توركیا لە بارەی هۆزە كوردەكان و پلەی پشتگیریان لە دەوڵەت بەشێوەیەكی نایاسایی لە پەخشنامەی "ئیكی بینە دۆغرو"دا و لە باسێكدا بەناوی "ڕاپۆرتێكی زۆر نهێنی لە هەڵسەنگاندنێكی حكوومەتدا لەبارەی هۆزە خائین و دڵسۆزەكانەوە

"چوق گیزلی ڕاپۆر، دولتبی گوزیلە خائین و یانداش عشیرتلر" کانونی یەکەم – دیسامبری 1987)دا بڵاوکراوەتەوە.

لە ڕاپۆتەکەدا، مەڵبەندی هەر هۆزە کوردێک دەستنیشان کراوە، هەروەها ژمارەیان، شێوەی دیالێکتی دوانیان، سەرکردەکانیان، و ڕابردویان لە ڕووی دڵسۆزی و نا دڵسۆزیەوە بۆ دەوڵەت هەر لە دامەزراندنی کۆماری تورکیاوە تا ئەمڕۆ ئەو بەشانەی ڕاپۆرتەکە کە دەست کەووتون، سەرچاوەی بێ هاوتان بۆ گەیشتن لە بارودۆخی ئێستای هۆزە کوردەکان لە تورکیا.

لەسەرزەمینەکانی یەکێتی سۆڤیەتی جاران، پەیوەندی سەر بە هۆز بوون لەناو کوردەکانی ئەرمەنستان و گورجستان و تورکمانستان هەر ماوەتەوە، بەڵام لەناو کوردەکانی ئازەربایجاندا کەمتر، کوردەکانی ئازەربایجان بە کۆمەڵی گەورە گەورە ڕەهەندی کون و قوژبنی ئۆراسیا کران و کەلتووری ئەو کوردانەش کە مانەوە لەلایەن ئازەریەکانەوە خرایە ژێر فشارەوە ئەریسیتۆڤاساڵی(1958) باسی ئەوەی کردووە، کە تەنها دوو کوردی ئازەرەیی سۆڤیەتی دۆزیوەتەوە، کە توانیبێتیان خۆیان بەرنەوە سەر هۆزەکانیان بەر لە ڕاپەڕینەکان، لە کاتێکدا کوردەکانی تری سۆڤیەت باسی چەندین هۆز و وردە هۆزیان کردووە و باو باپیرانیان بردۆتەوە سەر ئەوان.

لە ئێران و عێراق و سوریا، ڕایەڵبەندی گەلێ هۆز وەکو خۆیان بێ گۆڕان ماونەتەوە، لە خشتەی ژمارە (1)دا لیستەیەکی تەواوی گەلە هۆز و گەورە هۆزی تر لەم وڵاتانە داڕێژراوە.

لێکۆڵینەوەکەی ساڵی (1908)ی سایکس (مەبەستی مارك سایکسە وەرگێڕ) ڕستبەندی ژمارە و جێگای هۆزە کوردەکانی کردووە و تێبینی کورتیشی لە بارەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی کەلتووریانەوە داوە هەرچەندە ئەم بەرهەمەی سایکس باسی هەرێمە کوردنشینەکانی فارس زەمین ناکات، بەڵام بایەخی خۆی لەوەدا سەندوە کە بەر لە دابەشکاری و زوڵم و زۆرەکانی بیستەکاندا نووسراوە و کەوتۆتە ناوانەوە.

ئەو بەرهەمانەی دوای ئەوە بڵاوکراونەتەوە، وەکو هینەکانی ڤیلەچێڤسکی یان ئێدمونـدز، یان نیکیتیی یان موکری، زانیاری نوێیان خستۆتە سەر ئەو زانیاریانەی کە لە بارەی هۆزەکانەوە بە دەستەوە بوون هەرچەندە لە هەندێ بابەتدا لەگەڵ یەکدا زۆر ڕێك نین هەرچی

(فیلد)ە، بەوكارە مەیدانیەی كە لە عێراق و ئێراندا ئەنجامیداوە، هەندێ نەخشەو ئامـارگیری و ڕوماڵكاری هۆزە كوردەكانی بە زمانی ئینگلیـزی تۆمـار بەنـدی كـردووە، كـە كـەم هاوتـان لـە جۆری خۆیاندا چەندین كـاری پـڕ نرخـی تـر لـەم بـوارەدا بـە زمانـەكانی ڕۆژەڵاتـی ناوەڕاسـت ئەنجام دراون .

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە: —

Further Readings and Bibliography: Claudius Ptolemy, *Geographia*, trans. E. Stevenson (New York: New York Public Library, 1932); Henry Field and J.B. Glubb, *The Yezidis, Sulubba and other Tribes of Iraq and Adjacent Regions* (Menasha, Wisconsin, 1943); Henry Field, *Contribution to the Anthropology of Iran* (Chicago, 1939); Ahmad Sousa, *Atlas of Iraq* (Baghdad, 1953); Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* XXXVIII (1908); V. Minorsky, "The Tribes of Western Iran," *Journal of the Royal Anthropological Society of Great Britain and Ireland* LXXV (1945); W. Ivanov, "Notes on the Ethnology of Khurasan," *The Geographical Journal* LXVII-2 (London, 1926); *Sovremennii Iran: Spravochnik* ("Contemporary Iran: A Reference Book') (Moscow, 1957); Alexandre Jaba, *Recueil de Notices et Récits kourdes* (St. Petersburg, 1860); Henry Field, *The Anthropology of Iraq* (Cambridge: Harvard Peabody Museum of Anthropology, 1952); J.B. Noel, *Notes on Kurdish Tribes: On and Beyond the Borders of the Mosul Vilayet and Westward to the Euphrates* (Baghdad, 1919); W.D. Hütteroth, "Bergnomaden und Yaylabaurern im mittleren kurdischen Taurus," *Marburger Geographischer Schriften* II (Marburg, 1959); Aram Ter-Ghewondian, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, trans. N. Garsoïan (Lisbon: Livraria Bertrand, 1976); H.L. Rabino, "A Journey in Mazandaran (from Resht to Sari)," *The Geographical Journal* 42 (1913); J.B. Noel, "A Reconnaissance in the Caspian Provinces of Persia," *Geographical Journal* 57 (1921); Marcel Bazin and Christian Bromberger et al., *Gilân et Âzerbâyjân Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 1982); Mark Sykes, *The Caliph's Last Heritage* (New York: Arno Press, 1973, reprint of the 1915 London edition); Office of the Civil [Iraq's British Administration] Commissioner, *Notes on Kurdish Tribes, on and Beyond the Borders of the Mosul Villages* and *Westward to the Euphrates, and Notes on the Tribes of Southern Kurdistan Between the Greater Zab and the Dialeh* (Baghdad, 1919); Fu'ad Khurshed, *Notes on the Tribes of Southern Kurdistan* (Baghdad, 1919); Sharaf al-Din Bitlisi, *Chèref-nameh [Sharafnâma] ou Fastes de la nation kourde*, French trans. Charmoy, 2 vols. (St. Petersburg, 1868-75); T.F. Aristova and G.P. Vasil'yeva, "Kurds of the Turkmen SSR," *Central Asian Review* 13-4 (1965); Evliyâ Chelebi, *Siyâhatnâma: Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa*, trans. Joseph von Hammer, 3 vols. (London, 1834-50).

HISTORICAL MIGRATIONS

Familiarity with historical Kurdish migration patterns is perhaps the single most important tool in accurately reconstructing Kurdish history. The utter lack of knowledge of and interest in the population movements, and their interconnection with historical and social events in Kurdistan, is surprising, given the availability of information. Ignorance of these historical events has been the source of the puzzlement of most modern writers over questions of Kurdish national identity, the Kurdish role in and contributions to Middle Eastern history, and the complexity of their modern religious, linguistic, and racial composition. The large body of work and attention given to past Turkic migrations, for example, has clarified many otherwise puzzling historical points about those peoples. The same degree of attention to Kurdish migration patterns can also

هۆز و کونفیدراسیونی هۆزە کوردەکان

لە ریزبەندی هۆزەکاندا، لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژاوا دەستمان پێکردووە، بەڵام هەندێ هەڵاواردنیش کراوە، واتە تەنها ناوی کونفیدراسیۆنە هۆزیەکان و تاقە هۆزە گرنگەکان براوە ئەندامانی هەر کۆنفیدراسیۆنە بە نەزمی ئەلفەباتیک لەژێرەوە باس کراون.

ئەو تێبینیانەی لەناو کەوانەدا دراون، ناوەکانی تری هۆزەکە دەردەخەن، لەپاڵ مەڵبەندو دەیالێکت و ئایین و شتی تردا، دەبێ کوردە (حەمکاو)ەکانی هەرێمەکانی بوخارا و فەرغانە (ئۆزبەکستان)یش بخەینە سەر لیستەکان هەرچەند نەمزانی بیانخەمە سەر کام هۆز. ئەو کوردانەی دوای(1925) رەهەندەو دەربەدەر کراون لەم لیستەیەدا ناو نەبراون، جا پەیوەندی هۆزبەندیانەی خۆیان لە مەڵبەندی نوێیاندا راگیر کردبێ یان نەء.

1– لە هەرێمی خۆراسان

ا – باکووری خۆراسان: (هەموو هۆزەکانی ئەم ناوچەیە، بەکرمانجی ژووروو دوو و سوننی مەزەبن، لە هەندێ جێگەشدا تێکەڵەی سوننی و شیعەن، یان جۆری ترن کە لە شوێنی خۆیدا باس دەکرێن). خشتبەندی (1)

گەلە هۆزی زافەرانلو (یان زەعفەرانلو چەمیشگەزەك)لەسێ دوو بەشی هەموو ناوچەکە لە ئێران و لە تورکمانستانیشدا پێکدێنێ.

عەمەرلو (هۆزێکی زۆر گەورەیە).

ئەمیران.

بەکران (یان بیچران).

باچڤان (یان باچیان).

بادەلان (یان بەهادوران).

باریڤان (یان بریکان، بە هاروەندی هەرە کۆن؟ یارسانی بە لەکی دوون).

بۆرەکەیی (بەشێگن لە بۆرەکەییەکانی کوردستانی رۆژهەلات، سوننی و بە کرمانجی

باشوور ڕوون).

گاولیان (هۆزێكی زۆر گەورەیە).

هیزۆلان (یان ئیزۆلی).

هازوان (یان هەمزاكان، بەشێكن لە هاضەبان / هاضەبانی دێرین).

هەڤادان (یەزیدی بە كرمانجی باكوور دوون).

ئیزان.

جەلالی.

كایكان.

كۆوا (یان كوڤانلو، كاڤیانلو، كۆوەند).

كووخبان (یان كوخبانیكلو، كوهانیكلو).

میلان (میللی).

موژداكان.

پالۆڤولان.

پاهلەوان (فەیلین؟).

پالۆكان.

قەرە چورلو (یان قەرەچول).

قارمان (قەهرەمانلو).

قاچكان.

رەشوان (یان ڕەشەوەند).

روتاكان.

شاران.

شایخكان

شاملو (بیجرانلو)

سیلسە پۆران.

سیواكان (یان سیوەرەك، عەلەوی بە دیمیلی دوون).

سۆفیان.

تۆپکان (زۆر گەورەیە).

وێران.

زەیدان.

گەلە هۆزی شادلو (شەداد) گشت چمکی باشووری ڕۆژاوای هەرێمی خۆراسان دەگرێتەوە.

ئالان.

بوغان.

دیرقان.

گاریوان.

گوردان.

ئینران.

جابان (یان جاپا لەوانەیە پەیوەندی بە جاف گەورە هۆزەوە هەبێ).

جویان.

کاغان.

میتران.

قیلیچان.

قراباشلو.

قوپران (یان کوپران).

ئەو هۆزانەی بەشێك نین لە هیچ گەلە هۆزێك:

لەك (لە ئەبیوەردەوە تا چەهچەهە دەگرنەوە، یارسانی بەلەکی دوون).

قەرەچورلو (لە چەند بەشێکی باکووری ڕۆژاوای وڵاتەکەو و هەندێ بەشی لەو بچووکتری ڕۆژاوایدا دەژین).

زەند (لە ئەبیوەردەوە تا چەهچەهە، یارسانی بەلەکی دوون).

ب- کۆهستان- ناوچەی بیرچەند.

بوهلوولی (لە قائینەوە بۆ تەبیات، یارسانی بەلەكی دوون).

مەناوەند. لە بڵندایییەكانی مەناوەند و خۆشئاوا دەژین، یارسانی، بەلەكی دوون.

بۆشنەوەند (ڕەشەوەند، ناوچەی تەبەس و مەسیتا، یارسانی، بەلەكی دوون).

تۆمقانلو (كاشمەر و بەكران كوە باشووری بیرچەند، سوننی بە كرمانجی ژوور و دوون).

2–كێوەكانی ئەلبورز.

أ–هەرێمی مازەندەران.

گەلە هۆزی خاجەوەند (لە نور و قـەجور و كلاردەشـت و پـول دەژیـن و یارسـانی بەلـەكی دوون).

دیلفان.

كاكەوەند (كاكەوەند).

لەك.

سوڵتانقولیخان.

ئەو هۆزانەی بەشێك نین لە هیچ گەلە هۆزێك (گشتیان سوننی بە كرمـانجی بـاكوور دوون– یان جۆری دیكەی كە لە شوێنی خۆیدا باس دەكرێن):–

عەلیكانی (لەناوچەی دەماوەند و لار، عەلەوی بە دیمیلی دوون).

بەلیكان (لە بڵندیەكانی گەچسار– كاندووان دەژین، سوننی بە دیمیلی دوون).

گریلی (گرایلی، لەسەر ڕووباری نیكا دەژین، سوننی بە دیمیلی دوون).

گوڵبادی لەنێوان بیهشەهر و بەندەرگەزدا دەژین، سوننی– كرمانجی ژووڕوو).

لاریجانی (لە بڵندییەكانی دەوربەری لاریجان).

ماشائی (نزیكی بەندەرگەز).

نەوائی (نزیكی ئامول).

نێكا (لەسەر ڕووباری نێكا).

نوری (لە دەورووبەری شاری نور).

عومرانلو (لەناوچەی گالوگاە).

ب–هەرێمی گیلان

گەلـە هـۆزی عەمـەرلو (لـە دەیلـەمان و سـیاقەلەوە تـا ڕووبـاری شـاهڕوود. خۆیـان لـەو باوەڕەدان کە پەراگەندەی گەلەهۆزی گەورەی بابانن، سوننی، بە کرمانجی باکوور دوون)

بەها دەواللو.

بایشان.

دەوالو (دەواللو).

شاملو (شامقان).

شاقوڵان (شاهقانلو).

ستاجلو (ئیستاجلو).

ئەو هۆزانەی کە بەشێك نین لە هیچ گەلەهۆزێك:–

باجەڵان (یارسانی، گۆرانی).

بوهنوویی (بوهتانی، سوننی، کرمانجی باکوور).

چیگینی (باکووری ڕووباری شاهڕوود، سوننی، کرمانجی باشوور).

چەمیشکەزەك (عەلەوی، دیمیلی).

جەلیلوەند (یان جەلالوەند، یارسانی، لەکی).

کەلهوڕ (یارسانی، گۆرانی).

کاکەوەند (یارسانی، لەکی).

کرمانی (یارسانی– کرمانجی باشوور).

مافی (بەشێکن لە مافییەکانی کرمانشاه، یارسانی و شیعە، لەکی).

قیاسوەند (لە دووبەشی کۆماسی و سیلاخور پێکهاتوون، یارسانی، لەکی).

ڕەشەوەند (ڕەشفەند، سوننی، کرمانجی باکوور).

والی یاری (یارسانی، کرمانجی باشوور).

یەمینی (سوننی، کرمانجی باشوور).

ج–هەرێمی زەنجان– خەڵخاڵ.

دەلیقان (ناوچەی خەڵخاڵ، سوننی، کرمانجی باکوور).

جانپولاد (یان جامبەلاد، ڕۆژاوای خەڵخاڵ–سوننی، كرمانجی باكوور).

كیلیشانی (سوننی، كرمانجی باكوور).

شاترانی (باشووری ئەردەبیل، شیعە، كرمانجی باكوور و ئازەری).

3–ناوەندی ئێران.

أ–ناوچەی كاشان–قوم.

بەغدادی (یان ئەنجیلەوەند، ڕۆژاوای ساوە، یارسانی، لەكی).

كەڵهوڕ (لە قەرەچای باشووری ساوە، یارسانی، گۆرانی و كرمانجی باشوور).

لەك (قوهەك و ناوچەكانی "كوردەكان"ی چیای كەركەس).

پازوكی (پازیكی یان بازیكی لە دەوروبەری وەرامین ڕۆژهەڵاتی تاران، سوننی و شیعە، كرمانجیی باكوور).

ئۆسانلو (گەرمە سار و وەرامین، یارسانی و شیعە، لەكی).

زەند (باشووری ڕۆژاوای قوم، یارسانی، لەكی).

ب–فارس.

كاكەیی: (لە شیرازەوە بەرەو باكووری ڕۆژاوا، یارسانی، لەكی).

كوردشولی (بڵندییەكانی مەرە سورخی و شاری نۆ و جەهروم، یارسانی، لەكی).

ح–بلووچستان.

گۆران (بەمپوور، یارسانی و شیعە، گۆرانی و لەكی، هێزی كارن بۆ سەرهۆزەكانی یەلهانی).

زەنگەنە (بەمپوور، سوننی، كرمانجیی باشوور).

كەڵهوڕ (بڵندییە بوركانییەكانی تەفتان، یارسانی، گۆرانی،ئێستا خەریكن دەبن بەبلووچ).

یەلهانی (بەمپوور سوننی، كرمانجی باشوور، هۆزێكی بچووكن).

4–كوردستانی ڕۆژهەڵات

(بەگشتی سوننی بە كرمانجی باشوور دوو، تاك و تەرای لێدەرچی).

گەلە هۆزی بلْباس (باشووری ڕۆژهەلاتی گۆلی ورمیّ).

مامەش.

مەنگوڕ.

ئۆجاق (ئوشاق).

پیران (گەورەهۆز).

رەمەك.

سن.

گەلە هۆزی گولباخی (ڕۆژاوا و باکووری ڕۆژاوای بیجار).

چۆخە ڕەشی (یان چۆخەرەشتی).

گاملی.

جووجەرەشی.

قالْقەنی (قالْقالْی).

کاکاوەند (یان کاکاسوەندی).

کاملی.

مۆراد گۆرانی.

پیتاوە سەری.

قومری.

سندۆلْی.

گەلەهۆزی جاف (لە جوانڕۆ وە تا سنە، بەشێکن لە جافی گەورەی کوردستانی ناوەند لە عێراق).

باشووگی.

گەلالْی.

هاڕوونی.

ئێناخی.

ئیسماعیل عەزیزی (دەبێ ئیسماعیل عوزێری بێ — وەرگێڕ).

كەلاشی (كەلاشین).

كەماڵی.

مەندومی

میكائیلی.

قوبادی (كەوە).

روخزادی.

شاتری.

تەرخانی.

وەڵەدبەگی.

گەلەهۆزی مەندومی (باشووری ڕۆژاوای بیجار)

تاری موڕادی.

عەلیموڕادی.

لاولەرزی.

گەلەهۆزی موكری (باشووری گۆلی و ڕۆمی تا مەهاباد و دیواندەرە، ئەم گەلـەهۆزە ئێـستا بە تەواوی شێواوە).

بەگزادە.

دێبوكری.

جاف (هی ناوچەی مەهاباد).

قاسملو.

ئەو هۆزانەی گەلەهۆزپێك ناهێنن:

(گشتیان سەردەمانێك بەشێك بوون لە ئەردەڵانەكان تا ئەو كاتەی شێوان و لێكهەڵوەشان، هەموو سوننی و بە كرمانجی باشوور دەدوێن، تاك و تەرای لێدەرچێ كە لە جێـی خۆیـدا بـاس دەكرێن).

ئەحمەدی (نزیك بانە).

ئالان (نزیك سەردەشت).

ئەردەڵان (باکووری ڕۆژاوای سنە، ئەم هۆزە تا ڕادەیەك نوێیە، و نـاوی ئـەردەڵانی دێـرینی بۆ خۆی وەرگرتوە).

باوە جانی (یارسانی، گۆرانی).

بارام بەگی (لە دزلّی و شەمشەمانی نزیکی بانە دەژین).

با لەوەند (یارسانی، لەکی).

باشووکی.

باسکو لە (ڕۆژاوی سەردەشت).

بیریاهی (نزیکی سەردەشت).

بیستارە وەند.

بۆرەکەیی.

دوڕاجی.

فەیزوڵا بەگی (نزیکی بانە و تەکاب و سەقز).

گاشکی (یان کاشکی نزیکی کامیاران).

گەرگەیی.

گەورکا (یان گەورك سەردەشت تا سەقز و مەهاباد).

حەمەوەیسی.

هەیدەر بەگی (نزیکی مەریوان).

جەلالی (ڕۆژاوای سنە).

کەڵاڵی (یان گەڵاڵی، جەلالی– دەوروبەری سەقز).

کەڵاسی (نزیکی سەردەشت).

کەمانگەر (نزیکی کامیاران).

کۆلی (یان گولی باکووری ڕۆژهەڵاتی سنە).

کۆماسی (نێوان مەریوان و سنە).

لەك (یارسانی، لەکی).

لوتفوڵا بەگی (نزیکی بانە).

مەریوانی (لە مەریوانەوە تا پێنجوێن).

عوسمان بەگی (باشووری مەهاباد).

قوبادی.

سورسوری.

سەرشیو.

زەند (دەوورووبەری قوورووە، یارسانی، لەکی).

وەڵەد بەگی.

5 – کوردستانی باشوور.

گەلەهۆزی ئەرکەوازی.

(مەهران، بەدرە و چوار، یارسانی، لەکی).

بان سەردە (یان بانزەردە).

بانڤیزا.

بی.

کەرشوەند.

کوردەل.

مەلیکشوەند.

مەیسەمی.

میر.

سوما.

مورت.

قەیتوونی (قەیتوولی؟– وەرگێڕ).

قروشوەند.

گەلەهۆزی هەورامان.

(لەناوچەی هەوارامان دەژین، یارسانی، بە دەیالەکتی هەورامی گۆرانی دەدوون).

لەهۆنی (جافەرسولْتان).

تەختی.

بەهرام بەگی.

حەسەن سوولْتانی.

مستەفا سوولْتانی.

گەلەهۆزی ئەیڤان (ئیڤان).

نەفت شاە، نەفتخانە و مەندەلی، سوننی، کرمانجیی باشوور).

بانسەیرە.

چولاق.

گەلە هۆزی باجەلان (باژاروان)– قەسری شیرین، خانەقین، قۆرەتوو، شێخان، دەرگەزێن (نزیکی سولەیمانی)، هۆرێن و جیزانی (یارسانی، گۆرانی) (باجەلان لە نزیکی کەرکوك و مووسلیش هەن – وەرگێڕ).

جوموور (یان جومهوور).

قازانلو.

گەلە هۆزی بەیرانوەند (سیلاخور) دیراوەندی سەدەکانی ناوەڕاست، لە باشووری هەمەدانەوە تا ناوچەی سیلاخوڕی لوڕستان، گەلەهۆزێکی گەورە و گرانە، یارسانی و شیعە، لەکی).

ئەلاینو.

چەقەلوەند

داشەینو

کۆماسی.

رەشڤەند (یان ڕەشوەند).

زەند.

گەلەهۆزی گۆران(لە کرمانشاوە بۆ پاوە (یارسانی، گۆرانی).

بیبیان.

بیاوەنیج.

دانیالی.

گەوارە (گەهوارە).

حەیدەری.

نیرژی.

قەڵخانی بەهرامی (خاڵكان).

قەڵخانی سپەری (خاڵكان).

شەبەنكارە (شوپانكارە).

توفەنگچی.

یاسەمی.

گەلەهۆزی هۆلەیلان(ڕۆژاوای كرمانشاه، دەوروبەری سونتور، یارسانی، لەكی).

باڵەوەند.

جەلالەوەند.

عوسمانەوەند.

تارهان.

زەردەڵان.

گەلەهۆزی جومیر(جوموور، جومهوور) (باشووری هەمەدان، یارسانی، لەك).

عەبداڵی.

بەرازی.

گۆمە.

شاهوەیسی.

گەلەهۆزی كەڵهوڕ(لە خانەقینەوە بۆ كرمانشاه، لەوانەیە لەم دەمەدا گەورەترین گەلەهۆزی كوردبن، یارسانین، زۆرترین بە گۆرانی و هەندێكیشیان بە كرمانجی باشوور دەدوون):

ئەبولمحەمەدی

میهردادی ئیزەدی

عەلیرە زاوەند

ئەڵوەندی

بەرگە شەیبانی.

بوداغ بەگی

چیلائی

فەڕووخی

گەلەدار

هارون ئابادی

جلەوگیر

کەلەپا

کەللەجوب

کەمەر

کەرەم پەناه

کازم خانی

کەرگا

خالیدی

خۆمان

کربیان

مەنسووری

مایدەشتی (ماهیدەشتی)

میرعەزیزی

موئمینی

موغیرە

موشگیر

پاپیران

قولامی

قومچی

رەجەب

رەمەزانی

ڕیزاوەند.

ڕووتۆەند.

سەیدنازە.

سەییادە.

سالكە

شاهینی.

شەییانی

شیرزادی.

شوانكارە (شوان).

سیاسیا.

تەلەش (تالیش).

زەینەڵخانی.

گەلەهۆزی خیزر (قیزیل یان قەزئەل).

(مەندەلی و سۆمار، یارسانی، لەكی).

خیزروەند.

مورشیدوەند.

قولیوەند.

شەمسیوەند.

گەلەهۆزی پەهلە (فەیلی).

(پەڵە پەڵە لەباقووبەوە تا لوڕستان، یارسانی وشیعە، لەكی).

باپیروەند.

براسپی.

چایدەروەند.

دوستەلیوەند.

گۆران.

هەیوەری.

جابیروەند.

جوگی.

کالکوهـ.

خیزروەند.

کۆلیوەند.

مامسیوەند

مەمی.

مەمووس.

مارال

مراوەرزی

مورادخانی.

نەورۆزوەند.

پاپی

شەکەر بەگی

شەرەکە.

سولەیمان خانی.

زەرگووش.

گەلــەهۆزی قــەڵخانی (خــەڵکان) (بــاکووری ڕۆژاوای کرمانــشا و دەوروبــەری کــوزاران، دەچنەوەسەر خەلکانەکان، یارسانی، گورانی).

ئاییینەوەند.

بەچەحاڵی.

باراولی (باروەلی).

بیریزابادی.

دەنگی.

دیوەکە.

مەلگی (مەلیکی).

نەجەفی.

پشتماڵە.

قەلزنجیری (قولوزەنجیری).

قەری.

قەرکە.

روستەم.

سەبزە.

سەراوارە.

ویستاڵی.

گەلەهۆزی قەرەوڵوسی (لەمەندەلییەوە بۆ تەنگی سۆمار، سوننی، کرمانجیی باشوور).

چەرمەوەند.

گاوسواری.

گێژ.

قەیتوون.

کاکەوەند.

نەفتچی.

گەلەهۆزی سەلاس (لە ڕۆژاوای کرمانشاوە بۆ کەرەند. سوننی، کرمانجی باشوور، لە سێ گەلەهۆزی بچووکتر پێکهاتووە).

1–بابەجانی.

بەگزادە.

زەمکانی.

2–قوبادی.

بازانی.

بەگزادە.

میرەکی.

تەختە.

تەنگی ئیژدەها.

زیلانی.

3–وەڵەدبەگی (وەڵەدبێگی).

عەلیاغایی.

دەروێش.

دیلاژێری.

دورویی.

کالەکا

خالۆوان (ئایانزیکن لە خەلکان؟).

رەشید.

گەلەهۆزی سەنجابی (لە پاوەوە بۆ ماییدەشت، یارسانی، گۆرانی).

عەباسوەند.

عەلیوەند.

ئەللاهیارخانی (ئیلاهیخانی).

باغی.

باوان (باوەند).

چەڵاوی (چاڵابی).

داتاژا.

دەوڵەتمەند.

دارخوار.

حەقنەزەرخانی.

جەلاوەند (جەلالوەند).

كەلالەوەند (كەلالوەند).

كاكا.

خوسرەوی.

كۆڵكۆڵ.

نەزكەتەرگە.

سیمینوەند.

سوفی.

سورخەكی.

سورخەوەند.

گەلەهۆزی شەرەفبەیانی (لە چیاكانی شیوالدر و ڕووباری سیروانەوە بۆ شەیخان).

كورەكی.

ئەمیرخان بەگی.

عەزیز بەگی.

گەخاری.

نادری.

گەلەهۆزی سوارەمیری (خانەقین، شەهرەبان، و ئەبوجسرە، یارسانی، لەكی و كرمانجیی باشوور).

كەڵهوڕ.

توتیك.

مەمەكان (یان مەمەجان).

ئینانتیر.

گەلەهۆزی تیرکەشوەند (لە ئەسەدابادەوە بۆ هەمەدان و توسیرکان، یارسانی، لەکی) [2].

عەلیجانی.

عەلیمورشید.

رەحمەتی.

سولەیمانی.

زەند.

گەلەهۆزی زەند (باشوور و باکووری رۆژاوای هەمەدان، یارسانی و شیعە، لەکی).

عەلیان.

مەمەد.

کانی.

سالح ئاغا.

تاهیر خانی.

هەندێ هۆز کە بەش نین لە هیچ لە هۆزێك:

بابـانی (یـان بـەبانی، هـۆزێکی بـچووکن، لـە خانـەقین و بـاکووری کـەرکووك نیـشتەجێن، سوننی، کرمانجیی باشوور).

بانزەردە (باکووری سەرپولی زەهاو. یارسانی، گۆرانی و کرمانجی باشوور).

باوەند (دینەوەر و شاەئاباد، یارسانی، گۆرانی).

دنیاروەند (دێهلوڕان، چیاکانی دالّپەری و دینار. یارسانی و شیعە، لەکی).

دوون (یان دووم، دەورووبەری دینەوەر و قەندوڵە، یارسانی، گۆرانی) (دۆم؟—وەرگێڕ).

گەشکی (باکووری کرمانشا، سوننی، کرمانجیی باشوور).

ئیمامی (جاران بەشێك بوون لە جاف، سوننی، کرمانجیی باشوور).

عیراقی (جاران بەشێك بوون لە جاف— سوننی، کرمانجیی باشوور).

جوانرۆیی (جاران بەشێك بوون لە جاف. سوننی، کرمانجیی باشوور).

قاید (موسیان و دیهلوڕان، سوننی، کرمانجیی باشوور).

---

[2] لە ناوچەی لەیلان سەربە پارێزگای کەرکووك ئاوایی یەك هەیە ناوی "ترکەشکان"م-وەرگێڕ.

قایخوردە (دەورووبەری دیهلوڕان– سوننی، كرمانجیی باشوور).

كرند– كریند (دەورووبەری شاری كرند، سوننی، كرمانجی باشوور).

كولیایی (نیوان سونگوڕ و قوروە، سوننی، كرمانجی باشوور).

ماف (ڕۆژهەڵاتی كرمانشاه– یارسانی و شیعە، لەكی).

ئۆسانلو (بەشێكن لە ئوسیوەند؟ یارسانی، لەكی).

پایرەوەند (كرمانشاه، سوننی، كرمانجی).

وەرژاوەند (نێوان سەحنە و كەنگەوەر، یارسانی، لەكی).

زەنگەنە (باشووری ڕۆژاوای كرمانشاه، یارسانی، گۆرانی و كرمانجی باشوور).

زەردەلان (یان باڵەوەند، یارسانی، لەكی

زولە (باكووری ڕۆژاوی كرمانشاه، سوننی، كرمانجی باشوور).

6–كوردستانی ناوەند.

(هەمەوەندیان لێدەرچێ، زۆربەی هۆزەكانی كوردستانی ناوەند دەچنەوە سەر گەلـەهۆزی گەورەی بابان– باوەندی سـەدەكانی ناوەنـد– تـا ئـەو كاتـەی لـە سـەرەتای ئـەم سـەدەیەدا هەڵتەكا. هەموو سوننی بەزاراوەی كرمانجی باشـوور دوون، تـاك و تـەرایانی لێدەرچـێ كـە لـە جێی خۆیدا باس دەكرێن).

گەلــەهۆزی دەلــۆ (وردە گەلــەهۆزن. لــە چــیاكانی خوشــەوە تــا ســەرقەڵا و خانــەقین دەگرنەوە).

گەش.

چەمرێزی.

كارێز.

پەنجا نگوشی.

سەلیم وەیسی.

تەركەوەند.

گەلەهۆزی دزەئیی (دزەیی).

(زۆر بە هەژەڵن. لە هەولێرەوە تا سەر ڕووباری دیجلە دەگرنەوە).

گوندۆڵە (یان گونتوڵە).

مامەن.

پیران.

گەلەهۆزی هەمەوەند

(گەلـەهۆزێکی گەورەیـە، لـە چەمـچەماڵەوە تـا ڕووبـاری سـیروان، هـەروەها لەناوچـەی بازیانیش دادەنیشن، یارسانی، گۆرانی)[3].

بەگزادە.

چنگنی.

کافرۆشی.

مامەند.

پیریائی (پیریادی؟– وەرگێڕ).

ڕەمەوەند.

ڕەشەوەند.

سەفەرەوەند.

شیتە بێسەر (سێتە بەسەر–وەرگێڕ).

سۆفیەوەند.

گەلەهۆزی جاف (گەلەهۆزێکی زۆر گەورەیە، لە سولەیمانیەوە بـۆ کـەلار و بـۆ هەڵەبجـە، و لـەوێوە بـە پەڵەپەڵـەی گـەورە لـە کوردسـتانی باشـوور و ڕۆژهەڵاتیـشدا نیـشتەجێن، سـوننی، کرمانجی باشوور).

ئەمەلە (عەمەلە).

بادغی (؟).

باسیری.

باشکی.

---

[3] هەمەوەندەکانی چەمچەماڵ و بازیان مسوڵمانی سونین- وەرگێڕ.

هاڕوونی.

عیسایی.

ئیسماعیل عوزێری.

جەلالی (یان گەڵاڵە).

جاوانڕوودی (جوانڕوودی).

کەماڵی.

میکایلی.

مورادی.

ناورۆڵی.

پشتماڵە.

ڕەشوباری.

روغائی (روغزایی—وەرگێڕ).

سەدەنی.

سەفیوەند.

شاتری.

ئێخ ئیسماعیلی.

تەرخانی.

تاوگۆزی.

یەزدانبەخش.

یاروەیسی.

یوسفجانی.

گەلەهۆزی کیزە (یان کەزە)— (گەلەهۆزێکی بچووکن لە سکی کیفیر (ئاسکی کفری؟— وەرگێڕ) تا چنچاڵدان (شیوی چنچال؟— وەرگێڕ) نیشتە جێن.

سەندوڵەبەگی.

کوێخا بارام.

سەرقەڵا.

گەلەهۆزی شوان (شیوان)[4].

(گەلەهۆزێکی گەورەیە، لە باکووری کەرکووك نێوان ڕووباری خاسە و زێ نیشتەجێن).

بازیانی.

خاسە.

گەلەهۆزی زەند (لە کفرییەوە بۆ ڕووباری سیروان. یارسانی، لەکی).

عەلیان (ئەلیان).

غەنی (قینی).

مام ساڵح.

تایەرخانی.

ئەو هۆزانەی سەر بە گەلەهۆزنین.

ئاکۆ (گەورەیە لە دەورووبەری ڕانیە نیشتەجێن).

هەمەوەندەکانی چەمچەماڵ و بازیان مسوڵمانی سونین– وەرگێڕ.

بابان (یان بابانی هۆزێکی بچووکە، لە باکووری کەرکووك و خانەقین نیشتەجێن).

بەڵیکان (یان باڵێك، باڵیکیان، گەورەیە، لەنێوان ڕەواندزو ڕایات لە بڵندیەکانی ڕایات نیشتەجێن).

بەرزنجی (یان بیرزینجی، هوزیکی گەورەیە، خانەقین، هەندێکیان یارسانین).

بەیاتی (لە دووزخورماتووەوە بۆ کفری) (ئەوەی زانراوە بەیاتەکان تورکمانن– وەرگێڕ).

بزێنی (یان شێخ بزەینی لە هەولێرەوە بۆ کەرکووك).

بۆلێ (بچووکن، خوارووی باڵەك).

چگنی (باکووری سولەیمانی).

دومبولی (دونبێلی شێخان).

داودی (یان داودە، گەورەیە، لە تاوغ و کفریەوە بۆ دووزخورماتوو).

گاخۆر (قەرەتەپە).

---

[4] (ئەوەی زانراوە هۆزی شوان لە دووبەشی کێشك و خاسەپێك دێن-وەرگێڕ).

گێردی (باکووری هەولێر و کۆیسەنجەق)(مەبەسەتی هۆزی گەردییە-وەرگێڕ)
هۆمەرمل (لەسەر قەڵاوە بۆ قۆچەچیان).
جەباری (یان جەبزاری. ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی کەرکوك تا چەمچەماڵ و لەیلان).
کاکەیی (لە کەرکوکەوە بۆ دووزخورماتوو، یارسانی)(کاکەییەکان گۆرانیی دوون-وەرگێڕ)
خەلکان (یان خەلهانی (باکووری چیاکانی باڵەك و باکووری ڕۆژهەڵاتی هەولێر).
خۆشناو (زۆر گەورەیە، دەورووبەری شەقڵاوە).
کورە (کۆڕیێ؟- وەرگێڕ) (هەولێر- شەقڵاوە).
لەیلانی (لەیلان).
پەڵهانی (پالانی؟- وەرگێڕ) (زەناباد- قەرەتەپە).
پژدەر (یان پشدەر دەورووبەری قەڵادزێ).
ساڵحی (نێوان کەرکوك و قەرەحەسەن، هەروەها لە دیمەشقی سوریا، (ئەی ساڵەیی نێوان کەرکووك و پردی- ئاڵتوون کۆپری؟- وەرگێڕ).
شێروان (باکووری ڕەواندز).
سیان (باکووری کەرکووك).
سورچی (زۆر گەورەیە، لەناوەڕاستی زێی گەورەوە تا ڕەواندز).
تاڵەبانی (گەورەیە، پەڵەپەڵە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی کەرکوك و باکووری ڕۆژهەڵاتی کەلار).
تاڵشانی (یان تەلشانی لە ئاسکی کفرییەوە بۆ زەرداو).
زەنگنە (بەشێکن لە زەنگنەی کوردستانی باشوور، لە کفرییەوە بۆ کەلار، یارسانی، گۆرانی و کرمانجیی باشوور).
زراری (باکووری بەستۆرەچای).
زوودی (ناوچەی ڕەواندز).

7-کوردستانی باکوور.

(گشتیان سوننی بە زاراوەی کرمانجیی باکوور دوون مەگەر جۆرێکی دیکە بوترێ. زۆربەی

ئەو هۆزە ڕۆژاواییيانە لە تورکیا دەژین، پاشگری لی/لوویـان خـستە سـەر نـاوی هۆزەکانیـان، لەجیاتی کان/ئان، یان ڤان/ ڤەند/ وەند.

هەندێ جاریش پاشگرە تورکییەکە خراوەتە سەر پاشگرە کوردیەکەش، ئەم شـتە لێـرەدا ڕەچاو نەکراوە تەنها کان/ ئان خراوەتە سەر ناوەکانٍ.)

گەلەهۆی ئەرتووش (یان هەرتووشـی یـان هـەر تـوش، زۆر گەورەیـە، لـە باشـووری گـۆلی وانەوە تا زاخۆ و دهۆك دەگرێتەوە)

ئالان.

ئەز دینان.

گاڤدان.

گراڤیان.

هەڤیشتان.

هولەیلان (یان هەلیلان).

مام خۆران.

قەشووران.

پیران.

شەرەفان.

شیدان.

زەوکان.

ژێریکی.

زەیدان.

گەلەهۆزی بارزانی (لەسەر ڕۆخەکانی ژووړووی زێی گەورەوە تا ڕۆژاوای هەکاری).

بارووشی.

دۆلەمەیری.

مـــزوری (لـــە گەلـــەهۆزی مـــزوری ڕۆژاوای کوردســـتان جیـــا بوونەتـــەوە).

نێروە.

رەیكانی.

شێروانی.

گەلەهۆزی بوهتان(بۆتان) (لەسەر هـەردوو ڕۆخـی ڕووبـاری بوهتـان، باشـووری گـۆلی وان ئەمیش گەلەهۆزێكی گەورە و گرانی وەكو بابانەكان و ئەردەڵانەكان بوو بەر لەوەی هەرسێ لە كۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەناوبچن).

شیرناك.

تیان.

گەلـەهۆزی هـەركی (یـان هێركـی، زۆر گەورەیـە، لـە شـنۆوە بـۆ هـەكاری و ڕەوانـدز، بـە جلوبەرگی جوان و بابەتی خۆ ڕازاندنەوە بەناوبانگن).

مەندان.

سەرحەددی (سیحەتتی).

سەیدان (زەیدان).

گەلەهۆزی جەلالی (یان جێلالـی، لـە مـاكۆوە بـۆ بایەزیـد و قـارس، لەگـەڵ جەلاونـدەكانی كوردستانی باشوور و جیلۆكانی باشووری زاگرۆسی بەر لە سەردەمی ئیسلامدا خزمن).

عەلیموحاولو (عەلیمو حەممەدلو).

بەلیكان.

حەسۆ خەلەف.

جەنیكانلو.

خەلكان (خەلیكان، سەردارەكانی جەلالیان زۆرتر لەم هۆزەن).

میسریكان.

ئوتابلو.

قادیكان.

قیزیلباش.

ساكان (سەكان).

گەلـەهۆزی جیـبران (گیـبران، گـەوران) (بـاكووری ڕۆژهەڵاتـی بینگـۆل، لەوانەیـە ناوەكـە

پەیوەندی بە گۆڕانەوە هەبێ).

عەلیکی.

ئاغا.

ئەزدینانی.

مەمەکان (مەمەگان).

موخیل.

شەیخەکان.

شادەری.

توریني.

گەلەهۆزی میلان (باکووری ڕۆژاوای گۆلی وەرمێ، لە سەلمەسەوە بۆ خۆی، ئەمە بەشێکی دیاری گەلەهۆزی میلانی یان ملی کوردستانی ڕۆژاوایە، عەلەوین).

دیلمەکان (دیمیلەکان).

دۆلان (دلیان).

دودەکان.

خەلکان.

مەمەکان (مامەکان).

مەندولەکان.

سارمان.

شەیخەکان.

گەلەهۆزی پنییان (یان پنییانیشلی. باکووری هەرێمی هەکاری، گوایە (5000)یان کوردی مەسیحی بوونە لە سەرەتای سەدەی (20)دا، ئێستا نازانرێ چەندیان بەمەسیحیەتی ماونەتەوە).

بەرکۆشان.

بیلیجان (بەلیکان).

گەلەهۆزی شکاك (ڕەوەند) (لە ناوچەی دوستان و قوتور، لە باکووری گۆلی وانەوە تا

گۆلی وەرمیٚ، كۆنە ناوەكەیان كە شاە كاك بووە، دەیانباتەوە سەر كاكەییەكانی كوردستانی ناوەند و كاكۆییەكانی باشووری هەرێمی زاگرۆس).

عەیداوی (عەبدۆیی؟– وەرگێڕ).

بوهتان.

داری.

دۆلان.

ئێڤاری.

فەنەك.

گوریك.

هۆنەرە.

كاركار.

خەڵەف.

خدری.

موەقەری.

نەعمەتی.

نیسان.

ئۆتەمانی.

پەچیك.

پاس ئاغا.

شاپیرانی (دیلمەقانی).

شوكری.

گەلەهۆزی سپیكان (یان سیپیكان. باكووری ڕۆژاوای گۆلی وان. بە هەژەڵن بەڵام بە هۆز. كەم ژمارەن).

مەمەكان.

سپیكان.

ئەو هۆزانەی سەر بە گەلەهۆزنین.

ئادیامان (باکووری بایەزید).

بەرادۆست (گەورەیە. لە ڕەواندزەوە تا هەکاری).

باض لە چوکورجەوە تا ئۆرامان، ناوەکەیان دەچێتەوە سەر هۆزی دێرینی باض یان بەض).

بزەینێ (ڕۆژاوای ئەرزەرۆم و باکووری ئاگری، ئەمانیش ناوەکەیان دەچێتەوە سەر هۆزی دیرینی باض یان بەض).

بەگزادە (ڕۆژاوای ورمێ).

بروکان (باکووری ڕۆژهەڵاتی وان و ڕۆژاوای خۆی).

دۆسکی (گەورەیە. باکووری دهۆك و لە هەکاریش هەن).

گیردی (باکووری ئاگری).

گۆیان (باکووری ئولۆدەرە).

هەلاجی (باشووری ڕۆژهەڵاتی بتلیس).

حەمدیکان (زۆر گەورەیە. لەناوچەکانی مەلازگیرت، خونیس و وارتو نیشتەجێن).

هەسەنان هوزێکی زۆر گەورەیە لە ناوچەکانی مەلازگرد خونیس و وارتو نیشتەجین.

هەواتان (باشووری ڕۆژهەڵاتی بتلیس).

حەیدەرانلو (باکووری شاری جزیرە)

هەیرونی (باکووری ڕۆژاوای شاری جزیرە)

کاکا (یان کەکا. هەکاری).

خەیلانی (نزیکی ڕەواندز).

خانیان (یان خانێ. هۆزی ئەحمەدی خانێی شاعیرە).

کوراسونی (یان کوریشانی. باکووری ڕۆژاوای خۆی).

مەنوران (باشووری ئاگری).

مەماکان یان مەمەکان ڕۆژاوای خۆی

میران (ڕۆژهەڵاتی بتلیس).

نوشییان (یان نوچییان، هەکاری).

ئۆرامار (هەکاری).

پازیکی (یان بازیکی یان پازوکی. باشووری ڕۆژهەلاتی ئەرزەرۆم).

ڕەشوەند (یان ڕەشوەن. باشووری ڕۆژهەلاتی ئەرزەرۆم).

ڕواندۆك (یان ڕەواندوز لە هەکاری).

شەمسیکی (ڕۆژهەلاتی وان).

سندی (باکووری زاخۆ).

سلوپی (یان سیلوپی، ڕۆژهەلاتی شاری جزیرە).

سورچی (باکووری ڕۆژهەلاتی هەولێر و نزیکی ئاکرێ).

تاکوولی (ڕۆژاوای وان).

زەرزا (دەورووبەری شنۆ، زۆرتر بە زاراوەی دیمیلی دەدوێن).

زێباری (گەورەیە، دەورووبەری ناوەڕاستی زێی گەورە).

8-کوردستانی ڕۆژاوا

(زۆربەی هۆزەکانی ڕۆژاوا کە لە تورکیا دەژین، لی/ لوی تورکییان لەباتی (ان یان ڤەن/ڤەند/وەندی کوردی خستۆتە سەر ناوەکانی خۆیان. زۆرجار ئەم پاشناوانە خراونەتە سەر پاشناوە کوردیەکان، ئێستا ئەم بەزمە گۆڕاوە و لێرەدا تەنها تا ن (ان) دراوە).

گەلەهۆزی بەراز (لە سەمساتەوە بۆ عێنتەب و مەراش و حەلەب، عەلەوی و هەندێکیان سونین، کرمانجیی باکوور).

عەلیدینلی.

دیدان.

دینان.

قەرەقیچان.

قەیتکان.

مەعافان.

میر.

ئۆقیان.

پیجان.

شەددا دان (یان شەددا د).

شێخان.

زەروان.

گەلەهۆزی بەرواری (لە عەمادیەوە بۆ ئوڵودەوە).

بەرواری بالا.

بەرواری ژێر.

گەلـەهۆزی چـاوەڕەش (لـە بـاکوور و ڕۆژاوای بـاکووری ئادیـەمان. عەلـەوی، دیمیلـی و کرمانجیی باکوور).

بریمسان.

تاشیك.

زیراواکان (یان زیرۆسکان).

گەلەهۆزی دەرسیملی (دیلەمان).

(لە ئەرزنجانەوە بۆ دەرسیم و ئەڵازیگ. عەلەوی، دیمیلی دوو).

عەباسان.

بەختیاری.

بەڵە ئوشاغی (یان ئوشاق یان ئوجاق، باکووری ڕۆژهەڵاتی دەرسیم).

فەرهاد ئوشاغی (یان ئوشاق یان ئوجاق، ڕۆژهەڵاتی دەرسیم).

گۆران (یان گەوران).

کەرەبار.

کۆچمەن (یان کیچیر. قەرەجن).

کوزلیچان.

لاچین.

میلان.

میرزان.

شەبەك (یان شەوەك).

ئوشاق (یان ئوجاغ).

گەلـەهۆزی هـەڤیركا (یـان هـەوێركا، لەناوچـەی تورعابـدین و مـاردین. سـوننی كرمـانجی باكوور).

عەلیان.

داسیكان.

گێرگێر.

مەحەلیمی (مەهەلیمی).

میزیداغ.

میزیزاخ.

مۆمان.

گەلەهۆزی قۆچگیری (زۆر گەورەیە، ڕۆژاوای ڕووباری فـورات و بـەرەو سـیواس. عەلـەوی، دیمیلی).

بەرلان.

گەراوان (گەراوەند).

ئیبان.

سەران.

گەلەهۆزی قورێش (ڕۆژهەلات و بـاكووری ڕۆژهەلاتـی ئـەرزنجان بـەرەو ئـەرزەرۆم. عەلـەوی، كرمانجی باكوور).

بارل.

بالابڕان.

شادر.

گەلـەهۆزی مـیلان (ملـی) (لـە فوراتـەوە بـۆ مـاردین و چـیای سـنجار، سـوننی. كرمـانجی

باکوور).

عەلیا

بارگوهان

بێسکی (یان سالارگان)

بوجاغ (یان بوچاق).

چەقەڵی.

چامیکان.

چیارەش.

دەنان.

داشی.

دەرەژان.

حاجی بایرام.

هوشییان.

عیسی عادەت.

ئیزۆلی.

جانبەکی.

قەلاندیلان.

کەسیانی.

کەوات.

کەلیش.

خەلکان (یان خەلەجان).

کۆمارەش.

مەندان.

مەرد.

مەتمیا.

مانلی.

مەشكان.

نەسریان.

پۆرغا.

سەرتان.

شەركان.

شوان (یان شیوان).

تیركان.

زەیدان.

زرافكان. لەوە

گەلەهۆزی مۆتیكان (مۆدكی یان مۆتی).

(لە بینگۆلەوە تا نزیكی دیاربەكر، جاران برپرەی گەلەهۆزی چەمیشگە زەك بوو، سوننی، دیمیلی دوون، ناوەكەیان ئەشێ بیانباتەوە سەر میدیەكان).

ئەریكی.

بۆبان (یان بابان).

قەیبوران.

كوسان.

پیرمووسی.

روشابە.

زەیدان.

گەلەهۆزی سیلڤان (یان سلیڤان، لە جزیرە بۆ زاخۆ و دهۆك، سوننی، كرمانجی باكوور).

دو دواتە.

گولی.

سەیدەهر.

سینا (یان سینان).

سندی.

گەلەهۆزی یەزیدی (بەش بەش لە مووسڵەوە تا ئەنتیۆش (ئەنتاکیە) پووری گەورەیان لە هەرێمی چیای سنجارە، لەناو ئەو هۆزانەدا کە بە کرمانجی باکوور دەئاخاون، ئەم گەلەهۆزە زیاتر هاوپەیمانییەکی ئایینی پێکدێنن، ئەندامەکانی ئەم هاوپەیمانیە یەزیدیەتی زیاتر لە پەیوەندی هاوپەیمانی ناو هۆزی پێکەوە لکاندوونی، هەموو ملکەچی بنەماڵەی میرزادەی چۆلین، کە لە هەمان کاتدا ڕۆڵی ڕابەری ئایینییاشیان لە ئەستۆدایە).

ئالییان.

ئنیدی (دانەدی).

بەلەد.

داسنی (یان دەسنائی).

دەسیکان.

دۆرکان.

خالیتی.

مەندیکان (مەندوکیانی ناو سەرچاوە ئەرمەنیەکانی سەدەکانی ناوەند).

ساموگا (سموقی وەرگێڕ).

ساشیلی.

ئەو هۆزانەی سەر بەهیچ گەلەهۆزێك نین (هەموو سوننی، بە کرمانجیی باکوور دوون، ئەوانەی لێدەرچێ کە لە شوێنی خۆیدا باس دەکرێن).

عەلیکان (باشووری ڕۆژاوای ئەلازیك تا دیاربەکر. عەلەوی، کرمانجی باکوور).

ئەشیتا (ناوچەی جەزیرەی سوریا).

ئەتمانیکان (زۆر گەورەیە. پەڵەپەڵە لە دیاربەکرەوە تا هەکاری).

بەرەکەت (باشووری عێنتەب).

بەلیکان (زۆر گەورەیە. باکووری بینگۆل و باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی عێنتەب، ئەوانەی بینگۆل عەلەوین و بە زاراوەی دیمیلی دەئاخاون و ئەوانەی عێنتەب بە کرمانجی دەدوون).

بەشنی (ئادیەمان و دەورووبەری).

دەخۆری (باشووری ڕۆژاوای دیاربەكر تا عاموودە لە سوریا.)

دەلیكان (ڕۆژاوا و باكووری ڕۆژاوای حەلەب، هەندێكیان عەلەوین).

دیریجان (باكووری ڕۆژاوای مەلاتیە. عەلەوی، كرمانجی باكوور و دیمیلی).

دوودەری (باكووری ڕۆژهەڵاتی ماردین).

دومبولی (دونبەلی چیای سنجار. دیمیلی).

گابارا (دەورووبەری عاموودە لە سوریا).

گۆیان (گەورەیە. لە كیلابانی باكووری سلوپی دەژین، هەندێكیان بە دیمیلی دەئاخاوەن).

گولی (یان گلی، گیلی، لە زاخۆوە بۆ ڕووباری فیشخابوور).

هەوێركا (ناوچەی جزیرەی سوریا).

ئیزۆلی (لە ئادیەمانەوە بۆ ئۆرفە).

جەلیكان (یان جەلیلكان لە باشووری ئادیەمانەوە بۆ عێنتەب).

جانبەگی (لە ئادیەمانەوە بۆ سیوەرەك).

گەرەگیچ (یان قەرەگیچ. گەورەن. لە سیوەرەكەوە بۆ دیاربەكر، پەڵەپەڵەشیان لە تورعابدین هەیە. عەلەوین و بە دیمیلی دەئاخاون).

خدرسور (باكووری ڕۆژاوای ئادیەمان. عەلەوی كرمانجی باكوور).

كیكی (لە باشووری عێنتەبەوە بۆ حەڵەب).

كۆتی (باشووری ڕۆژهەڵاتی مەلاتیە).

كۆوا (یان كاو یان كۆڤانلو، ڕۆژهەڵاتی ئادیەمان. عەلەوی، كرمانجی باكوور).

لەك كوردی (دەورووبەری ڕووباری جەیحان، ڕۆژهەڵات و باكووری ڕۆژهەڵاتی ئەدەنە. عەلەوین. هەندێكیان بە لەكی و هەندێكیان بە كرمانجی دەدوون، مەلیكان (ڕۆژهەڵاتی مەلاتیە).

مەندوكان (یان مەندیكان، تەل عەفەر، بە كرمانجی باكوور دەدوێن، نیمچە یەزیدین، لە زۆر جێگای ناو مێژووی كۆنی ئەرمەنیاندا وا باس كراون كە بنەماڵەی ئەریستۆكراتی مەندوكانیانی ئەرمەنی دەچنەوە سەر ئەم هۆزە).

مەرداس (یان ماردیس لە نارنجەوەتا ڕووباری فورات. سوننی، كرمانجی باكوور).

میران (گەورە، جزیرە).

میرسینان، (باشووری دیاربەکر)

مزوری (گەورەیە، دهۆك).

پازیکی (یان مازیکی، دەورووبەری سمساط، عەلەوی، کرمانجی باکوور).

پشنیك (باکووری ڕۆژاوای ئادیەمان. عەلەوی، کرمانجی باکوور).

پورقا (یان پورکا) (باشووری مەلاتیە. عەلەوی، بە دیمیلی و بە کرمانجی باکووریش دەئاخاون).

شەبەك (یان شەڤەك، باکووری ئەلازیگ بەرەو دەرسیم و بینگۆل، عەلەوی، دیمیلی).

شوەیش (دەورووبەری ئاموودا لە سوریا).

سینامینی (یان سینان، زۆر گەورەیە، باشوور و باکووری ڕۆژاوای مەلاتیە و باکووری عەینتەب عەلەوی، لەکی).

سندی (گەورەیە. نێوان زاخۆ و ڕووباری فیشخابوور).

تیریکان (باکووری ڕۆژهەڵاتی دیاربەکر).

زەیدان (ڕۆژهەڵاتی بینگۆل و، باکووری موس. بەشێکن لە گەلەهۆزی دێرینی ڕۆژەکی کە لە سەدەی (19)دا هەڵتەکان).

9–بەشی دابڕاوی ئەنەتۆلیا

(هەموو سوننین و بە کرمانجی باکوور دەدوێن، مەگەر بەجۆرێکی تر باس بکرێن).

أ–بەری باشوور

بزەینی (ڕوژهەڵاتی توزگوێلو)

جانبەکی (زۆر گەورەیە، نیوەی ڕۆژاوای وڵاتەکە لە یۆناکەوە تا پولاتلی).

جودیکان (باکووری توزگوێلو).

خەلکان (دەورووبەری جیهانبەیلی).

مۆتکی (باشووری ڕۆژهەڵاتی گۆلی توزگوێلو. سوننی، دیمیلی).

ناسرلی (دەورووبەری شاری بالا).

سینامینلی (سینان) (ڕۆژهەڵاتی توزگوێلو. عەلەوی، دیمیلی).

سەیفكانی (دەورووبەری شاری هەیمانە).

ب—بەری باكوور.

ئەتمانیكان (باكووری ڕۆژهەڵاتی ئەنقەرە).

بەدەلی (باشوور و باشووری ڕۆژاوای یوزغات).

بەرەكەت (باكووری نەوشەهر بە قیزیل ئیرمەقدا).

بـزەینی (بـاكووری ڕۆژاوای چـوروم و ڕۆژاوا و بـاكووری ڕۆژاوای قیرشـەهر بـە قیزیـل ئیرمەقدا).

حاجیبانی (یان هەضەبانی، باكووری قەیسەری بە قیزیل ئیرمەقدا).

خاتون ئۆغلی (باشووری یوزغات).

مەخانی (ڤیرشەهر و دەورووبەری میلان یان میللی، باكووری چوروم).

شەڤەلی (ڕۆژاوای چوروم بەقیزیل ئیرمەقدا).

تیریكان (ڕۆژاوای ئەنقەرە و باشووری جانكیری)

ئۆخچیجەمی (باكووری ڕۆژاوای سیواس).

عومرانلی (یان عەمەرلو، قیرشەهر).

ئوروقچی (زۆر گەورەیە، لە تۆقاتەوە بۆ ئەماسیا و یوزغات).

زیریكان (باشووری ڕۆژهەڵاتی جانكیری و ڕۆژاوای سامسۆن).

کۆچکردنە مێژووییەکان

ئەگەر بمانەوێ سەرلەنوێ بە وردی مێژووی کورد دارێژینەوە، تاقە ڕێگامان ئەوەیە لەگەڵ شێوە مێژووییەکانی کۆچکردنە بە کۆمەڵەکانی کوردانـدا ئاشـنایی تـەواو دروسـت بکـەن. زۆر کەمیی زانیاری لەسەر گواستنەوەکاری دانیـشتووان و کەمتەرخـەمی لـە کۆڵینـەوە بـە دوایـدا، هـەروەها پەیوەنـدی ئـەم گواسـتنەوە کارییانـە لەگـەڵ ڕووداوە مێـژوویی و سیاسـیەکانی نـاو کوردستاندا، بەڕاستی جێـی سەرسـوڕمانە مەگـەر مەسـەلەی نـەبوونی زانیـاری لـەم بارەیـەوە ببێتە پاساو. پشتگوێ خستنی ئـەم ڕووداوە مێژووییيانـە بۆتـە هـۆی سەرسـوڕمانی زۆربـەی نووسـەرەکانی ئـەم دەمـە لـە بـارەی هەنـدێ مەسـەلەی وەکـو ناسـنامەی نەتـەوەیی کـورد، بەشداری کردنـی کـورد و ڕۆڵـی لـە مێـژووی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا و ئاڵۆزکاویـەتی پێکهاتـەی ئایینی و زمانی و ڕەگەزایەتی ئێستاکەیانەوە. بۆ نموونە، ئەو قەڵاتە کارو بایەخـەی لـە بـارەی گواستنەوەکاریە کۆنەکانی گـەلانی تـورك زمانـەوە هەڵـچنراوە پـەردەیان لـە ڕووی کۆمـەڵێکی زۆری ڕووداوی مێژووی سەرسوڕێنەر لـە بـارەی ئـەم گەلانـەوە هـەڵماڵیوە. ئەگـەر بهاتایـە وا هەمان شێوە و ئاستی نرخ و بایەخ بـە گواسـتنەوەکاریە جۆراوجۆرەکـانی کـوردانیش بدرایـە، ئـەوا گـەلێ پرسـی وەکـو جیهـان نـەمای ئـەو چـەند سـەدەیەی کـە دەکەونـە نێـوان هـاتنی ئیسلامەکانەوە لە سـەدەی حەوتەمـدا و کاردانـەوەی کرانـەوەی دەرگـا لەبـەردەم هـەڕکردنی تورکان بەرەو ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە سـەدەی (12)دا وەڵام دەدرانـەوە. زانیـاری مێـژوویی پێویست لە بارەی پێکهاتەی هاوچەرخ و بەر لە هاوچەرخی هۆز و گەلە هـۆزە کوردەکـان لـەو بەشانەی ئـەم کتێبـەدا دراون کـە باسـی مێـژووی کـۆن و ناوەڕاسـت و سـەرەتای هاوچـەرخ و بارپێکردن و بە زۆر جێگیرکردن و هۆزەکان دەکەن.

لە مێژووی کوردستاندا، دوو شێوەی کۆچکردن بەدی دەکرێن و دەشـکرێن بـە بـەردەبازی متمانەپێکراو: دەرەکی و نـاوەکی، لـەناو کۆچـکردنە دەرەکییـە هـەرە گرنگەکانـدا دەبـێ لای گیرسانەوەی هۆزە ئارییەکان لە کوردستان لـە کۆتـایی سـەردەمە کۆنەکانـدا و هـەڕکردنی بـە کۆمـەڵی کـوردان و گیرسـانەوەیان لەسـەرزەمینەکانی دەورووپـشت لەسـەردەمە کلاسـیك و

سەرەتای سەدە ناوەڕاستییەكاندا هەڵوێستە بكرێ و چاوی سرنج و وردبوونەوە بخرێتە كار تاریكستانیەكان "یان دەریانشینەكانی"ی سەرەتای سەردەمە كۆنەكان، هەروەها ڕەوەندە تورك ڕەگەزەكانی دوادوای سەدەكانی ناوەڕاست، هەموو بە كوردستاندا پەڕیونەوە، بەڵام بە دەگمەن نەبێ كەسیانی لێ نەنیشتۆەتەوە و هیچ جێ دەستێكی كەلتووری ئەوتۆیان لە دوای خۆیان بەجێ نەهێشتوە.

هەرچی كۆچكردنە ناوخۆییەكانە، بە هەر چوارلادا گواستنەوە و بڵاوبوونەوەی پرئاپۆڕای بەڵام لەسەر خۆی بەشێكی زۆری دانیشتووانی كوردستان بەناو وڵاتاكە خۆیدا دەگرێتە. ئەم گواستنەوەیە تێكەڵبوونێكی فراوانی كەلتووری و زمانی و ئابووری و كۆمەڵایەتی لێ كەوتۆتەوە. ئەم كۆچكردنە ناوخۆییە دەمەدەمی یانە، توانیویانە دەرگا لە جیاوازیە ناوخۆییەكان بگرن و نەیانهێڵن ببنە مایەی پارچەپارچە كردنی هەمیشەیی گەلەكە. هەروەها ئەم كۆچكردنانە خۆشیان، وەكو دەردەكەوێ، هەرگیز نەبوونەتە مایەی تێكەڵبوونی كولتووری تەواوی ناو كوردان، چونكە سروشتی سەختی سەرزەمینەكە. زیاتر بۆ كانتۆنكاری خێرای كۆمەڵگای وڵاتەكە لە بارترە وەكو یەكگرتنی لەیەك چوارچێوەدا. تەنانەت ئەمڕۆكەش، هێشتا گەلێ لقەكۆڵەی زمان و كەلتوور و شێوەی ڕەگەزی و شتی كۆنی تر ماون، كە بەڵگەن لەسەر پەلپەلیی كۆمەڵگا و كەلتووری كورد لەسەر دەمە هەرە كۆنەكانەوە، هەرچەندە، جار بەجار، دەرفەتی تێكەڵبوونیشیان بۆ ڕەخسابێ.

وەكو دەزانین دوو كۆچكردنی گەورە لە چاخە كلاسیكیەكان و دەسپێكی چاخی مۆدێرندا ڕوویان داوە، كە لە بارەی هەردووكیانەوە زانیاری باشمان بەدەستەوەیە. جگە لەمە بەڵگەی زۆر لە ئارادان كە كۆچكردنێكی گەورەی دیكە گەلێ زووتر لەوە ڕوویداوە. بەڵام ئەم بەڵگانە هەم كزو پچڕپچڕ، هەم تێكەڵ و پێكەڵ و ناڕاستە و خۆن. ئەفراندنی نوێی تەكنۆلۆجی، بێ گومان زیادبوونی ژمارەی دانیشتووانی لێ دەكەوێتەوە (ئەم دیاردەیە یەكەم جار بەر لە گشت جێی تری جیهان لە كوردستاندا ڕوویدا) و ئەمەش كۆچكردنێكی گەورەی لە كوردستانەوە لێكەوتۆوە لە ماوەی 10000 تا 8000ی پێش میلاددا (بڕوانە قۆناغی پێش مێژوو و پێشكەوتنی تەكنۆلۆجی).

گواستنەوە لە شێوەی خانووی سێكوچكەییەوە بۆ شێوەی خڕ لەسەراپای كوردستاندا لە

سەرەتای قۆناغی شارستانی حەلەفدا (5000/6000 پێش میلاد) (بڕوانە نەخشەکاری بیناسازی و شارستانی) دەکرێ نیشانەی چیرۆکی کۆچکردنێکی هەزار بەهەزارە بێ بەرەو کوردستان، بۆ نموونە وەکو ئەوەی ئارییەکان کە 2500 ساڵ دوای ئەوە ڕوویدا، یان کۆچکاریەکی درێژەکێشی ناوخۆیی گەورە، وەکو ئەوەی لە دوادوای چاخی کلاسیك و سەرەتای سەدەکانی ناوەندا ڕوویدا (بڕوانە ئەو باسەی دوابەدوای ئەمە دێت).

هەندێ بەڵگەی تر خەریکن لەسەر چیرۆکێکی تری کۆچکاری هەزارە دەردەکەون، کە لە دەورووبەری (3000)ەی پێش میلاددا ڕوویداوە، ئەمە سەردەمی کۆچکاری خورییەکانە. خورییەکان کە لەم سەردەمەدا ناویان بە چیای ئەراراتەوە ماوەتەوە (ئۆرارتو ئەرارات) گەلێك بوون بە زمانێکی باکووری ڕۆژهەڵاتی قەفقاس دەدوان کە دەچێتەوە سەر زمانی گورجی هاوچەرخ (دەیاکۆنوف و ستاروستین 1989)، ئەم خوریانە بەرەبەرە بە کوردستاندا هەر لە ئەنەدۆڵەوە بگرە تا دەگەیتە بڵندایییەکانی ئێران بڵاوبوونەوە، تەنانەت بەرەو دەرەوەی هەرێمی زاگرۆسیش پەرتەیان کرد. ئەم پەرتەکردنەی خورییەکان، زۆرتر و پێ دەچێ دەرەنجامی ڕووداوێکی درێژخایەنی کۆچکاری هەزار بەهەزارەی لە باکوورەوە بەرەو باشووری ناوخۆی کوردستان بووبێ، نەك وەکو ئەو بۆچوونانەی لە زۆر جێدا باسکراون، کە دەڵێن لە چیاکانی قەفقاسەوە ڕوویداوە (Dyson 1989). ئەو بستە زەوییە تەسکەی ڕۆژهەڵاتی قەفقاس کە بژوونیەکی ئەوتۆی دانیشتووانی قەت نەبووە، هەرگیز ناچێتە ئەقڵەوە بووبێ بە سەرچاوەی هەڵقوڵانی ئەو ئاپۆرای کۆچکەرانە بۆ پووردان لە یەکێك لەسەرزەمینە هەرە قەرەباڵغەکانی جیهان، واتە کوردستانی (2000)ەی پێش میلاد.

بەڵگە زمانییە کۆنەکان و کەندەکارەیەکان وای دەردەخەن کە ڕەوکردنی خورییەکان بووبێ بە مایەی یەك زمانی و یەك کەلتووری بۆ کوردستان (Dyson 1989،Kamp &Yoffee 1980) ئەمە بە خێرایی بووشە بەهۆی هەڵکەوتنی پادشانشینی بەهێز لە شوێنە جیاجیاکانی خاکی کوردستان و هەر ئەمە خۆشی بوە بە مایەی یەکگرتنی سیاسی کۆمەڵگاکانی سەرزەمینی کوردستان لەسەر دەستی قوتیلەکان، کە هۆزێکی کورد بوون و بووبوون بە خوری. ئەم خوریە زەبەردەستانە هەر لە کوردستان خۆیان نەگرت بەڵکو بەرەو دەرەوەی وڵاتەکەش پەرتەیان کرد، چەندین سەرزەمین و وڵاتی تریان شکاندو خستە سەر خاکی خۆیان. بۆ نموونە،

میزوپۆتامیایەكێك بوو لەوانە. یەكگرتنی كەلتووری كوردستان، لەم قۆناغ و ئەو قۆناغی مێژوییدا، كە لە كۆچكاریە پڕ هەژەلەناوخۆییەكان كەوتەوە، هەمیشە بوە بە مایەی تەنینەوەی دەسەلاتی سیاسی و سەربازیی كوردان. ڕووداوی خورییەكان كۆنترین نموونەیە بۆ ئەم بۆچوونە.

لەناوەڕاستی دووەم هەزارەی پێش میلادەوە، كۆچكەرە بەزمانی هیندۆئەورووپی دووەكان كە لە هەڵەتەكانی ئۆراسیاوە كەوتبوونە ڕێ، بە ئاپۆرا لە كوردستان و سەرزەمینەكانی دەورووبەری نیشتنەوە، بەلام سەرەتایان لە چەندین هەزار ساڵی پێشترەوە هاتبوە ولاتەكە، هەرچەندە لێشیاویان تا ئەم سەردەمە، هێشتا هێرشی نەهێنابوو. وا دەردەكەوێ ئەم لافاوی هیندۆئەورووپیانە بەرەو كوردستان سەرەتای لە باكوور و باكووری ڕۆژاواوە هەڵقولابێ. ئاوێستای كتێبی پیرۆزی زەردەشتیان، دەڵێ سەرماو زریان لە ولاتەكەیان، كە هێشتا نەناسرا و بوو دەرییەڕاندوون، بەڵگە ئەركیۆ لۆجیەكانیش وای دەردەخەن كە ئەم جۆرە شێوانە لەباری كەش و هەوادا كە ملنانی ڕووەو باشووری زریانی یەكجار توند(jet stream) هۆكاری سەرەكییەتی، تا دەورووبەری (2000)ەی پێش زایین لە دەشتاییەكانی ئەورووپا، نەنیشتووەتەوە (بڕوانە ژینگە و كەش و هەوا)

(نەخشەی ژمارە 28).

لەگەڵ ئەمەشدا مشتومڕی گەرم لەسەر ئەوەی زمانە هیندۆئەورووپیەكان لە بنەڕەتدا لە كوێوە هاتوون، هێشتا هەر لە ئارادایە. هەندێ لە تیۆرو بووچوونەكان لەم بارەیەوە لە (پێشكەوتنی تەكنۆلۆجیا لەسەردەمەكانی بەر لە مێژوو و سەردەمانی كۆندا)، باس كراون.

بەهەرحاڵ، لە ئەنجامی ئەم كۆچكردنانەدا، نزیكەی زۆربەی گەلانی باكووری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست و ناوەندی ئاسیا، بە كوردەكانیشەوە، لە دەورووبەری (500)ەی پێش زاییندا بەشێوەیەكی سەرەتایی بە زمانی هیندۆئەورووپی دەدوان. زۆربەی ئەم كۆچكەرانە بەرەو كوردستان، فارسستان، ئاسیای ناوەڕاست و هیندستان ناوی ئەتنی خۆیان نا (ئێر) یان (ئاریا): (ئاریایی). ئەم ناوە ئەتنییە خۆی لەژێر چەتری جوغرافی و زمانی و ئەتنی (ئێران) یان (ئێرانی)دا گرتەوە كە كوردە كانی ئەم سەردەمەشی دەكەوێتە بەر، (بڕوانە زمان و ناسنامەی نەتەوەیی).

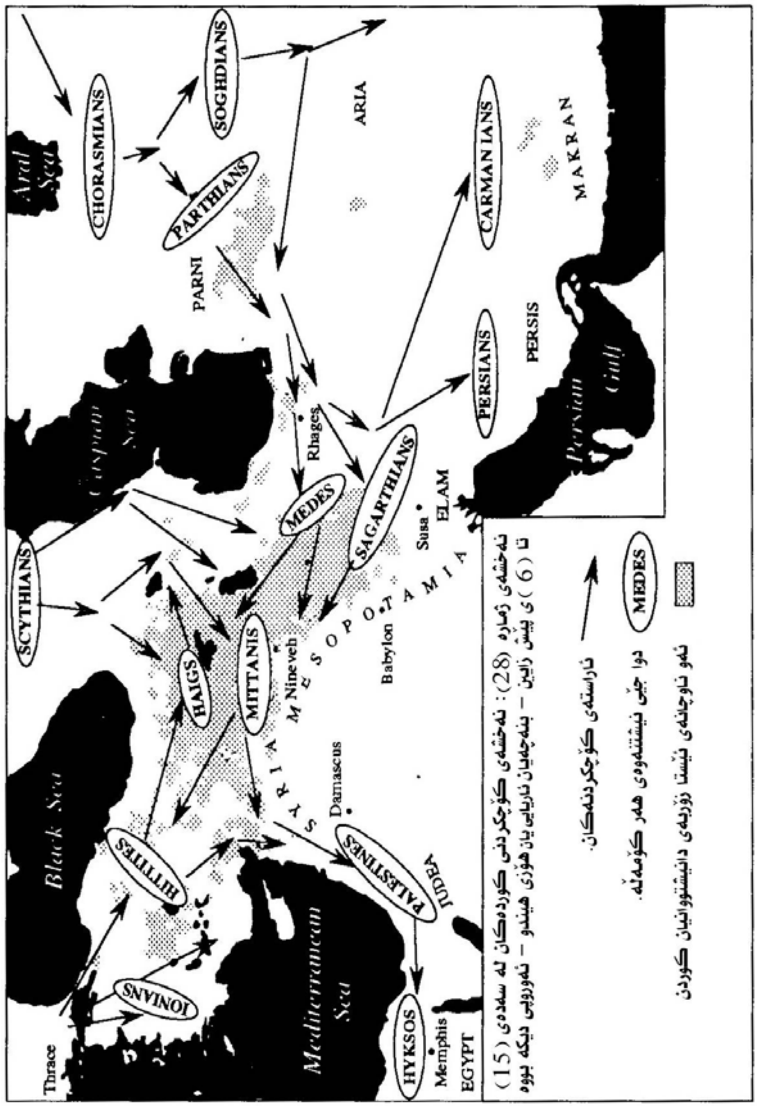

بە ئاری بوونی کوردان کە لە هەزارەی یەکەمی پێش میلاددا ڕوویدا، یەکەم ڕووداوی گرنگە لە یەکناسنامەیی کوردستاندا و ئەم ڕاستیە بە بەڵگەو بەگشتی سەلماوە. بێ گومان ئەم

پرۆسەیە بێ بوونی ئاپۆرایەکی یەکجار گەورەی کۆچکار هەرگیز نەدەهاتەدی، ئێمە باش دەزانین کە میدیەکان دوای سێ سەدەی یەکبینی قەتلوعام، و کۆیلەگیری و ڕەهەندە کردن لەسەر دەستی ئاشووریەکان ئینجا کوردستانی ناوەندیان ئاوەدان کردەوە. ئەم کردەوانە تا ساڵی 612ی پێش میلاد بەردەوام بوون. حوکمدارە میدیەکان. لەلایەن براگەورە و ڕیش سپی گەلەهۆزەکان و بنەماڵە حوکمڕانەکانەوە بۆ حوکمفەرمایی وڵاتەکانی ژێر قەڵەمڕەویان هەڵدەبژێران، لەبەر ئەوەش کە کوردەکان بڕبڕەی پشت و هێزی شەڕکەری ئیمراتۆریەتی میدییان پێکدەهێنا، زۆر جێی خۆیەتی گەر بوترێ ئەو ئاراستانەی ئیمراتۆریەتەکە لە تەنینەوەدا گرتیە بەر، بەشێوەیەکی گشتی ئەو سەرزەمینانەن کە بوون بەزێد و نیشتمانی کوردان لەو سەردەمەدا. ئەم سەرزەمینانە، بەتایبەتی خاکی دەورووبەری چیاکانی زاگرۆس و پۆنتۆس و ئەلبورزیان دەگرتەوە. بەهەرحاڵ، بۆ باشتر دەرخستنی شێوە و ڕووکاری گواستنەوەی دانیشتووانی کورد، مرۆڤ دەبێ دان بەخۆیدا بگرێ تا دەچێتە دویمایی سەردەمی کلاسیك و چاوبگێڕێ بە سەرچاوەی گرێك و ڕۆمان و فارس ناوەند و ئارامیەکاندا کە باس و خواسی بەپێزیان لەم بارەیەوە لە دوو توێدایە.

کەی ئەخساری پادشای میدی، پاش ئەوەی لە ساڵی 612ی پێش میلاددا ئاشورستانی بە تەواوی تەفروتونا کرد، ساگارتیەکی زۆری، کە گەلێکی سەر بە میدیەکان بوو، لە هەرێمەکانی ناوەندی کوردستان، بە تایبەتی لەناو و دەورووبەری هەولێرو و کەرکوکدا چاند. ساگارتیەکان، کە ناوی زاگرۆس لەناوی ئەوانەوە هاتووە، لەسەرەتادا لەسەرزەمینی بەختیاری و لوڕستان تا دەگاتە کرمانشای ئێستا، (ناوەند و باشووری هەرێمی زاگرۆس) دەژیان.

ڕاستییەکەی، نازانین تا چ ڕادەیەك دەتوانین واژەی (بەزۆر) بخەینە سەر نیشتەجێبوونی ئاپۆرای کۆچکەران لە ناوەندی کوردستان لە سەردەمی میدیایی و ئەخمینیەکاندا، چونکە ئەمە، سەرەنجام، وەستانەوەی لافاوی گەلە هیندۆئەوروپی دووەکانیش بۆ سەرزەمینەکە بەگشتی دەگرێتەوە دانیشتنی ساگارتیەکان و سەر لەنوێ ئاوادەکردنەوەی وڵاتی کەرکوك لەلایەن هۆزە ئاریاییەکانەوە بە دەسکاریی کەی ئەخساری میدی و دارایەکەمی ئەخێمێنی بوو ئەوەی تا ئێستا زانراوە، ئەم دوو پادشاییە لەمەولاوە هیچ لە خاکی خۆ هەڵکەندن یان بەزۆر دانیشاندێکی دیکەیان نەکردوە. دەبێ ئەمە بەچەند پرۆسەی یەك لە دوای یەك کرابێ کە

تێیاندا هۆزە ئارییەکان لە شوێنی خۆیان هەڵکەندراون و لەسەرزەمینی تر داچێنراون لەسەر دەسنیشانکردن و ڕاسپاردەی ئەم دوو پادشایە.

تۆماربەندیە مێژووییەکان بەڕوونی دەردەخەن کەوا ئەم کۆچکەرە ئاریانە دانیشتووانە کۆنەکانیان کردوە بە کۆیلە و بەیاسای کۆیلەیەتی ڕەفتاریان لەگەڵدا کردوون.

داڕووخانی ئیمپڕاتۆریی ئەخێمێنی لەسەر دەستی ئەسکەندەری مەزن لە شەڕی ئەربیلا (ئەربیلی ئەم سەردەمە)دا وڵاتەکەی بۆ گیرسانەوەو دانیشتنی یۆنانیەکان واڵاکردەوە کوردستان بە تایبەتی بەشەکانی ڕۆژاوا و باشووری، بوون بە شوێنی گیرسانەوەی ژمارەیەکی زۆری خەڵکی یۆنانی نەژاد کارەکە هەر بەمەوە نەوەستا، ئەوەندەی پێ نەچوو هەندێ خەڵکی پارثی نەژادیش بە زۆری ڕژانە کوردستانەوە سام و هەیبەتی سەربازیی ئیمپڕاتۆریەتی پارثی، سێبەری بەسەر ئیمپڕاتۆریەتی سلوقی یۆنانی تەبارداکێشابوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پارثیەکان ئامۆزای هاوکەلتووری کوردان بوون و لەگەڵ یۆنانیەکاندا نزیکەی زۆربەی دانیشتووانی شارنشینی باشووری کوردستان و لوڕستانیان پێکدەهێنا لە ڕاستیدا پارثیەکان ناوی خۆیان بڕی بەسەر هەرێمەکەشدا کە ئیتر بوو بە پەهلە. پەهلەش دەچێتەوە سەر ناوی ئەتنیکی پارثیەکان (لە پارثا/ پالثا/ پالە/پەهلە)وە هاتووە، پاشماوەی داب و ڕەسمی یۆنانیەکان، ئێستا لە کەلتووری شانۆگەری، پاڵەوانبازی و زۆرانبازی و هەروەها لە پەیکەرسازی سروشتیدا بەدی دەکرێ. هەروەها میراتبەندی پارثیەکان لەناوی یەکێك لە دوو گرووپە زمانیەکەی ئەم سەردەمەی کوردییدا بەدی دەکرێ کە ئەویش پەهلەوانییە (بڕوانە زمان) کە پارثیەکە کردبوویان بەزمانی خۆیان. ئەمە هەروەها لەناوی کوردە فەیلیەکاندا خۆی دەنوێنێ، هەروەها لە وشەی پەهلەواندا ئەو وشەیەی کە بۆ شەرەف و مەردایەتی بە کاردێ (بڕوانە کەسایەتی نەتەوەیی).

لەو سەرچاوە کۆنانەوە کە ئێستا لە بەردەستدان و باس لە قۆناغی دووەمی کۆچکردنەکان دەکەن لێشاوێکی بەردەوامی هۆزی کورد لە باشووری ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو باکووری ڕۆژاوا بە ئاسانی دەبینرێ کە جیاوازە لەوانەی قۆناغی دووەمی کۆچکردنەکان (بڕوانە نەخشەی ژمارە 29). ئەم کۆچکاریە لە نزیکەی سەدەی چوارەمەوە تا سەدەی پێنجەمی پاش میلاد هەر بەردەوام بووە.

شەش بەڵگە بە دەستەوەن کە ئەمە ڕوون دەکەنەوە:

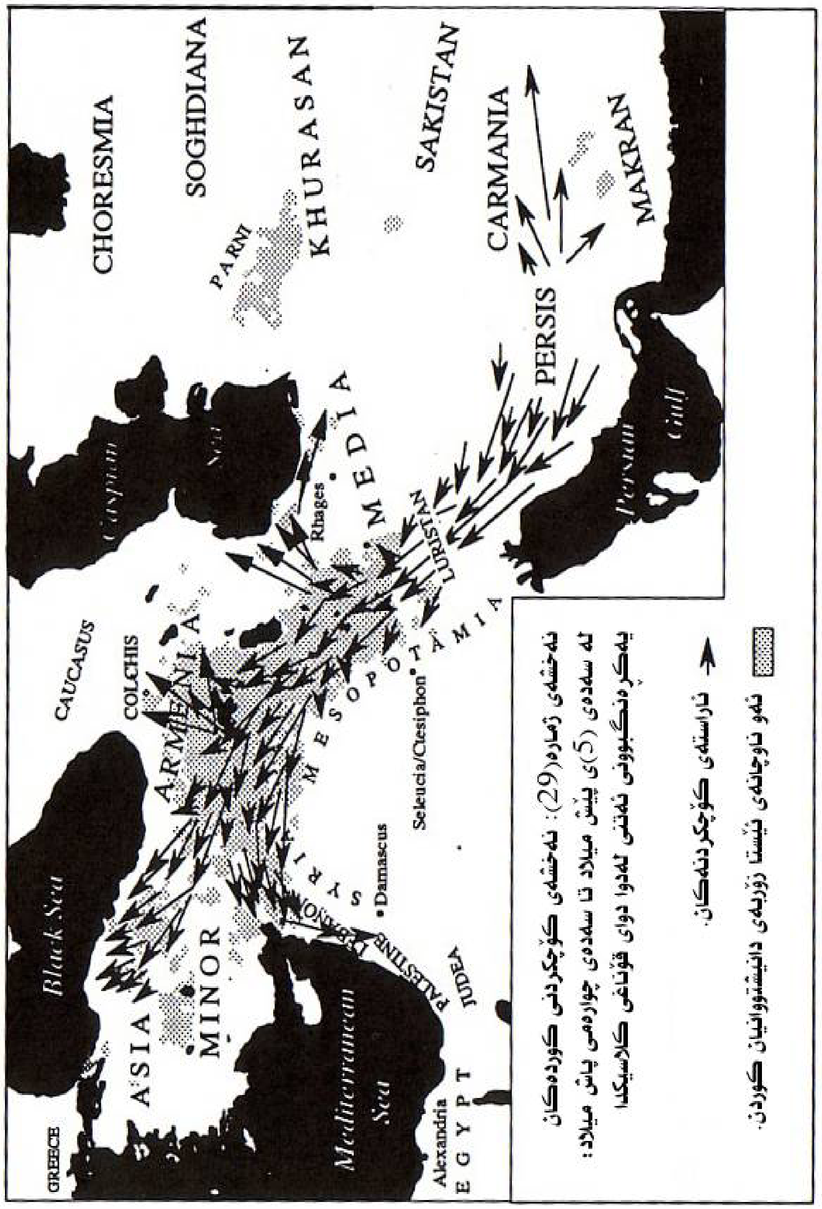

نەخشەی ژمارە(29): نەخشەی کۆچکردنی کوردەکان لە سەدەی (5)ی پێش میلاد تا سەدەی چواردەمی پاش میلاد؛ پەکردەنگبوونی ئەمانی لەدوا دوای قۆناغی کلاسیکدا

1–زۆربـەی هـەرە زۆری ئـەو هۆزانـەی لـە شـوێنە دووردەسـتەکانی باشـووری ڕۆژهەڵاتـی زاگرۆس لە وڵاتی فارس نیشتەجێن، بە تاك و بەگشتی لقوپۆپیان لە کوردستانی ناوەند دوایـی لە کوردستانی باکووریشدا بەدی دەکرێ.

2–کۆنـە چـیرۆکەکانی ئەرمەنیـەکان پـڕن لـە باسـی ناڕاسـتەوخۆ لـە بـاری خانـەوادەی دەوڵەمەند و دەرەبەگی بێگانەی دەسەڵاتدارکە خۆیان لە ئەرمەنستان لەسەرەتاکانی سـەدەی سێیەمی پێش میلادەوە پێگەیانـدوە و پێکـەوە نـاوە. زۆربـەی ئـەم خانەوادانـە ئەگـەر نـەڵێم هەموویان ناوی ئێرانی ئەوتۆیان پێوە بووە کـە هاوکۆتـەرەن لەگـەڵ نـاوی هـۆزە کوردەکـانی هەرێمەکانی باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەرمەنستاندا.

3–لـە کێـشە کۆنـەکانی جوغرافیـادا، وەکـو ئەوانـەی سـترابۆوپتولمی، نـاوی چـەندین سەرزەمین لە باکوور و ڕۆژاوای کوردستان لەناوی کوردیی ئەو هۆزانەوە هاتووە کە نیشتەجێی ئەو شوێنانە بوون: وەکو ڤەندیان وەند لە باشـوور، بەرامبـەر بـە کـان/گـان/ئـان لـە بـاکووری کوردستان، نزیکەی پڕانی ئەو هۆزانە کە پـتر لـە هـەزار سـاڵی ڕابـردووە بـە پاشـناوە هـۆزیی باشوورەوە خۆیان شەنگاندوە، لە کۆتایی قۆناغی ناوەڕاستەوە پاشناوی باکووریـان خـستۆتە سەر ناوی هۆزەکانیان، پاش ناوەکانی باشوور تەنها لە کوردستانی باشـوور لـە لوڕسـتان (کـە فڕی بە کوردایەتییەوە نەماوە)، هەروەها لە باشووری زاگرۆس، ماونەتەوە.

4–زوم ناوێکی تری هۆزیە (بەهەڵە، زۆرتر بە ڕوم یان ڕام دەخوێنرێتەوە) کە لەسەرچـاوە ئیسلامیەکاندا لە باسی هۆزە کوردەکانی باشووری زاگرۆسدا هاتووە، ئەم ناوە ئێستا تەنها لـە باکور و باکووری ناوەندی زاگرۆس لە کوردستاندا بەدی دەکرێ. لە کوردی نوێدا لـە شـێوەی زومادا دێ و بە هۆبەیەکی مەڕ لە وەڕێنی کۆچەر دەوترێ.

5–هەندێ ئایین و بیروباوەڕ و زاراوەی کـوردیی کـە هـی باشـووری کوردسـتان بـوون، بـۆ کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا پەرتەیان کردوە.

6–ئەو سەرچاوەیە ئەرمەنیانەی مێژوو کە بۆ جاری یەکەم باسی هـۆزی وەکـو باگرەڤەنـد (بـەکران) تیگرانەڤەنـد (تیریکـان)، هـەضـەبـانی، شـەدادان و مامکـان (مـامیکۆن) دەکـەن، مەڵبەنـدیان دەبەنـە باشـوور و باشـووری ڕۆژهەڵاتـی سـنوورەکانی ئەرمەنـستان، کەچـی ئـەم سەرچاوە ئەرمەنییانەی دوایی تاك تاکیان، یان هەر هەموویان دەبەنە باکووری ئەو وڵاتە.

بۆ نموونە، بەگرەڤەندەکان، یەکەم جار لە سەدەی چوارەمی پێش میلاددا لە نزیکی هەرێمی چیای سنجار و موسڵ دەردەکەون (ناڤاتێس مۆنز)، دوایی لە سەدەی سێیەمی پێش زایینـدا دێنە باکووری ڕووباری دیجلە (ئەمەئـە و کاتەیە پتولمی نـاوی هێنـاون)، ئینجا سەرزەمینەکانی باکووری ڕۆژاوای گۆلی وان لە سەدەی یەکەمی پاش میلاددا، کەچی لە سەدەی سێیەمی پاش میلاددا دێنە باکووری ئەرمەنستان و باشووری گورجبستان. لە ناوەندی باشووری کوردستان لە نزیکی شاری تازە بنیاتنراوی سولەیمانی، شوێنەواری ڕەتانی هۆزی بەکران لە دەشتی بەکراوا و شارۆچکەی بەکرەجۆدا خۆی دەنوێنێ. لە ڕووی زانستی وشـەگیری (Etymology)یـەوە دەتـوانرێ بەگراوەندینـە کۆنـەکان ببرێنـەوە سـەر هۆزەکـانی بەجراوان یان باجەڵان کە لە کوردستانی باشوور و ناوەند نیشتە جێن. هەردوو هۆز هێشتا بە زاراوەی گۆرانی دەدوێن و لە باری ئایینـەوە دەچنەوە سـەر کۆنـە ئـایینی کـوردی (تـیرەی فریشتەکان) – وێش دەچێ بەگراوەندەکانیش هەر لەسـەر ئـەم ئایینـە بـووبن. ئێـستا کـە لـە نزیکی مووسڵ لەسەر ڕووباری مووسڵ، واتە لـە سـنووری باشـووریەکانی بەگرەوەنـدین ریجیۆ Bagravandine Regioی پتولمی و هەروەها لە نزیك شاری خانەقین نیشتەجێن. پەیوەندیـەکانی نێوان هۆزی بەکران لەگەڵ بنەماڵە شازادەکانی ئەرمەنستان و دوایی گورجستانیش، هـەروەها هی هۆزی تیریکان لەگەڵ تیگرانی مـەزنی پادشـایی ئەرمەنـستاندا (140– 55 پـێش مـیلاد) بەدرێژی لە فەسڵی هۆزەکان و مێژووی کلاسیکدا باسکراوە، ئەو بەڵگانەش کە لـە بـارەی ئـەم پەیوەندیانەوە بە دەستەوەن، ڕووناکی زیاتر دەخەنە سەر ئەو ڕێگاو ئاڕاسـتانەی کـۆچ کردنـە یەك لە دوای یەکەکانی کوردان گرتوویانەتە بەر.

ئەوەی کە لە دێرزەمانـەوە بـاوە ئەوەیـە، کـە تیگرانـی پادشـایی ئەرمەنـستان بـە بنەچـە ئەرمەنی نەبوە. موسێسی چۆرین (یان موفسێس خۆریناتیس) کـە مێژوونووسـێکی ئەرمـەنیی سەردەمی بەڕایی سەدەی ناوەندیەکانە و لە دەورووبەری 490 و 760 پاش مـیلاددا ژیـاوە، دەڵێ باوباپیرانی تیگران لە شوێنێکی ترەوە هاتوون بۆ ئەرمەنستان و لە وڵاتـی خۆیانـەوە لـە دەستی ئەژی دەهاکی پادشای میدیا (د. 584–549 پـێش مـیلاد) کـە خزمیـان بـوو، و لـە قەڵەمڕەوی ئەودا ژیاون هەڵاتوون. بەم جۆرە مۆسێس زێدی بنەڕەتیی بنەماڵە و هۆزی تێگران دەباتەوە کوردستانی باشوور. لە سـەردەمی مۆسێـسیدا میـدیا (کـە لـە ئەرمەنییـدا مـار و لـە

کوردییدا مای و لە فارسیدا ماە—ی پێ دەوترێ)، تەنها ناوچەرگەی میدیای کۆنی دەگرتەوە واتە کوردستانی باشوور و باکووری لوڕستان، هەر لەبەر ئەم هۆیەش، دەبێ بنەماڵەو خزمانی تیگران، کە لە شوێنی خۆیان هەڵکەنراون، ئاراستەی باشووری ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژاوایان گرتبێتە بەر.

ئەم هەڵێنجانە زیاتر بەوە خۆی دەگرێ، کە پتولمی ناوی تیگرانوان تەنها بەو سەرزەمینە دەدا کە گۆلی وانی ئیستا و ڕێك ڕۆژهەڵاتی زێدی هۆزی بەگرەوەند (بەکران) دەگرێتەوە.

ئەمە ئەو ناوچەیەیە کە دەبێ بنەماڵە لقە عەشرەتی تیگران بەر لە چوونە سەر تەختی ئەرمەنستان داگیری کردبێ. دەتوانرێ ناوەکە ببرێتەوە سەر تیگرانەڤەند. هۆزە پاشناوی ڤەند بەبێ یەك و دوو لێکردن دەزانرێ کە لە باشووری هەرێمی کوردنشین باوە.

چەند هۆزی جێ و ڕێ داری کورد کە ئەم بارکردنە دوور مەودایەیان بەرەو باکوور و باکووری ڕۆژاوا کردووە، شایستەی سرنجی تایبەتین چونکە ڕۆڵی مێژوویی بەرچاویان لە هەرێمەکەدا هەبوە، کەچی زۆر کەمیان لە بارەوە تۆمار کراوە. ئەم هۆزانە بریتین لە مەمەکانەکان، جیلۆکان، دیلەمەکان، و هەضەبانیەکان، لیستەی ئەم هۆزە مێژووییە گرنگانە دەکرێ زۆر ناوی تری بخرێتەسەر وەکو شەبانکارە (شوانکارە شوان) خەلکان (کاڵخان)، زەنگیان (زەنگەنە) و گەلێکی دیکە.

پەیوەندی مێژوویی نێوان مامیکۆنیە ئەرمەنی زمانەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و هۆزەکانی مەمقان و مامەش (کە هەردوو کورد زمانن و لە کوردستانی ناوەند نیشتەجێن) لەلایەکەوە و مەمەسەنییە لوڕ زمانەکانی باشووری زاگرۆس لەلایەکی ترەوە و ئاراستەی هەڕکردنەکانی هەرەزووی هۆزە کوردەکان بە باشی بەرجەستەو بەچاکی دەری دەخا لە کوێوە هاتوون و لەکوێ نیشتوونەتەوە. دەبێ زۆر دوور ڕەتابن، بۆیە دەبینین پەلە جیاجیاکانی ئەم هۆزە دێرینەیە زیاتر لە(1000) میل لێك دوور کەوتوونەتەوە.

هۆزی گەورەو گرانی جەلالیش کە ئێستا دراوسێی مەمقانەکانن کاتی خۆی ڕەوێکی ئەوها دوور دەستیان کردووە. ئەمان جاری یەکەم لە بەرایی سەدە ناوەڕاستییەکاندا ناویان لەفارس و هەرە باشووری زاگرۆسدا هاتووە، دوای ئەوە بەرەو باکووری ڕۆژاوا پەرتەیان کردوەو ئێستا، سەرەڕای باشووری زاگرۆس (کە بە گێلو یان هۆزەکانی کوە گیلویە، یان جیلویەکانی

سەدەكانی ناوەڕاست ناسراون) لە ناوەندی زاگرۆسیش هەن (بە گەلاوەند و جەلالەوەند ناسراون) و لە باكووری زاگرۆسیش (كە بە جەلالی ناسراون).

جگە لەمانە، پەلێكی تریان، بەرلەوە لە هۆزەكانی گیلو/ گیلۆی باشووری زاگرۆس تاكاونەتەوەو بەرەو باكور لە سەدەمی سێیەمی پێش میلاددا ڕەویان كردوەو لە ڕۆژاوای چیاكانی ئەلبورز و نزماییيەكانی دەریای خەزەر نیشتوونەتەوە. ئەم گیلویانە ناوی خۆیان داوەتە گیلانی ئەم دەمە كە تاسەدەی سێیەمی پێش میلادیش بە (كادوسبا) بەناوبانگ بوو. لە نووسراوەكانی سترا بۆ و پلوتارك و پلینیدا، زیاتر بەو ولاتەیان وتووە سەرزەمینی گیلۆی.

لە پەنای پەرتەكردنی لەسەرخۆیان بە گەلێ شوێنی تری دەورووبەری زنجیرە چیاكانی زاگرۆسدا، گیلۆكان و بەر لەوەی دوا قۆناغ لە دەورووبەری دەریای خەزەر بنیشنەوە ناوی خۆیان بەسەر گەلێ شوێندا چەسپاندوە. بۆیە گەلێ جێگاو هۆزە ناو هەن لە كوردستان كە یان (گیلو)یان شێوە جیا جیاكانیان پێوەیە و هەر ئەمە خۆی بەلگەیەكی بەرجەستەكەری ئەم بۆچوونەیە.

هۆزیكی دیكە كە لە گرانییدا هاوشانی گیلۆكانە، هۆزی دەیلەمە (دەیلەمییەكانی سەدەكانی ناوەڕاست) كە دوابەدوای گیلۆكان پێشەنگیان گەیشتۆتە ڕۆژاوای چیاكانی ئەلبورزو لە سەدەی سێیەمی پێش میلاددا ئەوانیش لەوێ جێگیربوون. بەپێچەوانەی گیلۆكانەوە، ئەمان بەدوای كاروانی خزمەكانیاندا تا سەدەكانی دواتریش بەرەو ئەو ولاتە هەر دادەڕژان، ئەمانە لەسەرزەمینی دێرینی دیلەمەكانەوە، واتە لە هەرێمەكانی دەورووبەری بەشی باكووری ڕووباری دیجلە لە ئەنەدۆڵەوە، ڕێچكەیان دەبەست ئەم كۆچكردنە تا سەدەی چوارەمی پاش میلاد و سەرەتای دووەم ڕووداوی گەورەی كۆچكاری كوردان هەر بەردەوام بوو.

لە كاتێكدا ئەرمەنستان، و تا ڕادەیەكی نزمتر گورجستان و ئاران لە ڕۆژهەلاتی باكووری كوردستان، بەرەبەرە دەبوونە مەڵبەندی نیشتنەوەی ئەم كوردە كۆچكەرانە، كۆماجین و كەپەدۆچیاو پونتۆسی هەرە باكووری ڕۆژهەلاتیش، دەكەوتنە بەر لافاوی كۆچكەری بێشوماری تر، بۆیە دەبینین میثریداتیسی پادشای كوردی پونتۆس، لەیەك جەنگییدا لەگەڵ ڕۆمەكاندا، هاوپەیمانییەكی (14) هۆزەی ئەم هۆزانە دەخاتە مەیدانی شەڕەوە و تا ناو یۆنان و ئۆكرانیا بە دوایاندا ناوەستێتەوە (بڕوانە مێژووی كلاسیك).

برێکی بەرچاوی ئەدەبیاتی سەربەم لێقەومان و کۆچە میژوویی و دوایی لەم جیێ و لەوجیێ نیشتنەوانە، پاشان کەوتنە ناو سەرچاوە سریانیەکانەوە، کە لە بنەڕەتدا ئەمانیش لە ئەرشیفە کۆنەکانی بنەماڵە پادشازادەکانی کوردستانەوە، وەکو ئەدیابین و کەرخو (کەرکوك) خەستکرا بوونەوە و چات کرابوون. ئەم دوکۆمێنتانە دوایی لە دەورووبەری سەدەی شەشەمی پاش میلاددا کەوتنە ناو ئەرشیفی کەنیشتی نەستووریەوە (بڕوانە مەسیحیەت).

بەگشتی، بەڵگەکان دەڵێن کە دوانزە هۆز لە سەردەمی پارثیەکاندا لە هەرێمی گەرمیان– کەرکوك نیشتەجیێ بوونە. سیێ خانەوادەناو یان هۆزەناوی سەرۆکەکانی ئەم هۆزانە جێی سرنجی تایبەتیین. ئەم سیێ هۆزە بریتین لە: ڤیراز، بورزان و پارێن کە، بە خاوخێزان و خزم و خوێش و عەشرەتەوە هاتوونە بۆ وڵاتی کەرکووك "Pigulevskaya1963" ئەم سیێ هۆزە، بەشێکن لە حەوت هۆزی ئەریستۆکراتی پارثیا، کە هەر یەکەیان دەستێکی باڵایان لە سیاسەتی ناوەوە و دەرەوەی دەوڵەتی پارثیاندا هەبوە، بەرەی ئەم سەردەمەی ئەم سیێ هۆزە بریتین لە هۆزە کوردەکانی بەراز و بارزان و پیران.

دەڵێی بارکردنی پڕوگرانی هۆزەکان رووەو ڕۆژهەڵاتی باشوور – ڕۆژاوای باکوور لەو دەمەدا بژوونیی دانیشتووانی لە قووڵایی باشووردا تەنکترکردۆتەوە، لەبەر ئەوە ئێستا زۆر هەرێمی وەکو لوڕستان، بەختیاری، گیلو (کوە گیلویە) و بانەکانی پێرسیس فارس، کە جاران کوردنشین بوون ئێستا وانین. لەوانەیە ئەو هەڵکەنرانە بە کۆمەڵە، سەبارەت بە فشاری ئابووری و ژینگەبووبن بە جۆرێك کە ژیانیان لە باشووری زاگرۆس بۆ نەبرابێتە سەر. لەوانەشە سەبارەت بە شێوان و لەناوچوونی سەردەمێکی خۆشی ژیان بووبیێ کە بەر لەوە ئاپۆرایەکی زۆری خەڵکی کێشابێتە هەرێمەکە، دوایی پاڵی بە خەڵکەکەوە نابیێ کە بۆ ژیانی باشتر رووبکەنە جێی تر. بەهەمان شێوە لەوانەیە خۆشی ژینگە و باری ژیان لە باکووری زاگرۆس و لە پونتۆس و تۆرۆس ئاپۆرای کوردانی ئەو شوێنانەی لە ڕۆژهەڵاتی باشوورەوە کێشابێتە خۆ، هۆکار هەرچی بووبیێ، ئەوەی لەسەر بەڕەیە لە دوا دوایی سەدەی پێنجەمی پاش میلاددا، ئەوان لەویێ نەمابوون.

هاتنی بەردەوامی لێشاوی کوردانی باشوور و ئەو پەڕەسەندنە دیموگرافیەی بە دوای

خۆیەوە هێنایە باكوور و ڕۆژاوای كوردستان لەسەرەتاوە و لە دواییدا بۆ ناوەندیشی، لە بەرایی سەدەی چوارەمی پێش میلاددا بوو بەمایەی سەركردنی بـژوونیی دانیـشتووان لـەو ناوچـانەدا ئـەم پژوونیـە، سـەرهەڵگرتنی كـوردانی لـەوێوە بـۆ هـەموو هەرێمـەكانی دراوسـێ و تەنانـەت بەولاتریشەوە بۆ وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لێكەوتەوە. هەموو ئەم كۆچكاریانە لـە بـاكوور و ڕۆژاوای كوردستانەوە هەڵقوڵان و لە نزیكەی سەدەی چوارەمەوە تا سەدەی یانزەیـەمی پـاش مـیلاد بـەردەوام بـوون. لـەم دوو كۆچـكاریەو لـەوانی پێـشووشدا، گواسـتنەوەكان ئەوەنـدە لەسەرخۆ بوون، كە دانیشتووانی ئەو سەرزەمینانەی لێی جێگیر دەبوون هەستێكی ئـەوهایان پێ نـەدەكردن. لـەم ڕووەوە تێرغیونـدیانی مێژوونوسـی ئەرمـەنی دەڵـێ: "نیـشنەجێ بـوونی كـوردان لـە ئەرمەنـستان ئەوەنـدە لەسـەر خۆبـوو، كـە زۆر گرانـە سـەرەپەتی ڕێـچكەكەی دەستنیشان كەی".

بۆ نموونە، دەیلەمییەكان و ڕیڤەندەكان، بە دوو قوڵپی بـە ئـاپۆرای كۆچـكردن دەركـەوتن دیلەمییـەكان، كـە پێـشەنگیان چـوار سـەدە لەوەبـەر لـە ڕۆژاوای چـیاكانی ئـەلبورزدا تەنیبوویانەوە، ئەم جارەیان ئەوەندە بە ئـاپۆراوە ملیـان نـا، كـە نـەك تـەنها گـشت چـیاكانی دەوروبەری ئەلبورزی باشووری دەریای خەزەریان گرتەوە بـەڵكو بـەرەو هـەزار بـە هـەزارەی سەرزەمینی ئیسلامی دەوروبەریش ئێقیان دایەوە. لەم سەروەختەدا، بـە گـوێرەی قـسەكانی ناسـر خوسـرەوی گەڕیـدەی ئیـسلامیی سـەدەكانی ناوەنـد، دەیلەمییـەكان تەنانـەت توانیـان چواریەكی شارێكی دوور دەستی وەكو قاهیرەش لە سەدەی یانزەیەمدا پڕ كەنەوە، لە كاتێكدا ڕیڤەنـدەكان هـەموو بـاكووری خۆراسـانیان گرتـەوە و هـەر لەوەشـەوە (بانـەكانی ڕیڤەنـد) هاتەكایەوە، (بڕوانە نەخشەی ژمارە 30).

هەر ئەو داڕژانەی كوردان بەم لاو بەولادا، وەڵامدەرەوەی چۆنیەتیی و هـۆی بـوونی كـوردە لـە لوبنان و ڕۆخەكانی سوریا كە لەسەردەمەكانی پێش ئیسلامدا ژمارەیەكی زۆریان بە مەسیحیەتی لە شـارەكانی بەعەلبـەك و لاذیقـە دەژیـان. دوای ئـەوەی بـە عەلبـەك كەوتـە دەسـتی جیهـانگیرە مسولمانەكانەوە لە سەدەی هەشتەمدا هەندێ لەو ڕەهەندانە كشانەوە بـۆ ئەنتاكیـە و تەرسـووس لەناوەوەی ئیمپراتۆریەتی كرژەوەبووی بیزەنتەدا. ئەو كوردە عەلەویانەی كە نەبوون بە مسوڵمان، نەك هەر مانەوە، بەڵكو ژمارەیان بە هاتنی كوردی دیكە بۆلایان، لـە ڕووی ئەتنیكیـەوە، زیادیـشی كرد(Cahen 1940). زۆربەی ئەم كوردانە دوایی توانەوەو بـوون بـەو عەرەبـە عەلەویانـەی ئێـستا لـە كنارەكانی سوریا دەژین و زۆربەی دانیشتووانی سەرزەمینەكەش پێك دێنین.

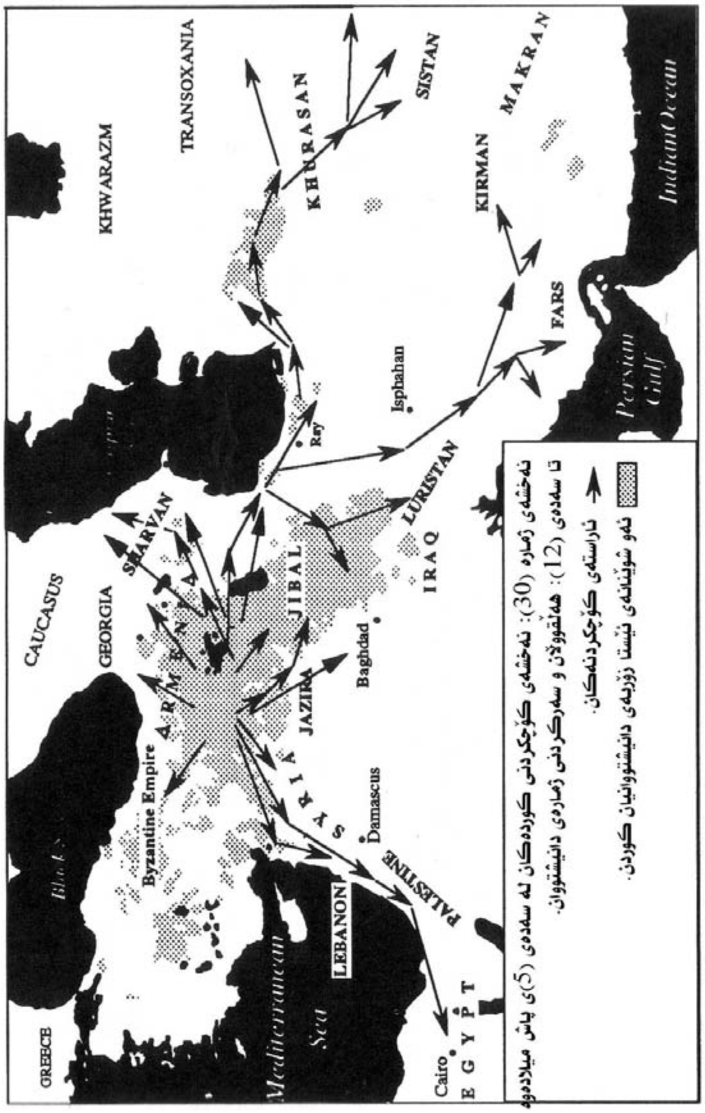

لە باشووری کوردستان، سەرچاوە فارسیە ناوەندیە کۆنەکان، هەروەها کۆڵینەوەکانی یۆنانی و ڕۆمەکان لەسەر جوغرافیا و دوایی ئەوکارانەی گەڕیدەو کۆڵەرە مسوڵمانەکان لەو دواییانەدا کردوویانە، هەموو باسی کۆمەڵگایەکی گەورە و بە جۆشی کورد دەکەن کە خۆی بە

خواڕووی چیای زاگرۆسدا تا نزیك تەنگەی هورمز گەیاندوە. بۆ نموونە ئیبنو حەوقەل لە (سووره تول ئەرز/ صورة الارض)ە كەیدا كە بابەشێكی جوگرافییە، و لە دەورووبەری (980)ی پاش زایینـدا نووسراوە لیستەیەكی (33) هـۆزیی گرتـووە كـە گوایـە نـاوی "ئـەو هۆزانەی تێدایە كە زیاتر ناسراون و هەر لـە وڵاتـی فـارس "باشـووری زاگـرۆس" دەژیـن و كـە گوایە ژمارەی تەواوی ئەو هۆزانە خۆی دەدا لە (100) و لە (500000) خێزان پێكهـاتوون. ئیبنو حەوقەل خۆی خەڵكی نیسیبین (شاری نەسیبینی ئێستا لـە كوردسـتانی ڕۆژاوا) بـوە و زۆر چاك زانیویە چی دەڵێ كاتێ كە باسی كوردی لـە كارەكانیـدا كـردووە. ئـیبن بـەلخی (ابـن بلخی) كە خەڵكی فارس بووە، سەدەو نیوێك لـەوەدوا لـە (فارسـنامە)كەیـدا كـە ئـەویش هـەر بابەشێكی جوگرافییە (1116 پا.م) لیستەی پێنج هۆزیان گەلە هـۆزی كـورد دەدا لـەوێ كـە بریتی بوونە لە (100000) خێزان.

زۆربەی ئەم هۆزانە هێشتا هەر ماون و ناویان، تەنانەت ناوی لقوپۆپەكانیشان لـەو ناوانـەی كە لە لیستە كۆنەكانی هۆزەكانی باشووری زاگرۆسدا هاتوون زۆر دوورنین.

ئەم هۆزانە بەسەر سـێ گرووپـدا دابـەش دەبـن: 1) ئەوانـەی كـە هێـشتا هـەر بـە كـوردی ماونەتەوە وەكو شەبانكارە و گۆرانەكان، بەڵام لە ناوەندی زاگرۆس یان لـە بـاكووری زاگـرۆس یان لە هەردوكیاندا دەژین. 2) ئەوانەی هەر لەوێ ماون، بەڵام بە كوردی نادوێن وەكو لوڕەكان و گیلۆكـان كـە لـە باشـووری زاگـرۆس دەژیـن 3) ئەوانـەی كـە لـە هـەردوو شـێوەن وەكـو مامەشەكورد زمانەكان و مەمە سەنییە لوڕزمانەكان (كە هەردووكیان توخمی هۆزی مەمەسەنی سەدەكانی ناوەڕاستن و جاران لە باشووری زاگرۆس دەژیان).

لـە كۆتـایی سـەدەی نۆیـەمی پـاش مـیلاددا، ئاپۆرایـەكی زۆری كۆچـكەر، كـە لـە ئاكـامی هەڵقوڵان و جێ نەبوونەوەدا هەڕیان كردبوو، بە وڵاتـی كوردنـشیندا بڵاوبوونـەوە، مەسـعوودی مێژوونووسی سەدەكانی ناوەند، لـە ئەلتەنبیهـدا (التنبیـە)، لیـستێكی (16) هـۆزی گـەورەی كورد پێشكەش دەكا و ئەو سەرزەمینانەی بە كورد داپۆشراون لـە سـەردەمی ئـەودا بەمانـەی خوارەوە دیاری دەكا: فارس، كرمـان، سیـستان، ئیـسفەهان، خوراسـان و جیبـال (زاگرۆسـی ناوەنـد و بـاكوور)، ماهــات (میــدیا، واتــە لوڕســتان و كرمانــشاه)، هەمــەدان، شــارەزوور (سولەیمانی)، ئازەربایجان، ئەرمەنستان، ئاران، بابول ئەبواب (بـاب الابـواب)– واتـە شـیروان،

جەزیرە، بیلیفان (ڕۆژهەڵاتی ناوەندی ئەنەدۆڵ)، سوریا و دەرگاکانی (سوریا) ئەنتاکیا و ئەدەنە کوردان ئێستا لە شەش هەرێمی ئەمانەدا زۆرەکین و لە چوارییاندا کەمایەتی گرانن، و لەوانی تردا سووکە کەمایەتین ئەو هەرێمانەی کە لەنووسراوە کۆنەکاندا کوردیان لێبوە و ئێستا زۆر بەکەمی دەردەکەون، هەرێمەکانی باشووری زاگرۆسن لە فارس و کرمان و سیستان (واتە سیستان و بلوجستانی ئەم سەردەمە)و ئیسفەهانن تاقە هەرێمێ کە کوردی تیانەمابێ بابول ئەبواب (باب الابواب)، واتە (شەروانی باکوور– داغستانی ڕووسی)یە. بوونی هەژمەلگرانی کورد لەم هەرێمانەدا، هۆکارێکی بەهێزی دروستبوونی بنەماڵە حوکمفەرما کوردەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بوو کە بەشێکی زۆری لای ڕۆژهەڵاتی جیهانی ئیسلامیان بە دەستەوە بوو.

کوردێکی زۆری باشووری زاگرۆس بەرەبەرە، بەڵام بەشێوەیەکی بەردەوام ناسنامەی نەتەوەی کوردییان لە دەست داوە. ئێستا وابەڵگە دێنە دەستەوە کەوا لە دەورووبەری سەدەی دەیەمدا، هۆزێکی گرانی فارس زمان لە باکووری ئەفغانستان یان باشووری تاجیکستانەوە ڕژاونەتە باشووری زاگرۆسەوە و هەرێمەکەیان داگیر کردوە (ماوەیەکی زۆر درەنگ دوای ئەوە گەلێ هۆزی کۆچەری تورك ڕەگەزیش وەکو هۆزی ڤەشقایی، بەهەمان ڕێگەدا هاتوونەتە وڵاتەکەوە).

ئەم هۆزە دوای بە(بەختیاری) ناوی داوەتەوە وەکو دەردەکەوێ بە ئاسانی و دەسوبرد ئایینی ئیسلامی خۆشیان بە هۆزە کوردەکانی ئەوێ بەخشیبێ، کە تا ئەوکاتە ئیسلام نەبوو بوون و بە ئاسپاییش زمانی فارسشیان خستبێتە پاڵی بۆیان کە بوو بە بناغە بۆ زاراوەی لوڕی – بەختیاریەکان لە سەدەی یانزەیەمەوە، ئیتر باشووری زاگرۆس کەمتر بە هەرێمێکی کوردنشین دەناسێنرا لەلایەن توێژەرەکانی ئەو سەردەمانەوە فەخرەدینی گورگانی، کە بە شیعر ڕومانی دێرینی (ڤیزو ڕامین)ی هەڵبەستووە (1040–1050 پاش میلاد) یەکەم نووسەرە کە کورد و لوڕی لێك جیاکردۆتەوە لەو سەردەمەوە باشووری زاگرۆس، پتر بەرگی لوڕی بە باڵای خۆیدا بڕیوە و بەرە بەرە لە کوردستانێتی تاکاوەتەوە هەمان پرۆسە ئەمڕۆ لەگەڵ لەکەکاندا دووپات دەبێتەوە، کە بە پەلە خەریکن خۆیان لە کوردەکانی تر دووردەخەنەوە وەکو دەردەکەوێ ئەم جۆرە گۆڕانە، چ لە ئایین چ لە ناسنامەی نەتەوەییدا

لەناو کورداندا شتێکی کۆن و باوو بەردەوام بووە.

ئەوەی مایەی خۆشحاڵیە، چ لۆڕەکان چ بەختیاریەکان هێشتا کە هاتە باس، خۆیان هەر بە کورد یان زۆر نزیك لێیان دادەنێن ناوی گەلێ جێگاو بابەتی سرووشتیی ناوچەکە هێشتا مۆرکی کوردیان هەر پێوەیە، وەکو "شاری کورد"ی پایتەختی هەرێمی بەختیاری و ڕووباری "کوردستان"لە هەرێمی مەمەسەنی ناو لوڕەکانی نزیکی نۆکەندی فارس جگە لەمە وشەکانی زاراوەی لوڕی هێشتا هەر کوردین، هەرچەند سیستەمی کردارەکان و بیناکاری زاراوەکە فارسن.

لەم بوارەدا، جێی خۆیەتی سەرێك بەلای بلووچەکانیشدا شۆڕکەینەوە چیرۆکە میللییە بلووچییەکان و ئەو بابەتە مێژووییانەی لەلایەن بلووچییەکۆنەکانەوە تۆمار کراون دەڵێن کەوا ئەوان بە ڕەگەز کوردن.

گرنگترینی ئەو بابەتانە کوردگەلنامەك "کوردگەلنامە"یە کە ساڵی (1640)ی پاش میلاد لەلایەن ئاخوند محەمەد ساڵح زەنگنە بلوچەوە نووسراوە (Ahmad Zai 1986). کورد گەلنامە واتە"چیرۆکە میللیە کوردییەکان" جگە لەمە، دەبێ ئاماژە بە دەپتەر شەعر یان شەجەر "دەفتەری سەجەرە"بکرێ کە بالۆرەیەکی کۆنی بەناوبانگە لەناو هەر (17) هۆزە سەرەکیەکەی بلووچەکاندا بالۆرە کە باسی ئەوە دەکا کە کورد و بلووچەکان لە یەك پشتن و دوایی لێك جیابوونەتەوە و هەریەکە بۆ خۆی ناسنامەیەکی نەتەوەیی وەرگرتەوە (بڕوانە Harrison1981،Dames1907) مەسەلەی ئەسڵی زمانی بلووچی دەتوانرێ لەم چوارچێوەیەدا ساغ بکرێتەوە کە ئەویش وەکو کوردی زمانێکی ئێرانی باکووڕۆژاواییە (بڕوانە زمان– 2)، هەرچەندە، جێگەی لە جیاکردنەوەی خێزانییدا دەکەوێتەوە ئەوپەڕی باشووری ڕۆژهەڵاتی جیهانی زمانە ئێرانیەکانەوە واتە نزیکی ڕۆخەکانی ڕووباری ئیندۆس لە پاکستان بلووچییەکان، ئێستا زیاتر لە (1000) میل لە نزیکترین خزمی زمانییان، واتە کوردان، دوورن.

هەرگیز لە هیچ تۆمارێکی پێش سەدەی پێنجەمی پاش میلاددا، تەنانەت باسێکیش چییە لە بارەی بلووچەوە نەهاتووە، لە کاتێکدا هەندێ گرووپی ئەتنیی دیکە (وەکو گیدروسی و مەکەکان کە لەسەرچاوە کۆنە یۆنانییەکاندا بە ئیچثیوفاگی یان ماسی خۆرەکان ناسراون) وا

باسکروان کە ئەوان دانیشتووانی بلووچستانی ئێستاکە بووین. دەرکەوتنی بلووچەکان هاوکاتە لەگەڵ هەڵقولانی کوردان لە ژمارەدا لە باشووری زاگرۆسەوە و داڕژانیان بەرەو باکووری ڕۆژاوا .. لە شانامەدا وتراوە کەوا خوسرەوی یەکەم، لە گەڕانەوەیدا لە جەنگی هیندستانەوە بەرەنگاری بلووچ و دەیلەمییەکان بووە و هەر ئەو سەرچاوەیە خۆی باشووری زاگرۆس بە وڵاتی ئەسڵی ئەوان دادەنێ، واتە ڕێی نێوان هیندستان و تەسیفۆنی پایتەختی ساسانیەکان.

بوونی هۆزی شەبانکارەی کورد لە هەرێمی کرمانی دراوسێی بلووچستان، لە سەدەی هەشتەمەوە تا سەدەی چواردەیەم مەسەلەیەکی ساخکراوەی مێژوویی هاشا هەڵنەگرە. مێژووناسانی سەدەکانی ناوەند وەکو ئیبنی حەوقەل و ئیبنی خەلەکان (کە خۆی کوردێکی هەولێریە)، پێ لەسەر ئەو ڕاستییە دادەگرن کە پلووچەکان نەوەی هەندێ کوردن کە لە شوێنی خۆیان هەڵکەنراون و هاتوونەتە ئەو سەرزەمینە.

ئەو کۆچکاریە گەورەیەی کوردان کە لە سەدەی پێنجەمی پێش میلادەوە تا سەدەی پێنجەمی پاش میلادی کێشا، زۆر لە گوینە بووبێ بە مایەی دەرپەڕاندنی هەندێ خەڵك بە ئاراستەی بەرامبەردا، واتە، ڕووەو ڕۆژهەڵات: کرمان وسیستان و پلوچستانی ئێستا.

هۆکاری ئەم کۆچکارییە نائاساییە ڕووەو ڕۆژهەڵات، لەوانەیە خودی هێرشەکانی خوسرەوی یەکەم بووبێ. بەهەرحاڵ، ئەم کوردانەش لە پاشان ناسنامەی ئەتنیی خۆیان، وەکو کوردەکانی باشووری زاگرۆس گۆڕی. بە بۆچونێکی بۆسوێرثیش (1976)، بلووچەکان کە دراوسێی دەیلەمییەکان بوون، لە شوێنی خۆیانەوە لە دەوروبەری دەریاچەی خەزەرەوە هاتوون بۆ ئەم جێگایەی ئێستایان. هەرچەندە ئەم باسە، پەیوەندی نزیکی نێوان کورد و بلووچ دووپات دەکاتەوە، بەڵام کەمتر ئەقڵ دەیگرێ، چونکە، ئەوەی تۆمار کراوە لەسەر جێگۆڕکردنی بلووچەکان، ئەوە ساغ دەکاتەوە کە ئەوان لە ڕۆژاواوە بۆ ڕۆژهەڵات هاتوون، چون باووباپیرانیان لە باشووری زاگرۆس ژیاون، نەك لە باکوورەوە بۆ باشوور، وەکو بۆچوونەکەی بۆسوێرث باسی دەکا. وابێ یان وانەبێ، بلووچەکان ئێستا گرووپێکی ئەتنیی سەربەخۆن، و لە پەیوەندی مێژوویی و زمانی بەولاوە فریان بە کوردەوە نییە.

دەرەنجامێکی چاوەڕوان نەکراوو خراپی ئەم شێوانە ئەتنییە لە باشووری زاگرۆسدا بەداخەوە، خۆی لەسەرلێشێوانی هەندێ لە مێژووناس و زانای ئەم سەردەمەدا گرتۆتەوە کە

باس و خواسێكی زۆر و بۆریان لەبارەی لێوڕێژی ئەو هەرێمەوە بە كورد لە سەدەكانی ناوەڕاستدا هەڵڕشتوە. ئەم باس و خواسانە، ئەو مێژووناس و زانایانە دەخەنە ناو گومان و ئاو ناوە لە بارەی وشەی (كورد)ەوە. بە گوێرەی ئەوان، دەبێ وشەی كورد لەسەردەمەكانی دێریندا بە هەر كەسێك یان كەسانێك وترابێ كە ژیانیان بە مەڕداری و مەڕ لەوەڕاندن بردبێتە سەر، ئەم بۆچوونەش لەسەرەتاوە لەسەر ئەو ڕاستییە دامەزراوە، كە ئێستا مەگەر تاك و تەرا، ئەگینا ئەوەی لە ڕووی ئەتنیەوە بە كورد دابنرێ لە باشووری زاگرۆسدا نەماوە. ئەمە ئەنجامگیرییەكی سادەكارانەیە، چونكە تا ئێستا كەسێك توێژینەوەیەكی ئەوتۆی لەسەر جۆرە جیاجیاكانی كۆچكردن و گۆڕانی دیموگرافی كورد نەكردووە، تا بتوانێ بیكا بە بەردەباز بۆ بۆچوونێكی ئەوها گشتی و سەراپاگیر (بڕوانە ناسنامەی نەتەوەیی).

هەر لە سەدەی پانزەیەمەوە بگرە، بە بەردەوامی، هەتا نزیكەی چوارسەد ساڵ، كوردستان بوە بە مۆڵگەی خەڵكانی عەرەب، ئینجا ژمارەی زۆرتری ئارامی و تێكەڵەی تورك — مەغۆل. لەهەمان سەردەمدا، كوردەكان خۆشیان، بەلای تردا لە كۆچكردندا بوون، ئەمڕۆ ناوی عەرەبی و ئارامی و توركی و مەغۆلی بەسەر زۆر جێگاوەن لە كوردستاندا. چەند پەڵەیەكی بچووكی كەمی توركمان و ئارامی (كە ئێستا بە ئاشووری مەسیحی... ... ناسراون بڕوانە مەسیحیەت) لە كوردستانی عێراق و هەندێ جوولەكەی لێدەرچێ (كە ژمارەیان هەر لە كەمبووندایە) هەموو ئەم تازەهاتانە بە تەواوی لەناو كۆمەڵگای كورددا تواونەتەوە.

كوردەكانی ڕۆژاوا بە هاتنە سەركاری ئەیوبییەكان كەوتنە ڕۆژگارێكی خۆشەوە (سەدەی داونزەیەم) و دیسانەوە چوونەوە ناو گەلێ لەو سەرزەمینانەی كە لە ڕووی مێژووەوە بە هی كورد دادەنران و لە هەڵكەنرانەكانی سەردەمانی پێشوودا لە دەستیان دابوو، بەتایبەتی ئەوانەی دەم ڕۆژهەڵاتی دەریای سپیی ناوەڕاست و هەروەها ئەوانەش كە دەكەوتنە مێزوپۆتامیاوە. هەندێ سەرزەمینی تری كورد، كە كەوتبوونە دەستی عەرەبە مسوڵمانەكان و ئارامییە مەسیحییەكانەوە، چ لە سەردەمی ئەمەوییەكان، چ لە سەردەمی بیزەنتییەكاندا، دیسانەوە داواكرانەوە. بۆ نموونە، زنجیرە چیای ئەمانۆس و دوڵی ئەمیق ساڵی 1149 لەلایەن شێركۆی ئەیوبییەوە (مەبەستی ئەسەدەدین شێركۆیە — وەرگێڕ) ستێنرانەوە و كەتنەوە دەستی كوردان، هەروەها ئەنتاكیەو ئەسكەندەرۆنە ساڵی 1188 لەسەر دەستی

سەلاحەدین خۆی وەرگێرانەوە و بەو جۆرە کوردەکان توانیان بگەڕێنەوە ئـەو شـارانەی (14) سەدە لەوەوبەر لە بنیاتنانیاندا دەستێکی بالایان هەبوو. کوردەکـان هـەر بەمـەوە نەوەسـتان بەڵکو بەرەو باشوور هەڵیانکوتایە سـەر "قـەڵای سوارچـاکان یـان "حـصن الاکـراد" کـە نـاوی عەرەبیی "قەڵای کـوردان"ە لـە چـیاکانی ڕۆژاوای سـوریا کـە دەکەونـە سـەر دەریـا تەنانـەت لوبنانیش لەم سەردەمەدا، دوای سێ سەدساڵ پێ برین لێـی کـوردی تـێ زایـەوە، هەرچـەندە ئەم سەرزەمینانە هەموو دوایی بەرەبەرە عەرەبێنران، بـەڵام مـۆرکی کوردییـان هـەر پێوەمـا: ئێستاش زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانی ناوچە چیاییەکان و ئەو ناوچانەی کە دەکەونە سـەر کەناری دەریا لە سـوریا، بـە حـافز ئەسـەدی سـەرۆکی سوریاشـەوە، هـەموو عەلـەوی ئـایینن (بڕوانە عەلەوییەت).

ئەم شەپۆلە نوێیەی کورد کـە لـەو شـوێنانە جـێگیر بـوون، هێـشتا شـوێن و شـوێنەواریان دەتوانرێ بە ئاسانی ببرێتەوە سەر ناوە هۆزیەکانیان، هەرچـەندە خۆیـان بوونـە بـە عـەرەب. هـەر بـە نموونـە بیگـرین، خانـەوادەی بەدیمـەنی وەکـو بـەرازی بێـرازی، جیـبران گیـبران و جەمبەلات (مەبەستی جونبولاتە – وەرگێڕ) هێشتا هەر ئەو ناوە هۆزیانەیان هەر پێوەیـە، کـە تا ئێستاش بنەسەرەکیەکانیان لە وڵاتی کوردستان هەر بە پێوەن و هاوار دەکەن.

وێکچوونە سەرەکیەکانی نێوان ئایینی دڕووزو تـیرەی فریـشتەکان، بەتایبـەتی عەلەویـەت، باس لە پەیوەندییەکی قووڵ و بەتینی نێوان پەیڕەوانی ئەم دوو ئایینە دەکا لە ڕابردوودا.

شـەهابەددین فـەزلوڵلا ئەلعومـەری ئینسایکلۆپێدیـستی میـسری (1338 پـاش مـیلاد) لێکۆڵینەوەیەکی دوور و درێژ و بەنرخی لەکێتبە بەناوبانگەکەی "مسالك الأبصار"دا لـە بـارەی هۆزە کوردەکانی ئەو سەردەمەوە ئەنجام داوە. ئەو شتانەی لە بـارەی مەڵبەنـد و جێگـۆرکێی هۆزەکانەوە تۆماری کـردوون، ئـەو بۆشـاییە مێژووییـەیان پـڕ کردۆتـەوە کـە لـە تۆماربەندیـە کۆنەکاندا هەبوو وەکـو ئەوانـەی مەسـعوودی و ئیبنوحەوقـەل و یەکـەم مێـژووی سـەرتاپاگیرو لیستەگیری هۆزەکان کە شەرەفەددینی بیتلیسی لە (1596 – 97)دا کردوویەتی.

لە کۆتایی سەدەی سیانزەدا، سەربوردنامەی کۆچکردنی بە کۆمەڵی کوردان بـۆ دەرەوەی کوردستان هاتـە کۆتـایی، بـەڵام لـە سـەرەتای سـەدەی چـواردەوە جـۆرە کۆچـکردنێکی تـر هاتۆتەکایەوە، ئەم جـۆرە نوێیـە بریتییـە لـە کۆچـکردنی نـاوخۆیی، واتـە لـەناوخودی خـاکی

كوردستاندا و بە ناسنامەیەكی نوێوە.

سیمای هەرە زەقی ئـەم كۆچـكردنە ناوخۆییـە تەنینـەوەی بەرەبـەرەی كـوردە ڕەوەنـدە بەكرمانجی دوەكانە بۆ بەشەكانی تری كوردستان. (نەخشەی ژمارە 31)

بەر لەوە، ئەم كوردانە تەنها لەو هەرێمەدا دەگەڕان كە كەوتووەتە نێوان هەردوو گـۆلی وان و ورمێوە و ناوجەرگەكەشیان وڵاتی هەكاری بوو، دوایی وای لێهات وردە وردە بەشەكانی تـری كوردسـتانیان گرتـەوە. لـەم تەنینەوەیـەدا، كـوردە كـشتوكاڵ پیـشە ئـاوایی نـشینەكانیان دەرپەڕاند یان كردنیانە كۆیلە، كە زۆربەیان دیمیلی یـان گـۆرانی زمـان بـوون و تـاك و تـەرایان لێدەرچێ هەموو بە ئایین لە تیرەی فریشتەكان بوون. ئەم كـوردە ئـاوایی نـشینانە وردە وردە بەرەو شارەكانی كوردستان ڕەتێنران، بـەڵام داب و نـەریتی ڕەوەنـدەكانیان وەرگـرت و تـەنها هەرێمە دیمیلی یان گۆران نشینەكانی هەرە باكوور یان هەرە باشووری كوردستانی لێدەرچـێ، ئەگینا، چ كورد، چ كوردسـتان لـە زمانـدا زیـاتر بـەلای زاراوەی كرمـانجی و لـە ئایینـدا بـەلای مەزەبی سوننیدا شكان (بڕوانە ئایین و زمان).

لە باسكردنی هەر لایەنێكی دیموگرافی یان ژمارەی دانیشتوواندا كە پەیوەندی بە كـوردەوە هـەبێ، دەبـێ سـەرزەمینی ئەرمەنـستان لەسـەرنج دەرنـەكرێ، چـونكە نزیكـەی نیـوەی سەرزەمینی مێژوویی ئەرمەنیان، لە ڕاستییداو بەرە بـەرە خراوەتـە سـەرزەمینی كـوردان (لـە كوردســتانی بــاكوور) لــە پرۆســەیەكی چــەند هــەزار ســاڵەی یــەكبینی كۆچــكاری و گیرسانەوەدا،(بڕوانە نەخشەی ژمارە 4).

هەر وەكو لە باسەكانی پێشوودا دەرمان خست، دەتوانین تـا (2300)ساڵ لەمەوبـەر بـە ڕێـچكەی گیرسـانەوەی كـورددا بـەرەو ئەرمەنـستان بـچین. وا دەردەكـەوێ كـە كۆچـكردن و گیرسـانەوە و دامـەزرانی كـورد لـە ئەرمەنـستان، بگەڕێتـەوە بـۆ سـەردەمە كۆنـەكانی پـێش ئیسلامەتی، بێ ئەوەی ئەو كۆچكەرانە مۆرك و نیـشانی هۆزایـەتی خۆیـان لـە دەست بـدەن. كۆچكردنی بەردەوامی كوردان لە سەدەی پێنجەمەوە تا سەدەی پانزەیەمی پاش میلاد بۆ ناو خاكی ئەرمەنستان سەرەنجام بـوو بـە مایـەی گـۆڕینی پێكهاتـەی ئـەتنی ئـەو وڵاتـە. هـەر لـە سەدەی شەشەمەوە، لە هـەر شـوێنێكی ناوتـەلموودا بەتایبـەتی "تـارگووم" باسـی ئـەرارات كرابێ، ئەوا مەبەست تەنها كوردستانە هەرچەند ئەرارات لە ڕووی مێژووییەوە بـە ناوجەرگـەی ئەرمەنستان دادەنرێ (بڕوانە تەلموود).

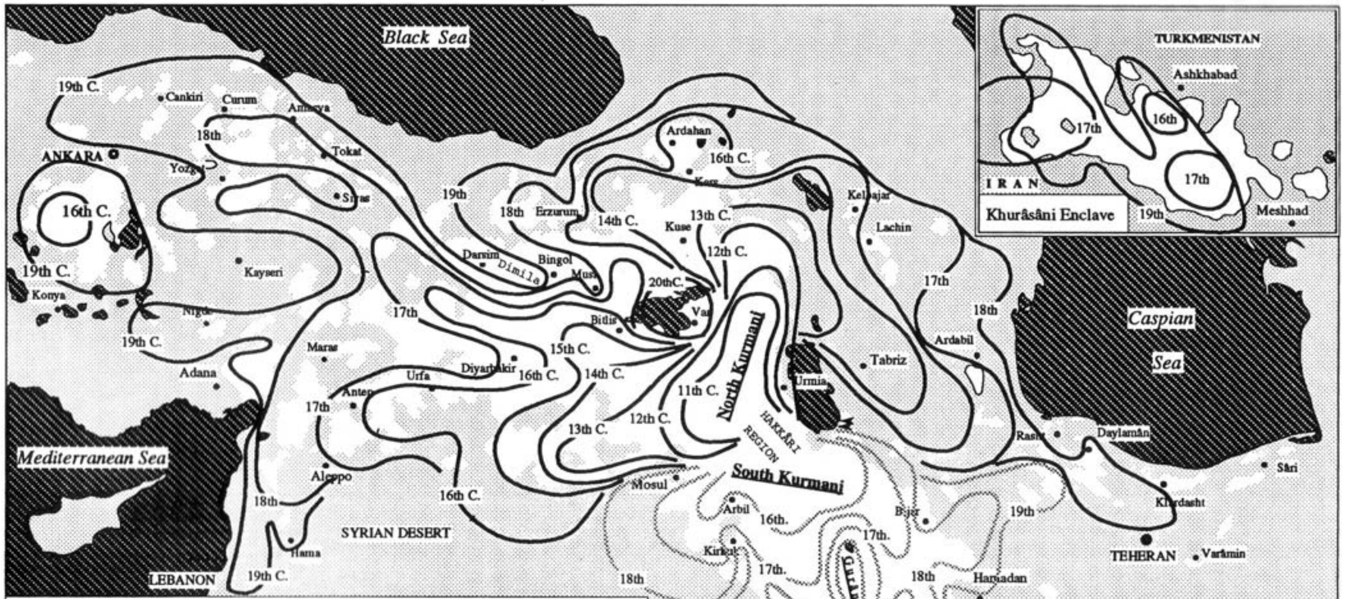

نەخشەی ژمارە (31): کۆچکردنی کوردەکان لە سەدەی (12)ی پاش میلادەوە تا ئێستا: نەخشەکە بڵقدان و تەنینەوەی هۆزە کۆچەرە، کرمانجی زمان و سوننی مەزەبەکان دەردەخا.

ئاراستە و مەودای کرمانجیی باکوور لە کۆتایی هەر سەدەیەدا.

ئاراستە و مەودای کرمانجیی باشوور لە کۆتایی هەر سەدەیەدا

ئەو شوێنانەی ئێستا زۆربەی دانیشتووانیان کوردن.

تێبینی: ئەم نەخشەیە لەسەر دابەشکردنی هۆزەکان ج لە رابردوو ج لەم دەمەی ئێستادا دروستکراوە. لە هەندێ نموونەدا، ئەم هۆزە رەوەندانەلەناو خەڵکی ناوچەکاندا تواونەتەوە، بە تایبەتی ئەگەر چووبنە دەرەوەی خاکی کوردستان، و لە ناوچە جیاییەکان دەرچووبن، وەکو ئەوانەی کە کەوتوونەتە دەشتەکانی ئازەربایجانەوە.

لــە دەورووبــەری ســەرەتای ئــەم هەزارەیــەی ئێــستادا، لــە هــەموو كــون و قــوژبنێكی ئەرمەنــستاندا هــۆزێكی زۆری كــورد هــەبوون كــە هێــشتا هــیچ گــۆڕانێكی ئــەتنیكیان بەســەردا نەهاتبوو. ئەوان لە دەوری كۆنە بازێڕی (دوین) كە دەكەوێتە باكووری یەریڤانەوە لەناوەڕاستی سەدەی دەیەمدا بە چڕی دەژیــان هــەروەها لــەوە و ژوورتــریش، واتــە لــە (ئــەنی) پایتــەختی ئەرمەنستانی باگراتی و لە كۆتایی سەدەی یازدەدا. ئەم كوردانە بــوون بــە كۆتــەرەی چــەندین بنەماڵەی میرنشین كە بــە درێــژایی چــەندین ســەدە حــوكمڕانی ئــەو هەرێمــەیان كــردووە. ئــەو كاتەی بزووتنەوەی كۆچكاری كــورد كەوتــە خاوبوونــەوە (ناوەڕاســتی ســەدەی چــواردەیەم)، ڕێژەی دانیشتووانی كورد لە ئەرمەنستان تا ڕادەیەك لە سنوورێكدا ڕاوەستاو دەرەنجامی ئەمە ئەوەی لێ كەوتەوە، كەوا دانیشتووانی شــارەكان بەگشتی ئەرمــەنی و دانیــشتووانی لادێكــانی دەوروبەر زیاتر كورد بن...

لە لایەكی ترەوە، فشاری لافاوی یەك لە دوای یەكی هۆزە كۆچەرە تــورك ڕەگــەزەكان كــە لــە ڕۆژهەڵاتــەوە ڕووەو ســەرزەمینەكانی بیزەنتییــەكان دەهــاتن، ژمارەیــەكی زۆری خــەڵكی ئەرمەنی بەرەو سیلیــسیای كــەناری دەریــای ســپیی ناوەڕاســت ڕادا و لــەوێ دەوڵــەتێكیان بــۆ خۆیان دامەزراند، ئەمە بوو بەهۆی برەودانی زیاتر بە كۆچكردن و لە كەمیدانی زیاتری ڕەگەزی ئەرمەنی لەسەرزەمینی دێرینی ئەرمەنستان و سەرنجام زیاد بوونی ڕێژەی دانیــشتووانی كــورد لەو سەرزەمینانەدا.

دەرنجامــەماڵوێرانكــەرەكانی شــەڕ و ڕەتانــدنی بــە كۆمــەڵی ســەدەكانی (16–17) كاریگەرییــەكی گرانــی چ لەســەر ئەرمەنیــەكان، چ لەســەر كوردەكــان وەكــو یــەك هــەبوو، لــە ئەنجامدا، ئەرمەنیەكی زۆر بە خواستیی خۆیان قەلفرپان لێكرد، پاش ئەوەی لە وڵاتــی خۆیــان دەرەتانیان لێ برا. ئەم پرۆسەیە تا سەدەی نۆزدەیەم هــەر بــەردەوام بــوو، ئەنجامەكەشــی وا كەوتەوە كە كۆمەڵگــەی وەرزێــڕی لادێ نــشینی ئەرمــەنی پــاش چــەند ســەدەی وەڕز كــردن و بێزراندنی بەر فشاری سیاســی و ســەختیی ژیــان، لــە ســەرزەمینەكەی خۆیانــدا كرژبوونــەوە و بوون بە كەمایــەتی. لەگــەڵ ئەمەشــدا، تــا ســەرەتای ســەدەی بیســتەم، ئەرمەنیــەكان، پــاش كوردەكــان، گــرنگترین پێكهاتــەی ڕۆژهەڵاتــی ئەنــەدۆڵ بــوون و ئەگەرچــی ژمارەیــەكی كــەمی ئەرمــەنی لــە لادێكــانی دەوروبــەردا مانــەوە، لــە زۆربــەی شــار و شارۆچــكەكانی بــاكووری

کوردسـتاندا، ئەرمەنیـەکان نـەك بـەزۆری مانـەوە، بـەڵکو لـە زۆربەیانـدا زۆرینـەی زۆری دانیشتووانیشیان پێك دەهێنا.

لە ئەنجامی ئاگاداریی تەندورستی پێشکەوتوتر و خوێندەواری و خۆراکی باشـتردا، ڕێـژەی دانیشتووانی ئەرمەنی لە سەدەی نۆزدەیەمدا زیـاتر پـەرەی سـەند بـە جۆرێـك کـە نـەك تـەنها ئاسەواری کۆچکردنەکانی سڕیەوە، بەڵکو لە دەروبەری گۆلی وانـدا ئـەوان بـوون بـە زۆرینـەی دانیشتووانیش، بەڵام ئەمە ئەوەندە بڕی نەکرد (بڕوانە دیموگرافیا).

لە کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەمدا، ئەم گەلە دێرینە لە ئاکامی چەندین هەڵمەتی سـەربڕین بە فیتی عوسمانیەکان و ڕەتاندن و قەتڵوعام کـردن هـەر لەسـەر دەسـتی ئـەوان، کـە تێیانـدا سەرەك هۆز و ڕابەری ئایین و کرێ گرتە کوردەکان دەستێکی درێژیان هەبوو، لـەناوبرا (بڕوانـە سەرەتای مێژووی نوێ) ئەمەش ئـەوەی لێکەوتـەوە، کـە بڵنداییـە ئەرمـەنی نـشینەکان تـەنها بەشە ڕەسەنەکەی دیکەی دانیشتووانی، واتە کوردەکانی، تێدا بمێنێتەوە. ئێستا، نزیکەی دوو بەش لە سێ بەشی کوردستانی باکوور لە بەشـە کوردێنراوەکـانی ناوەڕاسـت و ڕۆژاوای خـاکی دێرینی ئەرمەنستان پێکهاتووە.

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە لەسەرەلەقێی پێش مەرگدا و لە هەموو بەرەکانـدا لـە شـکانی یەك لە دوای یەکدابوو لە سەدەی نۆزدەیەمدا، ناچار بـۆ پـارە و پـوول و سـەرباز کۆکردنـەوە، ملی دەنا بە هۆزە کوردە نیمچە سەر بە خۆکانی کوردسـتانەوە. شـان بەشـانی ئـەم هەوڵانـە، کارێکی زۆر بـۆ نیـشتەجێ کردنـی کـوردە ڕەوەنـدەکان دەدرا کـە لـە سـنوورە بـە پیتـەکانی ڕۆژاوای کوردستان دەژیان تا بەو جۆرە ژمارەیـان زیـاتر بـێ و بـاج و دەرامـەدی زیاتریـان لـێ بکەوێتەوە بۆ دەوڵەت، بۆیە پەرەسەندنی دە کەرەتەی دانیشتووان، کە بەشێوەیەکی ئاسـایی لە ئەنجامی گواستنەوە لە ئابووری کۆچەریەوە بۆ ئابووری کشتوکاڵی دێتە دەست، دەبـێ بـۆ عوسمانییەکان مایەی دڵخۆشییەکی یەکجار زۆر بووبێ. لـە ئەنجامـدا هـۆزێکی زۆری کۆچـەری کورد خۆیان لە دەست بە تۆبزنیشتەجێکردن دەربـاز کـرد و بـەرەو ڕۆژاوا و باشـووری ڕۆژاوا و لەوێوە چوون بۆ ڕۆژەڵاتی چیای تۆرۆس تا نزیك ئەدەنە، هەروەها بەرەو چیاکانی ئەمانۆس و باکوور و باکووری ڕۆژاوای حەڵەبیش پەرتەیان کرد (بڕوانە De Planhol 1959).

یاسای ژیانی ناو هۆزەکان وایـە، ئەگـەر هۆزێـك بـە زۆر یـان بـە خوایـشت لەسـەرزەمینێك

نیشتەوە چاولێکەری وا لە هی تریش دەکا، دوایان کەون و بێنە دەوروویەریان. بۆ نموونـە، لـە زنجیرە چیاکانی ئەمانۆسی سەر دەریای سپیی ناوەڕاست، هاتنی هۆزی بەناوبانگی جانبولات، هەڵەتەکانی دەوروویەری لە بەردەم هۆزێکی کوردی تـردا کـردەوە، واتـە ڕەشـوەندەکان، کـە ئەوانیش لە سەدەی نۆزدەیەمدا گەیشتن و نیشتەجێ بوون لەوێ.

هەندێ هۆزی کۆچەری دیکەی کورد، ڕوویان کردە باشوور بۆ شوێنێکی دووردەستی وەکو جەبەل سنجار لە وڵاتی جەزیرە، لـەوێ خۆیـان نـەك هـەر لـە بەرامبـەر هـۆزە کـوردە یەزیـدی ئایینەکاندا دیتەوە، بەڵکو بەرەنگاری هەندێ عـەرەبی کۆچـەریش بـوون کـە وەکـو مێـروو لـە بیابانی عەرەبەوە بەرەو باکوور دەهاتن و لە وڵاتی خۆیان لەسەر بڕین بە دەستی وەهابیـەکان هەڵاتبوون و لەبەر ئەوەی چ کوردەکان، چ عەرەبەکان، هەر یەکەیان پاوانی خۆیـان هـەبوو بـۆ لەوەڕاندنی مەڕ و ماڵاتـەکانیان گێروگرفتێکـی ئـەوتۆ لەسـەر لـەوەڕگا دروسـت نـەدەبوو: ئـەو لەوەڕگایانەی عەرەبەکان لە زستاندا بەکاریان دەهێنا، لـە هاوینـدا دەبـوو بـەهی کوردەکـان و کـەس ئەوەنـدە لـە کـەس نەدەکـەوت، لەمـەوە گەلـەهۆزی نـوێ لـە هـۆزی کـوردو عـەرەب و تورکمان دروستبوو کە پێکەوە لەم سامانە ئابووریەدابوون بە هاوبەش، گـەلێکیان چـوونە ژێـر ئاڵای دامەزراوەی بەدەسـەڵاتی هۆزبەنـدیی میلانـی یـان میللییـە کوردەکانـەوە. هـەر کۆمەڵـە خەڵکێك کە لەم گەلەهۆزە ڕۆژهەڵاتی سوریا نشینەوە تا کابێتەوە ڕووەو ڕۆژاوا ڕۆیـشتووە و لـە هەرێمی بەپیتی ئەنتاکیە و ئەمانۆس نیشتۆتەوە.

بڵندییەکانی جەبەڵ سنجاری لێدەرچێ (کە قەڵای قایمی کـوردە یەزیدیـەکان بـوو)، وڵاتـی جەزیرە کەڵکی جێگیربوونی بێ سەریەشەی پێوە نـەبوو. لـە سـەرەتای خاوەنداریـەتی سـاڵی (1922)ی فەرەنسییەکان لە سوریا، لە هەموو هەرێمی باشووری جەزیرەدا، جگە لـە هەنـدێ ئاوایی یەزیدی و بەدووی گەڕۆکی عـەرەب بـەولاوە ئـاوەدانی تـری تێدانـەبوو (بڕوانـە حـۆڕانی 1947–80).

لەبەر بەپیت و بەرەکەتیی، حکوومەتی فەرەنسا، بڕیاریدا هەرێمەکە ئاوەدان کاتەوە، ئەمە لە هەمان کاتی ئەو هەڵقولانە دیمۆگرافیـەیی ئەنەدۆڵـدا ڕوویـدا کـە سـەدەها هـەزار خـەڵك، لـە ئاشووری و ئەرمەنی و عەرەب و سریانی و تورکمان و کورد بۆ خۆپەنادان لە دەسـتی سـوپای تورك لە ئەنەدۆڵەوە بە سوورەکانی سووریادا بۆ ناوەوەی ئـەو وڵاتـە ڕەویـان کـرد، ئـەوە بـوو

جەزیرە بوو بە مەڵبەندی ژمارەیەکی زۆری ئەو ڕەوکردووانـە کـە زۆربـەی هـەرە زۆریـان کـورد بوون.

ئاپۆرای هەرە گەورەی ڕەوکەرە عەرەبەکان چ مسوڵمان چ مەسیحی بەرەو ڕۆژاوای سـوریا چوون کە لە بەشەکانی تری وڵاتەکە پێشکەوتوو تربوو، بەمـە تـای تـەرازووی ئـەتنیکی لـەملا بەلای کوردەکاندا داهات چونکە لەو ڕەوەدا زۆربەیان لە دواوە مانەوە.

بەم ملنانە لەسەر خۆیەی عـەرەب و ئەرمـەنی و ئاشـووری ڕووەو ڕۆژاوا ئێـستاکە جـەزیرە تەنها ناسنامەیەکی کوردانەی سفتی وەرگرتوە، ئەمە هەروا دەڕوا ئەگەر دەرکردنی بەکۆمەڵ و بە تۆبزیی خەڵکەکە لەوێ تێکی نـەدا. ئەمـە زۆر لەگوینداـیـە چـونکە زۆر لـەم کوردانـە هێـشتا ناسنامەی هاووڵاتییەتی سوریایان پێ نەدراوە (ئەگەر چی ئەوان لە سێ پشت زیـاترە کـە لـەو وڵاتـەدا دەژیـن) بـە بیـانووی ئـەوەی گوایـە "تـازە هـات"ن و لـەودیوی سـنووری ئێـستاکەی سووریاوە دزەیان کردۆتە ئەمدیو.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: T. Cuyler Young, Jr., "The Iranian Migration into the Zagros," *Iran* V (1967); R.H. Dyson, "Architecture of the Iron I Period at Hasanlu in Western Iran and its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau," in *Le plateau iranien et l'asi centrale des origines à la conquête islamique* (Paris: Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique, No. 567, 1976); N. Pigulevskaya, *Goroda Irana v Pannem Crednevekovie* (Leningrad, 1955), in French translation, *Les Villes de l'Etat Iranien* (Paris, 1963); Aram Ter-Ghewondian, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, trans. N. Garsoian (Lisbon: Livraria Bertrand, 1976); Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, trans. Robert Thomson (Cambridge: Harvard University Press, 1978); Albert Hourani, *Minorities in the Arab World* (London: Oxford University Press, 1947); Ismet Vanly, "Le déplacement du pays Kurde vers l'ouest, X-XV siècles, étude de géographie et de sociologie historieques," *Actes du XXIX Congrès International des Orientalistes* (Paris, 1973); Agha Naseer Khan Ahmadzai, "Akhund Muhammed Saleh, the author of Koordgal-Nâmak," *Newsletter of Baluchistan Studies* 3 (Napels, 1986); C.E. Bosworth, "The Kufichis or Qufs in Persian History," *Iran* XIV (1976); Claude Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris: Institut farançais de Damas, 1940); Rene Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et Medievale* (Paris, 1927).

كۆچكردن و دەربەدەری

لە چارەكە سەدەی ڕابردوودا، كوردان پەیتا پـەیتا لەناوچـە لادێیـە ئـابووری لاوازەكانـەوە لەپێشدا ڕووەو شـارە گـەورەكانی كوردسـتان هـاتوون و دوایـی بـەرەو شـوێنی تـری نـاو ئـەو وڵاتانەی ئێستا تێیاندا دەژین و زیاتر دەرفەتی كارو كاسبی ژیندەنییان تێدا هەیـە چـوون. لـە توركیا، بۆ نموونە، كە كوردێك لەجێی خۆی هەڵدەكەنرێ، ئەستەموول مەنزڵگەی یەكەمیـەتی، دوایـی ئـەو ئەنقـەرە، ئینجـا ئەدەنـە، چـوارەم ئیـزمیرە. لەبـەر دوور دەسـتی، لـە ئێـرانیش جێگۆڕكێ كردنی كوردان، لە چوارچێوەی كوردستاندایە، لەوێوە بەرەو تـاران كـە پایتـەخت و دایكە شاری وڵاتەكەیە. لە پاڵ ئەمەدا وردە گواستنەوەش. هەرچـەندە گـەلێك لـەوە كـەمترن، بەرەو شارە نەوتزاكانی چون ئابادان و ئەهواز لە هەرێمی خوزستان و تـەورێز لـە ئازەربایجـان هەیە تەورێز زیاتر مەنزڵگەی كوردەكانی بەشی ژوور سنەی كوردستانی ئێرانە.

لە عێراق، كوردەكان بە خێرایی بوونە شارنـشین، شـارە كوردنـشینەكانی ناوچـەكە خـۆی هەندەی بەغدا خەڵكی نوێیـان گرتۆتـە خـۆ. لـە شـاری كوردنـشینی كـەركوك كـە مەڵبەنـدی سەروەتی نەوتی عێراقە، كوردەكان لەگـەڵ ناكوردەكانـدا هەمیـشە لـە پێـشەبڕكێدا بوونـە بـۆ پڕكردنی بازاڕی كارو دروستكردنی زۆرینـەو كەمینـە ئـەتنیكی هـەم لـەناو شـارەكە و هـەم لـە دەورووبەرییـدا. گواسـتنەوەكاری بەخوایـشتی كـوردان لـە عێراقـدا، بەهـەرحاڵ، بـە دەسـتی حكوومەتە بەك لە دوای یەكەكانی ئـەو وڵاتـە بەربەسـت كـراوە و دەبـێ لـە چوارچـێوەی ئـەو ڕاستییەدا بخوێنرێتەوە (بڕوانە ڕەتاندن و بە زۆر جێگركردن).

كۆچكردن بۆ دەورووبەری ئەو پێنج دەوڵەتە سەربەخۆیەش كە لە وڵاتی كورداندا هاوبەشن لەم ساڵانەی دواییدا ڕووی لـە پەرەسـەندن بـووە. زۆربـەی كـوردە كۆچـكەرەكان ڕوودەكەنـە ئیسرائیل و لوبنان و وڵاتانی كەنداوی عەرەب. و ئەم وڵاتانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لێدەرچـێ، بۆ ئەڵمانیا و ئەوستریا و فەرەنسا و سوید و ئوسترالیا و وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا.

كردنی لێكدانەوەیەكی باش بۆ ژمارەی ئەو كوردانەی لـە دەورەبـەری كوردسـتان دەژیـن، لەبەر هۆی زانراو، ئاسان نییە. با توركیا وەرگرین، قایا تۆپەریی و تەبێژی دەوڵەتی توركیا لـە

چاوپێکەوتنێکی ڕادیۆیی کە لە (1)ی مارسی 1991 لەگەڵ "ئەمریکان ناشنال پەبلێك ڕادیۆ"دا کردوویەتی دەڵێ لەو 7-12 ملیۆن بەڕەگەز کوردەی کە لە تورکیا دەژین، دوو لە سێ یان لە دەرەوەی هەرێمەکانی باشووری ڕۆژهەڵات دەژین. کوردەکان خۆیان لەو باوەڕەدان ئێستا لەسێ یەکەوە تا نیوەی گەلەکەیان لە تورکیا، لە دەرەوەی سنووره دێرینەکانی کوردستان دەژین (وانلی 1986).

بەڵگەی زۆری تریش بەدەستەوەن کە پشتگیری ئەم ڕاستییە ڕاچڵەکێنە دەکەن، ئەو بزوێنەرانەی کە شان بەشانی پەرەسەندنی تەقینەوە ئاسایی دیموگرافیی لەناو کوردانـدا ڕوودەدەن یەکێکن لەو بەڵگانە. ئەگەر ڕووباری فورات بە سنووری باکوور و ڕۆژاوای سەرزەمینی کوردستان دابنێین لە تورکیا، بۆمان دەردەکەوێ کە زۆر وێ دەچێ کە زیاتر لە نیوەی کوردەکانی ئەنەدۆڵ لە دەرەوەی ئەم هەرێمە بژین و لەوانەشە، لە دەربەدەری لە بەشەکانی تری تورکیا سەریان کزکردبێ. لە مانە، نزیکەی نیوەیان لەوانەیە لەو سەرزەمینانە بژین کە دەکەونە باکوور و ڕۆژاوای ڕووباری فوراتەوە، واتە لە زنجیرەی چیاکانی تۆرس و پۆنتۆس، بە شارەکانی ئەدەنەو سیواسیشەوە، نیوەکەی تر لەوانەیە لە بەشە دابڕاوەکەی ئەنەدۆڵی ناوەند و شارە سەرەکییەکانی ڕۆژاوا و ناوەندی تورکیا، کە گرنگترینیان ئەستەموول و ئەنقەرە و ئیزمیرن بژین. ئەگەر گشت جۆرە گۆڕانێکی هەژێنەر لە تورکیا بە دوور بگرین، ئەم بەزمە هەر بەم نەزمە دەڕوا و کوردی زۆرتر لە داهاتووی دیاردا ڕەهەندەی بەشەکانی تورکیا دەکات، هەر ئەمە خۆشی دەبێتە هۆی ئەوەی تورکەکانی تورکیا باشتر لووتیان ببێ بە لووتی هاوولاتیە کوردەکانیانەوە و باشتریش بیانناسن.

چونکە کورد خاوەنی دەوڵەتی خۆی نییە تا پاسپۆرت بۆ هاولاتیانی دەرکا، کەس پاسپۆرتی کوردیی پێ نییە، بۆیە زۆر گرانە بتوانی ژمارەی کوردان لە ولاتانی بێگانە دەستنیشان کەی. زۆر سەرچاوە سەرجەمی ژمارەی کوردی دانیشتووی ئێستاکەی لوبنان بە (50000) کەس دەستنیشان دەکەن، ئەگەر وابێ، دەبێ ژمارەی کوردی لوبنان (6٪ی دانیشتووانی گشت ولاتەکە) لە ژمارەی کوردەکانی یەکێتی سۆڤیەتی جاران زۆرتربێ (14٪) کە چەند پارچەیەکی وردی سەرزەمینی کوردستانی بەدەستەوەیە، ئەم ئەنجامە سەرسووڕێنەر نییە، ئەگەر لە چوارچێوەی جێگیربوونی پەردەوامی کورد لە لوبناندا تەماشا بکرێ (بڕوانە کوچکردنە مێژووییەکان).

گەلێ ڕێكخراوی كورد ژمارەی كوردانی دانیشتووی ولاتە ئەوروپاییەكان بە نیوملیۆن تا سێ چارەكە ملیۆن دادەنێن. لە ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا، لە (1930)كانەوە یەكەم سەرەتای كۆچكەرەكان گەیشتوونەتە باكووری دۆڵی ئوهایۆ و ناوچە پیشەسازیەكانی ڕۆژهەلاتی میشیگان، ئەوانە ئەو پەنابەرانە بوون كە پاش شەڕ و ڕاپەڕینەكانی ڕۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ و داوی سەرهەلدانەكەی خۆیبوون خۆیان گەیاندبووە ئەوێ، ژمارەیان نزیكی 1000 كەسێ بوو (بەدرخان و پلەچ 1930) و وەكو دەردەكەوێ تواونەتەوە لەناو كۆمەلگای ئەو ولاتەدا. دووەم شەپۆلی كۆچكەر و پەنابەری كورد سالی 1970، پاش هەرەسهێنانی شۆڕشەكەی ژەنەراڵ بارزانی لە كوردستانی عێراق. گەیشتنە ئەمەریكا.

ئێستا نزیكەی 35000 كورد لە ولاتە یەكگرتووەكان دەژین، زۆربەیان ئێرانین، لە شۆڕشەكەی ئێران و لە ئەنجامییدا، تا 750000 ئێرانی ڕوویان كردە ئەمەریكا، كوردەكان نزیكەی 12٪ی ژمارەی گشتی دانیشتووانی ئێران پێكدێنن، بۆیە زۆر لە ڕاستی دوور ناكەوینەوە گەر بلێین 3٪ی ئەو ئێرانیانەی لەولاتە یەكگرتووەكان دەژین كوردن، ئەگەروا حیسابی كەین، ئەوا ژمارەكە خۆیدەدا لە 23000 كەس و ئەگەر نیوەی ئەم ژمارەیە بۆ كوردانی بەشەكانی دیكەی كوردستان دانێین، كە 76٪ی گشت كوردانیان تێدا دەژین، ئەو 35000 كەسەكە زیادەڕۆیی تێدا نەكراوە.

چەندین ڕێكخراوی كورد لە غەریبایەتی، خۆیان بۆ پەروەردەكردنی مندالان و كاری ڕووناكبیری بە كوردی تەرخانكردووە، ولاتانی داكەری ئەو كوردانە، هەر كەسە بە گوێرەی خۆی یارمەتیان دەدەن لەمەدا، لە سوید حكوومەت پرۆگرامێكی بەرینی بۆ كوردە هاتووەكان داناوە و ئێستا كتێبی قوتابخانە، هەوالنامە و شتی تر بە هەردوو زاراوەی كرمانجی باكوور و باشوور بە دوو پیت (لاتینی و عەرەبی/ وەرگێڕ) دەردەكا، تا بەم جۆرە، پێویستی كوردەكانی عێراق هەروەها توركیاش دابین بكا (بڕوانە زمان و پەروەردە).

لە فەرەنسا و ئەوستریا (نەمسا) و تا ڕادەیەك ئەلمانیاش، حكوومەت پارەی بۆ چاپ و بلاوكردنەوەی نووسراوی كوردی و چالاكی دیكەی فەرهەنگی و پەروەردەیی تەرخان كردووە و ئەم هەولانە، بەهەرحال، گەلێ لە خوار ئەوانەی سویدەوەن كە بەڕاستی كەم وێنە و ئاراستەدار و بەهێزترن.

لە کاتێکدا لە کەنەداش هەندێ باربووی دارایی و تەکنیکی، بەتایبەتی بۆ کاروباری کتێبی قوتابخانە و پەروەردە بەگشتی، لە ئوسترالیا و ولاَتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کە دانیشتوویەکی زۆرتری کوردیان لێن، نەهیچ کراوە و نەهیچ دیارە بکرێ. ئەنجامی ئەمەش لەوەدا ڕەنگی داوەتەوە کە هیچ ئاسەوارێکی فەرهەنگی و پەروەردەیی کوردی لەم ولاَتەدا نەکەوتۆتە ڕوو، تاقە سەنتەرێ بۆ کوردۆلۆجی کە لە ڕۆژاوی جیهان هەبێ، کتێبخانە و مۆزەی کوردیە لە بروکلین – نیویۆرک، کە سەرتاپای چالاکیەکانی بە پیتاکی خەڵك و خواوە، دەگەڕێ.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:–

Further Readings and Bibliography: A valuable reference book on the achievements and engagements of Kurds in diaspora is Robin Sehneider, ed., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico internationa, 1991); Marcel Bazin et al, *Gilân et Âzarbâyjân Oriental: Cartes et Documents Ethnographiques* (Paris: A.D.P.F., 1982); Ismet Ch. Vanly, *Kurdistan und die Kurden*, vol. 2, *Türkei und Irak* (Göttingen: Gesellshaft für bedrohte Völker, 1986); Sureya Badir Khan and Chirug Bletch. *La Question Kurde* (Cairo, 1930); Sharaf al-Din Bitlisi, *Chèref-nameh [Sharafnâma] ou Fastes de la nation kourde*, French trans. Charmoy, 2 vols. (St. Petersbourg, 1868-75).

کۆچ پێکردن و بە زۆر نیشتەجێکردن

بارپێکردن هەمیشە لە مێژووی کورددا ڕۆڵێکی گران و کاریگەری بووە، هەر لە دەورووبەری دوو هەزارەی پێش میلادەوە و لە دەرکەوتنی یەکەم ئیمپراتۆریی ئەکەدی و ئاشووریانەوە، بە زۆر بارپێکردنی بە کۆمەڵەی دانیشتووانی سەرزەمینە کوردنشینە داگیرکراوەکان کارێکی ئاسایی و بێ چوون و چرابوە (بڕوانە Wright and Johnson1995) پشتەڵەکی مێژوویی ئەم مەسەلەیە لە هەردوو بابەتی (مێژوو) و (کۆچکردنە مێژووییەکان)دا باس کراوە.

سیماو سروشتی ئەو سیاسەتانەی کە دەبونە مایەی بە زۆر بارپێکردن و درێژەپێدانی هەرچییەك و هەر چۆنێك بووبن، گۆڕانی دیموگرافیی زۆر قووڵیان لێکەوتۆتەوە، چونکە ئەو سیاسەتانە لە هەمان کاتدا بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ خەڵکانی تریان لێکەوتوتەوە بۆ پڕکردنەوەی جێگای بارپێکراوەکان، ئەوەی جێی سەرسوورمانە، بارپێکردنە هەرە کۆنەکانی

كوردەكان لەلایەن ئاشووریەكانەوە بەباشی دۆكۆمەنتبەندی كراون، بوستەنای ئۆدەد باسی هەژدە (18) جاری جیاجیای باڕپێكردنی بە كۆمەڵ دەكا لە باشوور و ناوەندی كوردستانەوە (مادایا) و (12) جاری تر لە كوردستانی ڕۆژهەڵاتەوە (مەننا) تەنها لە قۆناغی نۆ – ئاشووری ئەو ئیمپراتۆریەدا (745–612 پێش میلاد).

زۆرێكی زۆر لەم باڕپێكراوانە لەسەرزەمینەكانی نزیك سێ پایتەختی ئاشورستان جێنشین كران (ئاشوور، كەلهو، نەینەوا، كە هەموو دەكەونە سەر بەشی ژووڕووی ڕووباری دیجلە بەرامبەر بە گرد و چیاكانی كوردستانی ناوەند)، لە كاتێكدا ئەوانەی كە لەو سەرزەمینانە دەژیان بەرەو شوێنی دوور دەستی وەكو ڕۆخەكانی دەریای سپیی ناوەڕاست و هەرێمی ئونكی (كە لە پاشدا بوو بە ئەنتاكیە) ڕەتێنران. گەلێ خەڵكی تر لە شوێنی دیكەوە بە زۆر هێنران و لە خانوبەرە چۆڵكراوەكانی ئەواندا داكران.

سەرەنجام ئەو خەڵكەی كە بە زۆر بۆ نزیك شارە سەرەكییەكانی ئاشوورستان لە هەرێمە دوورەكانەوە دەهێنران زیاتر بوون لەوانەی كە باریان پێدەكرا (ئۆدەد 1979). بەهەرحاڵ، ژمارەیەكی زۆری ئەو خەڵكەی بەری لێقەومانەكەیان نەدەگرت چونكە بژێوی ئەوتۆیان نەبوو پێی بەڕێوەبچن، ناچار دەبوون بەمشوور خۆیان لەگەڵ بارودۆخەكەدا بگونجێنن، لەم ناوەدا. تەنها ئەوانە توانیان دەربەرن كە لە شارەكاندا دەژیان (بۆ نموونە جوولەكەكان).

لەبەر نزیكیی لە شادەماری ئاشووریەكان، كوردستانی ناوەند لە هەموو هەرێمەكان پتر دووچاری گێروگرفت بوو. جارێكیان بە یەك قەڵەم 65000 كەس لە هەرێمی سولەیمانی ئێستاوە (كۆنەشارە دەوڵەتی نەمری) لە كوردستانی ناوەند ڕەهەندەكران، ئەمە ژمارەیەكی یەكجار زۆر گەورەیە چونكە نزیكەی هەموو دانیشتووانی هەرێمەكەی دەگرتەوە لەسەردەمەدا، و لەو دەمەدا هەموو دانیشتووانی كوردستان لە ملیۆن و نیوێك تێ نەدەپەڕین (بڕوانە دیموگرافیا).

وەكو دەردەكەوێ، كوردستانی ناوەند كە جاران جمەی دانیشتووانی دەهات، ئێستا بەمەو بە (14) دەست ڕەهەندەكردنی دیكە بوو بە نیمچە چۆڵەوانیەك، بەجۆرێك كەی ئەخساری (سیاخاریس) پادشایی ماد، یەكەم كاری دوای ڕووخاندنی ئیمپراتۆری ئاشووری، هێنانی ژمارەیەكی زۆری ساگاری بوو لە هەرێمی باشووری كوردستان و باكووری لوڕستانەوە تا وڵاتەكەی پێ ئاوەدان بكاتەوە.

گەلێ بەڵگەی تر لەسەر ئەم ڕەهەندەکردن و نیشتەجێکردنە بە دەستەوەن. بەگوێرەی ئەوەی لە تەلموودا باسکراوە، ئاشوورییەکان هەندێ لە جوولەکە ڕەهەندەکانی دەربەدەرکردنی یەکەمیشیان لە کوردستان جێگیر کردووە، هەرچەندە ئەمانە لە ژمارەدا ئەوەندە زۆر نەبوونە.

ڕەهەندەکردنی کوردان لە هەندێ سەرچاوەی فارسی سەدە ناوەندەکانیشدا باسکراوە و لێرە و لەوێ ئاماژەی بۆکراوە، جگە لە ڕەهەندەکردنی هەندێ لە بارزانیان بۆ هەرێمی کارمانیا (کرمانجی ئەم سەردەمە) ئاپۆرایەکی گەورەی بلووچیش بەزۆر بەرەو بیابانە وێرانەوارە بورکانیەکانی ماکران (بلووچستانی ئێستا) لەسەر دەستی خوسرەوی یەکەمی ئەنوشێروان (د/531-579 پاش میلاد) و خوسرەوی دووەمی پەروێز (د/591-628 پاش میلاد) ڕەتێنراون، لەبەر ئەوەی بلووچییەکان خۆیان لەو کاتەدا لە بارکردندا بوون، لەوانەیە فشاری ساسانیەکان هەر ئاراستەی کۆچکردنەکەیانی گۆڕیبێ بەرەو ڕۆژهەلات و بەوە لە ڕێچکەگیری کوردەکانی تری لادابن کە لەو دەمەدا زۆرترین ڕووەو باکووری ڕۆژاوا دەچوون، جگە لەمە ساسانیەکان، لە سەدەی سێیەمی پاش میلاددا چەند جار ناوچەی کەرکووکیان بە هێنان و نیشتەجێکردنی ئەو خوزیە تۆئیلامیانەی کە لە هەرێمی میشان/ مەیسان هەڵیانکەندبوون سەرلەنوێ پڕ کردۆتەوە.

لە سەردەمی دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی ئیسلامدا، ئیمپراتۆریی بیزەنتی بەسوود وەرگرتن لە لاوازبوونی دەسەڵاتی سوپایی مسوڵمانەکان لە سەدەی (10)ەوە تا (12)، دیسانەوە کەوتەوە تەنینەوە بۆ ئەولاتری سنوورەکانی، ئەوەبوو هەموو ئەنەدۆڵ و قەفقاسی گرتەوە و تا سنوورەکانی ڕۆژهەڵات و باشووری ئێستای تورکیا چوو. هەر کە ناوچەکانیان داگیرکرد، بیزەنتییەکان یەکسەر کەوتنە سەربڕین و بەزۆر ڕەتاندنی هەموو دانیشتووانە نامەسیحییەکان کە زۆربەی هەرە زۆریان کوردبوون لەسەرزەمینەکانی ڕۆژاوای ڕووباری فورات و باکووری هالیس (قیزیل ئیرماق) لە ڕۆژهەڵاتی تۆرۆس توانیان دانیشتووانە کوردە دێرینەکانی کۆماجین، کەبەدۆچیا، ڕۆژهەڵاتی پونتۆس و تاڕادەیەك ناوچەی جەزیرەش لە ڕەگەوە دەرکەن. لەجیاتی ئەمان، بیزەنتییەکان، بەتایبەتی لەسەر دەستی، ئیمپراتۆر نیسفورەس فۆکەس (د/963-969) دەستیان کرد بە هەڵمەتێکی بێهودەی ئاوەدانکردنەوەی وڵاتە کۆن کوردنشینەکە

بەهێنانی هەندێ ئارامی مەسیحی كە تۆمارگرە بیزەنتییەكان لـە نووسـینەكانیاندا "سـوورییایی سپی" یان پێدەڵێن.

لیستەی ئەو شارانەی نیسیفۆرەس بۆ ئەم ئاوەدانكردنەوەیە دەستنیشانی كردوون كورتـە باسێكی ئەو شـوێنانەمان بـۆ دەگێڕنـەوە كـە چـۆڵدەكران و لەهـەمان كاتـدا ئـەو وێرانكـاری و ماڵوێرانیەش كە ئەستۆی خەڵكەكەی دەگرتەوە، ماڵاتیە، ماراش، ئورفە، قەیسەری، سـیواس و ئەرزنجان، هـەروەها دیاربـەكر و مـاردین و نەسـیبین لـە جـەزیرە تـەنها وردە نموونـەی ئـەم لێقەومانانەبوون، بەڵام ئەوەندەی پـێ نەچـوو، دەركـەوت ئـەم سـتراتیژیە دڕندانەیـەی بـە زۆر ڕەتاندن و ئینجا ئاوەدانكردنەوەیە بوو بە چ بەڵایـەكی كوشـندە و ملـشكێن بـۆ بیزەنتییـەكان خۆیان. هەرچەندە ئەوان هەوڵ و تەقەلایەكی زۆریان بۆ پڕ خەڵككردنەوەی هەرێمەكەدا، بـەڵام نزیك یەك سەدە لەوەودوا، لە كاتێكدا وڵاتەكە نیمچە چۆڵەوانیی بوو، لێـشاوی كۆچـەری تـورك ڕەگـەز پـاش شـەڕی مانزیكـەرت (1071) ڕشـانە ئەنەدۆڵـەوە و دەسـوبرد هـەموو ئـەو سەرزەمینانەیان گرت كە بیزەنتییەكان بێ خۆگرتنێكی ئەوتۆ بەجێیان هێشتبوو.

وانەبوایە واتە گەر دانیشتووانە كوردە ڕەسەنەكەی سـەخڵەت نەكرایـەو بـە پاڵـە پەسـتۆ و بـەزۆر دەرنەكرایـە، ئـەوا هـیچ گومـان لـەوەدا نـەبوو كـە بـەریان لـە لێـشاوەكە دەگـرت و سـەرزەمینەكە نـەدەبوو بـە لەوەڕگەیـەكی بـەپیت ئـەو داگیركـەرە سـەرهەڵگرتوانەی تێـدا بزەڵێنەوە و بیكەن بە مۆڵگە بۆ هـاتنی شـەپۆلی دوای شـەپۆلی بیابانـشینی توركرەگـەز، تـا هەموو وڵاتەكە و دویماكار دەوڵەتی بیزەنتەش داگیركـەن. ئێـستا پـاش ئـەوەی چـەند سـەدە بەسەر ئـەو كارەسـاتەدا دەگوزەرێ، كـوردان بـە ئاشـتی و لەسـەرخۆ داوای گێڕانـەوەی ئـەو سەرزەمینە لە دەستچوانەیان دەكەنەوە.

هـەر لـە شـەڕی چـالدێرانەوە (1514) و بـە درێـژەتا مـۆركردنی ڕێكەوتننامـەی زەهـاو (1639) لـەنێوان هـەردوو ئیمپراتۆریـەتی دەسـتەویەخەی ئێـران و عوسمانییـدا، ئێـران، تـا ڕادەیەكی كەمتر عوسمانییش، هەر خەریكی جێبەجێكردنی سیاسەتێكی دڕندانەی چۆڵكردنی بە زۆری كوردستانی باكوور و ڕۆژاوا بوون. ئەم سیاسەتە، پێنج ئامانجی سەرەكی دەگرتەبـەر بـە ڕەهەنـدەكردنی كـوردان بەگـشتی: 1) دڕپێـدان و لێـك ترازانـدنی ئـەو هۆزانـەی كـە شـەڕەنگێزبوون، یـان لێیـان دەوەشـایەوە و گرانیـی تایبـەتیان هـەبوو 2) كردنـی بـە زۆری

3) کوردەکان بە پاسەوانی شوێنە ناسکەکانی سنووری ئیمپراتۆریەت لە دەرەوەی کوردستان ئاوەدانکردنەوەی هەندێ هەرێم لە دەرەوەی کوردستان کە دەوڵەت مەبەستی بوو پڕ زەلام بکرێنەوە، 4) لابردنی هەندێ ئەو دانیشتووانانەی کە دەوڵەت لە دڵسۆزییان دوودڵ بوو، 5) کردنی هەر هەرێمێك کە دەوڵەت لە دڵسۆزی بە گومان بوو بە چۆڵەوانی تا هیچ دەرفەتی حەوانەوەی بۆ دوژمن تێدا نەمێنێتەوە، بۆ ئەم مەبەستە خەڵکەکە هەموو دەردەپەڕێنراو سامانی کشتوکاڵ و ئابووری تەفروتوونا دەکرا، واتە سیاسەتی سەرزەمینی سووتاوی تێدا بەجێ دەهێنرا، Perry1975)).

هەرچی سەفەویەکان بوون لابردنی دانیشتووان لە سنوورەکانیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانییدا لە کوردستان و لە قەفقاسەکان بایەخێکی ستراتیژی یەکجار زۆری بۆیان هەبوو، لەوەدەچێ ئەمان تەنانەت بە مسۆگەرکەری مانەوەی ئیمپراتۆریەکەیان دانابێ، بەم جۆرە، ئەوەبوو هەزار کورد لەگەڵ خەڵکێکی زۆری ئەرمەنی و ئازەری و تورکمان بە زۆر لە هەرێمە سنووریەکان هەڵکەندران و لەناوەوەی خاکی ئێراندا نیشتەجێ کرانەوە. هەر کە سنوورەکان بەرەبەرە بەرەو ڕۆژهەڵات خزان، و عوسمانیەکان زیاتر بۆ ناو خاکی ئێران ترازان، چەندین هەرێمی کوردنشینی ئەنەدۆڵ کەوتنە بەر تاڵانکردن و بە زۆر گواستنەوە، ئەم پرۆسەیە لە سەردەمی شاە تەهما سەپی سەفەوییدا دەستی پێکرد (د/1524-1576). لەنێوان (1534)ەوە تا (1535) تەهما سەپ دەستی کرد بە بەرنامەیەکی یەکبینی وێرانکردنی شار و لادێ کوردنشینەکان هەرچی دەغڵودانێك بەپێوە بوو ئاگری تێ بەردراو هەموو دامەزراوەکانی ئاودێری سەرەوژێرکران، بیر و جۆگەلەیان پڕکرانەوە یان ژەهراوی کران، کاتێکیش کە لەبەردەم سوپای عوسمانییدا پاشەکشێی دەکرد، تەهما سەپ، فەرمانی دا هەرچی دەغڵودان و مەزرا و ئاوەدانی هەیە، گەورە یان بچووك، خاپوور بکرێن و دانیشتووانەکەی بەزۆر بەرەو ئازەربایجان دایە پێش، دوایی بە وێشەوە نەوەستا، ڕەهەندەی نزیکەی (1000) میل دوورتری کردن بەرەو ڕۆژهەڵات تا گەیشتنە خۆراسان. هەندێ هۆزی کورد، لەوێشەوە، بەرەو گەلێ دوورتر ئەفەرۆز کران تا لە غارجستان، لە چیاکانی هیندوکوش (لە ئەفغانستانی ئێستا) خۆیان گرتەوە، واتە نزیکەی (1500) میل دوور لە ماڵ و موڵکی خۆیان لە کوردستانی ڕۆژاوا .

قەوارەی ئەو گەردەلوولی وێرانكاریەی لەسەر دەستی سەفەویەكان كەوتەوە، مەگەر لە نووسینی مێژوونووسەكانی دەرباری سەفەوییەوە هەڵێنجرێ. یەكێك لەوانە، ئەسكەندەربەگی مونشییە، كە تەنها باسی یەكێك لەو لێقەومانە گەورانە دەكات، ئەو لە "عالەم ئارای عەبباسی"دا دەڵێ كەوا شا عەبباسی یەكەم لە درێژەدانی سیاسەتی زەمینی سووتاو كە لەلایەن شاهانی پێش خۆیەوە بەرپا كرابوو" هێرشی بردە سەر ئەو وڵاتانەی دەكەوتنە باكووری ئاراس و ڕۆژاوای ئورمیەو نێوان فارس و گۆلی وانەوە واتە كوردستانی باكوور و فەرمانی دا وڵاتەكە خاپوور و خەڵكەكەشی چ شارنشین چ لادێی كۆبكرێنەوە و لە دروستكردنی مەترسی بخرێن" هەروەها دەڵێ كەوا "هەر بەربەرەكانییەك بە سەربڕین و پلیشاندنەوە وەڵام درایەوە، هەر سامانێكی نەگوازراوە كە هەبوو وەكو خانوبەرە، كەنیسە، مزگەوت هەروەها دەغڵودان گشتی لەناوبرا، گیراوەكان بە گەلە بەرەو ڕۆژهەڵاتی باشوور بەر لەوەی عوسمانیەكان بكەونە دژە هێرش، ڕادران" (بڕوانەPerry1975) گەلێ لەم كوردانە خۆیان لە خۆراسان گرتەوە، هەندێكی تریان بەدەورووبەری چیاكانی ئەلبورزو ناوەندی ئێران و تەنانەت بلووچستانیشدا پەرتەوازە بوون، لەو شوێنانە بوون بە ناوكی دروستبوونی چەندین قەوارەی مۆدێرنی كورد لە دەرەوەی خاكی كوردستان، لە ئێران و توركمانستان.

هەرچەندە عوسمانیەكان لە ڕووبەڕوویی دژ بە سەفەویەكاندا بە درێژە لەسەرەوە بوون بەڵام ئەوانیش هەرگیز لەو كردارە وێرانكاریانە خۆیان نەپاراستوە، بەزۆر كۆچپێكردنەكانیان، هەرچەند ئەوەندە فراوان نەبوو كە بگاتە ئاستی ئەوانەی لەسەر دەستی سەفەویەكان ئەنجام دەدران، بەڵام ئەمان لەوان زووتر دەستیان بەم كردەوە دڕندانانە كرد، هێشتا هەر تازە كوردستانی ڕۆژاوا چووبوە ناو خاكی عوسمانیەوە پاش شەڕی چاڵدیران، كە سوڵتان سەلیمی یەكەم (سەلیمی زەلەندە)، چەندین هۆزی گەورە و گرانی كوردی بەرەو باشووری ئەنقەرەی[5] ئێستا لە ناوەندی ئەنەدۆڵ دوورخستەوەو لەجیاتی ئەوان ژمارەیەكی كەمی هۆزی توركمانی زیاتر دڵسۆزی داڕسكان، بەڵام ئەم كوردانە بوون بە ناوكی پارچەی داپساوی كوردنشینی ئەنەدۆڵی ناوەند، هەرچی هۆزە توركمانەكانی كوردستان بوون سەرەنجام لەناو خەڵكی

---

[5] ئێستا بەشێكی زۆری هۆزی شێخ بزێنی لە دەورووبەری شاری هایمانا دەژین و هەر بە زمانی پەهلەوانی دەدوێن. ئەمانە دەبێ پاشماوەی ئەو دوورخراوانە بن — وەرگێڕ.

وڵاتەکەدا توانەوە.

بەڵام ڕووداوەکانی سەدەکانی 16 و 17 لە شتێکی تریشدا کاریگەر بوون، ئەویش ئەوەیە کە بوون بە مایەی ڕیزبوونەوەیەکی بنەڕەتیی فەرهەنگی، ئەوەبوو باڵادەستیی لە کوردە نیشتەجێ پەهلەوانی دوەکانەوە، چوە دەستی کوردە کۆچەرەکان لە کوردستانی باکوورو ڕۆژاوا کە لە بنەڕەتدا بە کرمانجی دەدوان. خۆی ئەم پرۆسەیە وەکو دەرەنجامێکی ڕاستەوخۆی گۆڕانە کەمتر ئاشکراکانی سەدەکانی 16–17 لە بواری ڕێگا بازرگانیە جیهانیەکاندا هاتە کایەوە، پرۆسەکەیە وێرانکاری سەربازیی یەکجار ئاشکرای گەل و نیشتمان قووڵتر بوەوە و ئاسەواری زەقتر دەرکەوت. ئەم ڕوداوانە ئابووری کشتوکاڵ بنەمای وڵاتەکەی لە ڕەگەوە هەڵکەند و کرمانجە ڕەوەندەکان، وەکو تاقە دەستەی کورد مانەوە کە توانای ژیان و بەردەوامبوونیان بوویێ و بتوانن بتەننەوە و لەو زەمینە ڕەقە بێ پیتەی بە دەستیانەوە بوو شتێك بۆ ژیانی خۆیان بکلاشن.

لە ساڵی 1639 و مۆرکردنی ڕێککەوتننامەی زەهاوەوە لەنێوان دەوڵەتانی عوسمانی و ئێراندا، جۆرە هێمنییەك باڵی بەسەر کوردستان و حوکمڕانیە ئۆتۆنۆمەکانیدا کێشا. ئەم هێمنییە تا ساڵی 1722 هەر بەردەوام بوو.

هەرەس هێنان و داڕمانی سەفەوییەکان، دەرفەتی بۆ عوسمانیەکان ڕەخساند کە بەشەکانی تری کوردستان لە وڵاتی فارس بپچڕن، بەڵام نادر شای ئەفشاری دانەری بەهێزی زنجیرەی پادشاییەتی ئەفشاری لە ئێران، بە توندی دژ بە داگیرکاریەکانی عوسمانیەکان لە کوردستان و عێراقدا وەستایەوە. ساڵە تاریکەکانی پاش چالدیران دیسانەوە گەڕانەوە – وێرانکاری ئەم جارە کوردستانی باشوور و ڕۆژاوا و ناوەندی گرتەوە واتە ئەو سەرزەمینانەی کوردستان کە لە دوو سەدە وێرانکاری بەردەوامی پێشوودا کە ناوچەکانی باکوور و ڕۆژاوای وڵاتەکەی گرتبووەوە ڕزگاریان بوو بوو. ئەم سەرزەمینانە ئێستا بوون بە مەیدانی سەرەکیی شەڕی نێوان هەر دوو ئیمپراتۆریەکە، شار و شارۆچکە کەوتنە بەر شاڵاوی وێرانکاری، چەندین کۆمەڵگەی کشتوکاڵی تاڵان کران و وەرزێرە نیشتەجێگان ناچار کران لەبن پای لەشکرەکان خۆیان ڕزگارکەن. دوا پاشماوەکانی کەلتوور و ژیانی شارستانی کۆنی کورد کە زۆربەیان لە دوو سەدەی ڕابردوودا لە ڕووداوەکانی باکوور و ڕۆژاوای کوردستان بەسەلامەتی دەرچووو

بوون، ئەمجارەیان تەفروتونا كران.

وێرانكردنی جەستەی ئەم هەرێمە نوێیانە، نەدەكرا جێگۆڕكێ و بەزۆر جێنشینی كردنی دانیشتووانی بەدواوە نەبێ، ئەوەبوو ژمارەیەكی زۆری كوردی ئەم سەرزەمینانە تا چیاكانی ئەلبورز و خۆراسان و هەروەها بڵندایییەكانی بانەكانی ئێران ڕەهەندە كران. زۆربەی ئەم لێقەومانە كەوتە سەر لەكەكان، هەر لەم كاتەدا دوا پاشماوەی هۆزی دێرینی پادشاییی هەضەبانی (ئەدیابین)ی ناوەندی كوردستان لەناوجەرگەی كوردستان هەڵكەنراو ڕەهەندەی خۆراسان كرا كە تا ئێستاش هەر لەوێ ماونەتەوە (نەخشەی ژمارە 32) لقە هۆزێك لە لەكە ڕەهەندە كراوەكانی خۆراسان، هۆزی زەندە كە خەڵكی (دەهپەری) كوردستانی باشوور بوون لە هەناوی ئەم زەندانەوە كەریم خانی زەند دەركەوت، كە ساڵی (1750) بوو بە جێگیری ئەفشاریەكان و دوا بنەماڵەی پادشاییی كوردی دامەزراند كە دەكرێ بە هاوتای بنەماڵە پادشاییە كوردەكانی سەدەكانی ئەیوبی و دەیلەمییەكانی بنێین.

زۆربەی ئەو نیشتگە نوێ یانەی كە لە ئەنجامی ئەم ڕەهەندە كردنانەوە دروستبوون، تێكەڵەیەكی بەرچاوی كورد و نەتەوەی تر، زاراوە، ئایین و داب و نەریتی جیا جیایان بەشێوەیەكی نارێك تێدا كۆبووەوە. ئەم نەزمە تا ئێستاش هەر وەكو خۆی ماوەتەوە، نەخشەی ئەثنۆگرافی هەرێمی كەلات لە هەرێمی خۆراسان، باشترین نموونەیە بۆ یەكێك لەو ڕەهەندە كردنانەی كە لە سەدەكانی (16– 18)دا ڕوویانداوە. لە هەرێمێكدا كە بە پانایی دوورگەی مانهاتنە دانیشتووانەكەی (جگە لە توركمان و ئازەری و لوڕ و فارس) بریتین لە كوردی بە زاراوەكانی كرمانجی باكوور و باشوور، لەكی گۆرانی و دیملی دوو، بە ئایین ئیسلامی سوننی و شیعە، یارسانی، عەلەوی. جگە لەمانە هەندێ گوندی یەزیدی ڕەهەندی سێرت كە ئێستا لەوێ لە نزیك شاری دوغائی نیشتەجێن یەزیدی ئایینن.

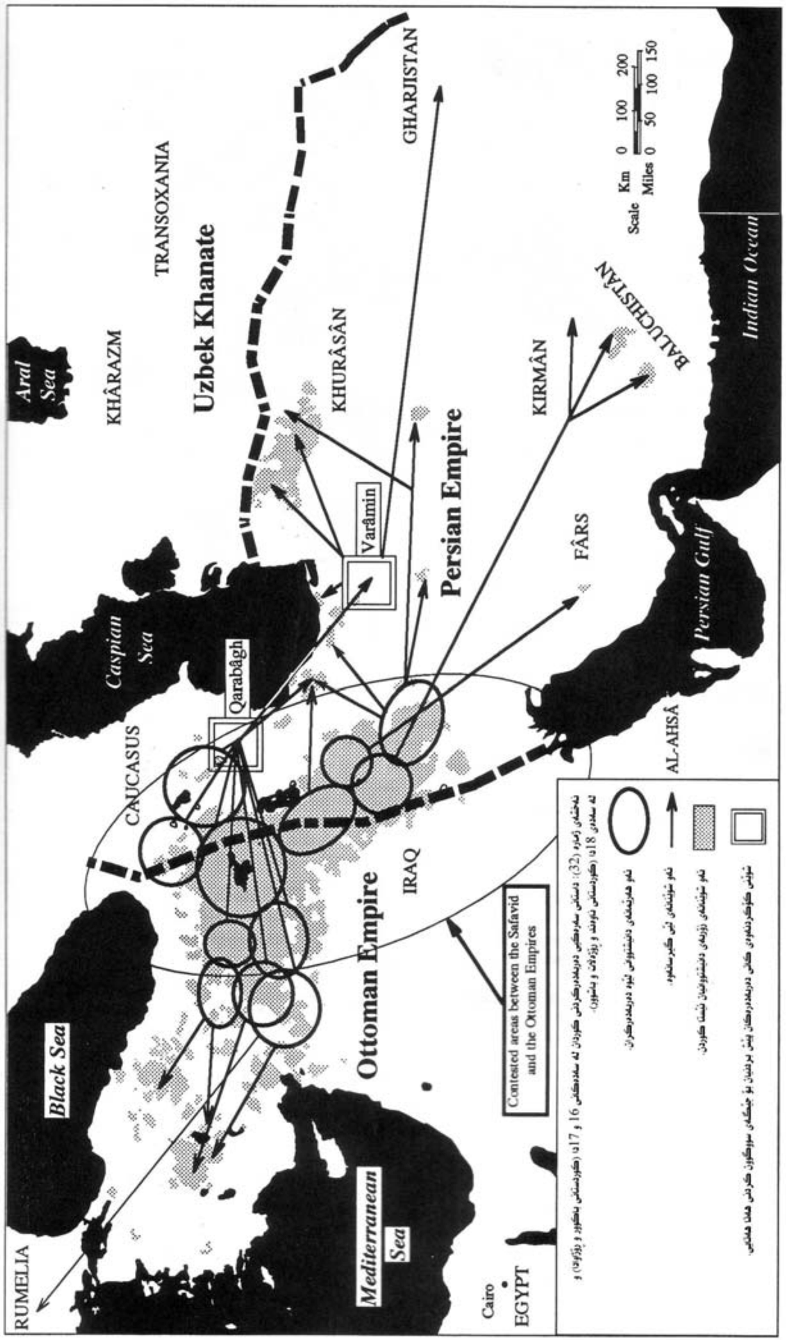
RUMELIA
Black Sea
Mediterranean Sea
Cairo
EGYPT
Ottoman Empire
IRAQ
CAUCASUS
Caspian Sea
Qarabâgh
Varâmin
Persian Empire
Aral Sea
KHÂRAZM
Uzbek Khanate
TRANSOXANIA
KHURÂSÂN
GHARJISTAN
KIRMÂN
BALUCHISTÂN
FÂRS
Persian Gulf
AL-AHSÂ
Indian Ocean
Contested areas between the Safavid and the Ottoman Empires
Scale Km 0 100 200
Miles 0 50 100 150

ئازایەتی و دلاوەری ئەم چیانشینە كوردانە، هەمیشە كردوونی بە نموونـەی سـەرباز چـاكی لە لەشكرەكانی بابل و فارس و یۆنان و عـەرەب و تـورك و تەنانـەت ڕووسیـشدا. ئێـستاش لـە مێژووی سوڤیەتدا باسی یەكەیەكی سەربازیی كـورد دەكرێـت كـە شـاری مینـسكی پایتـەختی بیلەڕووسی لە نازیەكان ئازاد كردووە، ئەم یەكەیە لـە نـەوەی ئـەو كوردانـە پێكهـاتبوو كـە لـە سـەردەمی شـەڕەكانی قرمـدا گیرابـوون و لەلایـەن ڕووسـەكانەوە ڕەهەنـدەی هـەرێمی سمولینسكی ڕۆژاوای ڕووسیا كرابوون. هەندێ جار، كوردێكی زۆری بە كۆمـەڵ بـۆ سـنوورێكی دوور دەستی یەكێك لە ئیمپراتۆریەكان بۆ پاراستنی لە دوژمن دادڕ دەكرا و دەنێررا، لە ئاكامی ئەم جۆرە كردارانەدا كورد بۆتە ئاردی ناو دڕك و بۆ هەر جێیـەك دەچـی هەنـدێ كـوردی لێیـە بەتایبەتی هەرێمە چیاییەكانی ناوەند و باشووری ڕۆژاوای ئاسیا، واتە سنوورە نەتەوەییەكانی گەلە دژ بەیەكەكانی ئەم سەرزەمینانە. بـۆ نموونـە، ئـەو كوردانـەی ئێـستا وان لەسـەرزەمینی وەكو بەمپوور لە بلوچستان و كوردەكانی جەمناو لە بوخارا و فەرغانە، نەوەی ئـەو كوردانـەن كە سەردەمانێك بۆ پاراستنی ئەو جێیانە ڕەهەندە كراون.

هەروەها، سەركوتكردنی ئایینی كوردە یەزیدی و بـابی و نامـسوڵمانەكانی تـر، زۆرجـار لـە شێوەی قەتڵوعامی گشتیدا خۆی نوانـدوەو بۆتـە مایـەی ڕەهەنـدە بـوونی سـەدان هـەزار. لـە سـەدەكانی (17 و 18)دا یەزیدیـەكان دووچـاری چـەندین قـەتڵوعام بـوون لەسـەر دەسـتی عوسمانیەكان هەمان قەتڵوعام لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا دژ بە یەزیدیەكان لـە ئاكـامی ڕەوكردنی بە كۆمەڵیان بۆ ناوچەكانی سەر بـە ڕووسـیا لـە قەفقاسـیا كرایـەوە، تـەنها لـەنێوان سـالآنی (1640) وە تـا (1910) لیـسكۆت (20) قـەتڵوعامی دژ بـە یەزیدیـەكانی ژمـاردوە (بڕوانە یەزیدیەتی) لە دوا دوای سەدەی نۆزدەیەم قەتڵوعامێكی گەورە كە دژ بە بابیـەكان كـرا و لە ئەنجامدا هەموو سەری خۆیان هەڵگرت، بوو بە مایەی سڕینەوەی ئاسـەواری ئـەم كۆمەڵـە خەڵكە ژێرو پێگە پشتوەی كوردستان (بڕوانە بابیەت و بەهائیەن).

لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە، قەبارەی ڕەهەندە كردنەكان دیسانەوە فراوانتر بۆنەوە، لە توركیا و پاش ڕاپەڕینی كوردەكانی لە دوا دوای جەنگی جیهانی یەكەمدا، بە سەدەها هەزار كورد بە كۆمەڵ لە جێی خۆیان هەڵكەندران و لەلایەن سوپای كۆماری توركیاوە ڕەهەندە كران لـە هـەرێمی دەرسـیم و دەورووبـەری ڕووبـاری فـورات هـەزاران كـورد تەرتەووەرتـەی جێگـای

جیاجیای تورك و غەیرە تورك نشینی تورکیا کران بەتایبەتی هەرێمەکانی کەناری دەریای ئیجە، کە ماوەیەك لەوە زووتر نزیکەی نیو ملیۆن یۆنانی تەواریان لێهەڵکەندرابوو لە ئاکامی جەنگی جیهانی یەکەمدا. ئەم بە ئاردی ناو دڕك کردنەی کوردان، بە مەبەستی ئەوەبوو ئەوان لەو شوێنانەدا بتوێنەوە لەناو کۆمەڵگا نوێیەکاندا بتورکێنرێن، جگە لەمە نزیکەی سەد هەزار کوردی تر، بە سنوورە نوێیەکانی کۆماری تازە دروسبووی تورکیادا ڕەهەندەی وڵاتە دراوسێکان کران (بڕوانە ئاوێتە بوون و تێکدا توانەوە).

یەکێتی سۆڤیەتیش، وەکو بەشێك لە سیاسەتە بەدناوەکانی لەمەڕ ڕەهەندە کردنی نەتەوەکانەوە لە جەنگی جیهانی دووەم و دوایشیدا، کوردێکی زۆری قەفقاسیای سۆڤیەتی ڕەهەندە کردو دەربەدەری ئاسیای ناوەندو قازاخستان و سایبریای کردن.

لە (1960)کاندا، سوریا بە بیانووی ئەوەی کوردەکانی تازە هات و داگیر کەرن ئەگەرچی ئەوان چەند هەزار ساڵە نیشتەجێی ئەو شوێنانەن نزیکەی سێ یەکی دانیشتووانە کوردەکانی لەجێی خۆیان هەڵکەندو هەندێکیان ڕووەو سنوورەکان و ئەوانی تری بۆ ناوەوەی وڵاتەکە تا دەورووبەری شارەکانی حەسا و دیمەشق ڕەهەندە کرد. ڕاستییەکەی، پاش ئەوەی هێزە کۆماریەکانی تورکیا پەلاماری کوردە سەر هەڵداوەکانی دا لە (1920) و (1930)کاندا لە ئەنەدۆڵ، کوردێکی زۆر بۆ خۆ پاراستن ڕوویانکردە سوریا، زۆریان لەوێوە سەری خۆیان بەرەو لوبنان و فەلەستین و ئەردەن و میسر هەڵگرت، کە ئێستا لەوێ جێگیر و دەوڵەمەند بوون و ژیانێکی سەرکەوتوانە دەبەنەسەر، تەنانەت لە ئەردەن ئێستا نزیکەی (15000) کورد دەژین، چەند کەسێکیان نەك هەر سەر دەرکردوانە دەژین بەڵکو بوونە بە زاوای خانەوادەی پادشاییەتی ئوردونیش.

سوریا (لە شەستەکانەوە) عێراق (لە دوادوای حەفتاکانەوە) و تورکیا (لە سەرەتای هەشتاکانەوە)، لەسەر سنوورەکانیان (هەرێمی ئاسایش)یان لە سنوورەکانیان بە بەزۆر دەربەدەرکردنی دانیشتووانی ئەو ناوچە سنووریانە لە زێدی خۆیان و جێنشینکردنیان لە شوێنی تر، دروست کردووە. لە سنوورەکانی عێراقدا پانایی ئەم ناوچانە خۆیان دەدەن لە (20) میل، ئامانجی دابڕاندنی کوردەکان لەیەکدی بەم جۆرە سنووربەندیانە ئەوەیە نەهێڵن لە کاروباری ڕاپەڕینە نیشتمانیەکاندا دەستی یارمەتی بۆ یەکدی درێژ بکەن، لە سوریا و عێراق، کارەکە لەمەش ئەولاتر چوو، کاتێك کە دەوڵەت لە هەردوولا هەولێکی نەزۆکیدا بۆ نیشتەجێکردنی عەرەب لە شوێنە چۆڵکراوەکاندا

(نەخشەی ژمارە 33).

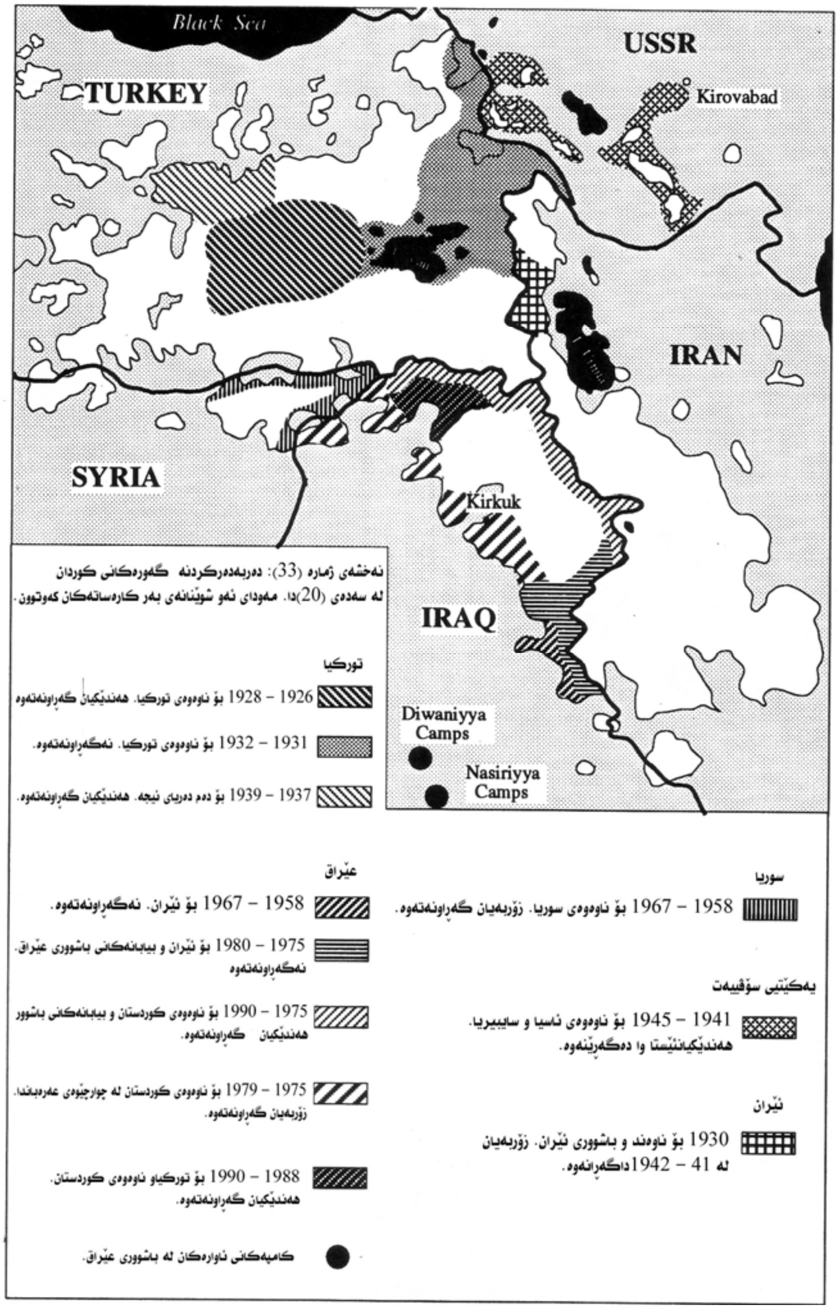

له (1980) کانەوە تورکیا هەندێ ناوچەی خستۆتە خانەی ناوچە چەتوونەکانەوە.

دەرسیم یەکێکە لەو ناوچانە، کە بۆ بەزۆر ڕەهەندەکردنی دانیشتووانەکەی دەوڵەت پەنای بردۆتە بەر یاسای" پاراستنی دارستان" بەڵام پیاو، نازانێ ئایا تورکیا تاسەر لەسەر ئەم سیاسەتە دەڕوا یان نەء، چونکە حکوومەتی عەسکەری لەسەر کار لادراوە و ئێستا لە جێی حکوومەتی سیویل لەسەر کارە.

له ئێران و له سەردەمی ڕەزا شادا (1925– 1941) هەندێ هۆزی کورد تا فارس و کرمان دوورخرانەوە، چەند بەشێکی هۆزی جەلالی کە لە (1920)کاندا بۆ فارس دوور خرابوونەوە، هەر لەوێ لەناوچەیەکی یەکگرتوودا لە ڕۆژاوای شیراز مانەوە، ئەوانی تریان پاش ئەوەی هێزە هاوپەیمانەکان لەشەڕی جیهانی دووەمدا ئێرانیان داگیرکرد، گەڕانەوە کوردستان. دوای ڕووداوەکانی سالی (1980)کانی نێوان دەوڵەت و کوردەکان باس لە هەندێ ڕەهەندەکردن کرا، بەڵام شتەکە وانەبوو کە بکەوێتە سەر ئاوو ورتەش لە ڕێکخراوە کوردەکانەوە لەو بارەیەوە نەهات.

دەوڵەتی عێراق لە کەمتر لە (50) سالی تەمەنییدا، لە ڕەهەندەکردنی کورداندا، هەر لە ڕێککەوتننامەی زەهاوەوە بیگرە تا ئێستا، گوێ لە هەموو دراوسێکانی بردۆتەوە، لەبەر بایەخی ستراتیژی گەورەیان بۆ ئاسایشی سەربازی و ئابووریی بەغدا، سەرکردایەتی عێراق لە سەرەتای سیاسەتی ڕەهەندەکردنی کورداندا، دوو مۆلگەی بە توانای کوردی کردە دەستەگوڵ یەکەمیان فەیلی لەك زمان (پەهلە دێرینەکان) کە یورگایان هەر لە سنوورەکانی ئێرانەوە، بە درێژایی ڕووباری دیالە (سیروان – وەرگێڕ) تا قەبرغەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی بەغدا دەکشا. بە بیانووی لێلی ڕەگەزنامەیانەوە (چونکە زۆربەیان لە باری مێژووییەوە کۆنە دانیشتووی ئێرانن) حکوومەت (50000)ی لێیان لە سنوورەکانەوە ئاودیوی ئێران کرد دووەمیان، کە زیاتر خەتەرناکتربوو، ئەو ڕەهەندە کردنانە بوو کە لە هەرێمی کەرکووك ڕوویدا. کەرکووك بە کێڵگە نەوتیە گەورەکانی و چەند دامەزراوەی پالاوتنەوە، بۆتە ناوەندی سەروەتی نەوتی عێراق. لە کۆنەوە بەغداو کوردەکان لەسەر بەشکردنی داهاتەکانی لە بێنە و بەردەدان، و هەر لەبەر ئەو بایەخە زۆرەی کەرکووك بۆ ئابووری عێراق، دەوڵەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق لە کۆنەوە کەوتوونەتە تەقەللای گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی بەهێنانی عەرەب بۆ شارەکەو هەموو

ناوچەكە. لە كۆنەوە، كەمايەتيەكی عەرەب و نەستۆری (ئاشووری) و جوولەكەو توركمـان لـە كەركووك ژياون– هەندێكيان لە شێوەی پەڵـەی بـچووكدا لـە دەشـتەكانی بـاكوور و باشـووری ڕۆژاوای شارەكەدا نيشتەجیٚ بوونە. عێراق بەدرێژە خەريكی دەرپەڕانـدنی كوردەكـان بـووە چ لە شارەكە خۆی چ لە دەوروبەری، لە بەرامبەردا چەشەكارييەكی زۆری بۆ زيادكردنی ڕێـژەی كەمايەتی عەرەبی شـارەكە بەخـەرج داوە بێگومـان ئاسـتی بـەرزی گـوزەران لـە كەركووكـدا، مايەی بكێشكردنی زياترە بۆ عەرەبـەكان و دەوڵـەت ئـەم پڕۆژەيـەی بـە برەودانێكـی يـەكجار گەورە وەگرتۆتە ئەستۆ، بەم جۆرە، نزيكەی (100) هەزار كـورد لەناوچـەكەوە هەڵكـەنراون، هێشتا باش ڕوون نەبوەتەوە، سياسەتی عەرەب ڕزكاندن لەسەر دەستی دەوڵەت چەند سەری گرتـوە، بـەڵام ڕاپۆرتـەكان دەڵـێن ئـيتر شـارەكە زۆربـەی بـە كوردنـشينی نەماوەتـەوەوە و دەوروبەريشی بەرەبەرە خەريكە ئاواييە كوردنشينە دێرينەكانی چۆڵ و هۆڵ دەكریٚ.

هەردوو بەيتی كەركووك و فەيليەكان تەنانەت سەرەتايەك بوو بۆ داستانێكی پڕكارەسـاتی دڕندانەی ڕەهەندە كردن كە بـەدوادا هـاتن. هـەر لەناوەڕاسـتی (1960)كانـەوە، كوردەكـانی عێراق بە زۆر و بە هەزارەها ناچاركراون كە بۆ وڵاتانی دراوسیٚ سەری خۆيـان هـەڵگرن. بـەزۆر ڕەتاندن بۆ شوێنە جياجياكانی ناوخۆی عێراق، وەكو ديوانيەو ناسريە و ڕەمادی لەو هەرێمانـە كۆمەڵگای كوردی سەد هەزار كەسييان دروستكردووە.

لە ئەنجامی ئەو ڕووداوانەدا كە پاش شەڕی 1991ی كەنداو هاتنە ئاراوە، كوردێكی زۆرتر ناچـار كـران زێـدوواری خۆيـان جێبهـێڵن. ئەمڕۆكـە، نزيكـەی سـێيەكی كـوردانی عێـراق لـە دەربەدەرگاكان دەژين يان لەو وڵاتە دراوسێكان، يان لە كامپی ئاوارەكان لەناوەوەی عێراقـدا، وێ ناچیٚ، لە داهاتوويەكی نزيكدا چ گۆڕانێكی ئەوتۆ بەسەر ئەم وەزعەدا بێت.

بۆ سەرچاوە و زانياری زياتر بڕوانە:–

Further Readings and Bibliography: John Perry, "Forced Migration in Iran During the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Iranian Studies*, VIII-4 (1975); Bustenai Oded, *Forced Migrations and Deportations of People in the Assyrian Empire* (Wiesbaden: Reichert, 1979); Editors, "De la question Kurde, la loi de deportation et de dispersion des Kurdes," *Hawar* 8 (Damascus, 1934); H. Wright and G. Johnson, "Population Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran," *American Anthropologist* 77 (1975); Sharaf al-Din Bitlisi, *Chèref-nameh [Sharafnâma] ou Fastes de la nation kourde*, French trans. Charmoy, 2 vols. (St. Petersburg, 1868-75); Robert Conquest, *The Nation-Killers: The Soviet Deportation of Nationalities* (New York: Macmillan, 1970).

ئاوێتەبوون و تێکداتوانەوە

بە درێژەی پێکەوەژیانی گەلان، لێکداتونەوە هەر بووە و ئێستاش هەیەو لە دواڕۆژیشدا وەکو پرۆسەیەکی سروشتی هەر بەردەوام دەبێ. کوردان لەم یاسایە بەدەرنین و داواناکەن بخرێنە خانەیەکی جیاوازەوە، ئەوەی لێرەدا پێویستی بە سەرنج و هەڵوێستەی تایبەتی هەیە، ئەو جۆرە تێکداتوانەوەی گەلانە کە بە زۆری زۆردارەکی دەکرێ.

نموونەیەکی باشی تێکداتوانەوەی خوایشتیی کوردان، نموونەی لەکەکانە. لەم چەند سەدەی داواییدا بەشێك لەگەلی کورد، واتە لەکەکانی باشووری کوردستان، بەرەبەرە لەناو پێکهاتەیەکی ئەتنی دراوسێیاندا، واتە لوڕەکان خەریکی توانەوەن، لەکەکان هێشتا هەر بە زاراوەیەکی کوردی دەدوون کە لە لوڕی جیاوازە. لوڕی خۆی زاراوەیەکی فارسیە، لەکەکان لەسەر ئایینی نەتەوەی کورد، یارسانین، لە کاتێکدا لوڕەکان مسوڵمانی شیعەن (بڕوانە زمان و ئایین) لەگەڵ ئەمەشدا ژمارەیەکی زۆری لەك ئەمڕۆ خۆیان بە لوڕ دەزانن و خەریکن زمان و ئایینەکەشیان دەگۆڕن هیچ دەوڵەتێك دەستی لەم گۆڕانەدا نەبووەو نیە.

بە ئامانجی یەکڕەنگیی ئەتنیکی کە یەکێکە لە پێویستیەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی لەسەر ئەو شێوەیەی ئەوروپاییەکان پەیڕەویان لێکرد، هەریەکە لەو دەوڵەتانەی کە ئەمڕۆکە بەشێك لە نەتەوەی کوردیان تێدا دەژی، دەستیان کردووە بە تواندنەوەی چ کورد چ کەمایەتیە نەتەوەییەکان لەناو نەتەوەی دەسەڵاتداردا. بێگومان ئەمە ئەو دەوڵەتانە ناگرێتەوە کە کوردەکانیان ڕێژەیەکی ئەوتۆی دانیشتووان پێك ناهێنن کە بۆنی مەترسییان لێ بکرێ، وەکو گورجستان و ئەرمەنستان، یاخۆ لەو وڵاتانەی کە دانیشتووان بۆ ئامانجی تر بەکاردێن وەکو سوریای پاش 1975.

ئەو میکانیزمەی بۆ بەجێهێنانی ئەم ئامانجە بەکارهێنراوە، زۆرتر بریتی بووە لە بەکارهێنانی هێزی یەکجار دڕندانە، جار جاریش شێوازی تر لەلایەن بیروکراتەکانی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەوە، خراونەتە ڕوو. ئامرازی خەفەکردنی فەرهەنگ و مێژوو و زمانی کوردی، تا کار گەیوەتە ئەوەی بەکارهێنانی وشەی کورد خۆشی بە تاوانێك دانرێ، لە یاسای

دەوڵەتەكانـدا، چـەند جـار لـە (70) سـاڵی ڕابـردوودا، چەسـپاوە و بـەكارهێنراوە، عێراقـی لێدەرچێ، خوێندن بە زمانی كوردی، بە توندی قەدەغە كراوە، لەهەمان كاتدا، كوردستان، لـە باری كۆمەڵایەتی و ئابووریەوە پشتگوێ خـراوە، یـان بـە قەسـتی دواخـراوە و بـە تـەواوی لـە بەشەكانی تری وڵات جیاواز گیراوە.

ئامانجی ئەم دەوڵەتانـە لـە بـەكارهێنانی ئـەو سیاسـەتە ئەوەیـە كـورد بـە چـاوی خۆیـان ببینێن سووربوونیان لەسەر بە كوردی مانەوە و نەتوانەوە لەناو نەتەوەی دەسەڵاتداردا چـەند بەگران لەسەریان دەكەوێ، بەڵام ئەم ئاواتەیان هەرگیز نەهاتۆتە دی.

یەكێك لە دەهۆڵكوتە هەرە دیارەكانی گۆڕینی ناسنامەی نەتەوەیی لە سـەردەمی كۆمـاری توركیا و دەسەڵاتداری ئەتاتوركدا، شوكری محەمەد سەگبان ناوێك بوو، كە خـۆی بـە نەتـەوە كورد بوو ئەو مێژوویەكی ساختەی بۆ كـوردان دروسـتكردبوو، لەگـەڵ هەنـدێ تڕوهـانی زمانـە وانییدا، بۆ ئـەوەی سـابوون لـەبنی پێـی كـوردان بـساوێ و بیانخلیـسكێنێتە نـاو خێزانبەنـدی گەلانی تورك زمانەوە و كوردبوونیان لابیێزرێنێ و بۆیان دەرخا مانەوەیان وەكو كەمایەتیـەكی نەتەوەیی و زمانیی لەناو دەوروپشتێكی نەیاردا چ بارێكی گرانە بۆیان.

سەگبان، ساڵی 1933 نووسیویە دەڵێ:

" لەم ڕووەوە، بۆ دەبێ ئێمە لەوە بترسین زمانمان لەناو كۆمـەڵی زمـانی تـردا بتوێتـەوە؟ ئەو كەمایەتیە لاوازانەی لەناو زۆرایەتیەكی بەهێزدا تواونەتـەوە قازانجیـان كـردووە هـەر ئـەوە خۆی بەسە، كە لە دەستی جیاوازكاری ڕزگاریان بووە... كە لـە كۆتـایی شـەڕی گـەورەوە تـا ئێستا (1933) لە گەڵیاندا بە كاردێ.

زمانی كـوردی لـە پرۆسـەی پـەروەردەدا لـە هـەموو قوتابخانـەكانی سـولەیمانیەی عێـڕاق بـەكارهاتووە كـوردان لەمـە هـیچ سـوودێكیان دەسـت نەكـەوتوە ئەوانـەی ئـەم قوتابخانـە سەرەتاییانەی دەبڕن، چیدەكەن؟ بە چ زمانێك خوێندن تەواو دەكەن؟ تا ئێستاكە ئەم هەوڵـە نەزۆكە و هیچ سوودێك ناهێنێتە دەست... ئەگـەر سـەد سـاڵ پڕوپاگەنـدە بـۆ زمـانی كـوردی بكرێ، ئینجا ناتوانرێ بهێنرێتە ئاستی (زمانی) گەلە پێـشكەوتوەكان. ئایـا گـەلی كـورد بـەوە ڕازی دەبێ لەلایەن ئەو پـشتانەی پێشووەوە ڕابـەری بكـرێ كـە خـشتێكیان نەخـستۆتە سـەر دیواری شارستانیەت و هیچیان بۆی جێبەجێ نەهێشتوە؟ دەبێ بە متمانـەوە قایـل بـین كـەوا

بیرۆکەی خوێندن بە زمانی زگماکی خۆکوژ لەناو خۆماندا دەرپەڕێنین..."

با لەوە لاچین، مێژوونووسی بەناوبانگی ئینگلیز. لورد کینرۆس، چل ساڵ دوای دانان و بەکارهێنانی ئەو یاسایانەی خوێندنیان بە زمانی کەمایەتیەکان لە تورکیا قەدەغە کرد، دەڵێ ئەو یاسانە ئامانجی پێچەوانەیان دایە دەستەوە، لە هەرێمە هەرە دوورەکانی رۆژهەڵات کە هاوسنووری عێراق و ئێران بوون زۆربەی دایکوباوکە کوردەکان پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت کە رۆڵەکانیان تەنیا بە کوردی دەرس بخوێنن و ئەوەندە ئارەزوومەندی زمانی رەسمی نەبوون. نەبوونی شێوەی پەروەردەی ستاندارد و نوێش تا رادەیەك دەستی هەبوە لە بەرگرتن لە پێشکەوتنی ئەو هەرێمانەدا کە کەمایەتییەکانی تێدا نیشتەجێن و بۆتە مایەی درێژەکێشانی قایم نەبوونی جێ پێیان لە رووی کۆمەڵایەتی و ئابووری و پێشکەوتنەوە بەگشتی، بۆیە کوردەکان بەگشتی پشتیان کردووە لە هەموو گۆڕانێك کە دەوڵەتی تورك بەزۆر ویستویەتی دایسەپێنێ (بڕوانە پەروەردە).

کۆمیسیۆنی نیشتمانی بۆ کاروباری پەروەردە لە راپۆرتێکی ساڵی (1959)یدا بە روونی کاربەدەستانی ژوورتری لەم مەسەلەیە ئاگادار کردۆتەوە و هەندێ لەو کاربەدەستانە هەڵویستێکی رەخنەگرانەیان لەو بارەیەوە دەربڕیوە:

"ئەگەر بەشێك لەو خەڵکەی ئەمڕۆ لە تورکیا دەژین، لەوانی تر هەژارتر و دواکەوتووترن، ئەوە خەتای ئاوو هەوای وڵاتەکە یان کەسایەتی ئەو خەڵکەنیە، بەڵکو خەتای لاوازی باری پەروەردە کردنە پێشکەوتن و گەشەکردنی خاکی تورکیا بەندن بە گەشەکردنی ئەو خەڵکەوە کە لەسەری دەژین، هیچ پرۆژەیەکی گەشەکردن، کە بە گەشەکردنی پەروەردە دەستپێ نەکا چاوی بە سەرکەوتن ناکەوێ.."

کوردێکی زۆر کەم لە شوێن خۆیان بەرەو گۆشە و کەناری دەوڵەتی تر، چ لەڕابردوودا و چ ئێستا، هەڵکەنراون (بڕوانە رەهەندە کردن و بەزۆر نیشتەجێکردن).

ئەمانە، بەردەوام، بە کۆمەڵ لە مەڵبەندێکی تر نیشتەجێ کروان ئەم راستییە تورکیا ناگرێتەوە، ئەم وڵاتە لە رەهەندە کردنەکانی ساڵانی (1923– 1938)دا کوردەکانی بە دەستە دەستەی چەند خێزانی بەرەو کۆمەڵگای بێگانە لەوان دەربەدەرکرد بە هیوای ئەوەی ئەم جیاکردنەوە و تەنیاییە، ئیرادەی پاراستنی ناسنامەی نەتەوەییان وردوخاش دەکا و

ناچار، چ بۆ خاتری خۆیان چ بۆ خاتری نەوەكانیان، لەناو ژینگە نوێیەكەدا دەتوێنـەوە، بـەڵام هەموو ئەو چەرمەسەرێییەی بە سەر ئەو خەڵكە هات، لەوانەیـە چـەند نموونەیـەكی توانـەوەی، ئەویش تاك و تەرای، لێ كەوتبێتەوە كە ببن بـە مایـەی دڵخۆشـی بـۆ ئەوانـەی هایـان بـۆ ئـەم سیاسەتە كرد و خستنیانە سەر پا.

یاسایەك كە ساڵی (1932) بۆ گواستنەوەو، بەتایبەتی پەرتە پێكردنی كوردان لە توركیا، بە ئامانجی توانەوەیان لەناو كۆمەڵگای نوێدا دەركراوە پەنجەی شەرت ڕادەوەشێنێ و دەڵێ:

چـوار نموونـەی ناوچـەی نیـشتەجێكردن لـە توركیـا بـە ڕەسمـی دەناسـرێن.. ئـەم چـوار ناوچەیە لەسەر نەخشەیەك دەردەخرێن كە وەزیری ناوخۆ دەری دەكا و لەلایەن وەزارەتەكانی تریشەوە بەڵێی بۆ دەكرێ.

ناوچەی یەكەم، ئەو هەرێمانە دەگرێتەوە كە زیادكردنی ژمارەی دانیشتوانی توركی تێدا بە پێویست دەزانرێ ناوچەی دووەم ئـەو هەرێمانـە دەگرێتـەوە كـەوا بـە بـاش دەزانـرێ هەنـدێ خەڵكانی بۆ بهێنرێ كە دەبێ لەناو فەرهەنگی توركدا بتوێنەوە، ناوچەی سێیەم ئـەو هەرێمانـە دەگرێتەوە كە كۆچكەرە تورك فەرهەنگەكانی تێدا بە خۆبەخۆیی و بێ یاریدەی دەوڵـەت تێـدا بحەوێنەوە و بچەسپێن. ناوچەی چوارەم هەموو ئەو هەرێمانە دەگرێتەوە كە لەبەر هۆی وەكـو پاراستنی تەندروستی گشتی، یـان هـۆی مـاددی و فەرهـەنگی و سیاسـی و سـتراتیژی و بـاری ئاسایش بڕیاردراوە داخرێن یان چۆڵكرێن (بڕوانە ChaIIiand 1980).

ئەو كوردانەی ڕەهەندە دەكران دەبوو بـە جـۆرێكی ئـەوتۆ تـەنك تـۆو بكـرێن كـە نـەتوانن ئـاوایی پێـك بهێـنن و دیسانەوە بـە كۆمـەڵ سـەربنێنەوە بەسـەر یەكـەوە و هـەرگیز نـەتوانن دەیـەكی دانیـشتووانی نیـشتگە تازەكانیـان پێـك بێـنن بـەڵام ئـەم یاسـا توندەش لـە بـواری تواندنەوەی كورداندا هیچی نەكرد بە هیچ.

كەسـێك كـە ڕۆڵـەی پـشتی سـێیەمی یـەكێك لـەو خێزانـە دەربەدەرانـە بـوو، لـە وڵاتـە یەكگرتووەكانی ئەمریكا بۆ نووسەری ئەم باسە داستانی خێزانەكەی خۆی گێڕایەوە.

"ئەوان لە تونجەلی (دەرسیم) هەڵكەندرابوون و برابوون بـۆ هەڵـەتێك كـە بەسـەر دەریـای ئیجەدا دەیڕوانی، بێ ئەوەی یەك وشە لە زمانە توركیەكەی دانیشتووانە وەرزێڕەكانی تێبگـەن هەرچـەندە ئـەم دراوسـێ نـوێ یانـە خـۆش ڕەفتـارو میهرەبـان بـوون لەگەڵیانـدا هـەروەها

فەرمانداری ناوچەکە خۆشی تاڕادەیەك بەخشندەو دڵچاك بوو، ئەو بیست و پێنج ساڵەی کە تاگەڕانەوەیان بۆ کوردستان لەوێ مانەوە، بەلایانەوە لە زیندانێك بەولاوە هیچی تر نەبوو..."
کاتێك کە چوونەوە سەر ماڵ و موڵکی خۆیان لە کەلاوە و وێرانە بەولاوە، لە ئابووریەکی تەفرو تونا زیاتر، نەبوونی پەروەردە و هیچ بابەشێکی پێشکەوتن سەرەڕای چاوەدێری کردن و نەفەس ژمێری بێ وچان لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە هیچی تریان نەبینی، بۆیە پشتی دووەمی خێزانەکە سەری خۆیان بەرەو ئەورووپای ڕۆژاوا بۆ کرێکاری هەڵگرت پشتی سێیەم کە زۆربەیان لە ئەورووپا لە دایك بوونە و پێگەیشتوونە، لە ئەورووپا و ئەمریکا توانیویانە پلەی باشی خوێندەواری و زانیاری بە دەست بێنن. ئەوان ئێستاش لەسەر ئەو بڕیارەن کە دەبێ بۆ وڵاتەکەی باوباپیرانیان "شتێك بکەن" و نەهێڵن منداڵەکانیان لە بیریان بچێ کە "ئەوان بەڕاستی چین و خەڵکی کوێن".

مێژوو لەکەم جێگەدا گوێ بردنەوەی داوەتە دەستی بەرنامەکانی بە زۆر تواندنەوەی گەلان، لە کاتێکدا پڕە لە چیرۆکی تواندنەوەی خوایشتی (Izady 1995) کوردانیش لەم یاسایە بە دەرنین. مرۆڤ بە ئاسانی دەتوانێ چەندین نموونەی توانەوەی ئاسایی کوردان دەستنیشان بکا لە ڕابردوودا و دڵنیاشم لە دوا ڕۆژیشدا ئەم یاسایە هەرکارایە هۆزێکی زۆری کورد وەکو شکاکەکان و کوردانلیەکانی ئازەربایجان، لەکەکانی داغستانی ڕووسی، شیوخەکانی دەوروبەری ئەنتاکیە و نۆ– عەرەبەکانی ناو عەلەویەکانی سووریا گشتیان ناسنامەی کوردیی خۆیان دۆڕاندوەو هی تریان وەرگرتووە هەرئێستا کە هەندێ کوردی وەکو شاترا ناوەکانی باکووری ناوەندی ئێران و لەکەکانی باشووری کوردستان کە لەشوێنی تریشدا باسکراون، ئەوەندەیان نەماوە کاژی کوردییەتی خۆیان فڕێ دەن و لەناو دەوروبەرەکانیاندا بە تەواوی بتوێنەوە.

لیستەی ئەو ناودارە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیانەی کە بەڕەسەن و ڕچەڵەك کوردن و بەرە بەرە تواونەتەوە، گەلێ درێژە و هەندێ جار پڕن لە پەندی تفتی مێژوویی.

عەبدوڵا جەودەت و ئیسحاق سکوتی، دوو ئەندامی دامەزرێنەری بزووتنەوەی تورکانی لاو، زیا گوگئەلپی بناغەڕێژی نەتەوەچیەتیی گشت تورکان (تۆڕانیزم– وەرگێڕ) (بڕوانە Ramsaur 1957 Heyd 950 berkes 1959) و عصمت ئینۆنۆی هەڤاڵ و سەرۆك وەزیرانی کەمال ئەتاتورك و

ئەو پیاوەی کە سەرپەرشتی وێرانکردنی دەرسیمی کورد زەمینی کرد، هەروەها ژەنەراڵ کەنعان ئێڤرینی سەرۆك كۆماری عەسكەریی كۆماری توركیا لە سەرەتای (1980)كاندا و دارەڕادانەری شەپۆلی سەرلەنوێ زوڵم و ستەم بۆ كوردەكانی توركیا، ئێستا وا سەركۆماری ئەم سەردەمەی كۆماری توركیاش چووە ناو لیستەی ئەوانەوە، ئەوەتا تورگوت ئۆزالی سەركۆمار دەڵێ لە نەنكەوە دەچێتەوە سەر كوردان و دوڕەكە كوردە.

لە عێراق، لیستەی دەسەڵاتدارە كوردە تواوەكان، عەبدولكەریم قاسم سەرۆك كۆمار (عەبدولكەریم قاسم سەرەك وەزیران بوو – وەرگێڕ)، كە ڕژێمی پاشایەتی وەرگەڕاندو پەڕەی ڕۆژی كوردی خستە ناو ئاڵای دەوڵەتەوە (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ). دەگرێتە خۆ. تەنانەت سەدام حوسێن خۆی، لە باوانەوە دوڕەكە كوردە (برایەكی ناوی بەرزانە).

لە سوریا، سەركۆمار (حافز ئەسەد) و سەركردەكانی تری عەلەوییەكانی خزمی، و خانەوادەی ئەترەش هەموو ڕەگێكیان دەچێتەوە سەر كورد. لە لوبنان، بنەماڵەی جامباڵاتی (جانپۆڵات – وەرگێڕ) سەركردەی سیاسی و ڕووحی دورزیەكان، خەلیل جبرانی شاعیر، و جورجی زەیدانی لێكدەرەوەی ئایینیی شیعە مەزەبان (1861– 1914) هەموو كوردی لە نەتەوەی تردا تواوەن (بڕوانە هۆزەكان و كۆچكاریە مێژووییەكان).

لە ئێران، لەبەر ئەوەی فشار لەسەر ناسنامە و فەرهەنگی كوردی لە هەموو شوێنێ كەمتر ئاشكرایە، و لە ڕووی كۆمەڵایەتی – ئابوورییەوە كوردەكان لە هەموو جێگاكانی تر زۆرتر سمڕاونەتە ناو دەریای كۆمەڵگاوە، توانەوە هەمیشە لە هەموو شوێنێكی تر بەرفراوانتر بووە. هیچ گومان لەوەدانیە كەلێك نزیكی و باڵادەستی فەرهەنگی فارس لەگەڵ هی كورددا لەم توانەوەیەدا دەستێكی گەورەی هەبووە لەگەڵ ئەمەشدا، توانەوەی زۆربەی كوردە ئێرانیەكان نەگەیشتۆتە ئەوەی ڕابردووی كوردبوونی خۆیان فەرامۆش كەن، تەنانەت ئەوانەش كە ماوەیەكی دوور و درێژ لە دەرەوەی كوردستان ژیاون و زمانی خۆیان بەكار نەهێناوە. زۆرێكی زۆری كەسایەتی ئێرانی لە بوارەكانی ئەدەب، هونەر، سیاسەت، ئیدارە، و هێزە چەكدارەكاندا هۆزە ناوی كورییان بە ناوەوەیە كە بیر خەرەوەی بەڕەگەز كورد بوونیانە. كەسانێكی بەناوبانگی وەكو كەریمی سنجابی ڕابەری گرنگترین پارتی سیاسی نائایینی لە ئێران، بەرەی گەلیی (جەبهەی میللی – وەرگێڕ) پڕ سەنگ و سیما، پەری زەنگەنەی گۆرانیبێژی ناوداری ئۆپرا، شانۆگەری نووسی بە دیمەن عەلی موحەممەدی ئەفغانی، هەموو لە جێی خۆیدا خۆ بە ڕۆڵەی كورد دەناسێنن، هەرچەندە بە كوردی نادوێن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: L. Molyneux-Seel, "Journey into Dersim," *Geographical Journal* 44-1 (1914): G. Perrot "Les Kurdes de Haimaneh," *Revue des deux Mondes* 55 (1865); Mehrdad Izady, "Persian Carrot and Turkish Stick," *Kurdish Times* III-2 (1990); United States Helsinki Watch Committee, *Destroying Ethnic Identity: The Kurds of Turkey* (New York: USHWC, 1988); Lord Kinross, *Within the Taurus* (London, 1954); Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (London: Weidenfeld, 1964); Martin van Bruinessen, "The Ethnic Identity of the Kurds," in Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); Sukru Mehmed Sekban, *La question kurde. Des Problèmes des minorités* (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1933); G. Challiand, ed., *People without a Country* (New York: Zed, 1980); Ernest Ramsauer, *The Young Turks* (Princeton, 1957); Uriel Heyd, *Foundation of Turkish Nationalism* (London, 1950); Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization* (New York: Columbia University Press, 1959); F. McDermott and J. Short, *The Kurds* (London: Minority Rights Group, 1975).

دیموگرافیا

تا ئێستا لێکۆڵینەوەیەکی دیموگرافی، چ تەسك چ فراوان، کە بەتایبەتی بۆ کوردان تەرخان کرابێ، نەکراوە، لە کاتێکدا، چەندین لێکۆڵینەوەی بەنرخ لەسەر بزووتنەوەو جموجۆڵی دیموگرافی گەلانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، چ کۆنیان چ تازەیان بە دەستەوەن. ژمارەی کوردان، لەهەر قۆناغێکی مێژوییدا، دەتوانرێ لەم لێکۆڵینەوانە دەربکرێ، لەبەر ئەوەی کوردستان بە جێگا دەکەوێتە ناوجەرگەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، زانیاریەکانیش دەوروبەری هەرهەمان جێگایان گرتۆتەوە. گیروگرفت لەوەدایە، چۆن بزانرێ ژمارەی کوردان لە هەر سەردەم و جێگایەکدا چەندبووە و چەندنەبووە. ئەو شێوازەی لێرەدا بەکارهێنراوە، یەکەم دەرگایە بۆ ژماردنی هەموو ئەوانەی لە چیاکانی کوردنشین ژیاون یان دەژین، ئینجا باسکردنی ئەوەی ئایا ئەوانە کوردن یا نەتەوەی تر.

لە سەردەمی ئێستاماندا، مەسەلەکە نەختێ ئاسانتربووە، بەڵام هێشتا نەك ئەو ئاسانیە. سەرژمێریە ناوخۆییەکان کەمتر زانیاری لە بارەی باری ئەتنیکی دانیشتووانەوە دەدەن، ئەگەر بیشیاندەن، کەمتر جێگەی پشت بەستنن، لەبەر ئەو هۆیانەی لەمەو پێش باسمان کردن (ئاوێتە بوون و تێکدا توانەوە و ناسنامەی نەتەوەیی).

لە کاتێکدا سەرژمێری ڕێکوپێك و باوەڕپێکراو و ناوبەناو کراو بە دەستەوەنین، زاناو

دیموگرافیستەكان ناچار پشتیان بەستووە بە هەندێ قەرەساندنی سەرپێی كە ئەوانیش خۆیان لە بنەڕەتدا زۆر جێگەی متمانە و باوەڕ نەبوونە. تاكە زانیاریەك كە دەرچووی دەستی حكوومەتە ناوخۆییەكان بووبێ و باسی لە شتە گشتییەكانی ناوچە جۆراوجۆرەكان كردبێ، ئەو ژمارانەن كە لە بارەی هۆزە كۆچەر و نیمچە كۆچەرە كوردەكانەوە دراون، لەكاتێكدا، هاونیشتمانە كوردە نیشتەجێكان، بەتایبەتی شارنشینەكان، هەمیشە بە بەشێك لە نەتەوەی باڵادەست لەهەر وڵاتەدا دانراون.

سەرژمێریە دەوڵەتیە ساختە سازەكان لەبەر چەند هۆی تر هی ئەوەنین كە پشتیان پێ ببەسرێ. پشتێك لەمەوبەر تی، ایف، ئەریستۆڤا لە كاتی لێكۆڵینەوەدا ئەوەی بەرچاو دەكەوت كە "لەبەر ئەوەی سەرژمێریەكان بە مەبەستی باجگیری یان سەربازگیری دەكران، هۆزە ڕەوەندەكان هەوڵی ئەوەیان دەدا كەمتر ژمارە بدەن و زۆربەی جارەكان لە كاتی سەرژمێریەكاندا دەپەڕینەوە ئەوبەری سنوورەكان (Aristova 1958)) هەندێ هۆزی مەرلەوەڕێنی وەكو هەركی كە بە دوای لەوەڕدا چەند سنووری نێودەوڵەتی دەبەزێنن لە تۆماری سەرژمێری چەند دەوڵەتدا ناونووس كراون، جگە لەمە، دەفتەری سەرژمێریەكانی توركیا، تەنیا ئەوانە بە كورد دەنووسن كە زاراوەی كرمانجی بە زمانی مادەرزای خۆیان دادەنێن و ئەمەش تەنها تا ساڵی 1965 لە هەر ئەو پێنج ویلایەتەدا كراوە كە تێیاندا نیشتەجێن وەكو ئەریستۆڤا دەڵێ: "ئەو ژمارانەی گۆیاهی سەركۆی دانیشتووانی كوردن گەلێ لە ڕاستییەوە دوورن".

دەرەنجامی هەموو ئەوانە لەیەك ڕاستیدا خۆی دەنوێنێ ئەویش ئەوەیە كە سەرجەمی ئەو ژمارە جیاجیایانەی لەمەڕ ژمارەی گشتیی كوردانەوە دراون لەم سەدەیەدا هیچیان لەوی تر ناچن. ڕاستییەكەی ئەوەیە، ئەم بابەتە بووەتە مەسەلەیەكی سیاسی تا بڵێی گەرم لەم دەمەدا، چونكە كەمی و زۆری دانیشتووان، لای هەندێ كەس، نیشانەی هێزی سیاسی و ئابوورییە، جگە لەمە، لە زۆر جێگەدا دەركەوتووە كە ڕەگی نەتەوەیی هەر لێكۆڵەرێك فاكتەرێكی گرنگە لە دەربڕینی ڕاست و دروستی ژمارەگیریەكاندا. بۆ نموونە لە ماوەی نێوان (1980 و 1986)دا پەلەتیر(ئەمەریكییە) ژمارەی گشتی كورد بە (5،7) ملیۆن و دەشنەر (ئەڵمانە) بە زیاتر لە (15) ملیۆن و مۆر (فەرەنسییە) بە (1،20) ملیۆن دادەنێن، لە كاتێكدا وانلی (كە كوردە) بە (20) ملیۆن (كوردی هەندەرانی لێدەرچێ) و ئیكمان (كە ئەمریكییە و

لەسەرچاوەی ئینگلیزەوە زانیاریەکانی وەرگرتووە) گەورەترین ژمارە واتە(5،23) ملیۆن دەدا. لەهەمان کاتدا، کوردۆیەڤ کە کوردێکی سۆڤیەتیە، لە سالّی (1957)دا باسی تاقەیەك کوردی نەکردووە لە یەکێتی سۆڤیەتدا!.

تەنها لەبارەی ژمارەی کوردەکانی تورکیاوە، کایا تۆپەری قسەکەری ڕەسمی بە ناوی سەرکۆماری تورکیا تورگوت ئۆزالەوە، واتە وڵاتێك کە بە درێژەی مێژووی خۆی تەنانەت بوونی کوردی وەکو نەتەوەیەك لەناو خۆیدا هاشا کردووە، لە (1)ی مارتی (1991) لە لێدوانێکدا بۆ ڕادیۆی گشت ئەمەریکا کەرەمی (7–12) ملیۆن بۆ هەموو هاووڵاتیە "کوردە رەسەنەکانی" تورکیا دەکا، کەچی هەر خۆی سێ هەفتە دوای ئەوە لە هەمان ڕادیۆوە ژمارەکە دەگەیەنێ بە (12– 14) ملیۆن بۆ، هەر لە هەمان دیداردا ئەو وتی نزیکەی "سێ یەکی ئەوانە – واتە هی کوردان – لە هەرێمەکانی ڕۆژهەلات دەژین" بەم جۆرە دەبینین گەورەترین ژمارەی کوردان، هەر نەبێ ئەوانی لە تورکیا دەژین، لەسەر زمانی کابرایەکەوە دێت کە چاوەڕوانی ئەوەی لێناکرێ– واتە تورکێك کە قسەکەری بەرزترین دەسەلاتی ولاتەکەیە نزمترین ژمارە لە بارەی کوردانی تورکیاوە کابرایەکی ئەمەریکی داویەتی (پالاتیین 1984) ڕاستییەکەی ئەو دەلێ لە 1991دا ژمارەی کوردەکانی تورکیا 8 ملیۆن بوە، واتە 250٪ پتر لەوەی (7) سالّ لەوەبەر دابووی. ئەمە خۆی لەخۆیدا نیشاندەری ئەو شپرزەیی و شێوانەیە کە لەو لێکۆڵینەوەیەو چەندین لێکۆڵینەوەی تردا لە بارەی ژمارەی گشتیی کوردانەوە ئەنجام دراون.

شاردنەوەی دوا ئامار بەندییە گشتیەکان لەلایەن دەزگاکانی دەوڵەتەوە هەروەها ئەو زانیاریانەش کە پەیوەندییان بە پاشوپێشکردنی باری دیموگرافیەوە هەیە هۆی سەرەکیی ئەو شێواویەن کە لە کاری زۆربەی ئەو نووسەر و توێژەرەنەدا بەدی دەکرێن کە لە بارەی سەرژمێری کوردانەوە شتیان نووسیوە.

بۆ نموونە سالّی 1990، یەکێکی وەکو مەکدۆنالّد لە کاتێکدا ژمارەی گشتی کوردان لە ئێران بە 5 ملیۆن و لە تورکیا بە 9 ملیۆن دادەنێ، دەلّێ ڕێژەی کوردان لە ئێران 3٪ی گشت ژمارەی دانیشتووانی ولاتەکەو لە تورکیا 12٪ی گشت ژمارەی دانیشتووانە بەگوێرەی ئەو ئامارکاریەی کە هەردوو دەوڵەت کردوویانە.

ئەگەر ئەو زانیاریەی مەکدۆنالّد بکەینە بناغە، دەبێ ژمارەی گشتی دانیشتووانی ئێران لە

ساڵی 9990دا بە 167 ملیۆن و هی تورکیا بـە 75 ملیـۆن دانرابـێ، لـە کاتێکدا ئامارگیریـە دەوڵەتیەکانی (1990)ی ئەو دوو دەوڵەتە، ژمـارەی دانیـشتووانی ئێـران بـە 6،55 ملیـۆن و هی تورکیا بە 7،56 ملیۆن دەدەن.

ڕاستیەکەی ئـەم جیاوازیـە، بەتایبـەتی بـەو فراوانیـە، نـەدەبوو ڕوویدا چـونکە لـە هـەموو حاڵێکدا لە هەموو دەوڵەتەکاندا سەرژمێری گشتی و ئاماربەنـدی دانیـشتووان هەیـە. تـەنها بـە نزیککردنەوە و لێکدانێکی ڕاست و ساکار دەتـوانرێ ژمـارەی دانیـشتووانی کـوردی ئـەو وڵاتـە دەربخرێ. مەسەلەکە تەنها پێویستی بە بەکارهێنانی هەنـدێ بـەراوردکاری زانـستی و مـودێرن هەیە، لەوانە دەستنیشانکردنی ژمارەی پێکهاتە ئەتنییەکانی ترو بە نـەزەر وەرگـرتنی ئامـارە جیهانی و نیشتمانییەکان و ئینجا دەرکردنـی ژمـارەی زۆر لـە ڕاسـتی نزیکـی هـەموو پێکهاتـە ئەتنییەکان بەم جۆرە دەتوانرێ لانی کەم لـە (1920)ەکانـەوە ژمـارەی دانیـشتووانی کـورد دابنرێ و لەسەر ئەوە ژمارەی ساڵانی داهاتووش دەربخرێ.

ئـەو کورتەیـەی لـە خـوارەوە یادداشـت کـراوە، سـەرەنجامی یەکـەم توێژینـەوەی بـاری دیموگرافی کوردانە کە نووسەری ئەم کێتبە دەریهێناوە بۆ دەرخستنی کوردبوون یـان نـەبوونی هـەر کەسـێك، ئـەو پێودانگـە بـەکارهێنراوە کـە لـە "پێـشەکی" ئـەم کێتبـەدا دراوە، ئـەم توێژینەوەیە بەڕێزەوە داوای هەر کەسێك کە بڵێ کوردم و لەوێدا باسـم نـەکراوە وەردەگـرێ و ئەو باسانەی کە پەیوەندییان بە دابەشبوونی جوگرافیایی کوردانەوە هەیە لە بەشی نەخـشەی کێشانی دابەشـکردنی جوگرافیـایی کورداندا بـاس کـراوە. هـەر کـە ئـەم پرسـیارانە وەڵامیـان درایـەوە، ئـەوکات ئیـشەکە دەکەوێتـە سـەر ڕچـی ڕاسـتی خـۆی، سـەر ژمێریـە نـاوخۆیی و دەرەکییەکان، توێژینەوەکان، ئەو ژمارانەی بە مەزەنـدە دانـراون، هـەموو بـۆ دەرکردنـی ئـەم ژمارانەی لێرەدا دراون بەکار هێنراون.

پشتەڵەکی مێژوویی ئەم بەشە لە بابەتی مێژوودا دەرخراوە، لە کاتێکدا بەشـی کۆچـکردنە مێژووییەکان و ڕەهەندەکردن و بەزۆر نیشتەجێکردنەکان بۆ گەیشتن لـە گـۆڕانی دیمـوگرافیی کوردان بایەخێکی تەواوی هەیە و دەبێ بەر لە هەموو شتێك باش بەسەریدا بچڕێ.

بە خۆڕایی و ڕێککەوت نیە کەوا کوردستان سـەرزەمینیکی پـڕە لـە ڕووی دانیـشتووانەوە، نەك هەر ئەمە بەڵکو تا سنووری لێورێژی خەڵکی تر ڕووی تێکـردووە (Smith and Young 1982)

لەبەر ئەوەی ئەم وڵاتە مەڵبەندی (یان یەکێك لە مەڵبەندەکانی) گەلێ نوێکاری قووڵی تەکنۆلۆجی بووە، کە مایەی لێوروژانی دانیشتووان و پەرەسەندنی بووە، وەکو دەسەمۆکردنی ئاژەڵ و زیندەوەر و پێشکەواندنی کشتوکاڵ. مەگەر بەدەگمەن، ئەگینا هەرگیز لە هیچ یەکێك لە هەرێمە دراوسێکانی لە پەرەسەندنی دانیشتوواندا دوانەکەوتوە، چیاکانی کوردستان وەکو قەڵایەکی سروشتی بەریان لە چەپۆکان و هێرشهێنانی داگیرکارانی بێگانە گرتووە کە پەیتا پەیتا لە هەڵپەی هەڵڕشاندا بوونە بە هەرێمەکەدا، هەر لەبەر ئەمەش بەریان لە هەموو لافاوێکی دانیشتووان گرتووە کە لە ئەنجامی شەڕ و شۆڕی بەردەوامدا ڕوویان کردبێتە وڵاتەکە، و ئەمە بێگومان تا ئەم سەدەیەش هەر بەردەوام بووە، تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەم ژمارەی کوردان (3،51 ملیۆن) خۆی دەدا لە ژمارەی دانیشتووانی میسر (3.5ملیۆن بە گوێرەی ئەو تۆمار بەندییانەی دەسوپێوەندە تۆمارچیەکانی ناپلیۆن ساڵی 1799 لە میسر یادداشیان کردووە)، ئەمرۆ کە ژمارەی کوردان ناگاتە نیوەی ژمارەی دانیشتووانی میسر (28 ملیۆن کورد لە بەرامبەر 57 ملیۆن میسرییدا).

لەسەردەمە هەرە کۆنەکاندا، پەرەسەندنی خێرای ڕێژەی دانیشتووانی مێزوپۆتامیا و ڕۆژهەڵات بەشێنەیی لە ژمارەی گشتی دانیشتووانی کوردی ڕۆژهەڵاتی ناوینیان دەخوارد لە دەورووبەری 2000ی پێش میلاددا ڕێژەکە تا ڕادەی 12٪ هاتە خوارەوە، دوایی دیسانەوە سەرکەوتەوە (بڕوانە خشتبەندیی ژمارە 2).

لە هەزارەی یەکەم و دووەمی پێش میلاددا، گەلە ڕەوەندی هیندۆئەورووپی زمان بەڵێشاو ڕژانە هەرێمەکەوە. ئەم پرۆسەیە نزیکەی 1500 ساڵی بردو تا چوارسەد ساڵی پێش میلاد هەر بەردەوام بوو (ئەگەرچی ڕۆژاوای کوردستان تا سەدەی دووەمی پاش میلاد هەر خانە خۆیی شەپۆل شەپۆلی کۆچەری ئاریا نەژاد بوو، کە بریتی بوون لەو ئالانانەی کە لە بڵندایییە ئەوروپاییییەکانی قەفقاسەوە دەهاتن) ئەمە بوو بەهۆی کزبوونی ڕێژەی پەرەسەندنی دانیشتووان بەوەی هەندێکیان لە خەڵکی کوردستان لە ئابووریەکی نیشتەجێی کشتوکاڵیی پڕ خەڵکەوە گۆڕی بۆ ئابووریەکی ڕەوەندتەباری تەنك خەڵك بەم جۆرە، کێشانەی کوردان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زیادی کرد (لە 12٪ەوە بوو بە 12،5٪)، ئەویش، بەهەرحاڵ، لەبەر ئەوەی کە دانیشتووانی هەرێمە دووردەستەکانی بانی ئێران و ئاسیای ناوەندو ناوەند و

ڕۆژاوای ئەنەدۆڵ گەلێك لە کوردەکان زیاتر تووشی کەمبوونەوەی دانیشتووان بوون.

لە سەردەمی کۆچکردنی ئاری نەژادەکاندا بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، تەنها گەلانی مێزوپۆتامیا و ڕۆژهەڵات بەڕێژەی بازدەر پەرەیان سەند، هەرچەندە ئەو پەرەسەندنەش وەکو جاران بلەز نەبوون لە کۆتایی ئەم داستانەدا، و لە سەدەی چوارەمی پێش میلاددا ڕێژەی زیاد بوونی دانیشتووان دیسانەوە لووتی بەرز کردەوە. زاگرۆسی باشوور کە بەشێکی دیاری نیشتمانی نەتەوەیی کورد بوو، هەر لە سەدەی حەوتەمی پێش میلادەوە بگرە تا سەدەی دوانزەیەمی پاش میلاد (واتە ئەو دەمەی کە گۆنەڵی پێکهاتن و مەیینی ئەتنی خەڵکان بوو (بڕوانە کۆچکاریە مێژووییەکان)– بەشێوەیەکی تایبەتی بە لێوڕێژییەکی یەکجار گەورەی دانیشتوواندا تێپەڕی لە ئاکامی هاتنی لێشاوی خەڵکێکی زۆری ڕەوەندا. زاگرۆسی باشوور هەر خۆی لە ڕووی پێکهاتەی زەمینییەوە، هەمیشە سەرزەمینێکی زۆر لە باربوە بۆ لە خۆگرتنی ژمارەیەکی یەکجار گەورەی دانیشتووانی مەڕ لەوەڕێن – ئەمە لە زۆر هۆوە هاتووە لەوانە، شوێنەکەی کە یەکجار قایمە بۆ خۆپاراستن لە هێرشی دەرەکی هەروەها لەبەر ئەوەی لەوەڕگا و پاوانێکی یەکجار گەورە و بەرفراوانی بە بەرەوەیە، تەنانەت ئەمڕۆکانەش، گەورەترین مۆڵگەی ڕەوەندی پەزدار لە هەموو جیهاندا لەو مەرز و بوومەدا نیشتەجێن.

هەر لە سەرەتای سەدەی چوارەی پێش میلادەوە تا سەدەی پێنجەمی پاش میلاد، کوردان شەپۆل لە دوای شەپۆل ڕووەو باکووری ڕۆژاوا کەوتنە گواستنەوە، لە باشووری زاگرۆسەوە بەرەو ناوەند و باکووری زاگرۆس و ڕۆژاوای ئەلبورز و ڕۆژهەڵاتی زنجیرە چیاکانی تورۆس و پۆنتۆس ڕەوەیەك تەنانەت ڕووەو ڕۆژهەڵات گەیشتنە هەرێمی ماکران (بلوجستانی ئێستاکە)، لەم داستانی کۆچکردنی ناوخۆییەدا لەوانەیە لە نیو ملیۆنەوە تا سێ چارەکە ملیۆن کورد (25–30٪ی ژمارەی گشتی کورد لەو دەمەدا) بەرەو باکووری ڕۆژاوا جێگۆڕکێیان کردبێ.

لە دەورووبەری سەرەتای سەدەی پێنجەمی پاش میلاددا، کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا پاش کۆتایی هاتنی ئەم زنجیرە کۆچکردنە، گەیشتنە ڕادەی سەرکردن لە دانیشتوواندا و ئەمە بو بەهۆی ئەوەی خەڵکێکی زۆر لە دەست پاڵەپەستۆی بێ ئامانجی دانیشتووان بۆ وڵاتی دوور دەست مل بنێن و لەوێ پەڵەی گەورە گەورەی کوردی دەرەوەی خاکی کوردستان پێك بهێنن. ئەم بەزمە هەر بەو نەزمە ڕۆیشت تا سەدەی یانزەیەم کە سەرەتای شریتەکردنی هەزار بەهەزاری کۆچکردووی وێڵی تورك زمان لە ڕۆژهەڵاتەوە ملیان نا، ئەمانە لەو هەڵپەی سەرهەڵگرتنەدا بەرەو سەرزەمینی بیزەنتی و مێزوپۆتامیا، کوردستانیان کرد بە قۆناغ و کاروانسەرای نیشتنەوە.

خشتبەندی ژمارە(2) گۆڕانی دیموگرافی کوردان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا

ڕێژەی٪ی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا	ژمارەی گشتی کورد	ژمارەی گشتی دانیشتووانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست*	ساڵ
15	0.15 ملیۆن	1 ملیۆن	4000 پ. ز
13	0.32	5،2	3000
12	0.66	5.5	2000
12.5	1.12	9	1000
12.5	1.77	12	500

تێبینی: ئەو ژمارانەی کە لە بارەی دانیشتووانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە لە 3000، 2000 و 1000ی پێش میلاددا دراون لە McEvedy and R.jones 1978)-C. ل 123–125) وەرگیراون، ژمارەکانی 4000 پێش زایین لەلایەن دانەری ئەم کتێبەوە دانراون. بۆ سەرچاوەی ژمارەکانی 500ی پێش زایینی، (بڕوانە سەرچاوەکانی خشتبەندی ژمارە 4).

ژمارەبەندی (1): ڕوکاری دیموگرافیی کورد لە 600 پێش میلادەوە تا 1900 پاش میلاد.

ژمارە (1): ئاراستە دیموگرافییەکانی کوردان لە (600)ی پێش میلادەوە تا (1900)ی پاش میلاد

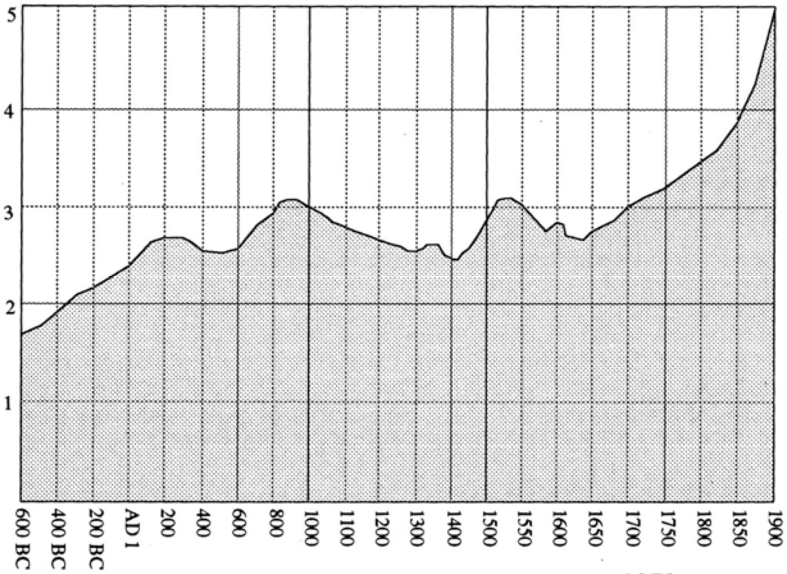

سەرچاوە: McEvedy and R. Jones (1978)

دەرپەڕاندنی دانیشتووانی کوردی ناوچەکان و ئەو ڕیانانەی بەرمان و خیانیان خەوت لە

* ئەم زانیاریە باکووری ئەفریقا ناگرێتەوە.

ئاكامی ئەو لافاوە بەشەریەدا، لەهەمان كاتدا، دیموگرافیی زەرەرمەندیشی لێكەوتەوە.

ئەو هەڵقولانە دێوانەوارەی توركان كە لە سەدەی دەیەمدا هاتە كزبـوون دوایـی كۆتاییـشی هات، لەگەڵ خۆیدا نەخۆشی ڕشانەوەی بـەدیاری بـۆ كـوردان لـە كۆتـایی سـەدەی چـواردە و سەرەتای سەدەی پانزەدا هێناو بە هەزارەهای لە خەڵكەكە لەناوبرد شـان بەشـانی ئەنـەدۆڵی ڕۆژاوا و قەفقاسەكان، كوردستانیش بەشی هەرەگەورەی ئەم پـەتا ماڵوێرانكـەرەی بەركـەوت، لە كاتێكدا سەرزەمینە بیابان سروشتەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەر سەختی و وشـكی بـاری كەش و هەوای كەمتری لەم پەتا كوشـندەیە بەخـەگیربوو. بەهـەرحاڵ، گرانـی پەتاكـە لەسـەر كوردستان، بەقەی گرانی لەسەر ئەوروپا ماڵوێرانكەر بوو.

ئەگـەر ئـەو تیۆریـەی كـە دەڵـێ: تـایپی خـوێنی (A) لـە هەرێمێكـدا زیـاتر دۆسـتە لەگـەڵ بڵاوبوونەوەی نەخۆشی تاعوونی دبلیی، و تایپی B لەگـەڵ كـۆلێرادا، ڕاسـت بـێ، ئـەوە دەبـێ كوردستان زیاتر تووشی كۆلێرا بووبێ و كەمتر تاعوونی دبلی، لە كوردسـتاندا خـوێنی تایـپ B لە هەموو تایپێكی تر باوترە، ئینجا تایپی A (بڕوانە ئەنترۆپۆ لۆجیای لـەش) لەگـەڵ ئەوەشـدا بەهۆی ئەو دوو دەستە گەورەیەوە كە تاعوونی دبلی لە سـەدەكانی شـەش و چـواردەی پـاش میلاددا بە توندی وەشاندنی، ناچارین چاوێك بە ژمارەی دانیـشتوواندا بگێڕینـەوە، هەرچـەندە زەبری هەرە گەورە لە ئەوروپا كەوت، لە هەمان كاتدا كەمیی تایپی (O) كە وەكو دەردەكەوێ دژ بە نەخۆشی ئاوڵەیە، لەوانەیە یەكێك بێ لە هۆكانی كەمیی ئەم نەخۆشـییە لـە كوردسـتاندا هەر بۆیەشە، هەرگیز نـابێ دەسـكاری ژمـارەی دانیـشتووانی كوردسـتان بكـرێ، ئەگـەر ئاوڵـە دانیشتووان و وڵاتانی دراوسێشی گرتبێتەوە.

لـە كۆتـایی دەورەی، ڕەهەنـدەكردن و كۆچـكاری و دەسـت وەشـاندنی وەباكـان، لـە دەوروبەری (1425)ەكاندا، ژمارەی دانیشتووانی كوردستان شـۆڕبووەوە بـۆ 2.48ملیـۆن، ئەمەش نزمترین ژمارەی بو لە ساڵی (50)ی دوای میلادەوە، لە سـەدەی داهـاتوودا، ژمـارەی دانیـشتووانی كوردسـتان بەشـێوەیەكی سەرسـووڕێنەر هەڵـسایەوە و لـە سـاڵی 1520دا بـە ڕێژەی 20٪ بەرزبوەوە تا خۆیدا لە 1،2 ملیۆن. لـەم دەمـەدا دانیـشتووانی گـەلان و وڵاتـانی دراوسێش پەرەسەندنی لەو شێوەیان بە خۆوە دیت.

بەڵام دوو هۆكاری جیاواز بەخێرایی ئەم گۆڕانە دیموگرافیە پۆزەتیفەیان ئاوەژوو كرد لـەناو

کورداندا: 1) وێرانبوونی ئابووری دێرینەی بازرگانی بنەما بەهۆی گۆڕینی ڕێ و بانی بازرگانی جیهانی کە کاروانە ڕێیان بە کوردستاندا تێدەپەڕی، بۆ ڕێگاوبانی دەریایی، و 2) شەڕ و شۆڕی دوور خایەن (بەو سیاسەتی زەوی سوتاوەوە کە ئێرانیەکان لە سیاسەتی بەرەنگاربوونەوەیان لەگەڵ عوسمانیەکاندا بەکاریان دەهێنا) و داستانی لێقەومانە گەورەکانی ڕەهەندەکردنی بە کۆمەڵی دانیشتووان، وێرانبوونی ئابووری و زۆربەی زەویوزاری کوردستان، لە دوو سەدەی داهاتوودا، لە ساڵی 1638دا خۆی لە کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووانی کوردستاندا بە زەقی دەرخستەوە. لەم ساڵەدا ڕێککەوتنامەی ئاشتی زەهاو لەنێوان هەردوو ئیمپراتۆری دژ بەیەکدا ئیمزا کرا.

پاش بە ئیمزا گەیشتنی ڕێککەوتنامەکە، ژمارەی دانیشتووان دیسانەوە لووتی دایەوە لە بەرزی، بەڵام بە شێنەیی. ئەم شێنەییەش یەکەم، لەبەر پەرەسەندنی پەیوەندیی ڕەوەندیەتی بوو لەناو کورداندا، کە لە ماوەی سەدەکانی ڕابردوودا نیشتەجێی کشتوکاڵی زیانێکی گەورەی لێدابوون و دڵنیا کەری ژیانیان نەبوو، چونکە وەکو وەرزێر بەردەوام لەبەر مەترسی تاڵانکردن و گرتن و ڕاوەدوونان و ڕەهەندە کردن، یان بە کۆیلەگیری بوون لەلایەن هێزە ئیمپراتۆریەکان خۆیان یان تاخمە چەتە زەلەندەکانیانەوە کە هەمیشە بەم سەر و ئەوسەری کوردستاندا تەراتێنیان دەکرد گومان لەوەدانیە لە باری دیموگرافیەوە، ئابووری کشتوکاڵی دەتوانێ بە ئاسانی لە یەکەیەکی زەوییدا دە جار بەقەی ئابووری کۆچەری خەڵك بەخێوکا.

کرژبوونەوەی ئابووری بەهۆی وەستانی بازرگانی جیهانییەوە، بە قووڵی سەرلەنوێ گەشانەوەی ئابووری کشتوکاڵیی کوردستانی خاو کردەوە و ئەوەش بوو بە مایەی ئەوەی ڕێژەی دانیشتووان هەر بەتەنکی بمێنێتەوە و تا دەورووبەری ساڵی 1725 کوردستان نەیتوانی بچێتەوە دۆخی ساڵانی 1520 لە ڕووی چڕی دانیشتووانەوە.

باشوور و باکووری کوردستان، کە بەر لەوە لە (1725)ەوە تا (1750) بێ سەریەشە بردبوویانە سەر، ئەمجارە کەوتنە بەر داستانی لێقەومانی شەڕ و ڕەهەندە کردن. ئەمە زەبری لە ڕێژەی گەشەکردنی وەلا کەوەشاند، چونکە خۆی لەخۆیدا لەسەرخۆ و لاواز بوو، هەر ئەم داستانە خۆی، کارێکی کاریگەرتری کردە سەر باری فەرهەنگی کوردستان، گەلێ زیاتر لەوەی کە بۆ سەرباری دیموگرافی کردبووی و بە یەکجاری پاشماوەی ئەو فەرهەنگە پایە کۆچەریەشی

لەناوبرد كە بەرهەمی چینی ناوەندی خوێندەواری ئەو سەردەمە بوو سەرو پۆتەڵاكی ئەو فەرهەنگە خۆی بە تەواوی بەهۆی شەڕە بێ ئامانەكانی سەدەكانی پێشووی فارس و عوسمانیەكانیەوە هەڵقاچرابوو، ئەمەشی هاتە سەرو كاری بە یەكجاری كاریی كرد. سەرەڕای هەموو ئەم كارە ساتانە، ڕێژەی گشتی دانیشتووان لە دەورووبەری (1750)دا دیسانەوە دایەوە لە بەرزی، بگرە سەریشی كرد لە (1،3) ملیۆنەكەی سالآنی (1525) ڕێژەی گەشەكردنیش هەر لووتی لە بەرزی بوو و تا ساڵی 1914 هەر بەم نەزمە بێ تەگەرەی گرنگ مایەوە.

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا، جیهانی نوێخواز، سەرەنجام توانی خۆی لە كوردستاندا بنوێنێ، بەوەی یەكێك لە ئەندامانی، واتە ڕووسیای تزاری، بە تەنینەوە بۆ ناو قەفقاسەكان گوێی لە ئاسۆگەی وڵاتەكەوە قووتەوە كرد. تەكنۆلۆژیای نوێ، شێوازی تازەی بەرهەمهێنان، ئاگاداری لە پێشكەوتووترین شێوەی تەندروستی، سەرباری چەند شێوازی تری پێشكەوتن، كە لەسەر دەستی ئەوروپاییەكان هێنرانە ڕۆژهەڵاتەوە، بوون بە مایەی تەقینەوەی ڕێژەی گەشەكردنی سرووشتیی لەناو كوردان و دراوسێكانیشیاندا. دیسانەوە كاروباری بازرگانی جیهانی، ئەمجارەیان ڕووەو باكوور لەگەڵ ڕوسیادا، لە كوردستاندا گەرم بوەوە، هەرچەندە ڕەوتەكەی زۆر توند نەبوو: ئابووری كشتوكاڵی تینی تێ هاتەوە و كەوتەوە خواردنەوەی ئابووری كۆچەری و ئەمە خۆی نامەی مەرگی هەتا هەتایی ئەم ئابووریەی بە دەستەوە بوو. لە ئاكامدا، ژمارەی گشتی دانیشتووان لە 51،3 ملیۆنەكەی (1800)ەوە، ساڵی 1850 خۆیدا لە (9،3) ملیۆن و لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بازیدا بۆ (04،5) ملیۆن.

كەچی ئەم گەشەكردنە خێرایانە زۆر دەوامیان نەكرد، لە دەیەی یەكەمی ئەم سەدەیەدا دیسانەوە لووتی ژەنیەوە خوارەوە. بەهۆی كارەساتە دڵتەزێنەكانی جەنگی جیهانی یەكەم و ئاكامە وێرانكەریەكانیەوە لە كوردستاندا، لە ساڵی (1914)ەوە كوردەكان، بەرەبەرە كەوتبوونە لە دەستدانی زەوی و وڵات. سوودمەند لەمە دراوسێ ئەتنیەكانیان واتە تورك و ئەرمەنیەكان بوون، تەقینەوەی شەڕ تەنها كارەكەی خراتركرد. ساڵی 1920، مەسەلەكە بە باشی هەستی پێ دەكراو زەق هەڵزەپیبوەوە، ئەمە خۆی لە كارەساتە بەرفراوانەكانی قەتلۆعام و ڕەهەندە كردن و گرانی و قڕانەكاندا دەردەخست كە چ خاكی كوردستان چ

ئابووریەکەی و چ باری تەندروستی دانیشتووانەکەی بەسەریەکەوە نەهێشت. ئـەم زانیاریانـەی خوارەوە، ئاوێنەی بەشێکن، لەو بارە ماڵوێرانکەرەی لەم کارەساتانەوە کەوتەوە:

هـەر لـە مـاوەی جەنگەکـەدا، هـەر چـوار ولایـەتی وان و بتلـیس و دیاربـەکر و ئێلازیـك، دوابەدوای یـەك (12٪، 42٪، 26٪ و 16٪)ی دانیـشتووانە کوردەکـەی خۆیـان لـە دەسـتدا (ئەمە مەسیحییەکان، واتـە ئەرمـەنی و ئاشـووریەکان ناگرێتـەوە کـە بەچـڕی لـەم ولایەتانـەدا نیشتەجێ بوون) ڕاستە مردن دەستێکی بـاڵای لـەم کارەسـاتەدا هـەبوو بـەڵام گـشت هۆیەکـە نـــەبوو. ســـەرجەمی ژمـــارەی لـــە دەســـتچوەکانی ئـــەم چـــوار ویلایەتـــە خـــۆی دەدا لـــە (611000)کـەس (بڕوانـە Mc Carthy 1983) لەمـە لەوانەیـە(500.000 -450.000)ی مردن بووبێ کە لەنێوان (350000) تا (400000) یان بەر کـورد دەکـەون، چـونکە هـەرە زۆربەی دانیشتووانە مسوڵمانەکەی ناوچەکان تەنها کورد بوون.

هەرچی ڕێژەی لـە دەسـتچوون لـەنێو دانیـشتووانی ویلایەتـەکانی تردایـە، لەبـەر نـەبوونی ژمارەبەندیی ڕاست و دروست، ناچار هەر دەتوانین مەزەندەی بۆ بـەکاربێنین. لێرەشـدا لەبـەر ئەو هەموو جێگۆڕپێکردنی دانیشتووانەدا کـە چ لـە کـاتی شـەڕەکەدا و چ لـە پاشـدا ڕوویانـدا، کارەکەمان ڕاست نایەت. زۆر وێ دەچـێ وڵاتـی فـارس بەشـی گـەورەی ئـەم لەدەسـتچوونەی بەرکەوتبێ. ئەم دەست و ئەو دەستکردنی چەند جارە لەنێوان 1914 و 1923دا، بەتەواوی ڕوخساری ئەتنیکی مەڵبەندەکەی شێواند و ئەمەش پەردەی بەسـەر هـەموو مەزەندەکاریـەکی چاکدا کێشا کە بۆ زیانی گیانی، ون بوون یان دەربـەدەر بـوون بکـرێ. چـاوژێر کردنەوەیـەکی باش، زیانی کوردان بەگشتی لە وڵاتی عوسمـانی و ڕووسـیاو ئێـران دەگەیەنێتـە (500000) کەس بەو زیانانەتەوە کە لە شەڕی یەکەم و پاشەلەقە کانیـشیەوە کەوتنـەوە، واتـە لـە سـاڵی (1914)ەوە تـا سـاڵی (1925). ئەمـە (10٪) ژمـارەی گـشتی سـاڵی (1914)ی کـوردان دەگرێتەوە (نەخشەی ژمارە 34).

لەنێوان (1914 و 1930)دا ژمارەی گشتیی کوردان دای لە کزییـەکی زۆر گـەورە، ئەمـە لەکاتێکـدا بـوو، کـە ئەرمەنیـەکانی لێدەرچـێ، ژمـارە گـشتی هـەموو نەتـەوەکانی تـر لـە زیادبووندابوو. تا ساڵی 1950، کورد چ لەخاکدا چ لە ژمارەی دانیشتوواندا هەر لە کورتیدانـدا بـوو، دوای ئەمـە وچـانێکی ڕاوەسـتان هاتـە ئـاراوە، تـا لـە 1955 بـەدواوە مەسـەلەکە بـە

پێچەوانەوە وەرگەڕا (بڕوانە خشتبەندی ژمارە 3).

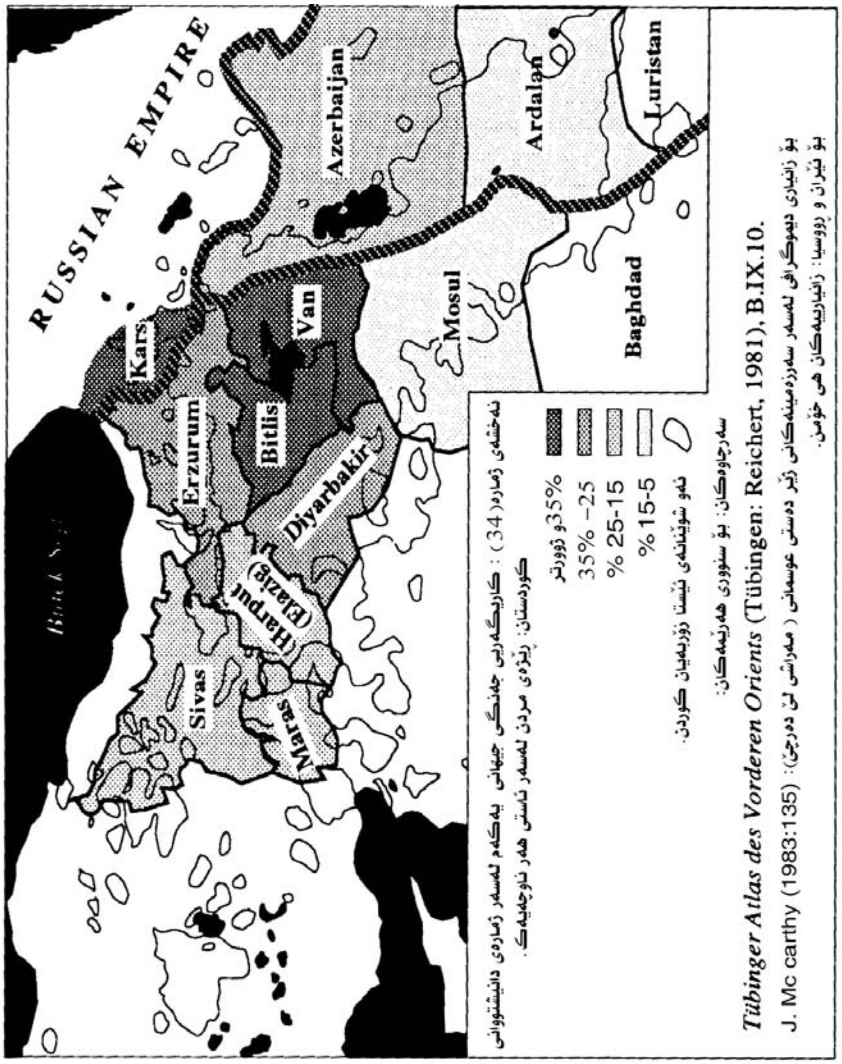

لە ناوەڕاستی (1960)ەكانەوە تەرزبەندی دیموگرافی كوردان دیسانەوە لووتی بە خێرایی و بە توندی بەرزكردۆتەوە و وا خەریكە بە شێنەیی خۆی دەباتەوە دۆخی جاران و دەگاتەوە (15٪)ی هەموو دانیشتووانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەمە ئاكامێكی ڕاستەوخۆی ئەو سیاسەتی

ئەپارتایدی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەیە کە تورکیا لەسەری ڕۆیشتووە. هەر ئەم سیاسەتە خۆی لەخۆیدا دیاردەیەکی دیموگرافیی ئەوتۆی هێناوەتە کایەوە کە بوە بە مایەی شڵەژان لە پێکهاتەی ئەتنی هەر دەوڵەتێکی تردا کە هەمان جۆرە سیاسەتی پەیڕەو کردبێ. لە کاتێکدا سیستەمی پێشکەوتووی تەندروستی لە تورکیا بە قووڵی ڕێژەی مردنی منداڵانی لەو وڵاتەدا کەم کردۆتەوە و بۆتە مایەی تەمەن درێژی بۆ دانیشتووان بەگشتی، سیستەمی کۆمەڵایەتی–ئابووری ڕێژەی گەلێ نزمتری لە بواری پەروەردە و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و ئابووری لێکەوتۆتەوە لەناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردنشین کە خۆی لە خۆیدا گەلێ لەناوچەکانی ڕۆژاوا دواکەوتووترە، بۆیە دەبینین دەرفەتی کەمتری خوێندەواری و کار دەسکەوتن بۆ کوردەکان بەگشتی و ژنان بەتایبەتی دێتە دەستەوە. هەرچەندە سیستەمی دەوڵەتیی تورکیا توانیویە لە 40 ساڵی ڕابردوودا ڕێژەی مردنی منداڵ لەسەرخۆ کەمترکاتەوە لەناو کورددا، دەرفەتی کەمتر بۆ ژنان ڕەخسێنراوە کە لە شێوازەکانی نەهێشتنی منداڵ بوون سوود وەرگرن، تا بەو جۆرە بتوانن چ ئاستی ژیانی خۆیان باشتر کەن و چ دەرفەتی زۆرتری کار پەیدا کردن بێننە دەست. هەرچەندە ئەوانەی لە ڕووی ئەتنیەوە خۆ بە تورك دادەنێن ڕێژەی منداڵبوونیان گەیاندۆتە ئاستی وڵاتە ئەوروپاییەکان، هاووڵاتیە کوردەکان هەر لەسەر شێوازی وڵاتانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لێ دەخوڕن.

هەمان دیاردە کە بە پەلە خەریکە تورکیا زۆرتر دەکوردێنێ، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و کاریگەر توانی ڕێژەی سپی پێستەکان لە وڵاتێکی وەکو ئەفەریقای باشوور لە (28٪)ەوە لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا بۆ 16٪ داشکێنێ لە 1970 و 10٪ لە ڕۆژی ئەمڕۆدا. بەشێوەیەکی گشتی ئەو ئەوروپاییانەی کە لە (1900)دا سێ یەکی هەموو جیهان بوون، ئێستا تەنها (9٪)ی ژمارەی گشتی دانیشتووانی جیهانن.

بۆ مەبەستی ئەم توێژینەوەیە، نەشونماکردنی دیموگرافی کورد لە تورکیا لەسەر تەرزهەڵدانی گشتیی دیموگرافی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست حیساب کراوە، (واتا بە بەراوردکردنیان لەگەڵ ڕێژەی زۆر نزم و لەسەر خۆی ئەوروپا کە تورکەکان لەسەری دەڕۆن بڕوانە خشتبەندی ژمارە 4 ب) هەر لەم بوارەدا، ڕێژەی نەشونما کردنم لە وڵاتانی سوریا و ئێران و عێراق لە ساڵێکدا کردووە بە بنەما بۆ حیسابکردنی ژمارەی دانیشتووانی بیست ساڵی

ڕابردووی كوردستان. لەمە تەنها دەیەی شەستەكانم بواردوە، كە ڕێژەی دەوڵەتی لە توركیا ژمارەی گشتی كوردانیش دەگرێتەوە، چونكە لە كاتێكدا كە (1950) كاندا كوردەكان لە توركیا خێراتر لە توركەكان زیادەیان كرد، لە دەرەوەی توركیا وانەبوو. بەم جۆرە، ئەمسەرو ئەوسەر، ئامارە دەوڵەتیەكانی توركەكان ڕاست و دروست دەردەچوون.

ئەم پەرەسەندنە دیموگرافیەی كورد ئێستا خەریكە خۆی لە باری جوگرافیشدا دەنوێنێ، بەتایبەنی لە توركیا. زۆربەی مەڵبەندەكانی گوزەران لە توركیا خەریكن بەرەبەرە دەكەونە ڕۆژئاوای ئەو وڵاتە، ئەم ڕاستیيە بۆتە مایەی بكێشكردنی ئاپۆڕایەكی خەڵكی كەم گوزەرانی كورد لە ئەنەدۆڵەوە كە ناوەندی چڕی دیموگرافی كوردە ڕووەو ڕۆژاوا لە چیاكانی زاگرۆسەوە، بۆ چیاكانی تۆرۆس و پۆنتۆس (بڕوانە شارنشینی و ناوەندە شارنشینییەكان). ئەمە ئاوەژوكردنەوەی ئەو كارەیە كە بیزەنتییەكان نزیكەی 1100 ساڵ لەوەبەر دەیانكرد و كوردیان لەناوچەكانی تۆرۆس و پۆنتوس دەردەپەڕاند.

سەرەڕای هەموو ئەو لێلاییەی لە بارەی ژمارەی گشتی كوردانەوە، لەناو هەموو ئامارگیریەكاندا هەیە، باوەڕی گشتی وایە كە ئەمڕۆكە كورد دوای عەرەب و فارس و تورك چوارەم گەورەترین پێكهاتەی ئەتنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی مەزن پێكدێنێ.

زۆربەی زۆری كوردان لەم دەمەدا لە توركیادا جێگیرن (52٪ی گشت كوردان پێكدێنن) ئینجا ئێران بە (25،2٪)ەوە، پاشان عێراق بە (16.8٪)ەوە، دوایی سوریا بە (9،4٪)ەوە و ئینجا یەكیەتی دەوڵەتە سەربەخۆكان بە (1،1)ەوە. تا ساڵی 1975، كوردەكانی عێراق 17،5٪ی هەموو كوردانیان پێكدەهێنا، ئەو بەشە زۆرەی كوردانی عێراق كە پاش ڕووداوەكان لە ئێران بوون بە پەناهەندە لە ژمارەی كوردی عێراق داماڵراون و چوونەتە سەر كوردانی ئێران لە ڕووی ئاماربەندیەوە چونكە لە هەموو لایەنێكەوە لەگەڵ بارودۆخی تازەیاندا گونجان و جێگیر بوون، بەم جۆرە (16،8٪)ەكە ئەو داشكانە كۆنەی دانیشتووانی كوردی عێراق دەردەخا، نەك ئەو زیانە گەورانەی لە (1980)كان و 1991 لێیان كەوت چونكە پۆرتاخی ئەمەی دوایی هێشتا بە باشی دەرنەكەوتوە، بۆیە، بە زۆر مەزەندە ژمارەی گشتی كوردان ئێستا لە عێراقدا لە (12٪)ی گشت كوردان تێناپەڕێ.

خشتبەندی ژمارە (3): تەرزبەندییەکانی دیموگرافی کوردان لە سەدەی بیستەمدا.

ساڵ	توركيا			ئێران			عێراق			سوريا			قەفقاس + ئاسيا ناوەند	٪100 گشتيی گۆڕان	
	گشت	كورد	٪100	گشت	كورد	٪100	گشت	كورد	٪100	گشت	كورد	٪100	كورد	كورد	دەيەی پێشوو
1900	13.3	2.99	22.5	10	1.2	12	2.25	0.61	27	1.75	0.17	10	0.07	5.04	_
1910	14.2	3.15	22.2	11.8	1.35	11.5	2.29	0.64	28	2	0.18	9	0.06	5.38	6.75
1920	13.1	2.85	21.7	10	1.30	13	2.5	0.67	27	2.1	0.18	8.6	0.05	5.05	-6.13
1930	14.4	2.95	20.5	12.1	1.51	12.5	3.0	0.75	25	2.25	0.29	**12.9	0.07	5.57	10.3
1940	17.8	3.39	19.1	13.8	1.66	12	3.8	0.87	23	2.5	0.26	10.4	0.13	6.31	13.29
1950	29	3.97	19	17.5	2.1	12	4.77	1.1	23	3.25	0.32	9.8	0.12	7.61	2.6
1960	27.8	5.25	18.9	22.6	2.71	12	6.5	1.46	22.5	4.43	0.41	9.2	0.16	9.99	31.27
1970	36.0	7.04	19.5	28.7	3.5	12.2	9.8	2.25	23	6.6	0.59	9	0.23	13.61	36.24
1980	46.0	9.78	21.3	39	4.8	12.4	12.1	3.15	*25	9.1	0.83	9.1	0.28	18.84	38.34
1990	56.7	13.65	24.1	55.6	6.6	#12.4	18.8	4.4	*23.5	12.6	1.16	9.2	0.34	26.15	37.21

ژمارەی دانیشتووان بە ملیۆن دانراوە، (ژمارەکان نزیك کراونەتەوە).

تێبینی: لە هەندێ دەوڵەتی وەکو ئێران کە هەر پێنج ساڵ جارێك ئاماری گشتی دەکات، ئەو ژمارانەی کە بۆ دەساڵ دانراون بەرهەمی لێکدانەوەی خۆمن و پشتم بەڕێژەی پەرەسەندنی ساڵانەی دانیشتووان بەستوە.

ژمارەی گشتی ئەو کوردانەی ئێستا (1991) لە عێراق دەژین لە 5،3 ملیۆندایە و بەمە تەنها 21،1٪ی ژمارەی گشتی دانیشتووانی عێراق واتە 6،16 ملیۆن پێکدێنن، (ژمارەی گشتی دانیشتووانی عێراق کە 18،8 ملیۆن بوو لە 1990دا دەبێ 2.6ملیۆنی لێ دەربکرێ بۆ ئەو کوردانەی کە لەوێ دەرپەڕیون و نزیکەی 1.5 ملیۆن کرێکاری وڵاتانی تری عەرەب و شیعە سەرەڕای نزیکەی (0.2) ملیۆن کە بوون بە قوربانی جەنگ).

سەرچاوەکان (سەرباری ئەوانەی کە لە دەقەکەدا ناویان هاتووە):

** ئەمە زیاتر لەبەر ئەوەی پەنابەرێکی زۆری کورد لە ئەنەدۆڵەوە ڕێچکەیان کردووە, لەمانە, نزیکەی (50) هەزاریان لە 15 ساڵی دواییدا ڕوویانکردۆتە لوبنان و ئەردەن و فەلەستین.

* (لە ساڵی 1975)ەوە لە عێراق کوردێکی زۆر بە تۆبزی ڕەهەندەی وڵاتانی دراوسێ, بەتایبەتی ئێران کراون. هەرچەندە زۆربەی ئەمانە دەگەڕێنەوە, بەلام هەندێکیان هەر دەمێننەوە یان بەرەو دەرەوەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست سەرهەڵدەگرن.

ڕێژەی سەدیی کوردان لە دانیشتووانی ئێراندا لەنێوان 1970-1990دا دابەزیوە (چونکە ڕێژەی سروشتیی پەرەسەندن لەوە نزمتر بوە کە دەوڵەت داویەتی) و لەوانەیە ئەو کوردانەشی تێخرابێ کە لەو دەمەدا لە عێراقەوە هاتبوونە ئەودیو و وێ دەچوو جارێکی تر نەگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان.

* (لە ساڵی 1975)ەوە لە عێراق کوردێکی زۆر بە تۆبزی ڕەهەندەی وڵاتانی دراوسێ, بەتایبەتی ئێران کراون. هەرچەندە زۆربەی ئەمانە دەگەڕێنەوە, بەلام هەندێکیان هەر دەمێننەوە یان بەرەو دەرەوەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست سەرهەڵدەگرن.

World Development Report(1986)، Turkey James Spitler&Michael Roof، Detail Statistics on the Urban and Population of Turkey 1950-2000(1982)

ڕووكارەكانی ئایندە

ڕووكارەكانی دواڕۆژی باری دیموگراڤ كوردستان شان بەشانی ڕووكارەكانی دیموگراڤ وڵاتانی سوریا و عێراق و ئێران دەڕۆن و لەگەڵ ڕێژەی پەرەسەندنی ئەوان ڕێ دەكەن لەجیاتی ڕێژەگیری پەرەسەندن لە هەرسێ وڵاتەكەدا (بە دابەشكردنی كۆی هەرسێكیان بەسەر سێدا وەرگێڕ) وەكو ئەوەی بۆ سالانی 1970–1990 بەكارهێنراوە، ژمارەی ناوەندی هەر سێ وڵاتمان بۆ ئەم مەبەستە دەنەزەر گرتوە. بەم جۆرە پەیوەندیی دیموگراڤ ئەوانمان لەگەڵ هی كورددا بە ڕوونی بۆ دەردەكەوێ. هەر بەم جۆرە پەرەسەندنی گشتی دیموگرافیی كورد لە داهاتووی نزیكدا، هاوشان دەردێ لەگەڵ پەرەسەندنی دیموگراڤ سوریا لە ماوەی 1990–2000 و هی عێراق لە ماوەی 2000–2020 و ناوەڕاستی هی عێراق و ئێران لە ماوەی 2020–2050دا. لەبەر ئەوەی وا چاوەڕوان دەكرێ ئێران پەرەسەندنێكی دیموگرافیی گەلێ گەورەتر لە هی دوانەكەی تر دەستگیركا لە 2020 بە نانەوە، ڕەچاوكردنی مەزەندە گیرییەكی مامناوەندی لەنێوان ئێران و عێراقدا ڕێكترە بەكاربهێنرێ، چونكە ئەو ژمارانەی بۆ پەرەسەندنی دیموگراڤ كوردان دراون لە ڕێژە بەولاوە چی ترنین، بۆیە مەسەلەیەكی سروشتییە كە لە هەر ماوەیەكی دیاریكراودا، دانیشتووانی دراوسێی ئەوتۆ هەبن كە ڕێژەی پەرەسەندنیان لە هی كوردان بەرزتر بێ هەروەها هی تریش هەبن كە ڕێژەی پەرەسەندنیان لە هی كوردان نزمتر بێ. خشتبەندی ژمارە (4ب) ئەم بەراوردكاریانە دەردەخا.

جارێكیان (جۆن ماینارد كینەس) لە سایشتێكیدا وتی: "زۆربەی جارەكان ڕووداوە مێژوییەكان بەهۆی گۆڕانی لەسەر خۆی دیموگرافیەوە دێنەكایەوە، بێ ئەوەی لەكاتی ڕوودانیدا هەستیان پێ بكرێ" دەتوانرێ كورد بە باشترین تاقیكەرەوەی ئەم ڕاستییە دابنرێ. ئەگەر تووشی لێقەومانێكی گەورە نەبن، كورد لە ساڵی (2000)دا دەبنە سێیەم گرووپی ئەتنی چڕی دانیشتووان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، پاش ئەوەی جێگەی توركەكان لەم پلەیەدا

دەگرنەوە. جگە لەمە، ئەگەر ئەم ڕووکارە دیموگرافیە بەم نەزمە بڕوا، کەویٚ دەچیٚ هەرواش بیٚ، لە ماوەی دووپشتدا کوردەکان لە خودی تورکیادا جێگەی تورکەکان دەگرنەوە لە چڕپی دانیشتوواندا و دەبنە زۆرینەی ئەتنی و دیسانەوە، وەکو لە سەردەمی حیثیەکاندا تا نەمانی بیزەنتیەکان، چۆن بوو، ئەوها زمانێکی هیندۆئەوروپی (واتە کوردی) دەکەنەوە زمانی سەرەکیی ئەو سەرزەمینە.

ژمارەی گشتی دانیشتووانی کورد بە نزیکەی (1) ملیۆن لە سالێکدا زیاد دەکا، لەوانەشە پاش سالّی (2000) بپەڕیٚ بۆ (1،5) ملیۆن و بەم نەزمە تا دەورووبەری (2020) دەڕوا پاش ئەوە پەرەسەندنی ژمارەی دانیشتووان کزتر دەبیٚ بەلاّم بە شێنەیی تا دەگاتە کەمتر لە (1) ملیۆن لە سالێکدا پاش سالّی (2035)، تا لە سالّی (2045)دا دێتە سەر نیوەی ئەم ژمارەیە. ڕێژەکە لەنێوان سالاّنی 2055–2065دا دەچێتە سفر، چونکە ئەوسا ژمارەی گشتی کوردان دەکەوێتە قۆناغێکی دوور و درێژی لە کزیدانەوە بەهۆی چوونە ناو قۆناغی گەیوی دیموگرافی پاش مودێرنیتییەوە.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتربڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: P. Smith and T. Cuyler Young, "The Force of Numbers: Population Pressure in the Central Zagros 12000-4500 BC," *The Hilly Flanks, Essays on the Prehistory of Southwestern Asia* (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago Press, 1982); B.B. Spooner, ed., *Population Growth: Anthropological Implications* (Cambridge: Harvard University Press, 1972), particularly, P. Smith and T. Young's article, "The Evolution of Early Agriculture and Culture in Greater Mesopotamia: A Trial Model"; P. Smith, "Iran 9000-4000 BC," *Expedition* 13 (1971); J.B. Bridsell, "Some Population Problems Involving Pleistocene Man," *Population Studies: Animal Ecology and Demography, Cold Spring Harbor Symposia in Quantitative Biology* 22 (Cold Spring, Colorado, 1957); T. Cuyler Young, "Population Dynamics and Philosophical Dichotomies," in L.D. Levine and T.C. Young, Jr., eds., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, vol. 7, 1977); Ahmad Sousa, *Atlas of Iraq* (Baghdad, 1953); Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Ludwig Reichert Publisher, 1989); T.F. Aristova, "Poyezdka k Kurdam Zakavka'ya" ("A Visit to the Kurds of Transcaucasia") *Sovetskaya Etnografiya* VI (Moscow,

خشتبەندی 4أ باری دیموگرافی کوردان لە ئێستاو دوای ڕۆژی نزیکدا.

ساڵ	1990			2000			2020			2050		
دەوڵەت	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
تورکیا	56.7	13.7	24.1	65.9	18.7	28.4	87.5	32.3	36.9	105.8	47.0	44.4
ئێران	55.6	6.6	12.4	73.9	9.0	12.6	130.6	16.2	12	192.5	23.1	12.1
عێراق	18.8	4.4	23.5	26.5	6.4	24	44.8	10.9	24.5	26.10	15.0	25
سوریا	12.6	1.3	9.2	17.2	1.6	9.2	28	2.7	9.8	33.7	3.9	11
قەفقاس و ئاسیای ناوەند*		0.3			0.5			0.9			1.1	
گشت	26.3			36.2			63.0			90.2		

1: ژمارە گشتی دانیشتووان. 2: ژمارەی گشتی کوردان. 3: ڕێژەی 100٪ی کوردان

خشتبەندی 4ب ڕێژەی پەرەسەندنی دانیشتووان لە ڕابردوو و ئایندەی نزیکدا.

دەوڵەت	پەرەسەندن لە ڕابردوودا (100٪)			پەرەسەندنی ڕەچاوکراو 100٪		
	1965 – 1973	73- 84	90 - 84	1990- 2000	2000- 2020	2020- 2050
تورکیا	2.5	2.2	1.2	16.2	32.7	2.9
ئێران	3	3.1	3.6	32.9	76.7	47.4
عێراق	3.3	3.6	3.9	41.0	71.8	38.8
سوریا	3.4	3.4	3.8	36.5	62.8	24
کورد	3.5	3.8	3.7	36.5	71.8	43.1

ژمارەی دانیشتووان بە ملیۆن دانراون.

هەموو ژمارەکان نزیك خراونەتەوە

سەرچاوەکان:-

World Population Datasheets(Washington DC, Population Raference Bureau annual report sheet for 1990)

---

* سۆڤییەتی پێشوو.

شارنشینی و مەڵبەندە شارییەکان

پاشماوەی بەپاوەی هەندێ شوێنەوار لە کوردستان باس لە یەکەم هەڵسوکەوتی مرۆڤ دەکەن لەگەڵ شارستان نشینییدا لەم ڕووەوە، کۆنترین مەڵبەند، کە دەکرێ بە شار ناوببرێن نەك بە گوند، لە کوردستاندا دۆزراونەتەوە. کۆنە شارێك لە گوندێك بەوە جیادەکرێتەوە کە کۆمەڵگایەکی پێشکەوتووی لە چەندین چین و پیشەوەر پێکهاتووی ئەوتۆی تێدا نیشتەجێ بێت کە هەر یەکە لە ئەندامانی دەسگیرکردنی جۆرە کاڵایەکی بەکارهێنانی بەدەستەوە بێ و بۆ ئەم مەبەستە سەرزەمینیکی دیاریکراوی بەدەستەوە بێ و پەرەسەندنی ئابووری خۆی لەسەر بنەمای ئەو سەرچاوانەی بەدەستیەوەن بدەمێنێ و خاوەنی هێزێکی وڵات پارێزی چەکداریان میلیشیاتەوار بێ بۆخۆی. لەم دواییانەدا، نوسینیش بۆ یادداشتکردنی سەوداکاریە بازرگانیەکان و پێویستی تر خرانە پاڵ ئەوانە (بڕوانە پێشکەوتنەکانی پێش مێژوو سەرەتاکانی پەیدابوونی تەکنۆلۆجیا).

ئەگەر گشتیان نەبێ، زۆربەی ئەم شارە سەرەتاییانە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیان بەرەو کۆمەڵە گوندەکانی دەوروبەریان ڕادا و ئەمە بوو بەهۆی پەیدابوونی شارە دەوڵەت شارە دەوڵەتەکانیش، بەرەبەرە تەنییانەوە و شارە دەوڵەتەکانی تریان هەڵلووشی، تا قەوارەیەکی ئەوتۆیان لێکەوتەوە، کە دەتوانین پێیان بڵێین شانشین (Kingdoms) و شارە مەزنەکانیان بۆ بوو بە پایتەخت.

ژمارەیەکی زۆری کۆنە شوێنەوارەکان لە کوردستان ئەم پێناسەیەیان پڕ بە پێستەو دەتوانین بڵێین لە سەرەتادا کۆنەشار بوونە. نموونەی هەندێ لەناوە ناودارەکانی ئەم بابەتە چای ئۆێنو (کوردستانی ڕۆژاوا)، چەرموو تەپەگەورە (کوردستانی ناوەند)، گەنج دارا و گۆدین (کوردستانی باشوور)ن کە هەموو بەر لە 5000ی پێش میلاد دروستکراون. گەلێ شوێنەواری شارستانی تەباری تر کە لەوانە نوێترن لە دەشتەکانی کوردستاندا هەن و هی قۆناغی پێش مێژوون (دەوروبەری 3000 پێش میلاد)، و لە هەموویان گرنگتر شوێنەوارەکانی سی گایی و حاجی فیرۆزن.

كە قۆناغی مێژوو هاتە كایەوە، شارنشینی بوو بوو بەشتێكی باو لە كوردستاندا. شارە كوردنشینەكان، ژمارەیەكی كەمیان نەبێ، هەموو لە دانیشتواندا تەنك بوون و هەر یەكەیان نزیكەی دەیەكی دانیشتووانی شارێكی ئێستاكەی ولاتی مێزوپۆتامیای تێدا دەژیا، بەلام بە ژمارە زۆرتر بوون لە هی ئەو ولاتە.

ڕووخسارێكی تری ئەم شارە سەرەتاییانە لە كوردستاندا بە نووسین لەسەر تاشەبەردینەكانی سەردەمی ئاشووریەكان لە سەدەكانی 9 و 7ی پێش میلاددا باس كروان. لە هەموو ئەو شارانەی كە كەوتبوونە بەر ئابلۆوقەو تالانكردنی ئاشووریەكان لە بلندییەكانی كوردستاندا، وەكو دەردەكەوێ چۆرە نەخشەكێشانێكی شارستانی تاكی كورد شێواز بەكارهێنرابێ (بڕوانە بیناسازی و نەخشەسازی شارستانی).

هەندێ شاری كوردنشینی ئەم سەردەمە مێژووی یەكجار دێرینی خۆیان دەبەنەوە سەر ئەو مەلبەندە شارنشینە كۆنانە، بۆ نموونە، هەمەدان و ئەربیل و مەلاتیەی ئەم دەمە، ئەكباتانا و ئەربائیلۆ و (ئەربێلای ناونووسراوە یۆنانی و لاتینیەكان) و مەلیدی (مەلیتینەی ناو نووسراوە یۆنانی و لاتینیەكان)ی ئەو سەردەمەن. زۆربەی ئەم شارانە لە ماوەی 4000 سالی ڕابردوودا ئاوەدان بوونە. ڕاستییەكەی، ئەو وێرانانەی كە نیشاندەری ئەو ئاوەدانیەن هێشتا لەناو جەرگەی هەمەدان و ئەربیل و مەلاتیە و شاە ئاباد و كرماشان هەر بە پێوەن.

زۆربەی شارە كوردنشینەكانی ئەم سەردەمە، دەتوانن مێژووی ڕاست و ڕەوانی خۆیان تەنها تا سەرەتای قۆناغی كلاسیك (سەدەی پێنجەمی پێش میلاد) ببەنەوە كەنگاوەر (كانكوباری دێرین)، دینەوەر (دون)، كرند (كارینا)، سەقز (ساكایەس)، سولەیمانی (شارەزوور)، كەركووك (كەرخو دەبێت سەلوخ)، شەهرەبان (سەتراپ)، دیاربەكر (ئامەد) ئورفە (روها) و ماردین (ماردیس) بەشێكن لەمانە.

كۆتایی قۆناغی كلاسیك و سەرەتای سەدە ناوەندیەكانی مێژوویی كورد بە باشی بەلگەبەند كراون، چونكە لەو سەردەمانەدا شارە كوردنشینەكان چەندین كەرەستەی بەلگەبەندییان تێدا هەبوو (بڕوانە مێژوویی كلاسیك) پاراستنی ئەم كەلەپوورە بەنرخە خۆی لەخۆیدا كارێكی شایستەی ستایشە و دەتوانرێ بە بەرهەمی خەمخواردنێكی باشی شارستانیەت دابنرێ كە بۆتە مایەی پاراستنی لەو سەردەمەدا. لەپال ئەوانەشدا، بەلگەی تر

هەن کە پشتگیری ئەو بۆچوونە دەکەن کە دەڵێ ڕادەی شارنشینی لەو سەردەمەدا لە پەرەسەندندا بوە.

چ سەرچاوە خۆییەکان، چ ئەوانی بێگانە لە چەند جێگا باسی چەندین شاردەکەن کە شازادەکانی ساسانی و هی تر لە کوردستاندا بنیاتیان ناون، لە پاڵ ئەمەشدا نیشانەی زۆری جموجۆڵکردنی خەڵکیش هەن کە بۆ شارنشینی ڕوویان کردۆتە ئەو شارانە، چ لەناوچەکانی دەوروبەریان چ لە شوێنی دوورەوە. کەرکووك نموونەیەکی ڕێك و پڕ بە پێستە بۆ ئەم باسە (بڕوانە ڕەهەندەکردن و بەزۆر جێگیرکردن).

سروشتی شارستانیەت تەباری نیسبەتەن بەهێزی کۆمەڵگای کوردەواری بە باشی لە چاخەکانی سەرەتای ناوەند و ئیسلامەتیشدا هەر بەردەوام و کاریگەر بوو، هەرچەندە لە دەوروبەری سەدەی دوانزەیەمدا تا ڕادەیەك خاو بوەوە، ئەم بارە نوێیە هاوکات بوو لەگەڵ هێرش هێنانی کۆچەرە تورکەکان بۆ ناو وڵاتەکە و لەوێوە ملنانیان بەرەو ڕۆژاوا زەمین. گۆڕانی خێرای ئابووری کوردەواری بۆ ئابووریەکی کۆچەریانەی لاواز و کەم دەرەتان لە سەرەتای سەدەی شانزەیەمەوە، هەروەها بەرپابوونی شەڕ و شۆڕی دوا بەدوای یەك، ڕەهەندەکردن، و چۆڵکردنی مەڵبەندە دێهاتیەکان گشت پێکەوە شارە کوردنشینەکانیان کردە دوورگەی لێکبڕاو و شارەقەڵاو قەڵایچەی سەخت لەناو دەرو دراوسێیەکی مەڕوماڵات لەوەڕێنی دژە شارنشینی چڕ و بەرفراواندا. جگە لەمە لە کارکەوتن و کۆتایی هاتنی بازرگانیی ڕۆژهەڵات – ڕۆژاوا بە کاروانەڕێیە مەزنەکانی کوردستاندا بەهۆی شەڕ و شۆڕی نەبڕاوە و ڕووکردنە بازرگانیی دەریایی بە دەریاکانی باشووردا، سفرەی بەرەکەتی لە مەڵبەندە شاریە کەونارا و دێرین و پڕ کارەکانی کوردستان لوول دا.

قەڵا و قەڵایچە ڕوختە و جوان و بەدیمەنەکانی باکوورو ڕۆژاوای کوردستان، وەکو پاڵەوانی بەهێز و بۆشناخ بەسەر لووتکەی چیا و بڵندایییەکانەوە قووت بوو بوونەوە. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئێستا ئەمانە بنکەی پێشەوەی پاڕاستن، یان ماڵ و هێلینی سەرەك هۆزە زەبەردەستەکانی کوردن، بەڵام ئەوەش بە بای گوێی بینەردا دەدەن کە سەردەمانێك شار و بازێڕی هەرە پڕو چڕی کوردنشین بوونە، دوایی بەرەبەرە کراون بە مەڵبەندی سوپاسروشتی دوور لە شێوە و شێوازی شارنشینان. هەرچەند بچووك بوون لە قەوارەدا، بەڵام خنجیلە بوون

لە دیمەندا و لە چەند هەزار کەسێك و چەند ماڵباتێکی ئەریستۆکرات بەولاوە کەسی تریان بۆ بەخۆوە نەدەگیراو لە سێبەری ئەم ماڵباتە ئەریستۆکراتانەدا ناسکترین جۆری هونەر و فەرهەنگ چەکەرەیان دەردەکردو دەگەشانەوە. هەموو بەهرەیەکی بریسکەدار لە ژیانی فەرهەنگیی سەرەتای چاخە نوێیەکانی کورداندا، لەناو ئەم شارە قەڵاشێوانەدا گوزەرانێکی پشت ئەستوور و دەستەبەرکراوای دەست دەکەوت و دەیتوانی بە باشی فـووی گەشانەوە بە بەهرەو تواناکانی خۆیدا بکاو دایانبەستێ نموونەی بەرچاوی ئەم بەهرەدارانە، مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی بە ناوو دەنگن (بڕوانە وێژە).

مەڵبەندەکانی شارستانی کوردستان، تازە تازە وا خەریکن تۆزی نزیکەی (800) ساڵ سەرەنگرێی و دواکەوتنی یەکبین لە خۆیان دەتەکێنن. دەتوانین بڵێین لە (1950)کانەوە، ژیانی شارستانی بەرەبەرە کەوتۆتەوە وەرگرتنەوەی تین و بایەخەکەی جارانی.

ئێستا یەك شاری کوردنشین هەیە کە ژمارەی دانیشتووانی خۆی بدا لە یەك ملیۆن کەس ئەویش (کرمانشاه/ کەرمانشاه /کرمانشان)ە دوو شاریش هەن کە خۆیان بدەن لە نزیکەی نیو ملیۆن (دیاربەکیر/ دیاربەکر و کێرکووك/ کەرکووك)، چواریش کە ژمارەی دانیشتووانیان لەنێوان چارەکە ملیۆنێك و نیو ملیۆندا (مەلاتیە، ئورفە/ شانلی ئورفە، ئەربیل/ هەولێر، سولەیمانیە/ سلێمانی و هەمەدان) و 18 شاریش لە 100000–250000 کەس (تونجەلی/ دیرسم/ دەرسیم، بینگۆل چاپاغچور، مووش، ئاگری/ قەرەکوسە/ کوسە، سەنەندەج سنە، مەهاباد/ ساوج بولاخ/ سابلاخ، شاه ئاباد/ هارون ئاباد/ ئیسلام ئاباد/ شائاباد، خانەقین، ماردین، ئادیەمان، ئەردەهان، ئێلازیغ/ خەرپووت، ئەرزنجان ئەرزنگان، غازی ئەنتێپ/ ئەنتێپ، دوهۆك/ دەهوك، کفری قوچان قۆچان و پولاتلی) ناوی باوی هەر شارە، چەند ناوی تری لە پەنادا هەیە، ناوە کوردیە ڕەسەنەکە ئەوەیە کە بەپیتی جیاواز نووسراوە، (بڕوانە نەخشەی ژمارە 35و 36).

بەهەمان شێوەی پەروەردە، شارنشینیش نیشاندەرێکی باشە بۆ دەرخستنی تێکەڵاوبوون یان کێشانەوەی کوردان لە چوارچێوەی ژیانی نیشتمانی و مەودای دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتانەی تێیاندا دەژین مرۆڤ ئەگەر ئامارگریەکانی دەوڵەت لەسەر پەروەردە و شارنشینی بەکاربێنێ و لێکیان بداتەوە دەگاتە هەندێ سەرەنجامی سرنجکێش. ئەم ئامارگیریانە بە توندی دووقـۆڵی

ڕاستە و خـۆی نێـوان ڕێـژەی خوێنـدەواری و شارنیـشنی دەردەخـەن، لـە کاتێکـدا ڕێـژەی خوێندەواری خۆی ڕاستەوخۆ هاوبەندە لەگەڵ ئاسـتی بـەکارهێنانی زمـانی کـوردی لـە بـواری پەروەردەدا (بڕوانە پەروەردە و ئاوێتە بوون و تێکدا توانـەوە) تـەنها لـە عێـراق و ناوچـەکانی سەر بە یەکێتی سۆڤیەتی بەرێ کوردان لەو دەسکەوتە پەروەردەییە سوودمەند بوونە، و هـەر لەوێش بەرزترین ڕادەی شارنشینی لەناو کورداندا خۆی دەنـوێنێ لـە کاتێکـدا، لـە تورکیـا کـە کوردان کزترین مافی ئەتنیکی و فەرهـەنگی و زمانییـان هەیـە و نیـە و دەکەونـە بـەر توندترین شاڵاوی تواندنـەوە، لـە ڕووی شارنـشینیەوە هەرێمـە کوردنـشینەکان و کوردەکـان بەشـێوەی گشتی لە هەموو هەرێمـەکانی دیکـە کـز و لاواز تـرن و تەنانـەت خـۆ نـادەن لـە نیـوەی ڕادەی نیـشتمانی وڵاتەکـەش. لـە ئێـران ئامـاری سـاڵی 1986 وای نیـشاندا کـە ڕێـژەی نیـشتمانی شارنشینی خۆی دەدا لە 54،2٪. ئەم ڕێژەیە لە هەرێمەکانی ئازربایجانی ڕۆژاوا، کوردسـتان، کرمانـشاهان و ئـیلام یـەك لـە دوای یـەك خـۆی دەدا لـە 45.8٪، 39.62٪، 56،28٪ و 40،80٪ی کـۆی گـشتی دانیـشتووان، هەرچـەندە ژمارەکـان لـە ڕووی وردبیـیـەوە زۆر جێـی متمانە نین. ئەگـەر دانیـشتووانی دور شـاری گـەورەی کرماشـان و ئورمیـە بـە لێکـدراوای لـەم ژمارانە دەرکەین، چونکە ناکرێ بە بەڵگەی شارستانی کوردان دابنرێن بە تەنهایی، ئەوا ڕێـژەی سەد لەسەدی ئازەربایجـانی ڕۆژاوا و کرمانشاهان دادەشـکێ بـۆ 32٪و 36٪و بەمـە هەرێمـە کوردنشینەکان دەبنە کەمترین شارنشین بووی هـەر (24) هەرێمەکـەی تـری ئێـران. هـەرێمی کوهگیلۆیەی پڕ دانیشتووانی پـەز لـە وەڕینیـان لێدەرچـێ، تەنانـەت هـەرێمێکی دووردەسـتی چەپی وەکو پلوچستانیش زیاتر لە کوردستان شارنشینتر دەردەچێ.

دوو هـەرێمی هەمـەدان و لوڕسـتانیش کـە دراوسـێی کوردسـتانن و دانیـشتووانێکی زۆری کوردنشینیان تێدایە، ئـەوانیش بـە ڕێـژەی 37،1٪و 46،6٪ ڕادەیـەکی نزمـی شارنـشینیان بەردەکەوێ.

بە پێچەوانەی پەروەردە و خوێندەوارییەوە، پەیوەندیەکی دووقـۆڵی ئـەوتۆ بـەهێز لـەنێوان ئاوێتەبوونی ئابووری کوردستان لەناو دەوڵەتە ناوخۆییەکان و ڕادەی شارنشین بوونی کورداندا بەدی ناکرێ. بۆ نموونە، لە ئێران هەرچەندە ئاوێتەبوونی ئابووری لـە هەرێمـە کوردنـشینەکان بەهێزترە کەچی کوردانی ئێران و هەرێمەکانیان هێشتا لە هـەموو کەمینـە و هەرێمـەکانی تـری

ئێران لە ڕووی شارنشینیەوە كزترن.

بەشێوەكی گشتی، كوردان لە هەموو گرووپە ئەتنییەكانی تری ئێران و سوریا و توركیـا لـە ڕووی شارنشینیەوە كزترن، و لە عێراقدا تۆزێك لە ڕێژەی گشت وڵات لە خوارترەوەن.

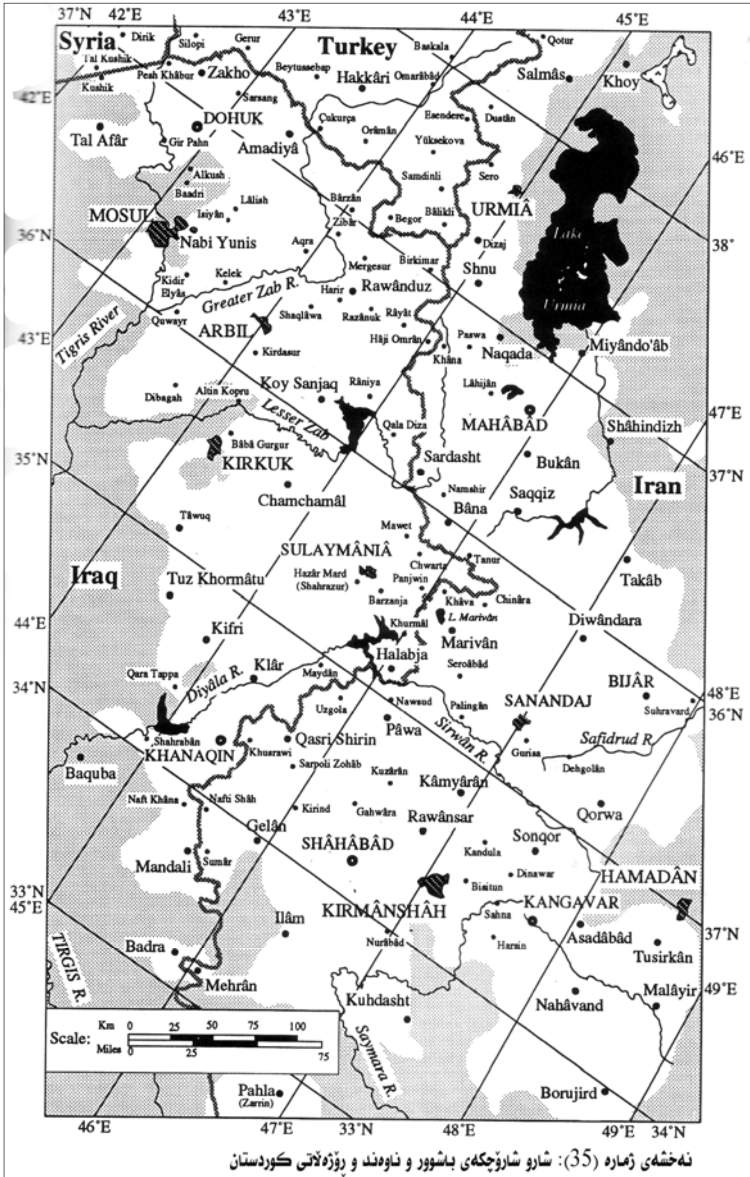

نەخشەی ژمارە (35): شارو شارۆچكەی باشوور و ناوەند و ڕۆژهەڵاتی كوردستان

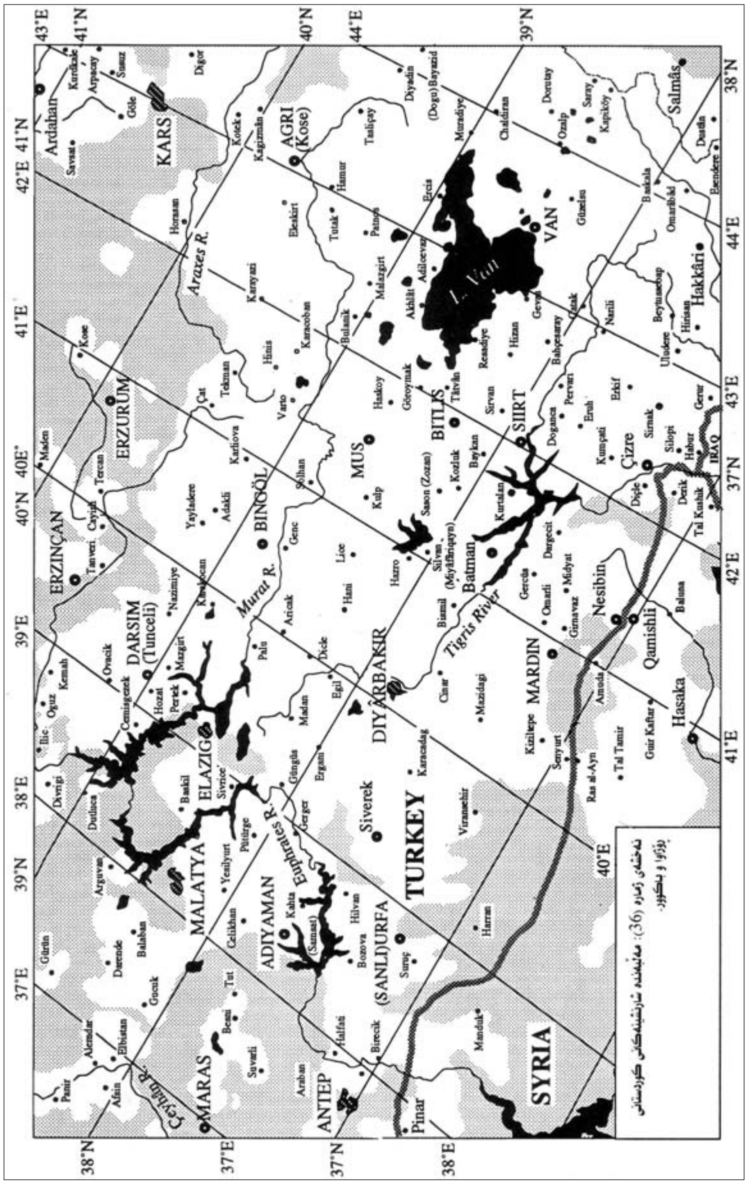

نەخشەی ژمارە (36): مەڵبەندە شارنشینەکانی کوردستانی ڕۆژاوا و باکوور.

لە كاتێكدا كە شارە كوردنشینەكان تا دێن پان و پۆرتر دەبن، هەرچەند لەسەر خۆ و بە شێنەییش بێ، سەدەها گوند و شارۆچكەی كوردنشین لە عێراق لە شەڕوشۆڕ و ململانێ جۆراوجۆرەكاندا خاپوور كراون. ئەمە لە ئێرانیش بەشێوەیەكی جیاوازتر لە (17) ساڵی ڕابردوودا كراوەو زۆربەی دانیشتووانی ئەو ئاوایی و شارۆچكانە بە زۆر ڕەهەندەی شارەكان كراون، بەڵام لە عێراقدا بۆ دەرەوەی كوردستان ئاوارە كراون.

كوردستانی عێراق لەگەڵ گەلێ بەشی بەرامبەری لە كوردستانی ئێران بەشێوەیەكی كارەساتاوی بەر ئاكامەكانی ئەم بارەگرانە كەوتوون. شەپۆلی یەك لەدوای یەكی ئاوارەی كورد كە لە عێراقەوە بەرەو ئێران هەڵقوڵاون، بوونەتە مایەی بارگرانیەكی یەكجار گەورەی بەشەری بۆ شارە كوردنشینەكانی كوردستانی ئێران، سەرباری ئەو گوندنشینە كوردانەی سەر سنوور كە لە دەست دەرەنجامە مەینەتبارەكانی شەڕی ئێران و عێراقی ساڵی 1980 ڕەهەندەی شارەكانی ئێران بوونە. بەگوێرەی ئامارە دەوڵەتیەكانی ئێران 267000 كوردی عێراق لە ساڵی (1988)ەوە تەنها بۆ كرماشان هاتوون و بەمە ژمارەی دانیشتووانی شارەكەیان گەیاندۆتە نزیكەی یەك ملیۆن كەس. لە ئامارگیریەكانی دانیشتوواندا، دەوڵەتی ئێران پەنابەرەكان بە بەشێك لە دانیشتووانی وڵاتی خۆی دانانێ، لەبەر ئەمە گەلێ شاری كوردنشینی ئێران، لە ڕووی بەڵگە ڕەسمیەكانەوە، ژمارەی دانیشتوانیان كەمترە لەوەی كە هەیانە، بۆ نموونە، شارەكانی سەردەشت، بانە، مەریوان، پاوە و بۆكان، بە گوێرەی بەڵگە دەوڵەتیەكان تەنها نیوەیان سێیەكی دانیشتووانی ڕاستەقینەیان تۆمار كراون. بەهەرحاڵ زۆر بە ئاسانی دەتوانرێ ژمارەی ڕاستەقینەی دانیشتووانی ئەم شارانە دەربخرێ، چونكە ئامارە ڕەسمیەكانی دەوڵەت هەم دانیشتووانی شارەكەو هەم ژمارەی ئاوارەكانیان باش دەستنیشان كردووە.

ئەو هەرێمانەی كوردستان كەوان لەناو سوریا و توركیا و یەكێتی سۆڤیەتدا،كەمتریان لەم ڕووتێكردنە بەركەوتوە بۆیە سیمای شارەكانیان لە ڕووی چڕ بوونەوە زۆر نەگۆڕاون.

پەرەسەندنی دیموگرافیی كورد لەو شارانەی توركیادا كە دەكەونە دەورووبەری كوردستان و دوورتریش بەرەبەرە دەبنە مایەی گۆڕانی پێكهاتەی ئەتنی ئەو شارانە. بۆ نموونە، هەموو ئەو شارانەی دەكەونە دەوری زنجیرە چیای تۆرۆس هەر لە ئەرزنجان و ئەلازیگەوە بگرە تا

دەگەیتە مەلاتیە و عێنتاب و مەراش، ئێستا یان بە زۆربە کوردنشینن یان لە کۆتایی ئەم دەیەیەدا وایان لێ دێ، ئەم شارانە کاروانسەرای یەکەمن لەو هەڵپەی ڕووەو ڕۆژاوا جمینە ئابووریەی کوردان کە ئێستا وا لە پۆپەی جۆشاندا (بڕوانە کۆچکردنی سەردەم و دەربەدەری) ئەوانەی لەم جمینەدا لەو شارانە دەگیرسێنەوە دەچنە سەر بەشی کورد لە پێکهاتەی ئەتنی ئەو شارانەدا، ئەم شارانەی ڕۆژەلاتی زنجیرە چیاکانی تۆرۆس لەبەر ئەوەی لەسەر لێواری "ڕۆژەلاتی دڕندەن" بەرەبەرە دانیشتووانە تورک نەژادەکانیان دادەماڵرێن بێ ئەوەی لەجیاتی ئەوان خەڵکی نوێی تورک جێیان بگرێتەوە، بۆیە بە پەلە ئەم شارانە دەچنە ڕیزی شارە کوردنشینەکانەوە. هەر ئەم هۆکارە خۆی وایکردووە لەوانەبێ شارێکی پڕ دانیشتووانی وەکو دیاربەکر بە زوویی لە گەورە شاریی کوردنشین لە ئەنەدۆڵدا بکەوێ، و لەم بوارەدا مەلاتیە یان عەنتاب، کە خەریکی بە پەلەپەل دەهاوێژن و بەرین دەبنەوە گۆی گەورە شاری لێ ببەنەوە.

لە قوولایی هەرە ژوورووی باکوور، لە کاتێکدا شاری بچوکتری وەکو ئەردەهان، ئارپاچای و گوێل بە پێکهاتەی ئەتنی کوردنشینن، شارێکی گەورە و ستراتیژی وەکو قارس ئێستا بە نزیکەی (300) هەزار کەس دانیشتووانەوە لە قوولایی ڕۆژەلاتدا بۆتە بنکەی هەرە پێشەوەی ناکوردی تورکیای ڕۆژاوایی. شارەکە ئێستا تازە وا خەریکە ئاشنایی لەگەڵ گرانایی شەپۆلی کۆچەرە کوردە لە کارگەرەکاندا پەیدا دەکات، لە کاتێکدا ئاوایی و دێهاتی دەوروبەری شارەکە، زۆربەی هەرە زۆریان کوردنشینن.

لەوێش دوورتر، کوردان، بە ئاپۆڕایەکی چڕەوە، لیسیان لە چەندین گەورە شاری تورکی وەکو ئەدەنە، ئەنقەرە و ئەستەمووڵ داوە. لەو شارانەدا یانەو خانەی نەتەوەیی چاك و مەجلیس گەرمیان بۆخۆیان پێکهێناوە، بەڕادەیەك شاری ئەستەمووڵ کە شارێکی جیهانی سیمایە، لە هەموو شارەکانی تری تورکیا، بە شارەکانی کوردستان خۆشیەوە، زیاتر کوردی گرتۆتە خۆی.

هەمان دیاردەی کۆچکردن کە تورکیا بەخۆیەوە دەبینێ، بە گورجی وا کەنە لە پێکهاتەی ئەتنیکی شاری وەکو هەمەدان و کرماشان، هەروەها چەند شاری تری ئێران دەکا وەکو ئورمیەو شاە ئاباد و کەنگاوەر کە جاران تێیاندا کورد لە کەمایەتیەك بەولاوە چیتر نەبوون (بڕوانە کەمایەتیە ئەتنیکیەکان لە کوردستاندا).

لە بەرامبـەردا، شـاری كـەركووك دووچـاری وەزعێكـی بـە تـەواوی پێـچەوانەی ئـەو شـار و شوێنانە بوە كە باسمان كردن، مەسـەلەكە جێـی سـرنجە، كـەركووك كـە ناوەنـدی سـەنعەتی نەوتی عێراقە، ئێستاكانە بۆتە مەڵبەندی زۆرینەیـەكی عـەرەب، لـە كاتێكـدا پێكهاتـەی ئـەتنی شارەكە هەمیشە تێكەڵە بوە.

گەشانەوەی شارەكە لە ڕووی ئابوورییەوە لە نیوەی سەدەی ڕابردوودا، دەبوو بیكردایە بـە گەورەترین ناوەندی شارنشینی كورد بە گشتی، بەڵام دەستێوەردانی دەوڵەت بـۆ بەندوبەسـت دروستكردن لەبەردەم بە كوردبوونی شارەكەدا، نەیهێشتوە سیمای سروشتی كوردانەی خـۆی وەربگرێ. دیارە ئەو باری ئەتنییـەی ئێـستا لـە شـارەكەدا بـاوە دەرەنجـامێكی ڕاسـتەوخۆی ئەوەیە كە شارەكە بوەتە مەڵبەنـدێكی ئـابووری ئەوەنـدە بـە توانـا، كـە ئـاپۆڕای خـەڵكی لـە كارگەڕی هەموو عێراقیی بۆلای خۆی بكێش كردووە.

هەمان بارودۆخ لە شارە نەوتـدارەكانی ئێـران، وەكـو ئـەهواز و ماهـشەهر و ئابـادان جێـی سەرنجن، لەم هەموو كون و قوژبنێكی وڵاتەكەوە هاتوو، بە كوردیشەوە، ماش و برنج بووە.

لەم لاشەوە، مووسڵ كـە پـاش بەغـدا گـەورەترین شـاری عێراقـە، وا خەریكـە بـە دەسـت سەرتێكردنی یەكبینی كوردانی لە دەست شەڕی كوردستان دەرپەڕی و نقەنقی پێ كەوتوە... وەكو ئەزانین، شارەكە لە سێ لاوە بە دانیشتووانی كورد دەورەدراوە، ناوچەی نەبی یونسیش (نەینـەوای دێـرین)، كـە دەكەوێتـە بـەری ڕۆژهەڵاتـی ڕووبـاری دیجلـەوە بـەر لـە داهـاتنی ئـەم سـەدەیەوە زۆرینەیـەكی تـەواوی كـوردی تێـدا جـێ نـشینە. لەبـەر ئـەوەی عەرەبـەكانی دەوروبەری شارەكە ئەوەندە لە ژمارەدا چڕوپڕ نین و شـارەكە خۆشـی لـە ڕووی ئابووریـەوە هی ئەوە نیە كە عەرەبی شوێنە دوور دەستەكان بكێش بكا، ئـەو پـان و پۆڕبوونـەی شـارەكە ئێستا وا بە خۆیەوە دەبینێ، تەنها هی ئەوەیە كوردەكانی دەوروبەری تێی هەڵدەقولێن، كـە زۆربـەیان بـریتین لـەو خەڵكـەی لـە دەسـت شـەڕی بـێ ئامـانجی دوو دەهـەی ڕابـردوو لـە دەوروبەرەوە هەڵاتوون، یا خۆ ئەوانەی كە لە ئاكامی ئەم شەڕەدا ماڵ و موڵك و ئاواییان وێران بوەو بـێ جـێ و ڕێ ماونەتـەوە. هـیچ گومـان لەوەدانیـە كـە هـەر وەكـو عێنتـاب و مەڵاتیـە و كرماشان، مووسڵیش كە ئێستاكانە. یان پاش دە ساڵی تر دەبێ بەشارێكی زۆرینە كـورد، وای لێدێ كە جێگەی هەولێر بگرێتەوە، وەكو گەورەترین شاری زۆربـە كوردنـشینی وڵاتـی عێـراق.

مووسڵیش، وەکو عێنتاب و مە لاتیە و کرماشان، وەکو شارێکی فرە – ئەتنی دەمێنێتەوە و هەمیشە سیمایەکی جیهانی زۆر جیا لە سیمای شارە کوردنشینەکانی ناوجەرگەی چیاکان دەبەخشێ. لەوانەیە ئەمانە لە دوارۆژدا ببنە کوردەشاری سەرەکی، بەو هەڵپەو جۆشەی بۆ پەیداکردنی شارستانیەت دەیەن.

بۆیە دوارۆژێکی گەورەو گەشی پێشکەوتن و پەرەسەندنیان لەبەردەمدایە.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:–

Further Readings and Bibliography: Special note must be made of Gwyn Williams, *Eastern Turkey: A Guide and History* (London: Faber & Faber, 1972), for the historical background and current conditions of cities in western and northern Kurdistan in Anatolia. Also A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford, 1937); Evliyâ Chelebi, *Siyâhatnâma: Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa*, 3 vols., trans. Joseph von Hammer (London, 1834-50); *The Population and Household Census, 1986* (Teheran: Iranian Census Bureau, 1987), "the secret edition"; William M. Masters, "Rowanduz: A Kurdish Administrative and Mercantile Center," unpublished doctoral dissertation (Ann Arbor: University of Michigan, 1953); R.H. Dyson, "The Death of a City (Hasanlu)," *Expedition* 2.3 (1960); R.H. Dyson, "Hasanlu and Early Iran," *Archaeology* 13 (1960); R.H. Dyson, "Excavating the Mannaean Citadel of Hasanlu...," *Illustrated London News* (September 9, 1961). An excellent resource on the Iranian Kurds, remains A. Razmara, ed., *Geographical Dictionary of Iran*, 10 vols. (Teheran: The Iranian Armed Forces Geographical Bureau, 1949-51). The text is in Persian, and still in print.

كەمایەتیە نەتەوەیی یەكانی كوردستان

لە سەردەمیكی زۆر دێرینەوە، چەند كەمینەی نەتـەوەیی غـەیرە كـورد لـەناو كوردسـتاندا ژیاون (نەخشەی ژمارە 37) هەنـدێكیان، وەكـو ئاشـووریەكان و قەرەپاپاغـەكان ئـەو پارچـە زەویـەی لەسـەری دەژیـن لـەناو خـاكی كوردسـتاندا بـە كۆنـە سـەرزەمینی خۆیـان دادەنـێن، هەندێكی تریان وەكو تورك، فـارس، عـەرەب، توركمـەن (توركومـان) و ئەرمـەنییش لەلایـەكی ترەوە، ولاتی سەرەكیی خۆیان لە دەرەوەی كوردستان هەیە.

كوردۆپێێڤ سالّی 1957، ژمارەی گشتی ئەو كەمایەتیانەی لەناو خاكی كوردستاندا دەژین بە نزیكەی چواریەكی دانیشتووانی ولاتەكە مەزەندە كـردووە. سـالّی (1980) وانلـی ژمـارەی كەمایەتیەكانی كوردستانی عێراقی بە (6،8٪)ی ژمارەی گـشتی ولاتـەكـە دانـاوە و كـە گوایـە نیوەیان، واتە (130000)یان توركمـانن (Challiand1980). بـە هـەرحالّ زۆر گرانـە بـەلّكو لـە كردنیش نایەت، بتوانرێ ئامارێكی دەقاو دەق و رێكی كەمینەكانی كوردستان دەربكرێ.

هەرچۆنێك بێ، مەسەلەیەكی دیار و ئاشكرایە كە ژمارەی ئەو غـەیرە كوردانـەی ئێـستا لـە كوردستاندا دەژین گەلێ لەهی سەدەیەك لەمەوبەر كەمترە. لەو سـەردەمەدا ژمارەیـەكی زۆری ئەرمەنی و ئاشووری و تورك و توركمەن و عەرەب و ئازەری لە چوارچێوەی خاكی كوردستاندا نیشتەجێ بوون، بەلاّم جەنگی یەكەمی جیهانی ئەم رایەلّەی بە تـەواوی تێكـدا لـە (1925)دا، هەموو ئەرمەنیەكان یان كوژرا بوون، یان هـەلاّتبوون و تەنانـەت لـە كۆمەلّگەیـەكی (10000) كەسی لەولاوە ئاسەواریان لە ولاّتەكەدا نەمابوو، لە كاتێكدا لـە سـەرەتای سـەدەدا، ژمارەیـان خۆی دەدا لە نزیكەی نیوملیۆن كەس. ئاشووریەكان (كە ناوێكی تازە و نادروستە میـسیونێرە رۆژاواییەكان بۆ مەسیحیە نەستۆریەكانی ناوچەكە دایان تاشیوەو ئەوان نەتەوەیـەكی دێـرین و بەشێوەی سەرەكی ئارامی زمانن) سەردەمێك بەشێوەیەكی چڕو پڕتر لە كوردستاندا، هـەر لـە دەورووبەری مووسلّەوە بیگرە تا گەیـشتە كـەنارەكانی گۆلی وان و ورمـێ نیـشتەجێ بـوون و دوایی، پاش قەتلّوعامەكانی دوا دوای سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتایی سـەدەی بیـستەم ناچـار هەلاّتن و سەری خۆیان هەلگرت. ئەوان ئێستا لـە لێوارەكـانی كوردسـتان، نزیكـی سـەلماس و ورمێ لە ئێران و نزیكی دهۆك و هەولێر و مووسلّ لە عێراق و و قامیـشلوو مـاردین و سـێرت لـە سوریا و توركیا دەژین. ئێستا لەوانەیە ژمارەیان لەناو كوردستاندا خـۆی بـدا لـە (250000) كەس.

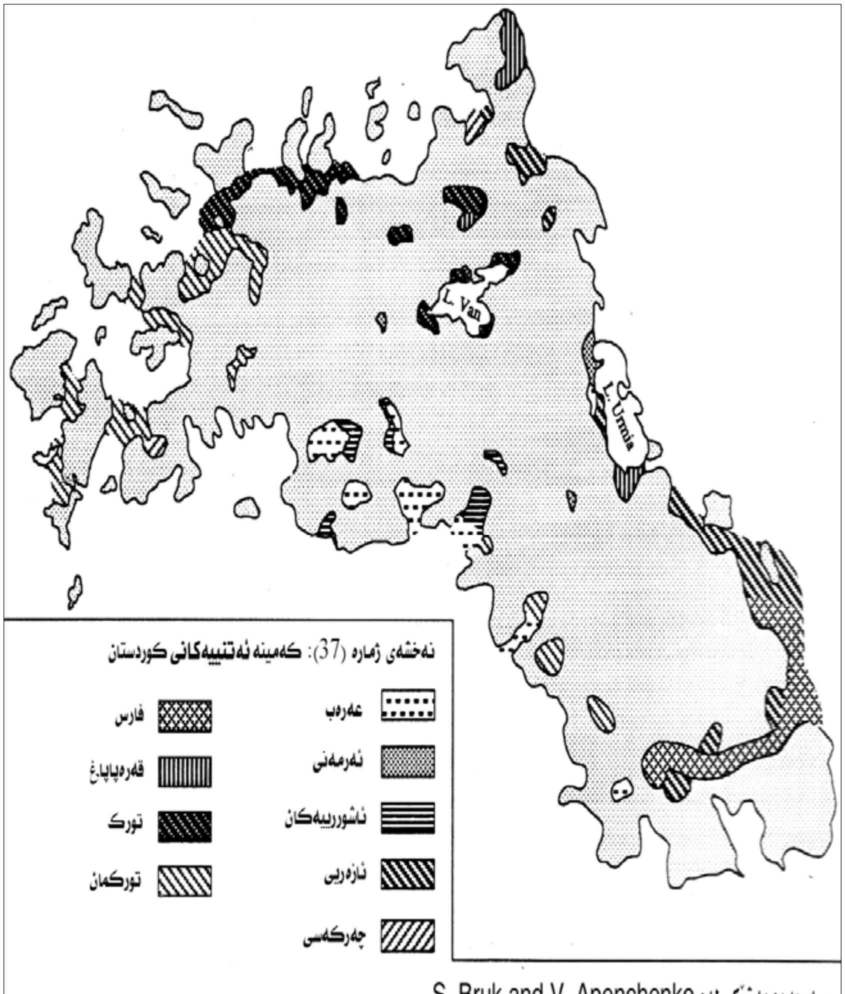

نەخشەی ژمارە (37): کەمینە ئەتنییەکانی کوردستان

سەرچاوە: بەشێکی لە: S. Bruk and V. Apenchenko
Atlas Narodov Mira (Moscow: Akademii Nauk,1964) وەرگیراوە.

ئەوەندەی پەیوەندی بە جوولەکەکانەوە هەیە، زۆر ئاسان نیە بڕیار بدرێ ئایا دەکرێ جوولەکە کوردەکان بە کەمایەتیەکی نەتەوەیی دانێین یان ئەوانیش هەر وەکو (عەلەوی یان یەزیدیە کوردەکان بە کەمینەیەکی ئاینی بدەینە قەڵەم، چونکە ئەوان لە ڕووی فەرهەنگییەوە زیاتر بە پارێزەوە خۆیان بە کورد داناوە، لە کوردە غەیرە جوولەکەکان. بە هەرحاڵ، ئەوان ئێستا زۆرتر لە شارەکانی کوردستانی ئێران، وەکو سەنەندەج، کرماشان، سەحنە و هەمەدان نیشتەجێن، هەر چی ئەو کۆمەڵگە چڕە جوولەکە کوردەی عێراقە کە لە کەرکووکەوە بگرە بۆ هەولێر و زاخۆ نیشتەجێبوون لە (لە پەنجاو شەستەکان)دا لەژێر فشاری دەوڵەتی بەغدادا بۆ ئیسرائیل باریان کرد.

زۆربەی ئەو تورکانەی لە باکوور و ڕۆژاوای کوردستان دەژیان، لە (1960)ەکانەوە وڵاتەکەیان بەجێ هێشتووە، لەبەر ئەوەی خۆیان بەرۆڵەی نەتەوەی باڵادەست دەزانی، هیچ هۆیەکیان نەبوو لە دوا کەوتووترین هەرێمی کۆماری تورکیادا و لەناو گەمارۆی نەیارانەی خەڵکەکەی و لە بەر چنگی چالاکی گەریلایی پڕ جۆش و تەراتێنی سوپا و ئاکامی دەستەو یەخەی گەریلا و خەڵك لەلایەك و دەوڵەت و سوپا لەلایەکی ترەوە بمێننەوە. زۆر شاری کوردنشینی باکوور و ڕۆژاوا، کە سەردەمێك لە ئاوارەی تورك زمانی بەڵقانەکان جمەیان دەهات، بەرەبەرە دەستی بەڕێخستنیان بەرەو ڕۆژاوا و دەرەوەی خاکی کوردستان بۆ ئەم میوانانە ڕاوەشاند، پرۆسەکەش ئێستاش لەسەرخۆ بەردەوامە. ئەمانە لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانییدا لە کوردستان جێگیر بوو بوون و لەسەرزەمینانەدا دایان کوتابوو کە ئەرمەنیەکان، چ کۆچەریان چ وەرزێڕیان، بەجێیان هێشتبوو، ئێستا ژمارەی ڕۆژ بەڕۆژ لە کزیدەری ئەم تورکانە کە لە کوردستاندا وەکو کەمینە دەژین لەوانەیە لەنێوان (2،5) ملیۆن کەسدا بێ.

ئازەریەکان، بەتایبەتی قەرەپاپاغەکان، لەم دواییەدا نێوانیان لەگەڵ کوردەکاندا تێکچوو. ئەمانە، کە شیعەی تورك زمانن، لە سێ پەڵە زەوی کوردستاندا، واتە لە ڕۆژهەڵاتی ئەردەهان و باشووری ڕۆژاوای ئاگری لە تورکیا و لەناوو دەورووبەری نەغەدە لە ئێران دەژین. بەڵام پەڵەی هەرە گەورەیان لە ئێرانە. قەرە پاپاغەکان، لە ئاکامی داگیرکردنی قەفقاسیا لەلایەن ڕووسەکانەوە لە سەدەی نۆزدەیەمدا، لەوێوە هاتوونەتە ناو ئێرانەوە و لە هەرێمی سولدوزی

باشووری گۆلی ورمێ نیشتەجێ بوونە، مەڵبەندی ئێستایان شاری نەغەدەیە لەنێوان مەهاباد و شنۆدا (نزیك شوێنەوارە وێرانەکانی مانیەکان لە حەسەنلو). هەرچەندە تازە هاتبوون، بەڵام کوردەکانیان لەو شوێنانە هەڵقەندوو لە جێیان دایانکوتا. لەگەڵ دارمانی پادشاییەتی لە ئێران لە ساڵی 1979 و کۆتایی هاتنی داگیرکردنی سوپایی هەرێمەکە شەڕێکی گەرم لەنێوان کوردەکان و قەرەپاپاغەکاندا قەوما لەسەر هەرێمی سولدوز و شاری نەغەدە، و تا ئێستاش مەسەلەکە نەبڕاوەتەوە و پێکدا پڕژانی جار ناجارە هەر ڕوودەدا. ژمارەی لە ڕاستی نزیکی ئەم قەرەپاپاغانە لە کوردستان خۆی دەدا لە (100000) کەس.

لە کاتێکدا کەمینەی ئازەری دانیشتووی هەرێمی بۆکانی کوردستانی ڕۆژاوا (باشووری ڕۆژهەڵاتی مەهاباد) هەمیشە لەگەڵ کوردەکاندا نارێك بوونە، ئەو پەڵەپەڵە ئازەریانەی لە کوردستانی باکوور لە دەورووبەری چیای ئەرارات و شارەکانی ئاگری و ئەرارات نیشتەجێن هەمیشە لەگەڵ کوردەکان بەوپەڕی تەبایی و خۆشیەوە ژیاون. لە نزیکی هەمەدان و سونگوڕو سەحنەش لە کوردستانی باشوور لە ئێران هەندێ پەڵەپەڵە ئازەری هەن، بەگشتی ژمارەی ئەو ئازەریانەی لەسەر خاکی کوردستان پەڵەیەك لێرە و پەڵەیەك لەوێ دەژین خۆی دەدا لە 150000 کەس.

هەرچی کەمینەی تورکمانە لە دوو مەڵبەندی سەرەکی دەژین: لە عێراق، بەشێوەی پەڵەی بچووك بچووك لە هەڵەت و پێدەشتەکانی دامێنی کوردستان هەر لە کفرییەوە بگرە، تا مووسڵ بە کەرکووك و هەولێردا، لە تورکیاش لە ئەلازیگەوە تا مەلاتیە و عێنتاپ ژمارەی گشتییان لە عێراقدا خۆی دەدا لە (360000)کەس، لەوانەیە نیوەی ئەم ژمارەیە لەناوچە کوردنشینەکان نیشتەجێ بن، ئەم ژمارەیە وا دەگەیەنێ کە لە (1947)ەوە ژمارەیان چوار جار زیادی کردووە، چونکە ژمارەیان لەو ساڵەدا بە گوێرەی ئاماربەندیەکانی عێراق خۆی دەدا لە (92000) (Batatu1978.48)، لەلایەکی ترەوە هیچ ئامارێکی باوەڕپێکراوی ئەوتۆ لە بارەی تورکمانەکانی کوردستانی تورکیاوە بە دەستەوە نین، چونکە ئەو ئامارگیریانەی لەو وڵاتە کراون خانە بەندییان بۆ گەلە تورك زمانەکان نەکردووە (واتە تورکەکان و تورکمانەکانیان جیا نەکردۆتەوە) کۆچەرەکانیان لێدەرچێ. بە هەرحاڵ، دەزگاکانی ئامارگیری دەوڵەت لەوەی ساڵی 1965 بە دواوە ئیتر باسی جیاوازی ئەتنییان نەکردووە لەوانەیە ژمارەی تورکمانەکانی

ئەنەدۆڵ کە لە کوردستانی تورکیا نیشتەجێن خۆی بدا لە (1) ملیۆن.

هەروەها نابێ ئەو دوو پەڵە چەرکەسەمان لە بیرچێ کە لـە کاغیزمـان و باشـووری عێنتـاپ دەژین کە سەربار و بن بار خۆبدەن لە 50000 کەس.

لە باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان کەمینەیـەکی فـارس زمـانی (400 – 500) هەزار کەسیش هێشتا هەر هـەن، زۆربـەی ئەمانـە کۆنـە کـوردی شـیعەی تـەواوەن کـە لـەکاتی چوونە سەر مەزەبی شیعە، زمانەکەشیان لە گەڵێدا فەرامۆش کردووە، ئەمـە دیاردەیەکـە، کـە چەندین جاری تر لە مێژووی گەلی کورددا ڕوویداوە، کاتێك کە کۆمەڵێك دەستیان لە ئایین یـان مەزەبی خۆیان هەڵگرتوە (بڕوانە کۆچـکردنە مێژوویـیـەکان و مەسـیحیەت). ڕاسـتییەکەی، تـا پشتێکیش لەمەوبەر کرماشان کە گەورەترین شاری کوردستانە زۆربەیـەکی فـارس بێـژی تێـدا بوو، لەوانەیە هەر ئێستاکە هەمەدان زۆرینەیەکی ئەوهای تێدابێ!

ژمارەیەکی زۆری خێزانی کوردی فـارس یـان، باشـترە بڵـێم تـازە فارسـێنراو، لـە هەرێمـە جۆراو جۆرەکانی کوردستانی ئێرانەوە، یان بە شارە گەورەکانی ئێراندا پەرتەیان کردووە یـان ڕوویان کردۆتە وڵاتانی ئـەودیوی دەریاکـان و لەگـەڵ خۆیانـدا هـەم سـامان و هـەم فەرهـەنگی خۆییان بۆ ئەو شوێنانە بردووە. ئەو سیاسەتی چاکسازی زەوییـەی کـە دەوڵـەت لـە سـاڵانی (1960)دا خستیەکار، توێژ و چینە پلە بڵند و ناوەندیە فارس زمانەکانی کوردسـتانی ئێرانـی لە شوێنی خۆیان هەڵکەندو بەم لاو بەولادا پەرتەی پێکردن. جێگاکـەیان، بـە ئۆخەیـەوە و بـە گورجی، لەلایەن سەرەك هۆزە کوردە دەسـترۆ و مۆڵکدارە ناوخۆییەکانـەوە پڕکرایـەوە، ئـەم کردارە بوو بەهۆی گۆڕانی ناسنامەی ئەتنی گەلێ شاری کوردنـشینی ئێـران و شـێوازی ژیـانی شارستانی تێیاندا.

ئامارکردنی کەمینە عەرەبەکانی ناو کوردستان زۆر بـە ئاسـانی نایەتـە دەسـتەوە، چـونکە ژمارەیان هەمیشە بە گوێرەی هەوڵ و تەقەلای پـشتەڵەك سیاسـیانەی دەوڵەتـەکانی سـوریا و عێراق لـە کـەم و زیـاد کردندایـە کـە لـە هەلێـەی هێنـانی تـا دەکرێ عەرەبـدا بـۆ نـاو خـاکی کوردستان لە کۆششدان و مەسەلەکە بەندە بە دەسترۆیشتنی دەوڵەت لەو ناوچانەدا و توانـای پاراستنی عەرەبە هاوردەکانەوە. پەڵە پەڵەی ئەم کەمینە عەرەبانە لە کوردسـتاندا، زۆرتـر لـە دەوروبەری ئورفە و ماردین و سێرت لە تورکیـا و هـەولێر و کـەرکووك و خانـەقین لـە عێراقـدا

بەدی دەکرێن، بە دڵنیاییەوە دەتوانم بڵێم کە ئێستا کەرکووک زۆرینەیەکی عەرەبی تێدا جێگیرە (بڕوانە شارنشینی و مەڵبەندە شارنشینەکان). بەگشتی دەتوانرێ ژمارەی عەرەبەکانی دانیشتووانی کوردستان بە نزیکەی نیو ملیۆن بدرێتە قەڵەم، تازە هاتووەکان ئەوەندە جێگیر نەبوونە کە مرۆڤ بتوانێ بیانخاتە دەفتەرەوە.

دەوڵەتی تورک، کە لە سیاسەتی تورکخوایی و تورکاندنی نەتەوەکانی تردا شێتگیرانە لە هەڵپەدایە، تورکێکی زۆری ئاوارەی پەستاوەتە هەرێمەکانی کوردستانەوە. زۆربەیانی لەو شوێنانەدا لێداوە کە غەیرە کوردیان تێدانیە، هەرە دوا ڕەوەی ئەم ئاوارانە بریتی بوون لە (5000)قرغیزیی بڵندایییەکانی پامێری ئەفغانستان کە لە دەست هێزە داگیرکەرە سوڤیەتیەکان هەڵاتبوون، ئەم قرغیزانە لە دەوروبەری گۆلی وان لە کوردستانی باکور جێگیرکران. بەرلەوە ڕەوەی گەورەتری قازاغ و تەتار و ئۆزبەگی لە ئاسیای ناوەندەوە هەڵفریوێنراو لەلایەن ئەنقەرەوە لە دەورو بەری وان و عێنتاپ و ئورفە گیرسێنرابوونەوە. ئەمانە ناچنە لیستەی کەمایەتیە نەتەوەییەکانی کوردستانەوە، بەڵکو وەکو ڕێبوار لە شێوەی ئەو عەرەبانەی ئەم دواییەدا کە سوریا و عێراق ناشتنیان و هێچیان لێ شین نەبوو، دادەنرێن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); Paul Magnarella, "A Note on Aspects of Social Life among the Jewish Kurds of Sanandaj, Iran," *Jewish Journal of Sociology* XI.1 (1969); G. Challiand, ed., *People Without a Country* (London: Zed, 1980); Walter Fischel, "The Jews of Kurdistan, a Hundred Years Ago," *Jewish Social Studies* (1944); Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton: Princeton University Press, 1978).

General Bibliography

Huntington Ellsworth, "The Valley of the Upper Euphrates River and Its People," *Bulletin of the American Geographical Society of New York* 34 (1902); Ahmad Sousa, *Atlas of Iraq* (Baghdad, 1953); C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs* (London: Oxford University Press, 1957); Henry Field, *The Anthropology of Iran* (Chicago: Field Museum Press, 1939); Henry Field, *The Anthropology of Iraq* (Cambridge: Harvard Peabody Museum of Anthropology, 1952); W.E. Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor* (London: 1842); J.C.A. Johnson, "The Kurds of Iraq," *Geographical Magazine* 11:50–59 (1940); Mark Sykes, *The Caliph's Last Heritage* (New York: Arno Press, 1973, reprint of the 1915 London edition); R.H. Dyson, "Ninth Century [BC] Man in Western Iran," *Archaeology* 17 (1964); D. Kinnane, *The Kurds and Kurdistan* (London: Oxford University Press, 1964); *Kurdish Times*, semi-annual journal of the Kurdish Library, Brooklyn, New York. 1985-present.

فەسڵی پێنجەم

ئایین

سایشتێکی گشتی

بڵاوبوونەوەی زمان و فەرهەنگ و ڕەگەزی هیندۆئەوروپی (ئێرانی) بەناو کورداندا لە دوو هەزارەی بەر لە سەردەمی مەسیحیەتدا، لەگەڵ خۆیدا داب و ڕەسمە ئایینیە ئارياييەکانیشی کێشایە ناو ئەو ئایین (یان ئایینانە)ەوە کە کوردان بەر لەوە لەسەری بوون. بەم جۆرە، زەردەشتیەت، جوولەکەیەتی، مانیزم و مەسیحیەت، یەك لەدوای یەك ڕێچکەیان بۆ ناو کوردستان بەست. یەکێك لە سێ ئاتەشگەدە هەرە پیرۆزەکانی زەردەشتیان، واتە ئەوەی ئازەرگوشەسپ، کە لە مەڵبەندی پیرۆزی گەنزەك (تەکاوی ئێستا) لە کوردستانی ڕۆژهەڵات و لە دەورووبەری باکووری شاری بیجار بنیات نرابوو. کەلاوە بەدیمەنەکانی هێشتا هەر بەپێوەن. سەرەڕای ئەمەش، زەردەشتیەت نەیتوانی، هیچ ئاپۆرایەکی ئەوتۆ بەرچاوی کوردان وەرگێڕێتە سەر خۆی، ڕاستییەکەی ئەو ئایینە تایبەتی و خۆولاتیانەی کە کوردان لەسەری بوون، سەر باری ئەوەی کارێکی زۆریان کردە سەر خودی زەردەشتیەت، دوو جار هەوڵی هەڵلوشینیشیان دا.

لە پاڵ ئەمەدا، کۆمەڵگایەکی قەرەباڵغی جووی دوورەوەخراویش لە کوردستان دەژیا، ئەمانە هی سەردەمی ئیمپراتۆریی نوێی ئاشووریان بوون.. بە گوێرەی گێڕانەوەی تەلموود، ئەم ئاوارە جوولەکانە لەلایەن مالم و ڕابەرەکانیانەوە ئیزن درابوون کە تا دەکرێ خەڵکی کوردستانی ناوەند بۆ ئایینی جوولەکە پەلکێش و ڕێنمایی بکەن. ئەوان لەمەدا بە جۆرێك سەرکەوتووبوون کە نزیکەی گشت دانیشتووانی وڵاتەکە هاتنە سەر ئەم ئایینە دوای ئەوە، مەسیحیەت لە جوولەکایەتی باشتر لە وڵاتەکەدا بڵاوبووەوە، کوردێکی زۆری دانیشتووی کوردستانی ڕۆژاوا و ناوەندیش وەرگەڕانە سەر مەسیحیەت، بەڵام هەندەی پێ نەچوو ئیسلام هاتە کایەوە، ئەمیش ڕەنگێکی هێنایە ناو ڕەنگە ئایینیەکانی دیکەی کوردستانەوە.

خشتەی ژمارە (5) کە پێکهاتەی ئایینی کوردستان دەردەخا، دەرەنجامی ئامارەبەندییە جۆرا و جۆرە دەوڵەتیەکان و کاری مەیدانی ئەتنوگرافیك و هەندێ سایشتی بێ لایەنی جیاجیان (بڕوانە نەخشەی ژمارە 38)، (زانیاری زیاتر لە بارەی سنوورە هەرێمیەکانەوە لە بابەتی "دابەشکاریە ناوخۆییەکاندا دراوە).

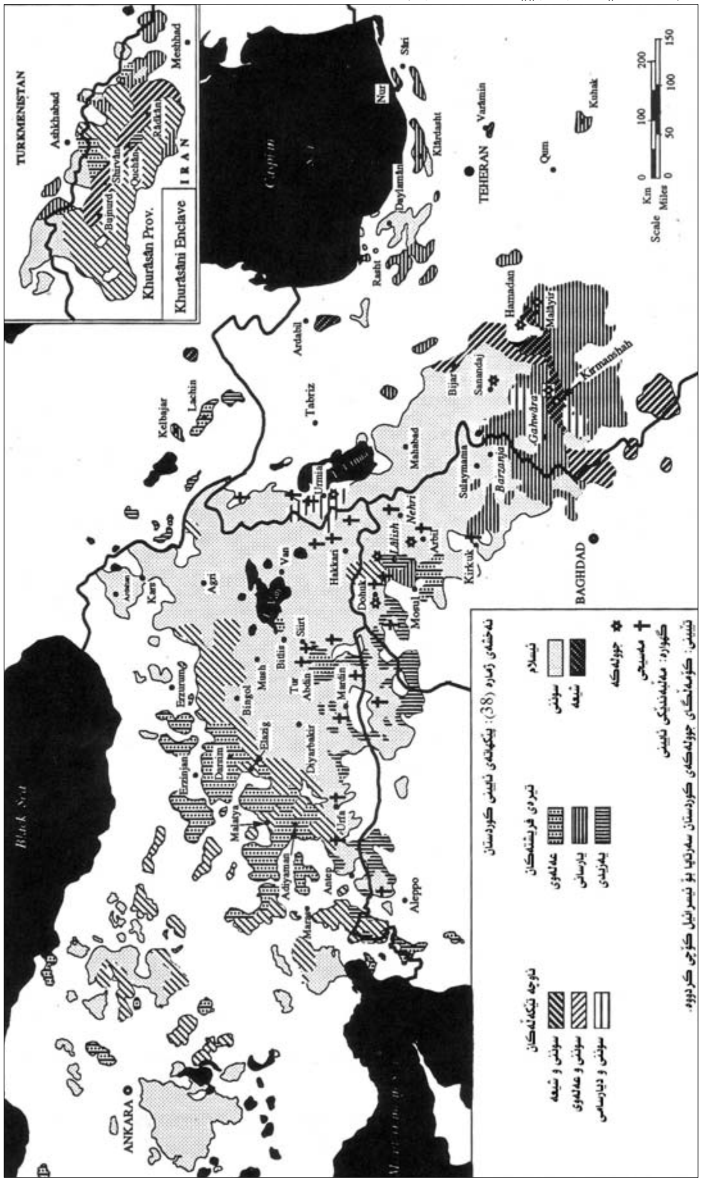

زانیاریەكی زۆر بە نرخ لە بارەی پشتەڵەكی داهاتن و بڵاوبوونەوەی ئیسلام و تیرە و تایەفە و بزووتنەوەكانی ناو ئیسلامەوە، هەروەها لە بارەی ئەو ئایینە غەیرە ئیسلامیانەوە كە كاریگەربوونە لەسەر ئیسلام یان تێك هەڵسونییان لەگەڵیدا هەبوە، چ بەر لەپەیدا بوون چ لە سەردەمی ئیسلامدا، لە دووتۆی كتێبی ئینسكلۆپیدیای ئیسلامدا هەیە، بۆ ئەم مەبەستە چاك وایە بەتایبەتی چاپی دووەم بپشكنرێ (كە لە 1960 بەدواوە لە چاپدراوە) چاپی یەكەمیش (كە 1913–1936 دا چاپكراوە) سەرچاوەیەكی بەنرخە لەم بوارەدا، هەروەها ئینسكلۆپیدیای بریتانیش (Encyclopaedia Britanica) گەنجینەیەكی پڕ زانیاری بەهادارە، بەتایبەتی بۆ ئایین و بزووتنەوەكانی بەر لە ئیسلام، وەكو زەردەشتیەت، میثرائیەت، و بزووتنەوەی مەزدەكیەت.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: A. Gabriel, *Religionsgeographie von Persien* (Vienna, 1971); K.E. Müller, *Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamisheer Sekterngebilde in Vorderasien* (Wiesbaden, 1969); Thomas Bois, *Connaissance des Kurdes* (Beirut: Khayats, 1965); *Köy Envanter Etüdleri* ("Village Inventory Studies [of Turkey]") in Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); *Annual Abstract ofStatistics, 1970* (Baghdad: Government of Iraq, 1971); *Statistical Abstract 1973* (Damascus: Government of Syria, 1973); *Population Census 1970* (Damascus: Government of Syria, 1972); *The Population and Household Census, 1986* (Teheran: Iranian Census Bureau, 1987), "the secret edition," text available in English. An excellent resource on the Iranian Kurds, remains A. Razmara, ed., *Geographical Dictionary of Iran*, 10 vols. (Teheran: The Iranian Armed Forces Geographical Bureau, 1949-51); the text is in Persian, and still in print.

خشتەبەندی ژمارە(5): پێکهاتە ئایینییەکان لەو وڵات و شارانەدا کە کوردنشینن و ڕێژەی (٪)یان.

ولات / شار	ئیسلام		تیرەی فریشتەکان			مەسیحی	ئایینی تر
	سوننی	شیعە	عەلەوی	یارسانی	یەزیدی		
تورکیا							
ئەدەنە*#	٪7،72		٪27.3				
ئادیەمان	8،77		2،22				
ئاگری	95	5					
ئەماسیا*	69		31				
عێنتاب	96.1		3.9				
ئەنتاکیا*	62		38				
بینگۆل*	86.7		13.3				
بتلیس	98		2				
جانقری**	99		1				
چورووم*	83.4		16.6				
دیاربەرکر	96.6		3.4				
ئەلازیگ	87.5		12.5				
ئەرزنجان	93.7		6.3				
ئەرزرۆم	93.7		6.3				
هەکاری	99			1			
گوموشخانە**	95.5		4.5				
قەیسەری**	97.5		2.5				
قارس	84.8	82	5			2	
قیرشەهر	92.3		7.8				
قۆنیە*	98.2		1.8				
مەلاتیە	72.2		28.8				
مەراش*	79.5		20.5				
ماردین	95.2		2.5		5	3	
نەوشەهر*	95		5				
نیگدە**	97		3				

سێرت	86		4		6	4	
موش	90		10				
سیواس*	67.5		32.5				
تۆقات	75.5		24.5				
تونجـــەلی/دەر سیم	13.4		86.6				
ئورفە#	95.1		3.9				
وان	95	4				1	
یوزغات*	97.7		2.3				
ئێران							
ئازەربایجـــانی ڕۆژهەڵات**	8.8	76.9		14.2			
ئازەربایجـــانی ڕۆژئاوا	35	55		9		1	
گیلان**	15.3	75.6		9.2			
هەمەدان*	17	77.8		4			1.2 (جوو)
ئیلام	34	46		20			
خوراسان*	17	68	4	2	1		8(ئیـسماعیلی)
كرماشان	47.1	13.8		37.3			10.8 (جوو)
كوردستان	70	13		16			1 (جوو)
لوڕستان*	8.6	71.4		20			
ماوەندەران**	21.1	71.1		7.8			
عێراق							
هەولێر	94					6	
دیالە	52.5	47.5					
دهۆك	80.5	6.5			6.5	6.5	
كەركووك#	87.5	8.3				4.2	
موسڵ (نەینەوا)	78.5	6			10	5.5	
سولەیمانی#	97.5					2.5	
سوریا							
حەســـــەكە	73				3.5	23.5	

(جەزیرە)							
دێرەزوور*	97					3	
حەلەب*	85						132ئیسما عیلی
حەما**	58.6		22				9.4دورزی
لازقیە**	24		64			12	
حیمس**	60		16			24	
دیدلیب*	38		47			15	

بۆ دەستنیشانکردنی سنووری وڵات و شارەکان، بڕوانە نەخشەی ژمارە (4)

ڕێنما: ئەو شارانەی ئەستێرەیان بەسەرەوە نیە زۆربەی دانیشتووانیان کوردن ئەوەی یەك ئەستێرەی بە سەرەوەیە، کەمینەیەکی گەورەی کوردی تێدا جێنشینە، دوو ئەستێرە واتە کورد 10–20٪ی دانیشتووانن، بۆ ئەو شوێنانەی نیشانەی(#) یان بە سەرەوەیە بڕوانە تێبینیەکانی خوارەوە.

تێبینیەکان: لە تورکیا ناوبەندی ئایینی وەکو چەفەری/جەعفەری، قیزلباش، عەلەوی و نوسەیری بە ئاسانی لە بەشە جیاجیاکانی عەلەویەت نراون... ژمارەیەکی یەکجار کەمی شیعەی دوانزە ئیمامی ئازەریش لە ئاگری و قارس و وان لە کوردستانی ناوەند (تورکیا) هەن. لە هەموو ناوچەکانی تر ئەمانە بە عەلەوی دانراون ئامارەبەندیەکان پڕن لە هەڵەوشیواوی، چونکە تەنانەت خودی پەیڕەوانی وردە تیرە ئایینیەکان، خۆیان لە هەر جێیە بە ناوێك دەناسێنن، هەندێك لە ترسا ڕاستی ئایینەکانی خۆیان نادرکێنن تا لە بەڵاو دەردەسەریێ دوورکەونەوە، بۆیە بە درۆ خۆیان دەدەنە پاڵ ئایینی باوی دەوڵەت، ناوچەکانی ئورفە و عێنتاپ لە تورکیا و سولەیمانی و دیالە و کەرکوك لە عێراق نموونەی باشن بۆ دەرخستنی ئەم خۆبواردنە ناچارانەیە (عەلەوی و یارسانییەکان) لەبەر ئەمە ئەو ئاماری (25–30٪)ەی بۆ عەلەویەکانی ئورفە و عێنتاپ وتراوە دانراوەیەکی نزمە، هەروەها 15–20٪ بۆ یارسانەکانی سولەیمانی و دیالە و کەرکوك، لە دوادوای حەفتاکاندا گشت ناوچەکانی کەرکوك (عێراق) لێك ترازێنران، لەوەی کە هێشتیانەوە لە پارێزگاکە شتێکیان دروست کردوو ناویان نا (تەئمیم). ناوچەکانی تر، لکێنران بە پارێزگایەکی تازە دروستکراوەوە بە ناوی سەلاحەدینەوە کە پایتەختەکەی لە تکریت دانرا، یان دران بە پارێزگاکانی دراوسێ.

ئیسلام

نزیکەی سێ لە پێنجی کوردان، کە هەموو کرمانجی زمانن، ئەمڕۆکە لە ڕووی ئایینەوە مسوڵمانی سوننی و لە ڕووی مەزهەبەوە شافعین. لە پاڵ ئەمەدا، هەندێکیش سەر بە مەزهەبی دوانزە ئیمامیی شیعەن بەتایبەتی ئەوانەی لەناو و چواردەوری شارەکانی کرماشان، کەنگاوەر، هەمەدان، قوروە و بیجار لە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان لە ئێران و بە ژمارەی بچووکترین لەناو و دەوروبەری مەڵاتیە، ئادیەمان و مەراش لە قوولایی کوردستانی ڕۆژاوا لە تورکیا دەژین، ژمارەیەکی زۆری شیعەی کوردیش لە خۆراسان نیشتەجێن، بەڵام لەوێ زۆرینەی نین، وەکو هەندێ سەرچاوە بە هەڵە باسیان کردووە. شیعە کوردەکان لە 1-5،1 ملیۆن واتە لەنێوان 5٪-7٪ی دانیشتووانی گشتی کورد زیاتر نابن.

مەزەبی شافیعی سوننی لە سەدە ناوەندەکان لەناو کرمانجەکاندا بڵاوبوەوە، واتە لەو کاتەدا کە ئێرانیەکانیش لەسەر هەمان مەزهەب بوون. لە کۆتایی سەدەکانی ناوەنددا، ڕەوە هۆزێکی گەورەی تورك زمان لە ڕۆژهەڵاتەوە هاتن و لە باشترین بەشی ئەنەدۆڵدا جێگیر بوون و لەگەڵ خۆیاندا مەزەبی حەنەفییان هێنایە سەرزەمینەکە، چونکە ئەو مەزەبە لەناوەڕاستی ئاسیادا سەردەمانێك بوو باوبوو، ئەم مەزەبە لەو سەرزەمینانەی ڕۆژاوای کوردستان کە جاران مەسیحی بیزەنتی بوون باش ڕەگی داکوتا، بەڵام کارێکی ئەوتۆی نەکردە سەر کوردە شافیعی مەزەبەکان: تاکە کارێك کە کردی ئەوە بوو کە ڕێبازی نەقشبەندی لە کوردستان هێنایە ناوانەوە، چونکە ئەو ڕێبازە لە ئاسیای ناوەند باوبوو (بڕوانە ڕێبازە سۆفیەکان).

ئێستا سوننی مەزەبە کوردەکان گەورەترین کۆمەڵگەی پەیڕەوانی ئەم مەزەبە پێکدێنن لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کە سەردەمانێك هەموو مسوڵمانەکانی لەسەر ئەم مەزەبە بوون، ئێستا ئەم شافیعی مەزەبانە کەوتوونەتە نێوان تێکەڵەیەکی مەزەبی جۆرا جۆرەوە: شیعە ئازەری و فارسەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە، تورکە حەنەفیەکان لە ڕۆژاوا و باکوورەوە و عەرەبە حەنەفیەکان لە سوریا و باکووری عێراق (زادەگای حەنەفیەت بە خۆی) لە باشوورەوە.

کوردستان ناوچەرگەو ناوەندی خاکی ئیسلامە، لە بەغداوە (50) میل و لە دیمەشقەوە

(200) دووره، کـه هـەردووکیان لـە سـەدە ناوەندەکانـدا مەڵبەنـدی فەرهـەنگی و ڕووحـی خیلافـەتی ئیـسلام بـوون. خـاکی کوردسـتان یەکـەم سـەرزەمین بـوە کـە لەلایـەن هێـزە ئیـسلامیەکانەوە، هـەر لـە سـەدەی حەوتـەمی پـاش مـیلادەوە سنوورشـکێن کـراوە، لەگـەڵ ئەمەشدا، لە کوردستاندا، بە شارەکانیشەوە، ژمارەیـەکی ئـەوتۆی مزگـەوت نییـە، بـۆ دەبـێ وابێ؟

تـا دەورووبـەری سـەدەی دوانزەیـەم، زۆربـەی کـوردان، لەلایـەن نووسـەرە ئیـسلامییە دەسڕۆکانی سـەدەکانی ناوەنـدی چـون نیـزا مولمولـك و ئـەبو مەنـسوور ئەلبەغدادی و ئـیبن ئەثیرەوە بە نامسوڵمان دادەنران و ئەم نووسـەرانە کوردیـان بـە موشـریك نـاو دەبـرد. ئـەوان لەوەدا بەهەڵە نەچووبوون، وەکو دەردەکەوێ ئیسلام زۆر ڕووکەشانە، و لـە سـەرەتاوە تـەنها ڕاگوزارانـە، خـۆی لـە دانیـشتووانی سـەرزەمینی کوردسـتان داوە و لـە کاتێکـدا کەمینەیـەکی بەرچاوی مسوڵمانی کورد پەیدابووە، زۆربەی کوردان لەسەر ئایینە کۆنـەکانی خۆیـان (تـیرەی فریشتەکان، جوولەکەیی، مەسیحیەت) ماون، تا گۆڕانێکی لەسـەرخۆ لـە ژیـانی کۆمەڵایـەتی– ئابووری کۆمەڵگای کشتوکاڵی باوی کوردستاندا کەوتە شکڵگیری بە درێژایی سـەدەکانی (12) و (15) ئینجا داڕشانی گەلەی پاڕەشی وێرانکەری تورکە کۆچەرەکان بۆ ناو خاکی کوردستان (بڕوانە کۆچکردنە مێژووییەکان).

ئەو ڕاستییەی کە زۆربەی زانا و پیاوە ناسراوە کوردە مـسوڵمانەکانی زوو، بەچـەی شـاری وەکو دینەوەرو سوهرەوەردو هەمەدان، یان هۆزی وەکو خەلکانەکان و خەزلانـەکانن و هـەموو دانیشتووی سەر سنووری گرووپە ئەتنییە مسوڵمانەکانی ترن، ئەو بیروڕایە پایەدارتر دەکا کـە زۆربەی کوردە مسوڵمانەکان، نۆ مسوڵمانی دواکـەوتوو بوونـەو لەوانەیـە تـا داهـاتنی سـەدەی شانزەیەم ئەوان هەر لەسەر ئایینە کۆنەکانی خۆیـان بـووبن. ئـەم سـەردەمە، هاوکاتـە لەگـەڵ دەسپێکردنی سەرەنگریَ بوونێکی دووردرێژی کۆمەڵایەتی– ئابووری لـە کوردسـتاندا، و هـەر ئەم ڕاستییە خۆشی، دەربڕی کەمیی دەرامـەدی خـەڵك و کزیـی بـاری گوزەرانیـان بـوەو هـەر بۆیەشە نەتوانراوە تەلاربەندیی ئەو تۆگران بۆ مزگەوتسازی بەکاربهێنرێ کە بتوانێ ماوەیـەکی دووردرێژ بە پێوە بمێنێ، ئەگەر مزگەوتی تەلار ئاسای منارە لە هەور چەقیو لە کوردستان بە دەگمەن دەبینرێن، نهێنییەکەی وا لەم هۆکارەدا.

لە دەورووبەری كۆتایی سەدەی پانزەیەمدا، ئایینە كۆنەكان لەسەرخۆ بە چەپۆكی نەهامەتیە كۆمەلآیەتی– ئابووریەكان چووبوونەوە و لە ئاسەوار بەولآوە چیدیان لێ نەمابوو. ئەم نەهامەتییانەش لە ئەنجامی داڕشانی هۆزە كۆچەرەكان بە ناوچەكەدا هاتبوونە ئاراوە، لە سەرەتای سەدەی شانزەیەمەوە، پەرتەكردنی ئەم كۆچەرانە بە ولآتەكەدا جێیان بە وەرزێڕە ئاوایی نشینەكان تەنگ كردبوو بەلآم كە گوژمیان پاشان خاوبوەوە، كوردە كۆچەرە كرمانجی زمانەكان، زیاتر لە هەرێمی هەكاریدا بلآوبوونەوە (واتە باشووری ڕۆژاوای گۆلی ورمێ) تا وای لێهات هەموو ولآتی كوردستانیان گرتەوە.

كرمانجەكان سوننی شافیعی بوون و شان بەشانی بلآوەكردنیان بە ولآتەكەدا ئایینەكەشیان، واتە ئایینی ئیسلامیان تێیدا بلآوكردەوە، بەوەش هێزوتوانای تەواویان، لەگەڵ سەرەتای سەدەی شانزەیەمدا گرتە دەست، ئەم گۆڕانەش لەگەڵ بڕانی شەقامە بازرگانیە دێرینەكان كە بە كوردستاندا تێدەپەڕین و شێوانی ئابووری كورددا هاوكات بوو (بڕوانە مێژووی هاوچەرخی زوو، ئابووری كۆچەری و بازرگانی).

كرمانجە ڕەوەندەكان دەسوبرد كوردە گوند و شارنشینە پەهلەوانی دوە مسولمانەكانیان لە زۆربەی خاكی كوردستاندا ئایین و وەرگێڕ كرد. ئەم جۆرە گۆڕانە لە شێوازە زمان و ئاییندا زووتر جارێكی دیكە ڕوویدابوو، واتە ئەو دەمەی كە كوردەكانی باشووری چەپی زاگرۆس بوون بە ئیسلامی شیعە مەزەب. ئەم كوردە باشووریانە بەوەشەوە نەوەستان، بەڵكو زمانەكەشیان گۆڕیە فارس و بوون بە باوباپیرانی دێرینی لوڕەكانی ئەم سەردەمەی ئێستا و گرووپە ئەنتییەكانی باشووری چیای زاگرۆس (بڕوانە ئاوێتە بوون و ئەسیمیلاسیۆن) كۆمەڵگای كورد لەم دەمەدا، وا خەریكە هەموو دەبێتە كرمانجی زمان، ئەم پرۆسەیە لەژێر ئالآی ئیسلام و مەزەبی شافیعییدا ڕوو دەدا.

درەنگی لە وەرگەڕاندا بۆ سەر ئیسلام، نیشانەی بایەخ نەدان و بەكەم زانینی ئەم ئایینە نیە لەلایەن كوردانەوە، بەتایبەتی لەم سەردەمەدا و لە شار و شارۆچكە گەورەكاندا كە زۆربەی دانیشتووانیان بەدڵسۆزیەوە خۆ بە موخلیسی ڕابەرە بەناوبانگەكانی ئیسلام دەزانن. ئەوی ڕاستە، تەنانەت لە سەردەمە ناوەندەكانیشدا، كوردان چەندین زاناو دانەری مسوڵمانی ئەوتۆ سەرشوناسیان بەخشیوە بە ئیسلامەتی كە زادەی بیری قووڵیان لە كۆمەڵە بەرهەمێكی

زۆر گرنگدا خۆی نواندوه، ئەو بەرهەمانە تا ئەمڕۆکەش لە جیهانی ئیسلامدا بەناوبانگن کوردانی وەکو ئەلدینەوەری و ئیبنولئەثیر، ئیبن فەزلان، ئیبن خەلکان، سوهرەوردی و بەدیعولزەمانی هەمەدانی، ئەستێرەی هەرەگەشن لە ئاسمانی مەدەنیەتی ئیسلامدا (بڕوانە مێژووی سەردەمە ناوەندەکان).

لەو دەمەوە کە کوردان وەرگەڕاونەتە سەر ئیسلام، هەرا و کێشمەکێشی نێوان گرووپە جیاجیاکانی ئیسلام یەخەی کوردانیشی لەسەر لایەنگری کردن لەم گرووپ یان لەو، گرتوە، بەتایبەتی نێوان سوننی و شیعەکان و ئەمە هەرگیز لە بگرە و بەردە هاوشێوەکانی شوێنەکانی تری جیهانی ئیسلام چ لە توندی چ لە سروشت، یان بەردەوامییدا جیاواز نەبوە، بۆ نموونە، لە دەورووبەری شاری کرماشان لە کوردستانی باشوور کە زۆربەی دانیشتووانی شیعەی دوانزە ئیمایین خەڵکەکە جۆرە جەژنێك دەگێڕن کە تێیدا، لەناو زریق و زاق و چەپڵە ڕێزان و دەیدەی کردندا، ئاگر لە پەیکەرێکی خەلیفە عومەر بەردەدەن کە لای مسوڵمانانی سوننی جێی ڕێزو خۆشەویستییە (بڕوانە کەلتووری میللی) ئەم کارە هەرچەند مایەی ناڕەزایی کوردە سوننیەکانی ناو شارەکە و دەرەوەیەتی بەڵام بکەرانی هەر لەسەری دەڕۆن و زۆر جار تەنها بۆ وڕووژاندنیان دەیکەن. شیعەگەریی کوردی، کە لە هی گەلانی دیکە توندترە، ژمارەیەکی زۆر داب و ڕەسمی نەیارانەو وڕووژێنەرو قسەو بەیتو بالۆرەی بریندارکەری لێکەوتۆتەوە کە تەنها بۆ ئەوە دانراون مرۆڤ ببەنەوە سەردەمە توندڕەوانە و پڕ لە فیتنە و فرتەنەکانی وڵاتی فارس لە سەردەمی شیعەگەریی سەفەویەکاندا بەو ڕەگوڕیشە و پەیوەندییانەوە کە لەگەڵ کورداندا هەیبوو و لەمەودوا لە بابەتی "تیرەی فریشتەکان"دا دێینە سەری (بڕوانە مێژووی هاوچەرخی هەرەزوو).

سەرکوتکردنی شیعەکان لەسەر دەستی سوننیەکان، لە ئەنەدۆڵ لە هی ئێران زۆر توندتربوە. لە بەرامبەردا ئێرانیەکانیش بە درێژەی چەندین سەدە تۆڵەی ئەم کردەوانەیان بە دەستەوایی سەندۆتەوە. لە ئەنەدۆڵ، کاتێك کە سوڵتانی عوسمانی، سەلیمی زەلەندە، لە سەرەتای سەدەی شانزەدا دەستی کرد بە زنجیرەیەك قەتڵوعام کردنی شیعەو عەلەویەکان (چ کورد چ تورکمان)، پیاوە ئایینیە سوننییە کوردەکان بە خواستی خۆیان یارمەتیەکی زۆری سوڵتانیان لە بەجێهێنانی ئەو قڕکردنانەدادا.

لە دوا دەمەكانی سەدەی نۆزدەیەم و بە تایبەتی لە هەوەڵ دەیەكانی ئەم سەدەیەدا، سۆزو جۆشی بیریارە ئەڵمانەكان بۆ دۆزینەوەی ڕەگ و ڕیشەی ئاریانەژادانەی خۆیان پاڵی پێوەنان، كە لە بارەی ئایینە ئارییاییەكانەوە بكۆڵنەوە و وردبنەوە و ئینجا بەو سەرەنجامەوە دەرچن كە گوایە ئەم ئایینانە لە ئایینە سامییەكان (جوولەكە و مەسیحیەت) بەرزتر و دروستترن. ئایینەكانی هیندستان و زەردەشتیەتی وڵاتی فارس بۆ ئەم "ناسیۆنالیستە ئارییاییانە " بوون بە كەڵەكی سنووربەندی و خۆ جیاكردنەوە. هەندێ ئینتەلیجنسیای كوردیش كە ڕەتانە پایتەختەكانی ئەورووپا و لەوێ بەتوندی كەوتنە بەر تەئسیری بیروڕای ئەو بیریارانە، هاتنە سەر ئەوەی ئیسلام كە ئەویش ئایینێكی سامییە بەهەمان چاوببینن كە ئاوەڵە ئەڵمانەكانیان مەسیحیەت و جوولەكەیان دەبینی. بە مەبەستی وەرگەڕان لە ئیسلام و پشتكردن لێی، كە ئایینی "عەرەبانە"، گۆڤاری هاوار، كە پەخشنامەیەكی ئەدەبی فەرهەنگی بوو (لە ساڵانی 1932-1943 دەردەچوو) (بڕوانە چاپەمەنی و میدیای ئەلەكترۆنی) ئایینی یەزیدی وەكو ئایینی نەتەوەیی كورد دەرخستوە، كە گوایە پاگژی نەتەوەیی خۆی سەرەڕای چەندین سەدەی فشارو زوڵم لێكردن پاراستوە. بۆچوونە هەڵەكەیان بەوە خۆی چواند كە گوایە یەزیدیەتی هاوشانێكی ڕاستەوخۆی زەردەشتیەت بوە، واتە ئەو ئایینە، "ئاریایی"یەی كە بیریارە ئەڵمانەكان هاواری بەرز ڕاگرتنیان بۆ دەكرد.

شكاندنی ئیسلام و بە كەمزانینی پەیوەندیەكانی لەگەڵ كوردانـدا (یا باشترە بڵێم ناسیۆنالیزمی كورددا) تا كۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی بنێشتە خۆشەی سەردانان بوو، واتە تا ئەو كاتەی ئاریایزم بە فەوتان و بەخۆڵەمێش بوونی ڕایخی سێیەم، بوو بە بڵقی سەر ئاو و سەری نایەوە.

كەچی سەرەڕای ئەمە، گەلێ خوێندەواری كورد هەر لەسەر بەرز ناسینی ئایینەكانی پێش ئیسلامی گەلەكەیان ڕۆیشتن و كوێر كوێرانە زەردەشتیەتی كۆنە ئایینی فارسەكانیان هەر بە ئایینی ڕەسەنی خۆیان دانا، شاعیرێكی وەكو جگەرخوێن (1903-1984)ماوەیەكی زۆری ژیانی خۆی و بەشێكی گەورەی كارەكانی بۆ بەرزكردنەوەی زەردەشت لەسەر حیسابی ئیسلام سەرفكردووە، تەنانەت لە دوادوای ژیانیدا و پاش ئەوەی بارودۆخەكان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەلای ئیسلامدا شكان، ئەو بەلای ئیسلامدا شكایەوە بەڵام تەنها جۆرێكی تایبەتی ئیسلام:-

تەمومژاوی، ئایدیالیست، دژ بە عەرەب و دوور لە نەفەس و بیروڕای مەلا و زانایانی ئیسلام.

تەنانەت ئەمڕۆکەش گەلێ ڕۆشنبیری کوردی بە دیمەنتریش هەن کە سۆز و جۆشیان بۆ زەردەشتیەت و یەزیدیزم و ئایینە نەتەوەییەکانی تر بە ئەندازەی ڕەق و کینەیان لە ئیسلام توندە. بە هەرحاڵ دەبێ ئێستا لە هێرش بردنە سەر ئیسلامدا هۆشیارانەتر بجوولێنەوە، لە کات و ساتێکدا زیندووبوونەوەی ڕادیکاڵانەی ئیسلام بۆتە دەستوور و ئامانجی گەلێ دەوڵەت و کۆمەڵی سیاسی لەناوچەکەدا.

بۆ سەرچاوە و خوێندەنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Martin van Bruinessen, "Kurdischer Nationalismus und Sunni–Schi'i Konflikt," in *Geschichte und Politik religiöser Bewegungen im Iran, Jahrbuch zur Geschichte und Gesellshchaft des Mittleren Orients* (Berlin/Frankfurt, 1981).

تیرەی فریشتەکان

زۆربەی ئەو کوردانەی کە مسوڵمان نین، سەر بەیەکێك لە چەند ئایینی جۆراوجۆری خۆیی کوردن کە یەك لە یەك کۆنتر و ڕەسەنترن لەناو کوردانداا. سەرجەمی گشت ئەم ئایینانەش دەچنەوە سەر ئایینێکی کۆن و باوی ناو کوردان کە بەگشتی بە "تیرەی فریشتەکان" یان تیرەی فریشتەکان ناوێکە لەو باوانەی کە ئێستا بە یەکێك لە لقەکانی واتە یەزیدیەتی یەزدانیەت ناسراوە لەناویاندا. ناوی ڕاستەقینەی ئایینەکە، لەناو گێژەنگی گۆڕانی ڕۆژگاردا سواوە و ون بووە و چەند ناوی جۆرا و جۆری لێکەوتۆتەوە، یەزدانیەت یان تیرەی فریشتەکان ناوێکە لەو ناوانەی کە ئێستا بە یەکێك لە لقەکانی واتە بەزیدیەتی دەوترێ، ئەم ناوە لە ڕووی مانای و وشەییەوە واتە "فریشتە پەرستەکان" هەندێ بەڵگە دەڵێن ناوی ئایینەکە بەر لەوەی کەرت و پەرت بێ، یەزدانیەت بووە، لەوانەشە یەکێ لە هەرە کۆنترین ناوەکانی ئەم باوەڕە "هەق" بووبێ، "هەق" ئەو ناوەیە کە دراوە بە رووحی گەردوونی، واتە ئەو پەرستراوە ئەزەلییەی خاوەنی گشت بوونەوەرەمانە. کورتە باسێك لە بارەی ئەم بووچوونەوە لەم

فەسڵەدا لەژێر بابەتی "ئێزدییەت"دا دراوە.

لە سەردەمانی هەرە دێرینەوە تا ئەمڕۆکە، تەنها سێ لقی تیرەی فریشتەکان ماونەتەوە، کە بریتین لە ئێزدیایەتی، عەلەویەت و یارسانیەت (کە بە عەلیوللاهی یان ئەهلی حەقیش ناسراون). ئەمڕۆکە نووسەیریەتیش هەر دەچێتە ناو خانەی عەلەویەتەوە، پەیڕەوانی ئەم دەمەی نووسەیریەت بریتین لە کەمینەیەکی ناو عەرەبی سوریا و زۆربەی کەمینەی عەرەبی تورکیا.

ئێستا و لە ڕابردووشدا، هەموو پەیڕەوانی ئەم تیرانە لەسەر یەك باوەڕی بنەڕەتی ڕژد بوونە، بە حەوت بوونەوەری فریشتەیی نوورانیی شووشەیی نادیار کە دنیا لە حەوت بوونەوەری خراپی تاریکیدۆستی زیانبەخش دەپارێزن. لە پاڵ ئەمەشدا، تیرەکان باوەڕێکی تریشیان هەیە، ئەویش "دۆناو دۆن"ە واتە گوێزانەوەی گیان لە جەستەیەکەوە بۆ جەستەیەکی تر. بەم جۆرە، بەرجەستەبوونی خودایی، بەرجەستە بوونە گەورە و بچکەی ئەو دۆنا دۆنە خۆیەتی.

تیرەی فریشتان، باوەڕیان بە بوونی گیانێکی گەردوونی واتە "هەق" هەیە، کە سنوور نازانێ و گشت لادەگریتەوە و سەربەخۆشە. تاقە پەیوەندی ئەم گیانە بە جیهانی مادیییەوە، دەر کەوتنی سەرەتاییەتی وەکو بەرجەستەکەرێکی هەرە بەرز. کە کاتێ خودی خۆی هاتە بوون، گەردوونی ئەڤراند، (لەمەوە دەبێ بڵێین گەلێ کەس وا تێدەگەن وشەی هەق لە حەقی عەرەبییەوە واتە ڕاستی، هاتووە، لە کاتێکدا ئەم بۆچوونە ڕاست نیە). ئەم گیانە لە دەرەوەی کاروباری دنیای ماددیدا مایەوە، ئەوەندەی لێدەرچێ کە ئەم دنیایەی لێکدا و لە چوارچێوەی گەوهەرەکەیدا کردیە یەك. بەرجەستەکاری سەرەکیی کە بوو بە پەروەردگار لەلای هەموو لقەکانی تیرەکە، یەزیدیاتی لێدەرچێ، بە خودای مەزن ناسراوە. ئەم مەسەلەیە لە خوارەوە باسکراوە، لەگەڵ پرۆسەکانی ئەفراندن یان دوابەدوای ئەو پرۆسانە، پەروەردگار خۆی لە پێنج شێوەی دیکەدا نواند (بابا یان باب، کە لەوانەیە لە وشەی بابی ئارامی واتە دەرگا یان دەروازەوە هاتبێ) کە پاشان ئەرکی جێگرەکانی ئەویان بۆ درێژەدان و هەڵسوڕاندنی پرۆسەی ئەڤراندن گرتە ئەستۆ. ئەو جێگرانە ئەو فریشتە پایە بڵندانەن کە لەگەڵ پەروەردگار و گیانی ئامادەدا حەوت بوونەوەرە پیرۆزەکەی سەردەمی سەرەتایی ژیانی گەردوون پێکدێنن. ئەم چەرخەش دەبوو شەش چەرخی تری بە دواوەبێ، هەر چەرخەش کاتێك دادەهات کە گیان یان گەوهەری بەرجەستەکارەکانی چەرخی ڕابردوو بۆ ناو بەرجەستەکاری نوێ دۆناو دۆنیان

دەکرد تا بەو جۆرە لەگەڵ ئەم گیانەدا ژمارە(7)ە پیرۆزە کە هەر پایەداربێ. دەشێ پاش ئەم حەوت چەرخە بنەڕەتی و بەرجەستەکارە سەرەکییانە، بەرجەستەکاری نوێ بەڵام گچکەو ناو بەناو، سەرهەڵدەن و پەیدا بن، بەڵام، ئەم بەرجەستە بوونانە کەم بایەخترن، کاریگەریشیان لەسەر ئەو زمان و سەردەمەی کە تێیدا دەردەکەون ئەوەندە بە تین نابێ. لەم سەدەیەدا سێ کەس گەیشتوونەتە پلەی "باب" یان "بەرجەستەکار": شێخ ئەحمەدی بارزانی (کە بە ڕابەرێکی مسوڵمان دادەنرێ)، سولەیمان مورشید (عەلەوییەکی عەرەبی سوریا) (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ) و نورعەلی ئیلاهی (کە ڕابەرێکی یارسانانە). کاریگەریی ئەمانە، بەهەرحاڵ، درێژخایەن نەبوە، بەڵام ئەم بووچوونە بەرجەستەکارێکی تر ناگرێتەوە کە سەدەیەك لەوەبەر دەرکەوتبوو.

لە سەدەی نۆزدەیەمدا، میرزا عەلی محەمەد، کە ئێستا لەناو خەڵکدا بە "باب" ناسراوە ئایینی بابیەتی دامەزراند، کە ئەوەندەی پێ نەچوو بوو بە ئایینێکی دنیایی و بە بەهائیەت ناوبانگی پرژاند. ئەم ئایینە وەکو ئاگری ناو پووش، بەهەمان شێوەی میترائیەتی سەردەمانی دێرین، لە ماوەی سەدەیەکدا هەر لە نۆکەندی فارسیەوە گرتیەوە تا دەگاتە بەریتانیا (بڕوانە بابیەت و بە هائیەت).

داب و ڕەسمەکانی تیرەکە زۆر بە نهێنی ڕاگراون بەتایبەتی لەوانەی کە دەرەکین، تەنانەت لە کاتی شێنەییشدا، ئەم ڕەفتارە هەر بەم شێوەیە ڕۆیوە. لەم سەدەیەی ئێستاماندا، ژمارەیەکی بەرچاوی نووسراو لە بارەی لقەکانی تیرەی فریشتەکانەوە کەوتوونەتە بەر لێکۆڵینەوە و توێژینەوە و بڵاوکردنەوە، و ئەم نووسراوانە دەرفەتێکی باشتریان بۆ دەرخستنی بنج و بناوانی ئەم ئایینە نەتەوەییە کوردیە وکارکردنی، لە ئایینەکانی تر ڕەخساندوە.

ئایینەکە پڕاوپڕ یۆنیڤەرسالیست (جیهانی)یە.. ئەو هەموو ئایینەکانی تر بە مەزهەری دروستی هەمان بیرۆکەی بنەڕەتیی باوەڕی مرۆڤ بە رووح دادەنێ. دانەرانی ئەم ئایینانە هەموو نموونەی بایەخدانی هەمیشەیی پەروەردگارن بە کاروباری دونیا لە شێوەی بەرجەستەکردنی ناوبەناودا لە ڕێگەی پێغەمبەرێکی نوێوە کە نامەی ڕزگاری بۆ خەڵکەکە دێنێ، هەر لەبەر ئەمەش لای پەیڕەوانی ئایینەکە ئەوەندە گران نییە، لەگەڵ ئیسلام، مەسیحیەت، زەردەشتیەت یان هەر ئایینێکی تردا بدوێن، چونکە بەلای ئەوانەوە هەموو ئەم ئایینانە هەمان

شێوەی ئایینە کۆنەکەن، هەروەها ئەوان زۆر بە ئاسانی دەتوانن بچنە ژێر ئالآی هەر یەکێك لەم ئایینانەوە هەر کات بە پێویستیان زانی. ئایینەکانی تر کە خۆیان وەکو تاکە ڕێگای نزیکی گەیشتن بە خودا و نزیکبوونەوە لێی دادەنێن و تەنها خۆیان بەڕاست و دروووست دەزانن، هەر بە ئەندازەی ڕەنگەکانی ناو پەلکەزێڕینە لێك جیان: ئەوان جیان لە دەرکەوتنی شێوەکانیاندا، بەلآم هەموو چوون یەکن لەوەدا کە گشت جۆرەکانیان، هەرچەند هەر یەکەیان ڕەنگێك دەدەن، هەموو لەلایەن پەروەردگارەوە دروستکراون لەو دەمەدا کە جیهانی ماددی دروستکردووە. ئەم جۆرە بۆچوونە ئایینی هیندۆسیەت و دیدی گشتگیری ئەو ئایینەمان لە بارەی ئایینەکانی ترەوە دێنێتەوە یاد.

لە هەمان کاتدا تیرەکە هەمیشە باوەشی گەرمی بۆ گرتنە خۆی ئایینەکانی تر کردۆتەوە کە زۆر و کەم لێیان نزیك کەوتبێتەوە. لەم پێناوەدا لقی نوێی ئایینەکە بە وەرگرتنی پیاوی ناوداری ئەو ئایینانە بۆ ناوخۆی کراوەتەوە. بۆ نموونە، عەلەویەت لە پرۆسەی ئەو کۆششەی تیرەکەدا دروستبوو کە لە سەرەتای سەدەی پانزەیەمدا بۆ هەڵلووشێنی ئیسلامی شیعە دای. ئەم جۆرە کۆششە کە بەردەوام و بەدرێژەی مێژووی تیرەکە لە هەر کاردابوە، نابێ هەمیشە بە هەوڵێکی ڕێکخراوو ڕایەڵدانراوی مەبەست خراپی دەزگایەکی ڕابەرایەتی و ناوەندی تیرەکە دابنرێ، ئەم کۆششانە بەگشتی دەستپێشخەریی سەربەخۆیانەی هەندێ لق و پەلی پەیڕەوانی ئەو تیرانە بوونە، کە لەناو هەڵسوکەوتیان لەگەڵ ئایینێکی جیا لەوەی خۆیاندا، بەرەبەرە بەشێکی زۆری ئەو ئایینە فێر بوون بە جۆرێك توانیویانە تێی بخرێن و بیکەن بە ئایینی خۆیان، دوایی ئالآی ڕابەری دڵسۆزانەیان تێدا هەڵکردووە و خستویانەتە ژێر دەستی خۆیانەوە و بوونیشە بە سەرکردە و ڕابەر و سەردەرکردوو تێیدا.

گەلێ لە ئایین و بزووتنەوەکانی هەرەزوو، کە ئێستا بوونە بە قەوارەی گەورە، ڕوون و ئاشکرا دیارە کەوا بوون و پێکهاتنیان بەهەمان شێوەی عەلەویەت ڕوویداوە و لە نوادا وەکو لقێکی تیرەی فریشتەکان هاتووەنەتە کایەوە. لەناو ئەم ئایینانەدا پیاو دەتوانێ، هەرچەندە بە پارێزو وریایشەوە بێ، ئایینە گنوستیەکانی میثرائیەت و زوروانیەت و بزووتنەوە کۆمەڵایەتی– ئابووری قەوارەکانی وەکو مەزدەکیەت خوڕەمیەت و قەرمەتیەت، بخاتە پاڵ یەك. هەر ئەم تیرەیە خۆی، کاری کردۆتە ئایینێکی تری گنوستیش واتە مانیەت. هەروەها

شیعەی ئیسماعیلیە (حەوتەوانە) و دورزیەت و بەتایبەت (تا ڕادەیەکی کەم) زەردەشتیەت و شیعەی دوانزە ئیمامی و بەهائیەتیش. ئێستا وا دەردەکەوێ کە بزووتنەوەی ئایینی میثرائیەت تەنها پەردەیەك بوە لە پشتییەوە پەیڕەوانی تیرەکە هەوڵیان داوە بچنە سەر کۆنە ئایینی یۆنانی پانتەیزم کە تیرەکە لە سەرەتای دروستبوونی قۆناغی هیلینیستی سەدەی چوارەمی پێش زاییندا پەیوەندی و سەوداکاری لەگەڵیدا هەبوە. میثرائیەت سەرکەوتنێکی بەرچاوی وەدەست هێنا، لە سەردەمی کۆنستانتین و دەسترۆیی مەسیحیەتدا، میثرائیەت ئەوەندە لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆماندا بەبرەو بوە کە لەوانەیە ئاهەنگگێڕانی دەوڵەتی ڕۆم بەبۆنەی لەدایکبوونی خوداوەند میثراوە لە (25)ی کانوونی یەکەمدا، بووبێ بە بناغە بۆ دانانی ڕۆژی لە دایکبوونی مەسیح. ئەم ڕۆژە ئەو ڕۆژەیە کە تێیدا ڕووحی گەردوونی بۆ جاری یەکەم خۆی لە بەرجەستەکاری مەزنیدا دەرخست، واتە خوداوەندی پەروەردگار کە میثراییەکان بە میثراسی دادەنێن.

لقی یەزیدیی تیرەی فریشتەکان و بزووتنەوەی نوسیریەی ناو عەلەویەکان، ئێستاش یادی هەندێ پاشماوەی ئەم دەرکەوتنە سەرەتاییەی میثراس دەکەنەوە لە ئاهەنگ و شایی گێڕانە ئایینییەکانیاندا.

هەرچەندە تیرەکە، گەلێ سەرزەمین و ماوەی کاریگەریی کۆنی خۆی لە بەرامبەر ئیسلامدا لە دەست داوە بەڵام هێشتا کاریگەری خۆی لە ژیانی هەموو کورداندا هەر پاراستوە، ئەمە لە فەرهەنگی میللی و فۆلکلۆری و گێڕانی هەندێ بۆنەو ئاهەنگی ئایینیدا دەردەکەوێ. بۆ نموونە ڕێزگرتن لە خدر، یان خزر پێغەمبەر "خزری زیندەی دەشت و چۆلان" هێشتا کە لەناو کوردە مسوڵمانەکاندا هەر باوە. لە هەموو کوردستاندا، نزرگەی خدر لە پەنای کانیاوەکانەوە بەدی دەکرێن (بڕوانە فولکلۆر و چیرۆکە میللییەکان) کوردان چیرۆکی خدریان لەگەڵ هی پێغەمبەر ئیلیادا گرێداوە، کە ئەویش وەکو خدر، لە کانیاوی ژیانی خواردۆتەوە و هەتا هەتایە هەر دەمێنێ. خدری زیندە، کە لە ئاو و خاك دروستبوە، (ناویشی لەوانەیە بە مانای "سەوز"بێ) لە قوولایی گۆم و کانیاوەکاندا دەژی و هەر جارە بەشێوەیەك خۆی دەردەخا و هەر کەسێ هانای بۆ بەری بە هانایەوە دێ.

گەلێ ئاهەنگ و جەژنی ئایینی، کە هی تیرە ئایینییە جۆراوجۆرەکانی کوردەکانن لەسەر

نزرگەی خدر دەگێڕرێن (بڕوانە میهرەجان، جەژن و ئاهەنگەکان و ساڵنامە)، تەمەن درێژی خدر، سیمبولبەندیی خۆی لە تەمەنی درێژی کیسەڵەکانی ناو ئەو گۆل و کانیاوانەدا ڕەنگداوەتەوە کە بە دەوری نزرگەکانیەوەن. بەو جۆرە، کیسەڵ لە گەلێ بابەتی نەخشکاری ئایینی کوردیدا دەردەکەون (بڕوانە نەخشکاری و وێنەبەندی). جەژنگێڕیەکانی خدر دەکەونە وەرزی بەهارەوە، واتە ئەو کاتەی سروشت خۆی نوێ دەکاتەوە، بەڵام ڕۆژەکەی لە ئایینێکەوە بۆ ئایینێکی تر جیاوازە، هەروەها لە مەڵبەندێکەوە بۆ مەڵبەندێکی دیکە. هەموو لقەکانی تیرەکە پابەندی ئاهەنگ گێڕانەکانن، تەنانەت هەندێ کۆڕی مسوڵمانیش دەیانگێڕن، لە هەندێ سەردەمی هەرەزوودا، تیرەکە بە بەرهەڵستێکی توندی زەردەشتیەتی کۆن دادەنرا. ئەمە دەبێ هی پێش کۆتایی سەردەمی میدی بێت و هەوڵی چوونە سەر ئایینی زەردەشتی لەوانەیە لەسەر دەستی ڕشتیڤێگا ئەژی دەهاکی (584–549 پێش میلاد)دوا پادشایی میدیا ئەنجام درابێ. ئێستا بەڵگەی بە هێز بەدەستەوەن کەوا کوشتنی زەردەشت خۆی و لە تەخت لادانی ڤیشتا سپاشای پاڵپشت و پارێزەری بە دەستی ڕشتیڤێگا ئەژی دەهاك لە ساڵی (55 پ ز) و لە کاتی ڕۆیشتنیدا بەرەو ڕۆژهەڵات و دەوربەری ڕووباری هاریرود–مورغاب لە باکووری ڕۆژاوای ئەفغانستان. هەر لەو سەردەمەوە لەسەرینی ئەوەوە ئیتر ئەم پادشاییە بە ئەهریمەن دانراوە لەناو زەردەشتیەکانی زوودا و لە میثۆلۆجیای زەردەشتیان و گشت ئێرانیاندا بە خیانەتکار و ستەمکارێکی گەورە دانراوە و لە شاکارێکی گەورەی وەکو شانامەدا. هەر بەو جۆرە ناوزەد کراوە هەر لەوەشەوە وشەی ئەژدەها بۆ مارێکی حەوسەری یەکجار دڕندە و خەتەرناك لە زمانی فارس (و کوردیشدا– وەرگێڕ) دانراوە، هێرۆدۆتس ناوی ئەژی دەهاکی، وەکو دوا پادشایی ماد، بەشێوەی چەوتەوەکراوی ئەستیاگس هێناوە.

دوا بابەتی کارتێککردنی درێژەکێش لەنێوان هەردوو ئایینەکەدا ئەو سیستەمی چینی پیاو و ڕابەری ئایینیە پشتاوپشتە بوو کە تیرەی فریشتەکان خستیە ناو ئایینی زەردەشتیەوە و بە (موغ)ەکان ناوی دەرکرد. ئەم سیستەمە جێی ئەو سیستەمە ساکارەی ڕابەرایەتی ئایینی گرتەوە کە زەردەشت پێکی هێنابوو.

زەردەشتیەت و تیرەی فریشتەکان لە زۆر شتدا هاوبەشن، لەوانە، هەردوولا باوەڕیان وایە کەوا حەوت فریشتە چاك و حەوتی "بەد" سەرەوکاری ئەم دونیایەیان بە دەستەوەیە، هەردوو

لاشیان باوەڕیان بە زنجیرەیەك پیاوی ئاییینی پشتاو پشت هاتوو هەیە ئـەم بابەتـە هاوبەشـانە دەرەنجامی سروشتی پێکەوە ژیـانی دوور و درێـژ و پـڕ ڕووداون لـەنێوان هـەردوو ئاییینەکـەدا. شتە هاوبەشـەکانی تـر لەوانەیـە، شـوێن پـەنجـەی ئـاییینی تـازە نیـشتەجێ بـوە ئاریاییـەکانی کوردستان بێ، کە دەشێ ئاییینی ئەسڵییان هەمان ئـایین بـێ کـە زەردەشـت پێغەمبـەر خـۆی دوایی پوختەی کردو ئاییینی زەردەشتی لێ دروستکرد لە شـێوە و شـێوازی ئیـستایدا تیرەکـە ئاییینەکەی خۆیان دەبەنەوە سەر ئیسلام و پێکەوە تەبایان دەکەن، بەتایبـەتی لەبـەر ئـەوەی هەردوو ئاییینەکە پێکەوە دراوسێیەتیەکی (14) سەدەییان بەسەر بردوە. نزیکەی هـەزار سـاڵ دوای یەکـەم هـەوڵ بـۆ گۆڕینی زەردەشـتیەت، پـەیڕەوانی تیرەکـە جووڵەیـەکی تریـان کـرد، هەرچـەندە کـەمتر سـەرکەوتوو. بـۆ یـەکجاری هەڵلوشـینی یـان هـەر لـە بـنی نەهێـشتنی زەردەشتیەت، ئەم هەوڵە، بەڕواڵەت خۆی لە پەیدابوونی بزووتنەوەی مەزدەکیەتدا نیشاندا.

تیرە یان بزووتنەوەی مەزدەکیەت کە لە سەدەی پێنجەمی پاش میلاددا وەکو بەرخودانێك دژ بەو سیستەمی چینایەتی– ئابووری– کۆمەڵایەتییە ستەمکارانەیەی کە زەردەشـتی ئـاییینی دەوڵەتی ساسانی لە وڵاتـی فـارس بناغەڕێـژی کردبـوو سـەری هەڵـدا... بزاڤەکـە لـە هـەرێمی زاگرۆسەوە لەسەر دەستی ڕۆڵەیەکی ئەم وڵاتە، واتە مەزدەکەوە هەڵقولا کە سەرەنجام تـوانی کاڤات یان قوبادی پادشایی سەردەمیش بێنێتـە سـەر ئاییینەکـەی خـۆی (448–531 پـاش میلاد).

بـاوەڕی پتـەوو نـەگۆڕی مەزدەکیـەکان بـە یەکسانیی کۆمەڵایـەتی هـەموو خـەڵك کـە تـا ئێستاش بە بڵاوی لەناو تیرەی فریشتەکاندا باوە، خـەڵکێکی زۆری هـەژار و پامـاڵی جیـاوازیی چینایەتی کێشایە ناو خۆیەوە، مەزدەك (کە ناوەکەی لەوانەیە مەزدەگچکە بگرێتەوە و مـەزدە خـۆی کـورتکراوەی خواوەنـدی هـەرە گـەورەی زەردەشـتیان ئـاهۆرا مـەزدا بـێ) بـانگی هاوبەشیەتی هەموو خەڵکانی لەگەڵێ بابەتی دنیاییدا دەدا و بەوەش تاوانبار دەکرا کە ژنیـشی لەو بابەتانەدا داناوە–واتە تۆمەتی لێنەپرسینەوەی هـیچ سـنوورێك لـە مەسـەلەی جنسدا کـە ئێستاش دەدرێتە پـاڵ تـیرەی فریـشتەکان: پـەیڕەوکردنی هاوبەشـیەتی لـە موڵکیەتـدا گـەلێ نووسەری ئەم سەردەمەی خستۆتە سـەر ئـەو بـاوەڕەی، بـێ هـیچ چـۆن و چـرایەك، تـیرەی مەزدەکان بە یەکەم سیستەمی کۆمۆنیستی جیهان دابنێن (بڕوانە مێژووی کلاسیك). هەر لەناو

ئەم ئایینەدا گەلێ بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانەی ناو ئیسلام پێگەیشت و تەنیەوە لە شێوەی بزووتنەوەی ئەم سەردەمەی ئیسلامدا، ئەمە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ تا ئێستا لە بزووتنەوەی ئەم سەردەمەی شیعەدا خۆی دەنوێنێ.

سەرەڕای سەر کەوتنەکانی زوویان، یان باشترە بڵێین لە پای ئەو سەرکەوتنانەیاندا، زۆرێکی وای پێ نەچوو کە مەزدەکیەکان لە دواداوی سەردەمی کاڤاتدا لە (528)ی پاش میلاددا (چونکە ئەو لەو دەمەدا وەرگەڕابووە سەر زەردەشتیەت) کەوتنە بەر شاڵاوی قەتڵوعامێکی بەربڵاو، کە دەسەڵات چوە دەستی خوسرەوی یەکەمی نەوشیروانی کوڕیەوە، مەزدەکی قڕانەکە گشت کون و قوژبنی وڵاتەکەی بە جۆرێك گرتەوە، کە پادشا توانی بە تەواوی قەلاچۆکردنیان جاڕیدا بەڵام گشت ئەو هەوڵ و هەڵپانە نەزۆك بوون و هێندەی پێ نەچوو مەزدەکیەکان سەریان قوت کردەوە، هەرچەندە بە پەراگەندەییش، بەتایبەتی پاش ڕوخانی ئیمپراتۆری ساسانی کە زەردەشتیتەوارێکی یەکجار سەختگیر بوو. مەزدەك یەکێکە لە دوو پیاوچاکی یەکجار بەڕێز لەناو هۆزی گەورە و گرانی خۆشناودا لە کوردستانی ناوەند (بڕوانە Sykes 1908-457).

کە کار کەوتە دەست ئیسلامەکان، حوکمڕانە مسوڵمانەکان بەردەوام ناچار بوون لە جەنگ و دامرکاندنەوەی شەپۆل لە دوای شەپۆلی بزووتنەوەی ئایینی ئابووری تەباری ناوخۆییدا بن کە لە هەمان ئەم سەرزەمینی (جیبالەوە) سەری هەڵدەدا (عەرەبەکان بە چیاکانی زاگرۆس واتە میدیای دێرینیان دەوات هەرێمی جیبال). هەرە گرنگی ئەم بزوتنەوانە، واتە خوڕەمیە، بە سەرکردەی بابەك کرا کە سەردارێکی سوپایی و لە هەمان کاتدا ئایینیش بوو، بزووتنەوەکە باوەڕی بە دۆناودۆن کردنی ڕووح هەبوو، بەتایبەتی هی سەرکردە و ڕابەرە ئایینەکان.

بابەك و یارانیشی بەهەمان وێنەی مەزدەك و مەزدەکیانی زوو، بەوە ناسرابوون کە لە موڵکداریەتی هەموو شتومەك و ئامێر و کەرەستەی بەرهەمهێنانی ئابوورییدا گشتییان برابەشن و جیاوازیەکی کۆمەڵایەتی ئەوتۆ دیاریان لەنێواندا نیە.

هەر لە هەمان سەردەمی بابەکدا، کە مەڵبەندی چالاکیەکانی لەناو جەرگەی هۆزە کوردە ڕەهەندەکانی ئازەربایجاندا بوو، کوردێکی نارسە ناو (کە مەسعوودیی مێژووناسی سەدەکانی ناوەندیە) نەسیری کورد ناوی دەبا) لە کوردستانی باشوور (ناوجەرگەی وڵاتی تیرەی فریشتەکان) بزووتنەوەی خوڕەمیەی بەرپاکرد کە سەرەنجام لەلایەن موعتەسەمی خەلیفەی

عەباسیەوە دامرکێنرایەوە...

ئەلتەبەری مێژووناسی ئیسلام دەڵێ: نزیکەی (60000) لە یارانی نارسە لەلایەن ئیسلامەکانەوە کوژران و ئەوانی تر، بە نارسە خۆشیەوە، ناچار ساڵی 833ی پاش میلاد چوونە وڵاتی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیانەوە (بڕوانە مێژوی سەردەمی ناوەند).

نیشانەی مەزدەکیەکان و خوڕەمیەکانیش، مێزەرە سوورەکانی سەریان بوو، بۆیە بە "سورخ عەلەمان" واتە ئاڵا سووران، یان "سورخ جامەگان" واتە سوور پۆشان ناویان دابوەوە، ئەم نیشانە دیسانەوە لە سەدەکانی 14و15 دا لە بزووتنەوەیەکی تری پەیڕەوانی تیرەکەدا سەری هەڵدایەوە، ئەو کاتە کە عەلەویەکان بە مێزەرە سوورەکانیانەوە ناویان بە قزڵباش، واتە سەر سوور "دەرکرد (بڕوانە عەلەویەت و مێژووی سەدەکانی ناوەند).

پاش دامرکاندنەوەی لەلایەن خەلیفەی عەباسیەکانی هەرە زووەوە، تروسکەیەکی تری خوڕەمیە لە باشووری عێراق و دوایی لە لەحسایان ئەحساد "الاحساء"ی ڕۆژهەڵاتی شانشینی عەرەبستانی سعوودی هەڵبووەوە ئەمانیش ناوی قەرامیتەیان لە خۆیان نابوو و لەگەڵ بیروڕا دێرینەکەدا بەوە یەکیان دەگرتەوە کە یەکسانی کۆمەڵایەتی ئابووری و بیروڕاکانی تری ئەویان هەڵگرتبوو ناصر خوسرەوی گەڕیدەی بە ئایین ئیسماعیلیی سەدەکانی ناوەند، داب و ڕوسمە ئایینییەکانی دانیشتووانی وڵاتی لەحسا بە "خاوەنداریەتی گشتیی هەموو ماڵ و موڵك و شتومەك" باس دەکاو پەنجە بۆ پەیوەندی نێوان مەزدەکیەتی کۆن و بزووتنەوەی قەرامیتە دەکێشێ. ئێستاش وڵاتی لەحسا لە ڕووی مەزەبەوە لە سعودیە جیایە، واتە ئەو ناسوننی و ئەم کانگای سوننییەتی گەرم. ئێستا دانیشتووانی ئەحسا بە شیعەی ئیمامی دەدرێنە قەڵەم، ئەم دابڕینە هەر بە ئەندازەی ئەو دابڕینە ڕاستە کە سەردەمانێك تیرەی فریشتەکانی بە شیعەی ئیسلام دەدایە قەڵەم.

لە سەدەی پانزەیەمدا، موحەممەد نووربەخش ناوێك بە بزووتنەوەیەکی سۆفیگەرییەوە لە ئەحساسەری قوت کردەوە. ئەوەندەی پێ نەچوو بزووتنەوەکەی بە چوارلادا تەنیەوە و لەگەڵ بیروڕاکانی تیرەی فریشتەکاندا یەکگیربوون. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەشدا، سۆفیەکی تری خەڵکی لەحسا، شێخ ئەحمەدی لەحسایی، لە لەحسا پەیدابوو و لەوێوە ڕوویکردە ئێران و لەوێ بناغەی بزووتنەوەی بابییەتی دانا. بیروڕاکانی شێخ ئەحمەد کە لە

چوارچـێوەیەكی كۆمەڵایـەتی – ئـابووری خـۆ وڵاتیـدا بـوون، زۆر لـە بزووتنـەوە دێرینەكـەی مەزدەكیەكان نزیك بوون (بیروڕاكانی شێخ ئەحمەد لەلایەن عەلی محەمەد بابەوە بڵاوكرایەوە) ئەویش لە نزیكیدا لەگەڵ تیرەی فریشتەكان، بە ئەندازەی بزووتنەوەكەی نووربەخش لێی نزیك بووە (بڕوانە بابیەت و بەهائیەت).

هـەموو لقـەكانی تیرەكـە، هـەر لـە مەزدەكیەتـەوە بیگـرە تـا دەگاتـە عەلەویـەكانی ئـەم سەردەمە، بە گشتی تۆمەتی مێگەلییان لە پەیوەنـدی جنـسییدا دراوەتـە پـاڵ، مـسوڵمانەكان لـەو بـاوەڕەدان كـە ئـەوان لـە كۆبوونـەوە تیرەییـە ئایینیەكانیانـدا ژنـەكانیان بـە هاوبەشـی بەكاردێنن. تـا ئێـستاش بـە مەبەسـتی ڕیسواكردنی پـەیڕەوانی تیرەكـە، بـاس لـە ئاهـەنگێك دەكرێ كە گوایە لە ئەنەدۆڵ "موم سوندی" واتە مۆم كۆژانەوە و لە ئێـران "چـراغ كوشـان"ە واتە چرا كوژاندنەوەی پێ دەوترێ. ئەم باڵۆرەیـە لەلایـەن دراوسـێ مـسوڵمانەكانی تیرەكـەوە لێـدەدرێ و ئاراسـتەی چـەندین كەمینـەی تـری ئـایینی دەكـرێ كـە لـە زۆر لاوە لـە تـیرەی فریشتەكان نزیكن وەكو ئیسماعیلیەكان لە ئەفغانستان (Canfield 1978) عەلەوەیەكانی توركیـا و سـوریا (Yalman 1964) و دوروزیـەكانی ڕۆژهەڵات (Eickelman 1981) سـەیر ئەوەیـە پـسپۆڕگەلێكی چـون هێنـری ڕاولینـسن و مەكدوناڵـد كیتێـرو ج. ر. درایڤـەریش بـەم باڵۆرانـە هەڵخەڵەتاون. هەرچی درایڤەرە لەگەڵ ئاهەنگەكانی (بۆنا دیـا)دا بـەراوردی دەكـا كـە لـە ڕۆمـا بەرپا دەكـرا، بگـرە لـەو ئاهەنگانـەش زیـاتر ڕیسواكەرانە باسـیان دەكـا (Driver 1921-23) لـە كاتێكدا راولینسن دەڵێ: هەرچەندە باوەڕی نەكردووە كەوا ئـەو كردەوانـە لـە سـەردەمی ئـەو (1836)دا مابێ، بەڵام بە بیروڕای ئەو نیوسەدە لەوەبەر هەبوە هـەروەها دەڵـێ، دەبـێ ئـەم كردەوانە پاشماوەی پەرستنی خواوەندەكانی وەچخستنەوە بووبن كە لەناو تیرەكـانی میثـراو ئەناهیتادا و هەروەها لەناو تیرەی سیسورتیسدا باو بوە كە ئەندامەكانی جنـسیان دەپەرسـت. كینێر، تەنانەت ئاماژەی بۆ ئەوەش كردووە كـە خـۆی هـەر نـەبێ ئاهـەنگێكی لەوانـەی سـاڵی 1818 بە چاوی خۆی دیوە، ئەگەر بە كردەوە بەشداریی تێدا نەكردبێ.

پەیڕەوانی گشت لقەكانی تیرەی فریشتەكان، كۆبوونەوەیەكی خۆییان هەیە كە پێی دەڵێن جەم، ئایینی جەم یان جەمخانە (جەمهانە لە توركیا) و لە شوێنێكی پەنهاندا دەیگـرن، لەوێـدا نووسـراوی پـیرۆز دەخوێنرێتـەوە و ڕابـەرە ئایینیـەكان وتـار دادەدەن و گفـتی نوێكردنـەوەی

برایەتی و دڵسۆزی بۆ یەکتر لە چوارچێوەی تیرەکەدا بەراوەشاندنی دەست، دەدەن. یەکسانیی کۆمەڵایەتی نێوانیان بەوە دووپات دەکرێتەوە کە هەموو لایەك لە یەك ئاستدا دادەنیشن بێ ئەوەی کەس بکەوێتە ژوور کەسی ترەوە.. کۆبوونەوەکان لەوانە دەشاردرێتەوە کە باوەڕیان بە ئایین و ئەتواری کۆبوەوەکان نیە نەك پێیان بزانن و ببێ بە مایەی سەریەشە و سەغڵەتی بۆیان. هەر ئەم توندنهێنی گرتنەی کۆبوونەوەکانە کە جڵەوی خەیاڵی هەندێ کەسی شلکردووە کە گوایە کارێکی جنسی لە پشت پەردەوە لە ئارادایە. قەدەغەکردنی ژن لە ئامادەبوونی جەمخانەکان لەلایەن هەندێ لقی یارسانەوە کاردانەوەی ئەم تۆمەتسازیانە، هەرچەندە ئەمە لەگەڵ ئەو پلەو پایەیەدا هەرگیز ناگونجێ کە کورد وەکو نەریتێکی دێرین داویە بە ئافرەت (بڕوانە پلەوپایەی ژنان و ژیانی خێزانی).

بۆ نەگێریەکی بچووکی جەمیش هەیە کە هەموو حەفتەی جارێك دەگێڕرێ، بەڵام جەمی هەرە گرنگ ئەوەیە کە هەر ساڵە جارێك دەیگێڕن، وەکو لە خوارەوە باسی دەکەین. هەر لقە بۆ خۆی کاتێکی لە ساڵ بۆ جەژنگێڕی هەڵبژاردوە.

لە سەردەمی ئیسلامدا، ئایینەکە هەم کاری کردۆتە سەر گەلێ لقی ئایینی ئیسلام و هەم لێیانەوە وەریگرتوە، بەتایبەتی لە شیعە دوانزە ئیمامی و لە ئیسماعیلیە حەوت ئیمامیەکان... گەورەترین و درێژەکێشترین کرداری تیرەی فریشتەکان لەسەر ئیسلام لە سەردەمی زنجیرەی قەرەقۆینلوودا لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ و ڕۆژئاوای ئێراندا (1380–1468) هاتە کایەوە، هەروەها لە قۆناغە هەرە زووەکانی پەیدابوون و پێکهاتنی زنجیرەی سەفەوییدا لە سەرەتای 1501ی پاش زاییندا. پێکهێنەری زنجیرەکە، ئیسماعیلی یەکەم، گڕ گرتوویەکی سەختگیری عەلەویەت بوو. تەنانەت خۆی بە مەزهەری خوداوەندیش دادەنا. ئەو ئێستاش لە دڵ و دەروونی عەلەوییەکاندا پلەو پایەیەکی یەکجار بڵندی هەیەو بە "ساحێبی زەمان" واتە سەردەمداری دنیا دادەنرێ. ڕاستییەکەی، تەنها پاش چەند پشتی یەك لە دوای یەك سەفەویەکان ئینجا توانیان ئایینەکەی خۆیان لە دەنگ و ڕەنگ و ڕیشەی تیرەی فریشتەکان پاك بکەنەوە. پاش ئەوە بە هەر چۆنێك بێ، خۆیان لێی بوارد و هەر لەو کاتەوە بەدواوە ئیتر شیعەی دوانزە ئیمامی توانی هەر دووپێ بەسەر زینی ئێراندا شۆڕکاتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا، هەر باسێکی بێ لایەنانە لە بارەی باوەڕ و ئاکاری ئایینی سەفەویەکانی هەرە زووەوە بکرێ،

ناتوانی لە بازنەی تیرەی فریشتەكان (بەتایبەتی عەلەویەت)، نەك ئیسلامی شیعە، دەرچێ.

بۆ ئەوەی خۆیان لـەم كـافرە نامـسوڵمانانە جیـا بگـرن، شـیعە ئیمامیـەكان لـە سـەرەتای سەدەی (16)ەوە ناوی "جەعفەری"یان لە خۆیان نا (لەسەر ناوی جەعفەری صادقی ئیمـامی شەشەمی شیعیان). بەوە ناوە كۆنەكەیان، (شیعە) وەلانا. شیعە كە كورتەی "شیعە علـی"یـە وشـەیەكی عەرەبیـە و "هـەوادارانی عـەلی" دەگرێتـەوە. مەبەسـت عـەلی زاوای محمـدە. بـە دڵنیاییەوە لەوەی، ناوی عەلەوی یان عەلیولاهی كە كوردە نامسوڵمانەكان و دوابەدوای ئـەوان توركمان و عەرەبەكان لە خۆیان نا، لەناوی ئیمام عەلییـەوە وەرگـیراوە (ئـەم بۆچـوونەش لـە دوو توێیدا جۆرە خواوەندیەك بە عـەلی دەبەخـشێ وەكـو مەزهـەرێكی هـەرە گرنگـی رووحـی گـشتی لەسـەر رووی زەمـین كـە دوو لەسـێی تـیرەی فریـشتەكان باوەڕیـان پێیـەتی) شـیعە ئیمامییەكان زۆرتر ناوی "جەعفەری"یان بۆخۆیان پێ باشتر بوو لە شـیعە، چـونكە ئـەم نـاوە هەرچەندە ئـەو زەقیـەی نیـە كـە "شـیعە" هەیـەتی، بـەڵام سـەلامەتترە. كـە لـە (1720)دا سەفەوییەكان جڵەوی حوكمیان لە دەست دەركرا، ئەم ناوە بووبوو بە باوترین ناو بۆ شیعەكان بەگشتی بۆیە مەترسییەكی ڕاستیان لەوە هـەبوو كـە بخرێنـە پـاڵ عەلـەوی و عەلیولاهییـە بـە ئاشكرا نامـسوڵمانەكان یـان تێكـەڵ بكـرێن لەگـەڵ ئەوانـدا بـە پێچەوانەی خواسـت و ویـستی ئەمانەوە ژمارەیەك لە عەلەویەكانی ئەنەدۆڵ لە سەدەی بیستەمدا ناوی "جەعفەری"یان نـا لـە خۆیان و لە ناونووسە گشتییەكانی دەوڵەتدا خۆیان بەو نـاوە ناسـاند (بڕوانـە خـشتەی ژمـارە (5) تێبینەكان).

سەركەوتنی تیرەكە لە بواری بنبالگرتن و خاوەندارێتی ئایینە لایدەكاندا، لە پەنای جەستە گۆڕكردن و دۆنادۆن كردنی گیانەوە، هەمان كارمان دێنێتە یاد كـە ئـایینی هیندۆسـیەت كـاتی خـۆی كـردی، ئـەوەبوو هیندۆسـیەت بـوذیـەتی هەڵلوشـی بـەو بنەمایـەوە كـە بـوذاش (بەرجەستەكەر)ێكی تری ڕووحە بەڵام ئەویش لە گرنگییدا هیچ لە ڤیشنووشیڤا و ڕامـا كـەمتر نییە، هەندێ لە هیندۆسەكان هەمان باریان بۆ محەمـەد پێغەمبـەریش لێنـا، بـەڵام نەگەیـشتنە مەنزڵ.

"زەوتكردنی" عەلی و محەمەد لەلایەن تـیرەی فریـشتەكانەوە لـە سـەردەمیكدا، وا دیـارە یارمەتی تیرەكەی داوە لە قووتـدانی شـیعەكاندا لـە سـەرەتای سـەدەی پانزەیەمـەوە تـا ئـەو

کاتەی شا عەباسی گەورە چۆتە سەر تـەختی پادشـاییەتی سـەفەوی لـە 1588دا. بـەڵام لـە ئامێز گرتنی گەرمی ڕابەرەکانی شیعەی دوانزە ئیمامی لەلایەن شا عەباسەوە هەر لە مەدینـە و لوبنـان و مێزوپۆتامیـاوە بگـرە تـا دەگەیتـە خۆراسـان، سـەرەنجام ئـەو تـۆز و گـەردەلوولی عەلیپەرسـتییەی ڕەوانـەوە کـە تـیرەی فریـشتەکان بـەرپایان کردبـوو. پـسپۆڕ و زانـا ئیسلامیەکانی شا عەباس، شیعە دوانزە ئیمامیەکانیان بە توندی یاسابەست و سنوورگیر کـرد بە بەستنەوەیان بەشێوەی ڕەسەنی پێشوویان واتە پـێش دەسـتەمۆکردنیان لەلایـەن تـیرەی فریشتەکانەوە. عەللامـە بەتلیـسی کـە پڕترینیـی ئـەم زانا پایـە بڵنـدە شـیعانەیە، لـە "بحـار الانوار"دا، کە یەکێکە لە بەرهەمـە هـەرە قووڵـەکانی لـەم بوارەدا، هـەر بـە بێزانـدنی تـایرەی فریشتەکانەوە ناوەسـتێ بـەڵکو لەسـەر تاوانبـار کـردن و بگـرە ڕیسواکردنیـشیان دوور دەڕوا، کەچـی لەگـەڵ هـەموو ئەمانەشـدا شـیعەگەریی هاوچـاخ لەگـەڵی لـە داب و دەسـتوورەکانیدا ڕەنگی تیرەی فریشتەکانی لە خۆی بە تەواوەتی نەسڕیوەتەوە بەتایبەتی ئەوانەی کە لەلایـەن سونیەکانەوە زۆر بە سەختگیر و لە ڕێباز بەدەر دادەنرێن. سەرەنجام ڕەفتاری لـە ڕادەبـەدەر دڕی قەرەقۆینلوو سەفەویەکانی زوو (واتە ئەو کاتەی لەسـەر ڕێبـازی عەلـەوی بـوون) زۆربـەی مسوڵمانەکانی ئێـران و قەفقاسـیای لـە سـوننیەتی وەرگێـڕا. چاکسازیەکانی دوایـی و هێنانـە پێشەوەی شیعەگەریی دێرین شێوازی پاش سەدەی حەڤدەیەم، هـەرگیز نـەیانتوانی شـوێنی پەنجـەی تـیرەی فریـشتەکان لـە داب و دەسـتوورە گشتیەکانی ئایینەکـە بـسڕنەوە. ئـەوەتا ئێستاش ڕەنگ و بۆی تیرەکە لە ڕادیکالیەت و یەکسانیخوازی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیمای شەهید پەرستی خۆی لەناو شـیعەگەریی ئێران و قەفقاسـیادا بـەزەقی دەردەخـا، بـەڵام لای شیعەکانی عێراق ئەوەندە بە توندی دەرناکەوێ. دانیشتووانی ئەو وڵاتـەی ئێستا عێراقـی پـێ دەوترێ زۆربـەیان شـیعە بـوون بـەر لـە دەرچـوونی عەلەوییـە شۆڕشـگێڕەکان بـۆ دەرەوەی ئەنەدۆڵ و هەرگێز وەرنەگەڕانە سەر عەلەویەت، بەڵام، لەگەڵ ئەمەشدا، وڵاتەکـە بـە تـەواوەی دوور لە بای عەلەویەت نەمایەوە، چونکە لقێکی تری تیرەکە واتە یارسانیەت لـە ڕۆژانـی هـەرە زووی ئیسلامەوە لەسەر خۆ و بێ قرە و برە هاتبوە وڵاتی مێزۆپۆتامیاوە.

عەبدولڕەحمانی موحەمەدی جامی شـاعیر و زانـای بـەناوبانگی مـەزەبی سـوننی سـەدەی پانزەیەم و ڕابەری ڕێبازی سۆفیگەری، لە (ڕەشە حاتی جامی)دا، بە هەندێ وشەی تۆمـەتاوی

باسی شیعەكان دەكا كە دوایی دەركەوت خودی ڕاستین. ئەو بەڕاكشاوی ئەو شیعانەی لە بەغدا تێكەڵاویان بوو بوو بە: "دۆنادونی" وەسف دەكا (باوەڕێكی بنەڕەتی ئایینی ناو تیرەكە كە بە واتای تەناسوخی دوابەدوای ڕووحەكان دێ)، (بڕوانە یارسانیەت).

جامی بە نەریت ڕێز لە مسوڵمانە شیعەكانی ناوەڕاستی ئاسیا و هەرێمی خوراسانی نیشتمانی خۆی دەگرێ. دوژمنایەتی گەورەی لەگەڵ شیعەكانی ڕۆژاوای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەغداشی پێوە، لەوەدا خۆی دەنوێنێ كە بە توندی دژی ئەوەیە ناویان بنرێ شیعە، بەڕای ئەو دەبێ پێیان بوترێ "رافزی" واتە وەرگەڕاوەكان. ئەم جۆرە هەڵوێستە دوژمنانەیە، یان جۆری تری، لەلایەن زاناكانی ئیسلامیی ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئیسلامەوە بەرامبەر بە شیعەگەریی ڕۆژاوا (هەرچەندە ئەو زانایانە هەڵوێستی زۆر دۆستانەیان بەرامبەر بە شیعە ئیمامیەكان دەنواند)، لە كاتێكدا هاتنە كارەوە كە تیرەی فریشتەكان هار ئاسا سەری ژەنیبوە ناو شیعەگەریی سوننەتیەوە و كەنەی لێدەكرد.

یاوەری ئەستووری شیعەكان بە ژمارەیەكی بەرچاوی چاكان و دانانیان بە ڕزگاركەر "ساحیبولزەمانێكی زیندوو و زەمانداری سەردەم و هی تر"، هەموو دەچێتەوە سەر تیرەی فریشتەكان. تیرەی فریشتەكان باوەڕی بە هەموو ئەو چەمكانە هەیە، هی ئەو ڕزگاركەرەی لێدەرچێ كە گوایە لە كۆتایی دنیادا دەردەكەوێ، بۆیە ئەوەندە گران نیە بۆیان گەر پێویستی كرد خۆیان وەكو شیعە بنوێنن، تەنانەت ئەمڕۆكەش، هەندێ لقی تیرەكە خۆیان بە ئیسلامی شیعەی ڕاستەقینە و ڕەسەن دەناسێن، هەرچەندە بیر و باوەڕە بنەڕەتیەكانیان لە ڕاستیدا هەرگیز لەگەڵ ئەوانەی ئیسلامدا كە لە قورئاندا هاتوون، ناگونجێ.

تیرەكە خاوەنی ئەدەبیاتێكی بەرچاوە لە بارەی دروستبوون و كۆتایی دنیا و مەسەلەی پاشە ڕۆژ و حیساب و حیسابكاریدا، دەقاودەق بەو جۆرەی كە لەناو یارساندا پارێزراوە و لە بابەتی یارسانیدا باس و تاوتوێ كراوە. ژمارە(7) لای ئەم ئایینە پایەیەكی پیرۆزی هەیە، ئەو ژمارەی ئاسمانەكان، فریشتە ڕووناكەكان (هەروەها دژایەتییان لەگەڵ هێزە تاریكەكانی مادەدا)، ژمارەی مەزهەرە سەرەكیەكانی ڕووحی گشتگیر و ژمارەی دەورانەكانی ژیانی جیهانی ماددی و ژمارەی ئەو بنەماڵە پایە بەرزانەشە كە لە ئایینەكەدا پشتا و پشت ڕابەرییان كردووە. لە دووتوێی ژمارە (7)دا ژمارەیەكی دیكەی پیرۆز تر، بەڵام كەمتر بەكارهێنراو هەیە ئەویش ژمارەی

(3)ە کە دەربڕی هەندێ سیفەتی پەروەردگار خۆیەتی. هەر ئەم ژمارانە خۆیان بێگومان، لە گەلێ ئایین و ئایینزای تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کەم یان زۆر، بە پیرۆز دادەنرێن. لێرەدا پێویستە سێکۆچکەی پیرۆزی مەسیحیەت و ڕێزی ژمارە (7)مان لە ئەستێرەناسییدا لەبیر نەچێ، جێی سرنجە کە ژمارە (12) لای تیرەی فریشتەکان بایەخی نییە، کەچی لای جوولەکەو مەسیحی و ئیسلامیش ژمارەیەکی پیرۆزە (ئاماژەیە بۆ(12) هۆزەکەی جوولەکان، (12) ئاوەڵەکەی عیسا و (12) ئیمامەکەی شیعییان).

ڕۆژوگرتن لەم ئایینەدا تەنها بەسێ ڕۆژ براوەتەوە. نوێژ هەر لە کۆبوونەوە ئایینیەکانی جەمخانەدا دەکرێ، قەدەغەکاری جۆری خۆراك لە لقێکەوە بۆ لقێکی تری ئایینەکە دەگۆڕێ بەڵام. بە گشتی شلە یان زۆر تەمومژاویە. بۆ نموونە خواردنەوەی ئەلکولی و گۆشتی بەراز هیچ قەدەغەکاریەکی ئەوتۆیان لەسەر نییە، چونکە لە نووسراوە ئایینیەکەدا ڕاستەوخۆ دەستی نەخراوەتە بەر.

تیرەکە لە بنەڕەتەوە بریتییە لە ئایینێکی ناسامی. دارەڕاکەی ئاریانەیە لە قاوغی ئایینی خۆوڵاتیی سەرزەمینی زاگرۆسدا، هەر هەوڵێك بۆ کلاسبەندی کردنی تیرەکە یان هەر یەکێ لە لقەکانی وەکو بەشێك لە ئایینی ئیسلام لە هەڵەیەکی نەزانانە بەولاوە هیچی تر نیەو لەبێ ئاگایی لە بارەی مێژوو و ڕسوماتی ئایینەکەوە هەڵقوڵاوە. ئەم ئایینە لە هەزار ساڵ بەرەو ژوور لە ئیسلام کۆنترە، هەرچەندە کارتێکردنی زۆر لەنێوان هەردوو لقی عەلەوی و یارسانیی ئەم ئایینە و ئیسلامی شیعەدا هەیە، هەڵەیەکی زۆر زلە گەر ئەم دوو لقە بە شیعە دابنرێن یان بە پێچەوانەوە.

هۆی بە هەڵەداچوون لەم بوارەدا زۆرن، لە هەموویان گرنگتر ئەو پلەو پایە بەرزەیە کە عەلی ئیمامی مسوڵمانانی شیعە چ لەناو یارسانیەت چ لەناو عەلەویەتدا هەیەتی. بە بەرزکرنەوەی عەلی بۆ پایەی مەزهەری ڕاستەقینەی ڕووح، عەلەویەت و یارسانیەت ناوی عەلیوڵلاهیان (واتە عەلیپەرستان) لە دراوسێ مسوڵمانەکانەوە پێ بەخشراوە. بەکارهێنانی خۆپارێزی ئایینیش – وەکو ئەوەی لەناو مسوڵمانەکاندا تەقیەی پێ دەڵێن – بابەشێکی تری دروستکردنی تەمومژە لەناو خەڵکانی دەرەکییدا. لەپاڵ ئەمانەدا، هەوڵەکانی جارانی تیرەکە بۆ هەڵلووشینی شیعەگەرییی بە بیانووی یەك ڕەگیەوە، بۆتە مایەی سەرشێوان بۆ گەلێ

مێژوونووسی بەسزمان، بەهەمان شێوە كـە دراوسـێ مـسوڵمانە توورەكانیـان بـێ دەسـەڵاتانە ناوی شیعەی سەختگیر یان غولاتیان، بەسەریاندا بڕیوە. ئەمڕۆ زۆربەی مسوڵمانان گەر دەمـی پرسیاریان لە بـارەی ئـەم تیرەیـەوە لـێ بكـرێ یەكسەر دەڵێن: ئەمانـە جـۆرێكی نـامۆن لـە مسوڵمانی شیعە، (ئەمە یەزیدیەكان ناگرێتەوە).

چونكە ژمارەی تیرەكە لە چوار سەدەی ڕابردوودا هەر لە كزیـی داوە، هـەروەها دووڕوویـی ڕابەرەكانیان لە دەرخستنی ناسنامەی ئایینی ڕاستەقینەی خۆیاندا و بە بـەردەوامی ناسـاندنی تیرەكـە وەكـو لقێكـی ئـسلامی شـیعە، بوونەتـە مایـەی داشـكاندنی بایـەخی تیرەكـە لـەناو مسوڵمانەكاندا. وێ دەچـێ كـوردە مـسوڵمانەكانیش لەمـەدا دەسـتیان هـەبێ و بەشـداربووبن بەوەی كە لە سەدەی (19) و سەرەتای سەدەی (20)دا ئازار و فشارێكی زۆریـان بـە قـسە و ڕێنمایی مەلا پلە و پایە و مورید جۆكانیان خستە سەریان. لە گشت خـەڵك بـەدەر تـەنیا ئـەم مسوڵمانانە پەیڕەوانی تیرەكەیان دایە بەر بای نەیاری و بەدكاری، (بڕوانە سـەرەتایی مێـژووی هاوچەرخ).

وەكو ئایینەكانی دیكە كە خاوەنی كتێبی خۆیـانن، ئـەم تیرەیـە كتێبێكـی لـە ئاسمانـەوە دابەزیوی تایبەت بە خـۆی نییـە، ڕاستییەكەشـی، لەبـەر بـوونی بەرجەسـتەكەری زۆر و لەبـەر ئەوەی لەم ئایینەدا سروش و بەرجەستەبوون دووشتی بـەردەوامن، بـوونی كتێـب زۆر لـەجێی خۆی نەدەبوو. لەجیاتی كتێب، چەند نووسراوی پیرۆزیان هەیە كە لە كاتی جیاجیاو بە زمـانی جودا جودا و لەسەر بابەتی جـۆرا و جـۆر لەلایـەن چاكانی تیرەكـەوە نووسـراونەتەوە. ئـەوی ڕاست بێ، نورعەلی ئیلاهی كە خۆی بەرجەستەكەرێكی پلەی خوارەوەی ئایینەكەیـەو دانـەری نووسراوی "بورهان"– كتێبی پـیرۆزە – كـە لـەم دوا دواییـەدا داینـاوە، (بڕوانـە یارسـانیەت) ساڵی 1975 كۆچی دوایی كرد. نەبوونی كتێبی تایبەتی بـە هـیچ جۆرێك نەبۆتـە كۆسـپ بـۆ تیرەكە كە دیدی تایبەتی خۆی لە بارەی دروستبوونی دنیا و مەسەلەی ئـاخیرەت و دەرزدادان و گێڕانی دەستوورە ئایینەكانەوە هەبێ، دیـدێكی یـەكجار سـەرنجكێش و ڕاوەسـتێنەر، كـە تـا ئێستاش هەموو لقەكانی تیرەكە، بەم شـێوە یـان بـەو شـێوە، هەرچـەندە وردە جیاوازیـشیان تێدا هەبێ، پەیڕەوی دەكەن و لەسەری دەڕۆن.

چاكە و خراپە، لە دیدو باوەڕی تیرەكەدا، بە قەت یەك گرنگ و بایەخدارن بـۆ دروسـتكردن

و بەردەوامبوونی جیهانی ماددی، بۆیە فریشتە چاکەکان بە قەی فریشتە بەدەکان جێی ڕێزن. ڕاستییەکەی بێ ئەم ناکۆکییە دوولایەنە، جیهان ناتوانێ هەبێ و بەردەوام بێ. ساردی بۆیە هەیە. چونکە پێچەوانەی، واتا گەرمی، هەیە ژوور بۆیە هەیە، چونکە ژێر هەیە، چاك ناتوانێ بەردەوام بێ، گەر بەد تای تەرازووی بەردەوامیەکە ڕانەگرێ، چونکە چاك و خراپ هەردووك بەهەمان هاوسەنگی لە مرۆڤدا هەن. "زانیاری" و "هۆشیاری"یش بۆ مرۆڤ نیشانەی ڕەفتارن تا لەبوونی خۆی بگاو تەرازووی بوونی خۆی پێ بەرامبەر ڕاگرێ. وەکو نەریتێك، چاك لە شێوەی سەگێکدا و بەدیش لە شێوەی مارێکدا سومبولبەندی کراون، هەردووکیان لە شێوەی مارێکی سەگسەردا پێکەوە لکێنراون تا پێکڕا کرداری دروستکردنی دنیا دەرخەن: واتە تێکەڵەی مادە و ڕووح، چاك و بەد، و هەموو شتە دژ بە یەکەکان کە ئەم جیهانەیان پێك هێناوە. هەندێ ڕاپۆری گەڕیدە ئەوروپیەکان کەهی دوا دوای سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمن کە باسی ڕێزگرتنی عەلەویەکان لە سەگ دەکەن، ئەگەر ڕاست بن لەوانەیە ئاماژەیەك بن بۆ پەرستنی سومبولی چاکە، چونکە بەڵگەیەکی زۆر لەسەر ڕێزگرتنی یەزیدییەکان لە سومبولی مار (واتە سەر) لە کارە هونەریەکاندا هەیە، نیشانەی ئەمە لەو نەخشانەوە دەردەکەوێ کەوان بەسەر گۆڕی پیاوە ئایینەکانیانەوە لە لالش (بڕوانە یەزیدیایەتی).

جگە لەمە، ماری سەگسەر وەکو سونبولێك لە کارە هونەریە کوردیەکانی سەردەمی مانیەکان، واتە سەدەی نۆیەمی پێش میلادیشدا بەدی دەکرێ. شان بەشانی ئەمە، سومبولکاری سەگ و مار لە هەموو کارە هونەریەکانی ناو دێرە میثراییەکاندا بەرجەستەیە هەر لە ئینگلتەرەوە بیگرە تا دەگاتە ئێران.

تیرەکە باوەڕی بە داستانی بەهەشت یان دۆزەخ نییە، کە لە کۆتایی دنیادا دامەزرێن و ببن بە جێگەی فریشتە و شەیتان. ماڵوێرانیەکانی ناو دۆزەخ و خوشڕابواردنەکانی ناو بەهەشت لەم دنیایەدا دێنە دی، چونکە مرۆڤ دوای مردن یەکسەر دۆناودۆن دەکا و یان دەچێتە ناو ژیانی خۆشی و زەلانەوە یان دەکەوێتە کوڵۆڵی و مەینەتەوە پێ بەپێی شێوەی ئەو ژیانەی بەر لە مردن لەناو لەشی خۆیدا ڕایبواردوە، بە هەرحاڵ، لە کۆتایی زەماندا تەنها "ئادەمیزادە" ڕاست و تەواوەکان کە لە پەڕینەوەی پردی دوا حەق و حیسابدا "پردی وەرێ" سەردەکەون، بە

نەمری ڕووحی جیهانیی شاد دەبن، ئەوانەی لەوێ سەرناكەون، تا هەتایە هەتایە لەگەڵ دنیـای ماددیدا تێك دەهەنجرێن.

باوەڕداریی تیرەكە بە مەسەلەی دۆزەخ و بەهەشت بە زەقیی لەگەڵ باوەڕی گەلێ ڕێبـازی سۆفیگەرییدا یـەك دەگرنـەوە، بەتایبـەتی ئەوانـەی كەوتونەتـە بـەر كاریگـەریی بیروبۆچـوونی تیرەكە (بڕوانە داب و دەستووری سۆفیان).

لە پەنای هەوڵ و تەقەلای تیرەی فریشتەكاندا بۆ هەڵلوشینی ئیسلامی شیعە، لە هەزار سـاڵی ڕابردوودا، پەیڕەوانی تیرەكە خەڵكێكی زۆری توركمانی ئەنەدۆڵ و عەرەبی كنارەكـانی ڕۆژهەڵاتـی دەریـای سـپیی ناوەڕاسـتیان هێناوەتـە سـەر ئایینەكـەی خۆیـان، هـەروەها خـەڵكێكی زۆر لـە ئازربایجان و گیلان و مازەندەران چوونەتە سەر ئایینی تیرەكە (بڕوانە خشتەی ژمارە 5).

لەگەڵ ئەمەشدا، دەبـێ ئـەوەش بـزانین كـە هـەموو پـەیڕەوكارە غـەیرە كوردەكـانی لقـە جیاجیاكانی ئەم تیرەیە هەر بریتی نین لە وەرگەڕاوی تیرە و ئـایینی تـر. لـە كاتێكدا زۆربـەی هەوادارە غەیرە كوردەكانی عەلەویەت، لە ئەنەدۆڵ وەرگەڕاوی توركمانن، كەچی عەرەبـەكانی باشووری چیاكانی ئەمانۆس و هەرێمە ڕۆخ دەریاییەكانی سوریا، زۆربەیان كوردی تـەواوەن كـە لە سەدەكانی ناوەڕاستدا لەو هەرێمانە نیشتەجێ بوونە. بەهەمان شێوە هەوادارەكانی تیرەكـە لـە ئازەربایجـان و گـیلان و مازەنـدەران و كنارەكـانی دەریـای خەزەرنـەوەی كۆنـە كـوردە تەواوەكانن كە هەموو ڕەگ و ڕیشاڵی نەتەوەیی كۆنی خۆیان، ئایینەكـەی لێدەرچـێ، لەدەسـت داوە. (بڕوانە كۆچكردنە مێژووییەكان و یەكگرتن و ئەسیمیلاسیۆن) هۆی فرەزمانی نووسـراوە ئایینیەكانی تیرەكە لەوانەیە لەوەدابێ كە دانەرانی ویستبێتیان بابەتەكان بـۆ هـەر گرووپـە بـە زمانی خۆی بگەیەنن بە جۆرێك تێگەیشتنێكی باش دەستەبەر بكـا. ئـەم كـارە لـە ئایینـەكانی مانی (كە ئێستا زۆر زۆر كەمن) و دروز و ئیسماعیلییدا بەدی دەكرێ، كە هەموو سەردەمانێكی ڕابردوو پەیوەندیەكی زۆر توندوتۆكمەیان لەگەڵ تیرەكەدا هەبوە.

بەهەرحاڵ، كار هەر بەمەوە نەوەستاوە، بەڵكو تیرەكە لە ڕابردووشدا هەوادارێكی زۆری لـە دەست داوە. بۆ نموونە نزیكەی گشت لوڕەكان لەم ئایینە وەرگەڕان و بوونەتە ئیسلامی شیعە چونكە لە وڵاتەكەدا زۆر باو بووە، لەكەكانیش وا خەریكن بە پەلـە لـە دوای لوڕەكانـدا هـەنگاو دەنێن. وەكو دەردەكەوێ ئەم نەریتی ئـایین گۆڕیـە لـەناو كوردانـدا هەمیـشە گـۆڕینی زمـان و

شێوەی ژیانیشی بە دواوە بووە، لۆڕەکان لە شێوە جۆراوجۆرەکانی، کوردی گۆرانیەوە، گۆڕیانە فارس، بەڵام بەشێوەیەکی تایبەتی کە تا ئێستاش ڕەنگ و بۆی کوردیی پێوە دیارە زۆربەی هەوادارە کوردە کشتوکاڵ پیشەکانی تیرەکە لەگەڵ وەرگەڕانە سەر ئیسلام زمانەکەشیان لە پەهلەوانیەوە گۆڕیە سەر کرمانجیی و شێوە جۆراوجۆرەکانی. تەنها ناوچەکانی موکری نشینی دەوروبەری شاری مەهابادی لێدەرچێ، هەموو ئەو ناوچانەی ئێستا بەشێوەی کرمانجی باشووری زاراوەی سۆرانی دەدوێن (بڕوانە زمانەکان) تا نزیکەی سێ سەدە لەمەوبەر مەڵبەندی یارسانیەت و زاراوەی گۆرانی بوون (بڕوانە کۆچە مێژوویيەکان) لە کاتێکدا ئەو کاتە مەڵبەندی کرمانجی باکوور لە بنەوانەوە و تا سەدەی شانزەیەم ئەو جێیانە بوو کە ئێستا بە زمان دیمیلی دوون و بە ئایین عەلەوین.

لە کۆتایی سەدەکەدا 33–40٪ی کوردان هەواداری ئەم ئایینە دێرینە بوون، لەم سەدەیەی ئێستاماندا، ڕێژەی ئەو هەوادارانەی تیرەکە کە وەردەگەڕێنە سەر ئیسلام لە کزیدایە و ئێستا هەوادارانی لقە جۆراوجۆرەکانی خۆیدەدا لە 30–35٪ی هەموو کوردان. زانیاری زیاتر لەمەودوا لە باسی لقە جۆراوجۆرەکانی تیرەکەدا دەدرێ.

هەوادارانی تیرەکە هەمیشە لەلایەن میسیۆنێرە جۆراوجۆرەکانەوە، بەتایبەتی هی مەسیحییەکان، کراون بە ئامانجی وەرگەڕاندن و پاشگەز کردنەوە، ئەم کارە لە زۆر زووەوە، لە کوردستان و بە ئاراستەی لقە جۆراوجۆرەکانی تیرەکە، لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمەوە بە چالاکی ئەنجام دراوە. لە پاڵ ئەمەدا و بۆ ئاسانکردنی ئامانجەکەیان، ئەم مسیۆنێرانە هەندێ کاری فەرهەنگیشیان، ئەنجام داوە، لەوانە هەندێ فەرهەنگی هەرە کۆنی زمانی کوردی یان وەرگێڕاوی ئینجیل بۆ کوردی کە هێشتا هەر ماون کردەی دەستی ئەوانن (بڕوانە ئەدەبیات) بەشێوەیەکی گشتی، ئەم میسیۆنێرانە، بۆیان دەرکەوتوە کە کارکردن لەسەر ئەم کوردانە (کە زۆربەیان کشتوکاڵ پیشەبوون) ئاسانتر بوە لە کوردەکانی تر (کە زۆربەیان پەز لەوەڕێن و کۆچەر بوون).

تەنانەت ئەمڕۆکەش ڕووی کاری مسیۆنێرە مەسیحی و بە هائیەکان هەر کوردە هەوادارەکانی ئەم تیرەیەن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:-

Further Readings and Bibliography: A. Christensen, *Le règne du roi Kawadh I et le communisme mazdakite* (Copenhagen, 1925); O. Klima, *Mazdak* (Prague, 1957); F. Altheim, *Ein asiatischer Staat* (Wiesbaden, 1954); M. Rekaya, "Mise au point sur Thèophobe et l'alliance de Bâbek avec Thèophile (839/840)," *Byzantia* 44 (1974); J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I: AD 802-867* (Brussels, 1935); H. Grègoire, "Manuel et Thèophobe et l'ambassade de Jean le Grammairien chez les Arabes," in A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, vol. 1 (Brussels, 1935); J. Rosser, "Theophilus' Khurramite Policy and Its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838," *Byzantia* 6 (1974); W.A. Wright, "Bâbak of Badhdh and al-Afshin during the Years 816-41 AD: Symbols of Iranian Persistence against Islamic Penetration in North Iran," *Muslim World* 38 (1948).

یارسانیەت

پەیڕەوانی یارسانیەت، كە بە یارسان، عەلیوڵلاهی، عەلی ئیلاهی (واتە ئەوانەی عەلی دەپەرستن"، عەلیحەق، ئەهلی حەق (واتە ڕاستیخوازیان) ئەهلی هاك (واتە "روحپەروەران"- هاك یان هەك)، شەیتانپەرست، نوسەیری (خەڵكی ناسرە واتە مەسیحی)- هتد ناسراون، پاش چەند جێ گوازەكێ، لێرەوە بۆ ئەوێ، لە كوردستانی باشوور لە ئێران و عێراق گیرساونەتەوە. ماوایان هاوسنوورە لەگەڵ گۆرانیەكاندا (بە لەكەكانیشەوە)، واتە لەگەڵ گۆرانیدوەكاندا، هەرچەندە ئەم دابەشكردنە لە هەموو شوێنێكدا چون یەك نیە. ئایینزاكە، ئێستاكە بەسەر دوو یان سێ وردە تیرەی لێك جیاواز لە قەوارەدا دابەش كراوە.

1- ئەهلی حەق: ڕاستەوخۆ لەگەڵ شیعە مسوڵمانەكاندا ڕیزبەندی دەكرێن، هەرچەندە لە ڕێنمایی ئایینیاندا لەگەڵ دەستەیەكی باوەڕ تەمومژاویدا هاوبەشن كە لەلایەن نورعەلی ئیلاهییەوە ڕابەری دەكرێن (كە خۆی بۆخۆی گچكە بەرجەستەكەرێكە و 1974 كۆچی دوایی كردووە) هەروەها لەلایەن نیعمەتوڵلای جەیحونابادی باوكیەوە. نورعەلی ئیلاهی دانەری "بوڕهان"ە كە كتێبێكی پیرۆزی ئەهلی حەقەكانە، بورهان بە كتێبی ئایینی ئەوان دادەنرێ و گشت داب و دەستوورەكانی تاخمەكەی تێدایە، هەرچەندە شیعەكان زۆر بەجۆشەوە خۆیان وەكو شیعەی ئیمامی دەردەخەن (یان هەندێ جار دەڵێن كە ئایینەكە بریتییە لە جۆرێكی

سەربەخۆی شیعەگەریی)، چاو خشاندنێکی کورت بە بورهان و وتاربەندیەکانی نورعەلی ئیلاهی و باوکی دەرفەت بۆ هیچ گومانێك ناهێڵنەوە کە مەسەلەکە لە ڕواڵەتسازی بەولاوە هیچی ترنیە و مەبەستی تەنها چەپاڵەدانی هەوادارانی ئەهلی حەقە لە زوڵم و ستەمی دراوسێ مسوڵمانەکانیان، وەکو نورعەلی باسی کردووە، هەر لە سەرەتای (1920)ەکانەوە مسوڵمانەکان، لە قەلاچۆکردنی یارسانیەکاندا درێغییان نەکردووە.

2- تایفەسانیەکان کە تەنها لەم دواییەدا دەستیانکردووە بە خۆدانە پاڵ ئامۆژگاری و دەرسدانیەکانی نورعەلی بەرامبەر بە ئیسلام. بەهەرحاڵ، ئەوان بەقەی ئەهلی حەقەکان بۆ خۆلکاندنی ئاشکرا بە شیعەگەرییەوە، بە جۆش و پڕتاو نین. بە گوێرەی وتاری نورعەلی. تایفەسانیەکان، هاوشانی یارسانیەکان و پا بەپا لەگەڵیاندا هەواداری ئەون. ئەم دوو گرووپە لە هەموو لقەکانی تری یارسانیەکان شارسانیتر و ژیرترن و شوێن دەستی کۆمەڵگای ئێرانیان پێوە دیارە و ئەو لقە بچووکەی لە عێراق هەیانە لەسەر ئەم ڕێبازەن.

3- دێرینەوارەکان: (واتە ئەوانەی خۆیان بە ڕێبازە دێرینەکەوە چەسپاندووە وەرگێڕ) کە بریتین لە خەڵکە گشتی و گوندنشینەکان و زۆربەی زۆری هەوادارەکان پێکدێنن و بە خۆیان دەڵێن یارسان، جارجاریش بە گوێرەی ڕۆژ و جێگا دەبن بە نوسەیرییە یان عەلیوڵلاهی. ئەمانە زۆرتر لەلایەن دراوسێ مسوڵمانەکانیانەوە دەدرێنە بەر شالآوی زوڵم و ستەم، بەڵام لە هەمان کاتدا لە هەموو گرووپەکانی تر بە ئایینە دێرینەکەوە پابەندن، هەرگیز بەڕواڵەت خۆیان ناکەن بە مسوڵمان، لەبەر ئەوەش کە بە ژمارە و هەژەل لە هەموو بەشەکانی تر گەورەترن، ناوی یارسان پڕ بە باڵاو پێستیانە بە گوێرەی بۆچوونی یارسانیەکان، ناوەکە لە (یاری سان)ەوە، یارو یاوەر هەڤاڵ، یان میللەتی سوڵتان" واتە سوڵتان سەهاکەوە هاتووە، وێ دەچێ ئەمە لێکدانەوەیەکی ساکارانەی خەڵکەکە بێ، بۆیە مانا دروستەکە هێشتا لێکدانەوەی گەرەکە.

یارسانیەکان خاوەنی کۆمەڵە دید و بۆچونێکی سرنجکێشن لەمەڕ دروستبوونی جیهان و گەردوونەوە. بە بۆچوونی ئەوان، جیهان کاتێك دروستکراوە کە گیانی گەردوونی (هەق) کە وەکو مرواریەك (یان لە دووتوێی مرواریەکدا) لەناو ئەزەل (واتە بەر لە ئەبەدیەت) جێگیر بووە، خۆی لە شێوەی بەرجەستەکەرێکی سەرەکیی خواوەندی مەزن (خاوەندگار)دا نیشانداوە و بووە بەسەرامەدی چەرخی یەکەم لە حەوت چەرخ یان (بیابا)کەی ژیانی گەردوونی: ئینجا

پەروەردگاری مەزن دەستی كردووە بە ئەفراندنی جیهان، پاشان ڕووح خۆی لە شێوەی پێنج بەرجەستەكەرە گچكە (زاتی میهمان)دا دەرخستووە تا بەو جۆرە لەگەڵ ڕووحدا حەوتەوانەی پیرۆز پێكبێنن ئەمە یەكەم چەرخی ئەفراندن واتە (ساجناری) یان " تیۆری دروستبوون" بوو. (بڕوانە خشتەی ژمارە 6).

یەكەم چەرخ یان دەوران، شەش دەورانی تری بەدواوا هاتووە (یەكێكیان زاتی بەشەر، پێنجەكەی تر زاتی میهمان)، لە هەر دەورانەدا ڕووحەكە خۆی لە شێوەی شەش بەرجەستەكەری نوێدا دەرخستووە تا بەو جۆرە پێكرا ببن بە حەوت و بەوە ژمارەكە تەواو بكەن، لە كاتێكدا دەكرێ بەرجەستەكەرەكانی دەورانی یەكەم ڕێك بەرامبەر بە ناوی سەر فریشتەكانی ئایینە سامییەكان دابنێن، بەرجەستەكەرەكانی دەورانی دووەم، كە بە عەلی، وەكو مەزهەری سەرەكیی، دەست پێدەكا نووسەیریان لێدەرچێ هەموو كەسایەتی ئیسلامن. لەوانەیە مەبەست لە نوسەیر، "نەسرانی" واتە "یەسووعی مەسیح" بێ، یان ئەو نەرسەیە بێ، كە خۆی گچكە بەرجەستەكەرێك بوو، دوایی ناوی خۆی گۆڕی بۆ ثیۆفۆبۆس (بڕوانە مێژووی كلاسیك) سێیەم دەوران هی شاە خوشین یان خورشیدە" واتە خۆر"، واتە خواوەند میثراس یان میهرو زنجیرەكەی، (بڕوانە بابەتی فۆلكلۆر و چیرۆكە میللییەكان).

دەورانی چوارەم لە سوڵتان سەهاكەوە دەست پێدەكا، ئاوەڵە بەرجەستەكەرەكانی سوڵتان لە بنەڕەتەوە بریتین لە كەسایەتی جوولەكەی وەكو موسا، داود و بنیامین. بەرجەستەكەرەكانی دەورانی حەوتەم هەموو لەقەبی "بەگ"[6] یان پێوەیە كە وشەیەكی توركیەو پایەی بەرزی هەڵگری، واتە "گەورە"یی دەردەخا. ئەم گۆڕانانە لە كەسایەتی و بنەڕەتی ناوی بەرجەستەكەرەكان، لەهەر یەكێ لە دەورانەكاندا، لەوانەیە ڕەنگدانەوەی ڕووداوە كۆمەڵایەتی و مێژووییەكانی ژیانی كورد بن لەو سەردەمانەدا. لەوانەیە ئەو ڕووداوانە بابەتی وەكو سەرهەڵدانی بزووتنەوەی میثرائیەت (لە سەدەی دووەمی پێش میلادەوە تا سەدەی سێیەمی پاش میلاد) لە

[6] بە بیروڕای دكتۆر كەمال مەزهەر، "بەگ" لە ڕەچەڵەكدا وشەیەكی باوە لە ناو زمانە هیندۆئەوروپییەكاندا و واتای "گەورە" بەكارهاتووە، تەنانەت"بۆگ" لە زمانی ڕووسیدا مانای خودایە.
هەرچەندە من زمانی ڕووسی نازانم، بەڵام لەبەر ئەو كاریگەرییەی زمانی توركی بەهەموو لقەكانییەوە لەسەر زمانی ڕووسی هەیبووە، كە دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندی تێكەڵكێش و دوور و درێژی هەردوولا، لەوانەیە وشەی "بۆگ" ی ڕووسی لە "بێویگ"ی توركی، واتە گەورە، دوور نەبێ - وەرگێڕ.

کوردستانی باکوور و ڕۆژاوایان هاتنی داب و دەستووری جوولەکە – مەسیحی بۆ ناو کوردستانی ناوەند لە سەدەی یەکەمی پێش میلاددا پاشان بەشەکانی تری کوردستان کە تا سەدەی حەوتەمی پاش میلاد بەردەوام بوو. هاتنی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمدا، هەڵڕشانەکانی تورکان لە سەدەکانی(12) تا (15)دا، ئینجا ڕەوەندبەند بوونی کۆمەڵگای کوردستان بن لە سەدەکانی (17– 19)دا (بڕوانە مێژوو).

ناوی بەرجەستەکەرەکانی دەورانی پێنجەم لەوانەیە بەزەقی دەرخەری بزووتنەوە شۆڕشگێڕانەکانی هەرەزووی سەردەمانی ناوەند بێ لەناو تیرەکەدا. لەوانەیە "قرمزی" واتە سوورە کە بەرجەستەکەرێکی سەرەکیی تیرەکەیە ئاوەڵناوی بابەك یان نەرسەبێ. ئێمە لەسەرەوە باسی ئاڵاّ و جلوبەرگی سووری ئەم شۆڕشگێڕانەمان کردووە، وشەی "یار" واتە "ئاوەڵ" یان هەوادار کە بەدوان لە گچکە بەرجەستەکەرەکانی ئەم دەورانەوەیە، ناوێکی زۆر باوەو بە گەلێ کەسەوەیە کە لە سەردەمانی ناوەندا ناویان هاتووە. نموونەیەکی تر کە پەیوەندی بەمەوە هەیە، مازیارە (ماە یەزد یار) واتە "ئاوەڵی فریشتەی میدیا" کە ناوی شۆڕشگێڕێکی تیرەکەیەو ئەو هاوکات لەگەڵ بابەك و نەرسەدا، لە ناوچەکانی دەریای خەزەر ڕاپەڕینی بەرپاکردووە (Rekaya 1973) لە هەمان سەردەمدا، لە بەغداش کۆمەڵەیەکی نهێنی، یان براڵەییەکی کۆمەڵانی خەڵك و چاکسازیخوازی شۆڕشگێڕ، کە بەخۆیان دەوت "عەییار"، لە کاردا بوو.

بەرجەستەکەرەکانی دەورانی چوارەم، تەنانەت سەهاك خۆشی، ئێستا لەلای یارسانیەکان بە هەرە گرنگترین دەرکەوتنی ڕووح دادەنرێن، پاش بەرجەستەکەری یەکەم واتە پاش پەروەردگاری مەزن. لە کاتێکدا عەلەویەکان، دەورانی یەکەم و عەلی بە خاوەنی ئەم پلە سەرەکییە دەزانن، کەچی یەزیدیەکان، کە لەوان تووندتر بایانداوەتەوە شێخ ئادی و بەرجەستەکەرەکانی دەخەنە ئەم پایە گەورەیەوە، هەرچەندە نازانرێ ئەمانە سەر بە چ دەورانێکن.

خاوەندگار، عەلی و سەهاك، سێ سوچکە سەرەکییەکەی ناو حەوتەوانەکەن لای یارسانیەکان، لە کاتێکدا لای عەلەویەکان بەم جۆرەن: خاوەندگار، عەلی، بەگتاش (بڕوانە ڕێبازەکانی سۆفیگەری)، بەڵام لای یەزیدیەکان شتەکە بەم جۆرەیە: شەیتان، ئادی، یەزید.

یەزیدیەكان شەیتان یان مەلەك تاوس دەخەنە ناو بەرجەستەكەرەكانی دەورانی سەرەكیی یان یەكەمەوە، لە خشتەی ژمارە (6)دا ئەم ریزبەندیە بە جۆرێك كراوە كە شەیتان نراوەتە جێی خاوەندگار خۆی، چونكە وا نەبوایە نەدەكرا شەیتان هەم لە دەورانی یەكەمدا بێ و هەم ئادیش وەكو یەكێك لە بەرجەستەكەرە سەرەكیەكانی بخرێتە دەورانەكانی دوای ئەوەوە. هەر بەرجەستەكەرە دۆناودۆن دەكاتە ناو ئەوی دوای خۆیەوە (نێربێ یان مێ) لە دەورانەكەی پاش خۆیدا. بەم جۆرە خاوەندگار دۆناودۆن دەكاتە ناوی عەلییەوە لە دەورانی دووەمدا، و ناو شاخوشینەوە لە دەورانی سێیەمدا و ئینجا ناو سولتان سەهاكەوە لە دەورانی چوارەمدا و بەم جۆرە شتەكە دەڕوا.

لە هەر دەورانێكدا بەرجەستەكەرێكی مێینە هەیە بۆ رووحی گشتگیر، ئەمەش نیشاندەری پلەی هەرە بەرزی ئافرەتە لە فەرهەنگ و نەریتی كورداندا (بڕوانە ڕەوشی ژن و ژیانی خێزانی).

گەورەترین كەسایەتی یارسانیەت، واتە سولتان سەهاك، بە زۆری لەلایەن هەندێ دەمڕاستی ئەهلی هەق و تایفەسایەوە بە سولتان ئیسحاق ناو دەبرێ واتە شێوە ناوێ ئیسلامیانەی (ئایزیك)ی ئینگلیزی و ئەم، لەقەبە پڕا و پڕ، لەگەڵ ناوە جوولەكانەكانی تری بەرجەستەكەرەكانی دەورانی چوارەمدا دەگونجێ. سەهاك یان ئیسحاق، بە گوێرەی لێكدانەوەیەك، دەبێ لەنێوان سەدەی 11 و 13دا، لە شارەدێی پیرۆزی بەرزنجەی ڕۆژاوای باكووری سلێمانی لەدایك بووبێ. بەرزنجە ئێستا مەڵبەندی رێبازی سۆفیگەریی قادرییە (بڕوانە رێبازەكانی سۆفیگەری). شێخ مەحموود، كە ڕابەرێكی رێبازی قادری بووە، و پاش جەنگی یەكەمی جیهانی شۆڕشێكی دوانزە ساڵەی دژ بە ئیدارەی بریتانیا لە عێراق بەرپاكردووە و لە ئەنجامدا خۆی بە "مەلیكی كوردستان" جاڕداوە "بڕوانە مێژووی نوێ". خۆی بە نەوەی برایەكی سولتان سەهاك لە پشتی دوانزەیەم داناوە، هەرچی یارسانیەكانن، لەو باوەڕەدان سولتان سەهاك ئادەمیزادێكی نائاسایی بووە و بە بەرجەستەكەرێكی هەرە پایە بەرزی رووحی گشتیگریی دادەنێن و گوایە چەندین سەدە ژیاوە و خاوەنی توانای لەڕادەبەدەر بووە و ئێستا وەكو گیانێكی جیهان پارێزی چیانشین لەناو ئەشكەوتەكان و بە لووتكە هەرە بەرزەكانی چیاكانەوە دەژی.

سەهاك شێوەیەکی یەکجار گۆڕاوی ضەحاك یان دەهاکە، کە لە هەمان کاتدا لەقەبی شاهانەی دوا پادشایی مادەکان، ڕشتی – ڤێگا ئەژی دەهاك بوو (بڕوانە مێژووی هەرە کۆن). ناوەکە لە چەندین باسی مێژوویی قۆناغەکانی کلاسیك و ناوەنددا کە هەرێمی زاگرۆس دەگرنەوە بەرچاو دەکەوێ، هەروەها لە باسی هەموو ئەو شوێنانەشدا کە کوردی لێ نیشتەجێ بووە، بە ئەرمەنستانیشەوە. بۆ نموونە، باس لە سانت سەهاك بارتەڤێك دەکرێ کە پەترەکی کەمینەی ئەرمەنی بووە و لە کۆتایی سەدەی چوارەم و سەرەتای سەدەی پێنجەمی پاش میلاددا ژیاوە هەروەها گەلێ، ڕووناکبیری تری سەدە ناوەندەکانی ئەرمەنستان هەمان ناویان هەیە. لەم کاتەدا کوردێکی زۆر لە ڕۆژهەڵاتی باشوورەوە بەرەو ئەرمەنستان ڕەویان دەکرد (بڕوانە مێژووی کلاسیك و کۆچکردنە مێژووییەکان).

بە گوێرەی بۆچوونی یارسانیەت، ئادەمیزادان دوا بەرهەمی گەشتی جیهانیی پڕ گۆڕانی رووحن لە پێشدا رووح گەشتەکەی بە چوونە ناوەوەی شتی بێ گیان دەست پێدەکا، کە ئەو پرۆسەیەی تەواو کرد رووح دەچێتە ناو شینایی ئینجا زیندەوەرەوە و لە کۆتاییدا، دەچێتە لەشی پیاوێك یان ژنێکەوە. بەو جۆرە ئەو کەسە، ژن بێ یان پیاو، چوار سرووشتی تێدا دەبێ: هی شتەکان، هی شیناییەکان، هی زیندەوەرەکان و ئیجا هی ئادەمیزاد. لەکاتی چوونە ناو لەشی ئادەمیزاددا، رووح دەست دەکا بە گەشتێکی تری فرە جێگا، کە لەوانەیە (1001) جار دۆناودۆن بکێشێ، تا بە پێوەری کات بگا بەو (50000) ساڵەی بۆ تەمەنی گەردوون دانراوە. بەم ئەوترێ قۆناغی دۆناودۆن (کە بە مانای " لە جەستەیەکەوە بۆ جەستەیەکی تر" لێك دەدرێتەوە، یان گەشتی ناو لەشێکی مردوو بۆ ناو یەکێکی تر، یان لە دۆنێکەوە بۆ دۆنێکی تر کە هەمان مانا دەدا) لە کۆتایی ئەم گەشتە گۆڕان ئامێزەدا کەسەکە پیاوبێ یان ژن دەگاتە ڕزگاری و دەبێ بە مرۆڤ، مرۆڤێکی پاکیزە و تەواوی ئەوتۆ کە شایستەی پلە نوێیەکەی بێ لە ئاسمانە بڵندەکاندا و بۆ یەکگیریی تەواو لەگەڵ رووحی گەردوونییدا بهەزرێ.

رزگار بوون لە یارسانیەتدا ئەرکی سەرشانی ئەو کەسە خۆیەتی. کۆمەڵگا هیچ بەرپرسیاریەکی نیە یارمەتی کەسێك بدا بگا بە مرۆڤیەتی. تەنانەت ئەو دەستی یارمەتیەش کە لەلایەن ئامۆژگارو ڕابەرە ئایینیەکانەوە درێژ دەکرێ، خوایشتیە نەك ئەرکی سەرشان.

بوون یان نەبوونی ئەم یارمەتییە پەیوەندی بە بارودۆخی رووحی كەسانەوەنیە. لەرووی بنەماكانەوە، مرۆڤ دەتوانێ بگاتە پلەی بەرزی مرۆڤیەتی، تەنها ئەگەر ماوەیەكی زۆری تەمەنی بە كۆششی سەختەوە بەسەر بەرێ، لەوانەیە دەورەیەكی تەواوی (1000) دۆناودۆنی ژیانی بوێ (دوا ژیانی دوای هەزارەم ژیانی رزگاریە و بە دۆناودۆن ناژمێرێ) كەسانی گوناهبار لەوانەیە لە شێوەی شێواوی زیندەوەرێكدا دۆناودۆن بكرێن و ئەوكاتە ژیانی ئەو زیندەوەرە ناچێتە ناو (1000) ژیانەكەوە، هەروەها دۆناودۆن كردن بۆ ناو لەشی منداڵێكی تازە لە دایكبوو كە نەگاتە 40 رۆژ ناكرێ. ئەگەر پاش (1000)ساڵی دۆناودۆن یان پاش (50000) ساڵەی گەردوون (كامیان لە پێشدا روو بدەن) گیانێك نەیتوانی خۆی بۆ پلەی ئادەمیزاد بەرز بكاتەوە، ئینجا لەگەڵ گیانە سەرنەكەوتوەكانی تردا، لە رۆژی دوا دادگایی – یان پەردێوەریدا – پردی پەرینەوە دادگایی دەكرێن.

سەبارەت بەم باوەرە قایمە بە دۆناودۆن، یارسانیەكان كەمتر بۆ مردووەكانیان سوێ دەخۆن چونكە ئەوان وا چاوەرێ دەكەن بە زووترین كات بگەرێنەوە، ئەگەر هەر یەكسەر نەگەرێنەوە لە گیانی ئادەمیزادێكدا كە تازە لە دایك دەبێ. راستییەكەی، هەتا رابردوویەكی نزیك رابەرە ئایینیەكان كەمتر ناویان لە منداڵێكی تازە لە دایكبوو دەنا كەوا گیانی كەسێكی مردوو هاتبوە ناو لەشیەوە.

جیا لە لقەكانی تری تیرەی فریشتەكان، یارسانیەت خاوەنی كتێبێكی خودایی پیرۆزی وەكو هی ئەوان نیە.

لەجیاتی كتێب، كۆمەڵێك وتەیان هەیە پێی دەڵێن "كەلام" لەپاڵ هەندێ داب و دەستووردا كە پێی دەڵێن "دەفتەر" و هەردووك لای ئەوان پیرۆزن. هەردوو نووسراوەكە، لە كات و سات و بەچەند زمانی جیاواز نووسراون و هەر نووسینە، لە سەردەمیكدا دانراوە كە لە مێژووی درێژی ئەواندا شوێن پەنجەی هەبوە. هەرە گرنگترینی "كەلام"ەكان "سەرەنجام"ە كە بە "كەلامی خەزنە"ش ناسراوە "كە لەوانەیە بەمانای گەنجینە بێت" و بریتییە لە وتەكانی سوڵتان سەهاك و چاكەكانی سەردەمی ئەو، هەروەها هی كەسایەتیە ئایینیەكانی یارسانیزم كە بەر لەو هاتوون. ئەم كتێبە بە سەرچاوە دادەنرێ و لە هەموو ئەوانی تر كاریگەرترە، كارەكە بە شیعر دانراوە و بەشێوەی هەورامانی سەر بە زاراوەی گۆرانی هەڵبەستراوە (بروانە

زمانەکان). کەلام و دەفتەرەکانی تر هەموو بە گۆرانین، بەڵام هەندێکیان بە لوڕی و فارس و زاراوە تورکی نما جۆراوجۆرەکانن. بابەتە نووسراوەکانی تریان، بریتین لە "دەورەی بەهلوول "کە دەڵێن: لەلایەن بەهلوول ماهی ناوێکەوە (بەهلوولی میدی) نووسراوەکە لە سەدەی هەشتەمی پاش میلاددا ژیاوە، ئەم نووسراوە بە شیعر و بە جۆرە گۆرانییەکی فەرسوودە نووسراوە. هەروەها "شانامەی حەق" کە نیعمەتوڵڵای جەیحونابادی موکری و "بورهان" کە نوورعەلی ئیلاهی نووسیویە، هەردووك لەم دوا دواییانەدا بە فارسیەکی پڕ لە وشەی گۆرانی نووسراون و لە چەندین جێگەش ئایەتی قورئانیان بە عەرەبی تێ ترێنجراوە ئەمانە هەموو بە بابەتی پیرۆزی یارسانیەت دادەنرێن.

مەڵبەندی یارسانیەت وا لە قووڵایی هەرێمی گۆرانان، لە شاری گەهوارە (یان گەوارە) (40)میل ڕۆژهەڵاتی کرماشان. مەزارگەی "بابا یادگار" وا لە دێیەك کە هەر ئەم ناوەی پێوەیە و (50)میل لە گەهوارەوە دوورە و ئێستا لای یارسانیەکان بە پیرۆزترین جێگا دادەنرێ.

دوو ڕۆژ پێش ئاهەنگەکانی ساڵی تازە، یان نەورۆزە، (بڕوانە میهرەجان و جەژن و ئاهەنگەکان و ساڵنامە). هەواداران بار و بارگە لێدەنێن و ڕوو دەکەنە ئەو مەزارگەیەو لەوێ دەکەونە شایی و سەیران و خوێندنی بابەتی ئایینی لە بارەی بنەما ئایینییەکانی یارسانیەتەوە، مامۆستاو ڕابەری ئایینی، یان پیر، بابەشێك دەخوێنێتەوە کە لە شێوەی پرسیاردایە، هەوادارانیش بە بابەشێکی تر وەڵامی دەدەنەوە، نەریتی جەدەل بازی لە کار و باری ئایینیدا و سروودەکانی ناو ئاهەنگە ئایینیەکان، مێژوویەکی قووڵی لە هەرێمی زاگرۆسدا هەیە. هەر ئەم نەریتە باوە بە بابەتە ئایینیەکانی زەردەشتەکانیشەوە دیارە وەکو "زەندی ئاوێستا" و سامانی شیعری هەموو ئەو گەلانەش کە زنجیرە چیاکانی زاگرۆسەوەن–یەکێك لەو دەستوورە ئایینیانەی کە یارسانیەکان لەم بۆنەیەدا دەیکەن سەربڕینی کە لە شێرە. (کەڵەشێر لای یەزیدیەکان وەکو بانگدەری هەڵاتنی ڕۆژ ڕێزی لێدەگیرێ بۆیە ئەم نەریتەی یارسانیەکان بە کارێکی حەرام و بە هیچ جۆرێك کردەنی نازانن).

هەرچەندە پاشماوەی ئەو سامانی باوەڕ و داب و دەستووری ئایینیانە سرنجکێش و جێی ڕێزن بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە بەشێکی زۆریان لە بیر چوونەتەوە، یان کۆزەر و بەربا کراون، یان بەشێوەیەك گۆڕراون. ئەم دیاردەیە گشت لقەکانی تیرەی فریشتەکان دەگرێتەوە.

هەرە گرنگترین زاراوە ئایینییەکان، سەردەمبەندیی ڕووداوەکان، یان شتە هەرە تەوەرییەکانی ئایینەکە، لە چیرۆك و ئەفسانە باوەکانی ناو کۆمەڵ یان پڕوپووچ بازیەکانی ناو مێژوو و بابەتە دروستکراوەکانی کارگەی مێشکی تیژ خەیاڵی "پیر"ەکانی یارسانانەوە

دەرچووە. بۆ نموونە، بۆ ڕووداوەكانی ساجناری و پردێوەر لە بارەی ئەڤراندنی گەردوونـەوە، بـە هەیبـەت و ڕێزێكـی زۆرەوە ئاهـەنگ دەگێـڕن، بـەڵام جگـە لـە ئاهـەنگگێڕان بـەولاوە و تروسكەیەكی كزی لێدەرچێ فریان بە ئەسڵی بابەتەكەوە نییە. هەموو زانیارییان لە بارەیانەوو لە هەندێ قسە و باسی لە بابەوە بۆ كوڕ هاتوو بەولاوە بڕ ناكا.

شتێكی سەیری تری ناو هەوادارانی یارسـانیەت، هێـشتنەوەی سمێـڵ و تەنانـەت بنپـەڕچ نەكردنیشیەتی، ئەوەتە سمێڵەكانیان تـا بـڕوا بەردەدەنـەوە، لـە كاتێكـدا ڕیـشیان لـە بنـەوە دەتاشن. ئەم دەستووره لە ئیسلامدا قەدەغەیـە (چـونكە دەبـێ سمێـڵ هەمیـشە بـە كـورتی بهێڵرێتەوە). ئەمە پاشان بوو بە نیشانەیەكی گشتی بۆ شیعە سەختگیرەكان، كە ئەوانیش لـە عەلەویەكان وەریان گرت. دەمووچاوی تیـف تیفـە دراوی پادشـا سـەفەویەكان، سمێڵـە فـشە زلەكانیانی لێدەرچێ، وەكو لە وێنە دەسكردەكانی ئـەو سـەردەمەیاندا دەردەكـەوێ، دەكـرێ بكرێ بەنموونە بۆ هەموو هەوادارانی ئەمڕۆی تیرەی فریـشتەكان، ئـەم دەسـتووره ئێـستا لای زۆرایەتی شیعەكان دەستی لێ هەڵگیراوە، چونكە لە دابی گشتی ئیسلامدا نەی لێكراوە، بۆیـە ئێـستا تـەنها بـۆ سەرسـپردەكانی تـیرەی فریـشتەكان، بەتایبـەتی یارسـانیی و یەزیدیـەكان، ماوەتەوە.

هەوادارانی یارەسانیەت ئێستا بە چڕی لە باشووری كوردستان و بـە پەڵەپەڵـە لـە شـوێنی تری دەرەوەی كوردستاندا وەكو چیاكانی ئەلبورزو ئازەربایجان و عێـراق نیـشتەجێن (بڕوانـە خـشتەی ژمـاره 5). بابـە تـاهیری (هەمـەدانی–وەرگێـڕ) شـاعیری بـەناوبانگی سـەدەكانی ناوەڕاست و (أديب الملك)ی شاعیری ناسراوی سەدەی نۆزدەیەم لە هـەوادارانی ئـەم تیرەیـەن (نـەك هـەر ئەمـە، بابـا تـاهیر یەكێكـە كـە وردە بەرجەسـتەكەرەكانی پلـەی دووی دەورانـی سـێیەم). كـوردە سـارڵییەكان، كاكەییـەكان و باژەڵانـەكان (كـە بـە باجـەڵان و بـەژەروانیش ناسراون)، كە بەشێوەی پەڵە پەڵە لێرە و لەوێ هەر لە قەسری شـیرینەوە بگـرە تـا دەگەیتـە كەركووك و لەوێوە بـۆ موسـڵ نیـشتەجێن، هـەموو جـۆری جۆراوجـۆری یارسـانیەتن. ئێـستە هەوادارانی یارسانیەت 10–15٪ی گشت كوردان پێكدێنن.

خشتبەندی ژمارە(6) دەورانەکانی دروستبوون و ناوی بەرجەستەکەرەکانی ڕووحی گەردوونی لە یارسانییەتدا

ڕووحی گەردوونی(هەق)		بەرجەستەکەرەکان (باوەکان)					
	دەوران	پلەی یەک زاتی بەشەر	پلەی دوو(زاتی میهمان)				مێیینە
	1	خاوەندگار	جبرائیل	میکائیل	ئیسرافیل	عیزرائیل	؟
	2	عەلی	سەلمان	قەمبەر	محەمەد	نوصەیر	فاتیمە
	3	شاه خۆشین[*] (میثراس)	باوە بزورك	کاکە ڕەزا	پیری شالیار	بابە تاهیر	مامە جەلالە
	4	سوڵتان سەهاك[*]	خدر (بنیامین)	داوود	پیرمووسی باوە یادگار[*]	ئیبراهیم تەیار[**]	دایراك ڕەزبار
	5	قرمزی (شاه وەیس)	قەمبەر (دەستەوەر)	یاریجان	یار عەلی	شاه سوار	زەڕبانوو
	6	محەمەد بەگ (نوور بەخش)	کامەهریجان	کامەلەك	؟[؟]	قەرەپۆست	دۆستی
	7	ئاتەش بەگ	جەمشید بەگ	ئەڵماس بەگ	عەلادین خان	عەبداڵ بەگ	پەری خانم

سەرچاوەکان:- خەزانە، شانامەی حەقیقەت، بورهان.

---

[*] گوایە باوکی نەبوە.

[*] گوایە باوکی نەبوە.

[*] گوایە باوکی نەبوە.

[**] گوایە دایکی نەبوە.

[؟] یان نەیبوە, یان زۆری هەبوە.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:-

Further Readings and Bibliography: V. Minorsky, "Ahl-i Haqq," in *The Encyclopaedia of Islam*; Mohammed Mokri, *Le Chasseur de Dieu et le mythe du Roi-Aigle* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967); Shâh-Nâma-ye Haqîqat, French commentary and partial translation by Mohammad Mokri (Paris: Institute Français d'Iranologie, Bibliothèque Iranienne, 1971); Robert Canfield, "What They Do When the Lights Are Out: Myth and Social Order in Afghanistan," paper presented at the ACLS/SSRC Joint Committee on the Near and Middle East Conference on Symbols of Social Differentiation (Baltimore, 1978); Reza M. Hamzeh'i, *The Yaresan: A Sociological, Historical and Religio-Historical Study of a Kurdish Community* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990); W. Ivanow, *The Truth-Worshippers of Kurdistan: Ahl-i Haqq Texts* (Leiden: Brill, 1953); V. Minorsky, "Notes sur la secte des Ahlè Haqq," *Revue du Monde Musulman* 40–41 (1920 and 1921); Mohammed Mokri, *Recherches de kurdologie: Contribution scientifique aux études iraniennes* (Paris: Klincksieck, 1970); Dale Eickelman, *The Middle East: An Anthropological Approach* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1981); Henry Rawlinson, *Journey from Zohab to Khuzistan* (London, 1836); Henry Rawlinson, "Notes on a march from Zohab," *Journal of Royal Geographic Society* (London, 1839); John Macdonald Kinnier, *A Geographical Memoir of the Persian Empire* (London, 1813); John Macdonald Kinnier, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the years 1813 and 1814* (London, 1818); Edith Porada, "Of Deer, Bells and Pomegranates," *Iranica Antiqua* vii (1967); Mohammed Mokri, *L'Esotérisme kurde* (Paris, 1966); Matti Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects* (Syracuse: Syracuse University Press, 1988); M. Rekaya, "Mâzyâr: Résistance ou intégration d'un province iranienne au monde musulman au milieu du IXe siècle ap. J.C.," *Studia Iranica* 2 (1973).

عەلەویەت

زۆرینەی زۆری کوردە دیمیلیەکانی ئەنەدۆڵ و هەندێ لە درواسێ کرمانجی دووەکانیان هەواداری لقێکی تیرەی فریشتەکانن، بەمانە تۆپ دەڵێن عەلەوی (هەوادارانی عەلی) یان (ئەڵەویان)، کە دەنگ لە ئاگر پەرستی یان زەردەشتیەتەوە دەدا و دەچێتەوە سەر ئەڵەو (هالاوی کوردی – وەرگێڕ) واتە "ئاگر" یان قزڵباشەکان "سەرسوورەکان" سەبارەت بە مێزەرە سوورەکەی سەریان، (بڕوانە جل و بەرگ و خشڵ). هەروەها نووسەریەکان (کە دەکرێ وەکو "نەسرانیەکان" واتە مەسیحی یان وەکو "هەوادارای" نەرسە"ی شۆڕشگێڕی کوردی سەرەتای سەدە ناوەندەکان کە سەرکردەیەکی بزووتنەوەی خۆرەمیە بوو و خۆی و هەوادارانی لە ئەنەدۆڵ گیرسانەوە) دەگرێتەوە، عەلەویەکان عەلی بە هەرە گرنگترینی بەرجەستەکەرە سەرەکیەکانی ڕووحی گشتگیر دادەنێن لە دەورانی دووەمی ژیانی دنیاییدا (بڕوانە یارسانیەت). سۆزی یەکجار پڕ جۆش و خرۆشیشیان بۆی وەکو ئیمامێکی مسوڵمانی شیعە مەزەب هەر لەوێوە هەڵدەقوڵێ. لەوانەیە ئەو ناوەی پێیانەوەیە لەم ڕاستییەوە سەری هەڵدابێ، بەهەمان شێوەی کە خەڵکی دەرەکی ناوی عەلیوللاهی (عەلی پەرستان)یان بەسەر یارسانیەکاندا. یەك شت هەیە کە دەبێ سرنجی لێ بدەین ئەویش ئەوەیە، بە پێچەوانەی یارسانیەتەوە، عەلی لە عەلەویەتدا دوو کەسایەتی هەیە، عەلەویەکان ئیمام عەلی و محەمەد پێغەمبەر پێکەوە دەکەنە یەك کەس و پێی دەڵێن: عەلی محەمەد و ئینجا بە یەك تاقە بەرجەستەکەری دادەنێن، بەڵام ئەم تاقە بەرجەستەکەرە بە دوو شێوە دەردەکەوێ. بنیاتنەری زنجیرەی سەفەویە، واتە شاە ئیسماعیلی یەکەم، لە نووسینەکانیدا، ئەگەر خۆی بە (حەق) واتە ڕووح ناو نەبردایە ئەوا خۆی بە عەلی محەمەد ناو دەبرد.

هەرچەندە عەلی لەناو ئایینی ئیسلام و لقە جیا جیاکانییدا خۆشەویست و گرنگبێ عەلەوییەت بە تەواوی بە ئایینێکی ئیسلامی دانانرێ بەڵکو هەر بە بەشێك لە تیرەی فریشتەکان دەمێنێتەوە وەکو لقەکانی تری تیرەکە، لایەنی ئایینی و بنەڕەتیی عەلەویەت هەرگیز لەگەڵ نامەو ڕووحی قورئاندا لە بابەتە گرنگەکاندا ناگەنەوە یەك، لە کاتێکدا ئایینە

سەربەخۆ ناسامییەكان لەگەلێ لاوە لەگەڵ ئیسلامدا یەك دەگرنەوە.

عەلەویەت ئێستا لەلایەن گەلێ لە عەرەبەكانی سوریاوە پەیڕەوی لێ دەكرێ و ڕێژەی عەلەویەكان خۆی دەدا لە (13٪)ی دانیشتووانی ئەو وڵاتە. لەوێ زیاتر بە نووسەیری دەناسرێن و مەڵبەندەكانیان پتر دەكەونە شارە بەندەریەكانی كەناری دەریاوە وەكو لازقیەو تەرتووس، كوردیش وەكو پێكهاتەیەكی ئەتنی سەردەمانێك لەو هەرێمە زۆر بوون و ئێستا ئەوان زۆرتر نەك هەر لە باكوور بەڵكو لە ڕۆژهەڵاتی ئەوێشەوە بەرەو شاری حەما هەر هەن، بەم جۆرە عەرەبە عەلەویەكان، یان عەرەبی لە ئایین وەرگەڕاو یان كوردی تواوەن (بڕوانە كۆچكردنە مێژووییەكان) سەرۆكی ئێستا، حافیز ئەلئەسەد، عەلەویە (یان وردتر بڵێین، نووسەیرییە سەیری لای خوارەوە بكە). لە سەردەمی خاوەندارێتی فەرەنسەدا، ئەم هەرێمەی سوریا، لەبەر ئەم تایبەتمەندیە ئایینییەی كرابو بە هەرێمێكی ئۆتۆنۆمی.

گەلێ لە توركمانەكانی توركیا، كە هاوسنووری كوردەكانن و لە چیاكانی تۆرۆس و پۆنتۆس لە نزیكی شارەكانی ئەدەنە، سیواس، توقات، ئەماسیا دەژین، هەواداری عەلەویەتن، بە پێچەوانەی سوریاوە، عەلەویە غەیرە كوردەكانی ئەنەدۆڵ لە بنەكانەوە وەرگەڕاوی توركن نەك تەواوەی كورد ڕەسەن. شان بەشانی عەلەویە كوردەكان ئەم توركمانانەن بڕبڕەی پشتی ئەو هێزە چەكدارە بوون كە پشتی لە سەر پاوەستانی سەفەویەكانی لە ئێران گرت (بڕوانە مێژووی هاوچەرخی هەرەزوو). ئێستا توركمانە عەلەویەكان، ئەگەر لە كوردەكان زیاتر نەبن كەمترنین، شەبەكەكانیش كە لە باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی مووسڵ جێگیرن لە كوردستانی ناوەند و دراوسێی باجەڵانە یارسانیەكانن، پەیڕەویی جۆرێك لەم عەلەویەتە دیمیلیە دەكەن.

دیمیلیە عەلەویەكان لە یارسانیەكان زیاتر پەیوەندییان لەگەڵ تیرە ئارياییە كۆنەكاندا هەیە، لە داب و دەستوورە ئایینیەكانی ئەماندا، كڕنووش بردن بۆ ڕۆژ و مانگ و خوێندنی سرووود و ویردی ئایینی زۆرتر دەكرێ. ئەمان بە كۆبوونەوەی جەمخانە دەڵێن "ئایینی جەم". جەمی هەرە گەورەیان كۆبوونەوەی هەرە گەورەی ساڵانە لەگەڵ جەژنی قوربانی موسوڵمانانیدا یەككات دەكرێ واتە ئەو كاتەی دەكەوێتە كۆتایی حەجكردنی مسوڵمانانەوە بۆ مەككەو تێیدا مەڕێك دەكرێ بە قوربان. جەم (كە لەناو زەردەشتیان بە جەمشید و لەناو ڤیدادا بە یەما ناسراوە) لە داب و دەستووری زەردەشتیەكاندا قارەمانی مەزنی ئاریاییەكانەوە

جەژنگێڕانی نەورۆز – سالّی نوێی کورد و ئێرانیەکان–بەخۆشی ئەو و بۆ ئەو تەرخانکراوە. بە گوێرەی ئەو چیرۆکە ئەفسانەییەی لەم بوارەدا هەڵبەستراوە، جەم لە کۆتایی ماوەی دەسرۆیشتنیدا لەلایەن ئەژی دەهاکەوە کراوە بە قوربانی. ئەوەی ڕاستە، لە شانامەی فیردەوسیدا، کە بەناوبانگترین داستانی نەتەوەیی ئێرانیەکانە، جەمشید وەکو "ڕۆژ و مانگ پەرست" باسکراوە، (بروانە ئەو فەسڵەی کە باسی دەرکەوتنی زەردەشت دەکا) عەلەوییەکانیش هەر باوەڕیان وایە.

ئاییینی جەم، لە بنەکانەوە، لە شێوە و لە پلەی ئاییینیشدا، بەرامبەری جەمخانەی یارسانیەکان و جەمی یەزیدیەکانە–عەلەویەکان، سەرباری هەموو بەیت و بالۆرەی خەڵکانی دەرەکیی، هێشتا هەر دەرفەتێکی باشیان بۆ ژنان هێشتۆتەوە بۆ بەشداریکردن لە بۆنە وداب و دەستووره ئاییینیەکاندا، بەتایبەتی لە گێڕانی ئاییننامەکانی ئاییینی جەمدا. ئەمەیە، بێ کەم و زیاد، کە دەرەکیەکان پەنجەی تیر و توانجی بۆ درێژ دەکەن و بە ئاهەنگی تێك بەربوونی نێر و مێ، یان "پف لە چراکردن" باسی دەکەن کە لەوەبەر ئاماژەمان بۆ کردووە.

هەندێ لە عەلەویەکانیش، هەروەها یەزیدیەکانیش، هێشتا لەسەر داب و دەستوورێك دەڕۆن کە ئێرانیەکانی سەردەمانی هەرەزوو دەیانکرد، واتە کڕنووش بردن بۆ شمشێری لە زەمین چەقێنراو، بە نیشانەی پەرستشی خواوەند. مارك سایکسی سالّی 1908 باسی بەجێهێنانی ئەم ڕێ و ڕەسمە دەکا لەناو هەندێ هۆزی دیمیلی دا: وەکو بۆسیکانەکان، کوریانەکان، هەروەها وا دەیەوێ زەکیریەکان و موسیەکان، و سارمیەکانیش بخاتە پاڵیان، هەرچەندە دەڵێ لەو کاتەدا ئەو شتە کەی نووسیوە، ئەم سیانەی دوایی دەستیان لە گێڕانی بۆنەکە هەڵگرتوە. هیرۆدۆتس باسی هەمان ئایین دەکات کە گوایە سیثی و سارماتیە ئێرانیەکان (واتە خزمانی کوردەکان و گەلە ئێرانیەکانی تر) (2300) ساڵ لەمەوبەر لە ئۆکرانیا گێڕاویانە (لێرەدا لێکچوونی ناوی هۆزی سارمی دیمیلی نەژاد و سارماتیەکان جێی سرنجە) وێنەی شمشێری لە زەمین یان کەرتە شاخ ڕۆکراو، بێگومان، لە بیرۆکەی هاوشێوەی بریتانی دەچێ و زۆر لە وانەشە پەیوەندیەکیان لەنێواندا هەبێ. سالّی 175ی پێش میلاد، مارکۆس ئۆریلیۆس تیپێکی لە سارماتیەکان لە پانۆنیا (هەنگاریای ئێستا)وە نارد بۆ ئینگلتەرە و سکۆتلەندە (ناوی سەرکردەکەیان لوشیاس ئەرتۆریەس کاستەس بوو). بە

گوتـەی گێڕانـەوەی نیكـل لەوانەیـە بنـەمای ئەفسانەكە لەلایـەن ئـەم سـامارتیانەوە هاتبێتـە بریتانیاوە و بـەم جـۆرە لەوانەیـە بـچێتەوە سـەر بابـەتی هاوشـێوەی عەلەوییـە دیمیلیـەكان. دیمیلیەكان دوا كۆمەڵی ئێرانین كە هێشتا هەر ئەم داب و دەستووره دێرینە دەگێڕن.

هەندێ گەڕیدەی ئەوروپایی كە لەم دواییانـەدا هاتوونەتـە ناوچـەكە، لـە دەمـی خەڵكـەوە دەگێڕنەوە كەوا هەندێ لە قزڵباشەكان گەماڵێكی ڕەشی زل وەكو بەرجەستەكەرێكی خـودایی دەپەرستی (Driver 1921-23).

هەرچـەندە شـێوازی گێڕانەوەكـەی درایڤـەر گاڵتـە ئـامێزە چ بـە عەلەویـەكان چ بـەوەی دەیكـەن، كـە وێ دەچـێ خۆشـی زۆر بـاوەڕی بەڕاسـتی نـەبێ، ڕێزگـرتن لـە سـەگ وەكـو سمبولێكی چاكی (بەرامبەر بە مار كە سیمبولی خراپەیە) بابەشێكی یەكجار دێرینە. هـەر ئـەم بابەتـە خـۆی بەشـێوەی جۆراوجۆر لـە هـەموو ئایینـە گنۆسـتییە كۆنەكانـدا بـەدی دەكـرێ، بەتایبەتی میثرائیەت (Jones 1963).

بـــەرز و پیرۆزراگـــرتنی عـــەلی لـــە پلـــەی خوداییـــدا لەلایـــەن عەلەویەكانـــەوە، چ لای قەرەقۆینلوەكان چ لای سەفەویەكانی هەرەزوو بوو بە نیشانەی هەرە زەقی ئایینی بۆ هەردوو لایان، ئەمەش شـان بەشـانی داب و دەسـتووره نـا ئیـسلامانەكانی تریـان، تـا بڵێـی زیـاتر لـە دەوروبەرە ئیسلامەكانیان تـا كاندیانیـەوە، بۆیـە بـە مەبەسـتی دەسـت بەسـەرداگرتنی ئـەو دراوســێیانەیان و ســەپاندنی ئــایینی عەلــەوی بەســەریاندا، ناچــار خۆیــان دایــە پــاڵ شیعەچیەتییەوە. لەناو خەڵكدا ئەوان بەگشتی بە قزڵبـاش ناویـان دەركـرد، واتـە ئـەو نـاوەی ئێستاش كوردە دیمیلییە عەلەویەكانی ڕۆژاوای ناوەندی ئەنـەدۆڵ خۆیـانی پێـوە دەشـەنگێنن ئەم ناوچەیە هەمان ناوچەیە كە لە سەردەمی پانزەیەمدا بزووتنەوەكە سەری لێوەهەڵدا.

لـە سـەدەكانی (15) و (16)دا عەلەویـەكان دوو ڕاپـەڕینیان بـەرپاكرد. بـۆ پێكـەوەنانی هێزی پێویست بـۆ هەڵگیرسـاندنی ڕاپەڕینـەكان دوو هۆكـار یـەكجار پێویـست بـوون: 1) ئـەو دەسكەوتە دیموگرافیە بـێ وێنانـەی كـە كوردەكـان لـەنێوان سـاڵانی (1400 و 1520)داوە دەسـتیان هێنـا (بڕوانـە دیمـوگرافی) و 2) وەرگـەڕانی زووتـری ژمارەیـەكی زۆر لـە هـۆزە توركمانەكانی ئەنـەدۆڵ و قەفقاسـیا بـۆ سـەر ئـایینی تـیرەی فریشتەكان. پیـشتگیرە هـەرە زووەكانی عەلەویەت، كە زۆربەی مێژوونووسەكان بـە ئیـسلامە تونـدڕەوەكان ناویـان دەبـەن،

بریتی بوون لە بنەماڵەی پادشاهی قەرەقۆینلوی تورکمان، کە ئەوکاتە هەموو ئێرانی ئێستا و قەفقاسیا و ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ لە قەڵەمڕەوی ئەواندا بوو (بڕوانە مێژووی سەدەکانی ناوەند) لایەنگیریکردنی قەرەقونیلۆەکان لە تیرەی فریشتەکان و دوورکەوتنەوەیان لە ئیسلامەتی لەو سەردەمەدا زۆر ئاشکرا و ڕوونە. تەنانەت ئەمڕۆکەش پاشماوەکانی ئەم بنەماڵەیە کە لە سۆڤیەتی بەرێ و لە ئازەربایجانی ئێراندا دەژین، بەگوێرەی قسەی مینۆرسکی، هەواداری تیرەی فریشتەکانن. لیستەی ئەو هۆزە کوردانەی کە لە بنەکانەوە بەشداربوون لە شۆڕشە عەلەوی سرووشتەکەی سەفەویەکاندا، ناوی شاملوەکان، شێخەوەندەکان، شادلوەکان، خاجەوەندەکان، زەفراتلو (زەعفەرانلو)ەکان، ستاجلو (ئیستاجلو)ەکان و کوڤانلو (کوڤا)کانی تێدایە. هەموو ئەم هۆزانە ئێستاش هەر ماون و هەر کوردیشن (بڕوانە خشتەی ژمارە 1).

ئێستاکەش کوردە دیمیلیەکان، کە بە ئایین عەلەوین، هەر ئەو مێزەرە سوورەیان بەسەرەوەیە کە ناوی قزڵباش واتە "سەر سووری" لکاندوە بەم شۆڕشگێڕانەوە. لەو کوردانەدا کە عەلەوی نین، ڕێ و شوێنی ئەم قزڵباشانە تەنها لەناو بەرزانیەکاندا ماوە، سەرانی گەلەهۆزی بارزانی، کە لە سەردەمانێکی دێرینەوە ڕابەرایەتییەکی تۆکمەی ئاینیشیان کردووە، لە گشت بەدەر سەر بەرزی ئەوەشیان هەیە کە وەکو نیشانەیەکی ئایینی ئەم مێزەرە سوورەیان بۆ خانەوادەکەیان کردووە بەنیشانە (بڕوانە جل و بەرگ و خشڵ) ڕەنگی سوور، هەروەها، مۆرکی تایبەتی بزووتنەوەی مەزدەکی و خوڕەمیەکانیش بوو، کە بە باوانی بیر و باوەڕی عەلەویەت دادەنرێن.

هەر وەکو یارسانیەت، هەندێ لقی عەلەویەتیش، لەبەر چەندین هۆی جیاجیا، زۆر لە شیعەگەریی باو نزیکتر بوونەتەوە و بە درێژەی سەدەکانی 15–17 یارمەتیان داون بگەنە ئەم دۆخەی ئێستایان و لەم نزیکبوونەوەیەدا بە ئەندازەی ئەهلی هەقە هەوادارەکانی نورعەلی ئیلاهی لە شیعەگەریی چوونەتە نواوە، (بڕوانە یارسانیەت).

بەڵام هەرچییەك بکەن بۆ ئەوەی خۆیان وەکو ئیسلام یان شیعەی دڵگەرم دەرخەن، بە هیچ پیوەندگێکی قورئان هیچیان هەرگیز ناچنە ناو خانەی ئیسلام یان شیعەیەتیەوە.

عەلەویەت بەردەوام لای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئایینێکی نەنگەویست بووە، سوڵتانەکان کە خۆیان بە جێگەداری پێغەمبەر دادەنا، لە هەمان کاتدا سوفیگەرییەکی یەکجار

توندڕەوانەیان دەكرد، هەر بۆیەشە عەلەویەكان تووشی چەندین قەتڵوعام بوون لەسەر دەست یان بە پەنجەی دەوڵەت پاش ئەوەی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەلات سالی 1514 لەسەر دەستی سوڵتان سەلیم لە قەڵەمڕەوی ئێران قرتێنرا و خرایە سەر دەوڵەتی عوسمانی.

لەگەڵ ئەمەشدا، عەلەویەكان هێمان بە ئەندازەی یەزیدیەكان بەر زوڵم و سەرگەردانی نەكەوتوون، چونكە لە ژمارەدا لەوان زیاتر بوون، تەنانەت ئەمڕۆكەش هەوادارانی خۆیان دەدەن لە (20٪)ی هەموو كوردان.

زوڵم و ستەمی چەندین سەدەی سەركۆمەڵگای عەلەوی لەلایەن عوسمانیەكانەوە و هەمیشە گومانی دڵسۆزیان بۆ ئێرانیەكان هەرگیز بە ڕووخانی ئیمپراتۆرەیەتی ئالی عوسمان كۆتایی نەهات، بەڵكو بۆ سەردەمی ڕژێمی نوێش درێژەی كێشا بەتایبەتی لە (1922) بەدواوە، هەرچەندە ڕژێمی كۆماریی كەوتە هەڵدانی بانگی عیلمانییەت و ئێرانیش لە خانەی دوژمن دەرچوو و هاتە خانەی دۆست و هاوپەیمانەوە، تەنها لەم دواییەدا هاتەوە یادی ئەنقەرە كەوا هیچ هۆیەكی ئەقڵگیر نیە چ عەلەوی و چ بەكتاشیە ئایین براكانیان ببوغزێنن. بە پێچەوانەوە، سیاسەتێكی ئەوها تەنها زیانی لێ دەكەوێتەوە، چونكە ئەم سیاسەتە بوو كە كوردە عەلەویەكانی (كە لە دوو لاوە خۆیان بە ستەم لێكراو دادەنا، لەسەر كورد بوون لەلایەك و لەسەر عەلەوی بوونیش لەلایەكی ترەوە) خستە ناو بزووتنەوە سیاسیە هەرە سەرەوەشێن و ڕادیكالییەكانەوە. هەڵوێستی یاخیگەریانەی عەلەویەكانی ئەم سەردەمە دژ بە دەوڵەتێكی ستەمگەر، یەكێك لە بزووتنەوەكانی پێشتری هەوادارانی تیرەی فریشتەكان دێنێتەوە یاد (واتە هی مەزدەكیەكان و خوڕەمیەكان) و ئەو توندڕەویەی كە لەوانەوە بە میرات بۆ شیعەكان مایەوە.

ئێستا دەوڵەتی توركیا ڕێز لە عەلەویەت وەكو ئایینێكی "خۆوڵاتی" هەرێمی ئەنەدۆڵ دەگرێ. نەك هەر ئەمە، بەڵكو بە ئامانجی تەرازوبەندی لەگەڵ بزووتنەوە ئیسلامیە سوونیە توندەكانیشدا، ئەنقەرە بەڕەسمی سەرپەرشتی گێڕانی هەندێ لە ئاهەنگەكانی عەلەویەكانیش دەكا هەرچەند لە كراسێكی نیشتمانی و میللی دەئاڵێنێ (بڕوانە میهرەجان و جەژن و ئاهەنگەكان و ساڵنامە).

لەم باسەدا، نابێ نوسەیریەت، واتە ئەو لقەی عەلەویەت لەبیر بخەین، كە بریتیە لە

تێکەڵکردنی بیر و باوەڕی تیرەی فریشتەکان لەگەڵ هەندێ داب و نەریتی عەرەباندا، لەسەر دەستی ئەو کوردە کۆچەرانەی کە بە دوای لەوەڕدا هاموشۆی هەرێمە کناردەریاییەکانی سوریایان دەکرد، لەبەر ئەوەش کە هەوادارانی بۆ نوسەیریەت لەم سەردەمەدا ئیتر خۆیان بە کورد ناخوێننەوە، لایەنی تێرامان و داب و دەستوورەکانیان هەر ئەوەندەی لێماوە کە باسی دەکەین. ئەوان لەجیاتی عەلی، سەلمان بە بەرجەستەکەری هەرە گەورەی رووح دادەنێن، دوای زاتی پەروەردگار. سەلمان، ئێرانی بوو و یەکێك بوو لە ئاوەڵەکانی محەمەد، کەسایەتییەکانی تری ئیسلام لە پلەی دەورانی دووەمدا دادەنرێن (کە گرنگترین پلەی سەرزەمینە) لە ژیانی گەردووندا، بەهەمان شێوە کە لە عەلەویەتدا هەیە. جەژنە ساڵانە سەرەکیەکانی نووسەیریەکان رێك دەکەنە هەمان رۆژانی جەژنە سەرەکیە ساڵانەکانی یەزیدیەکانەوە. هەر دووڵا پێکەوە (21ی مارت)، میثراکان (کە نووسەیریەکان میثراجانی پێ دەڵێن و لە 6–13 ئوکتۆبەردا دەیگێڕن) و جەژنی یەزید (25ی دیسەمبەر) دەگێڕن. جەژنی چوارەم کە یەزیدیەکان بە بۆنەی تیرەگانەوە لە کۆتایی مانگی تەمووزدا دەیگێڕن، لای نووسەیریەکان، سەدە دەچێتە جێی و لە مانگی کانوونی دووەم (جانوەری) دادەگێرێ، واتە لەو کاتەدا، کە مەسیحییەکان جەژنی (خۆنقوم کردنEpipheny) دەگێڕن.

جیاوازی هەرە گەورەی نێوان نووسەیریەت، بگرە هەموو پەیڕەوانی تیرەی فریشتەکان، لە شەقامەڕێی ئاییندانیە، بەڵکو لە دیدی گشتیدایە بۆ کاروباری کۆمەڵایەتی، بەتایبەتی لە مەسەلەی ژندا. بە تەواوەتی بە پێچەوانەی دید و ڕەفتاری کوردانەوە، بەڵام رێك و هاوشان لەگەڵ ڕەفتاری ئایینە سامیەکانی تردا، نووسەیریەکان زۆر بە چاوی سووکییەوە سەیری ژن دەکەن و لە پلەیەکی زۆر پاییندا دایدەنێن، ئەوی ڕاست بێ ئەوان لەو باوەڕەدان کە ژنان، هەر وەکو شت و حەیوان، رووحیان نیەو لەوانەیە رووحی پیاوێکی گوناهبار پاش مردنی بچێتە ناو پۆستی ژنێکەوە، تاکو ماوەیەکی ژیانی ژان کێشان و پاکبوونەوە لەوێ بەسەر بەرێ. هەر بۆیەشە ناوی فاتیمەی کچی پێغەمبەر محەمەد، لەناو لیستەی بەرجەستەکەرە سەرەکیەکانی ئەواندا، وەکو (فاتم) براوە. ئەوان لەو باوەڕەدان ئەو نێرینە بووە و تەنها بۆیە خۆی لەشێوەی ئافرەتدا دەرخستووە، تا نەوەکانی عەلی، حەسەن و حوسەین کە هەم نێرینەن و هەم ئیمامیشن، لێی ببن. ئەم بۆچوونە، بەرامبەرگیریەکی ئاشکرایە بۆ ئەو پلەوپایە بەرزەی کە

ژنان لە هەموو لقەكانی تیرەی فریشتەكاندا هەیانە و كە بەو پێیە لە هەر یەكێك لە قۆناغەكانی دۆناودۆنی ڕووحدا، بەرجەستەكەرێكی سەرەكیی مێینە هەر وەكو خشتەی ژمارە (6)داهاتووە، دەبێ هەڵكەوێ، (هەروەها بڕوانە بارودۆخی ژنان و ژنانی خێزانی).

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: P.J. Bumke, "Kizilbas Kurden in Dersim (Tunçeli, Türkei):Marginalität und Häresie," *Anthropos* 74 (1979); "The Kurdish Alevis: Boundaries and Perceptions," in Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); N. Yalman, "Islamic Reform and the Mystic Tradition in Eastern Turkey," *European Journal of Sociology* 10 (1969); F.W. Hasluck, "Heterodox Tribes of Asia Minor," *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 51 (1921); Matti Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects* (Syracuse: Syracuse University Press, 1988); James Reid, *Tribalism and Society in Islamic Iran, 1500-1629* (Malibu: Undena, 1983); Klaus Müller, *Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamischer Sektengebilde in Vorderasien* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967); P. Butyka, "Das ehemalige Vilayet Dersim," *Mitteilungen der kaiserlich-kôniglichen Geographischen Gesellschaft* 35 (Berlin, 1892); Peter J. Bumke, "Kizilbasç-Kurden in Dersim (Tunceli, Türkei): Marginalität und Häresie," *Anthropos* 74 (1979); Krisztina Kehl-Bodrogi, *Die Kizilbasç/Aleviten: Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1988); Rev. Henry H. Riggs, "The Religion of the Dersim Kurds," *Missionary Review of the World* 24 (1911); Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Shiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam* 41 (1965); Melville Charter, "The Kizilbash Clans of Kurdistan," *National Geographic Magazine* 54 (1928); Trowbridge, "The Alevis," *Harvard Theological Review* (1909); Helmut Nickel, "The Dawn of Chivalry," in Ann Farkas et al., eds., *From the Land of the Scythians* (New York: Metropolitan Museum of Arts, n.d.); Richard Antoun and Donald Quataert, eds., *Syria, Society, Culture, and Polity* (Albany: SUNY Press, 1991); Albert Hourani, *Minorities in the Arab World* (London: Oxford University Press, 1947); L. Molyneux-Steel, "Journey into Dersim," *Geographical Journal* 44-1 (London: 1914); M. Rekaya, "Mise au point sur Thèophobe et l'alliance de Bâbek avec Thèophile (839/840)," *Byzantion* 44 (1974); J. Rosser, "Theophilus' Khurramite Policy and Its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838," *Byzantia* 6 (1974); Hans Jonas, *The Gnostic Religion* (Boston: Beacon, 1963).

یەزیدیەت

پەیڕەوانی ئـاییینی یەزیدیـەت، کـە چـەندین ناویـان بۆخۆیـان هـەڵگرتووە وەکـو یەزیـدی، یەزدانی، ئیزەدی، و دەسنەییش، لەلایەن خەڵکی دەرەکییەوە بە مەبەستی تەوس و سـووکی پێکردنـەوە زۆرتـر بـە "شـەیتان پەرسـت" ناویـان دەبـەن، بـە ژمـارە (5٪)ی کـۆی کـوردان پێکـدێنن، ئێـستاکە بەشـێوەی پەڵەپەڵـەی پەراگەنـدە زۆرتـر لـە بـاکووری ڕۆژاوا و بـاکووری ڕۆژهەڵاتی سووریا، لە قەفقاسیا، لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا، بە بناری چـیاکانی سـنجارەوە لەسەر سنوورەکانی عێراق – سوریا و لە هەندێ ناوچەی بـاکووری شـاری مووسـڵ لـە عێـراق دەژین.

وەکو لقێك لە لقەکانی تیرەی فریشتەکان، یەزیدیەت سەروکارێکی زۆری لەگـەڵ فریـشتە و فریشتەبەندییدا هەیە. ناوەکەیان، واتە یەزیدی، لە وشەی (یەزاتا) یان (یـەزدا) وەرگـیراوە کـە وشەیەکی کۆن یان ناوەندی ئێرانیە و بە مانای "فریشتە"دێ. بەو جۆرە ئەوانەی لەسـەر ئـەو ئایینەن ناوی "فریشتە پەرستان" وەردەگرن، ئەوان شەیتانیش دەخەنە ناو ئەم فریـشتانەوە و بە "مەلەك تاوس"– واتە فریشتە تاوس– نـاوی دەبـەن. لای ئـەوان شـەیتان فریـشتەیەکی پاکی بلوورینە و هیچ لەکەیەکی تاریکی و خراپەی پێـوە نیـە و سروشـتی پـڕا و پـڕ سروشـتی فریشتانەیە. نەك هەر ئەمە بەڵکو گەلێ زیاتر بە خاوەنی توانا و دەسڕۆیوی بەسەر کاروبـاری دنیادا دایدەنێن.

لەمانەش زیاتر، لای ئـەوان مەلـەك تـاوس ئەفرێنـەری دنیـای ماددیـە و بـۆ ئـەم مەبەسـتە پارچەی لێکترازاوی توخمی بتەکانی، یـان مـرواری گـەردوونی بـەکارهێناوە کـە لـە دوو تـوێی خۆیدا رووحی پاڕاستوە.

هەرچـەندە (دەڵـێن) هـەموو کتێبـە ئایینیـە سـەرەکییەکانی یەزیدیـەکان چـاپکروان و وەرگێڕاوشیان پەیدا دەبن، کەچی هیشتا هەر پرسیاری زۆری قـووڵ و سـەرەکیی لـە بـارەی دید و تێڕوانینیانەوە بۆ گەردوون و ژیان لە ئارادان. بۆ نموونە مەسـەلەی ئایـا شـەیتان هـی چ چـەرخێکی ژیـانی گەردوونیـە و جێگـەی لـە چ پلـەو پایەیەکدایـە هێـشتا سـاخ نەکراوەتـەوە

ڕهێڵراوەتەوە بۆچوون و چرا و لێکدانـەوە. بێگومـان نـابێ ئـەو بـە چـاوی ڕووحـی گـەردوونی تەماشا بکرێ، چونکە ڕووح نابێ لە کرداری ئەفراندندا دەستی هەبێ. چ لـە یارسـانیەت، چ لـە عەلەویەتدا خاوەنـدەگار، خـودای پـەروەردگار، وەکـو یەکـەم بەرجەسـتەکەری ڕووح، ئـەرکی سـاجناری – دروسـتکردنی گـەردوون دەگرێتـە ئەسـتۆ. لەمـەوە مـرۆڤ زیـاتر بـەلای ئـەوەدا دەشکێ. کەوا لە باوەڕی یەزیدیاتیدا شەیتان، لەجیاتی خودی خاوەندگار ئەرکی دروستکردنی گـەردوون دەگرێتـە ئەسـتۆ، هـەردوو کتـێبی پـیرۆزی (جلـوە) و (مەسـحەف) کـە لەمـەوپاش باسیان دەکرێ، ئەم بووچوونە بە ڕوونی باس دەکەن ئەم وەرگێڕانەی خـوارەوە کـە لـەم دوو نووسراوە وەرگیراون هەموو لە نووسـینەکەی گێـست (Guest1981) وەرگـیراون. جلـوە دەڵـێ:

"مەلەك تاوس بەر لە هەموو فریشتەکان هـەبوە" و "مـن" مەلـەك تـاوس لـە ئـامێزی نەمریـدا بوومە و دەبم، بەسەر هەموو خەلقەندەکاندا حوکمڕانم، جێگە نیە منی تێدا نەبم، هەر چـەرخە بەرجەستەکەری خۆی هەیە و ئەمە لەسەر ڕێنمایی من دانـراوە، هـەر پـشتە لەگـەڵ سـەرداری ئەم دنیایەدا دەگۆڕێ، بۆیە هەر یەکە لەم سـەردارانە، لـە سـەردەم و زەمـانی خۆیـدا، ئـەرکی سەرشانی خۆی بەجێدێنێ، نابێ فریشتەکانی تر دەست وەردەن لە کردەوەکـانی مـن: چـی و چۆن بڕیاردەم هەر وا دەبێ". ئەو سیفەتانەی بەکارهێنراون هـەمان ئەوانـەی خاوەنـدگارن لـە یارسانیەت و عەلەویەتدا. مەسحەف لەسەر ئەوە دادەگرێ کەوا "لەسەرەتادا خودا– کـە هـەر ڕووحی گەردوونی دەگرێتەوە–مرواری سـپی لـە گەوهـەری هـەرە گرنگـی خـۆی دروسـتکرد، باڵندەیەکی بە ناوی ئەنقـەر خولّقانـد و مرواریەکـەی نایـە سـەر پـشتی و چـل هـەزار سـاڵ بـە پشتیەوە مایەوە، لە یەکەم ڕۆژدا (هی خولّقاندن) کە یەکـشەمە بـوو فریـشتەیەکی خولّقانـد و ناوی نا عەزازیل کە مەلـەك تاوسـە و کـە سـەرداری هەموانـە..." ئینجـا مەسـحەف لەسـەری دەڕوات و باسی شەش فریشتەی تـر دەکـا، کـە هـەر یەکـەیان لـە ڕۆژەکـانی ئـەم هەفتەیـەدا خولّقێنراون و لە دەورانی یەکەمدا دروستکراون. ناوی ئەم فریشتانە دەقاودەق ئەوانەن کـە لـە یارسانیەت و عەلەویەتدا هاتوون، وەکو لە خشتەی ژمـارە (6)دا بـاس کـراون. یـەك جیـاوازی هەیە، ئەویش ئەوەیە لەجیاتی شەش باسی حەوت بەرجەسـتەکەر کـراوە، و بـەم جـۆرە ئـیتر ڕووح لە کاروباری دنیادا دەوری نامێنێ. ئەمە، بـە هـەرحاڵ دەرەنجـامی ئـەو شـڵەژانەیە کـە پاشـان کەوتۆتـە لێکدانـەوەی دروسـتکردنی گەردوونـەوە و لەوانەشـە ئەمـە لـە تەئـسیری

مەسـیحیەت–جوولەکەیـەتی دوور نـەبێ، بەشـەکانی تـری فەسـڵی یەکـەمی مەسـحەف تەرخانکراوە بۆ باسی بنچینەی مرۆڤ و زۆرتر لە بۆچوونی جولەکە مەسیحی کە لـە چیرۆکی ئادەم و حەوا و تیکەڵییان لەگەڵ شەیتاندا هاتووە نزیکە، هەرچەندە شـەیتان، کـە لێرەدا بـە ئیبلیس ناو دەبرێ، تەنها وەکو ڕاوێژکار و ڕێ نیشاندەرێك یارمەتیان دەدا، بۆیە بە بەرپرسـی هەموو خەڵقەندەکانی دنیا دانراوە.

چیرۆکی ڕاسـتەقینەی چـەرخی یەکـەم، بەهـەرحاڵ لـە یـەك ڕسـتەدا و بەشـێوەیەکی تەمومژاوی لە کۆتایی بەشی یەکـەمی مەسحەفدا بـە پڕتاوێك تێپـەڕ دەکا.. وردبوونـەوە لـە ڕستەکە، باش دەریدەخا کە چەند لەگەڵ بۆچوونە سەرەکیەکانی تیرەی فریشتەکاندا تـەبان، ڕستەکە دەڵـێ: "ئـەو لـە جەوهـەر و ڕوونـاکی خـۆی شـەش بەرجەسـتەکەری خوڵقاند، ئـەم خوڵقاندنـە وەکـو ئـەوە وابـو چـرایەك بـە چـرایەکی تـر داگیرسـێنی". بۆیـە دروسـتە گـەر وا هەڵێنجین کە بە باوەڕی بنچینەیی یەزیدیان شەیتان بەرجەستەکەری هەرە پێشەکیی ڕووحـی گەردوونی بوە لە چەرخی یەکەمدا، و گشت شتەکانی تـر لـە بـارەی دیـدی گـەردوونی تـیرەی فریشتەکانەوە وەکو خۆی، بێ هیچ گۆڕانێك، دەمێنێتەوە... شەیتان خۆی، لە شێوەی مەلەك تاوس (فریشتە تاوس)، لە پەیکەری باڵندەیەکی لە تووج دروستکراودا خۆی دەنوێنێ و وەکـو ڕەمزێکی پیرۆز کە ناوی "ئەنزەل واتە دێرین"ە هەموو ساڵێك لە "جەمی" هـەرە گـەورەدا لـە لالش پیشانی هەواداران دەدرێ.

لالش هەر شوێنی ئەو ئایینگێڕیە نیە، بەڵکو مەزارگای شێخ ئادی کەسایەتی هەرە بـەرزی ئایینی یەزیدیشە. دەوری ئادی لە یەزیدیایەتیدا، هەر وەکو ڕۆڵی سەهاك وایە لە یارەسـانیدا و عەلی لـە عەلەویەتـدا. بـەلای یەزیدیەکانـەوە شـێخ ئـادی گـرنگترین بەرجەسـتەکەری ڕووحـی گەردوونە لە دەورانەکانی پاش دەورانی یەکەمـدا. ئـادی وەکـو بەرجەسـتەکەرێکی سـەرەکیی کەواتە بەرهەمی دۆناودۆنکردنی مەلەك تاوس خۆیەتی، ئەمرۆکە پاش ئەوەی تۆزوگەرد لەسەر وێنە و باس و خواسی لادراوە و گوایە مێـژووی پاکلەمـەکراوە، بـە دامەزرێنـەرێکی سـەرەکیی یەزیدیایـەتی دادەنـرێ. ئـەوەی جێـی سـرنجە یارسـانیەکانی ئـەم سـەردەمە هـەر بەمـەوە ناوەستن، تەنانەت بەهاوچـاخی مێـژوویی سـوڵتان سـەهاك واتـە سـەدەکانی (12–13)شـی دادەنێن، (بە قسەیەکی تر لـە دەورووبـەری هـەمان سـەردەمدا کـە دەوتـرێ بەکتاشـی پـیری

عەلەویەت تێیدا ژیاوە و کەوتۆتە دارەڕا دانان و دروستکردنی لقی عەلەویەت). بە گوێرەی قسە، چ ئادی چ سەهاك زیاتر لە سەدەیەك تەمەنیان بەسەر بردووە.

جگە لە پەیکەرە گەورە و بە هەیبەتەکەی باڵندەی "ئەنزەل"، مەلەك تاوس شەش بەچکە پەیکەری تری هەمان شێوەی هەن، بە هەر یەکێکیان دەوترێ "سەنجەق" واتە " "ئەبرەشیە" مەبەست ئەبرەشیەی کۆمەڵگەی یەزیدیە-و هەریەکەیان هی ناوچەیەکن لەو ناوچانەی یەزیدیانی تێدا دەژین، هەر ساڵە ئەم سەنجەقانە بۆ پەرستش گرێدەدرێن بە ئەبرەشیەکانی سوریا و زۆزان (واتە ساسوون ساسۆن یان کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا لە ئەنەدۆڵ)، ئینجا هی سنجار و شێخان (واتە دەوروبەری زێی گەورە)، ئینجا تەورێز (ئازەربایجان)، ئینجا هی مسقۆف (موسکو، یان قەفقاسیای سۆڤیەتی).

سەنجەقەکانی تەورێز و مسقۆف چیتر گر نادرێن چونکە یەزیدیەکی ئەوتۆ لە ئازەربایجان نەماون و، حکوومەتی دژ بە ئایینی سۆڤیەت بەریگرتووە لە سەنجەق گێڕیی بۆ ناو کۆمەڵگەی یەزیدی نشینی قەفقاسیا.

یەزیدیایەتیش چون لقەکانی دیکەی تیرەی فریشتەکان کتێبی پیرۆزی ئاسمانیی تایبەتی خۆی نییە، ئەگەرچی چەند نووسراوی پیرۆزیان هەیە کە بیر و دەستوورەکانیان تۆپ لە خۆگرتووە، نووسراوێکی کورتی (2500) وشەی بە عەرەبی هەیە کە ویردەکانیان لە خۆگرتن کە ناوی "جلوە" واتە "دەرکەوتن"ە و گوایە شێخ ئادی دانەریەتی. لەپاڵ ئەمەدا، کتێبێکی دوور و درێژشیان هەیە کە پێی دەڵێن: "مەسحەڤ ڕەش" واتە "پەرتووکی ڕەش" کە بە کوردی نووسراوە و گوایە شێخ حەسەنی ئادی دایناوە (دەوروبەری 1195 پاش میلاد)، کە نەوەی شێخ ئادی خۆیەتی.

مەسحەف ناسێنەرێکی باشی یەزیدتیە چونکە بابەشێکی زۆری لە بارەی دید و بۆچوون و بیرکردنەوەی یەزیدیایەتیەوە تێدایە، هەرچەند پرێشە لە بابەتی دژ بەیەك و لێك نەچوو و تەمومژاوی (گەلێ زیاتر لەوانی یارسانیەت).

لەوانەیە مەسحەف لە سەدەی (13)دا دانرابێ. لە کۆندا بەشێوەیەکی کوردی کرمانجی نووسرابوو، کە لە سەدەی (13)دا شێوەی باوی هەرێمی هەکاری بوو (بروانە کرمانجی). ئادی خۆی و حەسەنی نەوەی لە وڵاتی هەکاری بڵندبوونەوە و هەرچەندە یەزیدیەکان لەو

باوەڕەدان کە ئادی لە دۆڵی (بیقاع)ی لوبنان لە دایکبووە، بەڵام پاشان بە "عەدی ئەلحەکاری" واتە ئادی هەکاری ناوی دەرکردووە.

لە چوار جەژنە ساڵانە سەرەکییەکەی یەزیدیەکان (بڕوانە میهرەجان و جەژن و ئاهەنگگێڕان و ساڵنامە) دوانیان زۆر جێگەی سرنجن، واتە جەژنی جەم و ئاهەنگەکانی یەزید.

جەژنی هەرە گرنگی یەزیدیان، جەژنی ڕۆژەی (جەم)ە، کە تێیدا پەیکەری باڵندەی "ئەنزەل" دەردەخرێ و بە هەواداران نیشان دەدرێ. ئەم جەژنە دەکەوێتە (6) و (13)ی ئۆکتۆبەر (تشرینی یەکەم)ەوە و ئامادەبوونی بۆ هەموو یەزیدیان پێویستە و گرتنی دەبێ لە لالش بێت، لالش دەکەوێتە باکووری موسڵەوە و شوێن ئارامگای ئادی و کەسایەتییە، پیرۆزەکانی یەزیدیانە بە حەسەنیشەوە. ئەم وادەیە هاوکاتە لەگەڵ (میثراگانی) گەورە جەژنی دێرینی ئاری نەژادان (میهراگانی زەردەشتیان و میهرەجانی نووسەیریان) (بڕوانە عەلەویەت)، کە بە گوێرەی داب و دەستووری هەمووان لە ناوەڕاستی ئۆکتۆبەردا دەگێڕێ، میثراگانە دێرینەکان، خولّقاندنی دنیایان لەلایەن میثراسی خواوندەڕۆژە وە بە جەژنگێری دەگێڕا. لەو جەژنەدا میثراس گای پیرۆز سەردەبڕێ و لالشە پەلپەلکراوەکەی بۆ خولّقاندنی ژیانی ماددی بەکاردێنێ. لە ئاهەنگگێڕانەکەی لالشدا چەند سوارێك گایەك دەگرن و بە دەوری ئارامگای شەمسەدین "ڕۆژی ئایین"دا دەیگێڕن، بەر لەوەی سەریببڕن و گۆشتەکەی بەسەر زیارەتکەران (حاجیان)دا ببەخشێننەوە.

یەزید، کە کەسایەتیەکی سەرسووڕێنەرە، لەلایەن ئیزەدیانەوە بەشێوەیەکی نەختێ ئاڵۆز ڕێزگیری لێدەکرێ، ئەو بە دانەری بناغەی ئایینەکە دانراوە (ناوەکەشی بۆ ئەم قسەیە بەڵگەیە)، یان پاش مەلەك تاوس بە هەرە گەورەترین کەسایەتی ئایینەکە، واتە بەرجەستەکەری ڕووح دادەنرێ (هەندێ کەس دەیباتە هەمان پلەی مەلەك تاوسەوە)، هەندێ جاریش لەلایەن یەزیدیانەوە دەکرێ بە یەزیدی کوڕی موعاویەی (680-683 پاش میلاد) خەلیفەی بەنی ئومەییە...، کە لای شیعەکان بە بەدترین دوژمن دادەنرێ. ئەم ڕچەڵەکبەندیە ساختەیە زیاتر لەلایەن حکومەتەکانی سوریا و عێراقەوە قاوی بۆ دەدرێ (تا بەو جۆرە یەزیدیەکان لە کوردەکانی تر بپچڕنەوە و بیانبەستن بە ئومەییەکانەوە و بەو جۆرە بە عەرەب خانەبەندییان بکەن)، هەر لەو سۆنگەیەشەوە دەستیان داوە بە پشتی بنەماڵەی هەرە

بەناوبانگی (چۆلی) یەزیدیدا، جل و بەرگی عەرەبی لەبەر خۆ کەن و ناوی خەلیفەکانی بەنی ئومەییە لە خۆیان و نەتەوەکانیان بنێن، بەڵام ڕاستی مەسەلەکە ئەوەیەکە ناوەکە هەر دەچێتەوە سەر "یەزاد" واتە فریشتە، و بەو پلەو پایەی کە فریشتە لەناو یەزیدیاندا هەیەتی هەبێ و نەبێ لە فریشتەی ئەوان زیاتر نییە. ئەم شێوانە سەیرە کە کشاوەتە ناو ڕابەرایەتی یەزیدیانەوە بە جۆرێك کە کەسایەتی نەتەوەیی یانی لەقکردووە، کارێکی سەرسووڕێنەر نییە، بەتایبەتی ئەگەر ئەو هەموو زوڵم و زۆرە لێکدەینەوە کە لە ڕابردوودا لێیان کراوە سەرەڕای ئەو هەموو بە ئاردی ناو دڕککردن و وێرانکردنەی بەسەر سامانیی ئایینی مێژوویی کۆنی یەزیدیان هاتووە و لە شتێکی کەم بەولاوە هیچی وای لێ نەهێشتووە.

بەپێی دید و بۆچوونی یەزیدیان لەمەڕ مەسەلەی پەیدابوونی گەردوونەوە، مەلەك تاوس هێلکە یان مرواری ئەزەلیی گەردوونی لەت لەت کردووە و لە لەتێکی جیهانی ماددی دروستکردووە. لەوانەیە لە بنەکانداو لە یەزیدیایەتی هەرە کۆندا ئەم مەلەك تاوسە خودی میثراس بووبێ و دوایی لە قۆناغی تردا بووبێ بە شەیتان. دووەم جەژنی هەرە گرنگی یەزیدیان زۆرتر ڕووەو ئەم ڕەهەندە دەچێ. ئەم جەژنە یادگاری لە دایکبوونی یەزید زیندوو دەکاتەوە و لەنێوان ناوەڕاست و کۆتایی دیسەمبەر (کانوونی یەکەم)دا دەگیرێ. لە دایکبوونی لە، یان نزیك، داهاتنی زستان، لەگەڵ میثراسدا گرێی دەدا، (پاشان میثرایزم لە سەدەی یەکەمی (پ. ن)دا بە ناو ئیمپراتۆریەتی ڕۆمدا لەم سەرزەمینەوە تەشەنەی کرد و هەر وەکو لە سەرەوە باسمان کرد، جەژنی تەمومژاوی میثراس بە مەزەندە خرایە (25)ی دیسەمبەرەوە)، ئەم جەژنگیریە لە گرنگییدا هاوشانی جەژنی جەمی مەزنەکە لە ئۆکتوبەر (تشرینی یەکەم)دا دەگیرێ و جەژنگیریەکە بە سێ ڕۆژ ڕۆژوو دەستی پێ دەکرێ.

لە دیدی یەزیدیدا بۆ مەسەلەی دروستبوونی جیهان، باڵندە دەورێکی یەکجار تەوەرەیی هەیە لە هەموو ڕووداوە سەرەکیەکاندا کە لەبەر زۆری لێرەدا جێی یەك یەك ژماردنیان نیە پیرۆزڕاگرتنی دەرکەوتنی خواوەند لە شێوەی باڵندەیەکدا، واتە مەلەك تاوس، هەروەها پیرۆزڕاگرتنی باڵندەیەکی تر، واتە کەڵەشێر، دوو نموونەی بەرچاون لەم بوارەدا. ئەوەی زۆر مایەی سرنجە، بەڵام کەمتر لێکدراوەتەوە. ئەوەیە کە تەنها (30)میل لەولای ئارامگاکانی لالشەوە، مەڵبەندە شوێنەواریەکانی شانیدەر– زەوی چەمی هەن کە بایەخێکی ئەرکیۆلۆژی

گـەورەیان هەیـە لـە کوردسـتانی ناوەنـددا، و تێیانـدا (سـۆلیکی) شـوێنەوارناس لـە کەندەکارییەکانییـدا هەنـدێ گـۆڕ و پاشمـاوەی باڵـە باڵـداری دۆزیوەتـەوە، بەتایبـەت کـە هەندێکیان هی چێرگ یان مێشەسی گەلێ گەورەن، و هی (300) سـاڵ کـەمتر یـان زیـاتر لـە (10800) سـاڵی ڕابـردوون. پاشماوەکـان بەڵگـەی بـەجێهێنانی هەنـدێ داب و دەسـتووری ئایینین کە باڵندە بەشێك بوون تێیاندا و لەوانەشە، باڵە زلەکانیان وەکـو بەشـێك لـە پۆشـاکی پیاوانی ئایینی بەکارهێنرابن (بڕوانە Soliki.1944).

دەرکەوتنی باڵی باڵداران بە کەلەشی خوداوەندانـەوە، دویماکـار بـوو بـە هونـەرێکی بـاوی مێزۆپۆتامیا، بەتایبەتی لەو نەخشکاریانەدا کە ئاشووریەکان بۆ پادشاکانیان لەسەر تاشە بەرد هەڵیانکەندبوون. ئەوەشمان لە بیردابێ کە نەینەوای پایتەختی ئـەم ئاشـووریانە بـە باشـی لـە ئاسۆگەی لالشەوە دیارە. لێکگرێدانی هونەرییانەی بـاڵی باڵنـدەو بوونـەوەری بـێ بـاڵی وەکـو ئادەمیزاد (بۆ وێنەبەندیی خودایان) یان شـێر (بـۆ وێنەبەنـدی درنـج) یـان گـا (بـۆ وێنەبەنـدی پادشاییان) یان ئەسپ (بۆ وێنەبەندی ئەسپی باڵدار)، هەروەها بۆ ڕازاندنەوەی بەرگی پیـاوانی ئایینی، لە گەلێ فەرهەنگ و کەلتووردا شتێکی باوە، بەڵام دەرخستنی خوداوەندایـەتی هـەرە بەرز لە شێوەی باڵندەیەکی پڕ باڵ و پەڕدا تەنها هـی یەزیدیانـەو کەسـی تریـان هاوبـەش نیـە تێیدا. بەڵگەگەلێ لەسەر داب و دەسـتووری قوربـانی سـەربڕین کـە لـە (زەوی چـەمی) هـەرە دێریندا بەجێهێنراوە، لەوانەیە بەهێزترین بەرجەستەکەری داب و نـەریتی پشتاوپـشت بـێ کـە ئێستاش یەزیدیان هەر لەسەری دەڕۆن.

ئەو باڵندەیەی پەیکەرەکەی لە بۆنەگێڕیەکانی لالشدا گڕ دەدرێ، هەر وەکو بە ناوەکەشی دیارە بێیە کودوو تاوسە، بـەڵام نـە لـە کوردسـتان و نـە لـەم مەرزوبوومـەی ئاسـیادا هـەرگیز نەبیستراوە تاوس هەبووبێ. لەو منەکاریانەوە کە لە زەوی چـەمییدا کـراون، مێـشەسی زیـاتر دەچـێتە سـەر پەیکـەرە باڵندەکـەی یەزیدیـەکان. مێـشەسی کەتـە یەکێکـە لـە باڵنـدە خـۆ وڵاتیەکانی کوردستان و لـەوێ بـە(شـەوات) بەناوبانگە (بڕوانـە شـینایی و زینـدەوەر). کلکـی ڕەنگا و ڕەنگەو زیـاتر لـە کلکـی عەلەشـیش دەچـێ، (هـەروەها لـە کلکـی تاوسـیش دەچـێ، هەرچەندە گەلێ لە کلکە تاوس بچووکترە)، بێگومـان ئەگـەر لـە بـاری مەنتیقیـشەوە سـەیری مەسەلەکە بکەین، مێشەسی گـەلێ نـزیکترە لـەم داب و دەسـتوورە کۆنینەیـەی یەزیدیـەکان،

چونكە ئەو خۆوڵاتیەو تاوس باڵندەیەكی هیندستانیە.

دەستووری سێ جار چەمانەوە بەرانبەر ڕۆژ لەگەڵ هەڵاتنیدا شان بەشانی خوێندنی وێردی تایبەتی لەلایەن یەزیدیەكانەوە، لەلایەن عەلەویەكانیشەوە دەكرێ (بڕوانە Nikitin1956).

یەزیدیەكان دابێكی تریشیان هەیە كە بریتییە لە پێشوازی كردنی "جەستەی ڕۆژ" بە ماچكردنی تیشكەكانی كە یەكەمجار دەدەن لە قەدی داران (Kamuran Ali Bedirkhan1934).

نیشانەیەكی بەرچاوی دیكەی عەلەویەكان، كە بریتیە لە بەرجەستەكردنی خواوەند لە شێوەی شمشێرێكی یان خەنجەرێكی لە زەوی چەقاودا، لە یەزیدیایەتیشدا هەیە، هەرچەندە مەبەستەكەی لای ئەمان كارووباری پەرستش نییە، بەڵكو بۆ پەیماندان و سوێندخواردن بەكاردێ (بڕوانە Bellino1918،Alexander1928).

جگە لەو چینە ئەریستۆكراتەی كە توێژی ژوورینەی كۆمەڵگای یەزیدی پێكدێنێ، ئەم پێكهاتەیە وێكچوونێكی زۆری لە رووی سیستەمەوە لەگەڵ ئەو سیستەمە كۆمەڵایەتیە چینبەندیە سفتەدا هەیە كە لە سەردەمی ئیمپراتۆری زەردەشتی ساسانیاندا باوبوو.

موغەزەردەشتیەكان، نەیاندەهێشت هیچ كەسێك كە سەر بەچینی موغ یان شازادە نەبێ، دەم لە ڕووناكبیری و خوێندەواری بدا. یەزیدیایەتی دێرینەواریش بە توندی دژی خوێندەواریە و قەدەغەی كردووە (هەندێ لە یارسانیەكانیش لەسەر هەمان ڕێباز دەڕۆن). ڕاستییەكەی لە چەند سەرچاوەوە دووپات كراوەتەوە كەواتا سەرەتای ئەم سەدەیە تەنها یەك كەس لەناو یەزیدیاندا، ئەویش ئەمینداری جلوە بوە، خوێندەواری هەبووبێ و توانیبێتی شت دەركا Guest (1987.23)).

ئەم قەدەغەكاریە ئێستا ئاسەواری تا ڕادەیەكی زۆر بڕاوەتەوە، هەرچەندە خڵتەی، وەكو نەریتێكی كۆن، هێشتا لە مێشكی هەندێك یەزیدیدا هەر ماوە، بۆیە بە گشتی ئەوەندە بە تەنگ خوێندەواریەوە نایەن.

ئەوەی جێی سرنجە، دەوڵەمەندترین شێخ و مەلای یەزیدی، بەرگ و لەچك و عەگالی عەرەبیی بەدەویانە لەبەر و لەسەر دەكەن و بەهەردوو زمانی عەرەبی و كوردی دەدوون و ناوی عەرەبی ئاساییشیان هەیە كەچی پیاوماقووڵ و ڕابەرە ئایینیە هەژارترەكانیان ناوی

کوردیان هەیە، تەنها بە کوردی دەدوون و بەرگ و مێزەری ئـادەتیی کـوردی لەبـەر دەکـەن و لەسەر دەنێن، (بڕوانە Lescot، 1938).

هـەر لـە زۆر زووەوە، واتـە لـە دەورووبـەری سـەدەی حەڤدەیەمـەوە، بنەماڵـەی میرانـی (چۆل)یان ڕابەرایەتی دێرینەواری کۆمەڵگای یەزیدییان کـردەوە، ئـەوان پـاش زنجـیرەی ئـەو میرانە، کاری میرایەتی یەزیدیان گرتە دەست کە دەڵێن لە شێخ حەسەنی دانەری مەسحەفەوە کەوتوونەتـەوە (چـۆل)یـەکان لـە ڕووی ئـابووری و هـەموو لایـەنێکی تـرەوە لەلایـەن هـەر یەزیدیەکەوە پاڵپشتی دەکرێن. بەجێهێنانی فرمانە ئایینیەکان، هەر وەکو یارسانیەکان، وا لـە دەستی ئەندامانی حەوت بنەماڵەی پشت لە دوای پـشت هـاتووی ئایینیـدا، کـە (چـۆل)یـەکان یەکێکیانن.

بچووکیی کۆمەڵگای یەزیدی لەم سـەردەمەدا، مـرۆڤ دەخاتـە نـەختێ بەدگومانیـەوە، لـەو سـەردەمەدا کـە سـەلاحەدین ئەنتاکیـەی داگیرکـرد، یەزیدیـەکان لـە هـەموو شـیوو ڕۆڵـەکانی ئەوناوە، لـە چـیاکانی ئـەمانۆس کـە بەسـەر کـەناری دەریـادا دەڕوانـن، زۆربـەی هـەرە زۆری دانیشتووان بوون، و لە سەدەی (13)و کۆتایی سەدەی (14)دا، ولاتی یەزیـدی نـشینیان بـە وەرگەڕانـدنی مـسوڵمان و مەسـیحیەکی زۆر بـۆ سـەر ئایینەکـەی خۆیـان، لـە ئەنتاکیـەوە گەیاندبووە ورمێ و لە سیواسەوە گەیاندبوویانە ولاتی کەرکووك. لە پـەنای ئەمەشدا هێزێکـی سیاسی و سوپایی گەورەشیان بۆ خۆیان لێك دابوو. لەو چـەرخەدا میرەکـانی ولاتـی جـەزیرە (مێزوپۆتامیـای ژووروو)، هـەروەها یـەکێك لـە میرەکـانی دیمەشـقیش هـەر یەزیـدی بـووە زەینەددین یوسف، کە گوفتاروانێکی یەزیدی بوو کۆمەڵگەیەکی یەزیدی لە نۆیەزیدیـەکان (کـە لەسـەر دەسـتی ئـەو وەرگـەڕێنرابوون) لـە دیمەشـق ولـە قـاهیرە—کـە هـەر لـەوێش سـاڵی 1297مرد—پێکەوەنا ئارامگا بە دیمەنەکەی تـا ئێـستاش لـە قـاهیرە بـە پاوەیـە، لـەو (30) گەلەهۆزە سەرەکیەی کە مێژوونووسی کورد شەرەفەددینی بتلیسی لـە شـەرەفنامەدا (سـاڵی 1596) یەك یەك ناوی بردوون، وەکو ئەو دەڵێ حەوتیان لـە سـەدەکانی هـەرەزوودا یەزیـدی ئایین بوونە. یەکێك لەو گەلەهۆزانە، بوهتانیە بە هەژەڵ و دێرینەکان بـوە (کـە هـیرو دۆتـز بـە بوختانۆی ناویان دەبا).

ئینسایکلۆپیدستێکی دێرینی ئیسلامیش، واتـە شـەهابەددین فـەزلوڵڵا ئەلعومـەری، دەڵـێ

دونبولیەكانیش – یان دومبولی – لە ساڵی 1388دا هەر یەزیدی ئایین بوونە. ئەم قسەیە، زانیاریەكی زۆر گرنگ دەداتە دەستەوە، كە دەشێ تاقە ئاماژەی دیاربێ لە بارەی تیرەی فریشتەكانەوە بەر لەوەی ئەوها لەتلەت ببن و بگەنە ئەم بارەی ئێستایان و ناوە باوەكەیان لە دەست بدەن.. چونكە دونبولیەكان لقێكی بەدیمەن و سامداری دەیلەمیە عەلەویەكان بوون و لەبەر ئەوەی گێڕانەوەكانی عومەریی زانا و زیرەك جێی متمانەو پشت بەستنیی، یەزیدی بوونی ئەم هۆزە لەوانەیە بەڵگەبێ لەسەر ئەوەی كەوا ناوی یەزیدی (واتە فریشتەپەرستان) بە گشتی ناوی هەموو تیرەی فریشتەكان بووبێ، (مێژینە ناوی یەزدانی لێرەدا بۆ تیرەی فریشتەكان بەو مەبەستە بەكارهێنراوە تا لەگەڵ یەزیدیەتی نوێدا تێكەڵ و پێكەڵ نەبن).

هەوڵ و تەقەلای زۆر و بەردەوام لەلایەن دراوسێ مسوڵمان و مەسیحییەكانیانەوە دراوەتا یەزیدیەكان، بەزۆریان بە خوایشت، لە ئایینەكەی خۆیان وەرگێڕن. دەوڵەتی عوسمانلی و قوتابخانە سەربازیەكانی یەزیدیەكی زۆریان خستۆتە ڕێزی سوپاوەو دوایی وەرگێڕراونەتە سەر ئیسلامی سوننی، لە كاتێكدا لەناو چیاكاندا یەزیدیەكان هەر لەسەر ئایینی خۆیان بە سووری ماونەتەوە. سكاڵانامەیەك كە ساڵی 1872 پێشكەش بە دەسەڵاتداراێتی عوسمانی كراوە و تێیدا داوا كراوە یەزیدیان لە خزمەتی سەربازی ببوێررێن، بۆتە بنێشتە خۆشەی سەر دانان لە بارەی بنەماو دەستووراتی ئایینی یەزیدیەوە (بۆ وەرگێڕاوە سەر ئینگلیزییەكەی دەقەكەی بڕوانە(Driver 1921-23)).

دوای ئەوەی عوسمانیەكان نەیانتوانی بە ئاشتی و بەخوایشت یەزیدیەكان لە ئایین وەرگێڕن، لە سەدەكانی (17) و (18)دا كەوتنە وێزەیان و قەتڵوعامێكی بەرفراوانیان لێكردن. قەتڵوعامەكە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا، دیسانەوە كرایەوە لە چەند جێی ناو سەرزەمینی عوسمانییدا، و ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی یەزیدیەكی زۆر هەج بن و بەسەرگەردانی ڕووبكەنە ناوچەكانی قەفقاسیای ناو قەڵەمڕەوی ڕووسیاوە. لێسكۆت بیست قەتڵوعامی سەرەكیی لەنێوان ساڵەكانی (1640)ەوە تا ساڵی 1920 ژماردووە (بڕوانە كۆچپێكردن و بە زۆر نیشتەجێكردنەكان).

لەم سەروبەندەدا یەزیدیەكی زۆر خۆیان لە چیا سەختەكاندا قایم كرد، ئەوانی بەردەست كەوتی ئەگەر بە ڕواڵەتیش بێ، وەرگەڕانە سەر ئیسلامی سوننی. یاسای تۆماركردنی زەوی و زاری عوسمانی كە ساڵی 1859 دەركراوە، بەتایبەتی بۆ ئەوە دانرابوو كە فشار بخاتە سەر

یەزیدیەکان ئایین بگۆڕن، بەوەی کە لە موڵکداریەتی قەدەغەی کردبوون. گەلێ شێخی یەزیدی کە خاوەنی ڕاستەقینەی زەویەکان بوون، بە وەرگەڕان لە ئایین، موڵکداریەتەکەی خۆیان پاراست، لە کاتێکدا ئەو ڕابەرانەی زەویەکانیان لە شوێنی سەخت و دوور دەست بوون، تووشی ئەم گرفتە نەبوون. پەزدار و خەڵکە بێ زەویەکانیش لەم بارە سەختە دەرباز بوون. بەر لە ساڵی 1858، یەزیدیەکانی ناوچەکانی ئەنتاکیە و ئەمانۆس خۆیان دەدا لە (200000) و بەمە زۆرینەی دانیشتووان بوون. ساڵی 1938، لێسکۆت تەنها (60000)ی ژماردو دیاربوو کە بوونە بە کەمینەیەکی بچووك لەو سەرزەمینە.

تەنانەت ئەمڕۆکەش فشارێکی زۆر لەسەر یەزیدیەکانە بە مەبەستی لە ئایین وەرگەڕاندنیان، لە پەنای ئەمەدا بزووتنەوەیەکی تر لە گۆڕێدایە، تا یەزیدیەکان لە ناسنامەی کوردی بخەن، بەوەی کە وەکو پێکهاتەیەکی ئەتنیکی جیاواز بیاندەنە قەڵەم یان بەوەی یەکسەر بە عەرەبیان دانێن، بۆیە حکوومەتەکانی عێراق و سوریا بە "عەرەبی ئومەوی" دایاندەنێن داردەستیشیان بۆ ئەمە ئەو ئاڵۆسکاوی و شێوانەیە کە لەناو یەزیدیەکاندا لەسەر خەلیفەی ئومەوی یەزیدی کوڕی مەعاویە هەیە، کە فڕی بەسەر ئەوانەوە نیە.

زۆربەی یەزیدیەکانی ئێستا لە سوریا، لە هەرێمی جزیرە و بڵندایییەکانی چیای سنجار و لە هەرێمی عەفرینی باکووری ڕۆژاوای حەڵەب دەژین، دوای ئەوان یەزیدیەکانی قەفقاس لە پلەدا دێن، نیوەی کوردەکانی ئەوێ یەزیدین. لە عێراق، کە پیرۆزترین ئارامگاکانی یەزیدیان لە لالشە، لە شریتێکدا دەژین، کە لە ڕۆژهەڵاتی جەبەل سنجار بەرەو دهۆك و لالشە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی موسڵ دەکشێ، ژمارەیەکی زۆری یەزیدی لە ئەنەدۆڵ هەبوو، بەر لەو قەتڵوعامانەی لەوێ کران لە سەدەی ڕابردوودا، ئەوانەی لە چوارچێوەی تورکیادا ماون، لە ماردینەوە بۆ سێرت و لە ئەنتاکیەو عێنتابەوە بۆ ئورفە، پەڵە پەڵە نیشتەجێن. ژمارەیەکی زۆری یەزیدی لە ئێرانیش هەن، بەتایبەتی لەنێوان شارەکانی قۆچان و دوغا لە خۆراسان و لە هەرێمی ئازەربایجان.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوە بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: R.H.W. Empson, *The Cult of the Peacock Angel* (London, 1928); E.S. Drower, *Peacock Angel* (London, 1941); G.R. Driver, "The Religion of the Kurds," *Bulletin of the School of Oriental and Studies* II (1921-23); John S. Guest, *The Yezidis* (New York: KPI, 1987); Isya Joseph, *Devil Worship* (Boston, 1919); Alphonse Mingana, "Devil-worshippers: Their Beliefs and their Sacred Books," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1916); R.C. Zaehner, *Zurvân: A Zoroastrian Dilemma* (New York: Oxford University Press, 1955); R. Lescot, *Enquête sur les Yezidis de Syrie et du Djebel Sindjar, Mémoires de l'Institut Français de Damas*, vol. 5 (Beirut, 1938); Hugo Makas, *Kurdische Studien*, vol. 3, *Jezidengebete* (Heidelberg, 1900); Ralph Solecki, "Predatory Bird Rituals at Zawi Chemi Shanidar," *Sumer* XXXIII.1 (1977); Rose Solecki, "Zawi Chemi Shanidar, a Post-Pleistocene Village Site in Northern Iraq," *Report of the VI International Congress on Quaternary* (1964); Sami Said Ahmed, *The Yazidis: Their Life and Beliefs*, ed. Henry Field (Miami: Field Research Projects, 1975); E.S. Drower, *Peacock Angel: Being Some Account of Votaries of a Secret Cult and Their Sanctuaries.* (London, 1941); Cecil J. Edmonds, *A Pilgrimage to Lalish* (London: The Royal Asiatic Society, 1967); Theodor Menzel, "Ein Beitrag zur Kenntnis der Jeziden," in Hugo Grother, ed., *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907.* Vol. 1. (Leipzig, 1911); Basile Nikitine, *Les Kurdes, etude sociologique et historique* (Paris, 1956); Kamurân Ali Badir Khân, "Les soleil chez les Kurdes," *Atlantis* 54, vii-viii (Paris, 1934); Constance Alexander, *Baghdad in Bygone Days, from the Journals of the Correspondence of Claudius Rich… 1808-1821* (London, 1928); Charles Bellino letter, 16 May 1816, to Hammer, included in *Fundgruben des Orients* 5 (1816).

ڕێبازبەندیە سۆفیگەریەکان

زۆرینـەی هـەرە زۆری کـوردە مـسوڵمان و نـا مـسوڵمانەکان سـەر بـە یـەکێك لـە ڕێبـازە سۆفیەکان (یان تەریقەتە)کانن. پەیوەنـدی مـسوڵمانە کوردەکـان، بـۆ نموونـە لەگـەڵ ڕێبـازە سـۆفیگەریە جۆراوجۆرەکانـدا هەمیـشە تونـدتر بـوە لـە پەیوەنـدییان لەگـەڵ ڕێبـازە تونـدە ئیسلامیەکاندا. ئەو داب و دەستوورە ئایینیانەی کە سـۆفیەکانی کوردسـتان بـەجێیان دێـنن، لەژێر ڕابەریی خەلیفە یان شێخەکاندا، گەلێ ڕەفتاری ئەوتۆیان تێدایە کە بە ئاشکرا لەگەڵ ڕێ و شوێنی ئیسلامەتی ڕاستەقینەدا نـاگونجێن و هـەر چـاوەدێرێکی ژیـر و شـارەزا دەتـوانێ بـە سووکی لە هی ئیسلامی پابەند و ورد ڕەفتار جیایان بکاتەوە. شێخەکانی ڕێبـازی سـۆفیگەری جێگـەدارەکانیان (خەلیفـەکان) دەرزدادەدەن و دوایـی ئیزنیـان دەدەن بـە نـاوی شـێخەوە سەرپەرشتی و سەراسوێی هـەوادارانی بکـەن لـە هـەر جێیـەك بـن و ڕێبازەکـە بڵاوبکەنـەوە و دەستەندەی موریدەکانیش بۆ شێخ کۆبکەنەوە. هەر کەسە ئازادە لە هەڵبژاردنی ئەو شـێخەدا کە پەیڕەوی لێدەکا، بەڵام بۆ وەرگرتنی تەریقەت، دەبێ بە جۆرە پرۆسەیەکی تاقیکردنـەوەدا بـڕوا. ئەندامــەکان (موریــدەکان) دوای وەرگــرتنی تەریقــەت، بەشــداری لــە هەنــدێ داب و دەستووری تایبەت بە ڕێبازەکەدا دەکەن، وەکو سەمای سـۆفیانەو زیکـر و نوێـژکردن. ئەگـەر پێویست بکا، لەسەر فەرمانی شێخ دەچنە شەڕیشەوە، بـۆ نموونـە، شـێخ عوبەیـدوڵڵا، شـێخ سەعید، شێخ ئەحمەدی بەرزانی و شێخ مەحموودی بەرزنجی، و گەلێکی تر، شێخی تەریقـەت بـوون، کـارزارە سیاسـیەکانیان بـە پاڵپـشت و بەشـداربوونی موریدەکانیانـەوە کـراوە (بڕوانـە سەرەتای مێژووی هاوچەرخ و مێژووی هاوچەرخ).

له هـەمان کاتـدا پەیوەنـدی تونـد و تـۆڵی شـێخ و موریدایـەتی، ڕێگایـەکی زۆر کاریگـەرە تەنانەت بۆ ئەو هەڵبژاردنە دیموکراتیانـەی کـە لـەم سەردەمانەشـدا دەکـرێن. بـەم جـۆرە بـە دەنگی موریدەکانیان، دۆستایەتی و ڕەزامەنـدی پارتـە سیاسـیەکان وەدەسـت دێـنن (بڕوانـە Van Bruinessen 1991).

سیان لە توندترین و پڕ تەپوتۆزترین بزووتنەوەی هەرەزووی سۆفیان، لەلایـەن حوسـەینی

ئیبنی مەنسووری هـەلاج (کـە لـە 992ی پـاش مـیلاددا چـوارمێخ کێـشرا)، عـەینولقوزاتی هەمەدانی (کە لە سـاڵی 1131دا چـوارمێخ کێشرا) و شـەهاب بـەددینی سـوهرەوەردی (کـە سـاڵی 1191 چـوارمێخ کێـشرا) ڕابـەریی کـراون، هـەموو ئەمانـە بـیر و ڕایـەکیان بـە خـەڵك دەگەیاند کە لەگـەڵ بنەڕەتـە باوەکـانی ئـایینی ئیـسلامدا نـەدەگونجان، بـەڵام ئـەوەی جێـی سەرسووڕمانە لەگەڵ بنەڕەتەکانی تیرەی فریشتەکاندا تێر و تـەبا بـوون. بـۆ نموونـە، حـەلاج خۆی بە بەرجەستەکەرێکی خودایی جاڕدا، و بە ناو خەڵکدا بانگی "أنا الحق" واتـە مـن حـەق (ڕووح)می دا، کە بەڕووبەرهەمی باوەڕ بە یەکیەتی خولقاندنن و کەوا هەموو خەڵقەندەکان چی بـن و چـۆن بـن بەرجەسـتەکەری هـەمان ڕووحـی گـەردوونی ئـەزەلیین. حـەللاجیش وەکـو یەزیدیایەتی ڕایگەیاند کەوا شەیتان لە گوناهەکانی پاك بووەتەوە و بـەرز کـراوە بـۆ بـەرزترین پلەی ئاسمانی. و خۆشی لەسەر ئەمانە پاش ئازار و ئەشکەنجەدانی گران لـە بەغـدا چـوارمێخ کێشرا، ئێستا یەزیدیەکان ئارامگایەکیان بەتایبەتی بۆ حەلاج لەناو کۆمەڵە ئارامگاکـانی لالـش، لەتەك ئارامگای شێخ ئادییەوە تەرخانکردووە.

بیروڕاکـانی هەمـەدانییش، وەکـو ئـەوانی حـەلاج، باسـیان لـە "یەکیـەتی بـوون" دەکـرد، ئەویش باوەڕی بەوە بوو کە هەموو خەڵقەندەکان بەرجەستەکەری ڕووحی ئەزەلیی گەردوونن. ڕووحـیش، بـەڕای ئـەو، دابـڕاوە لـە ڕووداوەکـانی ئـەم جیهانـە، بەهـەمان شـێوە کـە تـیرەی فریـشتەکان بـۆی دەچـن کـەوا ڕووح پـاش دۆنـاودۆن کردنـی ئـەزەلیی و هـەتا هـەتاییش لـە پەروەردگاری مەزندا واتە لە خولقێنەری جیهانی ماددی دا ئـیتر بـە تـەواوی دابـڕاوە. بـاوەڕی قـایمی بـە دونـاودۆن کردنـی یـەك لـە دوای یـەك و پـاك بوونـەوەی شـەیتان لـە گوناهـەکانی، سەرباری گوفتاردانە دژ بە ئیسلامیەکانی سەرەنجام بە دەردێکی خراپـی بـرد، ئـەوە بـوو لـە تەمەنی (33) ساڵیدا لەلایەن دەسەڵاتدارانی ئیسلامەوە لە دار دراو لەناو گڕی ئاگردا کڵوکـۆی دامرد.

هەمان بیرو ڕاگشتیەکانی حەلاج و هەمەدانی لـە نووسـین و کردەوەکـانی سـوهرەوەردییدا ڕەنگیـان داوەتـەوە، دەرزدانـەکانی لـەژێر سـایە و سـێبەری قوتابخانـەی "ئێـشراقدا" واتـە "تێشکدانەوە" پڕن لە بیروڕای تیرەی فریشتەکان بە جۆرێك مرۆڤ هەست دەکا کە بەشێك بـن لەوان، نەك بزووتنەوەیەکی سۆفیانەی ئیسلامی. وێکچوونەکە کارکردنێکی تونـدی بیروڕاکـانی

هیلینستی و میزۆپۆتامیای پێوە دیارە. لە یەکێك لە ویردەکانی کە ناوی "الهرخش الکبیر"ە – واتە خۆری مەزن – دەبێ هەموو ڕۆژێك لەگەڵ هەڵاتنی خۆر ڕووەوڕۆژ بخوێنرێ و لە کۆتاییدا نزای بوونە خاوەن کتێبیش تێدایە، لە ویردەکەدا، بە ئاشکرا، هێمای نوێژی ڕۆژانەی تیرەی فریشتەکان بۆ ڕۆژی هەڵاتوو دیار و بەرجەستەیە "تۆ هۆرەخشی گەورە و بە توانای... ڕەوێنەرەوەی تاریکیت... پادشایی گشت فریشتەکانی... خاوەندی ڕووناکیەکانی بوونی، بە پشت و پەنای خودای بانی سەرەوە ئەی تیشکی پرشنگدەر، ئەی مامۆستا و بلیمەتی ئاگادار لە گشت، ئەی ڕۆڵەی پیرۆز و مەزنی تیشکە ڕوونکەرەوەکان، ئەی واریسی شاتیشکی گشت فریشتەکان، ڕووی تێ ئەکەم و لێی ئەپاڕێمەوە، تا ئەویش لە خودای خۆی، خودای گشت خودایان بپاڕێتەوە... (بەڵکو بەرەکەتم دەسبخا) (Moin 1962)، حەلاج لەسەر ئەو بۆچوونە سوور بوو، کە ڕووحی پەرستشکار بەرەبەرە ڕوون دەبێتەوە و زەنگ دەبێتەوە تا دەگاتە پلەی خوداوەندی، هەرچەندە بەو ئاشکرایی و ڕاشکاویەوە نەیدەدرکاند کە تیرەی فریشتەکان دەیانکرد، سەرەنجام ئەم بۆچوونانەی بە گران کەوتن لەسەری و گیانی لە پێناویاندا دا بەبایی، ئەوە بوو لە تەمەنی (38)ساڵییدا بە فیتی دەستەی عولەمای ئیسلام و بەدەستی کوردێکی تر، میری ئەیوبی حەڵەب، ساڵی 1191 لە داردرا هەمەدانی و سوهرەوەردیش، هەر وەکو حەلاج، لەناو تیرەکەدا، خرانە پایەی بەرجەستەکەرە پلە دووەکانی ڕووحی گەردوونییەوە.

حەلاج لە بەغدا لەدایك بووبوو، باوك و دایکی فارس بوون، لە هەرێمی (فارس)ی باشووری زاگرۆسەوە هاتبوون، لەو کاتەدا ئەو هەرێمە مەڵبەندی دەیەها هۆزی کورد بوو (بڕوانە کۆچکردنە مێژووییەکان). تەئسیری تیرەی فریشتەکان لەسەر بیروبۆچوونی حەلاج، گەلێ ئاسانترە لە ساخکردنەوەی ڕچەڵەکی نەتەوەیی ئەو، بەڵام هەمەدانی و سوهرەوەردی وانین، هەمەدانی لە هەمەدانی باشووری کوردستان لە دایکبووەو گەورە بووە، سوهرەوەردی خەڵکی شاری شەهرەوەردی (کە زۆرتر بە هەڵە بە سوهرەوەرد ناو دەبرێ) نێوان شارەزوور (سولەیمانی ئێستا) و زەنجانە. زەنجان (15) میل لە بیجارەوە دوورە و دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتیەوە. بە گوێرەی گێڕانەوەی ئیبن حەوقەلی جوگرافیاناسی ئیسلامی سەردەمەکانی ناوەند، سوهرەوەرد ئیمڕۆ چۆنە ئەو کاتەش زۆربەی دانیشتووانی کورد بوونە.

نزیکەی (300) ساڵ دوای ئەوە هەوادارێکی دیکەی تیرەی فریشتەکان بزووتنەوەیەکی سۆفیگەریی فرتەنەسازتر و کۆمەڵ هەژێنتری هێنایە کایەوە. موحەمەدی نووربەخش لە ناوەڕاستی سەدەی (15)دا تروسکەی ئەم بزووتنەوەیەی بە گوتاربێژی لە بارەیەوە بریسکاندەوە، ئەو خەڵکی لەحسا (ئەحسای ئێستا لە ڕۆژهەڵاتی سعودیە کە هەرێمێکی نەوتینە)بوو لە کۆنەوە، لەحسا کوانگی بزووتنەوەی توندڕەوی ئیسلامی بووە، وەکو بزووتنەوەکانی خوڕەمیەکان لە سەرەتای ئیسلامدا کە بیروبۆچوونە کۆمەڵایەتی و ئابووریەکانیان، هەروەها باوەڕیان بە دۆناودۆنکردنی ڕووح، دەیانبەستێ بە بزووتنەوەکانی زووتری خوڕەمیە و مەزدگیەکانی هەرێمی زاگرۆسەوە (بڕوانە تیرەی فریشتەکان) پەیوەندی ئەو لەگەڵ تیرەی فریشتەکاندا کاتێ پەردەی لەسەر لاچوو کە کەوڵی (هەمەدانیی)پێدرا. نووربەخشیش هەر وەکو حەللاج و سوهرەوەردی، خۆی بە بەرجەستەکەرێکی پلە دووی ڕووحی گەردوونی دادەنا، واتە بەشێك لەو ڕێچکەیەی کە لە دەورانی دووەمی ژیانی گەردوونییدا، محەمەد پێغەمبەریشی دەگرتەوە (بڕوانە خشتەی ژمارە 6). ئەو خۆی ناو نا مەهدی "ڕزگارکەر– مەسیح"و واشی ڕاگەیاند کە باوکی ناوی عەبدوڵڵایە (واتە هەمان ناوی باوکی پێغەمبەر محەمەد)، کوڕێکیشی ناو نا قاسم و بەم جۆرە بوو بە "ئەبو لقاسم" (ئەمیش هەر بۆ ئەوەی بەجۆرێك خۆی بە محەمەدەوە ببەستێ). بە مەشەوە نەوەستا، ڕایگەیاند کەوا خاوەنی توانایەکی سەر و سروشتییە، لەو جۆرەی کە بەرجەستەکەرەکانی تیرەی فریشتەکان هەیانبوو. بەمەش خۆی بردە پلەی کوفرکردن لە ئایینی ئیسلامدا، لەبەر ئەم ڕەفتارە و هەندێ ڕەفتاری تری سەختگیرانەی، بوو بە ئامانجی هێرش و دژایەتی عولەمای ئەو سەردەمەی سوننی و شیعە لەیەك کاتدا. یەکێك لەو زانایانەی کە بەتوندی دژی وەستان عەبدوڕەحمانی جامی بوو و بە هەرحاڵ ئەو بەو دەردە گرانە نەچوو، کە هەرسێ هاوبیرەکەی پێش خۆی حەلاج و هەمەدانی و سوهرەوەردی پێی چوون.

هەر کە پای نایە خاکی کوردستانەوە، نووربەخش خۆی بە خەلیفەی هەموو مسوڵمانانیش بۆ خەڵك ڕاگەیاند. کوردەکان دراویان بە ناوی ئەوەوە لێدا (1443 پا، م) دوایی لەلایەن شاروخی پادشایی سەر بە تەیموور لەنگەوە گیراو لە زیندان توند کرا و تا ساڵی (1444) تێیدا مایەوە. نووربەخش بە مردنی خوا مرد. لەوانەیە بەرپابوونی بزووتنەوەکەی لە کاتی لاوازیی

شیعە مسوڵمانەکان بەدەستی تیرەی فریشتەکان لە سەدەی (15)دا و بوونی چەند بنەماڵەی حوکمڕانی عەلەویش لە ناوچەکەدا، هۆبن لەوەدا کە ئەویش بەو دەردە سەختەی یارانی کۆنی نەچوو.

قاسمی کوڕی نووربەخش لەلایەن شاە ئیسماعیلی یەکەمی دامەزرێنەری بنەماڵەی حوکمڕانی سەفەویەوە دەستی بەسەردا هێنرا و قاسم خۆی و بزووتنەوەی نووربەخشیش بەرەبەرە بوون بە ئاینی دەوڵەت لە هەردوو سەدەی (16) و (17)دا (بڕوانە مێژووی هاوچەرخی هەرەزوو)، لەوێوە بزووتنەوەی نووربەخشی بوو بە ڕێبازێکی شیعەگەرانەی بێ خەوش. ئەندامە کوردەکانیشی هەر لەناو شیعە کوردەکانەوە هاتبوون و دوایی خەڵکێکی زۆری غەیرە کوردیشی تێکەڵ بوو، تەنانەت لەناو هەوادارانیدا کۆمەڵێکی زۆری یارسانیشی بەدی دەکران.

کۆنترین ڕێبازی سۆفیگەری کە هێشتا لەناو کورداندا موریدێکی زۆری هەبێ ڕێبازی قادریە، کە بە ناوی عەبدولقادری گەیلانی (هەروەها گەیلانی و کەیلانی و خەیلانیش)(1077–1166)– گەلێ بنەماڵەی ئایینی کورد ئێستا و لە کۆنەوەش بە مورید و سەرسپردەی ئەم ڕێبازە ناسراون، هەرچەندە ئەم ڕێبازە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە، لەسەرخۆ، لەبەر فشاری ڕێبازێکی تری سۆفی، واتە نەقشبەندی لە کشانەوەی بەردەوامدایە.

هۆزی تاڵەبانی، یەکێتی نیشتمانی کوردستان، سەرکردایەتیەکەی و زۆربەی خەڵکی ناوچە باشووریەکانی کوردستانی عێراق و کوردستانی ڕۆژهەڵات (لە ئێران) قادرین.

مەڵبەندی سەرەکیی ڕێبازەکە وا لە شارۆچکەی دێرین و پیرۆزی بەرزنجەی نزیکی سولەیمانی، شێخ مەحمودی سەرکردەی چەندین ڕاپەڕینی کوردان دژ بە داگیرکاری ئینگلیز لە عێراقدا، ڕابەرێکی ڕێبازی قادری و لە بنەماڵەی بەرزنجەیی بوو، (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ).

ڕێبازی نەقشبەندی، لە ڕێبازی قادری نوێترە لە کوردستاندا، ئەم ڕێبازە لەلایەن بەهائەددینی نەقشبەندی بوخاراییەوە (1317–1389) دامەزراوە و لە ئاسیای ناوەندا بڵاوکراوەتەوە و دوایی لەوێوە لەوانەیە لەلایەن هۆزە تورکەکان یان تورکە باکشییەکانەوە کە لە سەدەی (12)ەوە دەستیان کردبوو بە کۆچکردن بۆ ئەم مەرزوبوومە هێنرابێتە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە (بڕوانە کۆچکردنە مێژووییەکان).

ئەمڕۆکە خەڵکی کوردستانی باکوور، و تارادەیەك کوردستانی ڕۆژاواش، هەواداری ئەم ڕێبازەن، لە کاتێکدا کوردستانی ناوەندو ڕۆژهەڵات هێشتا هەر سەر بە ڕێبازی قادرین. هۆزی بارزانی، لەلایەن ڕابەرایەتی ڕێبازی سۆفیگەری نەقشبەندیەوە ڕابەری دەکرێ کە لە پاڵ تەئسیری ڕووحیدا، تەئسیری دونیایشییان لەناوچەکەدا هەیە، تا دوا دوای سەدەی ڕابردوو، بەهەرحاڵ، بارزانیەکانیش و هەموو هۆزو خێڵەکانی تری ئەم ناوچەیەش سەر بە ڕێبازی قادری بوون، ئەم وەرگەڕانەو گەلێ وەرگەڕانی تریش بەرەو ڕێبازی نەقشبەندی، دەرەنجامی ڕاستەوخۆی نفوزو کاری ماندوو نەناسانەی مەولانا خالید ناوێك بوو.

ساڵی 1811 مەولانا خالید (لە دایکبووی 1779)، کە شێخێکی کوردی سەر بە ڕێبازی نەقشبەندی بوو، و بە هۆز دەچووەوە سەر هۆزی جاف شارە زوور (سولەیمانی ئێستا)، دەستی کرد بە جموجۆڵێکی چالاکانە و چوارلاگیری مورید کۆکردنەوە بە دانانی چەند خەلیفە لە کوردستان و دەوروبەرییدا. ئەم خەلیفانەش، دوای مردنی مەولانا لە ساڵی (1827)دا، خەلیفەی تریان بۆ خۆیان دانا، ئەوەندەی نەبرد کوردستانی باکووری ناوەند بە مەڵبەندە ئایینیە بە هێزەکەی نەهرێشەوە (نزیکی ڕەواندز) هەتا هەتایە لە دەست قادرییەکان چوو، بۆیە دەبینین پارتی دیموکراتی کورد لە عێراق (دەبێ مەبەستی کوردستان بێ – وەرگێڕ) هەروەها بارزانی سەرۆکی، سەر بە ڕێبازی نەقشبەندین.

لە تورکیا، لە سەردەمی سەرۆك ئۆزالدا (کە خۆی ڕۆڵەی بنەماڵەیەکی نەقشبەندی بوو)، نەقشبەندیەکان وەکو ڕێباز گەڕانەوە تورکیا، پاش چەندەها ساڵی قەدەغەکردنی ڕەسمی و ڕاوەدوونانی دوابەدوای ڕاپەڕینەکەی ساڵی (1925)ی شێخ سەعید (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ).

تەکیەکانی سۆفیەکان (خانەقا) بە هەموو کوردستاندا بڵاون و لە ڕاستیدا گەلێ لە مزگەوت و شوێنی تری پەرستن باوترن (لەوانەیە، ئەو دارو نزرگە پیرۆزانەی کە بۆ خدر تەرخان کراون لەمە بەدەر بێ – (بڕوانە فەرهەنگی میللی).

کوردە نا مسوڵمانەکانیش ڕێبازی سۆفیگەری تایبەتی خۆیان هەیە، یان هی ئەو تیرەیە بە گشتی، کە خۆیان بەسەر سپردەی دەزانن. ئەم ڕێبازانە، ئەگەر بە ناویش بێ سەر بە مەزەبی شیعەن (بۆ نموونە هەردوو ڕێبازی نوور بەخشی و نیعمەتوڵڵاهی).

عەلەویەکانی کوردستانی ڕۆژاوا و باکوور بە گشتی سەر بە ڕێبازی بەگتاشیین. ئەوی لای خەڵك باوە ڕێبازی بەگتاشی وەکو ڕێبازێکی سوننیگەرا خۆی دەربڕیوە، بەڵام سەرسپردەکانی ئەم ڕێبازە هەموو هەر بە عەلەویەتی مانەوە و هەوادارانی چ لەناو کوردا و چ لەناو نەتەوەکانی تردا هەبووە، هەر لە ئەنەدۆڵەوە تا دەچێتە بولگاریا و لەوێشەوە بۆ ئەلبانیاو بۆسنیاش.. ئەم ڕێبازە کارێکی گەورەی کردۆتە سەر ژیانی کوردە عەلەویەکان کە تا بڵێی قایم و قووڵە. یەکێك لە ئاهەنگگێڕانە هەرە گرنگەکان کە کوردە عەلەویەکان بەجێ دێنن، ئەوەیە کە بۆ حاجی بەگتاشی دامەزرێنەری ڕێبازەکەو یەکێك لەبەرجەستەکەرە هەرە بنەڕەتیەکانی ڕووح لە عەلەویەتدا دەیگێڕن. لە کاتێکدا حکوومەتی کۆماریی تورکیا کە زۆربەی زۆری بەگتاشیەکان لەناو قەڵەمڕەوی ئەودا دەژین، هەوادارانی ئەم ڕێبازەی بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ خستبووە بەر ڕێژنەی زوڵم و ستەم، ئێستا نەك هەر جڵەویشی بۆ شلکردوون لە بۆنەو جەژنەکانیاندا ئاهەنگ بگێڕن، بەڵکو هەندێ جار بەشێوەی ڕەسمیش دەستی لوتفی سەرپەرشتیکردنیشیان بەسەردا دەساوێ. لەوانەیە ئەم گۆڕانە دەستی سەرکۆمار ئۆزالی تێدابووبێ، کە هەرچەندە خێزانەکەی پشتەڵەکێکی نەقشبەندیانەی هەیە، بەڵام بە بنەچە خەڵکی شاری مەلاتیەن، کە شارێکی زۆرینە کوردنشینە و تێیدا شان بەشانی یەکدی هەردوو ڕێبازی نەقشەبەندی و بەگتاشیش هەوادارێکی زۆریان هەیە.

بەگتاشیەکان لە ڕۆژاوای تورکیا زۆرتر لە ڕێگەی "دەروێشە گێژخۆرەکان"نیانەوە ناسراون کە بەرگە سەرتاپا سپی و کلاوەسپییە سەتڵ شێوەکانیان مایەی سرنج و بەدواداگەڕانی ئەو گەڕیدە ئەوروپاییانەن کە منەی ئاین و داب و دەستوورە ئاسیاییەکان دەکەن، مەڵبەندی هەرە گرنگ و تەماشایی بەگتاشیەکان، ئارامگای شاعیر و ڕابەری گەورەی سۆفیگەری، مەولانا جەلالەددینی بەلخی، ناسرا و بە ڕۆمییە. ئەم ئارامگایە لە شاری قۆنیەی ناوەڕاستی ئەنەدۆڵە کە هاوسنوورە لەگەڵ مەڵبەندێکی گەورەی کوردنشینی دەرەوەی خاکی کوردستان.

لە هەمان کاتدا، هەوادارانی ڕێبازی قادرییش، هەر وەکو دەروێشە خولخۆرە بەگتاشیەکان خاوەنی داب و دەستووری خۆیانن هەر لە سەماو سۆز و ئاوازەوە بگرە تا دەگاتە لێدانی ئامێری مۆسیقاش. نەقشبەندیەکانیش، لە لایەکی ترەوە، وەکو داب و دەستوورێکی دێرینی

ڕێبازەکەیان، بازنەی سەماو گۆرانی دەبەستن بۆ گەیشتن بە حاڵەتی مەستی سۆفیانە کە لە هەموو تەریقەتەکاندا، شتێکی باوو بابەتییە، بەڵام لە هەمووان زیاتر بەکتاشیەکان بۆ مەسەلەی ڕەقس و سەماو مۆسیقا لە پاڵ ئەم داب و دەستوورە ئایینیانەدا ناوبانگیان داوەتەوە.

لێرەدا، نابێ بێ ناوهێنان بەسەر ڕێبازی ڕەففاعییدا تێپەڕکەین، کە جێی سرنج و تا ڕادەیەك سەرسووڕمانیشە. باوەڕی بەهێزی موریدانی ڕەففاعی بەوەی کە ڕووح دەتوانێ لەش بەجێبهێڵێ ئەگەر هاتوو خاوەنەکەی لە قووڵایی دڵ و ئیرادەوە سەرسپردەو ڕاهێنراوبێت، وایان لێ دەکا کە کاری ئەوتۆ ئەنجام بدەن وەکو بەپێی پەتی بەسەر ژیلەمووی سووردا ڕۆیشتن و قووتدانی شمشێر و زەرگ و تیغی تر لە خۆدان و لە پاشاندا، بێ هیچ زیانێك لێی دەرچن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: N. Yalman, "Islamic Reform and the Mystic Tradition in Eastern Turkey," *European Journal of Sociology* 10 (1969); S.H. Nasr, *Shihâbaddin Yahyâ Sohrawardi* (Paris: Institut Français d'Iranologie, Bibliothèque Iranienne, 1970); John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (London: Luzac, 1937); Martin van Bruinessen, "Religious Life in Diyarbekir: Religious Learning and the Role of the Tariqats," in Martin van Bruinessen and H. E. Boeschoten, eds., *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (Leiden: Brill, 1988); Hamid Algar, "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance," *Studia Islamica* 44 (1976); Hamid Algar, "Said Nursi and the Risala-i Nur," *Islamic Perspectives: Studies in Honour of Sayyid Abul Ala Mawdudi.* (London, 1978); Halkawt Hakim, "Mawlana Khalid et les pouvoirs," in Marc Gaborieau, A. Popovic, and T. Zarcone, eds., *Naqshbandis: Historical Development and Present Situation of a Muslim Mystical Order* (Istanbul-Paris: Isis, 1990); Albert Hourani, "Shaikh Khalid and the Naqshbandi Order," in S. M. Stern, A. Hourani, and V. Brown, eds., *Islamic Philosophy and the Classical Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 1972); Sherif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediuzzaman Said Nursi* (Albany: State University of New York Press, 1989); Wheeler Thackston, *The Mystical & Visionary Treatises of Suhrawardi* (London: Octagon, 1982); J.S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam* (New York and London: Oxford University Press, 1971); Martin van Bruinessen, "Religion in Kurdistan," *Kurdish Times* IV:1-2 (1991); 'Ain al-Qudât al-Hamadâni, *The Apologia*, A. J. Arberry, ed. and trans., as *A Sufi Marty* (London: George Allen and Unwin, 1969); Muhammad Mo'in, "Huraxs," in W.B. Henning and E. Yarshater, eds., *A Locust's Leg: Studies in the Honour of S.H. Taqizadeh* (London: Percy Lund, 1962).

ئایینی جوولەکە

ئایینی جوولەکە لە کوردستان خاوەنی مێژوویەکی کۆنە، بە گوێرەی باسکردنی تەلموود دەربەدەرکراوانی جوولەکە لە (2800) ساڵ لەمەوبەرەوە لەسەر دەستی شەلمانەسەری سێیەمی پادشایی ئاشووریان (858–824 پێش میلاد)ەوە لە کوردستان جێنشین کراون و تەلموود دەڵێ کەوا ئەو جوولەکانە، لە سەردەمێکی درەنگدا، ڕەزامەندی ڕابینەکانیان وەرگرت کە کوردەکانی هاوولاتیان وەربگێڕنە سەر جوولەکە و ئەوان لەم هەوڵەیاندا سەرکەوتنێکی بەرچاوییان دەزگیر بوو، بنەماڵەی پادشاییانەی بەناوبانگی ئەدیابین کە ئەربیل/ هەولێر پایتەختی بوو هەموو وەرگەڕانە سەر جوولەکایەتی لە ماوەی سەدەی یەکەمی پێش میلاددا لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری هاوولاتیە کوردەکانیاندا (بڕوانە بابەتی ئێربیل/ئەربیل لە ئینسایکلۆپیدیا جودیکادا)، ناوی مونوبازیسی (Monobazes) پادشایی کورد و ئیزاتیس (Izatis)ی کوڕ و جێگری (کە لە یازاتا واتە فریشتەوە هاتووە)، هەروەها هێلینای شاژن، لە سەرەوەی ناوی ئەوانەوە هاتووە کە لەناو ئەم خێزانە پادشاییەدا وەرگەڕاونەتە سەر ئەم ئایینە (Ginzberg 1968.70-412)، بەڵام ئەمە لە ڕووی کات و ساتی مێژووییەوە ڕاست نایەت چونکە مونوبازیس لە (18)ی پاش میلاددا دەسەڵاتی ڕاستەقینەی گرتە دەست. ئەوی ڕاست بێ، لەو کاتەی ڕۆمەکان یەهوودا و سامیرەیان داگیرکرد (68–67ی پێش میلاد) تەنها بنەماڵەی ئەدیابین بوو کە یارمەتی ئازووقەو هێزی بۆ ڕزگارکردنی گەلیلی نارد کە ئابلووقە درابوو (Grayzel 1968-163) و ئەگەر بنەماڵەی ئەدیابین خۆی جوولەکە ئایین نەبوایە، هەرگیز ئەمەی نەدەکرد (بڕوانە مێژووی کلاسیک). گەلێ مێژووناسی هاوچەرخی جوولەکە وەکو کەهلە (1959) کە لەو باوەڕەدایە کە ئەدیابین لەناوەڕاستی سەدەی یەکەمی پێش میلاد جوولەکە ئایین بوە، هەروەها نوێسنەر (1986) کە ئەم مەسەلە دەباتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی یەکەمی پاش میلاد، سەرنەکەوتوانە هەوڵی ئەوەیان داوە ئەم هەڵە مێژووییە پینەو پەرۆ بکەن، بەڵام هەموو لایەك لەسەر ئەوە ڕێکن کەوا لە سەرەتای سەدەی دووەمی پاش میلاددا، ئایینی جوولەکە لە کوردستانی ناوەند هەردوو پێی بە توندی قایم کردبوو.

وەكو گەلێ كۆمەڵگای دیكەی جوولەكە، مەسیحیەتیش، جێ دەستێكی چاكی بۆ خۆی لە ئەدیابین دەسكەوت بۆ لە ئایین وەرگەڕان لە سەدەكانی (4) و (5)دا، كەچی سەرەڕای ئەمەش جوولەكەكان تا ناوەڕاستی ئەم سەدەیە و دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسرائیل لە كوردستاندا كۆمەڵگایەكی تا ڕادەیەك گرانیان هەبوو. لەناو ماڵی خۆیان و لە كۆبوونەوە ئایینیەكاندا، جوولەكە كوردەكان بەشێوەیەكی كۆنە ئارامی دەدوێن كە پێی دەوترێ سوریانی (واتە سریانی) و لە كاروباری سەوداكاری و بازرگانیدا و لەناو كۆمەڵگای فراوانتردا بە كوردی. گەلێ لایەنی ژیانی كورد و جوولەكە، هەروەها كەلتووریان، ئەوەندە پێكەوە ئاڵۆزكاون، كە زۆر بابەتی كۆن و ڕەسەنی كوردی، دەچنەوە سەر جوولەكە و هەندێ كەس لەو باوەڕەدان، كە كوردان بە ڕەسەن دەچنەوە سەر یەكێك لە هۆزە ونبوەكانی ئیسرائیل، لە كاتێكدا هەندێكی تر پێ لەسەر ئەوە دادەگرن كە كوردەكان لە ڕووداوێكەوە داهاتوون كە تێیدا سولەیمان و ئەجنەكانی هاوكاربوونە (بڕوانە فۆلكلۆر و چیرۆكە فۆلكلۆریەكان).

سەر بەستیی كەم و زۆری ژنی كورد لەناو كۆمەڵگای جوولەكەی كورددا، بوو بە هۆكاری ئەوەی لە سەدەی (17)دا، یەكەم ڕابی ژن دابنرێ. ئەو ڕابییە ئەسیناڤ بارازنییە كە كچی ڕابی بە ناو بانگ سامۆئێل بەرزانی و (دەورووبەری 1630 مردووە) دامەزرێنەری چەندین قوتابخانە و مەدارسی ئایینی بوە لە كوردستان. ناوی "تەنەئیث" كە واتای زانایەكی تەلموودناسی ژن دەگرێتەوە بەتایبەتی باڵابڕی ئەو كراوە. لە دواییدا، ماما (واتە خاتوون) ئەسێناث بوو بە سەرۆكی ئەكادیمیای پایەبڵندی جوولەكەناسی لە مووسڵ (Mann1932).

گۆڕی كەونارای پێغەمبەرەكانی ناو ئینجیل وەكو ناحۆم لە ئەلقۆش، یونا (یونس– وەرگێڕ) لە نەبی یونس (نەینەوای دێرین)، دانیال لە كەركوك، حەبەقووق لە تویسركان و شاژن ئیستەر و موردەخای لە هەمەدان، و چەندین ئەشكەوت كە دەڵێن ئەلیا سەردانی كردوون، بەشێكن لە ئارامگاو مەزارە هەرە گرنگەكانی جوولەكەكان لە كوردستان و ئەمڕۆكە هەموو جوولەكەكان ڕێزیان لێدەگرن و بە پیرۆزیان دەزانن.

هەر لە (1906)ەوە، دانشگای ئەلیانسی ئیسرائیل (The AIliance Israelite universalIe) قوتابخانە و مەڵبەندی تری خوێندنی لە كوردستاندا كردۆتەوە و پێویستی پێشكەوتنی لەناو جوولەكە كوردەكاندا دەستەبەر كردووە (Cuenca 1960). لەم دەزگا و دامەزراوانە، كوردە

غەیرە جوولەکەکانیش زۆر سـوودمەند بوونـە، چـونکە گـشت منـداڵانی دانیـشتووان بـێ هـیچ جیاوازیـەك لـەم دەزگایانـەدا وەردەگـیران و بەمـە توێـژێکی تـری کەسـانی خوێنـدەوار و پـەروەردەکراو لـە کوردسـتان پێدەگەیـشتن. تـا هەنـدێك پـاش دامەزرانـدنی دەوڵـەتی ئیسرائیلیش، ئەلیانس هەر لەسەر چالاکیەکانی خۆی بەردەوام بوو.

کوردێکی جوولەکەی زۆر لەم دواییانەدا کۆچیان بۆ ئیسرائیل کردووە و لەوێ لـە گـەڕەکی تایبەتی خۆیان دەژین و تا ئێستاش ژیان و کەلتووری کوردانەی خۆیان پاراستووە و زیـاتریش خەملاندووە، لەوانە ئاهەنگ و بۆنەو داب و نەریت دروشمی هەرە ڕەسەنی کوردانن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: *Encyclopaedia Judaica*, entries on Kurds and Irbil/Arbil; Louis Ginzberg, *The Legends of the Jews, 5th ed.* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1968); Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. I (London, 1932); Yona Sabar, *The Folk Literature of the Kurdistani Jews* (New Haven: Yale University Press, 1982); Paul Magnarella, "A Note on Aspects of Social Life among the Jewish Kurds of Sanandaj, Iran," *Jewish Journal of Sociology* XI.1 (1969); Walter Fischel, "The Jews of Kurdistan," *Commentary* VIII.6 (1949); André Cuenca, "L'oeuvre de l'Allance Israélite Universelle en Iran," in *Les droits de l'éducation* (Paris: UNESCO, 1960); Dina Feitelson, "Aspects of the Social Life of Kurdish Jews," *Jewish Journal of Sociology* I.2 (1910); Walter Fischel, "The Jews of Kurdistan, a Hundred Years Ago," *Jewish Social Studies* (1944); Solomon Grayzel, *A History of the Jews* (New York: Mentor, 1968); Paul Kahle, *The Cairo Geniza* (Oxford, 1959); Jacob Neusner, *Judaism, Christianity, and Zoroastrianism in Talmudic Babylonia* (New York; University Press of America, 1986).

مەسیحیەت

مێــژووی زووی مەســیحیەت لــە كوردســتاندا، رێــك هاوكاتــە لەگــەڵ هــی ئەنــەدۆڵ و مێزوپۆتامیــادا، لــە ســەرەتای ســەدەی پێنجەمــدا، بنەماڵــەی پادشــاییی ئــەدیابین لــە جوولەكەییەوە وەرگەڕابووە سەر مەسیحیەت، ئەو ئەرشیفە زۆر و زەوەندی لە كەنـشتەكانی ئەربیلا (ئەربیلی ئێستا)ی پایتەختیاندا پارێزراوە سەرچاوەی سەرەتایی بەنرخە لە بارەی مێژووی كوردستانی ناوەندەوە. لە ناوەڕاستی سەردەمی پارثیەكانەوە (واتە سەدەی یەكەمی پاش میلاد)، مەسیحیە كوردەكان، بەهەمان شێوەی جوولەكەكانی بەر لەخۆیان، ئارامییان بەكارهێناوە بۆ توماربەندیی ئەرشیفەكانیان، هەروەها بۆ زمانی ناو كەنیسەشیان.

ئەو زۆر و ستەمەی لەناو ئیمپراتۆریەتی ساسانییدا كەتبووە سەر مەسیحییەكان، لەوێ چۆن بوو، لە كوردستانیش هەروابوو. تەنها پشووی حەسانەوە لە دەست زوڵم و فشار كە كێشابێتیان، ئەو كاتە بوو كە مەسیحییەكانی ئیمپراتۆریەتەكە وەرگەڕانە لای كەنیسەی نەستۆری ڕۆژهەڵاتەوە (كە سەر بە سانت نیستۆریاس-440 پاش میلاد-بوو) و گشت پەیوەندییەكیان لەگەڵ ڕۆما و قوستەنتینیە دابڕی لە سەدەی شەشەمدا لە كاتی داهاتنی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمدا زۆربەی هەرە زۆری كوردستانی ناوەند مەسیحی نشین بوو.

لە لایەكی ترەوە، كوردەكانی ئەنەدۆڵ بە دووشێوەی جیاواز، بەرامبەر ئەم ئایینە نوێیە ڕەفتاریان كرد، كوردەكانی ڕۆژاوا، واتە، ئەوانی پۆنتۆس و هەرێمە ڕۆژاواییەكانی كەپەدۆچیا و كیلیكیا لە ناوەند و باكووری ئەنەدۆڵ، بەر لە سەدەی حەوتەم وەرگەڕانە سەر مەسیحیەت، بەڵام وەرگەڕانەكەیان، وەكو دوایی دەركەوت، بە لەدەستدانی كە سایەتی نەتەوەییان كەوتەوە، ئەوەبوو سەرتاپایان بەر لە تێڕشانی شەپۆلی كۆچەرە توركەكان لە سەدەی دوانزەیەمدا بۆ ناو وڵاتی ئەنەدۆڵ، بووبوون بە یۆنانی، هەرچی كوردەكانی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ بوون، بە كیلیكیا و كەپەدۆچیای ڕۆژهەڵاتیشەوە هەروەها هەموو ئەوانەی ڕۆژهەڵاتی رووباری فورات، وەرنەگەڕان و هەر لەبەر ئەو هۆیەش كەوتنە بەر زەبری تۆڵەساندنی بیزەنتییەكان.

كاتێك لە سەدەكانی (8) و (9)دا بیزەنتیەكان، دانیشتووانە غەیرە مەسیحییەكانیان لە

سـەرزەمینەکانی ژێـر دەسـەڵاتی خۆیـان دەرو دەربـەدەر کـرد، زۆربـەی بـارە گرانەکـە بـەر کوردەکان کەوت، ئەوەبوو کوردەکانی کەپەدۆچیاو کیلیکیا بـە کۆمـەڵ دەرپـەڕێنران (بڕوانـە ڕەهەندەکردن و نیشتەجێکردنە زۆرەملێکان).

مەسیحیەت کارێکی ئەوتۆی نەکردۆتە سەر کوردستانی باشـوور، بـەڵام کـەم و زۆر شـوێن دەستی هەر هەیە، تەئسیری بیر و بۆچوونە مەسیحیتەبارەکان لەسەر یارسانیەت، نیشاندەری ئاڵوگۆڕکردنێکی ڕاستەوخۆیە لەنێوان هەردو ئایینەکەدا.

لەگەڵ کزبـوون و تـا کانـەوەی مەسـیحیەت لـە کوردسـتان و ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، پـاش بڵاوبوونەوەی ئیسلامەتی بە وڵاتەکەدا، کۆمەڵگای لاوازی مەسیحیی کورد، بەرەبـەرە دەسـتی کرد بە وازهێنان لە ناسنامەی نەتەوایەتی کوردی خۆی و گـەوزی دابـۆلای ناسـنامەیەکی نـوێ بـــەخۆ چەســـپاندن بـــە مەســـیحیە ســـامی نـــەژادە دراوســـێکانەوە. مەســـیحییە ســـریانی (نەستۆریە)کانی مێزوپۆتامیا و کوردستان کە لەم دواییـەدا نـاوی ئـەتنی "ئاسـووری"یـان لـە خۆیـان نـا، لـە ڕاسـتیدا تێکەڵەیـەکی ئـارامی نـوێ دووی کـورد و گـەلانی سـامی نـەژادن کـە چـوونەتەوە سـەر کۆنـە زمـان و ئـایینی کەنیـسەی ئەسـتۆری و زمـانی کۆشـکی شـاهانەی شانەشـینی کـۆنی ئـەدیابین. ژمارەیـەکی زۆری ئـەم مەسـیحییە سـریانیانە تـا فەلاکەتـەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی، لە قوڵایی ناوچە چیاییەکانی کوردستانی باکووردا ژیان، دوور لە هـەر جۆرە تەئسیرێکی ئەتنی یان ڕەگەزیی مەسـیحییە سـامییەکانی دەشـتاییەکانی مێزوپۆتامیـا، دیمـەن و هەڵکەوتـەی بـەدەنی بەرچـاوییان، بـە پێـچەوانەی "بـرا" سـامیەکانی ناوچـەی مۆسڵیانەوە، بەڵگەیەکی ترە لەسەر ڕەسەنی کوردی ئەوان. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوان بـە ئـارامی نوێ دەدوون و پێ لەسەر ئەوەش دادەگرن کـە خـاوەنی ناسـنامەیەکی ئـەتنی جیـاوازن، لـە بواری زماندا، مەسیحییەکانی کوردسـتان، هـەر وەکـو جوولەکـەکانی ئـەوێ، بـە ئـارامی نـوێ دەدوون.

بـەڵام، هـەموو مەسـیحیە کوردەکـان ئەوەنـدە بـە تـەنگی گـۆڕینی کەسـایەتی نەتـەوەیی خۆیانـەوە نـەهاتوون شـان بەشـانی گـۆڕینی ئایینەکـەیان، بۆیـە دەبیـنین یـەکێکی وەکـو (مەسعودی) مێژووناس و توێژەری سـەدەکانی ناوەڕاسـت، لـە نووسـینێکیدا کـە لـە سـەدەی دەیەمدا نووسیویەتی باس لە هەندێ کوردی مەسـیحی دەکـا کـە خـۆی دیـونی. جگـە لەمـە،

ساڵی 1272 مارکۆ پۆلۆ نووسیویەتی دەڵێ "لەسەرزەمینە شاخاویەکانی هەرێمی مووسڵ، ڕەگەزێکی بەشەری هەیە کە پێیان دەڵێن "کورد"، هەندێکیان مەسیحی نەستۆری سەر بە تیرە یەعقوبیەکانن و هەنێکی تریان محەمەدین (مسوڵمانن – وەرگێڕ) (بڕوانە I.Vi،Travels) پۆلۆ باسی خەڵکانی مەسیحی غەیرە کوردی ناوچەکەشی کردووە، ئەمەش بۆخۆی بەڵگەیەکە لەسەر بوونی کوردی مەسیحی لە پاڵ ئەواندا.

لە هەمان کاتدا، تۆماربەندیەکی تەواو بەدەستەوەیە لەسەر وەرگەڕانی هەندێ کورد بۆ مەسیحیەت لەسەر دەستی مسیۆنێرەکان لە سەدەی (15)ەوە بەدواوە. نموونەیەکی سرنجکێشی ئەم چالاکیە، ئەوەیە کە قەشە (سوبحالەماران) بەجێی هێناوە (Nikitin1956-231). مسیۆنێریەکی زۆرتر لە ئەورووپاو دوایی لە ئەمەریکاشەوە لەو دەمەوە ڕەوانەی کوردستان کراون و هەندێکیان یەکەم بەرکوڵی لێکۆڵینەوەیان لەسەر زمان و کەلتووری کوردی کردووە، کە لە ناویاندا هەندێ فەرهەنگی زمانیش بەرچاو دەکەن، (بڕوانە مێژووی هاوچەرخی زوو). گۆڕانی ئایینی لە زۆربەی جارەکاندا، گۆڕانی زمانیشی بەدواوە بووە (بڕوانە مێژووی کلاسیك و کۆچە مێژووییەکان).

زۆربەی ئەو کوردانەی کە وەرگەڕانە سەر مەسیحیەت، دویماکار بوون بە ئەرمەنی و ئارامیی نۆ و بۆیە بە بەشێك لەم کۆمەڵە ئەتنیانە ژمێرراون، نموونەیەکی بەرچاوی ئەم پرۆسەیە لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانییدا ڕوویدا.

لە بەرودوای داڕوخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییدا، ژمارەیەکی زۆری مەسیحی کە تەنها بە زمانی کوردی دەئاخاوتن، سەرزەمینی ڕۆژاوا و باکووری کوردستانیان بەجێهێشت و ڕوویان کردە ئەو ناوچانەی سوریا کە لەژێر دەستی فەرەنسییەکاندا بوون، لەوێ پێیان وترابوو ئەگەر مەسیحی بن، "دەبێ ببن بە ئەرمەنی"، بۆیە پاش ئاماربەست لەناو کۆمەڵە ئەرمەنیەکانی سوریا و لوبناندا توانەوە.

هەندێ کوردی غەیرە مەسیحی ئەنەدۆڵ، تەنانەت کوردستانی ناوەندیش، ئێستاش لە کاتی پانکرانەوەی ناندا لەسەر دەرخۆنە پێش ئەوەی بیخەنە سەر ساج یان بیدەن بە تەنووردا خاچێکی لەسەر دروست دەکەن، هەروەها بۆ زیارەت دەچنە کۆنە کەنیشت و شوێنە ئایینیە پیرۆزەکانی مەسیحییە ئەرمەنی و ئاشووریەکان. ئەمە لەوانەیە داب و نەریتێك بێ لای

کوردان کە هی داورسێییەتی دوورو دریژیان بێ لەگەڵ مەسیحییەکاندا، یان زۆریش لە گویندایە هی سەردەمی مەسیحیەتی خودی خۆیان بێ لەسەردەمانی دێریندا.

تەنانەت ئەمڕۆکەش، ژمارەیەك کوردی مەسیحی هەر ماون، بەتایبەتی لە ناوچەکانی هەکاری لە باکووری کوردستانی ناوەند، لە تورعابدین لە کوردستانی ڕۆژاوا، و لەناو گەلەهۆزەکانی میلانی و بەرازی لە کوردستانی ڕۆژاوا لە تورکیا و سوریا. سایکس (مەبەستی مارك سایکسە–وەرگێڕ) ساڵی 1980 باسی نزیکەی (500) خێزانی مەسیحی کورد دەکا کە سەر بە هۆزی پنیانشی دانیشتووی ناوچەی هەکاری بوونەو سەرۆکەکانیان لای ئەو بە توندی پێیان لەسەر ئەوە داگرتوە کە سەر بە کۆمەڵگایەکی دێرین بوونە کە پێش لە داهاتنی ئیسلام وەرگەڕاوە، شان بەشانی (700) خێزانی تری سەر بە هۆزی دیکەی هەرێمەکە. بەهەرحاڵ سایکس نە لە دوور نە لەنزیکەوە توخنی مەسیحییە میلانییەکان ناکەوێ. لەگەڵ ئەمەشدا، پرسیارێك لە گۆڕایدا هەر دەمێنێتەوە، ئایا ئەمانەو هی تریش، بە ڕاستی وەچە و بنەچەی ئەم سەردەمەی کۆمەڵگا کوردیە مەسیحیەکانی سەردەمانی کۆنن، یاخۆ نۆ مەسیحی تازە وەرگەڕاوی سەر دەستی مەسیحیە ئەرمەنی و ئاسووری و مسیونەریە مەسیحییەکانی ڕۆژاوان؟ مەڵبەندێکی زۆر بۆ ئەم تازە وەرگەڕاوانە لە سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەناوەوە و دەوروبەری بتلیس و ئورفە و مووسڵ و ورمێ و سەلماس و گەلێ جێی تر کرابووەوە. لەوانەشە، کۆمەڵگای مەسیحی کورد لە تێکەڵەی کۆمەڵگا کۆنەکان و تازە وەرگەڕاوەکان پێکهاتبێ.

بە گوێرەی مەزەندەی کەسانی شارەزا، ژمارەی گشتی کوردە مەسیحییەکان (ئاشووریەکانیان لێدەرچێ کە خۆ بە ڕۆڵەی نەتەوەیەکی جیا دادەنێن) خۆی دەدا لە دەیەها هەزار کە زۆربەیان لە تورکیا دەژین.

ئێستا، سەرلەنوێ کەڵکەڵەی کاری مسیۆنەریی لە کوردستاندا چۆتەوە ناوێشکی ژمارەیەك ڕێکخراوەی مەسیحی ئەوروپییەوە، بەتایبەتی لە وڵاتە یەکگرتووەکان ڕاستییەکەی، یەکەم زمان کە پاش سەردەمی ڕاپەڕین لە ئەوروپا ئینجیلی وەرگێڕراوەتە سەر کوردی بووە، ئێستا هەوڵ لە ئارادایە بۆ وەرگێڕانی سەردەمی نوێی ئینجیل بۆ سەر کرمانجی ژووروو (بادینانی). ئامانجی ئەم چالاکیانە، هەر وەکو سەردەمی قەشە سوبحەلەمەران، هەر کوردەکانی

توركیایە.

هـۆی ئـەم هەولاّنـە بۆچـوونی هەڵـەی ڕێكخـراوە مـسیۆنەریەكانە كـە گوایـە كوردەكـانی كوردستانی باكوور و ڕۆژاوا لە ئەنەدۆڵ، چونكە لە كۆندا لەژێر دەستی بیزەنتییەكانـدا بوونـە، دەبـێ هـەموو یـان زۆربـەیان مەسـیحی بـوون. ئەمـە كوردەكـانی تـر ناگرێتـەوە، لەوانەیـە مسیۆنەریەكان زۆرتر لە ناوەند و هەندێ بەشی باشووری كوردستان سەركەوتوو بـوون، واتـە لەسەرزەمینەكانی پادشانشینە كۆنەكانی كوردانی ئـەدیابین و كـەرخوبت سـلۆخ (كـەركووك)، بەڵام هەرگیز لە كوردستانی باكوور و ڕۆژاوا وانەبوە. و لەبەر ئەوەی ئەمان زۆر مەیلیان بـەلای مەسیحیەتەوە نەچوە، بیزەنتییەكان وا داربوون لە سەردەمانی زووتردا دەربەدەر و ئاوارەیان بكەن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Asahel Grant, *The Nestorians, or the Lost Tribes* (London, 1841); Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians* (Cambridge, 1853); Helga Anschütz, *Die syrischen Christen vom Tor 'Abdin* (Würzburg: Reinhardt, 1984); Michel Chevalier, *Les montagnards chrétiens du Hakkari et du Kurdistan septentrional* (Paris: Département de Géographie de l'Université de Paris-Sorbonne, 1985); John Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors* (Princeton: Princeton University Press, 1961); John Joseph, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition* (Albany: State University of New York Press, 1983); G.P. Badger, *The Nestorians and their Rituals* (London, 1892); Marco Polo, *Travels*, ed. John Masefield (London: Dent, 1975); Basile Nikitine. "Les Kurdes et le Christianisme," *Revue de l'Histoire des Religion* (Paris, 1929); William Ainsworth "An Account of a Visit to the Chaldeans Inhabiting Central Kurdistan, and of an Ascent of the Peak of Rowandiz (Tur Sheikhiwa) in the Summer of 1840," *Journal of the Royal Geographical Society* XI (1941).

بابیەت و بەهائیەت

بابیـەت، سـاڵی 1844 لـە ئێـران لەلایـەن مـیرزا عـەلی محەمـەدەوە (1819–1850) داهێنراوە. باب واتە دەرگا، یـان دەرگـا بـۆ گەیـشتن بـەخودا–بـاب، یـان بابـا، کـە بـە مانـای "بەرجەستەکەر" دێت بێگومـان ئـەو نازناوەیـە، کـە تـیرەی فریـشتەکان بـۆ ئامـاژەکردن بـۆ دۆناودۆنە سەرەکیەکانی "حەق" یان ڕووحی گەردوونی بەکاریان هێنـاوە، بـاب خـۆی کـە بـە بنەچە خەڵکی شیراز بوە (ئێران)، بوە بـە موریـدێکی شـێخ ئەحمـەدی ئەحـسائی، کـە کـاتی خۆی لە ئەحساوە هاتووە و لە کرمانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێران نیشتەجێ بووە. ئەحسا (کـە لـە سـەدەکانی ناوەنـددا بـە لەحـسا بـەناوبانگ بـووە. هەرێمـە دەم دەریاییـەکانی ڕۆژهەڵاتـی سـعودیەی ئێـستا دەگرێتـەوە)، قـەڵای قـایمی بزووتنـەوە کۆمەڵایـەتی– ئایینییەکـەی قەرمەتیەکان بوو، کە تیرەی فریشتەکان، بەتایبەتی بزووتنەوەی مەزدەکییـەت کـارێکی زۆری کردبوە سەر (هەر لەم ئەحسایە خۆیـەوە لـە سـەدەی پـانزدەدا محەمـەد نووربـەخش سـەری هەڵداوە، کـە بـەر لەمـە باسـی پەیوەنـدییمان لەگـەڵ تـیرەی فریـشتەکاندا کـردووە – بڕوانـە ڕێبازبەندی سۆفیگەری).

شێخ ئەحمەد و لەو دارەتەوە تیرەی فریشتەکانیش، کاریگەرییەکی بەتینیان کردبوە سەر میرزا محەمەد عەلی باب. ڕاستییەکەی، شـێخ ئەحمـەدی ئەحـسانی لـە کرماشـانی باشـووری کوردسـتان، واتـە لـە دڵـی دێـرینی تیرەکـەوە، کـاتی خـۆی. ڕووحـی خـۆی بـۆ بـاب وەکـو بەرجەستەکەری نوێ دۆنادۆن کرد. ئەمەی لە بۆنەی مردنی عەلی کوڕیدا کرد، ئـەوەبوو شـێخ ئەحمەد هەمیشە بە موریدانی دەوت: "خەم مەخۆن، یاران چونکە من عەلی کوڕم نـەزرکردبوو بۆ عەلی (گەورە–وەرگێڕ) کە هەمووما چاوەڕوانی دەرکەوتنین، و ئـەوم بـۆ ئـەم مەبەسـتە بەخێو و ئامادە کردبوو. "Nabili A'azam-1932" باب لە هەمان سـاڵدا لـەدایکبوو و گوایـە هـەم ڕووحی شێخ و هەم ناوی ئەویشی وەرگرتبوو. باب هەڵگری ناو و ڕووحی عەلی ئیمامی شـیعەو بەرجەستەکەری سەرەکیی دووەم دەوران بوو، دوایی سەربارکردنی ناوی عەلی بۆ سـەر نـاوی خۆی لە هەمان کاتدا ئەوی بۆ پلەی بەرجەستەکەری سەرەکی لـە عەلەویەتـدا بـەرز کـردەوە،

(بڕوانە عەلەویەت).

بابیـەكان، بەتایبـەتی كوردەكانیـان، باوەڕیـان بـە دۆنـاودۆنكردنی ڕووح هـەبوو، بەهـەمان شێوەی هەوادارانی تیرەی فریشتەكان، ئەوان هەرگیز بۆ مردوو پرسـەیان دانـەدەنا، چـونكە لـەو باوەڕەدا بوون كەوا ڕووحی هەر بابییەك پاش چەند ڕۆژێكی كەمی قۆناغی گواستنەوە، دەچـێتە لەشی بابییەكی ترەوە، كە زیاتر منداڵێكی تازە لەدایكبوو دەبێ. بە باوەڕی ئەوان دۆناودۆنـەكان لە سەردەمانێكی زۆر دێرینەوە ڕوویان داوە، بەتایبەتی ڕووحی ڕابەرە ئایینییەكان، كە گوایـە لـە لەشی پیاوچاك و شـەهیدە هـەرە كۆنـەكانی شـیعەكاندا جـێگیر بوونـە. بابیـەكانیش هـەروەها، تۆمەتی تێكبەربوونی نێر و مێ یان لە "بەزمی پف لـە چـراكردندا" خرابـوە پـاڵ (بڕوانـە تـیرەی فریشتەكان) و لە ئێراندا ئەوەندە بەدڕندەیی ئازار و ئەشكەنجە درابـوون كـە زوڵـم و سـتەمەكانی دەوڵەتی عوسمانی لەسەر یەزیدیەكان لە چاویدا ئاو خواردنەوە بوو.

شـێوەگلانی كوردەكـان لـە بابیەتـدا تـا ڕادەیـەك قـووڵ بـووە. یـەكێك لـە كـۆرە هـەرە سەرەكیەكانی كۆنی بابیەكان كورد بووە و بە ژمـارە خـۆی داوە لـە 5000 كـەس. ئـەم كـۆرە لەنێوان شاری باشقەڵا و قوتووری وڵاتی هەكاری باكووری ناوەندی كوردستان و لەسەر سـنووری ئێران و دەوڵەتی عوسمانی بووە، بەهەرحاڵ، لـە جـولای (تـەمووز)ی 1850 كاتێـك ناسـرەدین شای پادشایی قەجەری ئێران فەرمانی لە سێدارەدانی بابی لە تەورێز دەركرد، هێزەكـانی هـۆزی شكاكی كورد و ئەرمەنیەكان فەرمانەكەیان جێبەجێ كرد.

ئەوەندەیەكی پێ نەچوو كە بابیەت، لەژێر سەراسویی كردنی میرزا حوسەین عەلی بـەهائوڵڵا "ڕەونەقی خودا"دا ڕەنگوڕوویەكی جیهانداریەتی وەرگرت. لە ماوەی دوو ساڵی پێش ڕاگەیانـدنی ئایینـە نوێیەكـەی و كـاری ڕاگەیانـدنی لـە ئـەڤریل (نیـسان) 1863دا، بـەهائوڵڵا لـە شـاری كوردنـشینی سـلێمانی (كـە كـەمتر لـە 30 میـل لـە بەرزنجـەی زادەگـای ئەفسانەواری تـیرەی فریـشتەكان دوورە)، ژیـا، لـەوێ بـژێوی خـۆی بـە پێـشنوێژیی بـۆ دانیـشتووان بـە سـاختەناوی دەروێش موحەممەدەوە بەسەر برد، گەلێ لەو دراوانەی كە بە جەژنانە داویـە بـە خـەڵك، هێـشتا وەكو دیاریەكی پیرۆز لایان پارێزراون و گەلێ كەس بۆ پەڕاندنی نەخۆشی لە بیمـاران بـە كاریـان دەهێنـا. لـە "الایقـان"دا كـە نـاوی یـەكێك لـە كتێبەكانیـەتی، بـەهائوڵڵا وێنەیـەكی جـوان و سرنجكێشی لە بارەی ماوەی "خەڵوەتنشینیەكەی" كوردستانییەوە گێڕاوەتەوە.

محەممەد زەکی ئەلکوردی، کە بەهائیەکی کوردە، ساڵی 1920 یەکەم خانەی پەخش و بڵاوکرنەوەی کوردی لە قاهیرە دامەزراندوە. لەوێ بڵاوکردنەوەی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی، "کوردستان"ی گرتە ئەستۆ، (کوردستان لە پێشدا ساڵی 1898 لە ئەستەمووڵ دەرکرا بێ ئەوەی ئەو بەشداربێ* تێیدا)، دوایی پاش بەرپابوونی شەڕی یەکەمی جیهانی گوێزرایەوە قاهیرە. هەندێ بابەتی هەرە گرنگی ئەدەبیاتی بەهائی، وەکو "بەهائوڵڵا و چەرخی نوێ" کەی جەی. ئی. ئیسلمۆنت وەریگێڕاوەتە سەر شێوەی سۆرانی (لەلایەن حوسێن** جەودەتەوە) ئینجا گۆرانی (لەلایەن نەناسراوێکەوە).

بەهائیەت ڕەنجێکی زۆری بە خەرج داوە تا خۆی لە بابیەت دوور ڕاگرێ. لە بەرگ و شێوەی ئایینێکی جیهانی نوێشدا، بەهائیەت هەوڵیداوە خۆی لە بای شیعەگەریی و تیرەی فریشتەکانیش (بەتایبەتی یارسانیەت) کە لە بابیەتدا بە زەقی دیاربوون، تەریك بگرێ. مینۆرسکی ساڵی 1920 تەنها نامیلکەیەکی داکۆکیکارانەی بەهائیەکانی دەست کەوتووەو دوایی وەریگێڕاوە کە دژ بە یارسانیەکان دواوە. لەگەڵ ئەوانەشدا، گەلێ شێوە و وێنەی تیرەکە هێشتا بە زەقی بە بەهائیەتەوە هەر ماون، لەوانە: 1) جیهانگەری: واتە ئەو بۆچوونەی کە دەڵێ ئایینەکانی تر بریتین لە درێژەی هەمان بیرۆکەی ڕەسەنی ئیمان و هەمووشیان وەکو یەك جێی ڕێزن: 2) باوەڕ بەوەی کە هەموو پێغەمبەر و چاکانی ئایینەکانی تر وێنەی خوداوەندیەتی یا ڕووحی باڵان، هەر لە بوذا و زەردەشتەوە بیگرە تا دەگەیتە مووساو عیسا و محەممەد 3) باوەڕیەوەی گفتەی خودا هەروەها ڕووحیشی لەلایەن سەرفریشتەیەکی میانجیکەرەوە هاتوونەتە ناو دەروونی پێغەمبەرانەوە 4) ئامادەبوون و جێبەجێکردنی بەزۆری کۆبوونەوەیەکی گشت یارانیی لە (مەحفەلەکان) وەکو کۆبوونەوەی "جەم"ی تیرەی فریشتەکان. بەڵام ئەم کۆبوونەوەیە دەبێ لە (19)ی هەر مانگێکدا بکرێ 5) ئازادی کۆمەڵایەتی و چینایەتی بۆ ژنان و بەرزڕاگرتنی ڕێزیان بە مافی کارکردنەوە لە ئەنجوومەنە بەرزە ئایینیەکانیشدا طاهیرە قورەتولعەینی بەرجەستەکەری مێینەی زنجیرەی دۆنادۆنی سەرەکیی بابیەکانی ساڵی 1849 بە ئاشکرا و لەناو گشت کۆمەڵدا بە نیشانەی

* (کوردستان) لە ئەستەمووڵ دەرنەکراوە، تەنها لە قاهیرە چاپکراوە.

** مەحموود جەودەت نەك حوسێن جەودەت.

یەكسانیی نێوان ژن و پیاو پێچەی فرێداو كردی بە بنەڕەتێكی سەرەكیی ئایینی نوێی بابیەك (بڕوانە بابەتی پلە و پایەی ئافرەت و ژیانی خێزانی). بەهائیەت لە كوردستاندا كەمتر بڵاو كرایەوە، چونكە ئایینەكە لووتی لە بڵاوبوونەوەی گشت جیهاندا بوو. كوردستان خاكێكی بەپیت بوو بۆ ئەم ئایینە نوێیە كە گەلێ شێوەی نزیكی تێدابوو لەگەڵ بەها ئایینی و كۆمەڵایەتی و داب و دەستووری كورداندا. ژمارەی كوردە بەهائیەكان لە چەند هەزارێك تێناپەڕێ كە لە كوردستانی باشوور و ناوەند ئەمڕۆكە دەژین، لە بارەی ژمارەی ئەو بابیانەوە كە لە كوردستان ماون پیاو پركێشی ناكابێ پەروایانە ژمارە بدات.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Muhammad Zarandi Nabil-i A'zam, *The Dawn-Breakers, Nabil's Narrative of the Early Days of the Bahá'i Revelation*, trans. and ed. Shoghi Effendi, (New York, 1932); J.E. Esslemont, *Bahá'u'lláh and the New Era* (Wilmette, Illinois: Bahá'i Publishing Trust, 1980, reprint of the 1923 original); E.G. Browne, *A Traveller's Narrative written to illustrate the Episode of the Bab*, 2 vols. (London, 1891); E.G. Browne, *Materials for the study of the Babi Religion* (London, 1918); E.G. Browne, "Bâbis of Persia," *Journal of Royal Asiatic Society* xxi (1898); Abbas Amanat, *Resurrection and Renewal: The Making of the Babi Movement in Iran, 1844-1850* (Ithaca: Cornell University Press, 1989); V. Minorsky, "Notes sur la secte des Ahlè Haqq," *Revue du Monde Musulman* 40–41 (1920 and 1921).

فەسڵی شەشەم

زمان، ئەدەب و چاپەمەنی

زمان

شێوەی زمانەکانی کوردی بەشێکن لە چڵی باکووری ڕۆژاوای لقی ئێرانیی خێزانی زمانە هیندۆئەورووپییەکان، وشەیەکی زۆری کوردی لەگەڵ ئینگلیزیدا هاوڕەگن: گەمە = گێم، مارە = مێری، ستارە = ستار، ڕووبار = ڕیڤەر، دۆڵ = دێڵ یان ڤالی، برا = برازەر، مانگ = موون، سنۆی = سنۆ، فیرۆ = فری (وەکو لە Free of chargeدا)، ستاندن: توستاند (to stand سور = شوور (sure) و گەلێکی تر، بەڵام نزیکترین زمانی ناو خێزانەکە کە لە کوردی زمانی فارسییە کە زمانی ڕەسمی وڵاتەکانی ئێران، ئەفغانستان و تاجیکستانە. خزمایەتی نزیکی کوردی و فارس وەکو خزمایەتی ئەڵمانی و دانیمارکی وایە.

زاراوە کوردیەکان بەسەر دوو گرووپدا دادەشکێن: 1) گرووپی کرمانجی، کە لە دوو لقی سەرەکیی پێکدێ: بادینانی (یان کرمانجی ژوورو = باکوور) و سۆرانی (یان کرمانجی خوارووو = باشوور) و 2) گرووپی پەهلەوانی (یان پەهلەوانیک) کە ئەمیش لە دوو لقی سەرەکیی پێکدێ: دیمیلی (یان زازا) و گۆرانی (هێڵبەندیی 2 و نەخشەی 39). ئەمانەش زیاتر پەلیان وەشاندووە بۆ چەندین زاراوە و نیمچە زاراوە، هەندێکیان، وەکو هەورامانی و لەکی (کە هەردوو زاراوەی سەرەکیی گۆرانین) بارستێکی گەورە و گرانی ئەدەبیاتی نووسراویان لێ کەوتۆتەوە کە هی زیاتر لە هەزار ساڵی ڕابردوون. بەگوێرەی بۆچوونی مینۆرسکی وشەی کرمانج لە پێکەوەلکاندنی (کورت) و (ماند)ەوە دروست بووە. هەردووکیان پێکەوە وشەی

(كوردی مادی)دەدەن. لێكدانەوەیەكی تر كە لەوانەیە لەمە بەهێزتربێ دەڵێ: دەشێ وشەكە لە "كورت ماننا"وە هاتبێ واتە " كوردی مانی"، وەكو دەیزانین، زادەگای كرمانجان وڵاتی هەكاریە، كە دەكەوێتە ناوجەرگەی مەرز و بوومی ماننناوە (بۆ زانیاری لە بارەی ماننناوە بڕوانە مێژووی كۆن).

كۆنە ناوی پەهلەوانی كە بە زاراوەكانی گۆران و دیمیلی و هەندی زاراوەی نزیكی تری كۆنی كوردان دەوترا ئێستا بەكار ناهێنرێ، چ لەلایەن كورد و چ لەلایەن غەیری كوردەوە. پەهلەوانی كە لەلایەن نووسەرانی سەدەكانی ناوەندەوە بەكاردەهێنرا، ئێستا وەكو سەرناوی ئەو زاراوانەی لێی بوونەتەوە لە كار كەوتووە.

ئاشكرایە كە وشەی پەهلەوانی خۆی لە خۆیدا ڕێك لە "پەهلەوەند" واتە "پەهلەیی"یەوە هاتووە، بە پەهلە كوردستانی باشوور و باكووری لوڕستانی گرتبووەوە، كە لەوانەیە وڵاتی ئەسڵی زمانەكە بووبێ. پاشگری (وەند) لە فەسڵی "هۆزەكان"دا باسكراوە. وشەی پەهلە ئێستاش بە چەوتكراوەیی لە وشەی "فەیلی"دا هاتووە كە هۆزە ناوێكی كوردیە و كە هێشتا لە كوردستانی باشوور و لە كۆنە مەڵبەندی (پەهلە) دەژین.

لەبەر نەبوونی ساوساباتی دەوڵەتێك كە ئەركی خەملاندنی زمانێكی ستاندەردی كوردی بگرێتە ئەستۆ، كوردەكان تا ئێستاش بە چەندین زاراوەی جۆراوجۆر دەئاخاون، هەرچەندە هەوڵی سەركەوتووی كوردان لە ئارادایە بۆ داڕشتنی زمانێكی ستاندەردی نەتەوەیی (بڕوانە پەروەردە و ناسنامەی نەتەوەیی).

ئەگەر بمانەوێ گرووپە زمانی كوردی لەگەڵ زمانە ڕەسەنە لاتینیەكاندا بەراوردكەین، خزمایەتی نێوان كرمانجی و پەهلەوانی، دەتوانین بە هی نێوان فەرەنسی و ئیتالی بشوبهێنین. هەر وەكو ئەم زمانە لاتینی ڕەسەنانە وەچی نوێی زمانی لاتینین و گۆڕانێكی جۆرا و جۆری زۆریان لە زمانی دایك بەسەر هاتووە، بەهەمان شێوە شێوەكانی كوردی ئەم سەردەمە وەچی یەك زمانن كە ئێستا نەماوە و ئاسەواری سڕاوەتەوە و دەتوانین بەشێوەیەكی گشتی پێ بڵێین "میدیایی" یان "كوردی سەرەتایی" (بڕوانە هێڵبەندی ژمارە 2).

كرمانجی و پەهلەوانی، بەهەمان شێوەی فەرەنسی و ئیتالی، وەكو دوو زمانی بە تەواوەتی جیاوازیان لێهاتووە نەك دوو شێوەی یەك زمان. لێك جیاوازیەكانیان ئەوەندە شاشن

کە بە هیچ پێودانگ و ستاندەردێکی زمانەوانی ناتوانرێ بە شێوە زاراوەی یەك زمـان دابنـرێن. جگە لەمە، ئاستی لێکگەیشتن لەنێوان قسەکەران بە هەردوو زمان، لە چاکترین بارودۆخـدا لـە (50٪) ناترازێ. ئەم دوو شێوە زمانە کوردیە ئێستا بە شێوەیەکی یەکسان بـەکار نـاهێنرێن، چونکە سێ بەشی کوردان بە کرمانجی دەدوێن و بەشـەکەی تـری پەهلـەوانی، ئـەم جیاوازیـە ئاکامی ڕاسـتەوخۆی ئـەو جێگـۆڕکێ مێژووییـە گەورانەیـە کـە دانیـشتووانی کوردسـتان هـەر لەناوەڕاستی سەردەمی کلاسیکەوە شێوەی ئالێنراون، لە پاڵ داهاتنی ئـایینی نـوێ نـوێ کـە زۆرجار بوونە بە مایەی گۆڕینی شێوەی ئاخاوتنی نـاوخۆیی و فەرهـەنگ و ئـابووریش (بڕوانـە کۆچکردنە مێژووییەکان و ئایین) ئەم گۆڕانانە تەنها لە زمانی کوردانـدا دەرناکـەون بـەڵکو لـە هەموو گوڵەنگەی ڕەنگاو ڕەنگی کەلتوور و کۆمەڵایەتی و هی تردا خۆیان دەردەخەن، (بڕوانـە پەل و پۆ هاوێژیە ناوخۆییەکان) چەندایەتی ئەو ئەدەب و سیستەمی نووسـینەی کـە لـە هـەر یەکە لە شێوەزارە کوردیەکاندا بەکارهێنراوە، لە بابەتی ئەدەب و پەروەردەدا باس کراوە.

ئەوی زیاتر ئەم مەسەلەیە گرێاوی ئەکا ئەوەیە، نە لای کوردەکان خۆیان، نە لای شـارەزا ڕۆژاواییەکان ناوبەندییەکی تایبەتی بۆ ئەم لق و پەل و پۆپانەی زمـانی کـوردی نیـە کـە پێـی لێك جیا بکرێتەوە. هەموو ناوبەندیە ئەو ناوخۆییانەی هەن لەسـەر ئـەو بنەڕەتـە دانـراون کـە چۆن بیستەر وشە نا ئاشناکانی بەرگوێ دەکەوێ. هەر لەبەر ئەم هۆیە، دیمیلییەکان خۆیان و زمانەکەشیان، بە (زازا) ناسراون لە لای بادینانی دووەکان چونکە پیتی (ز) لە قسەکانیاندا زۆر دووپات دەبێتەوە (Nikitin 1926)، کەچی دیمیلییەکان زاراوەی بادینانی و بەکارهێنەرانیشی بە (خەرەوەرە) ناوزەد دەکەن.

خێزانی زمانە هیندو ئەورووپییەکان

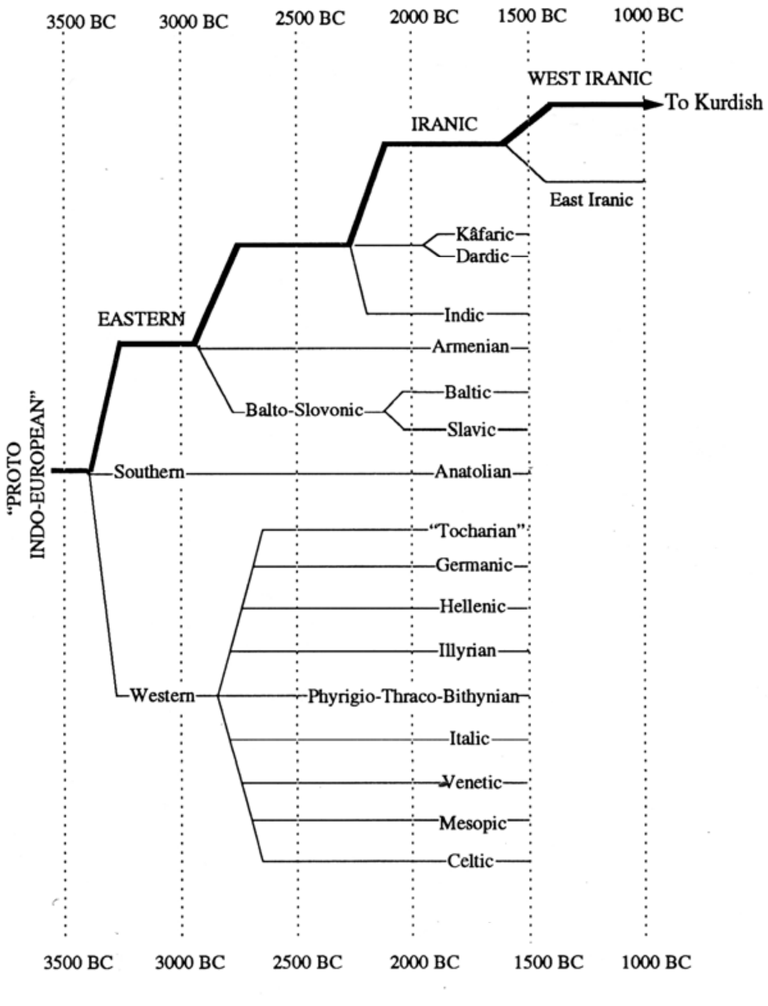

هێڵبەندیی زمانی كوردی لە چوارچێوەی لقی ئێرانی ناو خێزانە زمانی زمانە هیندۆ ئەورووپییەکاندا.

هێڵبەندی زمانی كوردی و زاراوە سەرەکییەکانی

تێبینی: ئەو مێژووانەی بۆ جیابوونەوەی هەر لقە زمانە دانراون زۆر نزیك خراوەن.

IRANIC BRANCH OF THE INDO-EUROPEAN FAMILY OF LANGUAGES

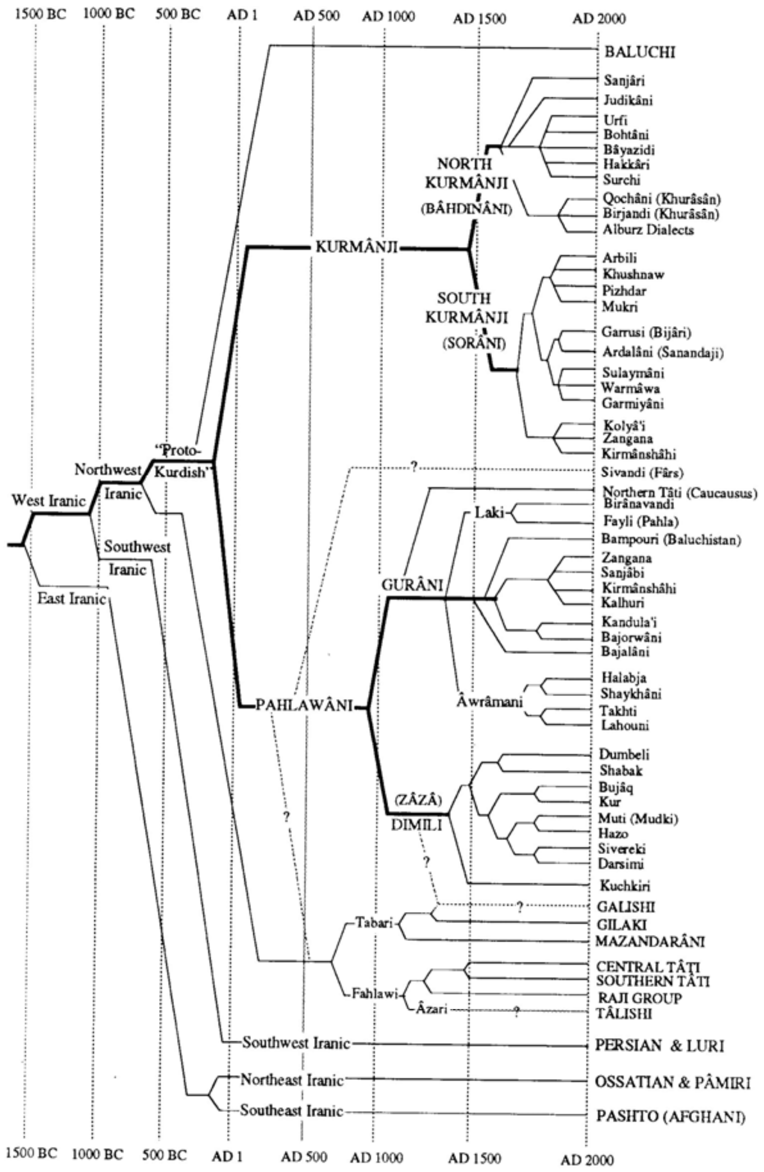

* Only The Kurdish Group Is Shown In Detail.

زمانە هیندۆئەورووپییەکان لقی زمانی ئێرانی   * گرووپی زمانی کوردی

گورانیەكان سۆرانیەكان بە (كوركورە) و (واوا) و سۆرانیەكانیش گۆرانیەكان و زاراوەكەیان بە (گۆرانی یان ماچۆ ماچۆ) و بادینانی و زاراوەكەیان بە (ژ بابوو) ناو دەبەن. جا بابێینە سەر ئەوەی ئایا ئەوانەی بەم زاراوانە دەدوێن، خۆیان بە زاراوەكانیان دەڵێن چی؟ ئەمە بابەشێكی خۆشە. گۆرانیەكان بە زمانەكەی خۆیان دەڵێن "كوردی"، لە هەمان كاتدا سۆرانیەكی ئاساییش بە زمانەكەی خۆی دەڵێ "كوردی"، ئەمە ناوی زمانە گشتییەكەیانە نەك ناوی ئەو زاراوە ناوخۆییانەی كە بۆ هەر یەكەیان، لە كاتی پێویست و بە گوێرەی جێ و كات ناوێكی تایبەتی دادەنێن. ئەوانەی بە كرمانجیی ژووروو (بادینانی) دەدوێن بەشێوەیەكی گشتی بە زمانەكەی خۆیان دەڵێن "كرمانجی" و هەرگیز ناوی "كوردی" لێ نانێن. ئەمە مەسەلەیەكە كە سرنجێكی زۆر دێنێ، چونكە ئەگەر بە ژمارە و هەژماڵ بێ، ئەوانەی بە كرمانجی باكوور دەدوێن، وەكو باسمان كرد، زۆرینەی زۆری كوردان پێكدێنن، كەچی لە بەرامبەردا گۆرانیەكان بە گشتی، دوایی زۆربەی كرمانجییەكانی باشوور بە زمانەكەی خۆیان دەڵێن "كوردی". دیمیلیەكان لەناو خۆیاندا بە زمانەكەی خۆیان دەڵێن "دیمیلی" و ئەگەر بۆ كوردێكی تر، یان كەسێكی تر، باسی بكەن، پێی دەڵێن زازا.

كوردە ڕۆشنبیرو شارەزاكان، ئێستا بۆ ئەم زمان و زاراوانە، هەمان ئەو ناوانە بەكاردێنن كە لەم كتێبەدا هاتوون. تاكە شتێك كە لەمە بەدەربێ، ئەو ناوە تۆزێ گاڵتە ئامێزەیە، واتە زازا، كە بۆ دیمیلی خۆیان و زمانەكەیان بەكاردێ و هەموو ئەو هەوڵ و تەقەلایەی كە كوردانی ڕۆشنبیر و پسپۆڕ داویانە و دەیدەن بۆ گۆڕینی كۆنە ناوەكان بە ناوی زیاتر لە بار و گونجاو، تا ئێستا نەیتوانیوە هیچ بۆ گۆڕینی "زازا" بكا.

بابەت و بارودۆخی زمان لە كوردستان، لە ڕاستیدا، لە بارێكی ئەوەندە دژواردا نیە وەكو ئەو بابەتبەندی و (تێرمینۆلۆجییەی) سەرەوە دەری دەخەن. وێكچوونی بنەڕەتیی نێوان هەردوو بەشەكەی كرمانجی، واتە بادینانی و سۆرانی، تا بڵێی بەهێزە و قسەكەر بە هەریەكەیان دەتوانی تا ڕادەیەكی ئەقڵبڕ لە بەرامبەرەكەی بگات و چەند ڕۆژێكی قسەكردن و پراكتیزەكردن گرێیان لەبەیندا ناهێڵێ. هۆی ئەمەش ئەوەیە كە هەردوو زاراوەكە گەلێك دێرینە كەلێك جیابوونەتەوە، واتە لەوانەیە زۆر زۆر بڕوا، لە (300– 400) ساڵ تێنەپەڕێ.

لە دووتوێی هەردوو زمانە كوردیەكەدا، گۆڕانێكی زمانەوانی بەرچاو لەناو زاراوەكانی ناو

هەریەکەیاندا ڕوویداوە. بۆ نموونە، ئەگەر کرمانجی بگرین، دەبینین لە کاتێکدا بادینانی هێشتا چون جاران جیاوازی ڕەگەزی هەر پێوەدیارە، کەچی سۆرانی هیچ ئاسەواری جیاوازی ڕەگەزی تێدانیە. ناو لە زاراوەی هەورامانی سەربە گۆرانیشدا ڕەگەزی هەیە، لە کاتێکدا لەکیی نیەتی چونکە بەتەواوەتی لە دەستیداوە لەلایەکی ترەوە، ئەو کردارانەی لەگەڵ بەرکار(مفعول) ڕێك دەکەون نەك کارا(فاعل) لە هەموو زاراوەکانی کرمانجییدا هەن، بەڵام لقی پەهلەوانی لەم دارەڕا گرماتیکیەدا بەشدار نیە.

هەندێ شارەزای زمان جاران وای بۆ دەچوون کە کرمانجی (بە هەردو لقی باکوور و باشوورییەوە) هەر خۆی "کوردی ڕاست و دروستە" و بەمە لقی پەهلەوانیان بە کوردی نەدەخوێندەوە. ئەگەر بەم دانانە مەبەستیان ئەوە بووبێ کە پەهلەوانی بەشێك نیە لە کرماجی ئەوا هیچ قسەیەکمان نیە بە هەرحاڵ، وەکو لە سەرەوە باسمان کرد، سەیر ئەوەیە لەم بوارەدا کەوا گۆرانەکان هەمیشە پێ لەسەر ئەوە دادەگرن کە زاراوەکەی ئەوان کوردیی ڕاستەقینەیە، زۆربەی هەرە زۆری کرمانجەکان (کە بەکوردی ڕاستەقینە دادەنرێن) هەرگیز لە بارەی زاراوەکەی خۆیانەوە واناڵێن بەڵام پێداگرتن لەسەر ئەوەی کە پەهلەوانیەکان لە ڕووی ئەتنییەوە کوردنین، تەنها لەکەم ئاگاداریی لە مێژوو و کۆمەڵگای کوردەوە سەری هەڵداوە.

گۆرانەکان و دیمیلیەکان، کۆنترین بەشی نەتەوەی کوردن کە بتوانرێ بێ یەکو دوو دەستنیشان بکرێن– واتە گەلێ کۆنتر لە کرمانجەکان ئەوان لەپێش داهاتنی ئیسلامەوە لە سەدەی حەوتەمدا، بەردەوام خۆیان بەکورد زانندووە و خەڵکیش هەر بەکورد ناسیونی (بڕوانە مێژووی کلاسیك) زمانەکەیان لە ڕووی زمانەوانیەوە لەناو هەر گرووپێکدا کلاسبەندی بکرێ، خۆیان لە ڕووی ئەتنییەوە هەر بە کوردی دەمێننەوە.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوە بڕوانە:–

Further Readings and Bibliography: D.N. MacKenzie, "The Origins of Kurdish," *Transactions of the Philological Society* (London, 1961); Mohammed Mokri, "Kurdologie et Enseignement de la Langue Kurde en URSS," *Revue de la Société Ethnographie de Paris* (1963); C.J. Edmonds, "Some Developments in the Use of Latin Characters for the Writing of Kurdish," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2 parts (London, 1931 and 1933); Amir Hassanpour, "The Language Factor in National Development: The Standardization of the Kurdish Language, 1918-1985," unpublished doctoral dissertation (Urbana, Illinois: University of Illinois, 1989); Basile Nikitine, "Kurdish Stories from My Collection," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* IV (1926-28); V. Minorsky, "The Gûrân," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XI (1943-46).

کرمانجی

بڵاوترین زاراوەی زمانی کوردی ئەمڕۆ زاراوەی کرمانجی (یان کرمانچا)یە کە نزیکەی سێ بەشی کوردەکان ئەمڕۆکە پێی دەدوێن. کرمانجی، بەسەر دوو لقدا دابەش دەکرێ، باکوور (کە بادینانیشی پێ دەوترێ) و باشوور (کە سۆرانیشی پێ دەوترێ).

کرمانجیی باکوور، یان بادینانی، زمانی زۆربەی کوردەکانی تورکیا و نزیکەی هەموو کوردەکانی سوریا و یەکێتی سوفیەتی جاران، و زمانی باوی کوردەکانی خۆراسانیشە لە ئێران (نەخشەی ژمارە 39).

ئەوی ڕاست بێ، هەر کرمانجی باکوور خۆی، زمانی تۆزێ لەسەرووی نیوەی کوردەکانە و بەوە زاراوەی هەرە باوی کوردیە. ژمارەی ئەوانەی پێی دەدوێن خۆی دەدا لە (15) ملیۆن. وردە زاراوە سەرەکیەکانی بریتین لە بوهتانی، بایەزیدی، هەکاری، ئورفەیی و بادینانی.

کرمانجی باشوور، یان سۆرانی، زمانی خەڵکێکی زۆری کوردە لە ئێران و عێراقدا. ژمارەی ئەوانەی پێی دەدوێن، بە گشتی خۆی دەدا لە (6) ملیۆن. لقەکانی بریتین لە موکری، ئەردەڵانی، گەرمیانی، خۆشناو، پشدەر، وارماوا، کرماشانی و هەولێری (یان وڵاتی باشوور). دەتوانرێ هێڵێك بکێشرێ بۆ دابەشکردنی هەرێمە بە سۆرانی دوەکان بۆ دوو بەش. بەشێکی فارسێنراو لە ڕۆژهەڵاتی باشوور، و بەشێکی پابەندتر کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژاواوە و لە بیجارەوە دەگرێتەوە تا دەگاتە کفری، بیناکاری کردار (ergative). لە سۆرانی فارسێنراودا خەریکە دوای دەبڕێتەوە، کاتێکدا لەو بەشەی باکووری ڕۆژاوا دا کە نە فارسێنراوە هەر باوە. هەروەها، لەژێر کارتێکردنی زمانی عەرەبی و ئارامی نوێدا، بەشی باکووری ڕۆژاوای زاراوەی سۆرانی هەردوو دەنگی (عەین و حێ–ع و ح) کە لە زمانە کوردیەکانی تر و تەنانەت لە گشت زمانە هیندۆئەورووپیەکاندا نییە، گرتۆتە خۆ، جا چونکە کوردەکانی عێراق پەیان بەم ڕاستییە بردووە، بۆیە تێکڕا هەوڵدەدەن ئەم وشانە لە زمانەکەیان یان زیوان بژێرکەن تا لە کارتێکردنی دراوسێ سامی نەژادە عەرەبەکانیان خۆیان دووربگرن، کە لە هەمان کاتیشدا باڵادەستن بەسەریانەوە. هەرچی کوردەکانی ئێرانن، کە کەمێکیان دەتوانن ئەو دەنگانە بێژن و گەلێ کەمتریشیان تەنانەت بەکاریشیان دێنن، ئارەزووی گشتییان بە پێچەوانەی هی کوردەکانی عێراقەوەیە، ئەمەش هەولێکە لەلایەن کوردەکانی ئێرانەوە، بۆ جیاواز دەرخستنی زمانەکەیان لە زمانی فارس و دەرکردنی لە کارتێکردن.

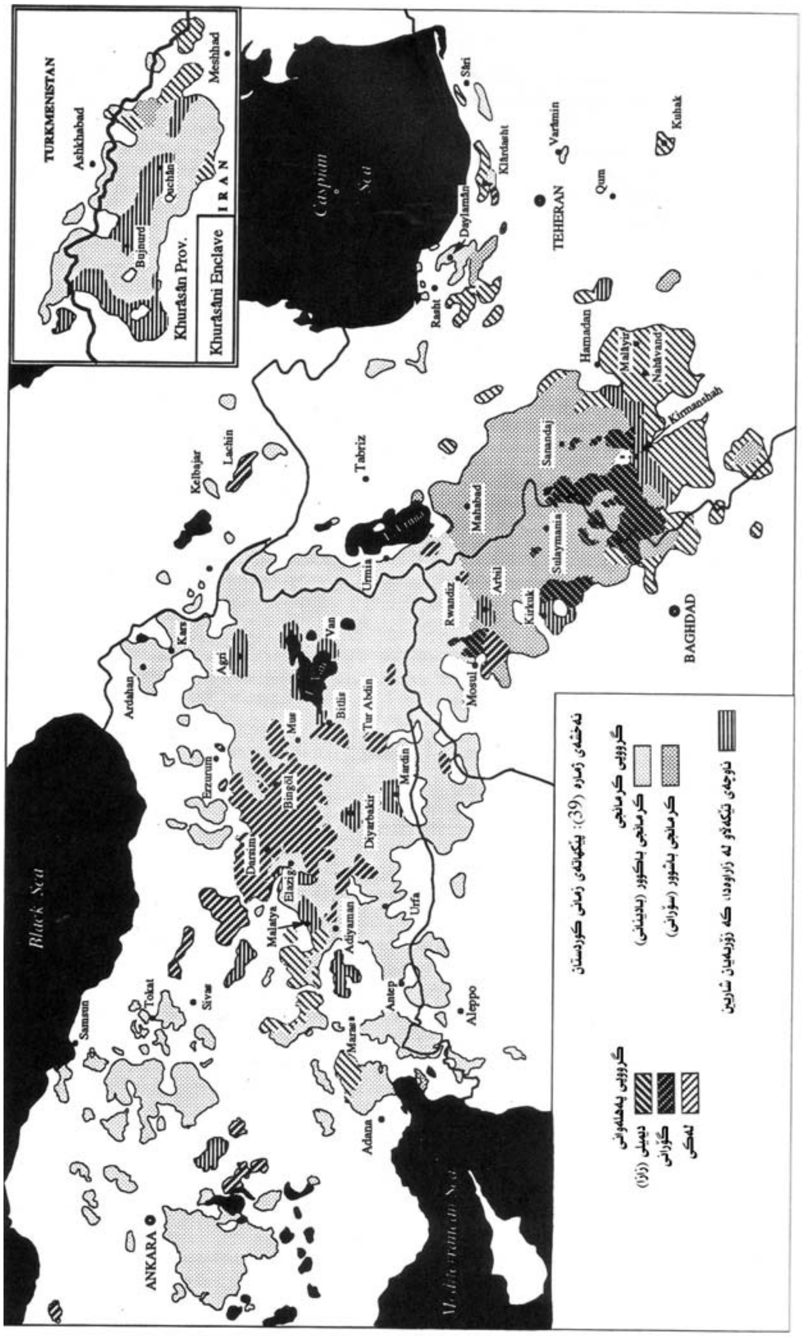
نەخشەی ژمارە (39): پێکهاتەی زمانی کوردستان
گرووپی کرمانجی
کرمانجی باکوور (بادینانی)
کرمانجی باشوور (سۆرانی)
گرووپی پەهلەوانی
دیملی (زازا)
گۆرانی
لەکی
ناوچەی تێکەڵاو لە زاراوەدا، کە زۆربەیان شارین
Black Sea
Mediterranean Sea
Caspian Sea
TURKMENISTAN
Ashkhabad
Bujnurd
Quchân
Meshhad
Khurâsân Prov.
Khurâsâni Enclave
IRAN
ANKARA
Samsun
Tokat
Sivas
Adana
Maras
Antep
Aleppo
Malatya
Elazig
Adiyaman
Urfa
Darsim
Bingöl
Erzurum
Diyarbakir
Mardin
Mus
Bitlis
Tur Abdin
Van
Agri
Kars
Ardahan
Kelbajar
Lachin
Tabriz
Urmia
Mosul
Rwandiz
Arbil
Kirkuk
Mahabad
Sulaymania
Sanandaj
Kirmanshah
Hamadan
Malâyir
Nahâvand
BAGHDAD
Rasht
Daylamân
Sâri
Klârdasht
TEHERAN
Varâmin
Qum
Kuhak

گەلێ لە هۆزەكانی هەرێمی كرماشان هەم سۆرانی بێژیان لەناودایە هەم گۆرانی كەڵهوڕەكان، زەنگنەكان، سەنجابییەكان، و نانەكەلیەكان لەم هۆزانەن، هێڵبەندی ژمارە (2) سۆرانی بێژ و گۆرانی ناو كەڵهوڕەكان دەردەخا لە چوارچێوەی لقەكانی سۆرانی و گۆرانییدا.

كرمانجی وەكو شێوەزارێكی سەرەكیی كوردی، تا ڕادەیەك نوێیە، ئەم پلەی سەرەكییەی كاتێ وەرگرت، كە توانی جێی پەهلەوانی بگرێتەوە كە سەردەمانێك شێوەزاری سەرەكیی بوو، ئەویش وەكو پەهلەوانی، لە میدیایی كۆن یان "كوردی ڕەسەن)ەوە كەوتۆتەوە. كرمانجی تا ماوەیەكی فرە دوور و درێژ، تاكە زمانی ئاخاوتنی كوردە ڕەوەندەكانی هەرێمی چیاكانی هەكاری ڕۆژاوای گۆلی وان بوو. تا سەرەتای سەدەی چواردەیەم و بڵاوبوونەوەی پەیتا پەیتای ژیانی ڕەوەندیەتی لە كوردستاندا، هێشتا بڵاوبوونەوەیەكی ئەوتۆی بەخۆیەوە نەدیبوو، لە ناوەڕاستی سەدەی شانزەیەمدا، كاتێ كە وێرانكردنی ئابووری كشتوكاڵی و كۆچكردنی بە كۆمەل بە كوردە جێنشینەكان، شان بەشانی نەمانی كاروانەڕێ بازرگانییە گەورەكان كە بە كوردستاندا تێپەڕدەبوون، ڕێگایان خۆش و ئاسان كرد بۆ داهاتنی گۆڕانێكی بنچینەیی لە ئابووری كوردستاندا، ئینجا كرمانجیی دەستی بە تەنینەوەی خێرا كرد، (بڕوانە مێژووی مودێرنی هەرەزوو) كە ڕەوەندەكان بەرەبەرە لە هەرێمی هەكاریەوە بە ناو خاكی كوردستاندا تەنیانەوە، لەگەڵ خۆیاندا زمانە كرمانجیەكەی خۆیان هێناو لە هەمان كاتیشدا سەپاندشیان بەسەر وەرزێرە نیشتەجێكانیشدا، لەگەڵیدا بابەشێكی تریشیان بڵاوكردەوە، ئەویش ئیسلامی سوننی شافیعی مەزەبە و كردیان بە ئایینی هەرە باوی وڵاتەكە.

كرمانجی لە پێشدا لە هەكاریەوە بە بادینانـدا لێشاوی هێنا و تا مووسڵ ملقی دا، ئەمە كوردستانی كردە دوو بەشەوە: دیمیلی لە نیوەی باكوور و گۆرانی لە نیوەی باشوور و لە ناوەڕاستیشدا كرمانجی بۆ خۆی پای داكوتا، ئینجا كرمانجی بەرەبەرە لووتی ژەنیە هەرێمی دیمیلی بێژەوە، چونكە ئەم هەرێمە یەكەم شوێن بوو كە بەرتین و تاوی لێقەومانە گەورە ئابووری و كۆمەڵایەتییەكانی سەردەمانی مودێرنی هەرەزوو كەوتبوو، لە هەمان كاتدا زاراوەی كرمانجی بادینانی بوو بە زمانی زاڵی باكوور و ڕۆژاوای كوردستان. هێرش بۆ سەر هەرێمی گۆرانی نشین كاتێك دەستی پێكرد كە باری كۆمەڵایەتی و ئابووری ئەم بەشەی كوردستان لە ئاكامی شەڕی بەردەوام و كۆچپێكردندا شێوێنرا لە سەرەتای سەدەی هەژدەدا. شێوەزاری

کرمانجیی و ئەو ڕەوەندانەی لەگەڵ خۆیاندا هێنایان لە هەرێمی سۆرانەوە (ناوچـەی هـەولێر و ڕەواندزی ئێستا) بەرەو کوردستانی ناوەند و ڕۆژاوا تەنیانەوە و بـەوە گۆرانییـان خلیـسکاند و پاڵیان پێوەنا. بەم جۆرە باڵکێشی زمانی پەهلەوانی بەسەر کوردستاندا، بەرەبەرە بـە هـاتنی کرمانجی ڕەوێنرایەوە کە لە ناوەندی جوگرافی وڵاتەکەوە دەیتەنیەوە. لەم ئەنجامدا پەهلەوانی پەسترایە ناو ئەو مەڵبەندانەوە کە ئێستا تێیاندا باوە لەمپەڕ و لەو پەڕی کوردستان.

پەهلـەوانی

لـە قـووڵایی بـاکووری کوردسـتان و بـە دەم سەرچـاوە هـەرە ژووروەکـانی ڕووبارەکـانی فوراتو قیزیل ئیرمەق و موراددەوە لە تورکیا، لقی دیمیلی شێوەزاری پەهلەوانی (کە زۆرتـر بـە زازا ناسراوە هەرچەندە ئەم ناوە پڕ بەپێـستی نیـە)، زمـانی (4،5)ملیـۆن کـوردی دیمیلییـە: گەورەشاری وەکو دەرسیم (تونجەلی ئێستا)، چەپەخـچوور (بینگـۆلی ئێـستا) و سـیوەریك، هەروەها بەشێکی گـەورەی کوردەکـانی بیتلـیس، دیمیلـی بێـژن. جگـە لـەمان، هەنـدێ پـەڵـە پەڵەی ئەم زمانە لە چەندین ناوچـەی تـری ئەنـەدۆڵ، هـەر لـە ئادیەمانـەوە بگـرە تـا دەگاتـە مەلاتیە و مەراش و لە باکووری عێراقیش (کـە بـە شـەبەك دەناسـرێن، هـەروەها لـە بـاکووری ڕۆژاوای ئێران (هۆزەکانی دومبولی و هەندێ لە زەرزاکان)، بەدی دەکـرێ. وا دەردەکـەوێ کـە لە دوا دوای چەرخە کلاسـیکەکان و سـەرەتای سـەدە ناوەندیەکانـدا ئـەم زمانـە، زۆر و کـەم، زمانی باو بووبێ لە هەموو ئەو ناوچانەی کوردستاندا کە ئێستا بە کرمانجی ژووروو دەئاخاون. مەرز بەزاندنی ڕووەو ڕۆژاواش تا وڵاتی پونتۆس و کەپەدۆچیا و کلیکلیاش دەڕەتا بەر لـەوەی قۆنـاغێکی تواندنـەوە و ڕەتانـدن لەسـەر دەسـتی بیزەنتیـەکان بـوونی کـورد لـەو هەرێمانـە بسڕێتەوە، (بڕوانـە ئاوێتـە بـوون و تێکدا توانـەوە). جگـە لەمـە، پاشـان دیمیلـی بەرەبـەرە لەسەرزەمینە ڕۆژەڵاتیەکانی، کشایەوە شوێنەکانی ئێستای لە بەردەم فشاری بەردەوامی پـەز لەوەڕێنە کوردە کرمانجیی بێژەکان. ئەم مەرز لەدەستدانە کە لە سەرەتای سـەدەی (16)وە دەستی پێ کردوە تا ڕۆژی ئەمڕۆ بەردەوامە.

دیمیلی و گۆرانی بەچکەی یەك پزدانن. ئەم پەیوەندیە هی سەردەمێکە کـە یـەك شـێوەی

پەهلەوانی زمانی سەرزەمینیکی پان و بەرینی کوردستان بووە، کاتێك کە کوردستان لە کۆتایی دوا دوای سەردەمی کلاسیکدا، بە کۆچکردنی ناوخۆیی یەکرەنگ بووبوو (بڕوانە مێژووی کلاسیك و کۆچکردنە مێژووییەکان) لەو سەردەمەدا سەرزەمینی زمانی پەهلەوانی لەمسەرو ئەوسەری کوردستاندا بارستی لەبەردانەبوو. ئەمڕۆ، تەنها لەیەك شوێن، واتە لە دەورووبەری مووسڵ، گۆرانی (لە شێوەی زاراوەی باجەڵانیدان) و دیمیلی (لە شێوەی زاراوەی شەبەکدا)شان بەشانی یەکتر وەکو دوو دراوسێ ماونەتەوە و لێك دوور نەکەوتوونەتەوە، وەرنە، کۆمەڵی بەهەژەڵی دیمیلی و گۆرانی دوان ئێستا کەوتوونەتە ئەوپەری دەستی ئەوبەری کوردستانەوە.

زاراوە سەرەکییەکانی دیمیلی بریتین لە سیوەریکی، کۆری، هەزرِوو (یان هەزۆ)، مۆتکی (یان مۆتی)، شەبەك و دومبلی. لەوانەیە زاراوەی گایشیش کە ئێستاکە لە بانەکانی گیلان لەسەر دەریای خەزەر بەکاردێنرێ پەلێکی دوورکەوتووی زاراوەی دیمیلی بێ و لەلایەن دیلەمییە کۆچکردووەکانی سەدەکانی ناوەڕاستەوە لە ڕۆژاوا و باکووری کوردستانەوە هێنرابێ.

دیمیلی زمانی سەرەتایی کتێبە پیرۆزەکانی عەلەویەکان بوە، بەڵام نەك تاکە زمان. لەگەڵ ئەمەشدا، لەو نووسراوە هەرە کۆنانە شتێکی وانەماوە، کە بتوانین بەهۆیانەوە شارەزای شێوە کۆنەکانی ئەم زمانە و ئەو ئاڵو گۆڕانەبین کە بە سەری هاتوون. بەڵگەکان هی چەندین سەرچاوەی جۆراوجۆرن: مێژوویەندیە ئیسلامیەکانی سەدەکانی ناوەڕاست، بۆ نموونە ئیبنی ئەسفەندیار لە (مێژووی تەبرستان)یدا، هەندێ بڕگەی لە زمانی دەیلەمییە نیشتەجێبوەکانی هەرێمی دەم دەریای خەزەرەوە هێناوەتەوە، کە زۆر لە زمانی ئەمڕۆی دیمیلییەکان دەچێ.

لە قووڵایی کوردستانی باشوورەوە، چ لە عێراق چ لە ئێران، هەر لە هەڵەبجەو مەریوانەوە بیگرە تا دەگەیتە دینەوەر و هەمەدان و کرماشان و خانەقین لەوێشەوە بۆ مەندەلی، گۆرانی زاراوەی باوی ولاتەکەیە، هەروەها زاراوەی باوی هۆزی گرانی کاکەیی دەورووبەری کەرکوك و زەنگنەکانی لای کفریشە، پەڵە کوردنشینە دابڕاوەکەی بلوچستانیش، بەگشتی، بە گۆرانی دەخاون. لە دەورەبەری چیای ئەلبورزیش چەند پەڵە پەڵەیەکی قەرەباڵغی گۆرانی دوو هەن. هەورامانی کە یەکێکە لە توخمەکانی زاراوەی گۆرانی و خاوەنی هەیبەت و پایەیەکی زمانیی

گەورەیە، و ئێستا لەو تیلماسکە خاکەدا بەکاردێ کە دەکەوێتە نێوان شارەکانی هەڵەبجەو مەریوان و پاوەوە، سەردەمانێك سەرتۆپی هەرە باوی زاراوەکان بوو لە کوردستانی ناوەنداو ئێستا کرمانجی باشوور (سۆرانی) بۆتە جێگری. ئەو کە جاران زمانی وەرزێرە ئاوایی نشینەکان و مەڵبەندە شارنشینیە کۆنەکان بوو، تا ساڵی 1876 کە ساڵی داڕووخانی میرنشینی ئەردەڵانە، زمانی بنەماڵەی میرەکانی ئەردەڵانیش بووە، تا سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، زۆربەی ئەو کارە شیعریە جوان و سەرزاریانەی کە لە سەدەی بنەماڵەی میرانی باباندا ئەنجام دراون، هەرچەندە بابانەکان خۆیان بە کرمانجی باشوور دەدوان، بەم زاراوەیە (واتە هەورامانی) نووسراون لەناو کورداندا واباوە کەبادانەوە بەلای کرمانجی باشووردا لە وڵاتی بابان، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم و لە سەردەمی حوکومڕانی عەبدولڕەحمان پاشای باباندا کراوە.

گۆرانی و بەچکە زاراوەکانی، لە سەدەکانی (17–18) ەوە لە بەردەم پاڵەپەستۆی کرمانجی باشووردا لە کشانەوەدان. ئەم کشانەوەیە هێشتا هەر بەردەوامە و گۆرانی هەر بەپاشدا دەچێ. بە لافاوی پەنابەرە کوردەکانی عێراق کە نزیکەی سەرجەمیان کرمانجی باشوور دوو بوون و ڕژانە ناو کوردستانی ڕۆژهەڵات و باشوورەوە لە ئێران، پرۆسەی چوونەوە و توانەوەی گۆرانی تاوێکی یەکجار بەگوڕی سەندووە کرماشان، کە سەردەمانێك ناو کۆی گۆرانی بوو، ئێستا شارێکی فرەزمانەو دەتوانرێ بوترێ کە زاراوەی کرمانجی باشوور تێیدا هەرە زاڵە دانیشتووانی هەڵەبجە، کە قەڵاوێزی دەستی هەرە باکووری زاراوەی گۆرانی بوو و پایگەیەکی کۆنی هەردوو بنەماڵەی بابان و ئەردەڵان بوو، ساڵی 1988 بەچەکی کیمیای دانیشتووبڕ کرا ئێستا زیاتر لە (100) هەزار کوردی پەنابەری تێڕژاوەتەوە کە زۆربەی هەرە زۆریان کرمانجی باشوور دوون.

ئەوی ڕاست بێ پاوەو نەوسود و هەورامانی دێرین کە لە دەستی ئەمبەری سنووری ناو ئێرانن بەرامبەر بە هەڵەبجە و هەموو گۆرانی دوو بوون، ئێستا لەژێر کارتێکردنی ئەم ئاوارانەدا، گۆرانیەکەیان کەوتۆتە پتەپت.

شوێنەواری دەسەڵاترەوی جارانی گۆرانی هێشتا لە هەندێ جێ هەر بەدی دەکرێ. باشترین نموونە ئەو پەڵەپەڵە وەرزێڕە گۆرانی دوانەیە کە هەر لە دەوروبەری هەکاریەوە لە

تورکیا تووشیان دەبێ تا دەگەیتە مووسڵ (باجەڵان یان باجەروانەکان) لەوێشەوە بۆ شارەبان– کە کەمتر لە (40) میل لە بەغدای پایتەختەوە بەرەو ڕۆژهەڵاتی باکوور دوورە. زاراوە سەرەکیەکانی دیکەی گۆرانی، جگە لە هەورامانی و باجەلانی، بریتین لە کەڵهوڕی، نانەکەلی، قەندۆڵەیی، سەنجابی، زەنگەنە، کاکەیی (یان دەرگەزێنی) و کرماشانی– ئەمڕۆ هەرنەبێ (1،5)ملیۆن گۆرانی دوو لە ئێران و عیراق هەن .

لەکی

ئەم بەچکە زاراوەیە، تەنها پەلێکە لە گۆرانی و لێرەدا لەبەر هۆی گرنگی زمانیی جیامان نەکردۆتەوە، بەڵکو زیاتر لەبەر هۆی ئەتنۆلۆجی هەڵمان خستوە، لەکی دوەکان، بەرەبەرە خۆیان لە دایکە جەستەی کوردانەی خۆیان دەکێشنەوە و زیاتر خۆیان دەدەنە پاڵ لوڕەکان کە دراوسێی ئەتنیکیانن. ئەم دیاردەیە زیاتر بە زەقی لەنێوان خوێندەوار و شاریەکانیاندا خۆی دەردەخا–چونکە دانیشتووانی دەرەوەی شارەکان و لەو شوێنانەدا کە هاوسنووری کوردستانن خەڵکەکە هێشتا خۆیان هەر بە کورد دادەنێن، کەچی لەو شوێنانەدا کە هاوسنووری لوڕەکانن خۆیان بە لوڕ دەخوێننەوە. ئەم پرۆسەیە نموونەیەکی بەهێز و سرنجکێشی ئەو بزاڤەیە کە تیایدا هەموو باشووری زاگرۆس لە کۆتایی سەدە ناوەندیەکانەوە هەتا هەتایە لە کوردایەتی کەوت: واتە گۆرانێکی ئەتنی ئەوتۆ ڕوویدا کە لوڕەکان، جیلۆکان، مامەسەنیەکان، شەبانکارەکان، لە کوردایەتیەوە بوون بە قەوارەیەکی ئەتنی نوێی سەربەخۆ (گرووپی گەورەی لوڕان) بەوەش بە تەواوی لە قەوارەی کوردان تاکانەوە (بڕوانە ئاوێتەبوون و تێکدا توانەوە).

لەکیی ئێستا زمانی باوە لە ناوچەکانی باشووری هەمەدان و شارەکانی نەهاوەند، نویسیرکان، نوراباد، ئیلام، گیلان و پەهلەش دەگرێتەوە، هەروەها ناوچەکانی دەورووبەری هوڕوو، سیلاسێلا، سیلاخوڕ، و ئەلیشتەری باکوور لە خۆراوای ئێران. جگە لەمانە، ناوچەی گەورەی لەکنشینی تریش هەر لە خۆراسانەوە بگرە تا دەگەیتە کەنارەکانی دەریای سپیی ناوەڕاست بەدی دەکرێن، جگە لەمانەش، پەڵە پەڵەی تری لەك دوو لە ئازەربایجان، چیاکانی

ئەلبورز، هەرێمە کەناردەریاییەکانی دەم دەریای خەزەر، وڵاتی کوردنشینی خۆراسان (بەرەو خوار تا دەگاتە بیرجەندیش)، ناوچە شاخاویەکانی نێوان قوم و کاشان و ئەو هەرێمەی دەکەوێتە نێوان ئادیەمان و رووباری جەیحانەوە لە کوردستانی رۆژاوا لە ئەنەدۆڵ بەدی دەکرێن گەلێ. تیرەی کورد هەن کە بە لەك ناسراون و ئێستا بە زاراوەی تری کوردی دەدوێن (یان تەنانەت بە زمانی تریش) و هەر لە ئەدەنەوە تا ناوەڕاستی ئەنەدۆڵ لە تورکیا و لە داغستانی قەفقاسیای رووسی، و لە ئەهەرەوە تا دەم تاران لە ئێران بەدی دەکرێن (بڕوانە هۆزەکان).

وشەسازی و ڕستەبەندی لەکی، بە قووڵی کەوتۆتە ژێر کاریگەریی لوڕیەوە، کە خۆی لە زمانی فارس نوێوە تاکاوەتەوە. دەستووری بنەڕەتی و شێوەی کار لە لەکیدا، وەکو هەموو زاراوەکانی تری کوردی، بە ئاشکرا دەچنەوە سەر ئێرانی باکووری رۆژاوا. ئەم خزمایەتییە زیاتر خۆی لە پاشماوەکانی لەکیدا، وەکو بەشێك لە زمانی کوردی، دەردەخا واتە بینای کردار (ergative)، لەبەر ئەمە، لەکی لە بنەڕەتەوە لەگەڵ لوڕیدا لێك جیان و ناچنەوە سەریەك، بەڵکو زیاتر لە کوردی نزیکە و پێکەوە دەلوێن.

ئەمڕۆ، لانی کەم (1،5) ملیۆن لەکی دوو، بگرە زیاتریش هەن، چونکە لە زۆر جێگاو بۆنەدا بە لوڕ دادەنرێن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: W. Ivanow, "Notes on Khorasani Kurdish," *Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal,* new series, XXIII:1 (1927); Ch. Bakaev, *Yazik Azerbaidzhanskii Kurdov* (Moscow: Akademi Nauk, 1965); Ch. Bakaev, *Govor Kurdov Turkmenii* (Moscow: Akademi Nauk, 1962); Karl Hadank, *Mundarten der Gûrân, besonders das Kändûlâî, Auramânî und Bâdschälânî* (Berlin, 1930); Karl Hadank, *Mundarten der Zâzâ, Hauptsächlich aus Siwerek und Kor* (Berlin, 1932); Karl Hadank, *Untersuchungen zum Westkurdischen: Bôtî und Êzädî* (Leipzig, 1936); Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1989); Mehrdad Izady, "A Kurdish Lingua Franca?," *Kurdish Times* II-2 (1988); Hugo Makas, *Kurdische Studien: 1) Eine Probe des Dialektes von Diarbekir, 2)Ein Gedicht aus Gâwar, 3)Jezidengebete* (Heidelberg, 1900); Age Meyer Benedictsen, *Les Dialectes d'Awromân et de Pâwä* (Copenhagen, 1921); D.N. MacKenzie, *The Dialect of Awroman (Hawrâmân-î Luhôn): Grammatical Sketch, Texts, and Vocabulary* (Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 1966); P. Pikkert, *A Basic Course in Modern Kurmanji* (Genk, Belgium: Alev Books, 1991).

ئەدەب

زمانی كوردی خاوەنی سامانێكی گەورە و گرانی ئەدەبییە، كە ئێستا زۆربەی بەسەر زارانەوە دەگەڕێ. ئەم سامانە هی سەردەمانێكی ئەوتۆ دێرە كە هەندێكیان دەچنەوە پێش ئیسلام. بەشێكی زۆری ئەدەبی نووسراو لە ماوەی زیاتر لە هەشتصەد سالی جێگۆڕكێی كۆچەران بۆ ناو ولاتی كوردستان، یان تێپەڕین پێیدا، فەوتاوە و لە پارچە و پلۆچەی تاك تاك بەولاوە هیچی دی لێنەماوە، هەرچەندە ئێستا لەلایەن خەلكێكی كەمی كوردانەوە بەكاردێنرێ، گۆرانی خاوەنی هەرە زووترین ئەو بابەتە ئەدەبیانەیە كە هێشتا ماوە. پەهلەوانی بەگشتی و گۆرانی و نیمچە زاراوەكانی بەتایبەتی، سەردەمانێك خاوەنی پایە و پلەی شێوەی هەرە بەرزی ئەدەب و فەرهەنگ بوون، ئێستا لە هەموو زاراوەكانی كرمانجییدا كە باسی (گۆرانی) بكرێ، یەكسەر "شیعری گۆرانی" یان "بابەتی ستران" دێتە یاد. ئەم زاراوە ولاتییە لەگەل هەورامانی بەچكە زاراوەیدا، تا ئەم دواییانە زمانی دەستەی توێژگی كۆمەل و هونەری ئەدەبیی جوان و هەلبژاردەی كوردستان بوو، هەرچەندە زاراوەی باوی گفتوگۆ جۆرێكی تر بوو بێ. بۆ نموونە بنەمالەی میرانی ئەردەلان (1168–1867) تا لە ناوچوونی میرایەتیەكەیان هەر بە زاراوەی گۆران دەدوان. نابێ سەریشمان لە ڕاستییەك سووڕ بمێنێ، كەوا كاكلەی ئەو ئەدەبیاتە كۆنەی كوردی كە ماوەتەوە، سەراپای بە زاراوەی پەهلەوانییە.

بابا تاهیری هەمەدانی (1000 – 1054) سەر دەستەیەكی یەكەمی ئەو شاعیرانەی ڕۆژهەلاتە كە "چوارینە – ڕوباعیات"یان هەلبەستوە، واتە ئەو هونەرەی كە بۆ عومەری خەیام بوو بە سەرمایەی ناوبانگ لە جیهاندا. شارەزایی و زانایی بابا تاهیر لە لەكی گۆرانی و لە فارسیشدا، كارە شیعریەكانی ئەوی لای كۆمەلانی خەلكی هەردوو زمانەكە زۆر بە نرخ و چێژ كردووە، ئەو كێشە شیعریە تایبەتیەی بە كاریهێناوە، وێ دەچێ هی سەردەمانێكی دێرینی ئەوتۆ كۆنی باشوور و ناوەندی كوردستان بێ كە خۆی بدا لە دەورانی پێش داهاتنی ئیسلام. بەرهەمێكی زۆری ئایینی یارسانان، هەروەها (جیلوە) كە بریتییە لە سۆزە ئایینیەكانی شێخ

ئادیی پێغەمبەری یەزیدیان، بەم شێوە شیعریە دانراون. بابا تاهیر خۆشی ئێستا لای تیرەی فریشتەکان لەناو کوردانـدا پلـەی بـەرزی یـەکێك لـە بەرجەسـتەکەرەکانی گیـانی گـەردوونیی دراوەتیٚ.

شاعیرانی چون پەرێشان (دەوروبـەری 1398)، موحەممـەد فـەقێی تـەیرانی (1590–1660) خەڵکی شـاری مەکـەس (کـە چـەندین چـیرۆکە شـیعری لـیٚ بـەجێماوە)، مـستەفای بێسارانی (1641–1702)، موحەممەدی قەندۆڵەیی (کۆتایی سەدەی 17)، خانای قوبـادی (1700–1795) میرزا ئەڵماس خان و میرزا شەریفی کولیایی (ناوەڕاستی سەدەی "17")، شـــەیدای هـــەورامی (1784–1852)، ئەحمـــەد بـــەگی کۆماســـی (1796–1889) و محەممـەدی وەلـی کرمانـشاهی (دەوروبـەری 1901) تـەنها چـەند نموونەیـەکن لـە کەڵـە شاعیرەکانی زاراوەی گۆرانی و نیمچە زاراوەکانی: هەورامانی و لەکی.

لەگەڵ هەموو ئەوەشـدا، هەنـدیٚ لـە بەرهەمـە بـەرزەکانی ئـەدەبی دنیـاداریی کـوردی کـە هێشتا هەر ماون، بە زاراوەی کرمانجی بـاکوور وتـراون، عـەلی حـەریریيان لێدەرچـیٚ، هـەموو شاعیرە کرمانجی بێـژەکانی تـر، کـە زانیاریمـان لـە بارەیانـەوە هەیـەو کارەکانیـان تـا ئـەمڕۆ زینـدوون و بـە دەسـتەوەن، پـاش شـەڕ و شـۆڕ و دەربەدەریـەکانی سـەدەی شـانزەیەم بەرهەمەکانیان کەوتنە ناوان و خۆیان وەکو شاعیر ناسران (بڕوانە سەرەتای مێژووی هاوچەرخ و دەربەدەرکردن و بە زۆر نیشتەجێکردن).

هەرچەندێك و ئەو کارە ئەدەبیانـەی بـە کرمـانجی ئـەنجام دراون بەگـشتی بەرهـەمی ئـەم دواییانـەن، دەکـریٚ ئامـاژە بـۆ نووسـراوێکی ئـایینی یەزیـدیان (مەسـحەفی ڕەش) بکـریٚ کـە بەشێوەی کلاسیکی کرمانجی نووسراوە (کە زیاتر لە بادینانی نـزیکترە وەکـو سـۆرانی) و زۆر لەوانەیە لە سەدەی (13)دا نووسرابیٚ. وا دەوتریٚ کە گوایە لەلایەن شـێخ حەسـەن ناوێکـەوە دانراوە (شێخ حەسەن لە دەوروبەری 1195ی پاش میلاددا لـە دایکبـووە و گوایـە ئـامۆزای شێخ ئادی کوڕی موسـافیری پێغەمبـەری پایـە بـەرزی یەزیـدیان بـوە) (بڕوانـە یەزیدیایـەتی) ئەگەر ئـەم مێـژووە زیـاتر سـاخ بکرێتـەوە ئـەوا دەکـریٚ مەسـحەف بـە کـۆنترین پارچـەی بـە کرمانجیی نووسراو دابنریٚ و بەوە بە سەدان ساڵ دەچێتە پێش هـەر بابەشـێکی دیکـەوە کـە بەو زاراوەیە دانرابیٚ.

هەندێ شاعیر و هۆنەری تریش هەن کە هونەرەکەیان هێشتا هەر ماوە و باوە، لەوانە، عەلی حەریری کە خەڵکی شاری هەریری نزیکی ڕەواندزبوە لە وڵاتی هەکاری (1425–1490)، مەلا ئەحمەدی هەکاری (1417–1494) دانەری "مەولوودنامە" کە بریتیە لە کۆمەڵە شیعرێکی هەڵبژاردە، سەلیم سەلمان کە ساڵی 1586 ڕۆمانی یوسف و زولێخای داناوە، شێخ ئەحمەد (1570–1640) کە بە مەلای جزیری بەناوبانگە و خەڵکی وڵاتی بۆتان بوە و بە یەکێك لە سەرامەدی کەڵە شاعیرەکانی کورد دادەنرێ، و ئیسماعیل بایەزیدی (1654–1710) کە فەرهەنگێکی بچووکی کرمانجی– عەرەبی– فارسی بە ناوی گوڵژەن" بۆ لاوان داناوە جگە لە چەندین پارچە شیعری زادەی بیر و هزری خۆی.

درامای داستانیی مەم و زین (یان مەمی ئالان و زینی بۆتان) کە ساڵی 1696 ئەحمەدی خانی (1650–1706) سەر بە هۆزی خانیانی هەکاری و دانیشتووی شاری بایەزیدی کوردستانی باکوور بە شیعر دایناوە، سامانێکی گەورەی کارەساتی ئەفسانەوار و مێژوویی ژیانی نەتەوەیی کوردە و ئاوێنەیەکی ڕوونی ئاوات و ئامانجە نیشتمانییەکانی ئەم گەلەیە.

مەم کە کوڕێکی هۆزی ئالانە و زین کە کچی هۆزی نەیاری بۆتانانە، دوو خۆشەویستن کە بەکر ناوێکی سەر بە هۆزی بەکران لەنێوانیاندا دەبێتە شۆفار و بەین شێوێن. لە کۆتایی داستانەکەدا مەم دەمرێ و زینیش لە داخدا و لە کاتێکدا بەسەر گۆڕەکەیەوە بە گەرمی شیوەن دەکا ئۆقرەی لێ دەبڕێ و دەمرێ و لە تەنیشت مەمەوە لە گۆڕ دەنرێ. بەکریش، کەشۆفارییەکەی دەردەکەوێ لە ترسی کوشتن خۆی لەنێوان هەردوو گۆڕەکەدا مەڵاس دەدا، خەڵکو خوا دێن بەسەردا و هەناسە بڕی دەکەن، لە خوێنەکەیەوە چقڵێك دەڕوێ، ڕەگی چقڵەکە کە سونبوولی ئێرەیی و خیانەتە، تا قووڵایی زەمین بە نێوان هەردوو گۆڕەکەدا دەچێ، بەوە تەنانەت بە لێکدابڕانی دنیایان تێر ناخوا، بەڵکو تەنانەت پاش مردنیش هەرلێکیان دەکا.

داستانی قارەمانانەی دمدم، چیرۆکێکی ئەفسانەواری ڕەگوریشە ڕاستە لە ژیانی کورداندا، داستانەکە باسی ئابڵووقەدانی قەڵای دمدم دەکا لە کوردستان کە بەرامبەر بە شا عەباسی سەفەوی لە سەدەی (17)دا، لەلایەن میرێکی کوردی سەرۆکی هۆزی برادۆستەوە، خانی پەنجە زێڕین، یان خانی لە پەزێڕین، داکۆکییەکی پاڵەوانانەی تێدا کراوە. داستانەکە پڕە لە

وێنە و ڕووداوی قارەمانیەتی جوان، هەرچەندە سیمبولێك، لە بارەی ئەو شەڕانەوە کە لەسەر قەڵاکە کراون و ئەو دلێریانەی کە خەڵك و سەربازانی ناو قەڵاکە نواندوویانە. یەکیەتی خان و ئابلۆوقەدانە کە لە ڕووی مێژوووارییەوە هەندێ گرێواویە، بەڵام ئەمە لە بایەخی ئەدەبی داستانەکە بە قەی موویەك کەم ناکاتەوە. ئەو گیانی فیداکاری و لەخۆ بوردەییەی لە داستانی دمدمەوە هاڵا و دەدا، یەکێك لە ڕووبەڕووبوونەوە تاکە کەسیە، شەرەف گرەویانەی شەڕەکانی تەرواده دێنێتە یاد و بەرگری نائومێدانە، بەڵام سەر ڕەقانەی داکۆکیکەرەکانی مەسادامان لەبەر چاو زیندو دەکاتەوە، کە ژن و مێرد تا دوا زیندوو دەستیان لە چەك بەرنەداو شمشێریان لە دەست نەکەوتە خوارەوە، (بڕوانە سەرەتای مێژووی هاوچەرخ).

چەرگەرەکان، یان داستانسەرا یان ستایەرە گەڕۆکەنان، بەم سەر و بەوسەری وڵاتەکەدا دەگەڕێن، تا بۆ گوێکرەکانیان بەرهەمی سەدان ڕووداوی داستانیی "چەریگە" وەکو قەڵای دمدم و مەموزین کۆبکەنەوە و بە گۆرانی بۆیانی بگێڕنەوە (بڕوانە مۆسیقا).

ئەگەر لەگەڵ کرمانجیی باکووردا بەراوردی بکەین، کرمانجی باشوور تەنها ئەم دواییانە کاری ئەدەبیی تایبەت بە خۆی بەرهەمهێناوە. ئەوی ڕاست بێ، بەر لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم و کارەکانی موستەفا کوردی[1] (1809–1866) هیچ بەرهەمێکمان ناکەوێتە بەرچاو. ئەمە وا دەگەیەنێ، کە ئەم بەرهەمانە هەر نەبێ هەزار ساڵ پاش بەرهەمە بە زاراوەی گۆرانی وتراوەکان هاتوونەتە ناوانەوە. یەکەم کارگەلی ئەدەبی، کە بەرچاوی بن و لە باشووری کوردستان بەرهەم هێنرابن بەرهەمەکانی حاجی قادری کۆیی خەڵکی کۆیسنجەقی کوردستانی ناوەندن (1817–1897) کە زیاتر بە هەست و سۆزە نیشتمانیەکانیان خۆیان دەردەخەن، وەکو نرخی ئەدەبییان و زۆر بە گرانی، بە هەرحاڵ، دەتوانرێ لەگەڵ کاری ئەدەبی کەڵە شاعیرانی کوردستانی باکووری وەکو حەریری و خانی یان جەزیریدا بەراورد بکرێ. لێرەدا، دەبێ یەك کەس دەبێ لەم پووچوونە بەدەربگیرێ، ئەویش شێخ ڕەزای تاڵەبانییە (1835–1909) کە قسە خۆش و گاڵتاوی و مزرەکانی هەروەها داشۆردنی ئەوانەی نەیارییان لەگەڵیدا کردووەیان بوونەتە کۆسپ بۆ ئارەزووەکانی (کە بەگوێرەی بارستی شیعرەکانی لە ستایش و هەجودا دەبێ زۆر بووبن) مرۆڤ بە توندی بۆ خوێندنەوە و لێکدانەوەیان بکێش دەکا (ئێدموندس 1935).

[1] مەبەستی مستەفا بەگی کوردییە – وەرگێڕ.

لەم دەرفەتەدا دەبێ لایەك لە باسی دۆزینەوەی کۆنە پەرتووکێك بکەینەوە کە گوایە چەند ساڵێك لەمەوبەر دۆزراوەتەوە و هەندێ شیعری کوردی بەزاراوەی کرمانجی باشوور (سۆرانی) تێدایە.

شیعرەکە باسی هەندێ کوردی زەردەشتی ئایین دەکا کە لەلایەن موسڵمانە عەرەبە داگیرکەرەکانەوە چەوسێنراونەتەوە و گوایە ئاتەشگەدەکانیان کوێر کردۆتەوە و بەهادێرینەکانیان پلیشاندۆتەوە. ئەم پەرتووکە، بایەخێکی زۆر گەورەی پێدراوە لەو ڕووەوە کە گوایە هی سەردەمانێکی زووی وەکو داهاتن و بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلامە لە سەدەی حەوتەمدا. ئەم پەرتووکە، بێ هیچ چەندو چونێك کارێکی ساختەیە چونکە: 1) بەزاراوەی سۆرانی نووسراوە کە هەتا (1000) ساڵ دوای ئەوە نەبووە بە زمانی نووسین (ئەگەر بەڵگەکە ڕاست و دروست بوایە، دەبوو بە گۆرانی بنووسرایە). 2) کوردەکانی کوردستانی ناوەند کە گوایە دوکۆمێنتەکەی لێ دۆزراوەتەوە، لە سەردەمی پەرتەکردنی ئیسلامەکان بەناو وڵاتەکەدا بە زۆری مەسیحی بوون (بڕوانە مەسیحیەت) و ئەوانی تریان یارسانی بوون (زەردەشتیەکان و جوولەکەکان تەنها کەمینەیەکی ناچیز بوون). 3) هیچ جۆرە ساخکردنەوەیەکی زانستیانەی دۆکۆمێنتەکە چ لە ڕووی مێژووی دانان و چ لە ڕووی ڕاستی و دروستییەوە نەکراوە. هەروەها هیچ وێنەیەکی فۆتۆگرافیشی نەخراوەتە ڕوو تا ئەو ئەلفبایەی پێی نووسراوە بخرێتە بەرباس و لێکدانەوە و ئەگەر و نەگەر. لەوانەیە بەڵگەکە هەواڵێکی نەزۆکی نەتەوە پەرستێکی تەڵەکەبازبێ، هیوای ئەوەی بۆخۆی بارست کردبێ کە دەسکردەکەی بکا بەبنەمایەکی "مێژوو سازی" بۆ ئەدەبی نووسراوی کورد بە زاراوەی سۆرانی، بەشێوەیەکی تایبەت.

یەکێ لەهۆ گەورەکانی ئەوەی کە کرمانجی باشوور نەیتوانیوە لەمەو پێش ببێ بە خودانی ئەدەبی نووسراو، بێ هیچ گومانێك، هاوخاکیەتی زۆریەتی لەگەڵ کرمانجی باکووردا. هەر کارێکی ئەدەبی کە بە کرمانجی باکوور ئەنجام درابێ، بە ئاسانی کەوتۆتە بەردەست و دەمی کرمانجانی باشوور.

ئەوەی لەم ڕووەوە شایستەی ئاماژەیە ئەوەیە کە تەنها لە دوو سەدەی ڕابردوودا کرمانجی باشوور بڵاوبۆەوە و کەوتۆتە تەنینەوە لە ناوچەکانی کوردستانی ناوەند و ڕۆژاوا دا

لەسەر حیسابی گۆرانی و بەم جۆرە خەڵکێکی زۆری بە کرمانجی باشوور دوو پەیدابوون و هەر ئەمەش زەمینەی بۆ پەیدابوون و گەشەکردنی زمانێکی ئەدەبی بەم زاراوەیە هێناوەتە کایەوە. ڕاستییەکەی گەورەترین بنەماڵەی میرایەتی کە بە کرمانجی باشوور ئاخاوتبن، واتە بابانەکان، بۆ گفتوگۆ و بابەتی ئەدەبیاتی ناو کۆشکی میرایەتی تا سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، هەر زاراوەی گۆرانییان بەکارهێناوە.

بایەخ و گرنگیی نا ئاسایی ئێستای کرمانجیی باشوور دەردادەی چەندین ڕووداوی مێژوویی نائاساییں. یەکێ لە گرنگترینی ئەو ڕووداوانە، پارچە پارچەکردنی کوردستانە کە کرمانجی باشووری کردە زمانی زۆربەی کوردەکانی عێراق و زمانی زاڵیش لە ئێران. بەو ئازادیە کەم یان زۆرەی کە بۆ پێشکەوتن و پوختەبوونی لە عێراق دەستی کەوت، کرمانجی باشوور گەشەی کردو لە ئەنجامدا ئەو هەموو بەرهەمە چاپکراوەی لێکەوتەوە کە لەم دوو وڵاتەدا لە (75) ساڵی ڕابردوودا بۆی بوو بە سەرمایە، لە کاتێکدا کرمانجی باکوور لەناو مەرزوبوومی خۆی لە تورکیادا، لە هەمان ماوەدا، هەر سەرکوت و خەفەکراوە.

مشتومالکردنێکی سەر پێی کارەکانی ئەو شاعیرە کوردانەی کە تا ئێستا پارێزراون، دەری دەخا کە لە هەزار ساڵی ڕابردووەوە تا سەرەتای ئەم سەدەیەی ئێستامان، (19) یان بە گۆرانی، (10) یان بە کرمانجی باکوور و (8) یان بە کرمانجی باشوور نووسراون. ئەم دەرەنجامە هیچ نابێتە مایەی سەرسوورمان ئەگەر مرۆڤ بایەخ و تەنینەوەی ڕابردووی پەهلەوانی بزانێ. کرمانجی باشوور هەرچەندە زۆر درەنگ هاتۆتە دەست، زیاتر لە (4/3)ی هەموو کارە ئەدەبیەکانی سەدەی بیستەمی کوردی گرتۆتە خۆ، و بەم جۆرە بۆتە زاراوەی هەرە کاراو باوی کوردیی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا.

بە درێژایی ئەم سەدەیەی ئێستامان، زمانی کوردی کەوتۆتە بەر وشارێکی یەکجار گران. بڵاوکردنەوە بە کوردی لە سوریا و تا ئەم دوا دواییانە لە ئێرانیش قەدەغە بووە. هەر لە دامەزراندنی کۆماری تورکیاوە، تەنانەت قسەکردنیش بە کوردی یاسا شکێنی بووە و سزاکەی زیندانی کردن بووە. ئەمە سیاسەتێکی بەردەوامی دەوڵەت بووە – چەند ماوەیەکی کورتی لێدەرچێ – تا دیسەمبەر (کانوونی یەکەمی) 1990 کە سەرکۆمار ئۆزال زمانی کوردی تەنها بۆ قسەکردن لەناو تورکیادا بە ڕێدرا و دانا، کە ئەمە لە فەبرایەر (شووبات)ی 1991 لە

پارلەماندا كرا بە یاسا، خۆپیشاندانی شێتگیرانەی گەورە لە ئەنقەرە لەلایەن هەندێ ئەكادیمیستی توركیاوە بۆ دژایەتی كردنی و پەكخستنی بەرپا كرا، هەرچەند ئەمە بۆ حكوومەتی توركیا نەبوو بە كۆسپ بەڵكو بەكارهێنانی زمانی كوردی زیاتر جڵەوی بۆ شل كرا تا وای لێهات بڵاوكردنەوەش بە كوردی كرا لە یاسایی. بەم جۆرە ڕۆژنامە و گۆڤاریش بە كوردی كەوتنە دەستان، (بڕوانە چاپەمەنی و میدیای ئەلەكترۆنی) هەرچەندە چاوی زەقی دەوڵەتیی تێدا هەر مایەوە. بە هەرحاڵ لەم گۆڕانكاریە بۆ زەتیڤانەی توركیادا كاری پەروەردە بە زمانی كوردی هێشتا هەر هەڵاوێردراوە. بەڵام نیشانەی زۆر لە ئاسۆوە سەرەتاتكێ دەكەن كەوا ڕاپەڕینێكی گەورەی ئەدەبیاتی كوردی لە توركیا – وڵاتێك كە ئەمڕۆ نیوەی تەواوی هەموو كوردانی تێدا دەژین بەڕێوەیە.

لە بەرامبەردا، لە عێراق یەك وڵات بڵاوكردنەوەی كوردی بە یاریدەو پشتگیری ڕاستەوخۆی دەوڵەت بە كرمانجی باشوور بڵاودەكرێتەوە، چەندین ساڵە زانكۆیەكی كوردی لە سولەیمانی لە كاردایەو تێدا بە هەردوو زمانی عەرەبی و كوردی دەرس دەوترێ و دەخوێندرێ و لە سایەیدا ئەدەبێكی پوختەی نووسراو بە كرمانجی باشوور (بە سۆرانی) دەزەلێتەوە.

كوردەكانی سوڤیەت هەرچەندە (یاخۆ لەبەر ئەوەی) بە ژمارە كەمن، لە ساڵانی دوور و درێژی ڕابردوودا كاروباری پەروەردەیان لە سەرەتاوە تا پلەی بەرز، بە كوردی و زمانە باوەكانی وڵاتەكە، جێبەجێ كردووە، ژمارەیەك كاری زۆر بە نرخی ئەدەبیاتی كوردی لەو وڵاتە بەرهەم هێنراوە، هەرچەندە ئەمە زۆرتر ئامانجی پڕوپاگاندە و لاق كێشانی بۆ كوردەكانی دەرەوەی سۆڤیەت پێوە بووە، نەك سوودی ئەو كەمایەتیە پەراگەندە كوردەی كە لەم سەرو لەوسەری وڵاتەكەدا دەژین، ساڵی 1991 كە سیستەمی سۆڤیەتی داڕوخاو لە جێی ئەو لە قەفقاس و ئاسیای ناوەڕاست ڕژێمی نوێ هاتنە سەر كار، وێناچێ كوردەكان هەمان بەختی سپی جارانیان كارابێ و دراوسێ هاووڵاتەكانیان هەمان هەڵوێستی دڵ و دەست واڵایان لە بەرامبەردا بخەنە كار. ئەم پێكهاتە نەتەوەییە دراوسێیانەی كوردانی سۆڤیەتی جاران ئێستا لەگەڵ یەكدا تێك هەڵقژاون (گورجی لەگەڵ ئۆسیتیان و ئەبخازان و ئەرمەنیان لەگەڵ ئازەریان.. هتد) و هیچیان ئەوەندە بە تەنگ پێشكەوتن و گەشەكردنی ئەدەب و وێژەی كوردەوە نین.

لە عێراق و ئێراندا، ئەلفبابەکی دەسکاریکراوی عەرەبی فارس بۆ زمانی کوردی لەبار کراوە کە پێویستیە دەنگییەکانی زاراوەی سۆرانی دابین دەکاو بۆ کار و باری بڵاوکردنـەوەش بـەکار دێنرێ. کوردەکانی تورکیا، بەم دواییانە، هەڵمـەتێکی بـەگوڕیان بـۆ بڵاوکردنـەوە بـە زاراوەی کرمانجی باکوور بەهۆی ئەو خانەی بڵاوکردنەوانەوە کە لە ئەورووپا هەیانە، بـە هیـوای ئـەوەی بگاتە دەستی هاو زمانە بێبەشەکانی ناو تورکیایان خستۆتە کار. بۆ ئەم مەبەستە شێوەیەکی لە بارکراوی لاتینیان داهێناوە. ئـەم شـێوەیە جـاری یەکـەم لـە (1930)ەکانـدا لەلایـەن مـیر کامەران بەدرخانەوە بەکار هێنراوە، کوردەکانی سۆڤیەت، لەسەرەتادا ئەلفبای ئەرمەنییان بـۆ نووسینەکانیان بە زمانی کوردی لە (1920)ەکاندا بەکار هێنا، دوایی لـە (1927)دا کردیـان بە لاتینی، دوایی لە 1945 گۆڕیان بـۆ ئـەلفبای سـیریلی و ئێـستا هـەردوو ئـەلفبای لاتـینی و سیریلی بەکار دێنن. پێم وایـە تـەنها یـەك بڵاوکـراوەی هاوچـەرخ بـە دیمیلـی دەردەچـێ، کـە ڕۆژنامەیەکە بە ناوی (تەیرا) و لە ئەوستریا (نەمسا) دەردەچـێ، ئـەم ڕۆژنامەیـە بـە ئـەلفبای لاتـینی لـە بـارکراو دەردەچـێ کـە بـۆ کرمـانجی بـاکوور بـە کـار دێنـرێ و لەلایـەن کـوردە دەربەدەرەکانی وڵاتانی ئەورووپاوە دەردەکرێ. لەوانەیە، ئەو شلی نواندنەی کە لەم دواییە لـە تورکیا خراوەتە کار، هەندێ کەشو هەواکە بگۆڕێ. لـە کۆتـایی (1991)ەوە هەواڵنامەیـەکی کوردی بە ناوی "ڕۆژنامـە"وە لـە تورکیـا دەردەچـێ، کـە دوو پـەڕەی بـە زاراوەی دیمیلـی و (38)ەکەی تری بە کرمانجی باکوورە. هەردوولا، وەکـو بڵاوکراوەکـانی ئـەوروپایان، ئـەلفبای لاتینی بەکار دێنن.

وەکو دەردەکەوێ، لە کاتێکدا زمانێکی ستاندەردی کوردی گشت کوردگیر لە ئارادا نییـە، ئەلفبایەك کە هەر نەبێ بگرەوەی سیستەمی دەنگیـی زاراوە جـۆرا و جـۆرە کوردیـەکان بـێ، سوودێکی باشی بۆ گەیاندن بە بەرینترین کۆمەڵانی خەڵك دەبێ چونکە هەر نەبێ ئەمـە دەبـێ بەهۆی شاردنەوەی جیاوازیە زاراوەییەکان (بڕوانە پەروەردە) لە کاتێکدا بوونی تەنانـەت یـەك پارچە کاری ئەدەبیی کـوردی کـە بـە ئەلفبایـەکی لاتـینی یـان سـیریلی بنـەما نووسـرابێ، بـە پێچەوانەی ئەو ئامانجەوە ڕەنگ دەداتەوە.

ئەم سیستەمی نووسینانە خاوەنی شێوە تۆمارکردنێکی تا ڕادەیەك ڕاستن لە بواری بزوێن (ڤاوڵە) کـورت و درێـژەکان و بزوێنـە دوولانـەکان (دیفـثۆنگـەکان)یـشدا. ئـەلفبای فارسـی –

عەرەبی ڤاوڵ زەدە، لە بەرامبەردا، كارەكە بە جوانی بەڕێدەخا.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: B. Nikitine and E .Soane, "Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes," *Bulletin of the School of Oriental Studies* III (London, 1923-25); B. Nikitine and E .Soane, "Kurdish Stories from My Collection,"*Bulletin of the School of Oriental Studies* IV (London, 1948); R. Lescot, *Textes Kurdes. Deuxe`me Partie: Mamé Alan* (1942); Alexandre Jaba, *Recueil de Notices et Récits kourdes* (St.Petersburg, 1860); Abdul-Kader Amin (collected by), *Kurdish Proverbs* (New York: Kurdish Library, 1989); C.J. Edmonds, "A Kurdish Lampoonist: Shaikh Riza Talabani," *Journal of the Royal Central Asian Society* XXII (1935)

پەروەردە

لەناو هەموو نەتەوە سەرەكیەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، تەنها كوردان هێشتا نەبوونەتە خاوەن زمانێكی ستاندەر كە هەموو بەشەكانی ئەم گەلە بە پاراوی پێ بدوێن و بخوێنن. سەرەڕای ئەو هەموو هەوڵ و ڕەنجەی كە چ لەلایەن كوردان خۆیان و تەنانەت خەڵكی تریشەوە (وەكو سی، جی، ئێدمۆندس 1931 و 1933) دراوە، مانەوەی ئەم گەلە بە دابەشكراوی و سەخڵەتی و تەریككراوی هەموو ئەم هەوڵ و ڕەنجەی بێهودە هێشتۆتەوە (ئیزەدی 1988، حەسەنپوور 1989) هەر لەبەر ئەمە، ئێستا گرفتەكە هەر ئەوەنیە ئایا كوردی بۆ كاری خوێندن بەكاردێنرێ یان نا، بەڵكو ئەگەر بەكاریش هێنرا، كام زاراوە بەكاردێ؟ پوختەكردنی زمانێكی كوردی ستاندەردی گشت كوردانە، دەشێ ببێ بە بەردەباز بۆ گواستنەوەی بیر و ڕا و یەكگیربوونی كەلەپووری فەرهەنگی و ئەدەبی زاراوە كوردیە جیاجیاكان. تاقیكردنەوەی دراوسێ عەرەب و تورك و فارسەكان، دەتوانێ ببێ بە ڕابەرێكی چاوساغ بۆ چۆنیەتی بەدیهێنانی ئەم ئامانجە. بەر لەوەی زمانی عەرەبی بەم شێوەیە پوختە كراوەی ئێستای وەكو زمانێكی مودێرن و ستاندەرد بێتە مەیدانەوە (كە لە بنەڕەتەوە لەسەر زمانی قورئان، یان فوسحا دانراوە)، عەرەبەكانی دوورگەی عەرەب و باكووری ئەفریقیا، لەلێكگەیشتن كەمتر لە كوردانی ئەمڕۆ تووشی گیر و گرفت نەدەبوون. زاراوە

ناوخۆییەکانیان، لە ڕاستیدا، ئەوەندە بەکاردەهێنرا و ڕەنگیان قووڵ بوو، کە کار دەگەیشتە ڕادەی لێك نەگەیشتن لەنێوانیاندا.

کوردیی خاوەنی کاری وا نیە کە خۆی بدا لە ئاستی قورئان یان ئاستی کارە ئەدەبیە کلاسیکیەکانی زمانی فارس، تا بکرێن بەسەر مەشق و ستانداردی زمانەوانی، بەڵام ئەمە لە لایەکی ترەوە، دەتوانرێ بە جۆرە نیعمەتێکی شارراوەش دابنرێ بۆ زمانی کوردی. بەرهەمهێنانی برێکی زۆری کاری ئەدەبیی بە نرخ و بایەخ بەهەر زمانێك، مەگەر بە دەگمەن ئەگینا هەمیشە بۆی بۆتە مایەی کەڕی و نەبانی بەرامبەر بە گۆڕان. نەك هەر ئەمەندە، بگرە لە بەرامبەر وەرگرتنی وشەبەندی نوێی تەکنۆلۆژیشدا زیت وەستاوەتەوە (بۆ ئەمە زمانی نوێی فەرەنسی باشترین نموونەیە). کوردی نەدەبوو دووچاری ئەم گرفتە ببێ.

ستاندەردیزەکردنی زمانی کوردی، ئەوپەڕەکەی، لەوانەیە ببێتە مایەی لە دەستدانی برێکی کەمی ئەدەبیات، کە بۆ کەلەپووری کوردی گرنگن، لە کاتێکدا دەبێ بە مایەی سوود و بەرزکردنەوەی ناسنامەی نەتەوەیی کورد بەڕادەیەك کە لە پێوان نایەت.

هەرچ زاراوەیەکی کوردی بۆ کاروباری پەروەردە بەکاربهێنرێ، یەکەم لایەنی سرنجکێشی پەروەردە لە کوردستاندا، یان لایەنی لاواز تێیدا، ئەو هاوپەیوەندیە ڕاستەوخۆیەیە کە لەنێوان بەکارهێنانی کوردی بۆ مەنهەجی خوێندن لە قوتابخانەکان و ئاستی خوێندەواریدا هەیە. لە هەمان کاتدا، هاوپەیوەندیەکی ڕاستەوخۆ لەنێوان ئاستەکانی پەروەردە و تەواوەتی کۆمەڵایەتیدا هەیە، کە ئاستی شارنشینی لە بەشە جیاجیاکانی کوردستاندا ئاوێنەی ساف و بێگەردیەتی (بڕوانە شارنشینی و مەڵبەندە شارنشینەکان).

کوردەکانی عێراق، لەو کاتەوە کە پاش شەڕی جیهانی یەکەم خرانە پاڵ عێراق زمانی خوێندنیان لە قوتابخانە سەرەتایی و دوا ناوەندیەکاندا کوردی بوە لە پاڵ زمانی دەوڵەت، واتە عەرەبی، هەروەها زانکۆیەکێشیان بۆ کراوەتەوە لە سولەیمانی، هەرچەندە زانکۆ کە لەم دواییانەدا گوازرایەوە هەولێر.

بەکارهێنانی کوردی لە ئاستی خوێندنی زانکۆ لە کوردستانی عێراقدا بەرهەمی یەکجار بەرچاوی بێ کەوتۆتەوە، کوردان لەوێ، بەرزترین ڕادەی خوێندەواری و پەروەردەیان لەناو هەموو کوردی جیهاندا وەدەست هێناوە، لەمە، لەوانەیە کۆمەڵگا گچکەڵە کوردەکەی سۆڤیەت

بەدەربێ.

لە ئێران، هەرچەندە ئاماری دەوڵەتی خوێندەواری لەناو دانیشتووانی تەمەن لە شەش ساڵ بەرەو ژووردا ساڵی 1986، گەیشتۆتە 96،61٪، ناوچە كوردنشینەكانی ئێران لە ئازەربایجانی ڕۆژاوا و كوردستان و كرمانشاو ئیلام و هەمەدان كە هەندێكی كوردن یەك لەدوای یەك 18،47٪، 6،39٪، 56٪، 52٪، و 28،57٪ بوونە.

لەناو هەموو نەتەوە سەرەكیەكانی ئێراندا، كورد لە گشتیان كەم خوێندەوارترە و، ئامارگیری ساڵی 1986 دەریدەخا كە لە (24) ئوستانەكەی ئێران تەنها بلوچستان كە خۆی وڵاتێكی دوور دەستە لە خوێندەواردا لە هەرێمە كوردنشینەكان خوارترە. لەو ئامارەدا، شاری دێرێنی كوردنشینی قەسری شیرین نزمترین پلەی خوێندەواری لە هەموو وڵاتەكەدا نیشاندەدا. تەنها 9.87ی دانیشتووانی سەرو (6) ساڵ دەچنە خانەی خوێندەوارانەوە. ئەوەی جێ سرنجە، شوێنێكی دووردەستی وەكو چاە بەهار لە بلوچستان، ڕاژەی 2،21٪ی بۆ هەمان پلەی تەمەن لەو ئامارەدا وەرگرتوە.

لە هەموو وڵاتەكەدا، هەر فارسی زمانی خوێندن بوە لە هەموو ئاستێكدا و ئێستاش هەر وایە، بەر لە شۆڕشی ئیسلامی ساڵی 1979، هیچ جۆرە بڵاوكردنەوەیەك بە زمانی كەمینەكان هەواڵ پەخشكردنی لێدەرچێ، پەسند نەدەكرا، بەڵام قەدەغەش نەدەكرا، شۆڕش ئەم سیاسەتەی بە ماوەدانی یاسایی بە زمانی كەمینەكان بۆ كاروباری چاپەمەنی و میدیای دەست جەمعی گۆڕی هەروەها خوێندنی بابەتی ئەدەبی كەمینەكان لە هەموو قۆناغەكانی خوێندندا بەری بەرەڵڵاكرا، بەڵام، ئەمە هێشتا نەبۆتە شتێكی باو لە هەموو وڵاتەكەدا، چونكە قوتابخانەو پەیمانگای خوێندنی باڵا هێشتا هەر زمانی فارس تاكە زمانی باوە تێیاندا، سوودی یەكەندەردەستی ئەم مافە یاساییە نوێیە، لەوەدایە كە زمانەكانی تریش، وەكو فارس، ئیتر مافی پێ بڵاوكردنەوەیان دراوەتێ و بەكاریشی دێنن.

كوردان لەم گۆڕانە یاساییە، كە سیایەتی زمانی دەوڵەت ئیتر ناوی نەماوە سوودێكی باشیان وەرگرتووە و ئاسەواری ئەم سوودە لە ئامارگیری 1996ی دانیشتووان لە بارەی پەروەردەوە خۆی نواندوە.

لە توركیا، بەكارهێنانی زمانی كوردی، بەتایبەتی لە بواری خوێندن و بڵاوكردنەوەدا، لە

(3)ی مارس (مارت)ی (1924)ەوە، واتە لە ساڵێك دوای مۆرکردنی ڕێککەوتننامەی لۆزانەوە کە کوردستانی ئەنەدۆڵی بە تورکیا بەخشی قەدەغەکراوە (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ). ئەم قەدەغەکردنە پامالّ کردنێکی ئاشکرای دەق و ئامانجی ڕێککەوتننامەکەیە کە لە برگەی (38)یدا دایدەنیّ کە "نابیّ هیچ جۆرە قەدەغەکاریەك بەسەر هیچ هاونیشتمانیەکی تورکیادا بسەپێنریّ لە بواری بەکارهێنانی ئازادی هەر زمانێك لە گفتوگۆ کردنی شەخسی یان لە کاروباری بازرگانی و ئایین و گشت جۆریّ پەخش و بلاوکردنەوەو لە کۆبوونەوە گشتیەکاندا".

لە سالانی (1950)دا، قەدەغەکاریەکان، تا ڕادەیەك بەلام نەك لەسەر ئاستی ڕەسمی، شلکرانەوە تا مەسەلەکە تەنانەت گەیشتە ئاستی هەندیّ کاری بلاوکردنەوەش بە کوردی، ئەم ڕەفتارە نەرمە، دیسانەوە لە (1980)کاندا توند کرایەوە. هەر لەبەر ئەو قەدەغەکاریانە خۆیان خوێندن و پەروەردە بە کوردی لە تورکیا نووزەیان نیە.

چاپەمەنی و میدیای ئەلەکترۆنی

جیاوازی نێوان ئاستی خوێندەواری لەناو کوردان و ناو هاوولاتیەکانی دیکە لە تورکیا گەلیّ زەقترە وەکو لە ئێران. کوردەکانی تورکیا کەمتر لە نیوەی ڕاژەی نیشتمانی ولاتەکە لە بواری خوێندەواری و پەروەردەدا دەگرنەوە، و خۆی لە سیّ یەکی ئەو هەرێمانەنادا کە زۆربەی دانیشتووان بە نەتەوە تورکن، لە کۆتایی 1991دا، ژمارەیەکی کەمی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی لە تورکیا دەرکەوتن، هەرچەند قەدەغەکاریە ڕەسمییەکان هەر لانەچوو بوون و ئەگەر ئەو هەنگاوانەی لە 1990–1991دا هەلنراون، هەندیّ دەست شلکردنی تریان بە دواوە بیّ، تا خۆیان دەدەن لە بواری پەروەردەو خوێندن و بلاوکردنەوە ئەوا ئاستی خوێندەواری و گەشانەوەی کۆمەلایەتی – ئابووری بەشێوەیەکی سەرسام ئاوەر بەرز دەبنەوە ئەمەش کارێکە کە هەم لە سوودو قازانجی دەولەتی تورك و هەم لە هی هاوولاتیە کوردەکانیدایە (بڕوانە ئاوێتە بوون و توانەوە).

کوردێکی زۆری تورکیا کە ئێستا لە ئەورووپای خۆراوا، بە کرێکاری، کۆچبەری یان

پەنابەری دەژین بەرنامەیەكی چڕ و پڕیان داناوە بۆ فێركردنی منداڵەكانیان بە خوێندن و نووسین بە كوردی (بڕوانە كۆچكاریە هاوچەرخەكان و دەربەدەری ولاتان). بۆ ئەم مەبەستە، ئەلفبای لاتینی بنەما بەكاردێنن، ئەم ئەلفبایە جاری یەكەم لەلایەن دوو ڕۆڵەی بنەماڵەی میرایەتی كوردی ڕۆژەكی بەدرخانیەوە، جەلادەت عالی و كامەران دانرا، ئەوان ئەلفباكەیان لە سەرەتادا بۆ چاپكردنی ڕۆژنامەكانی هاوار (1932–1943) و ڕۆناهی (1935) كە لە سوریای ژێر دەستی سەراسوێكاریی فەرەنساوە بەدزیەوە دەیانگەیاندە توركیا بەكارهێناوە، هەر لەو كاتەوە ئەم ئەلفبایە بۆتە پیتی بەكارهێنراو بۆ كوردەكانی توركیا هەر كاتێك جێ دەستیان بووبێ و دەرفەتی بڵاوكردنەوەی ناو توركیا یان دەرەوەیان كەوتبێتە دەست.

جۆش و پەرۆشی كوردە دەربەدەرەكانی ئەنەدۆڵ بۆ بینینی بابەتی چاپكراو بە زمانی خۆیان، خۆی لە بڕێكی گەورەی كتێب و هەواڵنامەو بەرهەمی توێژینەوەی خەستدا كە لە دەزگاكانی چاپەمەنی ناو ئەڵمانیاو فەرەنسا و ئەوستریا و سویدەوە دەردەچێ دەنوێنێ.

ئاسان نیە ئاماری باوەڕپێكرا و لە بارەی باری خوێندەواری كوردەكانی سوریاوە بدەین چونكە هەرێمەكانیان خراونەتە ناو هەرێمی گەورەی تری عەرەبنشینەوە.

بەڵام لەبەر تیشكی ئاستی خوێندەواری لە چوار بەشەكەی تری كوردستان و لەبەر ڕۆشنایی نەبوونی كوردی وەكو زمانی خوێندەواری لەوێ، هەرگیز لە گویندا نیە ئەو ئاستە خۆی بدا لە دامێنی پلەی خوێندەواری لەناوچە عەرەب دوەكانی سوریادا.

كۆمەڵگا بچكۆلەكەی كوردەكانی سۆڤیەت لە ئەرمەنستان و گورجستان لە لایەكی ترەوە خاوەنی سیستەمێكی دێرینی خوێندەوارین بە كوردی لە پلە جۆراوجۆرەكانی خوێندندا. زۆر وێ دەچێ خوێندەوارترین كۆمەڵگای هەموو كوردان بن، لە هەمان كاتدا، لە ئازەربایجان و توركمەنستان و قازاخستان و ئۆزبەگستان و قەرغێزستانی سۆڤیەتی، ئەم جۆرە خوێندنە (بە كوردی) نییە، ڕاستییەكەی كوردەكانی ئازەربایجان و توركمەنستان كەوتوونەتە بەر شاڵاوی سیاسەتی تواندنەوەكە لەلایەن دەوڵەتەوە سەرپەرشتی و ڕێنمایی دەكرێ و لە تۆمار بەندیە ڕەسمیەكاندا سڕراونەتەوە. ئەم كارە لە كۆتایی جەنگی دووەمەوە هەر بەردەوامە، لەوەوە دەتوانین بگەینە دەرەنجامی ئەوەی لەبەر ئەو تەگەرەبەندیانەی كە لەسەر بوونی ئەتنی یان

دانراوە، کوردەکان هەوڵێکی ئەوتۆیان وەکو هی هاوزمانەکانیان لە ئەرمەنستان و گورجستان نەداوە.

بۆ سەرچاوە و خوێندنی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: *A Statistical Reflection of the Islamic Republic of Iran* (text in English), Publication No. 4 (Teheran: Ministry of Planning and Budget, Center for Statistics, 1987); *The Population and Household Census, 1986* (Teheran: Iranian Census Bureau, 1987), the "secret edition"; Lord Kinross, *Within the Taurus* (London, 1954)

"کوردستان"ی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی ساڵی 1898 لە ئەستەمووڵی پایتەختی تورکیای عوسمانی لەلایەن میر مەدحەت بەگەوە دەرهێنراوە[2]، میر مەدحەت یەکێکە لە ڕۆڵەکانی بنەماڵەی پڕ ناو و دەنگ و پشتاو پشت میری ڕۆژەکی بەدرخانیی وڵاتی بۆتان. هەندەی پێ نەچوو ڕۆژنامە کە لە ئەستەمووڵ داخرا، ناچار لەوێوە گوێزرایەوە بۆ قاهیرە، دوادواش بنکە و بارگەی گواستەوە ئەورووپا. تا ئێشتاش ڕۆژنامەکە هەر دەردەچێ. ڕۆژنامەیەکی تەمەن کورتیش (تەعاون) ساڵی 1908 هەر لە تورکیای عوسمانی دەرچووو، بەڵام چرای تەمەنی زۆر نەسووتاو ئەویش لەلایەن دەزگاکانی دەوڵەتەوە پفی لێکرا. دوا بەدوای ئەمان، ڕۆژنامەیەکی مانگانە (کە ئەویش هەرناوی کوردستان بوو) دەرچوو. ئەمەیان لە پێشدا لە ئورومیە، ڕێك لە ساڵی 1912 لەلایەن ڕۆڵەیەکی تری بنەماڵەی بەدرخانەوە میر عەبدوڕەزاق بەگ، دەردەکرا. ئەمیش ئەوەندەی پێ نەچوو لەلایەن رووسەکانەوە خەفەکرا، چونکە باکووری ئێران ئەوکاتە لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا بوو. کە ئەمیش ساڵی 1914 لە دەرچوون کەوت، "یەکبوون" و ڕۆژی کورد" لە ساڵی (1912)ەوە کەوتبوونە دەرچووون.

دوا بەدوای ئەم سەرەتایانە، ئیتر ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی شریتەیان بەست. هەندێ لەناوە بە ناوبانگەکان ئەمانەن: بانگی کورد (1914)، ژین (1918)، تێگەیشتنی[3] (1918–

[2] ئەم هەڵەیە لە لاپەڕەکانی پێشوودا ڕاستکراوەتەوە – وەرگێڕ.

[3] دەبێ مەبەستی ڕۆژنامەی "تێگەیشتنی ڕاستی"بێ کە ژمارە (1)ی لە بەغدا ساڵی 1918 دەرچووە- بڕوانە د. کەمال مەزهەر "تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا" – وەرگێڕ.

1919) كورد درسالْ 1340 (1921)، ڕۆژی كوردێكی تر (1921)، پێشكەوتن (1920–1922) ڕۆژی كوردستان (1922–1923)، بانگی كوردستان (1922–23)، بانگی حەق (1923)، ئومێدی ئیستقلال (1923–24)، دیاری كوردستان (1925–1926) و گۆڤاری زاری كرمانجی (1926) كە گۆڤارێكی ئەدەبی بوو.

ژمارەی ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی پاش ئەمانەی سەرەوە بە زمانی كوردی دەركراون ئەوەندە زۆرن بۆیە ناوبردنی یەكێكیان تۆمارێكی تایبەتی دەوێ. سی. جی. ئێدمۆندز ژمارەگیریەكی باش و ڕێكوپێكی چاپەمەنی ساڵەكانی 1920 و 1930 كردووە. ئێدمۆندز هەروەها باسی توانای چاپەمەنی و بڵاوكردنەوەی كوردیشی بە گشتی كردووە (بڕوانە نووسراوەكانی ساڵی 1924، 1937، 1945)ی. ئێستاكە، ژمارەی ئەو ڕۆژنامە و پەخشنامە و گۆڤارانە خۆی دەدا لە سەد كە چ لە كوردستان چ لە هەندەران و تاراوگە دەردەكرێن. هەندێك لەمانە بە زمانی كوردی و هەندێكی تریان بە زمانی بێگانە دەردەكرێن، بەڵام هەموو دەربارەی مەسەلەی كورد بابەت بڵاودەكەنەوە، هەرچەندە وڵاتانی كوردنشین دیوار و بارستی بڵند و دژوار بۆ مەرزبەزێنی و چوونە ناوەوەی دەكەن، بەڵام چاپەمەنی كوردی لە هەموو بارودۆخەكاندا، هەرچەندە دژواریش بووبێتن، هەر توانیویانە خۆیان بگەیەننە دەستی خوێنەران.

زاراوەی هەرە باڵادەستی ئەم چاپەمەنیە كوردیانە، بەشێوەیەكی گشتی كرمانجی ژووروو بوە، چونكە كرمانجەكانی باكور ئێستاو ئەوجاش، زۆرینەی كوردانیان پێكهێناوە، وڵاتەكەشیان نزیكترین بەشی كوردستان بوە، لە ئەورووپای پێشكەوتوو لە بواری سەنعەتدا و ئەمە باشتر دەرفەتی ئاگاداری لە پێشكەوتنە زانستیەكانی ئەو وڵاتانە بۆیان ڕەخساندووە و باشتریش بە بیر و هزری نوێش ئاشنای كردوون. پەیدابوونی كۆماری توركیا و ئەو سیاسەتە زبر و ناڕەوایانەی كە لە بارەی كاروباری زمانی و نەتەوەیی نەتەوەكانی ترەوە گرتیەبەر، هێندەی نەبرد ئەم باڵادەستیە زمانیەی لە كرمانجی باكوور سەند و كردیە دەستی كوردانی باشوورەوە لە عێراق. ئەم باڵادەستیەی كرمانجی باشوور تا ئێستاش هەر بەردەوامە، ئەوەندەی لێدەرچێ كە ئەو هێز و تەوژمەی جارانی، لە ساڵانی (1980)وە نەماوە بە

تایبەتی پاش سەرلەنوێ دەرکەوتنی چاپەمەنی بە کرمانجی باکوور لە ئەورووپا. زاراوەی دیمیلکی ئێستا ڕۆژنامەیەکی لە ئەوستریا (نەمسا) بەناوی "تەیرا"وە پێ دەردەچێ، بەڵام هێشتا بە گۆرانی هیچ دەرناچێ.

گەلێك لە شارە کوردنشینەکان ئێستا خاوەنی ئێزگەی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی خۆیانن، بەڵام پەخشی دەرەوەی سنوورییان جیایە، لە تورکیا هیچ، لە عێراق بە بەردەوامی و لە ئێران بەین و بەینە. ئەمە ئێزگە ڕادیۆیی نهێنیەکان ناگرێتەوە، کە بۆ هەموو کوردان پەخش دەکرێش و هەر جارە لە شوێنێکەوە ئاراستە دەکرێن و زیاتر بە مەسایلی سیاسییەوە خەریکن و ئەوەندە پەیوەندییان بە گەشاندنەوەی کەلتوور و کۆمەڵگای کوردەوە نیە، بۆ نموونە، زۆر جێگەی گومانە ئەگەر هەموو ئێزگە ڕادیۆییە نهێنیەکان بخەینە سەریەك، بە ئەندازەی ئەو بەرنامە ئەمەریکیانەی باسی ژیانی خێزانداری ئەمەریکا دەکەن و بە زمانەکانی فارسی و تورکی و عەرەبی بەهاکانی ڕۆژاوا دەمێننە مێشکی گوێگرانەوە (بە کوردیشەوە)، سوودیان بۆ پێشکەوتنی جیهانبینی کوردان هەبێ لە بارەی گۆڕانکاریەکانی ئەم دنیایەوە، ئەم ئێزگانە هەر لە بواری پەخشی ڕادیۆییدا چالاکن و پەخشی تەلەفزیۆنییان هەر نیە.

مۆسیقای کوردی کە لە ئێزگە ڕادیۆییەکانەوە پەخش دەکرێ، لە باکووری سووریا دەبیسترێ، لە کاتێکدا ئێزگەکانی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی عێراق لە کوردستان (بەر لە جەنگی کەنداو) پرۆگرامی ڕۆژانەی پڕ و تەواویان پەخش دەکرد، لە ئێران تەنها کاتێکی کەم لە پەخش بۆ بابەتی سرف کوردی تەرخانکراوە.

لە کاتێکدا، هەردوو ئێزگەی نیشتیمانی لە بەغدا و تاران، بەردەوام گۆرانی و مۆسیقای کوردی لێدەدەن لە ئێران، تەنانەت ڕادیۆ مەشهەدیش بەرنامەیەکی یەك ساعەتەی بەردەوامی بە کوردی هەیە بۆ دانیشتوانی کوردنشینی خوراسان.

چ لە ئێران، چ لە عێراق، ڕۆژنامە دەرکردن بە کوردی ئازادە، تا ئەو ڕادەیەی لەو سنوورە دەرنەچێ کە بۆ ڕۆژنامەگەری دەوڵەتی دانراوە، لە کاتێکدا هەندێ ڕۆژنامەی گرنگی ئێرانی بابەتە سەرەکیەکانیان بە فارسی و ئازەری دەردەکەن (ئازەری زمانی ئازەریەکانی ئێرانە کە لە رووی ژمارەی دانیشتوانەوە نەتەوەی دووەمی وڵاتەکەن)، ئەم پلە و پایەیە گرنگە هێشتا بە زمانی کوردی نەبەخشراوە.

پاش دەركردنی "یاسای زمانەكان" لە توركیا، ساڵی 1991، حكومەتی تورك هەندێ هەنگاوی پۆزەتیفی بەرەو بەكارهێنانی زمانی كوردی ناوە، و لە دیسەمبەر (كانوونی یەكەم)ی (1991)ەوە، پاش ساڵەهای ساڵی قەدەغەكاری، توركیا رێگای بە دەركردنی هەندێ بابەتی كوردی داوە. لەناو ئەوانەدا كە لەم دواییانەدا دەركەوتوون، رۆژنامەیەكی كوردی بەناوی "رۆژنامە"وە بە (38) لاپەڕە بە كرمانجی باكوور و (2) لاپەڕە بە دیمیلكی دەردەچێ، هەروەها گۆڤارێكیش بەناوی (دەنگ)ەوە كە گشتی بە كرمانجی باكوور دەردەچێ. كوردەكانی توركیا كە لە هەنگاوی بەدكارانە بەولاوە هیچی تریان لە چوارچێوەی سیاسەتی نەیارانەی توركیادا نەبینیوە بەم چاكسازیانە زۆر كەیفخۆش نین و خەڵكەكە بە پارێزەوە لێیان نزیك دەبنەوە، رووناكبیر و خوێندەوارەكانیان پێویستیان بەكات و ماوەیەكی زۆر هەیە تا بە تەواوی لە ئامانجەكانیان بگەن.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Amir Hassanpour, "The Language Factor in National Development," unpublished doctoral thesis (Urbana: University of Illinois, 1989), particularly chapter 7; C.J. Edmonds, "A Kurdish Newspaper: Rozh-i-Kurdistan," *Journal of the Central Asian Society* XI-i ((1924); C.J. Edmonds, "A Bibliography of Southern Kurdish, 1920-36," *Journal of The Royal Central Asian Society* XXIV (1937); C.J. Edmonds, "Bibliography of Southern Kurdish, 1937-1944," *Journal of the Royal Central Asian Society* XXXII (1945). Some very valuable surveys of the Kurdish press and journalism have appeared in Kurdish and other Middle Eastern languages (except for Edmonds, I am unaware of anything comprehensive or otherwise in English). Some of these are Abduljabbâr Jabbâri, *History of Kurdish Journalism* (Sulaymânia, Iraq, 1970); Najmadin Malâ, "History of printing press in Sulaymânia," *Zhin* 30-1232 (Baghdad, 1955); Muhammad Malâ-Karim, "Brief Review of the Open Kurdish Press," *Al-Ta'âkhi* (Baghdad, June 15, 1970); Alâuddin Sajjâdi, *History of Kurdish Literature* (Baghdad, 1971); Jamâl Khazânadâr, *Kurdish Journalism Guide* (Baghdad, 1973).

فەسڵی حەوتەم

کۆمەڵگا

کەسایەتی نەتەوەیی

کوردەکان هەموو مەرجە سەرەکیەکانی (نەتەوەبوونی) سەربەخۆیان تێدایە. لە گرنگترینی ئەو مەرجانە، مێژووی دوورودرێژی هاوبەش، دیدی جیهانی هاوبەش، کەسایەتی نیشتمانیی هاوبەش، یەکپارچەیی ئابووری، سەرزەمینی نیشتمانی هاوبەش و ئاواتی هاوبەشی چارەنووسی دوا ڕۆژ. کە سەیری ئەو خەسڵەتە هاوبەشەی کوردەکان دەکەی و لەگەڵ هی گەلانی تردا بەراوردیان دەکەی، دەبینی تەنانەت گەلێ گەلی هاوچەرخ و پێشکەوتووش ئەوەندە هاوبەشیەتی تێکەڵکێشیان نیە کە وەکو (نەتەوە)یەکی سەربەخۆ و جیاواز دەریان خا، تاقە جیاوازی لەوەدایە، ئەم گەلە سەربەخۆیانە خاوەنی دەوڵەتی خۆبەخۆی خۆیانن، ئەمەش لەوانەیە تەنها دەرەنجامی ئارەزووی ئەو هێزە دەسەڵاتدارانە بووبێت کە ئەم گەلانە سەردەمانێك لەبەر هەر هۆیەك بووبێ ژێردەستەیان بوونە، هەر لەبەر ئەم بێ دەوڵەتیە خۆشی و هیچی تر نا، هەر داواو دادخوازییەکی ئەم گەلە بۆ سەربەخۆیی و کەسایەتی جیاواز، کەوتۆتە بەر شاڵاوی بەدگومانی.

تەگەرە و کۆسپی دەرەکیی لەبەردەم کەسایەتی نەتەوەیی کورددا، لەو بەدگومانیانەدا بەرجەستە دەبن کە دەخرێنە سەر دێرینەیی و ڕەسەنایەتی ئەم گەلە لە کۆن و نوێدا، گەر باش لێیان وردبینەوە، دەبینین کەوا زۆربەی ئەم کۆسپ و تەگەرانە، نەك گشتیان، دەسکاری ئەو دەوڵەتانەن کە فەرمانڕەوای وڵاتی کوردانن، لە پاڵ ئەمانەشدا، گەلێ شارەزا هەن کە تەنها بن مەنجەڵێکی کەم و بێ تامی زانیارییان لە بارەی مێژوو و ڕابردووی کوردەوە هەیە، بێ

یەك و دوو و بە پەلەپەل دەكەونە ئاوازدانان و هایكردن بۆ ئەو بۆچوونانە، ئەم روو بەڕووبوونەوانە، بەگشتی، لەم سێ شێوەیەی خوارەوەدا دەردەكەون:

1)گوایە كوردەكانی ئەم سەردەمە، لە خەسڵەتدا لەو گەلە دێرینانە جیان كە لە سەردەمانی هەرەزوودا لە كوردستان ژیاون، چونكە ئەمان، لە رووی زمان و ئایینەوە لەوان جیاوازن.

لە بەرامبەر ئەو بۆچوونەدا پرسیارێكی زۆر بەجێ هەڵدەزەقێتەوە: باشە بۆ دەبێ تێكڕای ئەو گەلانەی كە لە سەردەمەكانی هەرە هەرە زووەوە لە كوردستاندا ژیاون بە كورد دانێین، لە كاتێكدا وەكو هەموومان دەیزانین كەلتوور و فەرهەنگ و ناسنامەی نیشتمانیی كوردان، هەروەها زمانیان، سەراپا بە هاتنی ئاریەكان و كۆچكردووەكانی تر، كەوتنە بەر گۆڕان، لەم رووەوە دەتوانین كوردەكان رێك لەگەڵ میسریەكاندا بەراورد بكەین، چونكە میسریەكانی سەردەمانی هەرەزووش بە زمانێك دەدوان كە لە هەموو روویەكەوە لەم عەرەبیە جیابوو كە ئێستا پێی دەئاخاون و لە داهاتنی ئیسلامەوە بە شانازیەوە خۆیانی پێوە دەشەنگێنن. گەلێ ڕەگەزی تر خزاونەتە ناو ئەم گەلەوە، هەروەها ناسنامەی نەتەوەییشیان بێ هیچ گومانێك بە داهاتنی ئیسلام و داب و نەریت و دەستوورەكانی گۆڕاون، لەم بوارەدا دەكرێ میسریەكان دووبارە بكەینەوە نموونە و سەرتۆپ هەر لە سەدەی دەیەمەوە تا ئەم سەردەمەی ئێستامان، ئەوەی دەیزانین، میسریەكان بەر لەوەی ببنە مەسیحی و ئینجا ئیسلام، لەسەر ئایینی فیرعەونیی بوون. تەنانەت تا ئەمڕۆش گەورەترین پەڵەی دانیشتوانی مەسیحی لە خۆرەڵاتی ناوەڕاستدا هەر لە میسر دەژین و نزیكەی (10٪)ی دانیشتوانی ئەو وڵاتە پێكدێنن كەچی لەگەڵ هەموو ئەم تێكەڵبوونە ئەتنیكیەی ڕابردوو و جیاوازیە ڕەگەزییەی ئێستاشدا، كەم كەس هەن كە بڵێن میسریەكانی ئەم سەردەمە نەوە و میراتگر و جێگری گەل و شارستانیەتی دێرینی میسر نین، پەیوەندی نێوان ئێرلەندەییە ئینگلیزی زمانەكانی ئەم سەردەمانەش، لەگەڵ باوباپیرانی دێرینی (گال)یياندا، هەر شتێكە لەم بابەتە، نموونە لەم رووەوە گەلێكن و كوردانیش لەم بوارەدا وەكو هەر گەلێكی دێرینی تری رووی ئەم زەمینەن، كە بە درێژایی زەمان زمانی نوێیان كردۆتە زمان بۆ خۆیان، یان بەشێوەی بنەڕەتیی كەوتوونەتە ژێر

کارتێکردنی فەرهەنگ و نەریتی تـرەوە، ئـەم گۆڕانـە گەورەیـە، زۆر بـە قـووڵی بـە نـاخی ئـەم گەلەدا، وەکو گەلانی تر، داچووە.

دەق بەوێنەی هەر گەلێکی گەورە و گرانی تر، کوردەکانی ئێستا و ئەوجاش، دوا بەرهـەمی ئاوێتەبوون و تێکدا توانەوەی گەلیٚ بابەتی ئەتنیکی تر بوونەو هەن، ئەمانیش بـیٚ هـیچ پـێچ و پەنایەك، هێشتاش ڕەنگ و بۆی کەلتوورێکیان پێوەیە کـە پاشمـاوەی کـەلتوورێکی کـەوناراتر یان هی کۆمەڵگای ترە و هێشتا هەر ئاسەواری ماوەو سەردەمانێکی هەرەزوو کـەلتووری بـاوی ناو کۆمەڵگای سەروەخت بووە. لە میسر، مەسیحیە قیپتیەکان، بۆ نموونە، دوا پاشماوەی ئـەو میـسرەن کـە سـەردەمانێك هـەمووی مەسـیحی نـشین و قـیپتی زمـان بـوو و ئێـستا داب و نەریتەکانیان هێشتا لەناو فەرهەنگی میسری ئێستای بە ئایین ئیسلام و بـەزمان عەرەبـدا هـەر باوە.

لە هەزارەی شەشەمی پێش میلاد بە دواوە لانی کەم چـوار سـەردەمی تێکـدا ئاوێتـەبوونی نەتەوەیی لە کوردستاندا ڕوویداوە کە هەر یەکەیان لـەڕووی پێناسـەوە تـازە هەڵـچنراو و نـویٚ بابـەت بـووە، دوا سـەردەم بـە دارمـانی کۆمـەڵگای وەڕزێـڕی، پەهلـەوانی دووی، سـەدەکانی ناوەڕاستی کوردسـتان کـە بـە ئـایین سـەربە تـیرەی فریـشتەکان بـوون، دەسـتی پێکـردووە. تەنینەوەی لەسەرخۆی، کۆچەرە ئاژەڵدارە، کرمـانجی دوو و بـە ئـایین ئیـسلامە سـوننیەکانی هەرێمی هەکاری لە کوردستانی باکووری ئێستادا وا خەریکە دێتە کۆتایی لـە کاتێکـدا نزیکـەی سیٚ بەشی هەموو کوردان، ڕەگ و ڕیشەی کەلتوور و کەسایەتی ئێستایان دەچێتەوە سەر ئەم پرۆسەیە. لەهـەمان کاتـدا پەهلـەوانی دوەکـان، کورژبوونـەوە و بـوون بـە نزیکـەی چـواریەکی کوردان. هەر لەبەر ئەم هۆیـە، ئەگـەر بیانـەویٚ بەڵگـە بـۆ ئـەوە بێننـەوە کـە تاکـە میراتگـر و خاوەنی فەرهەنگ و کەلتووری کوردستانن، بەڵگەکانیان لە هـی قیپتیـەکان بـەهێزتر نـابن گـەر بڵێن ئێمە میراتگر و خاوەنی فەرهەنگ و کەلتووری میسرین، و بەهەمان شێوە، هـەر بەقـەدەر میسری بوونی قیپتیەکانی ئێستا، ئەوانیش دەتوانن خۆیان بە کورد دابنێن.

بۆ زیاتر ڤیتکردنەوەی ئەو گۆڕانی ناسنامە و فەرهـەنگی نەتەوایەتیـە، دەتـوانین نموونـەی تـریش بێنینـەوە، دراوسـیٚ سـەرەکیەکانی کوردەکـانیش واتـە فارسـەکان و تورکـەکان و عەرەبەکان، ناسنامەی فەرهەنگیی ئێستاکەی خۆیان هەر بە پرۆسەی چون ئەوەی کوردەکـان

بۆ ماوەتەوە. ئامۆزا ئەتنییەكانی كوردەكان، واتە فارسەكان، كە ئێستا هەر لە سنوورەكانی چین و هندستانەوە تا وڵاتی مێزوپۆتامیا تەنیویانەتەوە، و خۆ بە كەلتوور و فەرهەنگی خۆیی جیاواز و زمان و مێژوو بەرز و بوومی خۆییەوە دەشەنگێنن، دوا بەرهەمی ئاوێتەبوونی چەندین كۆمەڵی ئەتنین كە هەریەكەیان لەوی تریان جیاوازبووە، بەڵام دەسڕۆ و خاوەن مێژوو بوون. ئەم كۆمەڵانە بریتین لەهی وەكو باكتریەكان، سوغدیەكان، كوشانەكان، كەرمانیەكان، میدیە ڕۆژەڵاتیەكان و گەلێكی دیكە، ئەمانەی دواییان وەنەبێ بریتی بوو بن لە پاشەبەرەیەكی مێژوو و هەر لەبەر ئەم هۆیەش، بە گرووپی فارسی ڕەگەز دادەنرێن كە لەگەڵ سەرەتای ئیسلامدا چوزەرەیان دەركردووە.

"عەرەب"ەكانی میسر و عێراق و سوریای مەزن، كەلتوورە میراتە قپتی و ئارامییەكەی بەر لە ئیسلامەتی خۆیان هێناوەتە ناو ناسنامەی عەرەبی نوێیانەوە، بێ هیچ گێرمە و كێشە و گیروگرفتێك. توركمانەكانی توركیا، لە تێكەڵاوبوون لەگەڵ توركەكاندا هەنگاوێكی زۆریان هەڵناوە و وا خەریكن پێكەوە ناسنامەی هاوبەشی توركایەتی وەردەگرن لەو وڵاتەدا.

2)گوایە وشەی "كورد" كە لەلایەن سەرچاوە هەرە كۆن و كلاسیك و سەدە ناوەندیەكانەوە بەكارهێنراوە نیشانەی ڕەگەزێكی تایبەتی نەبووە، وەكو ئەرمەنی یان فارسەكان، بەڵكو ئیدیەمێكی گشتی بووە و مانای (شوان)ی گرتیۆتەوە.

ڕاستیەكەی گەلێ شارەزای ئەم چاخەی مێژووی ڕۆژەڵاتی ناوەڕاست، لە كاتێكدا ڕووبەڕووی هەندێ باسی مێژوویی دەبنەوە لە بارەی بوونی پڕانبەكی زۆری كورد لە شوێنی دووردەستی ئەوتۆدا كە ئەمڕۆ زۆربەی دانیشتوانیان كورد نین، یەكەندەردوو و ساویلكانە دەبنە داوی ئەو بیروڕایەوە كە گوایە وشەی "كورد" بەو شێوەیەی لە سەرچاوەكانی سەردەمە كۆن و ناوەندیەكاندا بەكارهێنراوە، بۆ وەسفكردنی شێوەیەكی ژیان بە كاربراوە، نەك بۆ ئاماژەكردن بۆ پێكهاتەیەكی ڕەگەزی. هەروەها، زۆربەی ئەو بابەتانەی ئەمڕۆكە بۆ دەستنیشانكردنی شوێن و جێگەی كورد لە مێژوودا دانراون، وا بە خوێنەرانیان نیشاندەدەن كەوا وڵاتناسانی سەدەكانی كلاسیك و ناوەڕاست لە كارەكانیاندا ناوی "كورد"یان بۆ هەموو ئەو خەڵكانە داناوە كە چیانشین و ڕەوەندو پەزدار بوونە، جا لە هەر تیرەو نەتەوەیەك بووبن.

واتە، لەم سەرچاوە کۆن و بە نرخانەدا، ئەگەر کۆمەڵە خەڵکێك هەرچەندە بە کوردیش باسکرابن، ئەوە هیچ پەیوەندیەکی بە پێکهاتەیەکی ڕەگەزیی کوردەوە نیە.

هەروەها، دانەری ئەم کتێبە خۆشی، هەرچەندە بە پارێزیشەوە بووبێ خلیسکاوەتە ناو ئەم هەڵسەنگاندنە ڕووکەشییە یەکجار چەوتەوە (بڕوانە ئیزەدی 1986) بەهەردوو پاوە کەوتنە ناو ئەم هەڵەیەوە، دەکەوێتە مل باش نەگەیشتن لە کۆچکاریە مێژووییەکانی کوردان، لەم بارەیەوە دەبێ بزانین، کە هەزارەها کورد، لە چەند هەزار ساڵی ڕابردوودا لەسەرزەمینی خۆیان هەڵکەنراون و لەسەرزەمینی نوێ نیشتونەتەوە. هەندێکیان ناوی کوردیان هەر پێوە ماوە و هەندێکیان ناوەکەیان بەرەبەرە چۆتەوە و لەناو پێکهاتەی ئەتنی تردا تواونەتەوە (بڕوانە کۆچکاریە مێژووییەکان) لەگەڵ هەموو ئەمەشدا ئەو گومانباریانەی دەخرێنە سەر شوێن و ڕێی ڕاستەقینەی کورد لە مێژوودا، وەکو بەفری بەهار لەبەر هاڵاوی پڕ تینی ئەم ڕاستیانەی خوارەوەدا دەشوێنەوە:

أ)هیچ سەرزەمین و وڵاتێك ناوی بە کوردەوە نەبەستراوە، ئەگەر ئێستاش هەر نەبێ ئاسەوارێکیانی لێ نەمابێتەوە، یان تەنانەت پاش چەندین پرۆسەی دوا بە دواییەکی کۆچکردن و دەرپەڕاندن (کە تا ئێستاش هەر بەردەوامن) باسی مەڵبەندی ئەسڵییان نەهاتبێ.

ب)چیاکانی زاگرۆس ئەو سەرچاوەیەن کە زۆربەی هەرە زۆری کوردانیان لێوە هەڵقوڵاون لە سەردەمانی دێرینەوە. ئێستاکەش کوردان زۆربەی دانیشتوانی ئەم چیایانەن.

ج)گەلێ گرووپی پەز لەوەڕێنی تورك نەژاد کە هەر ئاماژە بۆ چەند وانەیەکی کەمیان دەکەین وەکو قەشقاییەکان، ئەفشارەکان، ئینانلوەکان، قەرەگوێزلوەکان، لانی کەم لە (500) ساڵی ئەم دواییانەوە لە چیاکانی زاگرۆس نیشتوونەتەوە و بەشێوە بژێوێکی وەکو هی کوردانەوە ژیاون، کەچی لە هیچ قۆناغێکی مێژوودا بە کورد باس نەکراون.

ء)ئەو گرووپە ئێرانی ڕەگانەی کە بەردەوام بە کورد ناوبراون لە سەرچاوە کۆنەکاندا، بریتین لەو خێڵانەی لە زاگرۆس نیشتەجێن، وەکو شەبانکارەکان، مامەسەنیەکان، گیلۆکان، بویەر ئەحمەدەکان و لووڕەکان، ئەمانە، لەڕاستیدا، بەر لەوەی لە هەزار ساڵی ڕابردوودا بتوێنەوە، کورد بوون، ئەوان ئێستاش هەندێ نیشانەی دابەشبەندی و ناوی کوردیی خێڵەکییان

هەرپێوەیە، بەمەش ئیسپاتی دەكەن كە جاران بەشێك بوون لـەم گەلـە (بڕوانـە ئاوێتـەبوون و تێكداتوانەوە).

بۆیە، بێ هیچ یەكو دوویەك، ئەو كوردانەی لـە سەرچـاوە كلاسـیك و ناوەندیەكانـدا ناویـان هاتووە كوت و مت بە نەتـەوە كـوردی بـێ خەوشـن و باوبـاپیرانی كـوردانی ئـەم سـەردەمەن، هەروەها هی ئەوانەی كە لە سەرەتای سەردەمە ناوەندیەكانەوە بەدواوە.

ناسـنامەی ئـەتنی تریـان وەرگرتـوە لـە باشـووری زاگرۆسـدا. 3)گوایـە كـوردان خـاوەنی زمانێكی هاوبەش و ئایینێكی هاوبەش نین كە وەكو گرووپی نەتەوەیی پێكەوە شەتەكیان بـدا. ئەم مەسەلەیە، ئەوی ڕاست بێ، پێویستی بە لێوردبوونەوەی پتر هەیـە. ئەمڕۆكـە، كۆمـەڵگای كوردەواری لە ڕووی هەموو ئەو پێویستیانەوە كە بۆ پێكهێنانی ناسنامەی نەتەوەیی پێوێـستن وەكـو ئـایین، زمـان، شـێوەكانی بەرهـەمهێنانی ئـابووری و و خـاكی یەكپارچـە، یـەكڕەنگ و یەكبارنیــە، بــۆ نموونــە، ئاســتی لێكگەیــشتنی لــەنێوان زاراوە جیاجیاكــانی كــوردی دا، لــە لێكگەیشتنی نێوان فەرەنسی و ئیتالی و ئیسپانی و پورتوگالی باشـترنیە، لـە ڕووی پێكهاتـەی جەستەوە، كوردان گرووپێكی هەمـە چـیزەن. تێكڕای سـەرزەمین و گەلەكـە لـە سـێ پـشتی ڕابردووەوە یەكیەتی جەسـتەی بـە خۆیـەوە نـەبینیوە، لـە سـێ پـشت مەبەسـتمان ئـەو مـاوە زەمەنیەیە كە بۆ دروستكردنی زۆربەی ئەو نەتەوە دیارانەی كـە ئیمـڕۆ. لەسـەر ئاسـتی گـشت جیهاندا بە نەتەوەی سەربەخۆ دەناسرێن پێویستە.

كوردان لە ڕووی ئایینەوە، بەسەر چەندین ئایین و لق و پۆپیانـدا دابـەش بـوون و ئـابووری كوردییش هەمیشە هەمە جۆرە بـووە. لـە لایەكـەوە، ڕەوەنـدی و خـڕ وەرزێـڕی و لـە لایـەكی دیكەوە، خزمەتگوزاری شار سیما و سەنعەت و بازرگـانی كـە هـەموو پێكـەوە هـەر نـەبێ لـەم هەزارەی دواییەوە شان بەشانی یەك بوونیان هەبوە. لـەم كتێبـەدا، زانیـاری پێویـست لەسـەر ئەم سەر باسانە خراونەتە بەر دیدەی خوێنەر.

دیارە ئەم جیاوازیانە، ڕێ لەوە دەگرن كە كـوردان ملـی لـێ هەڵكێـشن و بڵـێن بـەڵێ ئێمـە چون چوڕی شیر هیچ پێكهاتەیەكی ترمان تێدا نیە، بەڵام لەم فـرە بابەتیـەدا هـەر كـوردان بـە تەنها نین، بـە مـەرجێك وەكـو نەتەوەیـەكی خـاوەن جیـاوازی نـاوخۆیی دابنـرێن، نـەك وەكـو كەمینەیەكی ئەتنیكی سەر بە نەتەوەی تر، كەمینە ئەتنیكییـەكان بـە سروشـتی یـەكڕەنگی و

تایبەتی زمان و ئایین یان ڕەگەز لە زۆرینەکان جیادەکرێنەوە، نەك بەفرە باوکی ئەم نیشانانە، کوردەکان نەتەوەیەکی فرە زمان، فرە ئایین و فرە ڕەگەزن، بەڵام مێژوویەکی نەتەوەیی و فەرهەنگێکی یەکگرتووی سەربەخۆی تایبەش بە خۆیان هەیە. کورد بەوە لە کەمینەی ئەتنیکی جیا دەکرێنەوە کە فەرهەنگەکەی بەشێك نیە لە فەرهەنگی نەتەوەیی زۆرینەیەك، مێژووەکەشی بەشێك نیە لە مێژووی نەتەوەیەکی گەورەتر.

لە پەلپەلیی ناو خۆیاندا، کوردەکان زۆر لە عەرەبەکان دەچن، چونکە ئەوانیش وەکو ئەمان پێکهاتەیەکی فرە ڕەگەزی، فرە فەرهەنگی، فرە ئایینی و زمانن.

عەرەبیی ستاندەرد، واتە (فوسحا)کە بە ئەدەبێکی عەرەبی ڕەسەنی وەکو هی قورئان پشت ئەستوورە، زمانی نەتەوایەتی هیچ کۆمەڵێکی عەرەبی ئەم سەردەمەی ئێستا نیە، ئاستی لێکگەیشتن ئەوانەی کە بەشێوە جۆراوجۆرەکانی ئێستای زمانی عەرەبی دەدوون هەر لە مۆریتانیا و مەڕاکشەوە بگرە تا دەچێتە لوبنان و عێراق و عەمان، ڕێك وەکو ئاستی لێکگەیشتنی گرووپە جۆراوجۆرەکانی کوردە. هیچ گومانێك لەسەر ناسنامەی عەرەبایەتی ئەم گرووپانە نیە کە خۆیان بە عەرەب دەزانن، هەرچەندە لە شێوەزاریشدا ئەوها لێك جودان، چونکە ئەو حکوومەتانەی کە حوکمڕانی وڵاتانی عەرەبن بەوپەڕی تواناوە ئەو ناسنامە یەکگرتووەیان پایەدار و پارێزراو ڕاگرتووە.

گەلان، تا بتوانن کەلەپوور و ژیانی نەتەوایەتی خۆیان بگەشێننەوە و پتەویان بکەن، پێویستیان بەوەیە داهاتەکانیان بە ئازادی بەکاربێنن، ئەگەر نا، بەڕێکوپێکی بەرەو پێش ناچن، ئەم جۆرە ئازادیە دەشێ لە شێوەی حوکمی ئۆتۆنۆمییدا بێ، وەکو ئەوەی کوردان لەژێر سایەی ئیمپڕاتۆریەتە فرە نەتەوەکاندا هەیانبووە، یاخود لە شێوەی سەربەخۆیی تەواوی وەکو ئەوەی لە ژیانی نێودەوڵەتی ئێستادا باوە، ستاندەردیزەکردن و سەراسەریی کردنی دەوڵەت لە پێکهێنانی زمانێکی ئەدەبیی هاوبەش، واتە فوسحا (فصحى)، بۆتە مایەی یەکێتی عەرەبەکان لە بواری ناسنامەی نەتەوەییدا، ئێستا عەرەبەکان وەکو نەتەوەیەکی گەورەی دەسەڵاتدار بەرووبوومی ئەو یەکێتییە دەخۆن و لەم ناسنامە هاوبەشە نوێیەدا کە هەر لەم سەدەی دواییدا وەدەستیان کەوت، دەستیان بەسەر گرووپی جیاجیای تریشدا گرتووە.

كەچی، بەپێچەوانەوە ئەم سەدەیەی ئێستا لەگەڵ خۆیدا بۆ كوردستان ئەوەندە پارچە پارچەیی هێناوە، كە هەرگیز لە مێژووی كورددا ڕووی نەداوە. بە داهاتنی دەوڵەتی نوێ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست كە بەسنووری نیشتیمانی قایم و باش پاسكرا و پارێزراون، بزووتنەوەی كوردان و ئاڵوگۆڕكردنی فەرهەنگ و بیروڕا لەنێوان پێنج پارچەكەی كوردستاندا، یەكجاری بوە بە كارێكی تا بڵێی دژوار، ئەم بارە زیاتر بە دوژمنایەتی و نەیاری پەرەسەندووی نێوان ئەو دەوڵەتانەی كوردان تیایاندا دەژین، زیاتر نالەبار بوە.

لە گەلێ لاوە، كوردستانی ئەم سەردەمە نموونە و نیشاندەری شێوەیەكی زەقیی دواكەوتوویییە لە بواری پێشكەوتوویی نیشتمانییدا. دانیشتوانەكەی لە بارەی ناسنامەی نەتەوەیی گشتییەوە سەریان لێ شێواوە، بە كورتی، ئەوان لە سەرەتای (1920)ەكاندا لە جێی خۆیان چەقین، كەچی گەلەكانی دراوسێیان، زیاتر نەشونمایان كرد و لە بواری ئیدیۆلۆجیایەكی نیشتمانی یەكگرتوو و فەرهەنگ و زمان و مێژووی نەتەوەیی (ڕاست بێ یان هەڵبەستراو)، میزاجی میللی و فەرهەنگی سیاسییدا پێشكەوتن و گەشەیان كرد بۆ نموونە، تەنانەت ئاهەنگە نیشتمانییە سەرەكییەكان لە كوردستان، ئەوەندە لە كات و ساش و شێوەی جیاجیادا دەگێڕرێن، تا وای لێ دێ وشەی (نیشتمانی) ئەوەندە بۆ ڕووداوەكان گونجاو نایەن و بۆ كوردەكان خۆیان دەبنە مایەی هەراسانی (بڕوانە جەژنەكان، ئاهەنگەكان و ساڵنامە). كوردێكی خەڵكی كرماشان لە ئێران بۆ ئەوەی لەگەڵ كوردێكی هەولێری عێراق، یان خەڵكی عەفرینی سوریا یان دیاربەكری توركیادا گفتوگۆ بكا، دەبێ زمانێكی تر بەكاربێنێ، چاك و چۆنی ئاسایی لێدەرچێ، و ئەمە دەبێ بە مایەی سەرسووڕمان كەسێكی بیگانە گەر بە هەڵكەوت لە ناویاندابێ، هەمان شت یەخەگیری عەرەبی وڵاتە جۆراوجۆرەكان دەبوو، گەر فوسحا (فوسحا) بۆیان نەبوایە بە هۆكاری لێكگەیشتنیان.

كار بەوەندەوە نەوەستاوە، بەڵكو خۆی گەیاندوەتە ئاڵای "نیشتمانیش" ئەوەتا دوو ئاڵا هەن كە هیچیان نیشانەیەكی كوردییان پێوە نیە.

ئەمڕۆكە دوو ئاڵا بەسەر وڵاتی كوردستانەوە دەشەكێنەوە، هیچیان لە ڕووی ڕاستییەوە تایبەتمەندی یان نیشانەیەكی "كورد"ییان پێوە نیە و ناچنەوە سەر كورد. دوو وێنەی ڕەسەن و دێرینەی كوردیش ئاڵای جامیعەی عەرەب (هەڵۆی سەلاحەدین) و كۆماری عێراقیان ڕازاندۆتەوە.

لەنێوان سالانی 1959 و 1962دا ئالای عێراق ڕۆژێکی زێرینی تێدابوو کە بە حەوت پەڕەی سوور ڕازابووەوە، واتە حەوتە وانە پیرۆزەکە. لە ڕووی کەلتوورەوە ئەم ئالا دەولەتیەی عێراق گەلێ لەو ئالایە کوردانەتربوو، کە ئێستا کوردەکان کردوویانە بە ئالای نەتەوەیی.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Martin van Bruinessen, "The Ethnic Identity of the Kurds," Peter Bumke "The Kurdish Alevis: Boundaries and Perceptions," and L. Nestmann, "Die ethnische Differenzierung der Bevölkerung der Osttürkei in ihren sozialen Bezügen," in Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); Mehrdad Izady, "The Question of an Ethnic Identity," *Kurdish Times* I.1 (Spring 1986).

کەسایەتی نیشتمانی

ویلیام ئیگلتنی (باوك) بالیۆزی ئەمەریکا، گەرچی ئەم چەند وشەیەی بە تایبەتی لە بارەی خودی ژەنەرال مستەفا بارزانییەوە نووسیوە (بڕوانە کەلتووری سیاسی و سەرکردایەتی). بەلام ئەو دەیتوانی بیانکا بە تێبینییەکی کورت و وردبینانە و کالایەکی پڕ بە بالای هەر تاکێکی کورد لە هەر جێیەك بێ. ئەو — واتە بارزانی — وەرگێر— دەمودەست لە گەوهەری مەسەلەکان دەگەیشت و کاکلەگیری دەکردن و زیرەکیی دیپلۆماسی و سەربازی خۆی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی دەخستە کار، لەپال ئەوەدا هەندێ کەلێن لە کەسایەتییدا هەبوون کە مرۆڤ ناتوانێ ڕاگوزارانە بەلایاندا ڕەت بێ و بە ئاسانی بازیان بەسەردا بدا، لەوانە پێداگرتنی سەختی لەسەر بیروڕاکانی، متمانەکردنی زۆری بە کەسایەتی خۆی تا سنووری بوغرایی، زۆر حەزکردنی لە باسکردنی سەربوردی خۆی، هەمیشە لەسەرپێ بوونی بۆ قۆستنەوەی هەلەکان و لە دەست نەدانیان، و بە گرانی هاتنە خوارەوەی لە بۆچوونەکانی (Eagleton 1963)، دانا ئادەمزشمیتی ڕۆژنامەنووسی ئەمریکی ئەم چەند وشەیە دەخاتە سەرباسی خەسلەتەکانی "تێبینییەکانی هەمیشە لەناو تەمومژەوە دەردەکرد و بۆ باسکردنی بابەتەکانی هەمیشە سوودی لە چیرۆك و سەرگوزەشتە وەردەگرت (Adams Schmidt 1964، 197).

هەرچەندە كورد هەمیشە لە بێگانە و شتی نەناسراو بە گومانن، كەچی بۆ گۆڕینی هەڵوێست و باوەڕكردنی پێیان خێران، ئەوان. چ گەل چ تاكیان، هەر یەكەیان چەندین چیرۆكی خیانەتی "ناشەریفانە"ی لەبیرە و باسیان دەكا، كە لەلایەن كەسان و كۆمەڵانێكەوە بەرامبەریان كراون كە ئەوان متمانەیان پێیان هەبوە.

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەوان هەرگیز لەسەر ئەو ساویلكەییە ئاشكرایەیان، ئامادەی قبوولكردنی ڕەخنەلێگرتن نین.

پاڵەوان

ئەشێ كەسایەتی نموونەیی كورد، لە وێنەی پاڵەوانێكدا خۆی بنوێنێ كە بریتیە لە سوارچاك یان میرخاسێك كە پێویستە ئەو لافی مەرد ئازاییەی لێی دەدا، بە كردەوەی ئەوتۆ دەربڕێ كە پڕن لەوپەڕی ئازایەتی دوزەریفی و جوامێری. داب و دەستووری پاڵەوان، هەمان جۆری پاڵەوانەكانی سێر واڵتەرسكۆتن. لەوانەیە هەر لەبەر ئەم هۆیەش بێ، كە ڕۆژئاواییانی وەكو لۆردكێرزن و سی. جی. ئیدمۆندز، تا دادوەر ویلیام ئۆدۆگلاس و ڕۆژنامەنووس دانا ئادامزشمیت، تا ئەو سەربازە ئینگلیز و ئەمەریكاییانەی كە پاسەوانیی كامپی پەنابەرە كوردەكانی توركیا و عێراقیان دەكرد، كوردەكانیان بە ئادەمیزادی ڕووح سووك و خۆشیرینكەر داناوە.

بەهەرحاڵ، تاكی نموونەیی كورد، دژ بە كاری بەكۆمەڵ و پلان دانانی بە كۆمەڵە و لای هەندێ كەس توانای هیچیانی نیە، ئەو لە كۆتەرەوە، لە ناوخۆدا نەبانە و باوەڕی بە تاكایەییە وەكو باشترین جۆری ژیان لە شێوەی "تاكە هەڵۆی بەرز فڕی سەر لووتكەی چیاكان"دا كە مەسەلێكی باو و بڵاوی ناو كوردانە. ئەوی ڕاست بێ، شێوەی سەخت و لێكدابڕی خاكی كوردستان سەبەبكاری هەرە سەرەكیی، دروستبوونی گیانی دوورە پەرێزی و هەستی بەهێزی پشت ئەستووری و بەخۆ نازینە لەناو دانیشتوانی كوردستاندا.

هەر كوردێك بیگری شانازی زۆر بەوەوە دەكات كە زۆر دەچێتە قووڵایی بابەتەكانەوە و زۆر باش لێیان ورد دەبێتەوە. هەر ئەم خەسڵەتە خۆی زۆر جار لە ڕۆڵەی نەتەوە دراوسێكانی جیای دەكاتەوە، كوردێكی زۆریش هەر لە كۆنەوە لەم بوارەدا ناوبانگیان دەركردوە، بۆ

نموونە دەتوانین کاری دوو گەڕیدەی گـەورەی کـورد (ابـن فـضلان) و (دینـەوەری) بکـەین بـە شایەد. ڕاپۆرتە ورد و پاش کۆزەر و بەربا کراوەکانی یەکـەمیان لـە بـارەی گەشـتەکەیەوە بـۆ ئیسکەندیناڤیا لە سەدەکانی ناوەندا و ئەو باسە پلە بەپلە و هەنگاو بە هەنگاوەی، دووەمیان لە بـارەی پرۆسـەی قاڵکردنـەوەی کانزاکانـەوە لەلایـەن گەلـە جۆراوجۆرەکانـەوە، کردویانـە، باشترین بەڵگەن بۆ ئەم بابەتە.

تاکی کورد، کە کەسایەتیەکی ڕووخۆش، ئازادەسروشت و لە ڕیشەوە بێلایـەن و ڕاشـکاو و قسە لەڕووە، هەرگا لەگەڵ یەکێکدا دۆستایەتی بەست، چی هەبێ و نەبێ دەیخاتە بەر دەسـت ئەو کەسە، زۆرجار بەگیانێکی ئەوەندە بەخشندانەوە کە لەوانەیە خـۆی بـدا لـە سـنووری خـۆ خستنە مەترسیەوە بۆ خاتری نەناسێك، سەر و سامان دەکرێن بە قوربانی و تەنانەت لەوانەیـە شەڕی خوێناوییش بقەومێ لەنێوان دۆستانی دێریندا، لە پێناوی پێشکەشکردنی خزمـەتێك بـۆ ئەو نەناسە، دیاریشە هەر لایەیان دەیەوێ ئەو شەرەفە گەورەیە بەرخۆی بکەوێ.

لـە کاروبـاری خۆشەویـستی و ئەویـندا، کـورد زۆرتـر ڕۆمانـسی و بێباکانـە هەڵـسوکەوت دەکـەن، خۆکـوژی یـان کوشـتنی بەرهەڵـستکار، لایـەکی ترسـناکی دیکـەی ئـەم زۆرانبازیـە خۆشەیە، ئەم جۆرە وێنانە زۆر بە قووڵی و زەبەنی لە ئەدەب و چـیرۆکە میللییـە کوردیەکانـدا باسـیان هـاتووە. وا دەوتـرێ کـە کـوردان یەکگیرییـەکی تونـد و تـۆڵ و هەتاهـەتایی لەگـەڵ ژنەکانیاندا رادەگرن، بەڵام ئەمە هەرگیز نابێ ئەوە بگەیەنێ، کە تاکی کورد هەموو ژیانی خۆی بۆ هاوسەرینەکەی تەرخان دەکا و هەرگیز هاوسەری تر، یان دۆستی تری بەسەرەوە ناگرێ.

بـۆ مێـوان پـەرزێری، کـوردان یـەکجار بـەناوبانگن، بـەڵام ئـەم مێـوان پەرزێریـە گـەرم و گوڕەتینێکی ئەوتۆی نامێنێ، ئەگەر میوانەکە "یاریکەر"ێکی زیرەك و کارامە نەبێ، کابرایـەکی وشکی، درژی سەختگیر، جێ پاشەڵی گەرم ناکاتەوە، تەنانەت لە مـاڵی گـەورەترین خانـەدانی کوردیـشدا. گـەر لەگـەڵ سـادەیی و ڕووح سـووکی و دڵپـاکی خانەخوێکەیـدا نـەگونجێ، بـە میوانێکی یەسك قورس و ڕەزاگران دادەنرێت. پێچەوانەی ئەمـەش ڕاسـتە، خێراتـرین ڕێگـا بـۆ لەدەستدانی دڵ و دەروونی هەر کوردێك، ئەوەیە شان بکەی بەشانی ئامۆژگاریکاریدا لە بارەی سوودی بەوێڵی و زمان شیرینی، یان ژیانی خەوناوی و ئاسانەوە.

لە لایەكی دیكەوە، لای كورد شەرەف تەنانەت لە ژیانیش بەنرخترە، زۆرجار ژیان دەكرێ بە قوربانی شەرەف. ئازایەتی، بەنرخترین سیفەتی هەر مرۆڤێكە، چ ژن چ پیاو، ئەوەی ئازا نەبێ شەرەفیشی نابێ، لە لێقەوماندا، دەستكردنەوە مەرجی سەرەكییە، ئینجا ئەنجام چی و چۆن دەبێ، ئەوە زۆر گرنگ نیە، بۆیە گەر یەكێك ئازایانە دەست هەڵبێنێتەوە، بیباتەوە یان بیدۆڕێنێ، شتێكی بایەخدار نیە، ساڵی 1991، پاش شەڕی كەنداوی فارس، بۆ ئەو كەسانەی كە شارەزای سروشت و ڕەفتاری كوردان بوون، جێی سەرسووڕمان نەبوو كە ببینن پەنابەرە كوردەكان لە پێشدا و لە سەروو هەموو شتێكەوە ڕەخنەیان لە سەركردەكانی خۆیان دەگرت نەك دوژمنە نا كوردەكانیان سەبارەت بەو هەموو نەهامەتیەی كە بەسەریان هاتبوو، سەركردەكانیان لە نزیكەی سێ ساڵدا، دوو جار ئەمانیان گورگان خواردوو ناچار بە هەڵاتن كردبوو (هەڵاتن بۆ پاڵەوان كاری كردن نیە) بەمەش سەركردەكانیان كەلێنیان خستبوە شەرەفیی جەنگاوەرانەوە... بەرلەوە، ساڵی 1975 كاتێك سەركردەی گشتی ژەنەڕاڵ بارزانی پاش هەرەسهێنانی شۆڕشەكەیان فەرمانی كشانەوەی پێدان، زۆربەی پێشمەرگەكان مەسەلەكەیان نەدەچوە ئەقڵەوە، ئەوان نەیاندەتوانی ئەو ڕاستیە قووت دەن كە دژ بە داب و نەریتی دێرینەیان بوو، بۆیە هەتا بۆیان كرا پێیان لەسەر مانەوە داگرت لەناو خاكی خۆیاندا و داكۆكیان كرد كە ئەوان دەبێ وەكو "سوارچاك و كەڵەمێرد" ڕەفتار بكەن.

دەست پان نەكردنەوە و هەمیشە خۆ بە دارانیشاندانیش یەكێكە لەو یاسایانەی كە كورد لە ئاستی شەرەفدا دایاندەنێ، هەموو كەس بۆ پەیداكردنی سامان، كە برای هاوپشتە بۆ بدەیی و بێباكی دارایی، مەبەستێكە كە گشت كەس ڕەنجی بۆ دەدا. تەنانەت ئەگەر نامەیەك بنوسرێ و تێیدا باسی كەسێك بكرێ، زۆر شتێكی سروشتییە بگرە مایەی شانازیشە بۆی گەر ئەو كەسە بە "دەوڵەمەند" ناوببرێ. هەرچەندە پیاوەشی و بازووی بەهێز زۆر گرنگن بۆ هەر تاكێكی كورد، بەڵام ڕەشە كوردی لادێ نشین، لەجیاتی دەرپەڕاندنی ماسولكەی سینگ بۆ دەرخستنی "بەتوانایی"، زیاتر ورگ دەردەپەڕێنن (تا دەریخەن كەوا باشیان خواردوە و لە ڕووی دارایی یەوە هیچیان كەم نیە).

لە كاتی داكۆكی كردن لە بابەتە ئایینیەكانیدا، هەر كوردێك تا ئەوپەڕی بە توندی بۆی دەڕوا، هەرچەندە لەوانەشە بە باشی نەزانی داكۆكی لە چی دەكا. ئەگەر هەر خۆی بێ،

ئەوەنـدە بـە تـەنگی بـەجێهێنانی فرمانـە ئایینیەکانیـەوە نایـەت، ئەگـەر لەگـەڵ خواسـت و ئارەزووە کۆمەڵایەتیەکانییدا زۆر نەگونجێن، ڕێزی کەسایەتیە ئایینیەکانی وەکو پیر و شـێخ و مەلاو هی تر، کە بە گوێرەی یاسای کۆمەڵاتیش جێی ڕێـزن، هـەر بەقـەی ئـەو ڕێزەیـە کـە بـۆ سەرۆك هۆز و ئەندامانی بنەماڵە میرنشینە ناوخۆییەکان دایدەنێ. لە کاتێکدا لای بێگانان کورد بە توند مەزەب دادەنرێن لـە بـواری ئاییندا، کەچـی ڕاسـتیەکەی ئەوەیـە، بەدەگمـەن، وەکـو دینداری زۆر پابەند دەردەکەون.

چیاکان

لـە ڕووی کۆمەڵایەتیـەوە، کـورد گـەلێکی وڵات – بەچـکەیە، مێـژوو و کـەلتووریان لەگـەڵ چـیاکانیاندا، هەنـدە تێکولـوولن، کـە بـوونی کـورد لـە پێدەشـتدا وەکـو کـارێکی پێـچەوانە بەسروشت وایە، ئەوان خۆیان قسەیەکیان لەناودا باوە "چیاکان تەختکە، لەیەك ڕۆژدا ئـەوەی ئاسەواری کوردە نامێنێ". ئەوان، وەکـو ماسـی و ئـاو، هـەرگیز لێـك ناتاکێنـەوە "پەیوەنـدی کوردێك و چیاکانی دەورووبەری، وەکو پەیوەنـدی نێـوان وەرزێـر و کێڵگەکـەی وایـە" (بڕوانـە سیابەند 1988) لای ئەو، چیا وەکو شـتە ئاسمانیـەکان پـیرۆزە: چـیا دایـك، پـشت و پـەنا، پارێزەر، ماڵ، کێڵگە، بـازاڕ، هـاودەم و بـرادەر، و تاقـە دۆسـتیەتی ئـەم پەیوەندیـە پتـەوەی مرۆڤو چیا لە هـەموو هۆکـارێکی دیکـە زیـاتر بەرجەسـتەکەری دیمـەنی کـەلتووری و ڕووکـار و دەروونـــی کوردســـتانە. ئـــەم پێوەلکانـــە بـــەتین و لێـــك جیانەبوونەوەیـــەی کـــوردان لـــە دەورووبەرەکەیان بوونە بە سەرچاوەی گەلێ بیر و بۆچوونی میللی ئەوتۆ کە دەڵێن: لە هەرجێ چیا هەبێ، ئەوا کوردیش هەیە.

هەر هۆزێکی گـەورەی کـورد کـە لـە سـەردەمە مێژووییەکانـدا دانیـشتووی دەشـتووبانەکانی هاوسێ و دەورووبـەری وڵاتەکـەیان بـووبێ، زوو بـەزوو لـەناو گرووپـە ئەتنییـەکانی دەورووبەرییـدا تواوەتەوە.

(بڕوانــە هۆزەکــان، کۆچــکردنە مێــژوویی یــەکان و دەربــەدەرکردن و بــە زۆر جــێگیر کردنەوەکان)، کەچی تاکانەوە لە دوو توێی چیاکاندا، کوردی کردوە بـە گـەلێکی زینـدووی بـە پەلوپۆی لە توانەوەوە نەهاتووە بەدرێژایی مێژووی چەند هەزار ساڵەی کـورد واتـە ماوەیـەکی

ئەوەنـدە درێـژ كـە ئەگـەر نەتەوەيـەكی تـر بوايـە بـە تـەواوەتی لـەناو كـەلتووری باڵادەسـتدا دەتوايەوە، كوردان هەر بەجيايی ماونەتەوە، لـە بەرامبـەردا، نزيكـەی هـەموو ئـەو نەتەوانـەی لـەناو چـياكاندا هـاوژين بوونـە لەگەڵيانـدا وەكـو سـيثيەكـان، ئالانـەكان، ئـارامی يـەكان، ئەرمەنيـەكان، فارسـەكان، عەرەبـەكان، مەغۆلـەكان، توركمانـەكان و توركـەكان بـە جۆرێـك كوردرێنراون كە ئيتر ببڕای ببڕای ڕەسەنيان نەناسرێتەوە.

بەڵام، چياكان بەهەمان ئەندازەی كە سەربەخۆييان بۆ كوردان هێناوەتە دی، ئەوەندەش بوونە بە مايەی لێكدابڕانيان. تەنانەت ئاڵوگۆڕكردنی كاروباری ناو كۆمەڵايەتی هێشتا شـتێكی ئەوتۆ باونيە لە ژيانی ڕۆژانەی كورداندا. پەيوەندی نێوان هۆزی لێك دوور و دوور دابـڕا و ئـەوە هەر هيچ. شەڕی نێوان كەسان و تيرە و تايەفەی كورد شـتێكی بـاو بـوە بـە درێـژايی چـەندين سەدەی بەرێ و زۆر بەشيان لە ئەنجامی لێكدووريی سەرزەمين و باری نەفسی بوە. هـەر ئـەم چيايانە خۆيان ئۆباڵی دابەشكردنی زمانی كورديیان بەسـەر چـەند زاراوەدا دەكەوێتـە ئەسـتۆ، هەروەها هی ئايينەكانيان بەجۆرێك كە بوە بە بابەتی لێكۆڵينەوە و شوێژەنكاری، لە پـاڵ هـی هونەر و داب و نەريتيان كە تا بڵێی جۆرا و جۆرن.

لەبەر ئەم هەمەرەنگيە، لە ڕابردوو و تا ڕادەيەك ئيمڕۆكەش، كورد نەيتوانيوە ئەوەندە يەكڕيزی پێك بێنێ كە ببێتە بنياتنەری نموونەيەكی سەرەتايی بزووتنەوەيەكی سياسـی گـشت كـوردی كـە بـەرەو سـەربەخۆيی بيانبـا. لێـرەدا جێـی خۆيـەتی ئـەوە بـزانين كـە تـاكی كـورد هەميـشە لـە هاتووچۆكردنی ناو سەرزەمينەكەی خۆيدا سەربەست بوە و لە "وڵاتێك"ەوە بۆ يەكێكی تر ئازادانە تێپەڕيوە، ئەوی ڕاست بـێ تـا ئـەم دواييانـە ئـەم هاتووچـۆكردنە زيـاتر لـە گەشـتی هـۆزە پـەز- لەوەڕێنەكاندا خۆی نواندوە كە بەدوای ماڵات و لەوەڕدا چەند سنووری نێودوڵەتيان بەزاندووە.

جاش

بێ يەكودوو دەتوانين بڵێين كە ژيانی كوردەواری ئەوەندە ساف و زەنگ و نزيكە سروشـتە بەجۆرێك لە ڕابردوو ئەمڕۆكەشدا كە كەمتر بواری ئەوەی داوە ديـاردەگـەلێكی وەكـو ناپـاكيی، پيلانگێڕی و تەڵەكـەبازی پێويـست بـۆ دروسـتكردنی كەسـايەتی سياسـی سـەركەوتوو تێيـدا، دەردەكەوێ، تەنانەت لەو چەند ڕێكەوتە كەمەشدا كە پياوانی وەكو سەلاحەدين و كەريم خانی

زەندیان تێدا هەڵکەوتوە و لە باری سیاسیەوە ناوبانگیان داوەتەوە، دڵچاکی و دەروونپاکی لە ڕادەبەدەریان بەزیانی گەلەکەی خۆیان کەوتۆتەوە. ئەوەتا چوونە ناوەندی ئیمپراتۆریەکانیان بردۆتە دەرەوەی کوردستان، لەناو خەڵکی نا کورد، بەڵام هەمیشە کورد سووتەمەنی سەرکەوتنەکانیان بوە.

مەرجی بوون بە سیاسەتمەداری باش، پێویستی کردوە لە باوەشی چیاکان دەرچن و ڕووبکەنە شارەکانی نێو پێدەشتەکان، کە سیاسەتبازیی تێیاندا پیشەیەکی پەیڕەوو سەرکەوتوە، بەڵام هەرگا ئەوانە، ڕۆژێك لەڕۆژان، بگەڕێنەوە ناو چیاکان ئیتر وەکو جاران پڕ بەدڵ متمانەیان پێ ناکرێ لەلایەن خەڵکانی ئەوێوە و بەو چاوە سەیر دەکرێن کە گوایە لە باوەشی گەرمی دایکە چیا وەرگەڕاون و ڕەنگ و بۆی خەڵکی بە پێچ و پەنای پێدەشتەکانیان گرتوە، ئەم کەسانە لەگەڵ خۆیاندا پەیامێك بۆ کوردانی چیانشین دێنن، کەها سەیرکەن کە لەخۆ گۆڕان و کاژی کوردایەتی فرێ دان و چوونە دۆنی ناکوردیەوە چەند چەور و بەسوودە (بڕوانە ئاوێتەبوون و ئەسیمیلاسیۆن).

ئەوی ڕاست بێ، ئەو کوردانەی لە چیاوبانەکان دەژین، کەمتر متمانە بە کوردە شارنشینەکانی ناو پێدەشتەکان دەکەن و بە کوردیان دانانێن و باوەڕیان بەوە نیە ئەوان سەرکردەییان لێ بوەشتێەوە، رابەر و سەرکردەی ڕاستەقینەی کورد، لای ئەوان، دەبێ نهێنیەکانی ناو چیا و دۆڵ و لوول و تەنگەکان، هی چەم و ڕووبارەکان، هی پەناو ئەشکەوتەکان بست بە بست شارەزا بێ، دەبێ باش داب و نەریتە خێڵەکیەکان بزانێ، و لەسەرروو هەموو ئەمانەشەوە ئازا و کەڵە مێردبێ، بێ گشت ئەمانە سەرکردایەتی و ڕابەری لێ نایەت.

کوردە نیشتەجێکانی دەشت و تەختاییەکان، لای چیانشینەکان، زۆر جار بەنۆکەری بێگانەو بە پوازێك دادەنرێن کە بەدەنەی کوردان دادەقەڵەشێنن و بۆ ئەوە چەشەکراون کەچی لای کوردان پیرۆز و بەڕێزە، بیتوێننەوەو لەناوی بەرن، بۆیە، لای هەر کوردێکی ئاسایی ئەوانە بە "چڵکاو خۆر و کرێگرتەی دەشتنشین" دادەنرێن و بۆ سووکی پێکردن "ناوی جاش"یان بەسەردا دەبڕن، ئەوان لای خەڵکی وڵاتەکە دەبن بەنموونەی کەسێك کە کردەوە و ئامانجی وێرانکردن و لەناوبردنی گەل و نیشتیمانی کوردانە، ئەم دید و هەستە لە دوو پارچەی ئەدەبی

دێرینی کوردیدا خۆی بەرجەستە کردوە: سەربوردی ئەنکیدۆ لە داستانی سۆمەری گێلگامش و لە "شیرین و فەرهاد" ڕۆمانس تراجیدیانامەی سەرەتای سەدەکانی ناوەندا.

فەرهاد، کە کەسایەتیەکی ئەفسانەیی یە، کۆکەندە و لە چیاکان پەیکەرتاشی دەکا، دەکەوێتە داوی خۆشەویستی ژنێکەوە کە ناوی شیرینە و، شاژنی ئێران و ژنی شایەکی بە هەیبەش و سامی وەکو خوسرەوی دووەمەوە (بڕوانە کەلتووری میللی و فولکۆرو چیرۆکە میللیەکان). شیرین پەروەردەی ناو کۆتك و سەرای تیسفۆنی پایتەختی ساسانیان لەناو پێدەشتەکانی مێزوپۆتامیا و تازە کۆشك و باخ و گوڵزارێکی قەشەنگی لە قەسری شیرین لە پێدەشتەکانی کوردستاندا بۆ دروست کراوە.

ئاگری عەشقی شیرین، فەرهاد لە چیاکان هەڵدەکەنێ (دەڵێی ئەمە دەردێکە گەنجە کوردەکانی گرتوە، ئەوەتا ئێستەش دەڵێن: خۆشەویستی وا لەو لاوە کوردانە دەکا کە دێنە شار و شارۆچکەکان لەوێ فیرگیر ببن و جارێکی تر مەیلی ناو چیا و بەندەنەکانیان نەمێنێ).

شیرین داوای لێ دەکات بە نیشانەی ڕاستی لە خۆشەویستیەکەیدا، جەستەی چیای بۆدارپنێ، ئەو چیایەی کە هەم کولبەو هەم دڵیەتی، و بۆ ئەم مەبەستە دڵی بێستوونی مەزن و پیرۆز (مەنزڵگەی خودا) بە نووکی پاچ بسمێ، فەرهاد کە هەمرازی چیاکان و وەستکاری پەیکەر تاشیە تێیاندا، شێگیرانە دەکەوێتە کار، بەڵام هێندەی پێ ناچێ، وەئاگادێ کە شیرین "لەسەرپشتەی پێدەشت نشنیان" خیانەتی لێدەکا، بۆیە لەژێر باری گرانی هەست بە گوناهباری بەرامبەر بەو چیایەی کە کەوتە داتاشینی جەستەی پیرۆزی دایکانەی، هەڵدەگرێتە سەر یەکێ لە لووتکە بەرزەکانی و لەوێوە خۆی هەڵدەدێرێ.

دوو هەزار ساڵ بەر لە فەرهاد، کوردێکی چیانشینی تر، دەکەوێتە هەمان هەڵەی ملشکێنەوە، بەوەی دەکەوێتە ناو داوی خەڵکی پێدەشت نشینەوە، چیرۆکی ئەنکیدۆ بەشێکە لە داستانی گلیگامش کە بەرهەمێکی مێزوپۆتامیا مەڵبەند و نزیکەی (4000) ساڵ لەوەبەر نووسراوە، چیرۆکەکە لەدوو توێی ڕووداوەکانیدا ئەوەمان بۆ دەردەخا، لایەدەکان لەو سەردەمانەدا بە چ چاوێك سەیری باوباپیرانی کوردەکانی ئەم سەردەمانەیان کردوە، و دەرفەتێکی باشمان دەداتێ ئەو لەگەڵ ئێستادا بەراورد بکەین. لەو بەراوردەوە بۆمان دەردەکەوێ کە شتەکان تاچ ڕادەیەکی سەرسووڕێنەر لێك دەچن، داستانەکە خۆی لە خۆیدا وەکو کۆنترین کرداری ئەدەبی کە باسی کەسایەتی کابرایەکی چیانشین بکا، زۆر جێی سرنج و

تێرامانە، بۆ نموونە ئەم وردە مشتانەی خوارەوە دێنینەوە کە بەشێکن لە خەرواری داستانەکە و بەتێکڕایی لە وەرگێڕانەکەی ن، ك، ساندەرزەوە وەرگیراون (1972):

گیلگامش پادشای نیمچە خوداوەندی ئوروکی دەوڵەتە تاری سەرزەمینی سۆمەریانە، (کە تەنها چەند دە میلیك لە تیسفۆنی مەڵبەندی شیرین و خوسرەوی داستانەکەی فەرهادەوە دوورە). گیلگامش ئەودالی پالەوانێك دەبێ کە هاوکووفی خۆی بێ لە هێز و توانادا، خوداوەندەکان "ئادەمیزادێکی سروشت ڕسك"ی بۆ دەدۆزنەوە، ئەنکیدۆ ناوێك کە لە"دارستانە سەروو"ەکانی چیاکانی زاگرۆسەوە دەرچووە، (بڕوانە ژینگە و ژینگە شوناسی).

وەکو وەرگێڕراوەکەی ساندەرز باسی دەکا، "ئەو، خوداوەندی جەنگ، خودی نینورتا، دەستی دابوو بە پشتیدا، لەشی دەتووت تاوێرە بەردە، پرچی وەکو ژن بەشان و ملیدا شۆڕ بووبووەوە، قژە زێڕینەکەی بەدەم باوە وەکو قژی "نیسەبە"ی خوداوەندی دەغڵ و دان دەشەکایەوە... ئەو لە غال و غەرەسی ئادەمیزاد خاڵی بوو، هیچی لە بارەی پێدەشتەکانەوە نەدەزانی"، ئەوانەی پیشەیان داو نانەوەبوو بۆ دەعبO او زیندەوەر سکالایان لێی دەکرد و دەیانووت "ئەو لەگەڵ دەعبا دڕندەکاندا بەسەر گردەکاندا هەڵدەبەزێتەوە ودێت و دەچێ و وەکو ئەوان گیا خۆرە و کە دەکەوێتە ناو ئەو چاڵە داوانەوە کە ئێمە بۆی دەنێینەوە، داوەکان کەرت کەرت دەکا، ئەو بەوەوە ناوەستێ بەڵکو ئەو دڕندانەش بەرەڵا دەکا کە دەکەونە دەستمان".

ئەوان ناچار دەکەونە بیری ڕاهێنان وماڵیکردنی هەموو لەسەر ئەوە ڕێك دەکەون کە تاکە چار ژنە، کام ژن؟ "ژنێك کە لەپەرستگەی خۆشەویستیدا پەروەردە بووبێ، تا بتوانێ بەزەبری هێزی ژنانەی داگیری کا" هیوا وایە، خۆشەویستی ژنێکی پێدەشت نشین، سادەیی سروشتی لێ بپەڕێنێ، چونکە هەر گا ئەو خۆشەویستی (ژنە پێدەشت نشینەکەی) لە لەشدا ڕسکا، ئەو دەعبایانەی لە هەڵەتەکاندا هاوژینی بوون دەیبێزن، چونکە ئەو خۆی پەروەردەی ئەو هەڵەتانەیە".

پاش ئەوەی بەهەست و نەست هۆکارەی ژیانی ناو پێدەشتەکان دەبێ، هەموو ئاوەڵەگیانی بەگیانیەکانی واتە زیندەوەرە دڕندەکانی چیاکان، دەیبێزن، لاواز و بێ هێز و مناك، لەبەردەم ئاوەڵە نوێیەکەیدا کروشکە دەکا و گرێ لە ئامۆژگاریەکانی دەگرێ: ئەنکیدۆ تۆ مرۆڤێکی ژیری و ئێستا تۆ هەر وەکو خوداوەندێکت لێهاتووە بۆ دەتەوێ هەر کێوی ئاسا لەگەڵ دڕندەکانی هەڵەتەکاندا بمێنیتەوە؟ بەگەڵم کەوە دەتبەمە ئوروکی دیوار سەخت... لەوێ گیلگامش دەبینی، گیلگامش زۆر بەهێز و وەکو گاکێویەك بەسەر گشت پیاوەکاندا

دەسڕۆیە "كە ژنەكە لە قسەكانی دەبێتەوە، داوای لێدەكا بیبا بۆلای گیلگامشی تاكە كەڵە مێردی ئورووك، لەوێ ئەنكیدۆ، وەكو پاڵەوانێكی ڕاستەقینە، تواناو لێهاتوویی خۆی دەرخا: لەم شوێنەدا من مەردی مەیدانم، من هاتووم تا دامودەزگای كۆن بگۆڕم، منم ئەوەی لە پزدانی هەڵتەكانەوە دەرچووم، منم ئەو كەسەی كەس بەهێزی بازوو لێم ناباتەوە".

هەندەی پێ ناچێ ئەنكیدۆ لەگەڵ سروشتی دەشتەكاندا ڕام دەبێ، خۆی ڕادێنێ و بەرەبەرە ترس دەزێتە دڵییەوە، بۆ جاری یەكەم دەم لە نان دەدا و مەی دەخواتەوە، هەموو ئەمانە بەدەم دەرزدادانی ژنەكەوە دەكا كە پەیتاپەیتا هانی دەدا، "ببێ بە مرۆڤێكی شارستانی".

ئەنكیدۆ كە جاران پارێزەری سروشت بوو، ئێستا ژیانی بە تەواوی وەرچەرخا و گۆڕا، بەوەی كە هەموو تەڵەو داوی ڕاوچیەكانی تێكومەكان داو چاڵەكانیانی پڕ كردەوە، ئینجا دەست دەداتە چەك "تا" شێرەكان بگرێ و بەوە شوانەكان شەو بێ خەم بخەون، گورگ و شێرەكانی گشت گرتی و شوانەكان بێ ترس لێی هەڵاژان، چونكە ئەنكیدۆ بوو بە پاسەوانیان (بڕوانە باسی زیا گوگ ئەلپ، محەممەد سەگبان، عیسمەت ئینۆنۆ و عەبدولكەریم قاسم لە بابەتی ئاوێتە بوون و تێكدا توانەوەوەدا).

سەرەڕای ئەمەش دەبێتە هاوڕێیەكی گیانی بەگیانی گیلگامش. كە ئارەزووی وێرانكردنی "داستانە سنوبەرەكانی" ناو چیاكان و گیانی پارێزەریان واتە هومبابای بۆ خاتری بەرزكردنەوەی ناوبانگی خۆی دەكەوێتە كەلەوە، گیلگامش داوا لە ئەنكیدۆ دەكا كە بیبا بۆ ماڵ و ماڵبات و پەناگای جارانی و ئەنكیدۆ گێلانە بە قسەی دەكا.

بە یارمەتی خواوەندەكانی پێدەشتەكان و زانیاری ئەنكیدۆ لە بارەی نهێنیەكانی چیا و دارستانەكانەوە گیلگامش هومبابا واتە "گڕ"ی پارێزەری چیا و دارستانەكانی لە گۆشەكەیەكدا توند دەكا، لە بەرامبەر ئەو خیانەتكاریەی ئەنكیدۆدا، هومبابا دەكەوێتە سەرزەنشتكردنی كەوا لە پیاوێكی ئازادە سروشتی چیاییەوە بوە بە "چڵكاوخۆرێكی خزمەتكار لە پێناوی ناندا"، لە شەرماندا، ئەنكیدۆ هیچی بۆ نامێنێتەوە ناچار گیلگامش هاندەدا، هومبابا بكوژێ و دارستانەكان خاپوور كا، بە هەردووكیان هومبابا دەكوژن "ئێستا ئیتر هەموو چیا و گردەكان هەڵكەندران، چونكە پاسەوانی دارستانەكان كوژرا".

ئەنکیدۆ دەکەوێتە پێشیان و پێکەوە پەلاماری پیرۆزترین بەشی دارستانەکان دەدەن و لەوێ" دەکەونە گیان دارسنەوبەرەکان، لە کاتێکدا گێلگامش ملی دارەکانی دەپەڕاند و دای دەهێنا، ئەنکیدۆ" لە ڕەگەوە دەری دەهێنا تا گەیشتە کنارەکانی فورات".

گیلگامش وەکو "شکێنەری گڕ (هومبابا)" و وەکو" ئەو گا کێویەی چیاکانی تالانکرد" ناوبانگی دایەوە ئەنکیدۆ نەخۆش دەکەوێ، و لەسەر جێگای مردن و لە سەرەمەرگدا هەرچی لە عنەت هەیە بۆ ئەو ژنە دەنێرێ کە خۆشەویستی ئەو لە سەروو هەموو شتێکەوە خستیە ناو داوەکەوە. لە دەمی دان نان بە گوناهدا، بۆی دەردەکەوێ کە هەر ژنەکە وای لێکردوە کە خیانەت لە هەموو شتە گرنگەکانی خۆی بکا، بەو ژنەشییەوە کە لە چیاکاندا لەگەڵ حەوت کوڕەکەیدا مابوەوە (بۆ گرنگی ژمارە "7" بڕوانە تیرەی فریشتەکان) ئەو لەناو ڕشتنی بارانی فرمێسکدا دان بە بوونیاندا دەنێ.

بەر لە مردن، بەهەرحاڵ وەکو پاڵەوانێك، ژنی دەشتەکان دەبەخشێ، چونکە هەرچی چۆنێك بێ ئەو ژنە ماوەیەکی کورتی ژیانی لە گەڵیدا بەخۆشی ڕابواردبوو.

گەلێ چیرۆکی تر هەن کە لە زۆر شتدا هاوشێوەی شیرین و فەرهادن، و هەموو پێکەوە مزاجی میللی چ کورد چ غەیرە کورد دەردەبڕن. وا دەردەکەوێ، تێکەڵییەکی زۆر لەنێوان کەلتووری ئەم گەلانەدا هەیە و زەمەنی دوور و درێژی هەزارەها ساڵی هێندەی لە شتە هاوبەشەکان نەگۆڕیوە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Abdul-Kader Amin (collected by), *Kurdish Proverbs* (New York: Kurdish Library, 1989); Major E. Noel, "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings," *Bulletin of the School of Oriental Studies* I-iv (London, 1917-20);

Basile Nikitine, "Kurdish Stories from My Collection," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* IV (1926-28); William Eagleton, Jr., *The Kurdish Republic of 1946* (London: Oxford University Press, 1963); , Dana Adams Schmidt, *Journey Among Brave Men* (Boston: Little, Brown, 1964); Captain Bertram Dickinson. "Journeys in Kurdistan," *Geographical Journal* 35 (1910); C.J. Edmonds, *The Kurds, Turks and Arabs* (London: Oxford University Press, 1957); C.J. Edmonds, "Shah Bazher and the Basin of the Qalachuwalan," *Geographical Journal* 123 (1957); W.R. Hay, *Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political Officer, 1918-1920* (London, 1921); Margaret Khan, *Children of the Jinn: In Search of the Kurds and their Country.* (New York: Seaview Books, 1980); Captain F.R. Maunsell, "Kurdistan," *Geographical Journal* 3-2 (1894); Major E. B. Soane, "The Southern Kurd," *Journal of the Central Asian Society* 9.1 (1922); Mrs. Lindfield Soane, "A Recent Journey in Kurdistan," *Journal of the Royal Central Asian Society* 22.3 (1935); B. Nikitine and E.B. Soane, "The Tale of Suto and Tato," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London Institute* III (1923-25); Nizâmi, *Chosroès et Chirin*, French trans. of the Persian original by Henri Massé (Paris: Bibiothèque des Oeuvres Classiques Persanes, No. 2, 1970); Ph. K. Hitti, "The Origin of the Druze People and Religion with Extracts of their Sacred Writings," *Columbia University Oriental Studies* 28 (New York, 1928); *The Epic of Gilgamesh*, N.K. Sandars trans. and ed.(Baltimore: Penguin, 1972); Martin van Bruinessen, "The Kurds Between Iran and Iraq," *Middle East Report* (July-August 1986); C.L. Brown and D. Itzkowitz, eds., *Psychological Dimensions of Near Eastern Studies* (Princeton: Darwin, 1977); A.M. Hamilton, *Road Through Kurdistan* (London: Faber and Faber, 1958); J.C.A. Johnson, "The Kurds of Iraq," *Geographical Magazine* (1940); Mark Sykes, *The Caliph's Last Heritage* (London: Macmillan, 1915); Samande Siaband (pen name used by M. Izady), "Mountains My Home," *Kurdish Times* II.2 (1988); C.J. Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan, and on the Site of Ancient Nineveh; with Journal of Voyage Down the Tigris to Baghdad.* London, 1836; Lieut. Col. J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleïmaniyeh, in July and August 1836," *Journal of the Royal Geographical Society* 8 (1838); Michael Crichton, *Eaters of the Dead: The Manuscript of Ibn Fadlan Relating His Experiences with the Northmen in AD 922* (New York: Knopf, 1976).

ڕێكخراوی كۆمەڵایەتی

چیا سەركەشەكان و پێكهاتەی سەختی سەرزەمینی كوردستان، بوونەتە سەبەبكاری دروستبوونی كۆمەڵی نیمچە دابڕاوی خەڵك لە دوڵ و دەشتە بەپیتەكاندا. هەر یەكێك لەم كۆمەڵانە، نیشانەوارێكی زمانی و كۆمەڵایەتیان بۆخۆیان پێكەوە ناوە كە تۆزێك جیاوازی لەگەڵ هی دەوروبەردا پێوە دیاربوە. بەهەمان ئەندازە كە چیاكان كوردەكانیان توند لە مەترسی دەرەكی پاراستوە پەیوەندی نێوانیشیانیان بڕیوە و سەرەنجام بوونەتە مایەی دەركەوتنی ڕوخساری كەلتووری جیاوازیش تۆمارە هەرە كۆنەكانی ژیانی نیشتەجێی شارستانی لە كوردستاندا، هاوكاتن لەگەڵ داهێنانی كشتوكاڵ لە وڵاتەكەدا، كوردستان دەتوانێ خۆ بەوەی كە هەرە كۆنترین كۆمەڵی كشتوكاڵی لەسەر ڕووی زەمین تێدا دروست بوە بشەنگێنێ، بەڕێوەبردنی ئەو بڵاوبوونەوە خێرایەی كە یەكسەر پاش گواستنەوە بۆ ئابووری كشتوكاڵی هاتە كایەوە (هەندێك بە دەجاری دادەنێن) كە ئابووریەكی یەكجار زەلامتر و بازرگانیەكی فراوانتری لێكەوتەوە، پێویستی بەوە كرد سیستەمی پاراستنی سەربازی بۆ پاراستنی داهاتە سەربازەكەی دابمەزرێ، بەم جۆرە دەوڵەتی ڕێكوپێك دامەزران و لەمەشەوە ژیانی شارستانی كەوتەوە، هەر لەو كاتەوە شۆڕشی كشتوكاڵی لە كوردستاندا هاتۆتەكایەوە، پەڵەپەڵەی كشتوكاڵگەری نیشتەجێیی لەگەڵ خۆیدا هێناوە، (بڕوانە سەردەمی پێش مێژوو).

سەردەمانێك، كەم ئاسایشی و جێگۆڕكێ كردنی كۆچەرەكان، كشتوكاڵگەرەكانی ناچار كردوە واز لە هەندێ زەوی بەردەستی خۆیان بێنن بۆ كۆچەرەكان، بەڵام ئەمە هەرگیز ئەوەندە زۆر نەبوە كە خۆی بدا لە نیوەی بەرهەمی گشتی كاڵا لە ئابووری كوردەوارییدا، كشتوكاڵگەرەكان بەشێوەی بەرهەمهێنانی هەرەوەزی بەرووبوومەكانیان ڕەنێو دەهێنا.

تەنانەت لە پۆپەی وەرچەرخانی کۆچەرایەتی سەدەی هەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدەشدا بە ژمارە هەر ئەوان لە کۆمەڵگای کوردستانیاندا زۆربەو باڵادەست بوون.

گەلێ نووسەری دەهە سەرەتاییەکانی ئەم سەدەیە وای بۆچوونە کە کوردە نیشتەجێ کشتوکاڵگەرەکان لەوانەیە لە ڕووی ڕاستیەوە لە ڕەگەزێکی جیا لە کۆچەرەکان کەوتبنەوە و لە بنەکانەوە بەچکەی ئەم سەرزەمینە نەبن بەڵکو نەوەی خەڵکێکی لایدەبن و بەشێوەی جۆراوجۆر بە درێژایی چەندین سەدە خۆیان لە دەستی هێرشی دڕندانەی کۆچەرەکان پاڕاستبێ، بەڵام ئەم بۆچوونە ئەو ڕاستیەی پشتگوێ خستووە کە کوردستانیش وەکو هەموو سەرزەمینەکانی دراوسێی هەرگیز مەڵبەندی کۆمەڵگایەك نەبوە کە تەنها کشتوکاڵگەر یان کۆچەر بووبێت. بوونی جیاوازیی زەقی بەدەنی لەنێوان چینە کۆمەڵایەتیەکاندا دیاردەیەکە کە دەتوانرێ لە کۆمەڵگای تریشدا بەدی بکرێ، بۆ نموونە لە چەندین دوورگەی دەریای ئارامدا ئەم دیاردەیە زەقە، ئەو جیاوازیە ڕەگەزیەی لەنێوان چینە جۆراوجۆرەکاندا کە بەدی دەکرێ، تاڕادەیەکی زۆر دەرەنجامی شێوەی ژیان و تەندروستی و خۆراکی کۆچەرەکانە. هەرچەندە ناکرێ هەموو بۆ هۆکاری ژینگەیی بگەڕێنرێتەوە (بڕوانە سروشتی جەستەیی) هۆزەکان زۆرتر پەز لەوەڕێن بوونە، و زیاتر وەکو بڕگەیەکی کۆمەڵایەتی ناو بەرەیەکی فراوانی یەکگرتیوو ڕەفتاریان کردوە نەك ڕێکخراوەیەکی ئابووری و تەنها لەناو چوار بواری شارەکاندا، پەیوەندیە خێڵەکیەکان لاواز دەبوون، بەڵام تەنانەت وەرزێڕە نیشتەجێکانی لادێکانیش پەیوەندی زۆر قووڵیان لەگەڵ هۆزەکاندا هەر ڕادەگرت و بەوە لە پاڕاستن و ڕێنمایی ئەوان بێبەش نابوون. هەرگا کۆچەرە دەستدرێژەکان بە ژمارە زیادیان کرد لە لادێکان، یان شەڕ بەرپابوو لەگەڵ لایەنێکی دەرەکییدا، یان پڕپیشکی وەشاند، یاخۆ قوتەوەبوونی کەسێك یان تایەفەیەك بوو بەمایەی ترس بۆ دانیشتوان، تەنانەت شارنشینەکانیش، دەکەونە پەیجووری پەیوەندیە خێڵەکییە کۆنەکانیان و بە خەڵات و خۆبردنە پێشەوە لە سەرۆك خێڵێکی دەسڕۆ و توانا، ئاسایشی خۆیان دابین دەکەن و مەترسی لە خۆیان دووردەخەنەوە، هەر بۆیە، تا ئەم دواییانەش، هەر یەکێ لە دانیشتوان سەر بە بنەماڵەکەی خۆی، یان هۆزەکەی یان تایفەکەی دەمایەوە، سەر بە هۆز بوونی لێدەرچێ، ئینجا هەر کوردە خۆی دەبەستەوە بە گەلێك یان دەوڵەتیك یان هەر سێبەردارێکی ترەوە.

تەنانەت ئایینیش ڕۆڵێکی کزی لە داڕشتنی ئەم سیما کۆمەڵاتیە گرنگەدا بینیوە... ئەوەندەی کە مێژووی نووسرا و دەریدەخا، کوردەکانی سەردەمانی کۆن، بەهەمان شێوەی کوردەکانی ئەم سەردەمە و سەرکردەکانیان، ئاوەڵناوی هۆزەکانیان دەخستە پاڵ ناوی خۆیان، هەر تاکێکی کورد ناسنامە و ئاسایش و ژیانی خۆی لە چوارچێوەی خێڵەکەیدا بەدی کردوە و نیشانەی گوێڕایەڵی خۆی بەشێوەی ماددی یان مەعنەوی پێشکەش بە سەرۆك هۆز کردوە. سەرکردەی ناوچەش هاوپەیمانی دروست کردوە یان کۆنفیدراسیۆنی نێو هۆزی پێکهێناوە و لەوانیشەوە پشتیوانی بۆ دەسەڵاتداریە خۆولاتی یە کوردیەکان هەڵقولاوە، ئەم دەسەڵاتداریانەش، بەشێوەی جۆراوجۆر بەگوێرەی پێویست سەر بەوبوون و دڵسۆزی خۆیان و بۆ پادشانشین و ئیمپراتۆریەتە حوکمڕانەکانی سەروەخت دەربڕیوە. لە زۆربەی زۆری سەردەمەکاندا، دەسەڵاتداریە خۆولاتیەکان بە کردەوە سەربەخۆبوون. ئیمپراتۆریەت بەهێز بووبێت یان لاواز مەسەلەکە لە دەستودیاری و خەڵاتی جارجارە بۆ پایتەختە دوور دەستەکان کە بەناوە خاوەنی ولاتەکەبوون، تێنەدەپەڕی.

ئەم سیستەمە تا بڵێی بەدڵی هێزە دەرەکیەکان بوو و بە قازانجیان دەگەڕا، لە سەردەمە کۆنەکانی پێش داهێنانی کەرەستە و تفاقی پەیوەندی و گواستنەوەدا، لەبەر دووری ولاتەکان لە پایتەختی ئیمپراتۆریەتەوە دەسەلاتڕانی نەك هەر بەسەر ڕەشەخەڵکەکە، بەڵکو بەسەر سەرداره ناوخۆییەکانیشدا کاری کردەنی نەبوو نەخاسمە ئەگەر شوێنەکە، شوێنی ئاسی و لای وەکو ولاتی کوردستان بوایە، ئەم کۆتە ئادەتییە کە لەملی دەسەڵاتبەندیەکانی دەوڵەتدا بوو، کە تەنها برا گەورەییەکی بێ دەنگ و ڕەنگ و بەناوەی بەسەر ولاتەکەدا هەبوو، هەموو مەرجەکانی سەربەخۆیی بۆ کوردستان ڕەخساندبوو، لە پەنای نزمترین ئاستی یارمەتی بە دراویان سەرباز دان و گشت لایەنەکانیش پێی ڕازی بوون.

داهاتنی بەرەبەیانی چاخی پێتەسازی و بلاوبوونەوەی تەکنۆلۆجیای پێشکەوتە لە چەکسازی و گواستنەوە و پەیوەستکاری بە ولاتەکەدا، بەوەدا شکایەوە کە دەسەلاتە ناوخۆیی یە تاڕادەیەك زۆر سەربەخۆکان، تەنانەت سەرکردەکانیش، ناچارین ملی ڕێگایەکی نوێی گرانمایە و ناپێویست بۆ کۆکردنەوەی باج و پیتاك و هێزی کار بۆ دەوڵەتە ئیستیعماری و کۆلۆنیالیەکانی ڕۆژەلاتی ناوەڕاست بگرنە بەر، لە ناوەڕاستی سەدەی (19)دا دوا دەسەلاتی ئۆتۆنۆمی کورد

لەناودرا، و لە کەمتر لە سێ بەشی سەدەیەکدا سەرکردایەتیە خێڵەکییە نیمچە سەربەخۆکانیش نەمان، دوا کوتەکی دەنگبڕ، تا بڵێی گران و هەناسە بڕیش لە کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەمدا وەشێنرا کاتێ کە دارەڕای ئادەتی دەسەڵاتی (عوسمانی–وەرگێڕ) لادرا و لە جێی ئەو پێنج حکوومەتە قووتکرانەوە کە هەریەکەیان لەتێکی کوردستانی بەمیرات بۆ مایەوە.

دەوڵەتە تازە داهاتەکان دەستیان کرد بە بەرنامەیەکی سیستەماتیزە کراوی کەڵەگایی سیاسی بەسەر سەرزەمینە سەربەخۆ کوردنشینەکاندا بۆ داچەسپاندنی دەسەڵاتی ئیداری و ئابووری خۆیان، ئەو هەوڵانە کە ئەم دەوڵەتە نوێیانە بۆ زەوتکردنی ئازادی و سەربەخۆیی مێژوویی کوردەکان کە بەشتێکی سروشتی وەکو بەفری زستانیان دەزانی بۆ خۆیان شەڕ و هەرای خوێناوی لێکەوتەوە، بەڵام ئەم هەوڵانە هەمیشە بێ ئاکام بوونە ئێستاش کوردستان هەر سیمای سەرزەمینێك و گەلێکی ژێر دەستی بێگانەی پێوە دیارە، نەك تەنها گرووپێکی ئەتنی ناو چوارچێوەی دەوڵەتیکی یەکگرتوو کە زۆرینەی ئەتنی حوکمڕانی تێدا دەکا، ڕاستییەکەی ئەوەیە، ڕادەی ئەو ئازادیەی کە کوردان بەدرێژایی هەزاران ساڵ لە سێبەریدا دەژیان، بریتی بوو لە سەربەخۆییەکی دوفاکتۆ، تەنانەت ئەو کاتەش کە لە شێوەی هەندێ قەوارەی دەرەبەگایەتی ناو ئیمپراتۆریەتی زلزلیشدا دەژیان هەر وابوو.

هەموو کوردان، تەنانەت ئەوانەشیان کە ئاستی بەرزی زانیارییان هەیە، هێشتا هەر توند و تۆڵترین پەیوەندییان لەگەڵ سەرکردە خێزانی خێڵەکیەکاندا هەیە. سەرکردە و سەردارەکانی بچووکترین خێڵەکان هێشتا بەرزترین پلەی ڕێزیان لەلای ئەندامان هەیە، تەنانەت ئەمڕۆکەش، هەر سەرکردەیەکی پارتی سیاسی کورد، لە هەموو مەسەلەیەکی سەرەکییدا، ڕاوێژکردن بەو سەردارە خێڵەکیانە بە پێویست دەزانێ چونکە لە سەرەنجامدا، گەریلا جەنگاوەرەکانیان لەناو جەرگەی ئەم خێڵ و تیرانەوە دێن و ڕێز و لاکردنەوە لەگەڵ نوێنەرەکانیاندا مانەوەیان لەناو ڕیزەکاندا دەستەبەر دەکا، تەنانەت مودیرنیزە کراوترین پارتی، واتە پ ك ك لە کوردستانی تورکیا لەم یاسایە بەدەرنیە. بۆ داپۆشینی ناکۆکییە ئیدیۆلۆجیەکان، پ ك ك ئێستا لە پێناوی ڕەوانکردنی پەیوەندیەکانی لەگەڵ سەرەك خێڵەکاندا کە بۆ کاروبار یان پێویستن، ناوی "پێشکەوتخواز"ی بۆیان بڕیوەتەوە، لە کاتێکدا ناوی کۆنەپەرست" یان بڕیوە بەسەر ئەوانەدا کە هاوکاریان لەگەڵدا ناکەن (بڕوانە پارتە سیاسیەکان).

لە كاتێكدا كۆچەرایەتی سرف دەمێكە ئاسەواری لە سەرزەمینەكە نەماوە، دەتوانرێ بەڕێكی بەم سەرەك خێڵ و پیاو ماقووڵانە بوترێ هەڵبژاردەی سیاسی ناوخۆیی، لە هەمان شێوەی هاو كووفەكانیان لە دەوڵەتە سەربەخۆكاندا كە ئەم ناوە بۆ سیاسیە ناوخۆییەكان بەكاردێ و دەبنە سەرچاوەی باش بۆ كۆكردنەوەی دەنگ و پشتگیری بۆ سیاسەتمەدارە گەورەكان، ئەوان ڕۆڵی گەورە و كاریگەر دەبینن لەم بوارەدا و لەلایەن خەڵكەكەشەوە زیاتر جێی باوەڕن بۆ پاراستنی ماف و خواستەكانیان.

سەركردە سیاسیە كوردە مۆدێرنەكان ئەم ڕاستیەیان لە دەست نەداوە و لە ڕاوێژكاری و گوێگرتن لەم هەڵبژاردە ناوخۆییانە یەكو دوو ناكەن، و چ پ ك ك و چ ك د پ–1 ئەم دەسكەلایانە بە باشی بەكاردێنن.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Frederick Barth, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Vorgensen, 1953); William M. Masters, "Rowanduz: A Kurdish Administrative and Mercantile Center," unpublished doctoral dissertation (Ann Arbor: University of Michigan, 1953); John M. Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics," *Iranian Studies* XI (1978); Messoud Fany, "La Nation Kurde et son évolution sociale," unpublished doctoral dissertation (Paris: University of Paris, Faculty of Law, 1933); J. F. Bestor, "The Kurds of Iranian Baluchistan: A Regional Elite," unpublished masters thesis (Montreal: McGill University, 1979); Edmund Leach, *Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds* (London: London School of Economics, Monographs in Social Anthropology III, 1940).

بارودۆخی ژن و ژیانی خێزانی

جی، ئار، درایڤەری كوردۆلۆجیستی ئینگلیز، ساڵی 1923، كە دێتە سەر باسی خەسڵەتە كۆمەڵایەتیەكانی كوردان، بە توندی بێزاری دەردەبڕێ لە نیشتنەوەی كوردە پەز لەوەڕێنەكانی جارانی كیلیكیا (لە ناوەڕاستی چیای تۆرۆسی سەر دەریای سپی ناوەڕاست)، و بڵاوكردنەوەی"خراپترین خەسڵەتیان" كەوا "ژنان بێ ڕووپۆش دەچنە دەرەوە و زۆر سەربەستانە ڕەفتار دەكەن، لە كاتێكدا زۆربەی كاری گرانیان خراوەتە سەر".

ئەو لە بارەی کوردانی ترەوە دەنووسێ "ژنانی کورد، لە رووی بەراوردکاریەوە، ئـازادن لـە هەڵس و کەوتدا و بە گوێرەی ئارەزووی خۆیان دێن و دەچن، بە ئاشکرا دەزگیران دەگرن و بە دڵخوازی خۆیان شوودەکەن لەناو نزیکەی زۆربەی هۆزەکاندا بێ رووپۆش دەگەرێن، هەرگیز بە تەنگی ئەوەوە نایەن خۆیان لـە نێرینـە پـەنادەن و بەشـێوەیەکی بـەربڵاو تۆکـەری نێرینـە لـە ماڵەوە رادەگرن، لەو هاوسەریەدا کە لەمە دەکەوێتـەوە رۆڵـی ژن هـەرگیز لـەهی پیـاو خـوارتر نابێ و لە ماڵیشدا ژن بە "کۆڵەکەی ماڵ" دادەنرێ ئەوان لەلای مێردەکانیان بە یەکسان سـەیر دەکرێن لەگەڵ پیاواندا و هەمیشە بە چاوی گاڵتەوە سەیری بـاری بەنـدە ئاسـای ژنـانی تـورك دەکەن کە بەرهەمی دەستوورێکی پشتا و پشت زادە".

درایڤـەری هــەواداری ڤیکتۆریـەکان (1837–1901 وەرگێـر)، هەرچـەندە لـە مـەودای بەرفراوانی ئازادی ژنی کـورد رازی نیـە بـەڵام ناچـار دان بـەوەدا دەنـێ کـە "رەوشـت بـەرزیی ئافرەتی کورد زۆر گرنگە و زۆربەی خێڵەکان سزای مەرگ دەدەن بەسەر ئافرەتێکدا کـە پێـی هەڵخلیسکێ، قەحبەیی مەگەر بە دەگمەن ئەگینا کەس نازانێ چییە و هەرچەندەی پشکنیومە نەمتوانیوە لە کوردیدا وشەیەك بدۆزمەوە کە بۆ قەحبە بەکاربێت" (بێگومـان درایڤـەر لەمـەدا بەهەڵە چوە کەوا ئەم پیشە هەرە دێرینە لەناو کورددا جێ پێی نەبوە، یان زمانەکەیان وشـەی وا نەزاوە، ئەم پیشەیە لە کۆنەوە هەبوە و چەندین وشە لە زمانی کوردییدا هەن کە بـۆ شـێوە جۆراوجۆرەکانی بەکاردێن، هەرچەندە هەندێکیان لە زمانی گەلە دراوسێکان خوازراون).

بۆ ئەوەی جێی ئافرەتی کورد لە کۆمەڵگای کورددا باشتر هەڵسەنگێنی چاك وایـە رۆڵیـای لـە هەندێ بواردا کە زۆرترین هی پیاوانن تەماشاکەی وەکو سوپا و سیاسەت و سات و سەودا و ئایین.

لەناو قوتیلەکاندا کەوا تیرەیەکن لە کۆنترین باوباپیرانی کوردان، سەرکردایەتی سوپا تـەنها پیشەی ژنان بوو (بروانە مێژووی هەرە کـۆن، هـەروەها آر، گریـشمان 1954–44). نزیکـەی دوو هەزار ساڵ دوای قوتیلەکان پلوتارکی مێژوونووس گریگۆ–رۆمـان باسـی شـەڕی دڕندانـەی خـەڵکانی بـاکوور و رۆژاوای کوردسـتان و داکـۆکی سەرسـەختانەیان دژ بـە هێـزە داگیرکـەرە رۆمانیەکان دەکا لە سەدەی یەکەمی پێش مـیلاددا و لـەناو ئـەو خەڵکانـەدا پەنجـە بـۆ بـوونی ژنانی (ئەمەزۆنی) درێژ دەکا لە ریزی لەشکرەکاندا، ئـەو ژنـە چـەك بەشـانانە، کـە بـەگوێرەی شەرعی گریك و رۆمەکان هەم پێشێلکەری گـەورەی ئـایین بـوون، هـەم دوژمـنی خوێنخـوار، و

نیشتیمانەكەیان بە هەموو حیسابێك، هەمان هەرێمی جوغرافیای كوردستان دەگرێتەوە (بڕوانە پلوتارك) رووخانی كۆماری ڕۆم: پۆمپێی).

هەر لەو شەڕانە خۆیاندا، پلوتارك باسی هەڤاڵێكی مێینەی میثریداتیسی پادشای پۆنتی دەكا كە بەجلە ڕەنگاوڕەنگە كوردیەكانیەوە ئەو بەهەڵە بە فارسی دەداتە قەڵەم – ئازایەتییەكی كەم وێنە و سرنجكێشی نواندوە لە شكاندن و دڕدان بەو لەشكرەی جەنەراڵ پۆمپەی، سەركردەی لەشكرەكەی ڕۆم، كە ئابلۆقەی دەوڵەتی پۆنتی دابوو: " لە سەرەتای هێرشەكەدا، میثریداتیس خۆی و (800) سوار بەناو ریزەكانی ڕۆمەكاندا بۆی دەرچووبوون و خۆیان دەرباز كردبوو، سوارەكانی هەر كەسە بەلایەكدا پەرتەیان لێكردبوو و جگە لە سێ كەس لەگەڵ میثریداتیسدا نەمابووەوە، یەكێك لەوانەی كە لەگەڵیدا مابوونەوە هیپسیكراتێیای دۆستی بوو، كە هەمیشە وەكو پیاو ڕەفتاری دەكرد و ئامادەبوو بێ پەروایانە مل بەهەر كارێكی خەتەرناكەوە بنێ، لەبەر ئەمە، پادشا هەر بەناوی هیپسیكراتیس بانگی دەكرد كە ناوی نێرینەیە".

بەڵگە گەلی ئازایەتی و دلێرایەتی ژنانی كوردستان گەلێ لەوە كۆنتر و دێرینەترن كە لە تۆمارەكاندا نووسراون. لە گۆڕستانە (12000) ساڵ تەمەنەكانی شانیدەر لە كوردستانی ناوەند (كە پڕن لە پاشماوەی مرۆڤی نیاندەرتال) تاكە كەرەستەی خۆڕازاندنەوە كە لەگەڵ زۆربەی ئیسك و پروسكی مێینەكاندا دۆزرایەوە، چەقۆی جوان نەخشێنراو بوو، لە یەكێك لەو گۆڕانەدا دەسكی چەقۆ كە لە پارچە ئێسكێك و دەمەكەی لە بەردێكی ڕەقی لە قیردراو دروستكرابوو. (Roaf1995:30)

میرنشینی زەند (1750–1794) كە دوامیرنشینی سەرەكیی كوردە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، ژنانی بەشێوەیەكی چڕ لە هەڵمەتە سوپاییەكانیدا بۆ وەدەستهێنانی تەختی پادشایی خستۆتەكار، تەنانەت دامەزرێنەری میرنشینەكە، محەممەد كەریم خان، پڕ بەمانا پەیڕەوی لەم نەریتە دێرینە كوردیە دەكرد، خۆی و ئەفسەر و سەربازەكانی شان بەشانی بووكەكانیان دەچوونە مەیدانەكانی جەنگەكانەوە، باشترین نموونە بۆ ئەمە بەرەنگاربوونی هێزە داگیركەرە ئەڤغانەكانە، ئەفسەرە ئەڤغانەكان لە بەرامبەردا كەوتنە توانج گرتنە زەندەكان و بە "خۆشاردنەوە لەژێر داوێنی ژنەكانیان"دا تاوانباریان كردن.

بەشداریکردنی ژنان لە خەباتی چەکدارییدا تا ئێستا لە کوردستان هەر باوە، چونکە نزیکەی هەموو حیزبە سیاسیە کوردەکان (پارتە ئیسلامیە ڕادیکالەکانیان لێدەرچێ) کە خاوەنی هێزی گەریلای پێشمەرگەن، ژنی پێشمەرگەیان لەناو ڕیزەکاندا هەن، لەناو پێشمەرگەکانی پارتی (pkk)دا کە خاوەنی دەسوەشێنترین هێزی پێشمەرگەیە پێشمەرگەیەکی زۆری ژن بەدی دەکرێن (بڕوانە پارتە سیاسیەکان) تۆماری بەشداری بە کردەوەی ئەم ژنانە لە جەنگدا زۆر هاوڕەنگە لەگەڵ ئەوەدا (پلوتارک) دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر لە بارەی ژنە جەنگاوەرەکانی "ئەمەزۆن"ەوە باسی کردوە، لە هەمان هەرێمی ئەنەدۆڵ: کوردستانی باکوور و ڕۆژهەڵات.

لە بواری سیاسەتیشدا، ژنە کورد بەهەمان شێوە لە سەردەمانی دێرینەوە چالاکانە بەشدارییان کردوە، دوا حوکمڕانی خانەوادەیەکی گرنگی دەیلەمی کوردی سەدەکانی ناوەند، واتە بوەیهیەکانی ڕەی (تارانی ئێستا)، سەییدە "ماما" خاتوون، ژنێك بوە، بۆ ماوەی (30) ساڵی ڕەبەق، ئەو بە ئازایەتی و ژیری و دیبلۆماسیەت، پادشاییەکەی لە هێرشی دڕندانەی سوڵتان مەحموودی غەزنەوی بە توانا و سوپا کوچەرە تورکەکەی پاراست، ئەو تا جڵەوی کاروباری دەوڵەتەکەی دایە (مەجدو دەولەی) کوڕی لە ساڵی (1029)دا هەر حوکمە ڕمایی کرد، هەرچەند ئەم گۆڕانە بوو بە مایەی لەناوچوونی حوکمی خانەوادەکەش.

لە سەرەتای ئەم چاخانەی دواییشدا ژنان بەشێوەیەکی کاریگەرانە بەشداری سیاسەت و سەرکردایەتییان کردوە، ناوی ژنانی سیاسەتمەداری کورد ئەوەندە زۆرن کە بە ئاسانی لە ژماردن نایەت، لەناو هەرە ناودارەکانیاندا، دەبێ باسی خاتوو (قەرە فاتیمە)ی تاری ماراش بکەین لە کوردستانی ڕۆژاوا لە وڵاتی کۆماجین کە نوێنەری کورد بوو لە ساڵانی ناوەڕاستی سەدەی نوزدەیەم لە داداگای عوسمانی لە ئەستەموول. Illustrated London (News)ی 22ی نیسان (ئەڤریل)ی 1856، لاپەڕەیەکی یەکەمی بە تەواوی بۆ یادەوەری ئەو تەرخان کردوە، لە هەمان دەمەدا، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەرەنگاری ژنێکی تری کورد بوەوە، ئەو ژنە دوا حوکمڕانی هەرێمی نیمچە سەربەخۆی هەکاری بوو لە کوردستانی باکوور، هەر لەوکاتەدا هێزە چەکدارەکانی عوسمانی ناچار بوون، بەرەنگاری ماما پوورە حەلیمەی پژدەر و ماما قەرە

نێرگزی[4] هۆزی شوان بینەوە لە ناوەندی کوردستان، هەروەها ماما پرشـەنگی هـۆزی گـەورەی میلان لە کوردستانی ڕۆژاوا (نیکیتین 1956). جگـە لەمـە ئـەو هێـزە ڕووسـیانەی کـە سـاڵی 1916 بەرەو ناوەوەی کوردستانی ناوەنـد ملیـان دەنـا بـەرەنگاری ژنێکـی تـری کـورد مامـا مریەمی، بێوەژنی شێخ محەممـەد صـادقی نەقشبەندی بـوون کـە ئازایانـە داکـۆکی لـە تـاری ئایینی–مێژوویی نەهرێ دەکرد. دوا سـەرکردەی چـەکداری کـورد، کـە سـاڵی 1982، ناچـار خۆی دایە دەستی لەشکری ڕەزای شای ئێرانەوە ژنێك بوو، کە لە هەمان کاتدا سەرۆکی خێڵی هەرکیش بوو.

عادیلە خانم، یەکێکی ترە لە سەرکردە ژنـە کوردەکـان، ئـەو خوێنـدەوار و دنیادیتـە بـوو، سەرۆکی گرانترین و بە ژمارە گەورەترین هۆزی کوردستان، واتە هۆزی جاف بوو تا مردنـی لـە ساڵی 1924دا، ئەو ماوەیەك ئی،بی، سۆنی وەکو میرزا لای خۆی ڕاگرت، سـۆنی ئەفسانەوار دوای ئەوە لە نووسینەکانیدا سەرچاوەیەکی باشتری دابەستووە لە بارەی پلەو پایـەی دێـرینی ژنانەوە لە کۆمەڵگای کوردەواریدا سۆن لە یەکێك لـە نووسـینەکانیدا عادیلـە خـانم بـە "شـێرە ژن" ناو دەبا، کۆشکەکەی عادیلە خانم لە هەڵەبجە تا وێرانکردنی شارەکە لـە سـاڵی 1988دا وەکو دوا ئاسەواری بیناسازیی میرایەتی دێرینەی کوردستانی ناوەند هەر بـەپێوە بـوو (بڕوانـە مێژووی ئەم دواییانە).

ڕۆڵی ژن لەناو کوردەوارییدا هەر بەو بوارانەوە ناوەستێ. لە بواری ئایینیشدا ئەوان ڕۆڵێکی سـەرەکییان هەیـە، تـیرەی فریـشتەکان، کـە ئـایینێکی خـۆولاتی کوردیـە، لـەناو (6) بەرجەستەکەرە سەرەکیەکەیدا ژنێکی بەرجەستەکەری گیـانی گـەردوونیی لـە هـەر یـەکێك لـە حەوت دەورانەکەی دونیای ماددیدا تێدایە، (بڕوانە یارسانیەت).

هەندێ لە نووسراوەکانی تیرەکە لەلایەن ژنەوە نووسراون، لەوانە مامانەرگزی شـارەزووری (دەورووبەری 1313) کە خۆی یەکێك بووە لە وردە بەرجەستەکەرەکانی گیانی گەردوونی.

لـە 1145 سـۆفیەکانی نیعمـەتوڵلای جـەیحونابادی پیـاوی پـیرۆز و سـەرکردەی ئـایینی سەدەی بیستەمی (یارسانەکان)، نزیکەی (500)یان ژن بوون، ئەمە بە گوێرەی قسـەی نـوور

[4] نێرگز یان کوێخا نێرگز، لە شوانی سەر خاسـەیە و لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی (19)دا ژیـاوە و لـە شـەڕی شـوان و هەمەوەندا ناوبانگی دەرکردووە. نە(ماما) و نە (قەرە)ش بە ناوییەوە نییە.

عەلی ئیلاهی، کە هەم کوڕی نیعمـەتوڵڵا و هـەم پـاش خـۆی جێگریـشی بـووە. خـۆدی، قـارا فاتیمەش (دەبێ قارا فاتیمە بێ – وەرگێڕ) کە لە سەرەوە باسکراوە، بانگی ئـەوەی دەدا کـە گوایە بەرجەستەکەرێکی مێینەی گیانەکەیە لە سەدەی بیستەمدا.

بەشداریکردنی ژنان لە کۆبوونەوە و بۆنەگێڕیەکانی تیرەکەدا، لەلایەن غەیری کوردەکانەوە بە جۆرێك لە رێگە دەرچوون دادەنرا.

ئەو ئازادیەی بۆ ژنان ڕەخساوە بۆ بەشداریکردن لە هەندێ کارو کردەوەدا کە لە کۆمەڵگاو ناوەندە ئایینیەکانی دەوربەردا تەنها بۆ پیاو ڕەوایە، ئەوجاو ئێستاش بە ئاسانی قووت نادرێ. هەر ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی گـەلێ تۆمـەتی سـێکس کـاری بـەرەڵا بدرێتـە پـاڵ هـەوادارەکانی ئایینەکە (بڕوانە تیرەی فریشتەکان) بەڵام سەرەڕای ئەم هەموو هاشوهووش و ڕیسواکاریە کـە هەڵدەبەسترێن، چ لە کۆمەڵگای یەزیدی، چ لەهی عەلەوییدا، ئاهـەنگ و بۆنەگێڕیـە ئایینیـەکان بێ بەشداری ژنـان هـەرناکرێن، هـەوادارانی یارسـانیەت تـا ڕادەیـەك شـانیان بـۆ ئـەو وشـارانە شـلکردووە کـە لەلایـەن کۆمـەڵگاکانی دراوسـێ و ئایینـە توندگیرەکانـەوە خراوەتـە سـەریان، هەندێکیان بەتایبەتی ئەوانی زیاتر لە شیعەکان نزیك بوونەتەوە، ئێستا ناهێڵن ژنان لەو بۆنـە و کۆبوونەوە ئایینیانەدا بەشداربن کە لە دووتوێی ماڵ و جێگا ئایینیەکاندا بەجێ دێنرێن.

بزووتنەوەی بابیەتیش کە تا ڕادەیەکی دوور کەوتۆتە بەر تەئسیری تیرەی فریشتەکان، بە دیدێکی لیبرالیانە سەیری ئافرەت دەکا (بڕوانە بابیەت و بەهائیەت).

سـاڵی 1849، تـاهیرە قورەتولعـەینی بەرجەسـتەکەری مێینـە لـە ئەڵقـەی بابیـەت لـەناو زنجیرەکەدا، بە ئاشکرا و لـەناو خەڵکدا ڕووبەنـدی فـڕی دا تـا بـەوە "یەکسانی ژنـان لەگـەڵ پیاواندا ئاشکرا بکـا وەکـو بنەمایـەکی بنـەڕەتیی ئـایینی بابیـەش" (**Fisher** 1978)، ئـەوەی تاهیرە کردی، زیندوو کەرەوەی ڕووداوێکی تربوو کە ساڵی (922ز) ڕوویدابوو، کاتێك لە چوار مێخ کێشانی هەللاجدا خوشکەکەی لە بەغدا و لەناو ئاپۆرای خەڵکدا ڕووبەندی فڕی دا (بڕوانـە ڕێباز بەندیەکانی سۆفیگەری).

پلەی کۆمەڵایەتی بـەرز و ئـازادی نیـسبەتەن هـەبووی ژنـانی کـورد، کـە جوولەکەکانیـشی گرتیۆتەوە، لە سەدەی حەڤدەیەمدا بوو بە مایەی گەیشتنی یەکەم ژنی جوولەکـە، واتـە رابـی ئەسیناث بەرزانی، بە پلەی (رابی)یەتی (بڕوانە جوولەکایـەتی). لێـرەدا، چـاك وایـە پـەنجـە بـۆ ڕاستیەکیش درێژ بکەین، شاژنە هێلینای پادشـایەتی ئـەدیابینی کـوردی، پـاش ئـەوەی خـۆی

وەرگەڕاوەتە سەر جوولەکایەتی، گوایە مێردەکەی و گەلەکەشی دوایی بەرەبەرە بردۆتــە ســەر ئەو ئایینە.

لە ڕووی داراییشەوە، ژنانی کورد لە هــەموو گرووپــە ئەتنییــەکانی دراوســێ، زۆرتــر، پــتر؟ دەسەڵات و کارگوزارییــان دراوەتــێ، هەرچــەندە خێزانــی کــورد زۆرتــر گوێرایــەڵ و بەنــدەواری دەسەڵاتی باوکن، بەڵام کاتێ خاوەن ماڵی نێرینە دەمرێ، یان پەکی دەکەوێ، ژنەکــەی دەبــێ بە جێگری لە هەڵسوڕاندن و سەراسـویی کردنـی گـشت ئـەرك و مافەکانیـدا، هەرچـەندە پیـاو خـاوەنی وەچـی نێرینــەش نــەبێ، کــەمجار ئــەوە دەبــێ بــە کۆســپ لــە بــەردەم ژنەکــەی لــە گرتینەوەی جێ و دەسەڵاتیدا.

ژن و ژنخوازی کارێکی گرێواوی و پڕ بێنە و بەرەنیــە، زۆرتــر بــە ئاســانی دێتــە دەســتەوە، بەڵام وەکو درایڤەر لەسەرەوە باسـی کـردوە، بەڕەزامەنـدی و خواسـتی هـەردولا، ژن و پیـاو، دەبــێ هەرچــەندە لــە هەنــدێ بۆنــەو پێویــستیی سیاســی یــان ماڵییــدا، جــۆرە گرێبەنــدی و بڕینەوەیەکی تێدەکەوێ و لەو حاڵەتانەدا خزمایەتیە کە دەبێ بەهی سیاسی یان ماڵی.

ئەوەی جێی داخ و سەیر پێ هاتنە لەم دواییانەدا گەلێ لە پیـاوانی کـورد هەوڵـدەدەن ئـەو بەهاو نەریتە بەناوی مودێرنیزەکاریەوە لەناو هـی گەلەدراوسـێ بـاڵا دەسـتەکاندا بتوێننـەوە و دەورو ئازادی ژنان لەناو خێـزان و کۆمەڵگاکانیانـدا سـندم بکـەن، لـە شـار و تارۆچـکەکاندا، وا خەریکن پێچە و ڕووپۆش بەسەر ژنە کوردەکاندا بسەپێنن. ئـەم کوردانـە خۆیـان بـە تـەواوی لەناو کەلتووری دەوڵەتە باڵا دەستەکاندا هەناسە بڕ بوونە، ئەم "مۆدیرنیزە کردنە" وێ ناچـێ بتوانێ بێیتە شوورەبەند بە دەوری ئـەو ئازادیـە دێرینانـەدا کـە کۆمـەڵگای کـورد بـە ئـافرەتی کوردی داون چونکە، شەپۆلێکی تری مودێرنیزەگـەری وا بـەڕێوە گـژژەی دێ و لەگـەڵ خۆیـدا مژدەی ئازادی زیاتر و یەکسانی فراوانتر بۆ ژنان دێنێ. سەرەڕای هەموو ئەمانە، لە ناوچە دوور دەستە خەوش نەگرتووەکانی کوردستاندا داب و نەریتە هەزاران ساڵە کۆنەکـەی کـوردان هـەر ماوە و بەکارن، نەك هەر ئەمە، بەڵکو لەناو هەندێ هۆزی دوور پەڕدا، وەکو کوردە سۆنیەکانی ئەمدی و ئـەودیوی سـنووری تورکیـا و ئێـران و نێـوان شـارەکانی خـۆی و وان، ئـەو شـایی و شەوارەیەی بۆ لە دایکبوونی مناڵێکی مێینە دەکرێ، هەرگیز بۆ هی نێرینە ناکرێ.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Henny H. Hansen, *The Kurdish Woman's Life: Field Research in a Muslim Society, Iraq* (Copenhagen: Ethnografiske Kaekke, no. 7, 1961); Henny H. Hansen, *Daughters of Allah: Among MuslimWomen in Kurdistan* (London, 1960); Mohammed Mokri, "Le Mariage chez les Kurdes," *Revue de la Société d'Ethnographie* (Paris, 1962); T.F. Aristova, "Ocherki kul'tury i byta kurdskikh krest'yan Irana" ("A Sketch of the Culture and Way of Life of the Kurdish Peasants in Iran"), *Trudy Etnografii Miklukho-Maklaya* 39 (Moscow, 1958); Paul Magnarella, "A Note on Aspects of Social Life among the Jewish Kurds of Sanandaj, Iran," *Jewish Journal of Sociology* XI.1 (1969); R. Ghirshman, *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest* (Baltimore: Pelican, 1954); Ziba Mir-Hosseini, "Impact of Wage Labour on Household Fission in Rural Iran," *Comparative Journal of Family Studies* 18.3 (1987); Walter Fischel, "The Jews of Kurdistan," *Commentary* VIII.6 (1949); Dina Feitelson, "Aspects of the Social Life of Kurdish Jews," *Jewish Journal of Sociology* I.2 (1910); Ziba Mir-Hosseini, "Changing Aspects of Economic and Family Structures in Kalardasht, A District in Northern Iran," unpublished doctoral dissertation (Cambridge: Department of Social Anthropology, Cambridge University, 1980); A. Salar, "A Kurdish Boyhood," *Kurdish Times* IV.1-2 (1991); Basile Nikitine, *Les Kurdes, etude sociologique et historique* (Paris, 1956); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); M. Fischer, "On Changing Concept and Position of Persian Women," in L. Beck and N. Keddie, eds., *Women in the Muslim World* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978).

General Bibliography

Two excellent works on the social psychology of the Kurds and the cultural-environmental roots of their social behavior and organization are Abdul-Kader Amin (collected by), *Kurdish Proverbs* (New York: Kurdish Library, 1989) and Samande Siaband (pen name used by M. Izady), "Mountains My Home," *Kurdish Times* II.2 (1988); Witold Rajkowski, "A Visit to Southern Kurdistan," *Geographical Journal* 107.3-4 (1946); A valuable earlier work is that of C.J. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs* (London: Oxford University Press, 1957). B. Nikitine, *Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique* (Paris, 1956); Henny Hansen's work, *The Kurdish Woman's Life: Field Research in a Muslim Society, Iraq* (Copenhagen: Ethnografiske Kaekke, no. 7, 1961) sheds light on more than the status of Kurdish women, and should prove valuable reading. A more specific bibliography on the social and political organization of the Iranian Kurds is provided in the work of Wolfgang Behn, *The Kurds in Iran: A Selected and Annotated Bibliography* (London: Mansell, 1977); Hanzelka Jiri and Miroslav Zikmund, *Kurdistan: Land der Aufstände, der Legenden und der Hoffnung* (Prague: Artic Praha, 1962); and the *Kurdish Times*, semi-annual journal, Brooklyn, New York, Kurdish Library, 1985-present.

فەسڵی هەشتەم

مەسەلە سیاسی و هاوچەرخەكان

ناسیۆنالیزمی كورد و دەوڵەتی نەتەوایەتی

كوردەكان ئێستا لەناو پێنج دەوڵەتی سەربەخۆدا وەكو كەمینە دەژین، ئەم ژمارەیە گەلێ لە پێنج تێدەپەڕێ، ئەگەر كۆمارەكانی یەكێتی سۆڤیەتی جاران لە قەفقاسیا و ناوەڕاستی ئاسیا سەربەخۆیی تەواو بە دەست بێنن، ڕاستییەكەی، كورد ئەمڕۆ كەمینەیەكی گەورەن لە هەموو ئەو دەوڵەتە سەربەخۆیانەدا كە تێیاندا دەژین. تەنها لەمەدا كورد بە كەمینە نەتەوەییەكانی تر دەچێ، وەرنە، بە گشت پێوانەیەك، كورد گەلێكی بزێو و گەورەی و بە تاك و بە كۆمەڵ نیشانە و مۆركی گەلێكی سەرەكیی ژێر دەست و داگیركاریی بێگانەی پێوە ئاشكرایە، پێكەوە دەرنەبردنی بەردەوامی كوردان لەگەڵ حكوومەتە باڵادەستەكانیان و دامەزراندن و هەڵوەشاندنەوەی چەندین پارتی سیاسی كوردی و ئامادەیی یان بۆ بەرپاكردنی ڕاپەڕین و بەرخودان، شەڕو شۆڕ، بانگدانی سەربەخۆیی، هەروەها دەربەدەركردن تێكڕا كورد لە كەمینە ئەتنییەكانی ناو ئەم دەوڵەتانە و گەلێ كەمینەی تری سەر ڕووی زەمینی جیا دەكەونەوە (بڕوانە مێژووی پێش هاوچاخ و ئەم دواییانە، هەروەها دەربەدەركردن و جێگركردنی بە زۆر و پارتە سیاسیەكان).

گەر بەراوردیان كەین، هەمان كۆمەڵە مەرج كە ئەڵمانەكانیان كرد بە نەتەوە (أمة)، هەرچەندێكو ئەوان بەر لە 1871 هەرگیز بە یەكگرتوویی لە چوارچێوەی یەك دەوڵەتی ئەڵماندا نەبینراون، لە كوردیشدا هەن، تاقە شتێك كە كورد وەكو نەتەوەیەك نیەتی دەوڵەتی

سەربەخۆیە، ئەگینا بە هەر پێوانەیەکی باو و ستاندەردی تر، کە لای هەمووان قبوول بکرێ، کورد نەتەوەیەکی سەرەکییە.

هەموو ئەو کردەوانەی کە دامەزراوە دەوڵەتیە چاک ڕێکخراوەکان بۆ دروستکردنی نەتەوەیەک کردیان لەو گەلە جیاجیایانەی کە بە میرات بۆیان مایەوە لە چوارچێوەی ئەو سنوورانەی لەم دواییانەدا بە دەستکرد بۆ دەوڵەتەکانی تورکیا و سوریا و عێراق و ئێران دروستکران، لە بنەکانەوە تۆزقاڵێك کاریان لە کوردان نەکرد، ئەوی ڕاست بێ لەم ڕووەوە، هەر ئەم دەوڵەتانە خۆیان ئەوەی لە دەستیان هاتبێ بۆ بەربەستدانان لە بەردەم گەشەکردنی کۆمەڵگای کوردیدا تا وەکو پێکهاتەیەکی جیاواز و سەربەخۆ نەکا نەشوونما، درێغیان نەکردووە، بەڵکو چیان بۆ کرابێ بۆ ڕووخاندنی سنوور و نیشانە نەتەوەیی و تایبەتمەندیەکانی کردوویانە. بە هەموو تواناوە هەوڵیان داوە ڕابردووی کورد لە گۆڕنێن، هەر جۆرە سیمایەکی ڕەسەنایەتی لە کەلتووری کوردا هەبێ دایڕنن و بیسڕنەوە، و بەربگرن لە هەر جۆرە توێژینەوە و لێکۆڵینەوەیەك کە بەدڵ و بەگیان و دڵسۆزانە لە هەر بابەتێك کە بەلای کوردەوە بایەخدار و گرنگ بێ کرابێ سەرەڕای ئەمانەش، ناسنامەی ناڕاست و بێ بنچینەی وەکو "تورکی چیایی" لە تورکیا و "عەرەبی ئومەوی" لە سوریا و عێراقیان (بۆ کوردە یەزیدییەکان) هەڵبەستووە.

بوونیەتی جیاوازیان لە ئێران و ئازەربایجانی سۆڤیەتی و تورکمەنستان بەبێ یەك و دوو وەکو ئاوخواردنەوە ئینکار کراوە، ئەم هەموو کردەوە سەرکوێرکەرانە، تەنانەت کوردەکان خۆیشیانیان خستۆتە دڵەڕاوکێ و سەرلێشێوانەوە.

زۆربەی هەوڵ و تەقەلای ئەو حکوومەتانەی کە ئێستا هەریەکەیان سەروکاری پارچەیەکی کوردستانی بە دەستەوەیە بۆ ئەوە تەرخانکراون ناسنامەیەکی نەتەوەیی سەرانسەریی و کاریگەر دروست بکەن بە مەبەستی داچەسپاندنی یەکیەتیەکی سیاسی و بنیاتنانی دەوڵەتی نەتەوەیی بەو شێوەیەی کە لە ئەورووپا هەن. لە تورکیا و سوریا و عێراق وشەکانی (تورك) و (عەرەب) کە جاران بە مەبەستی گاڵتەجاڕی بۆ دەلالەتکردن لەسەر کابرایەکی کەڕە گوندی و کۆچەری بیابان نشین بەکاردێنرا، ئێستا بە مەبەستی دروستکردنی ناسنامەیەکی نەتەوایەتی هەمەگیر لە پرۆسەیەکی تێکەڵ لە مێژووسازی و زمانبازی ساختەو شتی بێ پایە و مایەدا

ڕەونەقبەخش دەكرێ، ئەوان ڕاستیە مێژووییەكانی تریان لێخن كردووە یان شێواندوویانە، تا بیكەن بە پێگە بۆ بڕینەوەیەك كە گوایە، "نەتەوە" بەم شێوەیەی ئەمڕۆی لە سەردەمانێكەوە كە لە بیركردنەوە نایەن وەكو بوونێكی یەكگرتوو و ناسراو هەر هەبووە و یەكێك بووە لە بەشداربووە سەرەتاییەكانی فەرهەنگی جیهانی.

لەم وێنە شێوا و و تێكەڵەدا، شوێنی كورد لە كوێیە؟ چونكە زۆر ڕوون و ئاشكرایە كە كورد نە عەرەبە نە تورك، هەموو ئەو هەوڵانەی بۆ دروستكردنی ناسنامەیەكی ساختە دراون كە بە عەرەب یان تورك دەریان بخەن، نیوەچڵ، شێوا و دەرچووونە و بوونەتە بڵقی سەر ئاو.

لە ئێران، كوردەكان زۆر بە ئاسانی لە بیروبۆچونە پان ئێرانیستەكانی دەوڵەتدا دەگونجێن چونكە كەلتوورو زمانی كوردی لە ڕاستیدا ئێرانین. بۆ حكوومەتی ئێران، مەسەلەكە نەك هەر ئاسانە كە ناسنامەی كورد لە چوارچێوەی خێزانێكی گەورەتری گشت گەلە ئێرانیەكاندا بخوێنێتەوە، بەڵكو ئەو پشتگیریەی لە كوردەكانی دەرەوەی سنوورەكانی خۆی كردوویە، جوغزێكی گەورەی بۆ مەنتیقی پان ئێرانیزم دروستكردوە (نەك هەر مەنتیقی پان ئێرانیزم بەڵكو هەر مەنتیقیكی كە بە بەگوێرەی كات لە بارێ)، لەم ڕووەوە محەممەد ڕەزا شای پەهلەوی لە باسی کورددا، ئەوانی بە "پاكترینی هەموو ئاریایی نەژادەكان و یەكێك لە ڕەگەزە هەرە ڕەسەنەكانی ئێرانیەكان" لە قەڵەم دەدا، لای ئەو و زۆربەی هەڵبژاردەكان، (ئێرانی) لەگەڵ (فارس)دا بێ زیاد و كەم هاو مانا دەهات.

بەگوێرەی بۆچوونی تاران، كوردیش ڕاست و ڕەوان وەكو فارسەكان، بە زمان و بە فەرهەنگ گەلێكی ئێرانیە، جا لەو سەرشێوانەدا كە ئەمڕۆ تەنانەت ناوەندە زانستییەكانیشی گرتۆتەوە، لە بارەی دوو وتەی ئێرانی و ئێرانی نەژادەوە (كە دوو بیرۆكەی بەقەی ئەڵەمان و جێرمانی نەژاد لێك دوورن)، كوردەكانیش لایان لێڵە ئایا زمانەكەیانی لێدەرچێ چی تر هی ئەوانە و ئێرانی نیە، لە كاتێكدا مەبەست لە ئێرانی وا پەیتاپەیتا خەریكە "فارسی" دەگرێتەوە و هیچ سنوورێك لەنێوان هەردوو بیرۆكەكەدا نامێنێ، هەر لەبەر ئەم هۆیە، كابرایەكی كورد لە توركیا و سوریا عێراق و كۆمەنوێلسی دەوڵەتە سەربەخۆكان (سۆڤیەتی جاران – وەرگێڕ) زۆر ئاسان دەتوانێ خۆی لەو گەلانە بگرێت، بەڵام لە ئێران مەسەلەكەی وا بۆ نالوێ.

جیاوازیەکی گەورەی دیکە کە لەنێوان ئێران و دەوڵەتەکانی تردا لەم ڕووەوە هەیە ئەوەیـە کە کوردەکانی ئێران خـاوەنی دووروو درێـژن وەکـو بەشـێك لـە دەوڵـەتی ئێـران، لـە کاتێکـدا هەرچـی دەوڵەتـەکانی سـوریا و عێـراق و تەنانـەت تورکیاشـن، ئـەوان دەسـتکردی دەسـەڵاتە کۆلۆنیاڵیـە ئەوروپییـەکانن و تـەنها دوای جـەنگی دووەم لەسـەر کەڵەکـەی لاشـاکی دەوڵـەتی عوسمانلی دروستیان کردوون و بەر لەو، هیچ وڵاتێك بەو ناوانە لـە ناوچـەکەدا نـەبوە، و تـەنها لەبـەر ئـەوەی بـوونی دەوڵـەتیکی کوردسـتانیی سـەربەخۆ بـۆ بەرژەوەنـدی کاربەدەسـتە کۆلۆنیاڵیـە ئینگلیـز و فەرەنـسیەکان دەسـتی نـەدەدا، کـوردان پەسـترانە چوارچـێوەی ئـەم دەوڵەتە تـازە دروسـتکراوانەوە، هەرچـی کوردەکـانی ئێـرانن، ئـەوان هـەر نـەبێ لـە سـەدەی شانزەیەمەوە لەناو سنووری دەوڵەتی فارسدا ژیاون، تەنها جیـاوازی لـە مەسـەلەکەدا ئەوەیـە، ناوی دەوڵەتە کە لە ساڵی (1935)ەوە لە وڵاتی فارسەوە بوە بە ئێران.

گەلێ کەسایەتی گەورەی نیشتیمانی لـە کـوردانی نـەتواوە لـە ئێرانـدا هەڵکـەوتوون، چ لـە سـەردەمی ئێـستامان و چ لـە ڕابـردوودا. سـەرۆکایەتی گـەورەترین و بـە هەیبـەتترین پـارتی سیاسی لە ئێران پێش بەرپابوونی شۆڕشی ئیسلامی، واتە جەبهەی میللی (کە لەلایەن دوکتۆر محەممەدی مسەددیقی سـەرۆك وەزیـرەوە دامـەزراوە)، لـە دوو دەهـەی ڕابـردوودا بەدەسـتی کەریمی سـنجابیەوە بـوە کـە کـوردێکی کرماشـانیە. نـەك هـەر ئەمـە، گـەلێ کەڵـە نووسـەر و هونەرمەند و کەسایەتی کۆمەڵایەتیش، کـە لەسـەر ئاسـتی نیـشتیمانی خـاوەنی پلـە و پایـەی بەرزبوونە، بە نەتەوە کورد بوونە، ئەمانە بە پەیژەی پایەدا بۆیە سەرکەوتوون چونکە ڕێبـازی پان ئێرانیستییان گرتۆتە بەر نەك هی کوردایەتی، ئەگەر وایان نەکردایـە، ئـەوا دەکەوتنـە بـەر تیری تۆڵە و ئەفەرۆز کردن لە کۆمەڵگا.

ئەوان تەنها نزیکەی 12٪ی گشت دانیشتوانی ئێران پێکـدێنن و هـیچ دەرفەتێکیـشیان بـۆ لەمە زیاتر بوون لەبەردەمدا نیە (بڕوانە دیموگرافیا).

لەپاڵ ئەمەشدا وەکو دانیشتوان بەسەر دوو هەرێمی لێکدابڕاودا دابەشکراون: کوردسـتان و تیلماسکی کوردنشینی خۆراسان کە شەش سەد میل لێکەوە دوورن، جگە لـە چـەندین پەڵـە و پارچەی تر کە بەدەورووبەری چیای ئەلبورزەوە هـەن. سـەرباری ئەمانـە، جیـاوازی هـەرێمیی کوردانی ئێرانی بەجۆرێك لێکدابڕیوە کە ناتوانن لـە تـاران یەکدەنگیـەك بـۆ داکـۆکی کـردن لـە مافەکانیان پێك بێنن، (بڕوانە دابەشکراوی ناوخۆی).

لە عێراقیش كوردێكی زۆر گەیشتونەتە پلە و پایەی بەرزی سیاسی، و جێگری چەندین سەركۆماری عێراق كورد بوونە، لەبەر ئەوەی دەوڵەتی ئێستای عێراق تەمەنێكی ئەوتۆ درێژی نیە لە مێژوودا (ئەم دەوڵەتە ساڵی 1932 پاش كۆتایی هاتنی خاوەنداریەتی[5] بریتانیا دروست بوە) و لەبەر نەبوونی دەستەیەكی هەڵبژاردەی سیاسی بەهێز و جێ پێ قایم، ڕژێمە یەك لە دوایەكەكانی عێراق هەرگیز بەو دارەتەدا نەچوونە كە نوێنەری گرووپە ئەتنیەكانی تر لە دەسەڵات دوور بخەنەوە، سونیە عەرەبەكان كە لە سەردەمی سەربەخۆییەوە جڵەوی دەسەڵاتیان بەدەستەوە بوە، تەنها 18٪ی كۆی دانیشتوان پێكدێنن، و ئەم ڕێژەیە گەلێ لە هی كوردەكان خوارترە (23.5٪)، كوردێك دەتوانێ بە كوردی بمێنێتەوە و پایەی بەرزی سیاسی و كۆمەڵایەتیش وەرگرێ ئەگەر بەدڵ و گیان لایەنگیری حكوومەت بكا زۆر كوردیش پۆستی یەكجار باڵای سەربازیی وەرگرتووە: نوری سەعید، جەعفەر عەسكەری، بەكر صدقی، بەهائەددین نوری، ئەمین زەكی و هی تر! تەنها پۆستەكانی بازنە تەنگەكانی هەرە ناوەوەی دەوڵەت، (بە پۆستە هەرە بەرزە سەربازیەكانەوە)[6] بۆ سونیە عەرەبەكان پاوان كراوە، ئەمەش زیاتر لە هەستی خۆپارێزی و خزم خزمێنەوە پای گرتوە نەك شۆڤینیەتی نەتەوەیی.. هیچ بیر و بۆچوونێكی دەوڵەتی وا لە ئارادا نیە كە لەسەر بنەمای سەر بە گرووپێكی ئەتنی بوون، بەر لە پێشكەوتنی كۆمەڵایەتی هیچ كەسێك بگرێ، ئەو پان عەرەبیزمەی كە جار ناجار لەلایەن كاربەدەستانی بەغداوە دەكرێ بە دروشم، زیاتر گوفتارە نەك ڕەفتار، هێرشەكەی ئەم دواییەی سەركوێتی برای عەرەب لەلایەن عێراقیە "عەرەبە"كانەوە باشترین بەڵگەیە بۆ ئەم بۆچوونە (لەگەڵ ئەوەی نزیكەی 15٪ی ئەو سەربازانەی لەم هێرشە بەكارهێنران، وەكو ئەیزانین سەربازی گیراوی كورد بوون).

تەنانەت سەرۆك سەدام حوسەین، كە بەدڕندەیی ناوی زڕاوە، نە كوردەكان و هیچ كەسێكی تری لەبەر ئەوە نەداوەتە بەر ڕێژنەی سزادان و تۆڵە چونكە كورد بوونە، بەڵكو زیاتر

---

[5] (دوكتۆر كەمال مەزهەر "قەیموومەت"ی بۆ ئینتداب بەكارهێناوە. خاوەنداریێتی لە كۆمەڵگای كوردیدا بۆ ئەو سەراسوێیە بەكارهاتووە كە كەسێك بۆ یەكێكی دەكا كە خۆی بێ داشداری توانای بەسەربردنی ژیانی نیە، هەر بۆیەشە من بەكارم هێناوە. با هەردوو وشەكە لە فەرهەنگی كوردییدا هەبن، كامیان ما ئەوا شاباش، كامیانیش مرد، خوای لەگەڵ — وەرگێڕ.

[6] چەندین كوردیش پۆستی یەكجار سەربازییان وەرگرتووە لەوانە نووری سەعید، جەعفەر عەسكەری، بەكر صدقی، بەهاددین نووری، ئەمین زەكی و هی تر (دوكتۆر كەمال مەزهەر).

لەسەر ئـەوەی کـە ڕووبـەڕووی ڕژێمەکـەی وەسـتاونەتەوە، ئەنـدامانی خێزانەکـەی خـۆی یـان عەترەشەکەی (تکریتیەکان) گەر گومانی نادڵسۆزی لێ بکرێ، بێ جیاوازی بـەرەنگاری هـەمان چارەنووسی کابرایەکی جوتیـاری دانیـشتووی قـوولایی چـیاکان دەبێتـەوە گـەر بکەوێتـە نـاو کەوانەی گومانەوە.

دوا ڕۆژی کوردەکانی عێراق هیچ ڕوون نیە، هێنانەوەی وڵاتەکە بۆ بـارودۆخی خـۆی وەکـو وڵاتێکی تەواو سەربەخۆ و سنوور سەلامەت و ئەندامێکی بێ کـەلێنی کۆمـەڵگای نێونەتـەوەیی سەردەمێکی زۆری دەوێ.

لەگەڵ ئەوەشدا، زۆربەی کوردەکان ماوەیەکە یـان لـە دەرەوەی دەسـەڵاتی ڕاسـتەوخۆی بەغدا، یان بەتەواوی سەربەخۆ (لە مارتی "1991"ەوە) دەژین، زۆر زەحمەتە مرۆڤ بیر لەوە بکاتەوە کە کوردە دەست سووتاوو و وریا بوەوەکانی عێراق ئامادەبن جارێکی تر بچنەوە ژێـر دەسەڵاتی بەغداوە، ئـەوان ئەمـەیان بـەو کۆڕەوە دووپـات کـردەوە کـە سـاڵی 1991 پـاش ئەوەی بەغدا بەتەمابوو دیسانەوە بیانخاتەوە ژێر ڕکێفی خۆی، دووپات کردەوە.

پاش نزیکەی ساڵێك لەسەربەرخۆیی لەناوچە "ڕزگارکراوەکان"ی عێراقدا، پارتـە سیاسـیە کوردیەکان دیسانەوە ئەم دەرفەتەیان لە دەست دا تـا بـۆ جیهـانی دەرەوەی بـسەلمێنن ئـەوا کوردسـتانێکی ئۆتۆنـۆمی یـان سـەربەخۆ، بیرۆکەیـەکی واقیعییـەو گـەر کوردەکـان بهێڵـرێن، دەتـوانن یاسـا و دەوڵـەتیاری و سەراسـوێیی پێویـستیەکانی هاووڵاتیـانی ناوچـەکانی ژێـر دەسەڵاتی خۆیـان بکـەن. تۆمـاری کـاری سـاڵێکیان لـە حوکمـدا بریتیـە لـە زنجیرەیـەکی داخ ئاوەری سەرنەکەوتوویی لە ڕاپەڕانـدن و بـەڕێوەبردنی ئـابووری هەرێمەکـە لـە کاتێکـدا ئـەوان سەرقاڵی ناکۆکیە سیاسیە ناوخۆییەکانیان بوون، ئێمنایەتی خەڵکەکە هەر بە تەواوی خرابـوە پـشت گـوێ و قاچاخـچیەتی بووبـوو بـە پیـشەی سـەرەکیی. گـەر بێتـو خۆبـەڕێوەبردن بـۆ کوردەکانی عێراق بکرێ بەڕاستی، ئەوا گومان لەوەدا نیە کە ئەو کارە پێویستی بـە زیـاتر لـەو توانا سیاسی و دیبلۆماسیەیە، کە ئێستا لەوێ هەیە[7].

بیرۆکەی ناسنامەیەکی کوردی، چۆن لە ڕابردوودا لەگەڵ ئیدیۆلۆجیای دەوڵەتدا ناکۆك بوە لە تورکیا، لە دوا ڕۆژیـشدا هـەر وادەبـێ، ئەگـەر ناوەکـانی (عێـراق)، (ئێـران)، (سـوریا) هـیچ

[7] لەم بۆچوونەدا دوکتۆر میهرداد کەوتۆتە هەڵەوە ڕاستە لـە ساڵەکانی سـەرەتادا ناوچـەکە گیرو گرفت و ململانێیـەکی زۆری بـە خۆوە دیت، بەڵام لەم دوادواییەوە هەرێمەکە بەشایەدی یار و نەیار بوو بە شتێکی نموونەیی بۆ هەموو دەرو دراوسێ – وەرگێڕ.

ڕەنگوبۆیەكی ئەتنی نابەخشن بە دەوڵەتەكانیان، ناوی (توركیا) دەیبەخشێ، بە مانادانەوە (توركیا) واتە (سەرزەمینی توركان)، لەبەر ئەوە گەر كوردەكانی توركیا خۆیان بە "كوردی تورك" بناسێنن، ئەوا ناكۆكییەكی مەنتیقی لە مەسەلەكەدا دێتە پێشەوە، چۆن توركێك دەتوانێ ببێ بە كورد؟ دەبێ ئەوانەی سالانی 1924–1925 داكۆكییان لە ئەنەدۆلیەت دەكرد ئەمەیان لە بیردا بووبێ (بڕوانە Andrews 1989) ئەوان ئەوەندەی بە تەنگی بیروبۆچوونە پان توركیزمە فراوانەكەی خۆیانەوە بوون، بە تەنگی كورد و كەمایەتیە ناتوركەكانی ترەوە نەبوون، ئەوان بەو گوفتارەوە بەم بابەتەیاندا هەلدەدا كە وشەكانی (تورك) و (توركیا) هەموو گەلە تورك ڕەگەزەكان و هەموو ئەو سەرزەمینانەش دەگرێتەوە كە ئەوان لەسەری دەژین واتە سەرزەمینیی ئەفسانەیی توران. ئەوان دەیانگوت "ئێمە ئەنەدۆلین، ئەنەدۆل نیشتیمانمان و گەلەكەمان گەلی ئەنەدۆلە" (Tachao 1962–64–8)، مەبەست و ئامانجی ئەوان هەرچیەك بووبێ، ئەنەدۆل، كە ناوی كەسی پێوە نیە لە ڕووی ئەتنییەوە، دەیتوانی لەو ڕادیكالیەت و شۆفینیەتە ئەتنییە بیانبوێرێ كە لەناوی توركیاوە وەكو ناوی دەوڵەت كەوتەوە.

بە نیشانەی ئاگاداری لەو نارێكیەی كە هەردوو ناوی ئەتنیك تەباری (توركیا) و (تورك) دەیروژێنن، دەستووری سالی 1982ی توركیا لە برگەی (66)یدا دەریدەخا كە "تورك ئەو كەسەیە كە بە شەتەكی هاونیشتیمانیەت لەگەل دەوڵەتی توركدا گرێ دراوە" لێرەدا باسی پەیوەندی ئەتنی نەكراوە و لە بارەی یاساوە وشەی تورك، دەتوانێ ڕۆلەی هەموو پێكهاتە ئەتنییەكانی تریش، بە كوردیشەوە، بگرێتەوە. تەنها لە ڕووی پراكتیزەكردنەوەیە، كە هێشتا كار بەو جۆرە دەكەوێتەوە، كە تەنها ئەوانەی بە نەتەوە توركن لە توركیا دەژین یان بۆیان هەیە بژین. بۆ ئەم مەبەستە، پارلەمانی توركیا سالی 1930 یاسایەكی دەربازكرد كە زمانی كوردی قەدەغەیە بەكار بێ لە كاروباری وەكو بەردەم دادگا، بلاوكردنەوە، پەروەردە و پەخشی ڕادیۆییدا. سەرپێچی كردن لەو یاسایە، سزای زیندانی كردنی بەدواوە بوو، قەدەغەكاریەكە بەشێوەی جیاواز و جۆراوجۆر بەكاردەهێنرا و لە هەندێ شوێن و بۆنەدا تا یاساخكردنی قسەكردن بە كوردیش دەڕۆیشت، ئەم یاسا زۆردارانەیە، كە بە ئاسانی جێبەجێ نەدەكرا، سالی (1950) نەختێ خاو كرایەوە، كاتێك كە كزیی لەسەرخۆی باری دیموگرافیی

کـورد (لـە بەرامبـەر ناکوردەکانـدا) شـێوازیکی هەڵخەڵەتێنـەری دایـە تورکـەکان کـە گوایـە کوردەکان لە توانەوەدابوون (بڕوانە دیمۆگرافیا). کاتێك کە دەوڵەتی تورکیا، لەوە وریا بـوەوە کـە ئـەو وێنەنمایـە وا دەرنەچـوو، لـە ناوەڕاسـتی (1960)کانـدا کەوتـەوە هـەمان شـێوەی توندکاری و لە (1970)کان و بە تایبـەتی لـە (1980)کانـدا گـەلێ سـەختگیرانەتر کەوتـەوە کار.

لە کانوونی یەکەم (دیسەمبەر)ی (1990)ەوە تا مارت (مـارس)ی 1991، یاسـایەکی تـر لەلایەن سەرکۆمارەوە پاش دەربازبوونی لە پەرلەمان ئیمزاکرا کە دیسانەوە ڕێگـای ئاشـکرای بـە زمـانی کـوردی دایـەوە، دوای ئـەوە کـەمێك بڵاوکـراوەی کـوردی بـە ڕۆژنامەشـەوە لـەوێ دەرکەوتن (بڕوانە زمان، ئەدەب و چاپەمەنی). ئەمانە ئەو هەنگاوە هەرە پۆزەتیڤ و بوێرانانە بوون کە لە ساڵی (1950)وە بۆ ئاشتبوونەوە و پێکهاتنەوەی دوو پێکهاتە سەرەکیەکەی نـاو کۆماری تورکیـانران ئەمـەش نیـشاندەری ئەوەیـە کـە کاروبـاری پەیوەندیـدار بـەم بابەتـەوە دەتوانێ بە هەنگاوی خێراتر پێش بکەوێ لـە بەرژەوەنـدی کوردەکـانی ئـەو وڵاتـەدا و هـەموو پرۆسەکەش بە ئاشتی و تەبایی بێشە دەستەوە.

ئێستا لـەناو تورکیـادا مەسـەلەیەك بـە باشـی تەقیوەتـەوە، ئـەویش ئەوەیـە کـە (5/1)ی ئەندامانی پەرلەمانی ئەو وڵاتـە کـوردن، کەسـایەتی گرنگـی بـواری سیاسـەش، سـوپا، و هـەر بـوارێکی دیکـەی ژیـانی کۆمەڵایـەتی تورکیـا لـە کـوردان پێکـدێن، لەمانـە هەنـدێکیان تـا لـە چارەنووسی خۆیان دڵنیابن تواونەتەوە (بڕوانە ئاوێتە بوون و تێکداتوانەوەوە).

بـەڵام هـەموو بەڵگـەکان ئـەوە نیـشان دەدەن کـە زۆربـەیان نەتواونەتـەوە، ئـەوان دڵنیـا کراونەتەوە کەوا گەر هیچی تر لە بارەی پەیوەندی ئەتنیکیی خۆیانـەوە نـەودکێنن، ئـەوا هـیچ ئاستەنگێکیان نایەتە ڕێ، بەو ناسینە ڕەسمییەی ئەم دواییەی زمانی کوردی، ئەنقەرە خـۆی وشەی کوردی خستەوە جێـی شایستەی خـۆی، ئەمـە دەتـوانێ زۆر بـاش ئـەوە دەرخـا کە ئەنقەرە لێکدانەوەی خۆی بۆ ئەو برگەیە لە دەسـتووری وڵاتەکـەدا کـە دەڵـێ: "وشـەی تـورك هەموو هاووڵاتیەکی دانیشتووی تورکیا دەگرێتەوە"، بەرفراوانتر کردۆتەوە.

ئەم هەنگاوە کە بـەرەو سیـستەمێکی زیـاتر یەکسان لـە ڕووی سیاسـی و کۆمەڵایەتیـەوە نراوە، لەوانەیە نەتوانرێ خۆی لێ ببوێررێ، بۆ گەلێك کە بەرەو گەیویی سیاسی و کۆمەڵایەتی

هەنگاو دەنێ، لە هەمان كاتدا مرۆڤ دەبێ بیر لەوەش بكاتەوە كە ئەگەر لە دوا ڕۆژدا توركیا لە كۆمەڵەی ئەورووپادا وەربگیرێ، زۆربەی ئەو كوردانەی كە ئەمڕۆ لە ژیاندان لەگەڵ ئەو وڵاتەدا دەچنە ناو ئەو ڕێكخراوەیەوە چارەنووسی خۆیان زیاتر دەخەنە چنگی بروكسل و ئەنقەرەوە، ئەگەر دەست بەڕووی ئەنقەرەوە لەلایەن ڕێكخراوەكەوە بنرێ، لەوانەیە ڕێگاكە هەندێ دوورتر و سەختربێتەوە، بەڵام ئەو هەنگاوی دیموكراتیزەكردنەی كە لە (1991)ەوە هەڵنراوە، مژدەی دوا ڕۆژێكی پرشنگدارتریان بۆ كوردەكانی توركیا پێوەیە.

ڕەفتاری دەوڵەتی سوریا لەگەڵ ناسنامەی ئەتنی كوردی ئەو وڵاتەدا، لەنێوان دووتای تەزارووودا هەمیشە بەرزو نشێوی كردوە، لە پشتگیری و دەست بەپشتدا دانەوە لەو كاتەدا فەرەنسیەكان خاوەنداریەتی ئەو وڵاتەیان دەكرد، بۆ بە توندی و دڕندەیی یەكسان لە ئازاردان و دەربەدەركردندا لەلایەن حكوومەتی سەربەخۆی پێش هاتنە سەركاری سەرۆك ئەسەدەوە لە ساڵی 1968دا. ئەسەد تا ڕادەیەك لە ڕووی ڕەفتاركردنەوە لەگەڵ نەتەوەكانی تردا نەختێ پشوو درێژتر بوو.

ئەم گۆڕانەی ئەم دواییە دوو هۆی سەرەكیی هەبوە، یەكەم وێ دەچێ لەوە گەیشتبێ كەسێ پارچەكەی كوردستانی سەر سنوورەكانی باكوور و باكووری ڕۆژهەڵاتی سوریا لەگەڵ توركیا و عێراقدا هەڕەشەیەكی ئەوتۆ بۆ دەوڵەتەكەی پێك ناهێنن، لە كاتێكدا دەكرێ كوردەكان بكرێن بە درك بۆ بن پێی توركیا و عێراق، ماوەیەكی زۆر بۆ دەربڕینی ناسنامەی كوردی و دراوە، هەڵبەت هەمیشە لەژێر چاوەدێری توندی دەوڵەتدا. دووەم حكوومەتەكەی ئەسەد كە نوێنەری كەمینەیەكە لە سوریادا، واتە عەلەویەكان، بۆ پارسەنگ پێویستییەكی زۆری بەدڵدانەوەی گرووپە ئەتنییەكان هەیە، تا بتوانێ داری دەوڵەت ڕاست ڕاگرێ، بەهەرحاڵ، بارودۆخی كوردەكانی سوریا، لە هەڵكشان و داكشاندا دەبێت، بەگوێرەی بزووتنەوەی كوردەكانی سەر سنوورەكانی سوریا و هەڵوێستیان بەرامبەر بە سوریا.

لە یەكیەتی سۆڤیەتی جاران، كوردەكان تەنها لە پەڵەپەڵەی دوور لە یەكدا دەژیان، و زۆربەیان بە سنوورەكانی قەفقاس و ئاسیای ناوەندیەوە بوون. كوردەكانی ناو كۆمارەكانی ئەرمەنستان و گورجستان، كە تەنها چەند دە هەزار كەسێك دەبوون و نابوون، هەر لە كۆنەوە ئاستێكی بەرچاوی سەربەستی فەرهەنگیان هەبوە، كەچی لە كۆمارەكانی ئازوربایجان و

تورکمەنستان دووچاری ئاوارەکردن و ئینکارکردنی ناسنامەی نەتەوەیی بوونە، ئەم بارودۆخە، لەوە ناچیٚ لە دوا ڕۆژیشدا بەرەو باشتر بگۆڕیٚ هەرچەندە ئەم تازە دەوڵەتانە سەربەخۆییان دەست کەوتەوە.

کوردەکان لە بەرنگاربوونی پارچە پارچەیی و لێکرەوانەوەی زیاتر بە ئاقاری جیاوازی کۆمەڵایەتی و کەلتووریدا لەنێوان لەتەکاندا، و لە بەرامبەر ئینکارکردنی ڕاشکاوانەی مافە نیشتیمانی و نەتەوەیی یەکانیدا، بوونەتە گەلێکی یەکجار سیاسیە — تاوی و دڕ، و هەمیشە لە ململانێ دان لەگەڵ حکوومەتە ناوخۆیی یەکاندا و دژ بەیەکن، لەناو خۆیاندا، بوونی پڕ مەترسی و نادڵنیایان بەسەر هەرێمە سنووریەکانی ئەم دەوڵەتانەوە، چەند جار بۆتە مایەی ماڵوێرانی و لێقەومان و کەوتنە ژێر پێوە، ئەوان کە هەزاران ساڵە وەکو هێزێکی سەرەکی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست هەن، و سەرەڕای لەتلەتی و پارچەپارچە بوونیان، هێشتا هەر وەکو هێزێکی زیندووی لە توانەوەوە و سڕینەوە نەهاتوو هەر لە مەیداندان.

لەگەڵ هەرەسهێنانی یەکیەتی سۆڤیەت و دامەزراندنی چەند دەوڵەتی سەربەخۆ لە ناوچەکەدا، ئێستا وا کوردەکان بۆیان دەردەکەویٚ کە سنوورە نێودەوڵەتیەکان وەکو جاران نەگۆڕ نین، بە تایبەتی لەنێوان ئەو وڵاتانەدا کە بە دەوریانەوەن، باوردۆخی شل و شاویی لە وڵاتانی پۆراسیا هەر لە سلۆڤینیاوە بیگرە تا دەگەیتە کۆریا و یەمەن ئەوە دەردەخا کەوا گەلیٚ شتی واهەیە، کە جاران لە کردن نەدەهاتن، ئێستا لە گویندان بێنەکایەوە، ئەو گۆڕانانە جاران بەهیچ جۆرێك ڕێی هاتنەدییان نەبوو، ئێستا لەلایەن کۆمەڵگای نێودەوڵەتیەوە بوونە بە بابەتی ڕووتینی و سروشتی. لەم چوارچێوەیەدا، گرووپە نەتەوەییەکان و مافە بنەڕەتیە مرۆڤ و نیشتمانیەکان، بە سەربەخۆییشەوە هی ئەوەن بخرێنە بەردەست و بێنەدی.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Ismail Besikci, "State Ideology and the Kurds," *Middle East Report* (July-August 1988); Peter A. Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1989); Sureya Bedir Khan, *The Case of Kurdistan Against Turkey* (Philadelphia: Kurdish Independence League, 1928); F. Tachau, "The Search for National Identity among the Turks," *Die Welt des Islams* 8 (Leiden, 1962); Martin van Bruinessen, "Kurdischer Nationalismus und Sunni–Schi'i Konflikt," in *Geschichte und Politik religiöser Bewegungen im Iran, Jahrbuch zur Geschichte und Gesellshchaft des Mittleren Orients* (Berlin/Frankfurt, 1981); Ferhad Ibrahim, *Die Kurdische Nationalbewegung im Irak: eine Fallstudie zur Problematik ethnisher in der Dritten Welt* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983); Christiane More, *Les Kurdes Aujourd'hui: Mouvement National et Partis Politiques* (Paris: Editions l'Harmattan, 1984); Theodore Nash, "The Effect of International Oil Interests upon the Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perspective on the Conference at Sèvres, August 10, 1920," *International Problems* 15, 1-2 (1976); McDermott and Short, *The Kurds* (London: Minority Rights Group, 1975); U.S. Helsinki Watch Committee, *Destroying Ethnic Identity: The Kurds of Turkey* (New York: USHWC, 1988).

جیۆپۆڵەتیكا

جیۆپۆڵەتیكای كوردستان بۆتە كۆسپێكی كاریگەر و گەورە لەبەر پێكهێنان و چەسپاندنی قەوارەیەكی سەربەخۆی كوردی لەم سەدەیەی ئێستادا. بەم بارودۆخەی ئێستایەوە كە پێنج سنووری نێودەوڵەتی بەجەستەیدا ڕەت دەبن، كوردستان لەم (74) ساڵە ڕووداواویانەی ئەم دواییەوە بوە بە بەرجەستێكی سروشتیی لەبەردەم هێڵەكانی پێشەوەی یەكێتی سۆڤیەت لە قەفقاسیا، بەڵام بەلێكهەڵوەشانی یەكێتی سۆڤیەت، كەس نازانێ سنوورەكانی باكووری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست چیان بەسەر دێ، لە كاتێكدا كوردستان هەر بەناوچەی لێك جیاكەرەوەیی دەمێنێتەوە.

لەناو گشت گرووپە ئەتنیكیەكانی دیكەدا كورد وای بۆ هەڵكەوتووە كە تاقە گرووپی ئەتنی بێ لە جیهاندا كە چ گەل چ وڵاتی بەشداریی بێ ئاگابن لە چوار پێكهاتەی جیۆپۆڵەتیكی گرنگ و بەیەك نەیاری جیهانییدا: جیهانی عەرەب (لە عێراق و سوریا)، ناتۆ (لە توركیا) پەیمانی وارسۆوبلۆكی سۆڤیەتی (لە قەفقاسیای سۆڤیەتییدا) و بلۆكی باكووری ئاسیا ناوەندی ئاسیا (لە ئێران و توركمەنستانی سۆڤیەتییدا). كورد و چارەنووسی لە سەدەی (20) داوای بۆرێككەوتووە لە چوارچێوەی سیاسەتی هێز بازی نێوان ئەم بلۆكە جیهانیانە و بزووتنەوەی بەرژەوەندیەكانیاندا بخوێنرێتەوە.

ئەگەر هێزە دەوڵەتیەكان بێتو یارمەتی كوردەكان بدەن بۆ وشار خستنە سەر ئێران، ئەوە فشاری نا ڕاستەوخۆ، بەڵام ترسناكی بۆ باڵی ڕۆژهەڵاتی توركیا لەگەڵ یەكێتی سۆڤیەتدا لێدەكەوێتەوە و لەوێشەوە تەشەنە دەكا بۆ ئاسایشی وڵاتەكانی ناتۆ، پشتگیریی كردنی كوردەكانی عێراق، بەشێوەی ناڕاستەخۆ یارمەتیدانی ئێران و سوریای بە دواوەیە لە دوژمنایەتی كۆن و بەردەوامیان بەرامبەر بە بەغداد و ئەمەش دەبێتە مایەی نیگەرانی بۆ توركیا. بلۆكی عەرەبی، بەهەرحاڵ، پێی ناخۆشە كەمایەتیە نا عەرەبەكانی سوریا یان عێراق لەلایەن هێزە دەرەكیەكانەوە بڵاوێنرێن. بۆ ڕۆژئاوا، پشتكردنی تەواو لە كوردەكان ئەوەی دەگەیاند، كە بە زۆر بەرەو یەكیەتی سۆڤیەت بیانڕەتێنێ، یاخۆ بیانخاتە باوەشی

تیرۆریزمەوە، کاتیٚ کە هیچ ئەلتەرناتیڤێکی تریان بۆ بەرەودان بە مەسەلەکەیان بەدەستەوە نەمێنیٚ. هەرەسهێنانی یەکیەتی سۆڤیەت، ئەم کارتە باکووریەی لە دەستی سەرکردە کوردەکان دەرکرد، بەڵام بارودۆخی دەڵەمە ئاسای ئێستا، لەوانەیە بچێتەوە سەر دۆخی جاران، یان شێوەی نویٚ و نائاسایی بگرێتە بەر.

کوردستان وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی ئاو، لە ڕۆژەڵاتی ناوەڕاستی وشك و بیٚ ئاودا بایەخێکی یەکجار زۆری بۆ ئەو وڵاتانە هەیە کە ئێستا هەر یەکە بەشێکی ئەم وڵاتەیان بە دەستەوەیە، لە کاتێکدا، نزیکەی هەموو سامانە ژێر زەمینییە نەوتیەکانی تورکیا و سوریا لە کوردستانن، لە عێراقیشدا کێڵگە نەوتیەکانی پیرە کەرکوك نزیکەی سیٚ یەکی هەموو سامانی نەوتی ئەو وڵاتەیان تێدایە (بڕوانە سامانە سروشتیەکان: نەوت).

ئەوەی ڕاست بیٚ، ئەم خەمە ئابووریە گەورانە بوون کە بریتانیایان پاڵنا تا ئەو پرۆسەیە ببزرکێنیٚ کە پەیمانی سێڤەر پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە ئاراستەی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ داینابوو، هەر لەبەر گرنگی ستراتیژی و ئابووری هەرێمە نەوتجارەکانی کوردستانی ناوەندبوو، بەریتانیا تێکڕا خستنیە ناو عێراقی ژێر خاوەندارێتی خۆیەوە و لە بەرامبەردا شانی بۆ تورکیا نسلّ کرد دەست بەسەر بەشەکانی دیکەی کوردستاندا بگریٚ (بڕوانە مێژووی هاوچەرخ).

تەگەرەیەکی تری پێش حەسانەوە و بە مراز گەیشتنی کوردان ئەوەیە دۆستێکی ساخ و ڕاستیان لەپاڵیان نزیکی خۆیانەوە نیە، گرنگی دۆستی ئەوهامان کاتێك باش بۆ دەردەکەویٚ کە کورد لەگەڵ فەلەستینیەکاندا بەراورد بکەین کە عەرەبێکی زۆری تریان بە دەورەوەیە و تێکڕا پشتگیرییان لێدەکەن و مەسەلەکەیان بووە بە ئامانجی سەرەکیی بزووتنەوەی عەرەب. کوردەکان هیچ پەیوەندییەکی ئەتنیکییان بەدراوسیٚ سەربەخۆکانی دەورووبەریانەوە نیە... ئەوان قوربانی مەوقیعی ستراتێژی خۆیان و خواست و قازانجە جیۆپۆڵەتیکیەکانی دەوڵەتانی دیکەن، ئەوان لە چارەیان نووسراوە، چ لەناوەوە، چ لە ئاستی جیهانی، هەمیشە بیٚ دۆست و یاربن.

لە هەمان کاتدا کوردەکان دووچاری جۆرە دابەشبوونێکی تریش بوونە بەوەی لەناو چەند بلۆکی جیۆپۆڵەتیکی جیاوازدا گیرساونەتەوە کە هەر یەکەیان کەلتووریکی تایبەتی دەوڵەت و

دیدێکی دەوڵەتیارانەی ئەتنی تەبار، یان کەسایەتی تەباریان هەیە و کوردەکان بە جۆرێك کەوتوونەتە داوی ئەمانەوە کە دەرفەتی دەربازبوونی تەواویان بە ئاستەم بۆ هەیە، ئەوەتا ئەمرۆکە کوردەکانی ڕۆژهەڵات و باشوور شوورەی ئیدیۆلۆژیای ئیسلامیی دێرین هەوای ئێرانیان بۆ کێشراوە و هەرچی کوردەکانی عێراق و سوریان ناچارن بەدوای کەلەپووری کۆنی خۆیاندا بگەڕێن و بەوە بوونی خۆیان بپەڕێننەوە لەژێر باری گرانی ئەنگێزەی عەرەبچییەتی ڕادیکاڵی ئەم دوو دەوڵەتە دژ بە ڕۆژاوەیەدا، لە ئەنەدۆڵ، فەرهەنگ و کەلتووری کوردی بەرەنگاری تورکیایەك بووە کە خاوەنی دیدێکی باشوور ڕۆژهەڵاتی ئەوروپایی و حکومەتێکی مودێرنخوازی ڕۆژاوا خوای یەکجار سەختگیرە.

هێزە کەلتووری و ئابووری و سیاسیەکان هەریەکە لە پارچەکانی گەلی کورد بەلایەکدا بکێش دەکەن، گەر ئەم بارە ماڵوێرانکەرە نەوەستێنرێ، بۆی هەیە لە مەودای دووردا، ناسنامەی نەتەوەیی و یەکیەتی فەرهەنگیی کوردەکان هەڵتەکێنێ و ئەم پیرە گەلە دێرینە، بکا بە چەند گەلی نوێی جیاجیا.

بەرەچاوگرتنی ئەو سوودانەی دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەستیان دەکەوێ یان ئەو ئەرکانەی دەکەونە سەرشانیان، ئایا چی لێ دەکەوێتەوە ئەگەر کوردستان بگا بە سەربەخۆیی نیمچە یان تەواو؟ ئایا دەرەنجامە جیۆپۆلەتیکی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان بۆ ئەو دەوڵەتانە کە دروستبوونی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردستان لەو خاکانە پێك بێ کە ئێستا بەشێکن لە خاکی ئەوان، چی دەبن؟ ئایا لەو حاڵەدا کێ براوە دەبێ و کێ دۆڕاو؟

با لە تورکیاوە دەست پێ بکەین، کە ئیمرۆ زۆربەی کوردەکانی تێدا دەژین، ئایا ئەگەر دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد لەسەر ئەو خاکانە دابمەزرێ کە ئەمرۆ زۆربەی دانیشتوانیان کوردن، کۆماری تورکیا لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و نێودەوڵەتیەوە لە ئێستای باشتر دەبێ یان خراپتر؟ کوردستان لە ڕووی ئابووریەوە دواکەوتوترین بەشی تورکیایە و کۆمەڵگاکەشی لە هەمووی پارێزگارتر و سستتر و لە ڕووی پەروەردەشەوە کزترە و گەلێکیش کەمتر لە تورکیای ئەورووپایی یەکگرتوو ترە، مەسەلەکە وردکردنەوەی زۆری نەگەرەکە گەر بڵێین لە دەستدانی ئەو هەرێمە و خەڵکەکەی بۆ تورکیا، تەنیا لە کۆڵ بوونەوەی بارێکی گرانە.

نەك هەر ئەمە، ڕاستیەکەی ئەوەیە، تورکیای نیوە دوورگەیی بە لەدەستدانی کوردستان لە

ڕووی کۆمەڵایـەتی و دیموگرافیـا و ئـابووری و مێژووییـیـەوە، دەبـێ بـە یـەکێك لـە وڵاتـەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا گەر زیاتر نەبێ، بێ هیچ گومانێـك ئـەم وڵاتـە گـەر کوردسـتانی تـا بلێی هەژار و ئاسیایی سرووشتی لێ بقرتێنرێ، بـێ تەگەرەیـەکی ئـەوتۆ لـە کۆمەڵـەی وڵاتـانی ئەوروپادا وەردەگیرێ و ئەوکاتە تورکیا بە باشی دەتوانی بنووسێ بە وڵاتانی ئەوروپاوە، هـەر ئەوکاتە سەرچاوە ئاویە ستراتیژیەکانی کوردیش بۆ تورکیا ئەو بایەخەیان نامێنێ، چونکە لـەو تورکیا نوێ قەوارەیەدا هیچ سەرچاوەیەکی ئاوی لە چیا و هەڵەتەکانی کوردستانەوە نایەن. بۆ نموونە، سیستەمی دیجلە و فورات لە باشـووری کوردسـتانەوە دەڕژێتـە سـوریا و عێراقـەوە و ئاراس و کورا دەچنە ڕۆژهەڵاتی ئەرمەنستان و گورجستانەوە. لەلایـەکی تـرەوە، زنجـیرە چـیا بڵنـدەکانی تـۆڕۆس و ئـەو سیـستەمە چـیاییەی لێـی دەکەوێتـەوە، لـەڕووی جیۆلـۆجی و هەیدرۆلۆجییەوە کوردستان بە ڕێکی لە نیوە دوورگەی ئەنەدۆڵ دادەبڕێ ڕاستە تورکیا ئەوسـا دەرفەتی فرۆشتنی ئاوی کوردستانی بە وڵاتە عەرەبـە تینوکـان لەدەسـت دەچـێ، بـەڵام ئـەو دەسکەوتە هەرگیز ناگات بەو بارەگرانەی کە بووژاندنەوە و هەڵساندنەوەی کوردستانی وێرانـە گەرەکیەتی. وێنەیەکی هەڵوەشانی دەوڵەتێکی نابـەکار و لـەڕووی ئابووریـەوە سـەرنەکەوتوو، لەم دواییەدا لە بن باڵی تورکیا، لە یەکێتی سوڤیەتدا ڕوویدا، ئەگەر چاو لە گرفتە ئابووریەکانی ئێستاکەی بپۆشین کە کەوتوەوەی چەندین دەهەی کارگێریی خراپن، ڕووسیا ئێستا لە بـواری مافە کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتیەکاندا گەلێ لە جاران پێشکەوتوو تـرە و لـە ڕووی ئابووریـشەوە لەو کاتە چاکتر دەبێ کە ناچار بوو هەموو داهاتی وڵاتەکە بۆ پاراستنی سیستەمی ئیمپراتـۆری تەبار بڕژێنێتە قوڕگی کۆمەڵە هەژارەکانی ئاسیا و قەفقاسەوە، تورکیاش گەر کوردسـتانی لـێ بقرتێنـرێ داهـاتێکی تاکـە کەسـی باشـتر، ڕێـژەی بـەرزتری خوێنـدەواری، ڕاژەی نـزمتری زیـادبوونی دانیـشتوان، سیـستەمێکی هاوچـەرختری ڕێگاوبـان و هاتووچـۆ و کـەمتر هـۆی پێشێلکردنی مـافی مرۆڤـی دێتـە پـێش، سـەرباری ئەمانـەش هـەمووی، ئـیتر تورکیـا ئەوەنـدە دراوسێی سەریەشێنەری لە ئاسیادا نامێنێ بە پەناوە. سـەرزەمینە سـنووریەکانی دەوڵـەتێکی تازەی وەکو ئەوە تەنها بە دەم کوردستان و گورجستانی سەر بەخۆوە دەبن لـە ئاسـیادا. بـە کورتی، لەم سیناریۆ جیۆپۆڵەتیکیەدا کە کوردستانێکی سەربەخۆی لـێ دەکەوێتـەوە، تورکیـا گەورەترین براوە دەبێ.

هەرچی ئێرانە، مەسەلەكە جیاوازیەكی گەورەی تێدایە بۆی، لە دەستدانی زۆربەی سەرزەمینە كوردنشینەكانی لەوانەیە دەرگایەك بكاتەوە بۆ لەتلەت بوونی زیاتری ولاتەكە بۆ چەندین بەشی تر بەگوێرەی پێكهاتەی ئەتنیكی (هەرچەندە بەشە دوور دەست و دابڕاوەكەی خۆراسان لەبەر دووری لەو دەوڵەتە كوردیەدا نابێ)، ئیتر ئەو ئێرانەی كە لە دێرزەمانەوە دەوڵەت بوە، بەیەك قەوارەیی نامێنێتەوە.

خۆی، دەوڵەتەكە لە كۆتەرەوە بەفرە نەتەوەیی هاتووە، گەر بێتو تاران ڕەزامەندی بۆ جیابوونەوەی كوردەكان، واتە نەتەوەی سەرەكیی سێیەمی ولاتەكە بدا، دەبێ شان بۆ هەمان ڕێگا بۆ نەتەوە جۆراوجۆرەكانی تریش شلكا هەمان ڕێباز بگرنە بەر، چونكە هیچ پاساوێكی یاسایی بە دەستەوە نامێنێ بۆ ڕاگرتنیان، ئازەریەكانی باكور، لەناو سەرزەمینی یەكێتی سۆڤیەتی جاراندا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان هەیە و، لەوانەیە ئازەریەكانی ئێران ئیتر مانەوەی خۆیان لە دەوڵەتیكدا كەوا لە باڵی یەكتر دەردەچێ بە كارێكی بێ مانا بدەنە قەڵەم و لەوانەشە هەر ئێستاكە ئارەزووی یەكگرتینیان لەگەڵ براكانی باكووریان لە مێشكدا گەڵاڵە كردبێ، پێویست بەوە ناكا لە بارەی دەرەنجامە ئابووریەكانی كارێكی ئەوهاوە بۆ ئێران زۆر بڵێین چونكە هەر دەرەنجامە سیاسیەكانی بەسن بۆی، گەورەترین دۆڕاو لە دروستبوونی دەوڵەتیكی سەربەخۆی كورد، ئێران دەبێ.

بۆ سوریا، لە دەستدانی پەڵەپەڵە سەرزەمینە كوردنشینەكانی ئەوەندە كار ناكاتە سەر دارەڕای دەوڵەت، ئەوەی لێدەرچێ كە جۆرە ئالۆزكردنێكی هەستی "نەتەوایەتی"یە بۆی، لە دەستدانی سەرزەمینە كوردەكان لەلایەن سوریاوە دەتوانرێ بكرێ بە باتی سەرزەمینیە عەرەب نشینەكانی دەشتی حەڕان (باشووری ڕۆژهەڵاتی ئورفە) و باشووری ماردین كە دەكرێ بخرێنە سەری، ئەم سەرزەمینانە ئێستا بەشێكن لە توركیا، بەڵام پەیوەندی جوگرافیایی وای پێویست دەكا لە هەر لێك جیابوونەوەیەكی توركیا و كورددا، بخرێتە سەر كوردستان، ئەو كاتە سوریا تەواوەتی عەرەب زمانیەتی خۆی، بێ لە دەستدانی سەرزەمینێكی زۆر وەدەست دێنێ، لە ڕووی ئابووریشەوە هەموو ئەو سەرزەمینانەی لە سوریا دەكرێنەوە، ناگەنە ئەژنۆی دەشتی بە پیت و بەرەكەتی لۆكەجاڕی حەڕان تەنها خۆی.

مەسەلەکە بۆ عێراق جـۆرێکی تـری کاردانـەوە بـە دواوەیـە، بـە لەدەسـتدانی سـەرزەمینە کوردنـشینەکانی کـە لـە ڕاسـتیدا بـریتین لـە ئـەمبارێکی قەڵاپەچـنی سـامانی سروشـتی و کشتوکاڵی، عێراق زیانێکی یەکجار گەورەی ئابووریی دەکا، یەکێك لە زیانـە هـەرە زلـەکانی لـە دەستدانی کێڵگە نەوتیەکانی کەرکوك و باڵاوتەکانیـەتی، بـەڵام لێـرە شـتێکی یـەکجار گـرنگ هەیە، لە باشووری عەرەب نشینی عێراق ئەوەنـدە سـامانی نـەوت زەبەنـدە، کـە دەتـوانێ لـە دەستدانی نەوتی کەرکووك زوو لەبیر بباتەوە، ئەوەی کـە مەترسـیەکی گـەورە دروسـت دەکـا لەدەستدانی ئاوی ڕووباری دیجلە و زێ یەکانیەتی کە ئەگەر بێتـو لـە دەستبـچن، ئـەوا عێـراق هەتا هەتایە دەبێ بۆ ئاو دەست بۆ کوردستانی سەربەخۆ پەلکاتەوە، هەردوو ڕووبـاری دیجلـە و فورات لـە خـاکی کوردسـتانەوە هەڵدەقولێن و هـەموو ئـەو زێیانـەش کـە تێیـان دەچـن لـە کوردستاندا تێکەڵی دەبن بۆیە ئەوەندەی لە دەستچوونی سەرچاوە ئاویـەکان بـۆ حکوومـەتی بەغدا خەمی گەورەیە بیرە نەوتیەکان وانین.

ناوچە کوردنشینەکانی قەفقاسیا، لە ناوەڕاستی سەدەی (19) و هەڵڕشانی لێشاو ئاسـایی ئەرمەنیەکانەوە بۆ ناو خاننشینی ئەریڤان (کە دوایی بـوو بـە ئەرمەنـستانی ڕووسـی)، بەشـێك نەبوونە لە خاکی کوردستان، لەبەر ئەوە هیچ لە گویندا نیە ڕۆژێ لە ڕۆژان بـبن بـە بەشـێك لـە کوردستانێکی سەربەخۆ، مەگـەر دانیـشتوانەکەی بـە ویـستی خۆیـان بگوازنـەوە بـۆ نـاو ئـەم دەوڵەتە کە هێشتا هەر لە ڕووی تیۆریەوە باسی لێ دەکەین.

کوردستان بـەش بـەحاڵی خـۆی وەکـو دەوڵـەتیك، گومـانی تێـدا نیـە کـە دەتـوانێ ببێتـە مەڵبەندی خۆشگوزەرانی و پێشکەوتن. جارێ سـامانێکی ئـاویی و کـشتوکاڵیی تـا بڵێـی لـەبن نەهاتووی هەیە، سامانە نەوتیەکانی بە باشترین تەکنیك سیستەمیزە کراون، هەر لـە پاڵاگـەوە بگرە تا دەگەیتە تۆڕی بۆرییەنـدی و دەزگـای بـۆ دەرەوە نـاردن وەکـو ئـەوەی لـە بەنـدەری ئەسکەندەرۆنە ئێستا لە کاردان. ئەو دەوڵەتە دەبێتە یەکێك لە گـەورەترین و دەوڵەمەنـدترینی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەم بۆچوونانە بنەمای توکمە و بە توندیان هەیە، ئەو دەبێ بە هاوسێی نزیکەیی حـەوت وڵاتـی سـەربەخۆو، هـیچ گومـانێکیش لـەوەدا نیـە کـە دەبـێ بـە یاریکەرێکی سەرەکی لە کاروباری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Reading and Bibliography: Chris Kutschera, "Le Mouvement National Kurde," *Military Review* 6-6 (1981); Theodore Nash, "The Effect of International Oil Interests upon the Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perspective on the Conference at Sèvres, August 10, 1920," *International Problems* 15, 1-2 (1976).

كەلتووری سیاسی و ڕابەرایەتی

لە (150) ساڵی ڕابردوودا، تەرەفداریی زۆربەی گەلانی جیهان، كە بەردەوام بێ گۆڕان بۆ هەڵبژاردە سیاسییە ناوخۆكان كۆرخ كرابوون، بەرەبەرە ئاراستەی هەندێ گرووپ كراوە كە لە تەپۆڵكەی كاری سیاسییدا لە لووتكەی هەرە سەرووودا بوونە، واتە بۆ سەركردەكانی دەوڵەتە نەتەوەییەكان ئەو سەرسپردەیی یانەی جاران تەنها بۆ سەركردە ئایینی و هەرێمی و عەشیرەتیەكان تەرخان كرابوون، وێ دەچێ یان لەگەڵ ڕۆژگاردا كزبووبن، یان لەلایەن هەندێ كەسایەتی سیاسی نیشتمانیەوە بە مەبەستی برەودان بە فەرهەنگێكی سیاسی، یان ڕابەرایەتیەك كە خاوەنی پێگەیەكی جەماوەریی گەورەتربن، لە ڕەگ و ڕیشە دەركرابن.

بەڵام ئەم مەسەلەیە بۆ كورد، وەكو نەتەوەیەك بە جۆرێكی تر بەڕێوەچووە، كورد لە ئەنجامی یەكگیربوون و گەلەكۆمەكێی چەندین ڕووداوی مێژوویی جۆراوجۆر، دووچاری بارودۆخێكی جیاواز بوە. لەناو كورداندا، ڕابەرایەتی بەردەوام پێگەیەكی پشتگیریی تەسك و بەرنامەیەكی زیاتر ناوخۆیی هەبوە، ئەویش وەكو گرووپە ئەتنییە سەرەكیەكانی دەوروبەری، لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە كەوتۆتە دوای دروستكردنی كەلتووریكی سیاسی كوردانە كە ئامانجی پێكەوەنانی سیاسەتێكی گشت كوردانەبێ. گەر لە كردارە ئەدەبیەكانی هەندێ كەسی دەستپژاردەی وەكو حاجی قادری كۆیی باش وردبینەوە، ئەم هەست و هەناسانە بە زەقی دەرك دەكەین، ئەم كردارانە كاتێك دەركەوتوون كە هێشتا هەندێ بنەماڵەی فەرمانڕەوای كورد وەكو دەوڵەت، بەو مانایەی كە ئیمڕۆ هەیەتی، ڕەفتاریان دەكرد، ئەم دەسەڵاتداریانە، پێگەی بەهێز و نەلەرزیان لەناو هاووڵاتیاندا هەبوو، بێ جیاوازی ئایین و پەیوەندی عەشیرەتی و پلە و پایەی گوزەران. دەتوانین بێ پەنگانەوە بڵێین كەوا ئەو دەسەڵاتداریە كوردیانە، هەر یەكە نیمچە دەوڵەتیك بوون، بە مانای مودێرنی ئەم بابەتە و گەر

بهاتایە و لە (150) ساڵی ڕابردوودا بمایانەتەوە و لەناو نەبرایان، ئەوا ئەوانیش دەبوون بە دەوڵەتێکی نەتەوەیی تەواو عەیار، بەڵام ئەفسوس، چەرخ، بە پێچەوانەی ئەم ئاواتەوە گەڕا.

پێشکەوتنەکانی بواری تەکنولوژیا، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، کارئاسانی بۆ هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و فارس کرد کە بکەونە بە دواداچوون و بەکارهێنانی حوکمی ناوەندیی توندوتۆڵ و سنترالزەکراوی ڕاستەوخۆ. ئەمە بوو بە مایەی لە کارخستنی بەرەبەرەی دەسەڵاتە کوردیەکان لە چوارچێوەی ئەم دوو ئیمپراتۆریەدا، ئەوەبو دوا بنەماڵەی میرنشینی کورد، واتە ئەردەڵانیەکان، ساڵی 1867 لەناوبرا.

ئەم بۆشایی دەسەڵاتە، ڕێگای بۆ چینی دووەمی دەستبژاردەکانی ناو خەڵك و مەردمانی خاوەن پلە و پایەی ناو کۆمەڵگا، واتە مەلا و قازی و شێخ خۆشکرد کە پڕی بکەنەوە، تەرەفداریی خەڵکی سادە بۆ ئەم هەڵبژاردانە ئەوەندە گەرم نەبوو و ئەمانە لە تەرفداری کەمایەتیەکی کەمی ناو کۆمەڵگای فرە ئایین و کەلتووری کوردستان بەولاوە هیچی تریان نەدەهێناو، بەڵام هەر ئەم رابەرە ئایینیانە خۆیان لە دەرفەتێکی تردا کەوتنە بەرهەڵستکردنی ئەو فشارەی دەوڵەتانی عوسمانی و ئێران دەیانخستە سەر کوردان و ئەوەبوو لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمەوە رابەرایەتی بزووتنەوەی بەرهەڵستکاری کوردان دژ بە دەوڵەتی مەرکەزی کەوتە دەستی رابەرە ئایینی و عەشیرەتیەکانەوە.

لەڕووی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە، گۆڕانکاریەکانی سەدەی نۆزدەیەم دیاردەیەکی زەقتر و بگرە کاریگەرتر و یەکاڵاکەرەوەتریان لەگەڵ خۆیاندا بە دیاری هێنا: لەم کاتەدا کۆتایی بەسێ سەدەی تەنینەوەی کۆچەرایەتی هێنراو لەجیاتی ئەو ژیانی کشتوکاڵی نیشتەجێی بووە باو، هەر ئەمە خۆی بوو بە هۆکاری لەناوچوونی دەسەڵاتی سەرکردە خێڵەکییە کۆچەرەکان و هەرەسهێنانی توانا سەربازیەکانیان کە هەمیشە لە ئاستی ژیان و دەسەڵاتی ناوخۆدا دەبوو بە هێز و توانای سیاسییش، لەم دەورەدا، لە کاتێکدا سەرکردە ئایینیەکان لەناوچە کشتوکاڵیەکاندا جۆرە سام و هەیبەتێکیان هەبوو، لەناو خەڵکە کۆچەرو نیمچە کۆچەرە چیانشینەکاندا ئەوەندە ئاو بە دوای بێڵیاندا نەدەڕۆیشت، بەڵام نیشتەجێبوونی بەردەوامی کۆچەر و رەوەندەکان، بڵاوبوونەوە و تەنینەوەی زیاتری دەست و دەسەڵاتی ئەم رابەرە ئایینییانەی لەسەر حیسابی رکەبەرە خێڵەکیەکان بە دواوەبوو، کە سەرەتای سەدەی بیستەم

لە ئاسۆوە كەوتە سەرەتاتكێ، دەسەڵاتی ئەمانە تەگەرەیەكی ئەوتۆی لە بەردەمدا نەما لـەناو مەیدانگای سیاسی كورددا، هەرچـەندە لـە ڕووی ئیـدیۆلۆجیا و ڕەفتـاری كۆمەڵایەتیـەوە جـێ پێـی ئـەم رابەرانـە وەك جـاران بـە قـایمی نـەمابوەوە، ئـەو حكوومەتـە مەركەزیانـەی كـە لـە كوردستاندا جڵەوی كاریان بە دەستەوە بوو، كاتێك لە كاریگەریی نفووزی ئەم رابەرانە ئاگـادار بوونەوە، بەتوندی كەوتنە بەرهەڵستكردنیان، بەهـەمان ئـەو شـێوازە نەیارانەیـەی كـە پێـشتر لەگەڵ میرنشینە كوردیەكاندا كردبوویان و بگرە بەشێوەی گەلێ توندتریش.

ئـەم پاشەكـشەیە هـەر بـەوجۆرە بـەردەوام بـوو، تـا زەمینـە بـۆ سـەركردە خێڵەكیـە ناوخۆییـەكان خـۆش بـوو، وەكـو سەرچـاوەی بـەرزترین دەسـەڵاتی خۆبـەخۆیی بمێنێتـەوە چینێكی لاوەكی لە دەستبژاردە و سەرۆك خێڵەكانیش بۆیـان لـوا پێگەیـەكی تەسـكتر لـە هـی پیاوە ئایینیەكان بۆخۆیان لەناو خەڵكەكەدا دروستكەن و ئەو دەسەڵاتداریە سیاسیەی لەمەوە كەوتۆتە چنگیان تا ئەمڕۆش هەر كاراو كاریگەرە.

گـەلێ سـەركردەی خێڵـەكیی زەبـەر دەسـت، كاتێـك هەسـتیان كـرد كـەوا پێگـەی هێـزو دەسـەڵاتیان بەنیـشتەجێبوونی كۆچـەرەكان و زیـادبوونی ژمـارەی جوتیـاران و وەرزێـڕان، دەكەوێتە مۆلەكەوە، ئینجا دەركیان بە گرنگی دەسـەڵاتی ئایینیـەكان كـرد بۆیـە ژمارەیـەكی زۆریـان بـە كـردەوە چـوونە ڕیـزی پیـاوانی ئایینیـەوە یـان خۆیـان كوتایـە نـاو تەریقەتـە سۆفیەكانەوەو بەوجۆرە لە ڕێبازی ئایینەوە خۆیـان كـردە بەشـداری پیـاوە ئایینییـەكان لـەو پێگە بەرینانەدا كە لـەناو كۆمەڵگـەدا هـەیانبوو، سـەركردەكانی بەرزانیـەكان بەتایبـەتی شـێخ ئەحمەد نموونەیەكی باشی ئەم دیاردەیەن.

لـە پـەنای ئـەم گۆڕانكاریـە سیاسیەنەشـدا، نـابێ كاریگـەری شـێوەی توپـۆغرافی خـاكی كوردستان لە دابڕشتنی سرووشتی تاكە كەسی لەناو هاوولاتیاندا لە بیر بكەین، ئەمە بۆتە هـۆی ئەوەی دەسەڵاتیكی كەم لەلایەن كەسانەوە بدرێ بە دەستەیەكی بە كۆمـەڵی كـارگێڕی، واتـە دەسەڵاتیك كە دەستی كەم پێویست بێ بۆ جێبەجێكردنی ئەركە كۆمەڵایەتیە بنەڕەتیـەكان و هیچی تر، بەم جۆرە ڕێكخراوەی عەشیرەتی، زۆر جاران دەبێ بەرزترین ئاستی تەرەفداری كـە تاكێكی كورد ئارەزووی گوێڕایەڵی كردنی لێی هەیە.

ئەمە چی لێكەوتۆتەوە؟ لەمە ئەوە كەوتۆتەوە ئەوەی كوردان ئێستا هەیانە، تا ڕادەیـەكی دوور بریتیە لە سەركردایەتی و كەلتوورێكی خێڵەكی، پچڕپـچڕی یـەكجار خـۆجیی لـە كاتێكـدا

پلاتفـورمێکی سیاسـی گـشت – کوردانـەی مەدەنیـەت پێگـە کـە یـارای تەرەفداریـەتی و شوێنکەوتنی زۆربەی زۆری کوردانی هەبێ تازە وا خەریکە چەکەرە دەردێنێ.

دەستبژاردەی سیاسی ئەم سەردەمە

ئەو کاتەی دوا سەرکردەی سرف ئایینیی کـورد، شـێخ مـەحموود، سـاڵی 1932 مەیـدان بەدەرکرا، سەرکردە خێڵەکیـەکان، لەبـەر نـەبوونی هـیچ کەسـێکی ئـەوتۆی هاونیـشتیمان کـە بەرامبەریان لێ بگرێ، باڵادەستیی سیاسی خۆیان بـە کـردەوە ئیـسپات کردبـوو، هەنـدێکیان حیزبـی سیاسـییان پێکـەوەنا، ئـەوانی تـر هێـزی چـەکداریاندا بـە سـەرکردە سیاسـیەکان لـە بەرامبەر بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسیاندا، بەمە سەرۆک عەشیرەتەکان بوون بە بەرزترین ناو کۆی دەسەڵاتی سیاسی خۆیی و دەسـبژاردە و پارتیـە کوردیـە ڕۆژئـاوا ئـەنگێزە مۆدێرنـەکان ناچـار بـوون سازشـیان لەگەڵـدا بکـەن، ئەگـەر ڕاسـتەوخۆ نەبوونایـە بـە پاسـکەری بەرژەوەندیەکانیان.

سـەرکردەکانی خێڵـەکان بـە هـیچ جۆرێـك ناشـێ بـە مرۆڤـی کۆنـە پەرسـت و مـەردمی نەخوێنـدەوار و دواکـەوتوو دابنـرێن، زۆر لـە ئەنـدامانی خێزانـەکانیان دەرچـووی دانـشگاکانی ڕۆژاوان و لەگـەڵ کۆتـایی هـاتنی تەمـەنی نـەوە کۆنەکانـدا، نەوەیـەکی نـوێی خوێنـدەوار و شارەزای تازەیـان لـەجێ پێدەگا کـە لـە شـارەزایی و دنیاداریـدا هیـچیان لـە سیاسـەتوانێکی ناوخۆیی دەوڵەتیکی سەربەخۆی ناو دەوڵەتان کەمتر نیە.

هەرچـەندێکو تـا ئێـستا هـیچ سـەرکردەیەکی ئـەم سـەردەمەی پارتـە سیاسـیەکان خـۆی لەبەردەم سندووقی دەنگاندا تاقی نەکردۆتەوە، بەڵام پارتە سیاسیە کوردیەکان شـەرعییەتی خۆیان لەوە وەرگرتووە کە ئەوان دەست لەناو دەسـت لەگـەڵ نوێنـەرانی خێڵـە ڕەسـەنەکاندا کاردەکەن و لەڕێگـەی ئەوانـەوە لـە بـیروڕای کۆمـەڵانی خەڵکەکـە ئاگـادار دەبـن، بـەم جـۆرە سەرکردەی خێڵ و عەشیرەتەکان کە پەیوەندیی توندوتۆڵیان لەگەڵ خەڵکەکـەدا هەیـە، دەبـن بە سەرچاوەی بەخشینی شەرعیەتی ناوخۆیی پێیان، تا هەیئەتێکی دیمـوکرات و نوێنەرایـەتی جێگەیان دەگرێتەوە، وا دەردەکەوێ کە بەشێکی زۆری خەڵکی کوردستان ئـەم ڕیش سـپییە

خێڵەكیانە لە هەرگفتوگۆیەكی سیاسیدا دەربارەی كوردستان، بە نوێنەری ناوخۆیی خۆیان دادەنێن. پرۆسەی شەرعیەتدان بە بڕیارو سیاسیەكان، بە تەواوی دیموكراتیانەیە چونكە تێیدا سەركردە سیاسییە كوردەكانی ئاستی خوارەوە و پارتە سیاسیەكانیش پێویستە لەگەڵ نوێنەرانی خەڵكەكەدا بیروڕا بگۆڕنەوە و راوێژكاری بكەن، ئەم نوێنەرانەش بە تەواوی لە هەست و نەستی كۆمەلانی بەرینی گەلەكە ئاگادارن، بەم جۆرە ڕای گشتی بۆ سەركردە سیاسیەكانی سەردەم پێكدێ، چونكە هەموو دەیزانین ئەم سەركردانە ناتوانن هەڵبژاردنی گشتی بكەن، یان بەشێوەی سەردەمانە لە بزووتنەوەكانی ڕای گشتی خەڵكی كوردستان ئاگاداربن، بۆیە ناچارن زانیاری و پشتگیری لە سەركردە خێڵەكیە، باوەكانەوە وەرگرن تا بتوانن درێژە بە چالاكی خۆیان بدەن و لەجیاتی و بە نوێنەرایەتی هاوولاتیانەوە قسەو گفتوگۆ بكەن.

ئەمە هەر بە سیاسیە ئاساییەكانەوە نەوەستاوە، تەنانەت پارتە سیاسیەكانی چەپیش، لە پەنای تۆمەتباركردنی ئەو سەركردە خێڵەكی و ئایینیانە بە كۆنە پەرست و دەرەبەگ كەچی بەدزی و بە ئاشكرا لەگەڵیاندا هەڵس و كەوت و سات و سەودایان كردوە.

هەرچەندە لیستەی پارتە سیاسیە مودێرنەكان درێژە (بڕوانە پارتە سیاسیەكان).

بەلام تەرەفدرایەتی زۆربەی خەڵكی كورد هێشتا هەر بۆ ئەم كۆنە قەلا سیاسیە دێرینانەیە، و ئەمەش بووە بە مایەی هێز بۆ شەخسیەتی سەركردایەتی و سیاسەتكاری كورد، هەرچەندێكو ئەم واقیعە بە پەلە وا لە گۆڕاندا، دەتوانرێ بوترێ، كە زۆربەی كەسایەتیە سیاسیە گرنگەكان لە كوردستان ئاوەڵناوێكی خێڵەكێتی خستۆتە سەر ناوەكەی خۆی (سەرباری هەندێ ئاوەڵناوی ئایینیش وەكو لەسەرەوە باسمان كردوە)، باشتر وایە لەم ڕووەوە ئاماژە بۆ ناوی هەندێ كەسی هەرە ناسراو بكەین كە ناوی هۆزەكانیشیان خستۆتە سەر ناوی ئەسڵی خۆیان: جەلال تالەبانی، موستەفا بارزانی، مەسعوود بارزانی، عەبدوڕەحمانی قاسملو، ڕەسووڵ مامەند[8].

فەرماندەكانی هێزە هاوپەیمانەكان لەو "ناوچە ئازاد"ەی كە پاش جەنگی كەنداوی فارس لە كوردستان پێكهێنرا، بە سەرسووڕمانەوە پاشان نابەدڵانە بەسەر ئەو ڕاستیەدا كەوتن كە

[8] وەكو بیزانم قاسملوو ناوی ئاواییەكە لە دەروروبەری مهاباد و مامەند (یان مەمەند) ناوی باوكەو خوالێخۆشبوو ڕەسووڵ مەمەند لە عەشرەتی شیلانەی ولاتی پشدەرە – وەرگێڕ.

ناچاربوون بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان لەگەڵ یەکەیەکی سەرۆك هۆز و کوێخاکانـدا گفتوگۆ و مامەڵە بکـەن، ئـەوان زۆر بـە سەرسـوورِمانەوە، بـەوەدا دەکـەوتن کـە ئـەم سـەرکردە ڕەگ قووڵانە بەقەی هەر سیاسەتمەدارێکی تری پڕ کاری ئەم دنیایە، ئاگادارو ئاوەدانن.

سیما نەگەتیڤەکانی سیاسەتگەریی دێرینەی هۆز و عەشیرەتچیەتی لەوەدان کە ئەم جۆرە سیاسـەتگەرییە زیـاتر بـەلای پارێزگـەری، خـزم خزمێنـە، عەشـیرەتگەری و ناوچـەگەرییدا دەشکێ، تەنانەت سەرکردە گەلێکی مۆدێرنی سیاسی کوردی وەکـو جـەلال تالـەبانی (puk) و عەبدولڕەحمانی قاسملو (kdp)، هەرچەندێکو بنەڕەتی خوێندنیان ئەوروپیانەو ماوەیەکی دوور و درێژیش لەوێ ژیاون، نەیانتوانیوە لەبەندی ڕەگو ڕیشاڵە خێڵەکییـە کۆنـەکانیان ڕزگـاربن لـە چوارچـێوەی حزبەکانیانـدا. ئـەو رکەبـەریێ درێژخایەنـەی کـە لـەنێوان بەشـەکانی باشـووری کوردستانی عێراق کە مەڵبەندی تەئسیری (puk)، و بەشەکانی باکوور کە مەڵبەنـدی (kdp)یـە، سەرنەکەوتنی هەریەکە لەم دوو حیزبە "مۆدیرنە" دەردەخا لە ڕەفتارکردن لەگەڵ خەڵکەکـەدا بێ دەرچـووون لـە ئەڵقـەی پەیوەنـدیی خێڵـەکی، هەنـدێ خـاوەن نـەزەر و توێـژەرەوە ئەمـە دەخەنە ئەستۆی جیاوازی شێوەزار، واتە دەیالێکت، لە هـەردوو ناوچـەکەدا و هەنـدێکی دیکـە ئۆباڵەکە دەخەنە ئەستۆی ڕێبازی سۆفیگەری. بەهەرحاڵ، چاکە ئەوە دەرخەین کـە جیـاوازی نێوان هەردوو لقەکەی کرمانجی زۆر لاواز و ناکاریگەرە بە تایبەتی لـە عێراقـدا و نـاکرێ ئۆبـاڵی ئەو ناکۆکیەی بخرێتە ئەستۆ، جگە لەمـە، ئـەم جـۆرە ناکۆکیـە لـە ئێـرانیش لـەنێوان (kdp) و کۆمەڵەدا هەیە، هەروەها لەنێوان (puk) و کۆمەڵەی عێراقیش، کە هەموو بـەزاراوەی کرمـانجی باشـوور دەدوێـن و هـەمووش سـەر بـە ڕێبـازی سـوننی قـادریین. زۆرتـر وێدەچـێ، پەنجـەی هۆزبەندی و ناوچەگەریەتی لە مەسەلەکەدا هەبێ و پارتە سیاسیەکان پایان توند ئاڵابێتـە ئـەم داوەوە.

چـونکە ئـەم سـەرکردە سیاسـیە مۆدێرنانـە وەکـو سـەرکردەی تـازە بابـەتی هۆزەکـان هەڵسوکەوت دەکەن (وتە ڕەفدارەکانیشیان هەر وایان تێ دەگەن)، ڕووخساریان، بـە تایبـەتی لە کوردستانی عێراق، هی باوکێکی خەمخۆر بووە، نەك هی سـەرکردەی سیاسـی کـە بوونیـان لەسەرمەکۆی سەرکردایەتی بەندبێ بە هەڵبژاردنی خەڵکەکەوە لەسەر بنـەمای لێهـاتوویی یـان دڵسۆزییان بۆ مەسەلەکە. مادام ئەوان ئەوەی لـە توانایاندایـە دەیکـەن، تەرەفـداری خەڵکەکـە

مسۆگەرە بۆیان. مەبەست ئەوەیە، مادام ئەوانە سیفەتی وەكو ئازایەتی، دڵسۆزی، سەربەرزی و مەردایەتییان پێوەیە، ئیتر مانەوەیان لە رابەرایەتیدایە مەترسی بۆنیە. لێرەدا نەژیری و زانایی نە دیبلوماسیەتزانی، شەرتی بنەڕەتین بۆ سەركردایەتی (بڕوانە كەسایەتی نیشتیمانی).

بەم جۆرە، ئەو هەڵانەی دەیكەن كەم جار دەبنە مایەی لەقبوونی جێگەیان وەكو سەركردە، لەوانەیە بە سەركردەی باش دانەنرێن، بەڵام ئەوان بەهەرحاڵ لە مەقامی سەركردەییدا هەر دەمێننەوە و پشتیوانیان لێدەكرێ و بگرە ڕێزیشیان هەر لێدەگیرێ.

لە دوا پێنج ساڵی تەمەنییدا، ژەنەڕال مستەفا بارزانی، بۆ نموونە، كەوتە ئەم گێروگرفتانەی خوارەوە، ئەو ساڵی 1975، پێشنیازی كرد كوردستان ببێ بە ویلایەتی (51)ەمی وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا (ڤان برونیسن 1986)، ئەم پێشنیارە گەر لەلایەن هەر سەركردەیەكی سیاسی تری جیهانی سێیەمەوە بخرایەتە ڕوو، لەوانەیە لێڵی بخستایەتە سەر نەك هەر كارامەیی سیاسی، بەڵكو تەنانەت سەلامەتی بیركردنەوەی خاوەنەكەشی، هەروەها قبووڵكردنی یارمەتی دارایی لە وڵاتە یەكگرتووەكان لە سەردەمێكدا كە وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا ناوبانگێكی باشی ئەوتۆی لەناوچەكەدا نەبوو (پاش جەنگی ڤێتنام و شەڕی ساڵی (1973ی نێوان عەرەب و ئیسرائیل) بەشێوەیەكی بەربڵاو بۆ پروپاگەندە دژ بەو بەكار هێنرا، جگە لەوە پاش هەڵنەسەنگاندنە كارەساتا و یەكەی لە متمانەكردن بە شای ئێران هاوكات لەگەڵ گۆڕینی تاكتیكی شەڕ لە چالاكی پارتیزانیەوە بۆ جەنگی بەرەیی، دژ بە مەكینەی بەهێز و توانای سوپایی ئەو كاتەی عێراق، بوون بە مایەی خچانێكی سەربازی تەواو لەمەیداندا و لە پاشدا هەرەسهێنانە كارەساتبارەكەی ساڵی 1975.

گەر لە هەر وڵاتێكی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕووی بدایە، هەر یەكێ لەم هەڵانە بەس بوون بكەرەكەیان لە ڕووی سیاسیەوە لەكەدار بكەن، كەچی زۆربەی زۆری كوردان هێشتا هەر تەرەفداری توندیان بە ژەنەڕاڵ بارزانی كرد و ئێستاش هەر جێی ڕێزە و پایە و پێگەی ئەفسانەواری لەناو كورداندا هەر بەرز و بەهێزن، ئەم دیاردەیە كە لەوانەیە بۆ هەندێ كەس جێی سەرسووڕمان بێ، دەرەنجامی ڕاستەوخۆی ئەو وێنەیەیە كە وەكو سەركردە لە مێشكی خەڵكەكەدا چەسپیوە – باوكی ئەو خێزانە خێڵەكیە گەورەیە كە هەموو كوردان دەگرێتەوە – كەسێكی خۆیی كە بۆی هەیە هەڵەی گەورە بكا و لە خەملاندنەكانیدا سەركەوتوو نەبێ كەچی

هەر چاویشی لێ بپۆشرێ، وەکو هەر سەرکردەیەکی خێڵەکی یان نموونەیـەکی دەق و تـەواوی پاڵەوان (بڕوانە ناسنامەی نەتەوەیی).

بـەردەوامیی گیـانی خێڵەکیـەتی لـە کاروبـاری سیاسـی سـەردەمانەی کـورددا، وەکـو دیاردەیەکی نابواردە، دەرکەوتنی سەرکردەی پیشەیی لێکەوتۆتـەوە کـە هـەرگیز بـە بـەردەم سندووقی هەڵبژاردن تەنانەت لەناو حیزبەکانی خۆشیاندا تێنەپەڕیون، بۆیـە مەسـەلە ڕێکـەوت نەبوو، کاتێك ژەنەراڵ بارزانی کۆچی دوایی کـرد، کوڕەکـانی بـێ پێویـستکردن بـە هەڵبـژاردن یەکسەر چوونە سەر مەکۆی سەرکردایەتی.

لە تورکیا، فیدراسیۆنە هۆزبەندیە گەورەکان لەژێر فشاری دەوڵەتی تـورك لـە سـێ پـشتی ڕابردوودا تـا ڕادەیـەکی زۆر ئاسـەواربڕ کـراون، هـۆزو عەشـیرەتە بـچووکەکان ئەوەنـدە بـەری نەکەوتوون، بەڵام ئەوانیش بەهۆی ئەوەوە کە دەم سپی و ماقووڵەکانیان، یان بـە زۆر یـان بـە خواستی خۆیـان رەهەنـدەی ڕۆژاوای تورکیـاو شـارە سـەرەکیەکانی ئـەوێ کـراون، ئەوەنـدە بەهەند نەماون، ئەمە لە سێیەك تا نیوەی کۆی دانیشتوانی کوردی تورکیا دەگرێتـەوە (بڕوانـە کۆچکردن و رەهەندەیی) یەکێك لەو شتانەی لەمەوە کەوتۆتـەوە، پێکهێنـانی پـارتی سیاسـی کوردیە لە تورکیا بەمانای سەردەمانەی (واتە بێ سەرسپردەیی بۆ خێڵ و عەشرەت).

ئەگەر بەشێوەیەکی نیسبی بیگرینەوە، سـەرکردایەتی سیاسـی کـوردی لـە تورکیـا هـەرە سـەردەمانەترین و نـوژەنترین سـەرکردایەتیە پـڕ بەپێـستی وشـەکە، لـە (pkk) و سـەرکردایەتیەکەیدا، بـۆ نموونـە، دەرکردنـی هـەزارەها بابـەتی ئیـدیۆلۆژی و فێرکـاری و پەروەردەیی سرنج دەکێشن، دیسپیلینی نموونـەیی و مەشـق و ڕاهێنـانی هـەموو ئەنـدامان و گەریلاکان و لە کاتی پێویستدا، بەکارهێنانی تیرۆر، بۆ دوژمنان کـورد بـن یـان نـا کـورد. ئـەم چالاکییەی دوایین، واتە تیرۆر، کە تاکتیکێکی باوە لە ئیدیۆلۆژیای سیاسـی ڕادیکـالی جیهـانی سەردەمدا، لای کەلتووری سیاسی خێڵەکی پشت بەپشت هاتووی دێرین زۆر دڵخوازنیە.

ناوچەگەری

بۆ ئەوەی گەلی كورد بتوانێ بگا بە ئامانجەكانی و مرازەكانی بێنێتە دی، كەندێك یان چەند كەند لە كەلتووری سیاسی كورددا دەبێ پڕ بكرێنەوە، ئەو كەندە گەورانە بریتین لەو جیاوازیە قووڵ و بەرینانە كە لە دیدی هەر پێنج هەرێمە هاوسنوورەكانی كوردستاندا هەن (بڕوانە دابەشكاریە ناوخۆییەكان) شێوازە جیا جیاكانی سەركردایەتی سیاسی كە لە كوردستان هەن، بەلای ئەوەدا دەشكێن كە لە هەرێمە جیاجیاكاندا ببنە باو، ڕاستیەكەی تاوتوێكردنی پارتە سیاسیە كوردیەكان لەڕووی چۆنایەتی و شێوەی سەركردایەتی و شێوازی ڕەفتاریان، خێراترین ڕێگایە بۆ دەست خستنە سەر هێزو كارایی جیاوازیە هەریمیەكان لەناو گەلی كورددا.

لە باكووری كوردستانی عێراق، (kdp) كە لەلایەن بەرزانیەوە رابەری دەكرێ، نوێنەری میزاجێكی گشتی ئەوتۆیە كە ئاوێنەی داب و نەریتی كوردی باكوورە، ئەم داب و نەریتە پشتا و پشت هاتووە و ڕەگی قووڵە لەناو ڕیش سپیە عەشرەتی و كۆمەڵایەتی و برا گەورەكانی ناو كۆمەڵگادا، بەرزانیەكان، مرۆڤی ئایینین و موریدەكانیان بریتین لە خەڵكی تەقلیدی و پەیڕەوی ڕێبازی رووحی، بەوەی لە هەموو بڕیارە گرنگەكاندا دەگەڕێتەوە بۆ ڕیش سپی و بە تەمەنەكانی عەشیرەت، شێوەیەك لە داب و نەریتی دیموكراتیەتی عەشرەتی بەكاردێنن، ئەوان هەموو موریدەكانیان بە چاوی ئەندامی یەك خێزانی گەورە سەیر دەكەن.

لە كوردستانی ناوەند لە عێراق (puk) كە لەلایەن تاڵەبانیەوە رابەری دەكرێ، نوێنەری جەماوەرێكی زیاتر شارستانی و سەردەمانەو دەرەوە ڕوانی وڵاتەكەیە كە پەیوەندیەكی توندی بە كوردستانی باشوورەوە هەیە لە ئێران، حیزبەكە كەمتر ئایینوار و سەركردەكانی مەگەر بەدەگمەن ئەگینا لە كارو چالاكیەكاندا ناگەڕێنەوە بۆ دەم سپییە ناوخۆیی و پیاوە ئایینیەكان.

ئەوانی لە گۆشەی سەردەمانەیی و دنیاناسی بەرزترەوە دەڕواننە (kdp) و تەرەفدارانی و زۆرجار بە چاوی تەوسەوە سەیری بەرامبەرە باكووریە خێڵەكی و ئایینی و وەرزێڕ

سرووشتیەکانیان دەکەن کە هەمیشە مایەی بار لارین بۆیان و هەرگیز دریغی ناکەن لـە دۆڕانـی دەرفەتدا.

گەلیّ هاوولاتی ئاسایی کوردی دانیشتووی ئەم ناوچەیە لەگەلّ ئەم بۆچوونەی (puk)دا یەك دەگرنەوە. ئـەم هاوولاتیانـە نیـشتەجێی هـەرە کـۆنترین مەلّبەنـدی شارسـتانی کوردسـتانن و دەتوانن شانازی بە مێژوویەکی چەند هەزار سالّەوە بکەن، بەلاّم لـە هـەمان کاتـدا، هـەرگیز لـە دان نان و دەستخۆشیکردن لە ڕاستگۆیی و ڕەشیدی و دلێری و چـاوتێری و دەستوچـاو پـاکی هاوولاتیە "زبر"ەکانی باکوریاندا دوا ناکەون.

لە بەرامبەردا دید و بۆچـوونی باکووریـەکان دەربـارەی (puk) کـە تالّـەبانی سـەرکردایەتی دەکا جیاوازە ئەوان (puk) بە ڕێکخراوێکی بیّ کـەلّك دادەنـێن، کـە هـۆش و زانیـاری زیـاتر لـە چاویدایە نەك لە مێشکی و لەلایەن کەسانێکەوە ڕابـەری دەکـریّ کـە ڕێبـازی دلّخوازیـان زیـاتر خیانەتە نەك ڕەشیدی و دلێـری و مەگـەر بـە دەگمـەن ئـەگینا ژیـانی خۆیـان ناکەنـە قوربـانی شەرەفیان. لەگەلّ ئەمەشدا، بە چاوی بایەخەوە تەماشای شـارەزایی و چـاوکراوەیی و جیهـان شوناسی ئەم باشووریانە دەکەن و بە ئیرەییـیـەوە دەڕواننـە "زیرەکـی و زانیـاری" یـان. ئـەم تێڕوانینـــەی (puk) کـــەم یـــان زۆر، هـــەمان تێـــڕوانینی کوردەکـــانی بـــاکووری عێراقـــە بـــۆ هاوولاتیەکانی باشووری خۆیان.

(kdp) ئێران کە پێگەی لە کوردستانی ڕۆژهەلاّتـە، کـەمتر خێلّـەوارە و لـە کاتێکـدا پـشت و پەنای زیاتر پیاوماقوڵ و سەرکردە ناوخۆیییـەکانن، زۆرتـر لـە هەلّبـژاردەی کۆمەلّـەوە نزیکـە. سەرکردەکانی حیزبەکە وەکو دەربڕینێکی هەستی ئەندام و هـەوادارانی، نـەزەرێکی ئـەوتۆیان بەرامبەر بە کوردە دراوسێکانی ناوەنـدی کوردسـتانیان، بەتایبـەتی ئـەوانی بـاکوور هەیـە کـە گوایە کەللەڕەق و خاوەن نەریتی وشکن، و جۆرێکن لە مەردمی خێلّەکی سروشتی ناشارستانی و نیمچە خوێندەوار و تێکـەلاّوی دوور و درێـژیان لەگـەلّ کـەلتووری نـامۆی عـەرەب و تورکـدا، ڕەفتاری کۆمەلاّیەتیانی کردوە بە مایەی شەرمەزاری و کـەلتوورییانی بـە تـەواوەتی شـێواندوە. ئەمان بۆ "ئیسپاتکردنی" ئەم نەزەرەیان، ئەوە دێننەوە یاد کەوا زۆربەی کوردەکـانی تورکیـا و عێراق ئەوەندە لە مانا یان پشتەلّەکی کەلتوور و مێژووی کورد سەر دەرناکـەن. کوردەکـانی ئێران خۆیان بە بالاّدەست دەزانن لە هەموو بابەتەکانی کـەلتوور و ڕوونـاکبیری کوردیـدا و لـەو

باوەڕەدان كە ناسكی و ژیرییان لە "هەڵەت نشینە سروشت وشكەكان" جیایان دەكاتـەوە. لـە هەمان كاتدا ئەم كوردە ڕۆژهەڵاتیانە، چاوی تەما لـە كـوردە عێراقیـە "كـەڕە كرمـانج و زبـر و، بـەڵام لـە هـەمان كاتـدا جـێ بـاوەڕ و سـفت و سـاغ و زانـا و زیـرەك و بـەتوانا" كانیـان هـەر ناترۆكێنن.

كوردەكانی باشوو لەوەش زیـاتر خۆیـان لـە كـوردانی تـر دوور دەگـرن، زۆربـەیان، ئەگـەر گشتیان نـەبێ بـەرو مـاوەی كوردسـتان بەتەسـك و بـێ كـەڵك دەزانـن بـۆ "وەفیرۆدانـی توانـا سیاسی و فەرهەنگیەكانیان " و بۆ ئەم مەبەستە ڕوو لە تاران و بەغدا دەكەن، ئەگەر ڤیـەننا و پاریس و نیویۆركیان بۆ نەلوێ، بۆ دانیشتن، تەنانـەت ئەمڕۆكـەش، پـارتێكێ سیاسـی كـوردی سـرف نیـە لـە باشـوور كـە باسـی بكـەی چـونكە دەسـتەی هەڵبـژارەی كـورد لـە دەرەوەی كوردسـتان، لـە پایتــەختی ئــەو وڵاتانــەی لــە چوارچــێوەیاندا دەژیــن، توانــا و ئــارەزوە سیاسیەكانیان بەكاردێنن، بۆ نموونە، كەریمی سنجابی، كـە كـوردێكی نـەتواوەی كرماشـانیە، ماوەیەكی دوور و درێژ سەرۆكی پارتێكی گرنگی وەكو "جەبهەی میللی ئێران"بوە كە لەلایـەن دوكتـۆر موحەممـەدی موسـەددیقەوە دامـەزراوە، كـەلتووری سیاسـی كوردەكـانی باشـوور و ڕۆژهەڵات و ڕوخسار و دیـدی ئێرانـی پێوەیـە و هـەر بـەو جـۆرەش ناسـراوە لـە چوارچـێوەی كەلتووری سیاسی دەوڵەتدا، نەك بە ڕوخساری كوردانەی.

هۆی جیاوازیەكانی نێوان كەلتووری سیاسی كوردە ئێرانیەكان و ئـەوانی عێـراق ئاشـكران، هەرچەندە گشت كەس بە تەواوی پەی پێ نابەن. ئەوەندە بایـەخ دراوە بـە دابەشـكردنی ئـەم دوادواییەی پاش جەنگی جیهانی یەكەمی وڵاتی كوردستان، كە زۆربـەی زانـا و ڕوناكبیرەكـان دابەشكردنێكی گەلێ كۆنتری ئەم وڵاتەیان بە تەواوی پشتگۆێ خستوە كە كوردەكانی ئێرانـی تێكڕا لە كوردەكانی تر دابڕیوە. كوردەكانی ئێران نەك لە كۆتایی جـەنگی جیهـانی دووەمـەوە لـەو كـەش و هـەوای دابەشـكارییدا ژیـاون، بـەڵكو هـەر نـەبێ لـە سـاڵی (1514) و جـەنگی چاڵدێرانەوە تێیدا دەتلێنەوە، ئەوی ڕاست بێ، ئەم كوردانە لەژێر دەسەڵاتی چەندین بنەماڵەی حـوكمڕانی ئێرانـدا ژیـاون (كـە هەنـدێكیان بەبنەچـە كـورد بوونـە). لـەم پرۆسـەیەدا، كـوردە ئێرانیەكان لە كەلتووری سیاسی نیشتمانی ئێران و ڕەوشت و میزاجی كۆمەڵایەتی ئێران زیـاتر پاراوبوونە و زۆریش بەشداریان تێدا كردوە وەكو لە كەلتووری فراوانتری سیاسی كورد.

پەیوەندی نێوان کوردەکانی ئێران و هاوتەتەوەکانیان هەر لە کوردستانی ناوەندەوە، واتـە کوردستانی عێراقەوە بوە و هەرواش دەمێننەوە. کوردستانی عێراق لە دێر زەمانەوە مەیدانی ئاڵوگۆڕکردنی بیروڕابوە لەنێوان هەموو بەشەکانی کوردستاندا.

کوردەکـانی کوردسـتانی ڕۆژاوا، لـەوەش زیـاتر لـە کوردەکـانی تـر دابـڕاون و بۆیەشـە کەلتووریکی سیاسی تایبەش بە خۆشیان پەروەراندوە و خسشوویانەتە کـار. تاقـە هـۆی ئـەم دابڕانەیان زەبرو زەنگی لەڕادەبەدەری کار بەدەستانی تورکیایە کە بۆتە کۆسپ لەبەردەم هەر جۆرە پەیوەندیەك لەنێوان کوردەکانی تورکیا ئەوانی تری کوردستاندا، لە پەنای ئەم هۆکارەدا هۆکاری گرنگی تـریش هـەن وەکـو مێـژوو و جوگرافیـا، بـەم جـۆرە کوردەکـانی ڕۆژاوا لـە لای کوردەکانی تر نامۆ بوونە، و ئەمانیش بەلای ئەوانەوە هەروایان لێهـاتووە، تـەنها ئێـستا و لـەم سەردەمە نوێیەدا، داهاتنی ڕایەڵی پەیوەستی جیهـانی کـارێکی وایکـردوە کوردەکـانی ڕۆژاوا و کوردەکانی تر لەیەك ئاگادارین، و باس و خواسی یەکتر پیێ بەپیێ بزانن.

جیاوازیەکـە نـە لـە زەمانەدایـە، نـە لـە ئـایین، چـونکە ئـەوانیش لەگـەڵ بەشـەکانی تـری کوردستاندا هاوبەشن لە هـەردوو ئـەم بابەتـەدا، جیاوازیەکـە لـە دیـدو بۆچـووندایە. شـکانەوە بەرەو دەریای سپی ناوەڕاست و ئەوروپایەکە وا ئەم بەشە گەورە و چـڕەی کوردسـتان ئـەوها داوەتە دەستی جیاوازیەوە.

لــەم دواییــەدا، عەبــدوڵا ئۆجــەلانی ســەرکردەی سیاســی کوردەکــانی ڕۆژاوا ڕێــز و خۆشەویستیەکی زۆری لە دڵی کوردانی دەرەوەی تورکیادا وەرگرت، زۆربەی زۆری ئـەم ڕێـز و خۆشەویستیە هی ئەوەنیە ئەوان زۆر بە باشی ئەو دەناسـن یـان لەگـەڵ کـەلتووری سیاسـییدا ئاشنان، بەڵکو لەبەر ئەوەیە دید و بۆچوون و شێوازەکانی جیاوازن لەگەڵ ئەوانـەدا کـە ئـەوان لێی ڕاهـاتوون و شـارەزایانن و تـا ئێـستا لـە نـەزۆکی بـەولاوە چـی تریـان لـیێ نەکەوتۆتـەوە، ئۆجەلان کارێکی ئەوتۆی لە بواری ناو هەرێمیدا نەکردوە کە ببێتە مایەی لیسدانی کوردەکـانی دەرەوەی هەرێمەکەی خۆی لە ئەنەدۆڵ لە دەوری، بەڵام چونکە ئەنەدۆڵ نیـشتگەی زیـاتر لـە نیوەی هەموو کوردانی جیهانی ئەمڕۆیە، ئەو توانیویەتی بە ئاسانی پلاتفـورمێکی سیاسـی بـە هێزتـر لـەوەی بـەرزانی هەیـەتی پێکـەوە بـنیێ. کـەلتووری مێدیتەرانـەی(دەریـای ناوەڕاسـت) ئۆجەلان و ڕەفتاری سیاسی نیمچە ئەوروپیانەی ئەو وا زوو بەزوو خـۆی و حیزبەکـەی دەکـەن

بە دوو شتی ئەفسانەوار لە چاوی نیوەکەی تری گەلی کورددا کە لە دەرەوەی ئەنەدۆڵی تورکیا دەژین، بەهەمان شێوەی کە جاران بەرزانی، سەرباری هەموو کەموکوڕی و کورت هێنانە سیاسیەکانی، گەیبوە بەرزترین پلەی پەرستن لەناو هەموو کورداندا.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Very valuable primary resources are the detailed tape interviews with many Kurdish leaders and political figures on deposit in the Oral History Archives at the Kurdish Library in Brooklyn, New York. Wadie Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development," unpublished doctoral dissertation (Syracuse, 1960); Chris Kutschera, *Le mouvement national kurde* (Paris: Falmmarion, 1979); R. Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism* (Austin: University of Texas Press, 1989); Martin van Bruinessen, *Agha Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Rijswijk: Europrint, 1978); Martin van Bruinessen, "The Kurds between Iran and Iraq," *Middle East Report* (July-August 1986); Fredrik Barth. *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Brodrene Vorgensen, 1953); Martin van Bruinessen, "The Kurds in Turkey," *MERIP Reports* 16.141 (1986).

حیزبە سیاسیەکان

بزووتنەوە و پارتە سیاسیەکانی کوردستانی ئەم سەردەمە ئەوەندە زۆرن کە لە شوێنێکی وەکو ئەم لاپەڕانەدا نایەنە ژماردن، بۆیە هەر باسی ئەوانەیان دەکەین کە زۆر بە بایەخ و لە تەمەندا کۆنن و لە دێرزەمانەوە لەسەر خاکی کوردستان کار و چالاکیان نواندوە.

وەکو گشت شوێنەکانی دیکەی ئەم دنیایە، کە تێیدا ژمارەیەکی زۆری پارتی سیاسی بۆ خۆئالاندن لە پشتگیری ئەوەندە خەڵکەی کە هەن، بۆ هەموو ئیدیۆلۆجیا و ئامانجێك های دەکەن کە زۆر جار لێك جیاوازنین، لە کوردستانیش ڕکەبەرێی نێوپارتیان و مشتومڕی هەمیشەیی نێوانیان شتێکی باوە لە مێژووی کاری سیاسی کوردییدا. تاقە جیاوازی کە هەبێ، لە کوردستان ئەوەیە، جار بەجار ئەم ڕکەبەرانە دەکەونە پێکدا هەڵپرژانی سیاسی و گەریلاکانیان دەستە و یەخەی یەکتر دەبنەوە، بەهەرحاڵ ئەم وێنە ئەسەفبارانە، کورت خایەن بوونە و تەنانەت چەندین جارێکی کەم ڕوویانداوە.

ژمارەبەندیەکی ئەوتۆ ڕێك لە بارەی ژمارەی ئەندامانی پارتە سیاسیە کوردەکانەوە بەدەستەوە نیە جارجارە، ئەم پارتانە کارتی ئەندامەتیان دەرکردوە، بەڵام هەموویان

ناچاربوونە هێزی گەریلا پێکەوە بنێن، بۆیە بۆ ئەوەی بزانی هەر پارتە و سیاسەتەکانی لەناو خەڵکدا تا چ ڕادەیەك پێگەدارە دەبێ ژمارەی گەریلاکانی لە ژن و لە پیاوی چەکدار بزانی.

وشەی لە زاری خەڵکدا شیرینی "پێشمەرگە" لە کوردستانی عێراق بەشێوەیەکی بەربڵاو بۆ گەریلا و جەنگاوەرەکان بەکاردێ، بەڵام ناوەکە هەر بەوێوە نەوستاوە بەڵکو بەناو گرووپە کوردەکانی تری دەرەوەی عێراقیشدا بڵاوبۆتەوە، مانای وشەیی پێشمەرگە "خۆبەختکەر" دەگەیەنێ، وشەکە وشەیەکی پڕ خۆشەویستی و بگرە ڕۆمانسیەتیشە، لەلایەن دایکانەوە بۆ دەربڕینی سۆز و خۆشەویستی بەرامبەر بە بەچکەکانیان دەردەبڕرێ، واتە دایکێك کە بە ڕۆڵەکەی وت دەبمە پێشمەرگت، واتە گیانی خۆم بۆ ژیان و خۆشی و تەندروستیت بەخش دەکەم، وشەکە چ خۆی چ ئەو چەمکەی دەیگەیەنی ڕەگوڕیشەی قووڵیان لەناو مێژووی کورددا داکوتاوە، ئەم ناونان و خۆشەویستیەی ئێستا دوو وێنەی پێشینەیان لە مێژووی کورددا هەیە. لە سەردەمانی هەرە دێرین، لە هێرشەکانی میدیەکان بۆ ناو خاکی باشوورستان و لە سەردەمی کلاسیکیشدا، کاتێك کوردەکان بۆ داکۆکی کردن لە خاك و گیانی خۆیان دژ بە ئەردەشیری یەکەم پادشای ساسانیی، دەجەنگین، (بڕوانە مێژووی کلاسیك و هەرە کۆن).

بە مەبەستی تێگەیشتنی ئاسان لە باسەکە، هەموو پارتە سیاسیەکانی کە ناویان هاتووە مەیدانی کارکردنیان لە چوارچێوەی دەوڵەتەکانی ئێران، عێراق، تورکیا و سوریادایە و لە هەر شوێنێك پێویست بێ باسی پەیوەندی و کەین و بەینەکانیان دەکەین، پشتەڵەکی مێژوویی پێویست لە بارەی ئەم ڕووداوە سیاسیانەوە لە فەسڵەکانی مێژووی سەردەمانە و مێژووی ئەم دواییەدا خراوەتە ڕوو.

ئێران

حیزبی دیموکراتی کورد (ح د ك)، ئەم حیزبە ساڵی 1945 لە مەهاباد لەلایەن سەرکۆمار قازی محەممەدەوە لەسەرینیی دامەزراندنی کۆماری کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان (دیسامبری 1945–دیسامبری 1946)، دامەزرا، وەکو کۆنترین حیزبی سیاسی کورد کە تا ئێستا هەر بە پێوەبێ، (ح د ك) شایستەی بایەخدانێکی تایبەتیە. لە کەمتر لە نیو سەدەدا، ئەم حیزبە بە کۆمەڵە ڕووداوێکدا تێپەڕیوە، کە مشتی ناوخەروارن بۆ هەموو ئەوانەی کە لە

پاشدا حیزبە كوردیەكان پێیدا تێپەڕیون، یەك شتی لێدەرچێ كە ئەم حیزبە چرای تەمەنی هێشتا نە كوژاوەتەوە و هێمان هەر تیشك دەدا.

ساڵی 1945 كە تێیدا دامەزرا، مەلا مستەفای بارزانی سەركردەی كوردی عێراقی چوە ناو (ح د ك)ەوە، مەلا مستەفا هەندێ هێزی عەشیرەتەكەی خۆی بۆ پشتگیری و لەسەر كردنەوەی ناوچەی مەهاباد هێنابوو، پاش ڕووخانی كۆمارەكە لە دیسامبری 1946داو لە سێدارەدانی قازی محەممەد لەلایەن هێزەكانی ئێرانەوە، (ح د ك) ناچار بوو بكەوێتە كاری نهێنی و تا ڕادەیەك چالاكیەكانی كز بوون.

لە راپەڕینەكانی 1951–1953دا (ح د ك) و پارتە سیاسیە ئێرانیەكانی دیكە تا ڕادەیەك بووژانەوە، و ئەم ڕاستبوونەوەیە بە لابردنی تا لەلایەن سەرۆك وەزیران محەممەدی موسەدیقەوە گەیشتە پۆپەی گەشانەوە، بەڵام ڕاستبوونەوەكە ئەوەندەی نەبرد، كە تا بە كودەتایەك هێنرایەوە و (ح د ك) و هەموو حیزبەكانی ئۆپۆزیسیۆن ناچار چوونەوە كاری ژێر زەمینی.

جگە لەمە حیزبەكە ناچار بوو ناوی خۆی بگۆڕێ بۆ ح د ك – 1("1" ئاماژەیە بۆ ئێرانیەتی)، پاش ئەوەی مستەفا بارزانی دوای گەڕانەوەی لە یەكیەتی سۆڤیەتەوە ساڵی 1957[9]، (پ د ك)ی بۆ ناوی ئەو لقەی (ح د ك) هەڵبژارد كە ساڵی 1946 پشتیوانی لە دامەزراندنی كردبوو لە عێراق، و لەژێر سەركردەیی خۆیدا خەریك بوو پێگەی قایم و بەرینی پەیدا دەكرد، ئەم مەسەلەیە بابەتێكە كە بە دوور و درێژی لێی دەدوێن لە لاپەڕەكانی داهاتوودا.

لەبەر دژواری كاركردن لەناو خاكی ئێراندا، (پ د ك – 1) زۆرتر بایەخی داوەتە ڕووداوەكانی كوردستانی عێراق، و سەرباری گلەییەكانیان لە بارزانی، تا كۆتایی شەستەكان ئەویان بەڕابەر دادەنا، بەڵام پەیوەندی پەرەسێنێ نێوان شاو بارزانی، لەبەر ئەوەی بەرزانی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی بەغدا پێویستی بە پشتگیری هەبوو، دویماكار (پ د ك–1)ی لە هاوتا عێراقیەكەی دوورخستەوە و لە (1973) ڕوویكردەوە گیروگرفتەكانی كوردەكانی ئێران.

[9] جەنابی مەلا مستەفای بارزانی ساڵی 1958 گەڕایەوە عێراق – وەرگێر.

هەرچەندێکو هەردوو حیزبەکە لەناودا لێك دەچن، (پ د ك)ی ئێران کە حیزبێکە لە بنەڕەتەوە شارستانی تەبار و هەڵبژاردە پێکهاتە و کەمتر بەلای خێڵەکیەتیدا لار، لە زۆر کەم خەسڵەتدا لەگەڵ (پ د ك)ی عێراقدا هاوبەشە کە حیزبێکی دێرینەوار و خاوەنی پەیوەندی بە توندی عەشرەتیە. (پ د ك-1) حیزبێکی چەپی میانەڕۆیە، و لە ژیانی سیاسی خۆیدا، ساڵی یەکەمی تەمەنی نەبێ (1945-1946) هەرگیز لە داواکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ هەرێمی کوردنشین " لە چوارچێوەی ئێرانێکی دیموکراتدا" دەرنەچوە.

ناکۆکی توند لە پەیوەندیەکانی نێوان (پ د ك)ی ئێران و بەرامبەرەکەی (پ د ك)ی عێراقدا هەر بەردەوامە، (پ د ك)ی ئێران زۆرجار (پ د ك) عێراقی بەوە تاوانبار کردوە کە هێزەکانی سەروبەر لەگەڵ حکوومەتی ئێراندا بۆ تێکدانی حیزبەکەیان و بزووتنەوەکەیان هاوکاری کردوە، هەروەها بێ وچان هەوڵی بۆ دەست بە سەرداگرتن و کۆنترۆڵکردنی ناوچە کوردنشینەکانی ئێران داوە.

ساڵی 1980، داقڵیشانێك لەناو کادرە پلە یەکەکانی (پ د ك-1)دا ڕوویدا، لەسەر مەسەلەی هەڵوێست لە حکوومەتی شۆڕشگێری ئێران: پشتی بگرن یان دژی بوەستنەوە؟ گرووپێکی بچووکیان، چوونە پاڵ حیزبی کۆمۆنیستی ئێران (تودە) و پشتگیریان لە حکوومەتەکە کرد. زۆربەی حیزبەکە بە ڕابەرایەتی عەبدوڕەحمانی قاسملو کە ئابووریناسێکی دەرچووی زانستگاکانی وڵاتی چیکە، زۆری پێ نەچوو لەگەڵ هێزەکانی ئێراندا کەوتنە پێکداهەڵپژان، شەڕوپێکدا هەڵپرژانەکانی زۆر بۆ بەرژەوەندی (پ د ك-1)) وەرنەگەڕان و لە کۆتایی (1983)دا ناچارمان لەگەڵ حکوومەتی عێراق و حیزبەکەی جەلال تاڵەبانی (puk)ی عێراقدا ببنە هاوپەیمان، قاسملو و تاڵەبانی دۆستی کۆنی یەکدی بوون و پێکەوە لە پراگ خوێندبوویان، لەگەڵ ئەمەشدا سەرکردایەتی (پ د ك-1) لە (puk) بەگومان بوو، ئەوان لەوە دەترسان کە ئەم هاوپەیمانیەیان ببێتە مۆری خیانەت بۆیان، چونکە بەغدا ئەودەم چ لەگەڵ ئێران و چ لەگەڵ زۆربەی حیزبە کوردیەکانی عێراقدا لە شەڕی دەستە و یەخەی گەرمدابوو، لەبەر ئەمە هەرگیز پشتیوانی تەواوی نە لەلایەن (puk)ەوە لێکرا و نە لە لایەن حکوومەتی عێراقەوە، ئەوەبوو دویماکار ساڵی 1984 بە تەواوی لەلایەن هێزەکانی ئێرانەوە هەڵێنرا.

د. قاسملو تا كوژرانی لە ڤیەننا لە یۆلیۆ (تەمموزی) 1988 و لە بارودۆخێكی تەمومژاویدا و لە كاتێكدا خەریكی وتووێژی ئاشتی بوو لەگەڵ نوێنەرانی تاراندا، هەر سەركردایەتی (پ د ك-1)ی كرد، سەركردایەتی حیزبەكە ئێستا چۆتە دەستی دوكتۆر سەعیدی شەرفكەندیەوە[10].

ژمارەی ئەو چەكدارانەی كە هێزەكانی (پ د ك-1)یان پێكهێناوە لە كاتێكەوە بۆ كاتێكی جیاواز بوونە، لە گەرمەی شەڕەكانی سالآنی 1979-1981ی لەگەڵ ئێراندا، باسیان لە (12000) چەكدار دەكرد، بەڵام ئەم ژمارەیە ئەمڕۆكە تەنها هاتۆتە سەر چەند سەد كەسێك.

چ (پ د ك-1)، چ هەر پارتێكی سیاسی كورد بۆ خۆی، نەك هەر بۆی نیە لاف ئەوە لێبدا كە پارتی سیاسی گشت كوردانە بەڵكو هیچ پارتێكی سیاسی هەرگیز لە كۆمەڵێكی بچووكی كوردەكانی ئێران بەولاوە نەیتوانیوە لەژێر ئاڵای خۆیدا كۆبكاتەوە، هۆی ئەمەش لە بنەكانەوە لەو جیاوازیە هەرێمی و كۆمەڵایەتی فەرهەنگیە قووڵەدایە كە كوردەكانی هەرە باكووری كوردستانی ئێران لەوانی هەرە باشوور لێك جیا دەكاتەوە، جیاوازی ئەم دوو بەشە لەگەڵ پارچە دابڕاوە گەورەكەی خۆراسانی دووردەست ئەوە هەر هیچ. پارتەكانی (پ د ك-1)،پ د ك ی ن ك، یان كۆمەڵە و هەموو پارتەكانی تر، بۆ كوردێكی ئێرانی خەڵكی باشووری كوردستان، لە جۆرە پێكهاتەیەكی نەنگەویست و نەی لێكراو بەولاوە هیچی ترنین، چونكە ئەو لە بنەكانەوە هیچ بە بایەخداری دانەناون بۆخۆی، لەم ڕووەوە، نەپلان و پرۆژەكانی ئەم پارتیانە، نە پابەندی ئایینییان، نەزاراوە زمانیەكانیان، نە هەست و میزاجی ناوچەییان، نە توندڕوییان، نە پەیوەندیە عەترەشیەكانیان بۆ ئەو بكێشكەر و ئارەزوو گیرنەبوونە، هەرچی كوردەكانی خۆراسانن لە بیستنی ناوی ئەم حیزبانە بەولاوە هەریان لە بڕیان ناكەنەوە، بەهەرحاڵ، (پ د ك-1) هەرچەندە لاف پێگەی بەرین و خەڵكی زۆرلێدات، برشتی داسی لە ناوچەیە تێناپەڕێ كە دەكەوێتە ورمێ و مەهاباد و مەریوانەوە (بڕوانە نەخشەی ژمارە 40).

(پ د ك-1) ئەوجا و ئێستاش بەرو ماوەیەكی زۆری لەبەردایە كە بتوانێ تێیدا بتەنێتەوە و تەرزهەڵدا، بە مەرجێك بتوانێ كاژی ناوچەگەری ئەستوور و ئاسۆتەسكیی فەرهەنگی لە

---

[10] دوكتۆر صادقی شەرەفكەندی پسپۆڕی كیمیا و برای شاعیری بەناوبانگ هەژاری موكریانی بە هەمان پیلان و بە دەستی هەمان بكوژان بە دەردی دوكتۆر قاسملو چوو. سەد داخ پەندی لەتێداچوونی ئەو وەرنەگرت.

خۆی داماڵێ، چـونکە مێژوویـەکی دوور و درێـژ و دەوڵەمەنـدی لـە ڕووبەڕووبوونـەوە و پەنجـە نەرمکردنی لەگەڵ بەرەنگاریە گەورەکا هەیە، چ لە ناوەوە، چ لە دەرەوەی وڵاتەکە و دەتـوانێ لە ئەڵقەی تەسکی دیاردەیەکی ناوخۆیی دەرباز بێ، گەر بتوانێ گۆڕانێك لە خۆیدا بێنێتەدی.

لە دیسامبر (کانونی یەکەم)ی 1991دا هەنـدێ ڕۆژنامـەی ئێرانـی باسـیان لـەوە کـرد کـە گوایە جۆرە گفتوگۆیەك لەنێوان (پ د ك–1) و دەوڵەتدا هەیە بۆ ئاغای شەرەفکەندی دووجـار بیرکردنەوە پێویستە بەرلەوەی بەرەو ئەوها "گفتوگۆ"یـەك هـەنگاو بـنێ، چـونکە کارەسـاتی گیان لە دەستدانی دوا سـەرکردەی حیزبەکـە کـە لـە کـەین و بـەینێکی هاوشـێوەدا تێیداچـوو هێشتا تۆزی نەگرتوە.

كۆمەڵە: لە سەپتەمبەر (ئەيلول)ی 1942دا، ڕێك سێ ساڵ بەر لە پێكهێنانی كۆماری كوردیی مەهاباد، پارتێكی نەتەوەیی سیاسی بەناوی "كۆمەڵە"وە لەلایەن هەندێ ڕوناكبیری چینی ناوەندی شارنشینی كورد دامەزرا، ئەوەبوو دویماكار (ح د ك) لەسەر كوانگی ئەو ساڵی 1945 دروستبوو، بەڵام هەر لەسەر بزۆتكی نیوەسووتی كۆمەڵەوە، حیزبێكی نوێی تۆخ ماركسی لینینی هەر بەناوی كۆمەڵە"وە ڕاستەوە بوو.

هەموو شتەكانی كۆمەڵەوە لانێین، هەر ناوی حیزبەكە خۆی لە خۆیدا تەم و مژواییە، قاسملوی سەركردەی كۆچكردووی (پ د ك-1) ساڵی 1980 نووسیویە دەڵێ ناوی تەواوی كۆمەڵە: "كۆمەڵەی ژیانی كوردستان"ە (Challiand1986-118) لە كاتێكدا ڤان برونسن لەو باوەڕەدایە كە ناوەكە بۆ "ڕێكخراوی زەحمەتكێشانی شۆڕشگێری كوردستانی ئێران"ە، كۆمەڵە بە كوردی هەمان مانای "یەكێتی Society" ئینگلیزی دەگرێتەوە و بە گشتی مانای "یەكێتی"یەو لە هەمان كاتیشدا یانە یان یەكیەتیەكی سیاسی یان كۆمەڵایەتی.

پاش شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران، هەم كۆمەڵە، هەم (پ د ك-1) دژ بە دەسەڵاتداری ئێران لە كوردستاندا وەستانەوە، بەڵام هەرگیز كۆمەڵە ئەو پشتیوانی و پێگەیەی ناو خەڵكی نەبوە كە (پ د ك-1) هەیەتی، هەندێ جاریش وەكو ئەوەی ساڵی 1985، هەردوو حیزبەكە كەوتوونەتە دەستەویەخەی خوێناویەوە دژ بە یەكتر، تەنانەت لەو كاتانەشدا كە هەردوو لەبەر هێرشی هێزە سوپاییەكانی دەوڵەتی ئێراندا بوون.

ساڵی 1991، دەنگوباسی وا بڵاوبوەوە كە كۆمەڵە بۆتە دووبەشەوە: زۆرینەیەك بە ڕابەرایەتی مەنسووری حیكمەت و كەمینەیەك بە ڕابەرایەتی عەبدوڵای موهتەدا (یان موهتەدی)، تا ئێستا نەزانراوە ئایا ئەم دوو بەرەكیە تا سەر دەڕوا یان هەردولا ڕێك دەكەونەوە، وەكو هەموو بزووتنەوە ماركسی لینینییەكانی تر، هەرەسهێنانی كۆمۆنیزم تەمەڵی ئیدیۆلۆژی كۆمەڵەشی خستۆتە داتەپین، وا ڕەچاو دەكرێ حیزبەكە بەم زوانە لەو ئیدیۆلۆژیە بێ بازاڕە دەربپەڕێ و ئیدیۆلۆژیەكی زیاتر خۆیی هەڵبگرێ. مەودای چالاكی كۆمەڵە لە ناوچەیەكی تەسكدا بەندە كە دەكەوێتە هەرێمی مەریوان-سەنەندەجەوە، واتە باشووری مەریوان و مەودای كاركردنی (پ د ك-1).

وەکو (پ د ک)ی ئێران، کۆمەڵەش هاوشێوەیەکی عێراقی بۆخۆی دۆزیوەتەوە ئەویش کۆمەڵەی عێراقییە. کە بەچکەیەکی هەفتاکانی ئەم سەدەیەیە.

سازمانی نەتەوەیی: لە کۆتایی (1979)دا شێخ عیزەدینی حوسەینی کە ڕابەرێکی ئایینی سوننی مەهابادیە، ڕابەرایەتی بەرهەڵستکاریەکی میللی دژ بە سیاسەتەکانی تاران کرد، سەرەڕای ئەو هەموو فشارەی لەلایەن هێزە دەوڵەتیەکانەوە لەسەری بوو، ئەو ساڵی 1983 گرووپێکی بەناوی "سازمانی نەتەوەیی"یەوە پێکهێنا و توانی خەڵکێکی زۆر بە دەوری خۆیەوە کۆبکاتەوە.

دوایی، بوو بە گرووپێکی چەپگەرا و چوە پاڵ کۆمەڵە – ئامانجی سازمانەکە دابینکردنی جۆرە ئۆتۆنۆمییەکە بۆ کوردەکانی ئێران سەرکردایەتی بزووتنەوە کە لە ساڵی 1984 و قایم بوونی جێ پێی کۆماری ئیسلامی لە کوردستاندا لە تاراوگەو لە ئەورووپا دەژی.

عێراق

پارتی دیموکراتی کورد (پ د ک): پارتی دیموکراتی کوردستان، هەر لە سەردەمی دامەزرانیەوە ساڵی 1946، و بە تایبەتی لە (1960)ەکانەوە چالاکترین پارتی سیاسی کورد بوە، مەلا مستەفای بارزانی هێشتا لە مەهاباد و لەژێر سایەی کۆماری کورددا بوو کە پشتگیری پێکهێنانی "لق"ێکی (پ د ک)ی ئێرانی لە عێراق کردبوو و کاری بۆ کردبووو کە ئەم ڕاسپاردەیە لە بەشی باشووری کوردستانی عێراق لەلایەن ئیبراهیم ئەحمەدی، کە پارێزەر و ڕووناکبیرێکی خەڵکی سولەیمانی و خەزووری ئاییندەی جەلال تاڵەبانی (سەیری ئەم بابەتەی خوارەوە بکە) بەجێهێنرا. ئیبراهیم ئەحمەد تا ساڵی 1958 و کەم یان زۆر بەناوە تا کودەتا ناوخۆییکەی ساڵی 1964ی بەرزانی کە بەلادانی ئیبراهیم کەوتەوە، حیزبەکەی بەرێکی ڕابەری کرد.

ساڵی 1958[11]، (پ د ک) ماوەی کارکردنی یاسایی پێدرا، پاش ڕووخانی ڕژێمی پادشایەتی و دامەزراندنی حکوومەتی کۆماری بە سەرکردایەتی قاسم، بارزانی بۆ گەڕانەوە بۆ

[11] پ د ک ساڵی 1960 ماوەی کارکردنی یاسایی پێدرا. بەرلەوە هەمزە عەبدوڵڵا زۆرتر لەناو حیزبدا لەپێش بوو. هەمزە خۆی و یارانی ساڵی 1959 لەلایەن دەستەکەی ترەوە کە بەرزانی ڕابەریەتی دەکردوو و ئیبراهیم ئەحمەدیشی تێدابوو لە حیزب

وڵات بانگهێشت كرابوو، سێ ساڵ بەرلەوە لە كاتێكدا بارزانی هێشتا هەر لـە تاراوگـە بـوو، كـرا بوو بەسەرۆكی شەرەف (پ د ك) . لـە كاتێكدابـەكردەوە هـەرئیبراهیم ئەحمـەد كـار ڕاپـەڕێنی حیزبەكە بوو.

پاش گەڕانەوەی بۆ عیراق، بارزانی بە شێوەكی بەربڵاو دەستی كرد بە دەسـت تێـوەردانی كاروباری ناوخۆی حیزبەكە، هەرچەندێكو ئـەوە لـە بـواری سـەرۆكایەتیە شـەرەفیەكەی ئـەو بەدەربوو. ئـەو بـۆ ئـەم مەبەسـتە، سـەرباری ئـەوەی دەیویـست سـەركردایەتی ڕاسـتەقینەی حیزبەكەی بەدەسـت بێـت، دوو هـۆی دەهێنایـەوە 1) پ د ك لەلایـەن كۆمـەڵێك هەڵبـژاردەی كوردی شار یەوە دەستی بەسـەردا گیرابـوو (بڕوانـە كەسـایەتی نەتـەوەیی و سـەركردایەتی و كەلتووری سیاسی) و 2) حیزبەكە زۆر بـەلای چـەپدا دایـدەڕنی. ڕووبـەڕوو بوونـەوەی لەگـەڵ كۆمیتەی ناوەندی (پ د ك)دا لە ساڵی 1964 كەوتە باری كردەوە و ئاشكرابوون، كاتێـك كـە هەرلایە بڕیاری دەركردنـی ئـەوی دیكـەی لـە حیـزب دەركـرد. بـەرزانی، كـە پـشتگیریی بـاڵی سەربازی بەلاوە بـوو، لـە ململانێكـەدا بـراوە دەرچـوو و بـوو بـە سـەرۆكی پـارتی دیمـوكراتی كوردستان كـە سـەرلەنوێ وەكـو حیزبێكـی نەرمەڕاسـترەو سـاز درایـەوە. هێزەكـانی بـارزانی گەریلا چەكدارەكانی سـەر بـە سـازمانە كۆنـەكانی ئیـبراهیم ئەحمـەدیان بـەو دیـوی سـنووردا پەسـتایە ئێرانـەوە و بـەو جـۆرە لـە كوردسـتانی عێراقـدا بـەردی بـەردانیان نـەما. ئـەو هێـزە ڕەتێنـراوەی ئیـبراهیم ئەحمـەد دوا دوایـی بـوون بـەناوكی دروسـتبوونی یـەكێتی نیـشتیمانی كوردستان بە ڕابەرایەتی جەلال تاڵەبانی.

تەنینەوەی پەیتاپەیتا و زیادبوونی شـەپۆل وەشـێنی دەسـەڵاتی (پ د ك) لـەناو خەڵكدا، وەستانەوەی لە ڕووی بەغدادا بۆ بەرزانی زیاتر ئاسان نیشاندا. هەندێ جار ئـەم وەسـتانەوەیە هۆیـەكی ئـەوتۆ گرنگـی نـەبوو. ئـەو سـاڵی 1970 لەگـەڵ بەغـدادا ڕێككەوتننامەیـەكی بـۆ ئۆتۆنۆمی دان بە كورد ئیمزا كردبوو (بڕوانە مێژووی ئـەم دواییـیە). سـاڵی 1974 كـە شـەڕە سەرلەنوێ لەگەڵ هێزە چەكدارەكانی عێراقدا سەری هەڵدایەوە، (پ د ك) بە ئاسانی دەیتـوانی (30000) چـەكداری پـارتیزان بخاتـە كـارزارەوە، بـەڵام نەزەبەنـدی هێـزی پـارتیزان و نـە

دەركرا. لەوەودوا هەمزە گۆشەگیریی هەڵبژاردوو لە ژیانی سیاسی خۆیدا تا مردنی لە نەوەتەكاندا لە بواری بزووتنـەوەی كورددا هیچ جموجۆڵێكی ئەوتۆی نەبووە — وەرگێڕ.

یارمەتی دەوڵەتی بێگانە دەیتوانی سیاسەتی سەرنەکەوتوو ڕەقەکاری کادرەکانی حیزب و سەرکردایەتی بشارنەوە ئەوەبوو ساڵی 1975 شۆڕشەکە هەرەسی هێناو کارەساتی ئاوارەبوونی بە کۆمەڵی سەرکردە پلە یەکەکانی حیزب و ژمارەیەکی زۆری خەڵکی سیویل و پێشمەرگەی بەرەو ئێران لێکەوتەوە حکوومەتی ئێران لە نزیك تاران شوێنێکی بۆ ئاوارەکانی حیزب تەرخان کرد، ئێستاکەش هەندێ لەوانە هەر ماونەتەوە لەوێ، مووچەی مانگانە بۆ سەرکردە حیزبییەکان بڕایەوە و پەنابەرەکانیش پاسپۆرتی ئێرانییان پێدرا کە بتوانن بۆ هەر شوێنێك بیانەوێ بڕۆن، بە مە تاران چاکەیەکی زۆری بۆ (پ د ك) کرد و پاداشتی ئەو کارانەشی دایەوە کە بە دزی و بە ئاشکرا بە قازانجی ئەو ئەنجامی دەدا، هەر لە کاری وێرانکارانەی پشت هێزەکانی عێراقەوە لە جەنگی ئێران و عێراقەوە بیگرە تا دەگاتە یارمەتیدانی هێزەکانی ئێران لە دامرکاندنەوەی سەرهەڵدانەکانی کوردەکانی ئێراندا.

پاش مردنی مەلا مستەفا بە شێرپەنجە و لەکاتی تیمارکردنی لە وڵاتە یەکگرتیوەکانی ئەمەریکا، ساڵی 1978، سەرکردایەتی حیزبەکە چووە دەستی ئیدریسی کوڕە گەورەیەوە، کە ئەمیش ساڵی 1987 مرد، مەسعوودی کوڕە گەورەی دیکەی بوو بە سەرۆکی حیزبەکە.

ئێستاکە حیزبەکە دەتوانێ (15000) شەڕکەری گەریلا بخاتە مەیدانەوە، پێگەی هێزی زیاتر دەکەوێتە کەرتی باکووری کوردستانی عێراق، کە دەورووبەری سەرزەمینی عەشیرەتی بارزانە (کە یەکێکە لە هۆزە هەرە کۆنەکانی کوردستان: بڕوانە هۆزەکان) بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە حیزبەکە لە شوێنی تری کوردستان خەڵك و خوای نیە، چونکە لە ناوچەکانی تری کوردستانی عێراقیش لایەنگری هەیە و مەیدانی چالاکیشی بە دەستەوەیە، حیزبەکە هێشتا لە دەرەوەش بە خاتری ناو بانگی ئەفسانەواری مستەفا بارزانی، ڕێزی لێدەگیرێ و پشتیوانی زۆرن.

(پ د ك) ئێستگەیەکی ڕادیۆیی بەناوی "دەنگی کوردستانی عێراق"ەوە دەگێڕێ، کە وەکو دەردەکەوێ ئێستا لەناوچە کوردنشینەکانی عێراقەوە بەرنامە پەخش دەکا، ساڵی 1980 (پ د ك) پەیمانێکی هاوپەیمانی دژ بە بەغدای لەگەڵ پارتی کۆمۆنیستی عێراق (Icp) و پارتی سوشیالیستی یەکگرتیوو و دوای ئەوەش پاش کۆتایی هاتنی جەنگی کەنداو، لەگەڵ

یەكێتی نیشتیمانی كوردستانی نەیارییدا بەست، تا نووسینی ئەم لاپەڕانە، ئەم پەیمانە هەر كارایە[12].

یەكێتی نیشتیمانی كوردستان (ی ن ك puk): (پ د ك)ی عێراق ئێستا لەلایەن یەكێتی نیشتیمانی كوردستان (puk)ەوە بەرامبەرگیری لێدەكرێ، (puk) زیاتر لە كەرتی باشووری كوردستانی عێراق خاوەنی پێگە و پایەیە.

هێزە چەكدارەكان و ئەو بەشەی (پ د ك) كە ئیبراهیم ئەحمەد ڕابەری دەكردن و ساڵی 1964 لەلایەن بەرزانیەوە لە كوردستان دەركرا بوون، ساڵی 1965 لەژێر ڕابەرایەتی جەلالەدین تاڵەبانی زاوای ئیبراهیم ئەحمەددا گەڕانەوە. جەلال ڕۆڵەی بنەماڵەی بە دەسەڵاتی تاڵەبانیە، كە لە ڕابردوودا چەندین كەسایەتی ئایینی و ئەدەبی ناسراو و ڕابەری سیاسی بە دیمەنی لێكەوتۆتەوە، ئەو لە سەرەتاوە لەگەڵ بارزانییدا ئاشتەوەبوو و هێزەكانی لەگەڵ هێزەكانی ئەودا تێكەڵ كردەوە، بەهەرحاڵ، زۆری پێ نەچوو، بۆی دەركەوت كەخۆی و تاخمەكەشی خەریكن لەبن سێبەری پەرەسێنی بەرزانییدا ون دەبن و لە دەریای لەبیرچووندا نقوم دەبن، لە كاتێكدا شەپۆلی یارمەتی سەربازی و ماڵی تاران پەیتاپەیتا بۆ بەرزانی دەدەمێنران، ئەوەبوو تاڵەبانی دویماكار لەگەڵ بارزانییدا تێكیداو بە "خێڵەكی و دەرەبەگ یان كۆنەپەرست" تاوانباری كرد (Bruinessin 1986-22،Van) لە بەرامبەر ئەمەدا بارزانی هێرشی بردە سەر هێزەكانی.

تا بەر لە هێرشە بەرفراوانەكەی بارزانی بگرێ، تاڵەبانی شتێكی كرد كە بە بیری كەسدا نەدەهات:

ئەو ساڵی 1966 هێزەكانی خستە تەك بەغدا و كەوتە جەنگ لەگەڵ پێشمەرگە كوردە خۆییەكاندا كە ئەوسا بە سەركردایەتی بارزانی دژ بە بەغدا دەجەنگین، بەمە تاڵەبانی كەوتە بەر بارانی توندی ڕەخنە و تاوانبار كردن، هاتنەوەی بە لەناكاوی ئیبراهیم ئەحمەد لە تارانەوە بۆ بەغدا نەیتوانی وێنەی شێواوی تاڵەبانی هەموارتر بكاتەوە، لە دوو ساڵی پێش (1970)دا تاڵەبانی وەكو كەسایەتیەكی پلە دووەم لە سیاسەتی كوردییدا مایەوە و مەگەر بە دەگمەن

[12] ئەم مەسەلەیە لەسەریەوە تابنی پێویستی بە لێكدانەوە و هەڵسەنگاندنێكی هێمن و بابەتیانە هەیە — وەرگێڕ.

ئـەگینا ئەونـدە دەرنەدەکـەوت لـە بەرامبـەر کەسـایەتی و ناوبـانگی کێوئاسـای بەرزانییـدا، هەرچەندیکو چالاکی چاوقایمانە و دەسپێشخەری بێباکانەشی دەنواند.

رێککەوتنی ئاشتی و ئۆتۆنۆمی کـە بەغـدا و بـارزانی سـاڵی 1970 ئیمزایـان کـرد (بڕوانـە مێژووی ئەم دواییيە) دیسانەوە گرووپەکەی تاڵەبانی پەکخستەوە، لەبەر ئەوەی بەغـدا لەگـەڵ بەرزانییدا گەیشتبووە رێککەوتن، ئیتر تاڵەبانی ئەوەندە لەوێ جێی نەما، بۆیە ناچار چـووەوە نـاو رێزەکـانی بەرزانیـەوە و تـا سـاڵی 1975 و دوانووچـدانی بـەرزانی و هەرەسـهێنانی ئـەو راپەڕینەوە کـە (پ د ك) رابەرایـەتی دەکـرد لـەوێ مایـەوە. ئـەم جـارە، نـەك تاڵـەبانی بـەڵکو نزیکەی گشت ئەوانەی لەگەڵ بەرزانییدا هاوپەیمان بوون لێی تاکانەوە، و زۆربـەیان رێکخـراوی سیاسی تایبەت بـە خۆیـان دامەزرانـد، تاڵـەبانیش هـەمان رێبـازی گرتەبـەر، راسـتیەکەی ئـەو خواخوای هەلێکی وای بوو ئـەوەبوو لـە هـاوینی سـاڵی 1976 تاڵـەبانی کـە ئەوسـا نوێنـەری بارزانی بوو لە دیمەشق، لەوێ یەکێتی نیـشتیمانی کوردسـتانی دامەزرانـد، کـە بـریتی بـوو لـە هاوپەیمانیەکی نێوان کۆمەڵەی عێراق و حیزب (یـان بزووتنـەوەی) سۆشیالیـستی عێـراق (کـە پاشان بوو بە حیزبی سۆشیالیستی کوردستان) و گرووپەکەی تاڵەبانی خۆی لە ناو پارتییدا .

بۆ ئەوەی بتوانێ باڵادەستی بەسەر باڵی درێژ و بەرینی پارتییدا وەدەسـت بـێنێ، یـەکێتی پێویستی بە تەنینەوەی خێرا هەبوو بە وڵاتەکەدا، بۆیە سەکۆی نـاوخۆی حیزبەکـەیان وا پـان کردەوە کە بتوانێ جێی هەر گرووپێکی نوێی کوردی تێدا ببێتـەوە، بـێ پەنگانـەوە لـە جـۆری بیرکردنەوە و ئاواش و ئامانجی سیاسی. ئەم هەمـە جـۆرەیی ئیدیۆلۆژیـە تـا ئەمڕۆکـەش هـەر بەردوامە، ئەوەتا لە چوارچێوەیدا، پلاتفـۆرمی پارێزگـار، نـاوەنجی و مارکسی گـشت لـە پـاڵ یەکدا کاردەکەن.

لە بەهاری ساڵی 1978دا شەڕێکی خوێناوی لـەنێوان (پ د ك) و (ی ن ك) لـە ناوچـەکانی سەر بە بارزانییدا روویدا، ئەم شەڕە هەراو هەژانێکی گەورەی لەناو (ی ن ك)دا نایەوە، نزیکەی (800)کەسـێ لـە سـەرکردە سـەربازی و پێـشمەرگەکانی کـوژران یـان خۆیاندایـە دەسـتی حکوومەتەکانی تورکیا و عێراقەوە و ئەوانیش گشتیانیان لەناوبرد.

پاشـان حیزبـی سۆشیالیـستی کوردسـتان لـە (ی ن ك) جیـابووەوە و تاڵـەبانی ناچـاربوو بەدوای هاوپەیمانی تردا بگەڕێ، ئەوەبوو ساڵی 1979 لەگەڵ کۆمەڵەی ئێراندا هاوپەیمانیەکی

گرێدا، هەروەها ئارەزووی ئەوەشی دەكرد، كە (پ د ك-1)ی ئێرانیش كە خاوەنی گرانایییەكی تایبەتی بوو و ئەوسا هەم لەگەڵ هێزەكانی ئێران و هەم لە بەرامبەر هێزەكانی بەرزانیشدا لە مشتومڕدا بوو بۆ خۆی بكا بە هەوپەیمان. ساڵی 1981 نیمچە ڕێككەوتنێكی وەهای وەدەستهێنا، بەڵام زوو دەركەوت كە ئەو لەگەڵ هاوپەیمانێكی دوڕاودا كناری گرتووە.

ساڵی 1983، كە (پ د ك) شانی بۆ هێزەكانی ئێران شلكرد بێنە خاكی كوردستانی عێراقەوە تاڵەبانی بە نیشانەی دژایەتی لەگەڵ ئەم كردەوەیەدا دەرگای گفتوگۆی لەگەڵ بەغدادا كردەوە، لە كاتێكدا هێزەكانی لەگەڵ هەردوو حیزبی سۆشیالیستی كوردستان و پارتی كۆمۆنیستی عێراقدا دەستەو یەخەی شەڕ بوون، بەمە تۆمەتە كۆنەكانی خیانەت دیسانەوە بەسەر تاڵەبانییدا هەڵڕژێنرانەوە.

ساڵی 1985، تاڵەبانی كەوتە گفتوگۆیەكی گەرمەوە لەگەڵ بەغدادا بە مەبەستی گەیشتن بەڕێككەوتنێكی یەكجار بەرفراوان و پڕ بەڵێن بەو جۆرەی دەستی بۆ بەسنگدا دەدا، بەڵام فشاری گران و بەهێزی توركیا ڕێككەوتنەكەی لە بێشكەدا خەفەكرد و هەرگیز ئیمزای نەدی، سەرەنجام یەكێتی دیسانەوە لەگەڵ بەغدادا تێكچووەوە شەڕو پێكدادان لە نێوان هەردوولادا سەری هەڵدایەوە، لەم كاتەدا كۆمەڵەش لە یەكێتی تاكایەوەو حیزبەكە جارێكی تر تووشی لێكدابڕان بووەوە و ئەمە بوو بەهۆی لە دەستدانی بەرەبەرەی ئەندامان و لایەنگیریی ناو خەڵكی حیزبەكەش.

تاڵەبانی چەندین جار لەگەڵ حكومەتی ناوەندی عێراقدا چۆتە وتووێژ و هاتووچۆوە بە ئامانجی چارەسەركردنی مەسەلەی كوردستانەوە، بەڵام لە هەموویدا بێ ئاكام و بە دەستی بەتاڵ هاتۆتە دەرەوە، دواترینی ئەم وتووێژانە، یەكسەر پاش كۆتایی هاتنی جەنگی كەنداو بە جووتە لەگەڵ (پ د ك)دا، ئەنجامدراوە و دوا كۆبوونەوەكان پێش لە كۆتایی ساڵی 1991 بێ هیچ ئەنجامێك دەرگایان داخرا.

(ی ن ك) ئێستا خۆی بە خاوەنی (4000) پێشمەرگە دادەنێ و پێگەیەكی لایەنگیریی قورسی لەناو دانیشتوانی كوردی كەرتی باشووری كوردستانی عێراقدا هەیە، بەڵام ئەو هیوای پێگەو گرانایییەكی گەلێ لەمە گەورەتری لە دڵدا دەپەروەراند.

حیزبی سۆشیالیستی کوردستان: بزووتنەوەی سۆشیالیستی کوردستان، کە بە لێکدانـەوە و بڕیارە هەڵەکانی تاڵەبانی زۆر ئـاڵۆزبوو بـوو، دوای ئـەوەی لـە شـەڕە خوێناویـەکانی سـاڵی (1978)ی نێوان هێزەکانی تاڵەبانی و بارزانییدا، هێزەکانی تووشـی دەسوەشـانێکی گـەورەو زیانێکی گران هاتن لە (ی ن ك) جیا بووەوە، حیزبەکە بە ڕابەرایەتی ڕەسوول مەمەند، لەگـەڵ مەحموود عوسماندا کـە هاوپـەیمانێکی کـۆن بـەڵام بـە خۆداچـووەوەی بـارزانی بـوو، حیزبـی سۆشیالیستی یەکگرتیووی کوردسـتانیان لـە زسـتانی (1979)دا پێکهێنـا، ئـەم هاوپەیمانیـە تەنها تا ساڵی 1981 خۆی ڕاگرت. لەوە و دوا هەریەکە لەدوو سەرکردە بەلایەکدا بایاندایـەوە و لەمەدا ڕەسوول مامەند زۆربەی ئەندامان و ڕێکخراو و ناوی حیزبەکەی لەگەڵ خۆیدا بـرد. لـە ترۆپکی چالاکییدا، حیزبەکە نزیکەی (1700) پێشمەرگەی هەبوو.

زۆرجار تاوانی فڕاندنی ئەو ڕۆژاواییانەی لە عێراقدا کاریان دەکردو دوایی گۆڕینـەوەیان بـە پارە، خراونەتە ئەستۆی حیزبی سۆشیالیستی کوردستان. جگە لەمە حیزبەکـە چـەندین جـار هاوپەیمانیی لەگەڵ گەلێك حیزبی عێراقی و کوردستانی تردا بەستوەو، بـە تایبـەتی(پ د ك) و نەیاری و دژایەتی لەگەڵ ئەوانی بە تایبەتی(ی ن ك) و کۆمەڵەی عێراقدا کردوە، ئەوەبوو ساڵی 1983، شـەڕ لـەنێوان حیزبـی سۆشیالیـست و (ی ن ك)دا تەقییـەوە و چ سـەرکردایەتی و چ چەکدارانی حیزبی سۆشیالیست جەزرەبەی گەورەیان لێ وەشێنرا، شیعاری حیـزب لـە "مـافی چارەنووسەوە بۆ کوردان"ەوە بۆ "ئۆتۆنۆمی بۆ کوردان" گۆڕاوە.

کۆمەڵە: لە سەرەتای حەفتاکاندا لـە سـەردەمێکی یـەکجار دژوار لـە کوردسـتانی عێراقـدا پارتی کۆمەڵەی عێراقی بووبوو بە کۆمایەکی شەڕفرۆشتن و گێرەشێوێنی لە وڵاتەکـە و مایـەی دووبەرەکیەتی ناوخۆ و دەسدرێژی کردنە سەر حیزبە سیاسیە کوردەکان، بـە کـورتی ئـەویش لەم بوارەدا وەکو کۆمەڵـەی ئێرانـی لێهـاتبوو، کۆمەڵـەی عێراقـی دەسـەڵات و هەیبـەتێکی بـە بەرەنگاریکردنی حکوومەتی عێراق لـە پرۆسـەی بـە زۆر گواسـتنەوەی کـوردە عێراقیـەکان لـە ناوچە سنووریەکان پاش هەرەسهێنانی هێزەکانی بەرزانی پەیدا کردبوو، هەر ئەم هەیبەتەشـی تەوژمێکی تری دا بە هاوپەیمانیەکەی (ی ن ك) پاش ئەوەی کۆمەڵە چووە ناویەوە.

پارتی گەلی دیموکراتی کوردستان (DPPK). ئەم حیزبە ساڵی 1981 دامەزرا. لـە هـەموو مـاوەی تەمەنییـدا، هـەر بـە هاوپـەیمانی (ی ن ك) مایـەوە. دامەزرێنـەر و سـەرۆکی حیزبەکـە

محەممەد مەحموود عەبدورەحمانە، كە زۆرترین بە نازناوی (سـامی) ناسـراوە، وەكـو زۆربـەی سەركردە كوردەكانی عێراق، سامیش هاوپەیمانێكی كۆنی دڵسۆزی مـستەفا بـارزانی بـوو تـا ساڵی 1979 لەگـەڵ (پ د ك)ی دووبـارە ڕێكخـراوە و كـوڕانی بـارزانی ئیـدریس و مەسـعوودا مایەوە، لە 1979دا، پاش ئەوەی بێزاری لە دەسەڵاتخوازی بێ سنووری ئیدریس دەربـڕی لـە (پ د ك) تاكایەوە و پارتی گەلی دیموكراتی كوردستانی دامەزراند.

حیزبی كۆمۆنیستی عێراق: هەرچەندە لە بنەڕەتەوە حیزبی كۆمونیستی عێـراق حیزبێكـی كوردیی سرف نیە، بەڵام چونكە حیزبەكە زۆرتر بە پشتیوانی كورد پشت ئەستوورە و پڕە لـە ئەندامی كورد لە سازمانە ڕابەریەكانییدا، دەبێ ئەویش لـە ڕیـزی حیزبـە كوردیـەكان بـژمێرین، هەموو ئەو شەڕكەرەی حیزبەكە هەیەتی بریتیە لە نزیكەی ئـەو هـەزار چـەكدارە كـوردەی كـە لەژێر ئاڵایدا كۆبوونەتەوە.

ئەنجامگیریـەك: ڕەفتـاری دڕندانـەی مەكینـەی جـەنگیی دەوڵـەتی عێـراق لەگـەڵ خـەڵكی مـەدەنی كـورددا لـە سـاڵی 1988 و دوو سـاڵی دوا بەدوایـدا، بەرەبـەرە پارتـە سیاسـیە كوردیەكانی عێراقی ناچار كرد بگەنە ئەنجامگیریەك كـەوا لـە هاوپـەیمانی و یـەكگرتن بـەولاوە ئەڵتەرناتیڤی تریان نیە، تەنانەت ئەگەر مەبەست شەڕی دوژمنیش نەبێ و تـەنها بـە مەبەسـتی خۆ پاراستن و مانەوەش بێ، هەموو ئەو حیزبە كوردیە عێراقیانەی كە چەند ساڵ بوو چـنگیان لـە ڕیـشی یەكـدی گـیر كردبـوو، هـەروەها ئـەتوانم بڵـێم نزیكـەی گـشت حیزبـە سیاسـیە عێراقیەكانیش، پاش لە گرمەو لوورە كەوتنی جەنگی تۆكەنـدی فـارس بـۆرە پـەیمانێكیان بـە ئامـانجی لـە كۆڵكردنـەوەی مۆتەكـەی سەرسـنگی هـەموویان، واتـە ڕژێمـی سـەدام حوسـێن بەستبوو. جگە لەمە هەڕەشەیەكی چاوەڕوان نەكراو، بە گوێ قوتەوەكردنی پـارتی كرێكـارانی كوردسـتان (pkk) كـە لـەناو كوردەكـانی توركیـاوە سـەری هەڵـدابوو هـاتبووە كایـەوە، بـە پەیداكردنی جێ پێی قایم لەناو خەڵكدا، چ حیزبەكە خۆی چ عەبدوڵا ئۆجەلانی ڕابـەری، وەكـو دەردەكەوێ خەریكە هەمان هەیبەت و خۆشەویستی وەرگرێ، كە مستەفا بارزانی هەیبوو، كـە ئەم كتێبە لە تەواو كردندابوو ئەم هاوپەیمانیە، كەم یان زۆر، هەر بەردەوام بوو.

تورکیا

خۆیبوون: خۆیبون کە ساڵی 1918 لەلایەن هەندێ کوردی ئەریستوکرات و ڕووناکبیرەوە لە پاریس دامەزرێنرا[13]، یەکەم حیزبی سیاسی کوردە بە مانای سەردەمانەی حیزبی سیاسی، خۆیبوون پاشان بنکەی گواستەوە بۆ سوریا کە ئەوکات لەژێر خاوەنداریەتی فەرەنسادا بوو، حیزبەکە ساڵی 1927 پێکهێنانی حکومەتێکی تاراوگەی جاڕدا و کە ساڵێ وەرسوڕایەوە (1928) کەوتە کنوکۆی بەرپاکردنی شۆڕشێك لە ناوەوەی تورکیادا، پاش ئەوەی گشت بارەگاکانی گواستەوە ئەوێ، بەڵام ساڵی 1930 ڕاپەڕینەکە لە قەڵای قایمی کە چیای ئەرارات بوو سارد کرایەوە و ئیحسان نووری پاشای سەرکردەی ناچار گواستیەوە بۆ تاراوگە لە تاران، پاش ئەم تێکشکانە، کوردەکان ناچار بوون (37) ساڵی تر هەڵوێستە بکەن، بەر لەوەی دیسانەوە پارتێکی سیاسی تر پێك بێننەوە.

پارتی دیموکراتی کورد (پ د ك – ت): ساڵی 1967، بە سەرکردایەتی پارێزەرێکی ئورفەیی، فایق بۆچاك دامەزرێنرا، حیزبەکە لەسەر هەمان مودێلی (پ د ك)ی عێراق پێکهێنرا و پەیوەندی پتەویشی لەگەڵیدا هەیە، ئەوەندەی پێ نەچوو (پ د ك – ت) لەلایەن ئەنقەرەوە خرایە ژێر فشاریکی یەکجار گرانەوە و دەوڵەت بۆ ئەم مەبەستە لەشکرێکی زۆری فرێدایە هەرێمە کوردنشینەکانی ئەنەدۆڵەوە، ساڵی 1968 بۆچاك کوژرا، سەعید ئێلچی هەڤاڵ و جێگریشی ساڵی 1970 کەلە کوردستانی عێراق بە پەنابەریی نیشتبوەوە، بەهەمان دەردی ئەو چوو... ، ساڵی 1969 حیزبەکە دووچاری داقڵیشان بوو، و باڵێکی بە ڕابەری (دکتۆر دیڤان) لێ تاکایەوە و لەمە حیزبێکی زیاتر ڕادیکالی چەپگەرا پێکهات کە بانگەشەی سەربەخۆیی کوردستانی لە تورکیا و هەموو دەوڵەتە دراوسێکان هەڵدا.

پارتی کرێکارانی کوردستان (pkk): ساڵی 1974، باڵێکی کوردی لە پارتی لاوانی شۆڕشگێری تورك جیابووەوە، ئەم باڵە ساڵی 1978 وەکو حیزبێکی سیاسی سەربەخۆ خۆی

[13] خۆیبوون ساڵی 1927 دامەزرا.

جاڕدا، دوای ئەوە حیزبەكە مەڵبەندی چالاكی خۆی لە ئەنقەرەوە گواستەوە بۆ كوردستان، ساڵی 1979 ناوی پارتی كرێكارانی كوردستان (پ ك ك)ی بۆ خۆی بانگدا.

حیزبەكە كە لەسەر بنەمای ماركسی لینینی دامەزرابوو، ئامانجەكانی خۆی تەنها لە ڕزگاری كوردستاندا نەسنووراند، بەڵكو ڕزگاری لە دەستی "دەرەبەگایەتی و كۆلۆنیالیزم و جیاوازی چینایەتیش" بۆ خۆی كردە نیشان، بەم جۆرە شەرعیەتی سەردەك خێڵە كوردەكان و دەسەڵاتیانی خستە بەر هەڕەشە. نەك هەر ئەمە بەڵكو هەر بە داردەستی دەوڵەتی توركیشی دانە قەڵەم، بۆیە هەردوولا، كەوتنە بەر شاڵاوی (pkk) بەڵام لە هەشتاكانەوە هەڵوێستی حیزبەكە بەرامبەر دەسەڵاتداریە دێرینەكانی ناوخۆی كوردان بەرەبەرە داویە لە نەرمی.

پاش هەرەسهێنانی كۆمۆنیزمی جیهانی، وێ دەچێ (پ د ك) بە هەڵویستی وشكە ماركسیچیەتی خۆیدا چوویێتەوە و زیاتر ڕووی كردبێتە بەها كوردەواریە خۆییەكان و بۆچوونی بورجوازیانەی نیشتیمانی.

(پ ك ك) تاكە حیزبی سیاسی كوردە كە لە كۆمیتەی سەركردایەتیدا سەرۆك خێڵی ئەندام نەبێ، حیزبەكە هەوڵێكی زۆریداوە و گەیشتوتە بە دابینكردنی پشتیوانی چینی خوارەوەی كورد، كە یەكجار بەربڵاوە، ئەم حیزبە زیاتر لەو حیزبانەی دەستەی هەڵبژاردەی كورد سەركردەییان دەكەن، لەگەڵ ئەم چینەدا ئاشنایە، بەڵام چونكە گەریلاكانی بۆیان دەركەوتووە كە داواكاری یارمەتی لە خەڵكی سیویلی كورد دەبێتە مایەی چ چەرمەسەرێیەك بۆ خەڵكەكە، بۆیە ڕوویان كردۆتە قولایی چیاو دارستانەكان و لەوێ ژیانێكی ئەوتۆ كولەمەرگی دەبەنە سەر، كە هیچ گرووپێكی گەریلای كورد هێشتا تووشی نەبوونە.

وەكو هەر پارتێكی سیاسی تر، (پ ك ك)ش بۆ ئەوەی مانی خۆی مسۆگەر بكا، ناچاربووە شان بۆ هەندێ بابەتی كۆمەڵایەتی وڵاتەكە شل بكا.

ئێستا حیزبەكە سەركردە خێڵەكیە" پێشكەوتنخوازەكان"ی لە "كۆنە پەرستەكان" جیا داناوە و ئەمەی كردوە بە پێوانەی پشتگیری كردن و داشداری كردنی گەریلاكان(Van Bruinessen 1988 -44).

بـەم کردەوەیـە (پ ک ک) توانیویـەتی هەلومـەرجی ئـەموارتر بـۆ ژیـان و مانـەوەی خـۆی برەخسێنێ.

لەم ساڵانەی دواییدا، (پ ک ک) هەڵوێستی ڕادیکالانەو نەیکەری لە ئـایین گۆڕیـوە و ئـایینی وکو هێزێکی گرنگی کۆمەڵایەتی ناسیووە و هەوڵی داوە بۆ سـوودی کاروبـاری خـۆی بـەکاری بێنێ، بەم جۆرە لە جیهانبینی (پ ک ک)دا، کەسایەتیە ئایینیەکانیش وەکـو سـەرۆک خێڵـەکان بەسەر "پێشکەوتنخواز" و " کۆنەپەرست"دا دابەش کراون.

هەر لە سەرەتای دامەزرانیەوە، (پ ک ک) لەلایەن عەبـدوڵا ئۆجەلانـەوە (ئـوەج ئـالان)ەوە سەرکردەیی کراوە، ئەو لەناو خەڵکدا لەبەر خۆشەویستی بـە "ئـاپۆ" بەناوبانگـە. لـە کوردیـدا باوە خەڵك بە کورتکراوەی ناوەکەی بانگ بکرێ، بەم جۆرە (ئاپۆ) کورتکراوەی "ئەپتوڵا" کـە ناوی ڕاستەقینەی ئۆجەلان خۆیەتی، بەڵام "ئاپۆ" بە ڕێکەوت لە کوردیـشدا بـە مانـای "مـام" دێت.

بەم جۆرە لە هەردوو بابەتدا ناوەکە پڕە لە مانای خۆشەویستی، ئەوی ڕاست بێ ئەندامانی (پ ک ک) لە تورکیا باشتر بەناوی "ئاپۆجو" ئاپۆچو، کە بە تورکی دەکا "خزمانی ئـاپۆ" یـان "هەوادارانی ئاپۆ"، ناسراون.

چالاکییەکانی (پ ک ک) پاش کودەتاکەی ساڵی 1980 لە تورکیا بە دەنگدانی حکوومەتی عـورفی لـە هەرێمـە کوردنـشینەکاندا، کـە تـا ئێـستاش لـە هەنـدێ ناوچـەدا هـەر لـە کاردایـە، تەگەرەیان بەرکەوت و تا ڕادەیەك وەستان، حیزبەکە ناچار بەشـێکی زۆری چـالاکیەکانی بـۆ ناو کوردەکانی تاراوگە لە ڕۆژاوا و باکووری ئـەوروپا گواسـتەوە، لـەوێ کـەش و هەوایـەکی لـە باری لەناو لاوەکاندا بۆ رەخسا کە گـشت تینـووی کـارکردن بـوون، جگـە لەمـە، (پ ک ک) لـە سـوریا و لـە دۆڵـی (بـەقاع)ی لوبنـان کـە بـە دەسـت سـوریەکانەوە بـوو، بارەگـای بۆخـۆی دامەزراند، لەوێ لەسەر دەستی گرووپە گـەریلا فەلەسـتینیەکان مەشـق و ڕاهێنـانێکی باشـیان وەرگرت و هاوینی 1983 کە گەڕانـەوە وڵاتەکـەی خۆیـان بـە کـارایی لـە چـالاکیەکانیاندا بـە کاریان هێنا، ئیتر هەرچی دامودەزگای سـوپای تورکیـا و هـاووڵاتی کـوردی گومـان لێکـراو بـە هاوکاری لەگەڵ دەوڵەتدا هەبوون کەوتنە بەر پەلامار و پرسینەوە و سزادان.

لــە ســاڵی (1980) شــەوە (پ ك ك) لەلایــەن (پ د ك)ەوە پاڵپــشتی لێكــراوە و لــە كوردستانی عێراقدا دەرفەتی پێگە دانانی پێدراوە تا لەوێوە هێرش بەرێ بـۆ ئامانجـەكانی لـە نـاوەوەی توركیـا، ئەمـە بـوو بـەهۆی ئـەوەی توركیـا سـاڵی 1983 لەشـكر بكێـشێتە نـاو كوردستانی عێراقەوە و گەلێ جێگـا داگیر بكـا و بكەوێتـە هـەوڵی پـەلاماردانی چ (پ د ك) بـە بەمەستی سزادان، چ (پ ك ك) بە ئامـانجی زەربـەی قـورس تێسرەواندن و لـەناوبردن، بـەڵام نەیتوانی هیچ كاتێك لەم دوو ئامانجە یەكێكیان بپێكێ.

لە ساڵی (1984)ەوە تا (1991) چالاكیەكانی (پ ك ك) لـەناوەوەی توركیـا، بەرەبـەرە لەبەر بوونی چڕی لەشكری توركیا و بەكارهێنانی یـەكجار بـە تونـدی حـوكمی عـورفی لەناوچـە هەرە نا ئارامەكانی كوردستان بەرگیركران. لـەم ماوەیـەدا، پێكـدا پرژانـی جارجـارە، ڕفانـدنی كەسان، و هەڵڵای پڕ لە بگـرە و بـەردەی پڕوپاگەنـدە و جـەنگی ڕاگەیانـدن، نیـشانەی هـەرە دیـاری بارودۆخەكـە هـاواری دەكـرد كـە بـێ گـۆڕانێكی بنـەڕەتیی و قـووڵ بـەری بنبەسـتەكە ناكرێتەوە.

پـــاش دامركانـــەوەی جـــەنگی نۆكەنـــد و كـــشانەوەی دەوڵـــەتی عێـــراق بـــە ناوچـــە سنووریەكانیشەوە، هەلێكی باش بۆ (پ ك ك) ڕەخسا كە گوڕبداتـەوە بـە چـالاكیەكانی و ئـەو ناوچانە بۆ ئەو مەبەستە بەكاربێنێ. ئەم كارە بێ گەڕانەوە بـو (پ د ك)ی عێـراق و وەرگـرتنی ڕەزامەندی ئەو كرا، هەرچەندە گشت كەس دەیزانی ئـەو سـنوورانە لـە كۆنترۆڵی ئـەودابوون، هەردوو حیزبی (پ د ك) و (ی ن ك)ی عێراقی هەمیشە بە تەنگەوە بوونـە، لـە هەڵسوكەوتیان لەگەڵ بەغدادا، ئەنقەرە ئاگادارو ڕەزامەنـد بـێ و هـەرگیز نەیانویـستووە بـۆ خـاتری (پ ك ك) (یان هەر گرووپێكـی تـری كـوردی ئەنـەدۆڵ، سـەبارەت بەهـەمان هـۆ) ئـەم ڕێككەوتنـە تـازە وەدەستهاتووەیان لەگەڵ ئەنقەرەدا بشێوێنن، لە بەرامبەردا (پ ك ك) بە توندی (پ د ك) و بـە تایبەتی(ی ن ك)ی ڕەخنە باران كردوە لەسـەر"هاوكـاری كۆنـە پـەرسـتانەو خیانەتكارانـەیان" لەگـەڵ ئەنقـەرەدا، شـێلنگەی تایبـەتی ڕەخنـە ئاراسـتەی (ی ن ك) كرابـوو و بـە (قەحبـەیی سیاسی) تاوانبار كرابوو لەوەدا كە "هەمیشە خۆی بەو كڕیارە فرۆشتووە كـە باشـترین نرخـی دابێ، چونكە ئیتر كاروانی یارمەتی و بار و بووی تاران ئـیتر ڕووەو (ی ن ك) شـۆڕنەدەبوەوە"

بەڵام لەو ڕەخنەوەشانیەی (پ ک ک)دا، ئەوە باس نەکرا بوو، کە هەمان کاروانی خورجین پڕ خەریك بوو دەگەیشتە بارەگاکانی خۆیان.

بەهەمان شێوەی ساڵی 1983 کردیان، هێزەکانی تورکیا ساڵی 1991، سنوورەکانی عێراقیان بە هیوای کوشتن و تارومارکردنی گەریلاکانی (پ ک ک) بەزاندەوە، هەر ئەم جارە روە و سنوورەکانی ئێرانیش ملیان ناو چەند جار بەزاندیانەوە بەهەمان شێوەی ساڵی 1983 کردبوویان، لەمەدا زۆر بێ پەروانە ڕەفتاریان کرد، چونکە بە بەشێکیان دادەنا لە جێهێنانی بەرژەوەندی هەردوولا لە بەربەرەکانێکردنی یاخیگەریدا، بەڵام هەردوولایان شەکریان خواردبوو!، چونکە ئەم کردەوەیەیان ئێرانی هەر وەکو سوریا، ڕاستەوخۆ کردە پاڵپشت بۆ ئەو هێزە کوردیانەی کە لەناو تورکیادا کارزاریان دەگێڕا، و ئەم هێزەش لە (پ ک ک) بەولاوە کەسی تر نەبوو. لەگەڵ تێکچوونی پەیتاپەیتای پەیوەندیەکانی نێوان ئەنقەرە و تاران لەسەر کۆمەڵێك بابەتی لێکدانی بەرژەوەندیەکان، بە وەزعی ناسکی سیاسی قەفقاس و ئاسیای ناوەندەوە، دراوسێ دۆستەکانی جاران ناچاردەمان، هەریەکەیان نەیارەکانی ئەوی تر پڕ چەك کا.

لە کاتێکداکە ئەنقەرە یارمەتی گرووپی موجاهیدینی ئێرانی دەدا و لە ئازەربایجانی ئێران ئاگری ئاژاوە خۆش دەکا، (پ ک ک) یارمەتی پەیتاپەیتای زیاتر لە هی ئەمڕۆ لە تاران وەردەگرێ.

پشتگیری کردنی بەهێزی ئێران لە (پ ک ک) لەوانەیە ببێتە مایەی دامەزرانی هاوپەیمانیەکی ئاشکرای نێوان (پ د ک)ی عێراق و (پ ک ک) و هەر ئەمەش ئەو سیناریۆیەیە کە تورکیا زەندەقی لێچووە.

ئەم هاوپەیمانیە بۆ هەردوولا سوودبەخش دەبێ، چونکە لەلایەکەوە دەبێتە مایەی قایمکردنی پێگەی (پ د ک) بەرامبەر بە (ی ن ک) لە عێراق، و لە هەمانکاتدا پێشمەرگە پڕ چەك و لە شەڕدا سواوەکانی (پ د ک) دەچنە هاواری براکانی (پ ک ک)ەیان و لە بنکەکانی ناو عێراقی خۆیانەوە یارمەتیان دەدەن.

(پ ک ک) خاوەنی نزیکەی (10– 15) هەزار پێشمەرگەیە و لە هەموو گرووپە گەریلاکانی تری کورد، ڕاژەی پێشمەرگەی ژنی تێدا زیاترە (بڕوانە بارودۆخی ژنان و ژیانی خێزانەتی).

لە تاراوگە، بڵاو كراوەكانی (پ ك ك) كەمتر باسی شێوازی ڕەفتاری سەربازیی ڕێكخراوەكە لەناو وڵاتدا دەكەن، دەزگاكانی بڵاوكردنەوەی (پ ك ك)، چاپەمەنیەكانی زۆر بە زمانی كوردی بڵاودەكەنەوە لە پاڵ چەندین هەواڵنامەدا، هەموو ئەمانە بەشێوەیەكی بەربڵاو و ڕێكوپێك دەگەنە دەستی خوێنەران، بە جۆرێك بۆتە مایەی سەرسوورمان بۆ ئەو كەسانەی لە كەمی چاپەمەنی كوردی و دوورە پەرێزی فەرهەنگیی حیزبە كوردیەكان شارەزان. ئەوی پێویستی وتنە لێرەدا، پەكەكە بەم چالاكیە فەرهەنگیەی تۆڵەی هەفتا ساڵی ڕەبەقی سەركوتكردنی چاپەمەنی و خوێندەواری كوردانی توركیای كردۆتەوە.

پارتی سۆشیالیستی كوردی توركیا (KSPT): ساڵی 1974، واتە هەمان ساڵ كە (BKK)ی تێدا دامەزرا ئەندامە كوردەكانی حیزبی كرێكارانی توركیا حیزبێكی نوێی كوردی سرف ماركسییان دامەزراند و ناویان نا پارتی سۆشیالیستی كوردی توركیا (KSPT)، زۆربەی ئەندامانی حیزبەكە، لە دامەزراندنیەوە لە زیندان قایم كراون و كەمال بورقای سكرتێری ئێستا لە تاراوگە لە دەرەوەی توركیا دەژی. لە زۆربەی ماوەی بوونیدا، چالاكیەكانی حیزبەكە لەناو كوردەكانی ئاوارەی وڵاتانی ئەوروپادا گێڕراون.

ئەم بابەتە لە دەرەوەی بازنەی مەبەستی ئەم كتێبەدایە.

كۆمكار: تاكە حیزبی تر كە لە قەوارەدا لە (پ ك ك) نزیك بێ، كۆمكارە، حیزبەكە لەلایەن كوردە ئەنەدۆڵیەكانی تاراوگەوە لە ئەڵمانیا و سوید دروست كراوە.

بەڕاستی، لە بواری فەرهەنگییدا، حیزبەكە بە بڵاوكردنەوەی چاپەمەنیەكی زۆر و زەبەندی لە ڕووی چۆنایەتیەوە بەرز و دەوڵەمەند، كارێكی گەورەی كردووە، ئەم چاپەمەنیە بۆ كورد و بە دەستی ڕەنگینی كورد ئامادە كراوە و لەسەر ئەمە جێی ستایش و بایەخە. بەڵام لە ڕووی مەیدانی چالاكیەوە، كۆمكار حیزبی كوردە ئاوارەكانی ئەوروپایە هەر بۆیەشە، ئەویش دەكەوێتە دەرەوەی ئامانجی ئەم كتێبەوە.

حیزبی ئیسلامی كوردستان (PIK): ئەمە حیزبێكی سوننی مەزەب و خاوەنی بەرنامەیەكی سیاسی ئایینییە. لەم دواییانەی دواییدا سەرانی حیزبەكەزیاتر خۆیان بەلایەنی نەتەوەییەوە خەریك كردووە لە هی ئایینگەرانی ڕەسمی حیزبەكە، كە بە "جودی" ناسراوە – جودی ئاماژەیەكە بۆ چیای جوودی لە كوردستان كە لە تەلموودا ناوی هاتووە و گوایە جێی

نیـشتنەوەی کەشـتیەکەی نووحـە – بـە روونـی بیروبۆچـوونی حیزبەکـە دەردەخـا. مەیـدانی سەرەکیی کارکردنی حیزبەکە لەو هەرێمـە سـنوورییانەی کوردسـتانی تورکیایـە کـە مەڵبەنـدی کۆبوونەوەی چەندین ئـاییی جـۆرا و جـۆرە وەکـو مەلاتیـە و ئـەلازیگ کـە مـەکۆی سـوننی و عەلەوین و سێرت و باتمان کە شوێنی یەزیدی و مەسیحی و مسوڵمانی سوننین.

پارتیزان: ئەم حیزبە کوت و مت حیزبی کۆمۆنیستی عێراقە و هەمان پەیوەندی بـە تونـدی ئەوی لەگەڵ کوردەکاندا هەیە، حیزبەکە بریتییە لە ڕێکخراوێکی ڕادیکـالی چـەپی سەرانسەری تورکیایی، نزیکەی هەموو کۆی ئەندامەکانی عەلەوی ڕیشەن و بەمە کوردێکی عەلەوی زۆریشی بـە دەور خۆیـەوە کۆکردۆتـەوە، عەلەویـە کوردەکـان، چ لـە سـەرکردایەتی چ لـە ڕیزەکـانی حیزبەکەدا سەنگێکی گەورەیان هەیە، ئـەم عەلەویانـە لـە تورکیـا لـە دوو ڕووەوە بـە پـشتگوێ خراو دادەنرێن: لە ڕووی ئاینەوە (بەرامبەر بە برا کوردە سونیەکانیان) و لە ڕووی ئەتنیکیەوە (وەکو کورد بەرامبەر بـە زۆرینـەی تـورکی تورکیـا) بـاش دیـارە کـەوا عەلەویـەکان ئـارەزووی یەکسانی دەکەن چ بەرامبەر بە بـرا کوردەکـانی خۆیـان و چ بەرامبـەر هاوولاتیـە تورکـەکانیان بەگشتی. باوەشی ڕێکخراوە چەپەکان، پەناگەیەکی باشە لە بەرامبەر ئەو دڵەراوکێیەدا کـە بـۆ ئـــەم کـــوردە ناموســـڵمانانە دروســـتکراوە لەلایـــەن ڕێکخـــراوە سیاســـیە ڕاســـتڕەو بگـــرە ناوەنجییەکانیشەوە کە زیاتر لەلایەن کەسانی سوننییەوە سەرکردایەتی دەکرێن، چ کـورد بـن یان تورک.

سوریا

پارتی دیموکراتی کـوردی (پ د ک – س): پەڵەپەڵـەیی و بەدەمیەکـەوە نـەبوونی هەرێمـە کوردنشینەکانی سوریا، کۆسپێکە لە بەردەم هەر هەوڵێکدا بۆ دەرخستنی یـەکگرتوویی ئـاوات و داخوازیـەکانی کوردەکـانی سـوریا وەکـو نەتەوەیـەکی جیـاواز، تەنانـەت لـە چوارچـێوەی دەوڵەتی سوریاشدا. سوریا هەمیشە وەکو پێگەی وەکارکەوتن بـووە بـۆ ئـەو حیزبـە سیاسـیە کوردانەی کە لە تورکیـا و عێراقـەوە هـاتوون نـەك بـۆ هـی کـوردانی نـاوەوەی خـۆی. وێنـەی ڕاستەقینەی سوود وەرگـرتنی ئـەو حیزبانـە لـە خـاکی سـوریا، لـەو باسـانە دەردەکـەوێ کـە لەسەرەوە لە مـەڕ ئـەم حیزبانـەوە کردوومـانن، بـۆ نموونـە بڕوانـە باسـی خۆیبـوون، یـەکێتی نیشتیمانی کوردستان و پارتی کرێکارانی کوردستان کە باشترین وێنەن.

ساڵی 1957، بە هەرحاڵ، "لق"ێكی حیزبی دیموكراتی كورد لە سوریا دامەزرا، واتە (10) ساڵ بەر لە دایكبوونی كۆرپەیەك بەهەمان ناو لە توركیا، داخوازی حیزبەكە لە دەورووبەری حوكمێكی ئۆتۆنۆمی بۆ كوردەكان لە چوارچێوەی سوریادا دەگەڕا، ساڵی 1959 و لە سەردەمی حوكمی لیوا (عبدالحمید سراج) لە سوریا لە چوارچێوەی یەكگرتنە كورتەكەی سوریا و میسر، حیزبەكە بە نایاسایی دانرا و سەركردە و ئەندامەكانی لە زیندان توند كران.

جگە لەم حیزبە، هیچ حیزبێكی تری كورد ناسنامە، كە شایانی باسبێ، لە سوریا دانەنراوە[14].

بۆ سەرچاوە و زانیاری بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Very valuable primary sources are the detailed tape interviews with many Kurdish leaders and political figures on deposit in the Oral History Archives at the Kurdish Library in Brooklyn, New York. An excellent reference book on the Kurdish political and semi-political organizations in Kurdistan and diaspora is Robin Schneider, ed., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), section 3; Gerard Challiand, ed., *People Without a Country* (London: Zed, 1980); *Echo of Iran* (Teheran: Echo of Iran Press, various issues, especially the annual almanacs); Great Britain, Office of the Civil Commissioner, *Personalities in Kurdistan* (Baghdad, 1919), and also *Personalities* for *Mosul, Arbil, Kirkuk*, and *Sulaimaniyyah* (Baghdad, 1922-23); Ferdinand Hennerbichler, "Iran's Kurdish Rebellion and its Leaders," *Swiss Review of World Affairs* 29 (March 1980); UK, Foreign and Commonwealth Office, "The Kurdish Problem," Background Brief, (London, July 1986); Chris Kutschera, *Le mouvement national kurde* (Paris: Flammarion, 1979); Chris Kutschera, "Le Mouvement National Kurde," *Military Review* 6-6 (1981); Christiane More, *Le Kurdes d'aujourdhui: Mouvement national et partis politiques* (Paris: Editions l'Harmattan, 1984); Martin van Bruinessen, "The Kurds between Iran and Iraq," *Middle East Report* (July-August 1986); Martin van Bruinessen, "Between Guerrilla War and Political Murder: The Workers' Party of Kurdistan [PKK]," *Middle East Report* (July-August 1988); Martin van Bruinessen, "The Kurds in Turkey," *MERIP Reports* 16.141 (1986); Marvin Zonis, *The Political Elite of Iran* (Princeton: Princeton University Press, 1971); Ismet Vanly, *The Kurdish Problem in Syria* (Chicago: Committee for the Defence of the Kurdish People's Rights, 1968).

General Bibliography

Of the two works of special value one is regrettably as yet unpublished, the doctoral dissertation of Wadie Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development" (Syracuse, 1960). The other is Martin van Bruinessen, *Agha Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Rijswijk: Europrint, 1978). Of a more specific nature are William Eagleton, *The Kurdish Republic of 1946* (New York, 1963), which is a valuable case-study of the Kurdish political process as it took place during the course of World War II at Mahâbâd; Edith Lytle, *A Bibliography of the Kurds, Kurdistan and the Kurdish Question*. (Monticello, Illinois, Council of Planning Librarians, No. 1301, 1977); *Kurdish Times*, semi-annual journal of the Kurdish Library, Brooklyn, New York, 1985-present; *Studia Kurdica*, semi-annual publication of the Centre de Recherches de l'Institut Kurde, Paris, 1984-present (text appears in English, French, and the primary Middle Eastern languages).

14 كور [illegible] نی [illegible] تـە

پێویستی [illegible] ـەر

گۆڕانكاری و ڕووداوەكانی ئەم دوادواییانە بكەینە تەرازووی كێشان. بۆیە هەر تۆمەتبار كردن و گوناه خستنە پاڵێك دەبێ دیسانەوە بە پێودانگی واقیع و بارو دۆخ و هۆكاری بابەتەكی تەتەڵەو گێژە بكرێ و سەر لەنوێ بنرخێنرێتەوە. من لێرەدا مەبەستم پەڕاندنەوە یان تۆمەتباركردنی كەس نییە بەڵام زۆر ڕووداوی مێژوویی لە كاتی ڕوودانیدا دەكەونە ناو تەم و مژوو گێژاوی لێكدانەوەی ناو گوژنگی لێقەومانەوە كەچی دوای تێپەڕبوونی زەمان و لاچوونی تەپ و تۆزی ڕۆژگار ڕۆژ دەبێ بە سپی و سپی دەبێ بە ڕەش — وەرگێڕ.

فەسڵی نۆیەم

ئابووری/ سەرچاوە سروشتییەکان

نەوت

کوردستان خاوەنی گەورەترین گەنجینەی ژێر زەمیینیی نەوتە نەك هەر لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەڵکو لە هەموو جیهاندا. ئەو نەوتەی لە کوردستاندا هەیە و دەستی خراوەتە سەر لە تەواوی نەوتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا گەلێ فرەترە. بەمە کوردستان بووە بە خاوەنی شەشەمین پلە لە جیهاندا بە گەنجینەیەکی دەوروبەری (45) بلیۆن بەرمیلیەوە، ئەم گەنجینەیە لەژێر تلیماسکە زەویەکی تەسکدایە کە بە داوێنی نێوان چیا بڵندەکان وزورگەکاندا لەوپەڕی کوردستانی باشوورەوە تا ئەوپەڕی کوردستانی ڕۆژاوا نزیك دەریای سپی ناوەڕاست دەکشێ(بڕوانە نەخشەی ژمارە 41).

لە باشوور، نەوتەڵانی نەفشتا. نەفتخانە – بەم دیوەو دیوی سنووری عێراق – ئێراندا هەیە. لە نزیکی قەسر شیرین (کرماشان) پاڵاوتگەیەك بۆ پاڵاوتنی نەوتی ئەوێ دروستکراوە (پاش شۆڕشی ئیسلامی ناوی نرا نەفت شەهر) ئەم نەوتەڵانە دەوری پەنجا ساڵێکە نەوتی لێ دەردێنرێ و ئیستا خەریکە وشك دەبێ پەرەسەندنی توانای پاڵاوتن لە پاڵاوگەکانی کرماشان و خانەقین وایکردوە لە نەوتەڵانی ترەوە نەوتی بۆ پاڵاوتن بۆ بهێنرێ، ئێستا ڕایەڵەیەکی بۆڕیە نەوت پاڵاوگەی کرماشان بە بۆڕی نەوتی هەمەدان و ڕایەڵەی سەرەکیی نەوتی گشتی ئێرانەوە

دەبەستێ بێجگە لەوە پاڵاوگەی خانەقینیش نەوتی خاوی بە بۆڕی لە كەركووكەوە بۆ دەچێ. لە كاتێكدا نەوتی نەوتەڵانی نەفتشا — نەفتخانە — خەریكی — وشكبوونە، گەورەكازی سرووشتی دەوڵەمەندی تەنگەی بیجاڕ كە لە خوارەوەی نەفشتاوە بەرەو باژاڕی سۆمار دەچێ، هێشتا كەڵكی لێدەرهێنانیان هەر هەیە.

هێشتا بەرەو خوارتر، نەوتەڵانی پڕ نەوتی پەهلە — دهلوڕان (كە تەنها بەشێكی لێدەكەوێتە هەرێمی كوردنشین) بۆڕی بەرەو بەندەری ئەهوازی سەر كەنداوی فارس لێوە كێشراوە.

وەكو تایبەتمەندیەك، نەوتەڵانە هەرە پڕ نەوتەكانی كورد كەوتوونەتە كوردستانی ناوەڕاستەوە.

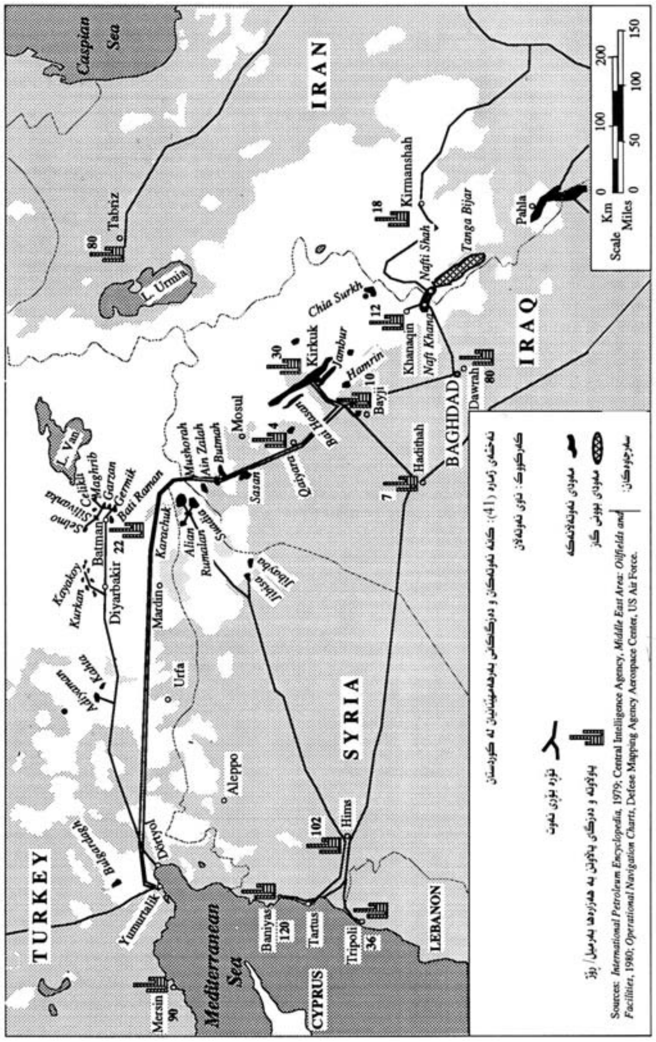

له کەرکووك، ئەو نەوتەی لەژێر خاکەکەیدان بە ئاوایەکی سرووشتی له ڕووی زەویـەوە بڵـق دەدا لەدێر زەمانەوە، وەکو سەرچاوەی قیرو ڕۆنەچرا خزمەتی شارسـتانیەکانی کـردوە، ئـاگر سرووشتییەکانی ئەویّ که هەورە بروسکه به گڕی هێنـاون، لای گـەلێ ئـاییـنی خۆنەتـەوە، بـه تایبەتی زەردەشتی، به پیرۆز دانراون. نەوتـەڵانی کـەرکووك بـوو کـه بـوو بـه مایـەی لکانـدنی کوردستانی ناوەڕاست بەو دەوڵەتەوە که لەژێر خاوەنداریّتی بریتانیادا دامەزرا (ناش 1967). وانەبوایـه، ویلایـەتی مووسـڵ کـه ئەوسـا بـه کوردسـتانی ناوەڕاسـت دەناسـرا، بـەر تورکیـای کەمالیست دەکەوت (بڕوانه بابەتی ڕەتاندن و نیشتەجێ کردنی زۆر دارەکی).

سـەرباری هـەموو ئەمانـە، نـەوتی کوردسـتان هێـشتا بـه تـەواوی دەستنیـشان نـەکراوە بـەردەوام نەوتـەڵانی نـوێ دەدۆزرێنـەوە و وەکـاردەخرێن، دیـارترین نموونـە لـەم ڕووەوە نەوتەڵانی چیا سورخ و جەمبوورن.

لەلایـەکی دیکـەوە نەوتـەڵانیکی تـر ئێـستا لـه مووسـڵەوە تـا نـاو خـاکی سـوریا وا لـه بەرهەمهێناندا. ئەمه هەمان وڵاته که کلۆدیۆس تـۆلێمی (Ptolmy) جوگرافیاناسـی دێـرین نـاوی (NIPHATES MONS) چیاکانی نەوتی لێناوه.

نەوتەڵانه ڕەنێو هێنراوەکانی دیوی عێراق له موشۆراب[15]، عێنزاله، بۆتمه و ساسـان ئێـستا زۆربـەیان خراونەتـه سـەر بـۆڕی و بەسـتراون بـه ڕایەڵـه سـەرەکییەکانی نـەوتی عێراقـەوە، حکوومەتی عێراق ئەمه ساڵەهای ساڵه تۆڕی مەزن مەزنی نەوتی بـەناو خـۆی وڵات و بـه وڵاتـه دراوسـێکاندا کێـشاوە وەکـو ئـەوەی کـه تـا سـەر دەریـای سـوور لـه یـەنبوع بـه سـعودیەدا تێپەڕدەبێ، یان ئەوەی بەندەری بەکر و خۆری عومەییه له عێراق خۆی، یان تەرتورسـی سـەر دەریای سپی ناوەڕاست له سوریا و دوێرت یمۆل یومورته لێك له تورکیا، ئەمـەیان لـه دەهـەی ڕابردوودا سەلماندی که له گشت هێڵەکانی تر جێگای متمانه و پشت پێبەستنه، چونکه پـاش

[15] دەبێ موشراق بێت — وەرگێڕ.

وێرانبـوونی دامودەزگـا نەوتیـەكانی سـەر كەنـداوی فـارس لـە سـاڵی 1980، (60-90٪)ی سەرجەمی نێردەی نەوتی عێراق لەم بۆڕیانەوە نێردرایە دەرەوە.

پـاش كردنـەوەی هێڵـی یـەنبوع لـە سـاڵی (1986)دا ئـەم ڕێژەیـە تـا سـاڵی 1991 لـە (60٪)دا مایەوە، هەرچەندە هەموو نەوتی عێراق وەستێنرا، ئەوەبوو لـە كۆتـایی هەشـتاكاندا هێڵەكانی توركیا كران بە جووت لوولە و تا دەریای ناوەڕاست نەوتیان برد.

نەوتەڵانی كەركوك، بە دۆزینەوەی نەوتەڵانە مەزنەكانی باشووری عێراق ئیتر ئەو گرنگییە ژیانییـەی جـارانی بـۆ ئـابووری عێـراق نـەما، پێـشتر نزیكـەی سـەرتاپای نـەوتی عێـراق لـە كوردسـتانەوە دادەڕژا، ئێـستا ئـەو ڕێژەیـە لـە سـێیەكی نـەوتی هـەموو وڵاتەكـەدا وەسـتاوە. نەوتەڵانەكانی كوردستان ئێستاكە (36) بلیۆن بەرمیلیان لـە (90) بلیـۆن بـەرمیلی دۆزراوەی گشت عێراق وەكـو زەخـیرە تێـداماوە. خـوا و ڕاسـتان لەوانەیـە ئەمـە ببێتـە هـۆی شـلبوونی هەڵویست و چنگی بە توندی حكوومەتەكانی عێراق لەسەر بەشداربوونی كوردو ئەو حكوومەتە هەرێمییە ئۆتۆنۆمانەی ناو بەناو لە كوردستانی ناوەڕاستدا پەیدا دەبن لە سوود وەرگرتن لـەو سامانە نەوتیانە.

هەر ئەمە خۆی نیشانەی داهاتنی ئەو سەردەمەشە كە تێیدا كورد كەمتر كارتی كاریگـەری بۆ ساتوسەودای ئابووری و سیاسی لەگەڵ بەغدادا لە دەستدابێ. هەمان پێكهاتـەی جیۆلـۆجی نەوتەڵانە كوردیـەكانی بـاكووری مووسـڵ، سـنووری سـووریا دەبـڕن و بـە هـەرێمی جـەزیرەدا تێدەپەڕن، ئەوەتا وا ئێستاكە نەوتەڵانەكانی ئـەلیان، ڕۆمـەلان، سـوادیە و قەرەچـووخ لەگـەڵ نەوتەڵانەكانی جوبەیبە و جبیسە لەناوچـەی سـەجەر بـەرەو خـوار نـەوتیان لـێ دەردەهێنـرێ بەرهەمی ئەم نەوتەڵانانە تاكە، سەرچـاوەی شـایانی باسـی سـووریایە و بـە تـۆڕە لوولەیـەكی جەمسەر كراوەوە تا ناوەڕاستی وڵاتەكە براوە.

هەرچی توركیایە، كەمێكی زۆركەمی نـەوتی تێدایـە، بـەڵام ئـەوەش هـەر لـە سـەرزەمینی كوردانداية.

چەورترینیان لەناوچـەی باتمـانی ڕۆژهەڵاتـی توركیایـە، لـەوێ، لـە چـیاكانی دەوری باتمـان چەند كێڵگەیەكیان لێ خراوەتە گەڕ و بە هۆی هێڵە لوولەیەكـەوە نەوتەكـە دەبرێنـە پاڵاوگـەی باتمان. نەوتەڵانەكانی باكووری دیاربەكریش هەر بەرەو ئەو پاڵاوگەیە دادەدۆشرێن.

دوورتر، لە ڕۆژاوا لە ئادیەمان دوو نەوتەڵانی سەرەکی لە گەڕدان بە بۆڕی بە نەوتەڵان و دەزگاکانی سەرەوە بەرەو باشووری ڕۆژئاوا، دەبرێنە بەندەری دورت یۆلْ لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست.

هەرچەندە ئەو نەوتە لەناوچە کوردنشینەکانی تورکیا دەدۆشرێ تا ئێستا پێداویستییەکانی بازاڕی ناوخۆ دابین ناکات، بەڵام لێکۆڵینەوە و کەندەکاری جیۆلۆجی بۆ دواڕۆژ هیوا بەخشن.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:-

Further Readings and Bibliography: *The International Petroleum Encyclopedia, 1979*; Christopher Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey* (Ankara: Mineral Research and Exploration Institute of Turkey, 1960); I. Altin et al., *Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritasi* ("Explanatory Text of the Geological Maps of Turkey"), sheets published loose at 1:500,000 scale for each Turkish province, accompanied by explanatory texts (Ankara: Mineral Research and Exploration Institute of Turkey, 1960-70); *Middle East Area: Oil Fields and Facilities* (Washington: U.S. Central Intelligence Agency, 1980), a sheet map at 1:4,500,000; Theodore Nash, "The Effect of International Oil Interests upon the Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perspective on the Conference at Sèvres, August 10, 1920," *International Problems* 15, 1-2 (1976).

کانزاکانی دیکە

هەر لە کۆنەوە چیاکانی زاگرۆس و تۆرۆس لای پێشینان بە سەرچاوەی گەلێك خاوی کانزا بەناوبانگن، لەوانە مس، کرۆم، ئاسن. دەوری هەشت هەزار ساڵێك لەمەوبەر لە (چای ئۆینۆی) نزیکی دیاربەکر لە کوردستانی ڕۆژاوا کۆنترین شێوەی تەکنۆلۆجیای ڤلزسازیی دەسکردی مرۆڤ، کە مرۆڤی لە چاخی بەردینەوە بۆ چاخە شۆڕشوارە کانزاییەکان گواستەوە (چەنی مس، برونز ئینجا ئاسن) پەردەی لەسەرهەڵماڵرا (بڕوانە پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی پێش مێژوو و سەردەمەکانی کۆن) کاری سەردەمانەی دەرکردنی بەرهەمی کانەکان لە کانگە کۆنەکان هێشتا هەر بەردەوامە. ساڵی 1970، (2٪)ی مسی هەموو جیهان و (8٪)ی کرۆم بەو شێوەیە دەرکراوە، لەسەردەمانی زوودا، بڕێکی زۆری زیوو و کەمێك زێڕیش لەلایەن دانیشتوانی دەورووبەری زاگرۆسەوە هەڵدەهێنجرا، بەڵام ئێستا ئەم دوو بابەتە هەردووکیان وەکو بەرهەمێکی لاوەکی پاڵاوتنی مسی خاو لە کوردستانی ڕۆژاوا وەچنگ دێن.

ناوچـەی ئادیـەمان مـەلاتیێ لـە كوردسـتانی ڕۆژاوا پـڕە لـە ئاسـنی خـاو و دەوری بیـست ساڵێكە، بە ڕێژەیەكی زۆر چاك لە چاو وڵاتانی تری ڕۆژەڵاتی ناوەڕستدا، بەرهەم دێنرێ.

گـەورەترین خەزێنـەی گـۆگردی بـەردنی گـشت جیهـان كـە كەوتۆتـە باشـووری ڕۆژاوای هەولێرەوە لەم دواییەدا لەلایەن حكوومەتی عێراقـەوە لـە شـەرگات هێنرایـە بەرهـەم، پێـشتر بڕێكی بەرچاوی گۆگرد لە كوردستانی ناوەڕاسـت لـە كـەركووك و خانـەقین و كرماشـان وەكـو بەرهەمێكی لاوەكی دەركراوە.

گۆگرد سەرچاوەیەكی سەرەكیی پەینی كیمیاوی و مێروكوژە بەڵام، لە هەمان كاتدا وەكـو پێكهێنەرێكی باڕووت و گازی ژەهراوی بـۆ مەبەسـتی كاروبـاری سـوپاش بـە كـاردێ. بابـەتی وردبوونەوەیە، كـەوا ئـەو مـاددە خـاوەی كـە سـوپای عێـراق لـە شـێوەی چـەكی كیمیاوییـدا دایباراندە سەر كۆمەڵانی خەڵكی كورد لەوانەیە بەشێكی لە خودی ئەم زەوییەوە دەرهێنرابـێ (بڕوانە مێژووی كۆن).

بـەهۆی جیـاوازیی پێكهاتـەكانی زەوییـەوە گـەلێك جـۆرە بـەردی ئـاگرین و سـواو و تـازە پێكهاتوو كە بۆ دروستكردنی خانوو بـەره بـە كـاردێن، لەوانـە بـەردی نەخـشین و تراشێرتـاین، بەردی مەڕمەڕ و دێورایت (هەسانە بەرد) و هەروەها بەردی بۆرەك و گرانیـت بـۆ دروسـتكردنی چیمەنتۆ، بە زۆری لە وڵاتەكە هەن.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: C. Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey* (Ankara: Mineral Research and Exploration Institute of Turkey, 1960); I. Altin et al., *Ölçekli Türkiye Ceoloji Haritasi* ("Explanatory Text of the Geological Maps of Turkey"), sheets published loose at 1:500,000 scale for each Turkish province, accompanied by explanatory texts (Ankara: Mineral Research and Exploration Institute of Turkey, 1960-70); O. Kühn, et al, "Oberkreide aus Kurdistan," *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie Beilagebände* 83 (1940).

ئاو

لـە كاتێكـدا دەوروبـەر بـە دەسـتی بـێ ئاویـەوە دەنـاڵێنێ، كوردسـتان وڵاتێكـی ئـاودارو باراناویە. كەشی بـارانی بـەخوڕ كوردسـتانی كردۆتـە یـەكێك لـە شـوێنە پـڕ بارانـە كەمـەكانی ڕۆژەڵاتـی نـاوین، ڕووبارەكـانی دیجلـە، فـورات، خـابوور، ئـە رئـار، جـەیحان، ئـاراس، كـوڕا، سفیدروود، كەرخە و لقە سەرەكییەكانیان لە كێوەكـانی كوردسـتانەوە هەڵدەقوڵێن. شـتێكی ئاساییە كە هەندێ ڕووباری تر، كە كەم یان زۆر، لـە خـاكی كوردسـتانەوە هەڵدەقوڵێن، یـان پێیـدا تێپـەڕ دەبـن، بایـەخێكی مێـژووییان بـۆ كـورد هـەبێ، لەوانـەش ڕووبارەكـانی مـوراد

(ئەرەسان) و بۆتان لە کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا (تورکیا)، هەردوو زێی گەورە و بچووك و فیشخابوور و سیروان لە کوردستانی ناوەڕاست (عێراق)، چەغەتوو (زەڕین روود).

تەتەئو (سیمینەروود)، زەهاو و گاماسیاب لە کوردستانی باشوور (ئێران) بڕوانە نەخشەی ژمارە 42.

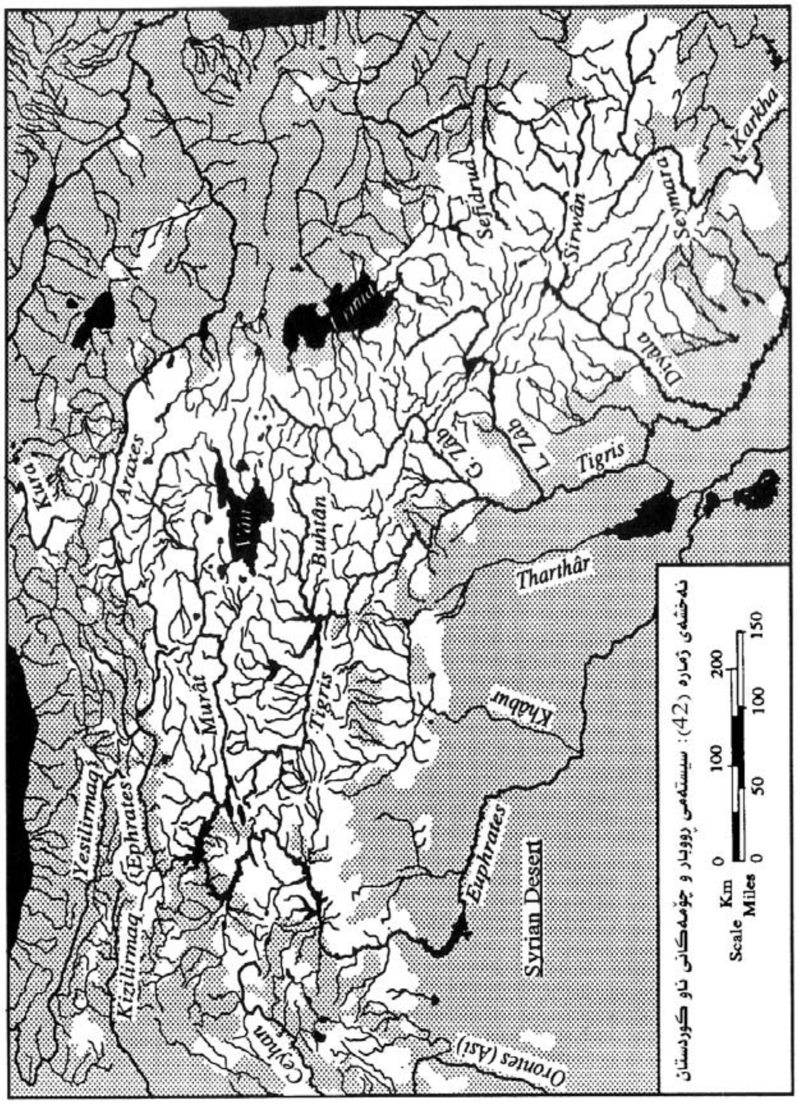

نەخشەی ژمارە (42): سیستەمی ڕووبار و چۆمەکانی ناو کوردستان

خشتبەندی ژمارە 7

ئەو بەنداوانەی ئێستا لەژێر كاردان، یان ئەم دواییانە تەواو كراون لە كوردستانی ڕۆژاوا و باكوور لە ئەنەدۆڵ.

ناوی بەنداو	ڕووبار	ویلایەت	قەبارە (بلیۆن پی3)	كارەبا مێگاوات	ڕووبەریئاودان ئێكر
دوملووجە	بوگور	ماردین	12	----	6000
گۆێكسوو	گۆێكسوو	دیاربەكر	56	----	9000
مەمزەلەت	جەیحان	قارەمان مەراش	256	120	116000
ئەتاتورك	فورات	ئورفە	2535	2400	2175000
حاجی خدر	حاجی خدر	ئورفە	42	----	8500
كراڵ كزی	دیجلە	دیاربەكر	449	90	نەزانراوە
كۆزگون	سەرچەمە	ئەرزرۆم	82	20	130000
پولات	پولات	مەلاتێ	62	----	7000
ئوێزلووجە	پەریسوویی	ئەلازیگ	228	160	----
پانتۆس	گێڤی	ئاگری	82	----	12500

ژمارەكان نزیك خراونەتەوە.

سەرچاوە: ئامارنامەی ساڵانەی توركیا/1989

سامانی ناوچە سەهۆڵبەند و بەفر پۆشەكان لەگەڵ خڵتە جیۆلۆجییە سوود بەخشەكانی زەویەكەدا دەبنە هۆی پەیداكردنی تایبەتمەندییەكی هەمەگیر لە زۆربەی شوێنەكانی كوردستاندا (بێجگە لەناوچەكانی باكوور كە زۆرتر بوركانین).

سەراب غەمیار لە كوردستانی باشوور، كە بریتیە لە كانی و كانیاو و سەرچاوەی بە خوڕ و بێ شومار، بۆ نموونە، لە ناخی زەویەوە هەڵدەقوڵێن و لە چركەیەكدا دەورووبەری (650) گالۆن دەردەدەن. كە دەبن بە چەمێكی گەورە، زیاتر لە (400) میل بەرەو كەنداوی فارس شۆڕ دەبێتەوە و هەر خۆشی سەرچاوەی ئاوی چەمی سەیمەرە دروست دەكا. ئەو هەموو شار و گوندە كوردنشینانەی كە ناویان بە سەراب یان كانی دەست پێ دەكا، بەڵگەی زیندوون بۆ ئەوەی كە وڵاتەكە پڕە لە كانیاو سەرچەشمە، لە كاتێكدا ڕووبارەكانی كوردستان دەمارە خوێنی ئابووری نەوییاتیەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستن، كانیاوەكان تاكە سەرچاوەی ئاودێری

دەسکرد و ئاوی خواردنەوەی دانیشتوان و ئاژەلیشن، کرماشان، کە هەرە شارە گەورەی کوردە ئاوی خواردنەوەی مشت بەمشت لە کانیاوەکانی دەورو پشتەوە بۆ دێ.

ڕێکخستنەوەی ڕێچکە و ڕێڕەوی ئاوی ڕووبارەکان زیاتر لە قازانجی بەکاربەرە نا کوردەکانی زەویە پاینیشینەکاندایە، نەك کوردە چیا و بلندایی نشینەکان. ئێستا گەلێك پرۆژەی هایدرۆلیك لە ئارادان بۆ گۆڕینی ڕێڕەوی ڕووبارەکانی کوردستان و هەندێکی دیکەش بەڕێوەن. گرنگترین ئەمانە لە ناوچەی پەنگخواردنەوەی باراناوی دیجلە و فوراتدان.

لە کوردستانی ناوەڕاست بەنداوی گەورە لە دەربەندیخان (لەسەر سیروان) و دوکان (لەسەر زێی بچووك) بە جووتە وزەی کارەبا بۆ ناوچەی بەغدای پایتەخت دابین دەکەن. لە کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا لە تورکیا پرۆژە چەند بلیۆن دۆلارییەکەی باشووری ڕۆژهەلاتی ئەناتۆلیا (GAP) هەردوو ڕۆخی دیجلە و فورات و لقەکانیان دەگرێتەوە و هەوڵ دەدا ئاو بۆ ئاودانی دەشتە نەوی و بێ ئاوەکان و کارەبای هەرزان بۆ خواردنەوە و پیشەسازی دەستەبەر بکات. ئاو خەریکە دەبێ بە کالایەکی پارە هێن، چونکە نیاز وایە لە ڕێی ئەو تۆڕە لوولەیەوە کە ناوی "تۆڕە لوولەی ئاشتی" لێنراوە، ئاو بە بڕیەکی (1700) میلیدا لە تورکیاوە بگەیەنرێتە ولاتە بێ ئاوەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست و بە کوێت و عەرەبستانی سعودی بفرۆشری (گریگۆری 1991) سەرچاوەی ئاوی ئەم هێلە لوولەیە سیستەمی ڕووباری جەیحانە لە ناوەڕاستی ڕۆژهەلاتی چیای تۆرۆس، بەلام وا دەردەکەوێ کە دویماکار هەر بارنەی ئاوی فورات دەبێتە سەرچاوەی وەگەڕخستنی پرۆژەکە چونکە ئەم ڕووبارانە یارای ئەوەیان نیە ئاوی بەردەوامی بۆ دابین بکەن.

زۆربەی بەنداوەکانی پرۆژەی (گاپ) بە بەنداوە زلەکەی ئەتاتورکیشەوە لەسەر فورات، تەواو بوونە، (گاپ) سیانزە پرۆژەی سەرەکی ئاودێری و بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا دەگرێتەوە (7 پرۆژە لەسەر بارنەی فورات و 6 لەسەر دیجلە) پرۆژەکان بە کۆمەڵ زیاتر لە (4) بلیۆن ئێکەر (6.4 بلیۆن دۆنم) زەوی ئاو دەدەن و(24) مێگاوات/ سەعات کارەبا لە سالێکدا بەرهەم دێنن. ئەو ڕاستییەی کە دەوڵەت لە چل سالی پێش پەیدابوونی گاپدا تەنها (1.4) بلیۆن ئێکەر زەوی لە ڕێی ئاودێریی دەسکردەوە ئاو داوەو تەنها (34) مێگاوات/ سەعات کارەبای تا سالی 1985 بەرهەم هێناوە، تیشکی زۆر دەخاتە سەر گرنگیی پرۆژەکە.

پڕ بوونی ستێڵی بەنداوی ئەتاتورك لە ساڵی (1990)دا كە لە ئاوی ساڵێكی فورات و بگرە لە هی نیلیش زیاتر دەگرێ، گرنگی ئاوەكانی كوردستان بۆ دەشتەكانی خواروو دەردەخا (خشتەی ژمارە 7).

توركیا بۆ نزیكەی دوو مانگ ئاوی فوراتی لە سوریا و عێراق بڕی كە گرنگییەكی ئابووری نەتەوەیی ژیانیی بۆ سوریا و عێراق هەیە.

جموجوڵی بە دەسوبردی هێزە چەكدارەكانی سوریا (ئابی 1989) و هەڕەشە و خۆ لێك گیڤكردنەوەی ئەنقەرە و دیمەشق و بەغدا زۆر بەڕوونی ئەوەی نیشاندا كە ئاو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چ گرنگییەكی ستراتیژیی هەیە بە تایبەتی لە كوردستاندا كە یەكێكە لە سەرچاوە هەرە گرنگەكانی ئاو.

لەبەر دەوڵەمەندیی لە رادەبەدەری ئاركیۆلۆژی خاكی كوردستان، لەوانەیە دروستكردنی هەر بەنداوێك لە كوردستاندا بەشێكی مێژووی كوردنقوم بكات، گرانترین زیان لەم بوارەدا نقومبوونی سەرتاپای تاری مێژوویی سامان بوو (سامۆ سامای دێرین). لەژێر بەنداوی ئەتاتوركدا. لە هەندێ جێ نەبێ وەكو شوێنی بەنداوی كیبان كە كەوتۆتە ناوچەی یەكاو بوونی هەردوو ڕووباری مورات و فورات لە باكووری كوردستانی ڕۆژاوا، هیچ كەندەكاریەكی ئەوتۆی پێش نقوم بوون ئەنجام نەدراوە. بە ساكاری دەتوانرێ ئەندازەی ئەو زیانە بخەملێنرێ كە بەر پاشماوە دێرینەكان كەوتوون بۆ نمونە لە شوێنی وەكو بەنداوی دەربەندیخانی تەك هەڵەبجە كە لە هەر میلێكی دووجادا چەندین گرد و تەپۆڵكەی دێرینی تێدایە. بەم جۆرە سامانی بەربڵاوی ئاركیۆلۆژی بە ژێر ئاوكەوتن و تا هەتایە فەوتان و ئاسەواری ئەو گوندە چیایی یانەی كە یانزە هەزار ساڵ بەر لە ئێستا شارستانێتیان تێدا دامەزرا، لە دەست چوون و ڕووخسariyan نقوم بوو.

هەندێ دەریاچەی سرووشتی گەروە و بچووك، كە هەریەكە بۆ خۆی مەڵبەندێكی بە نرخی گەشتوگوزارە بۆ كوردستان، ڕوپێوی وڵاتەكەیان لێرە و لەوێ نەخشاندوە. لەوانە، دەریاچەی زرێبار لە نزیك مەریوان (كوردستانی ڕۆژهەڵات) كە بە چیای لێرەوار پۆش و كەناری دڵگیردەوره دراوە، یان دەریاچەی وان (كوردستانی باكوور) كە لە ڕووی قەوارەوە چوارەمین دەریاچەی جوان و گەورەی گشت جیهانە و دەورووبەری پڕ لە پەیكەر و ئاسەواری

ئارکیۆلۆژی بیناسازیە و بۆسەنعەتی توریستی مەڵبەندێکی تا بڵێی بەنرخە. هەر لەم بوارەدا و پانزە میل بەلای ڕۆژاوای کەنارەکانی دەریاچەی وانەوە، دەریاچەی نەمڕود لە شێوەی دەمە داسێکدا بە دامینی چیای نەمرۆدەوە ئالاوە (ئەم دەریا چەیە لە نەخشە تورکیەکاندا ناونراوە Nimrut Dagh و جیایە لە شوێنەواری Nimrut Dagh ی سەروو ئادیەمان لە کوردستانی ڕۆژاوا).

دەریاچەی نەمرود چاڵاییەکی بورکانییە بە تیرەی هەشت میل و چەندین ڕکەی تاقوولی نیومیل بڵند دەورەیان داوە، ئەم دەریاچەیە لە شوێنە سرووشتی بەهەرە دڵڕفێنەکانی کوردستانە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: *Doomed by the Dam: A Survey of the Monuments Threatened by the Creation of the Keban Dam Flood Area*, Faculty of Architecture, Publ. No. 9 (Ankara: Middle East Technical University, 1967); Robert Whallon, *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*, Memoirs of the Museum of Anthropology, No. 11 (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1979); Daniel Stoll and Joyce Starr, eds., *The Politics of Scarcity: Water in the Middle East* (Boulder: Westview, 1988); Joyce Starr and Daniel Stoll, *U.S. Foreign Policy on Water Resources in the Middle East* (Washington: The Center for Strategic and International Studies, 1987); John Kolars and H. Mitchell, *The Euphrates River* (Carbondale: University of Illinois Press, 1990); Thomas Naff and Ruth Matson, eds., *Water in the Middle East: Conflict or Cooperation?* (Boulder: Westview, 1984); Thomas Naff, "Water: An Emerging Issue in the Middle East?" The Annals of the American Academy of Political Scientists (November 1985); "Middle East: Water Issues in the 1990's," testimonies submitted to the U.S. House [of Congress] Subcommittee on Europe and the Middle East, Washington, June 26, 1990; Joseph R. Gregory. "Liquid Asset," *World Monitor* 28 (November 1991); Joyce Starr, "Water Wars," *Foreign Policy* 82 (Spring 1991). Angus Hindley, "Battle Lines Drawn for Euphrates," *Middle East Economic Development* (October 13, 1989).

کشتوکاڵ

سامانی پڕ بەرەکەتی چەڕاگاکانی کوردستان زۆر لەمێژە دروستبوونی ئابووریەکی ئاژەڵداریی ڕەخساندوە. لە هەمان کاتدا لە زۆر شوێندا ئەو لەوەڕگایانە بەهەمان ئەندازە بە کەڵکی کشتوکاڵی چڕیش دێن. لەوەڕگاکان، بەقەی دارستانەکان تووشی وێرانکاری نەهاتوون، بۆیە وەکو خۆیان بە جوانی ماونەتەوە و بەردەوام وەك سەرچاوەیەکی باشی لەوەڕی ئاژەڵ سوودیان لێ وەرگیراوە (بڕوانە شینایی و زیندەوەر). لەوەڕگا دەوڵەمەندەکان هەمیشە پیشانی دەدەن کە لە هەموو چاخەکانی مێژوودا ئاژەڵداری کۆچەر ئەم ژینگەیە گونجاوە ئابوورییە بەکارهێناوە، بەبێ ڕەچاوگرتنی چەندێتی زاڵبوونی کەرتی کشتوکاڵ.

ئەگەرچی بەشێكی زۆری لەوەڕگاكان بە كەڵكی كشتوكاڵ دێن، بەڵام سوود لە گشتیان وەرنەگیراوە، بە تایبەتی ئەوانەی دەكەونە بڵندایی یان لێژایی سەخت یان بانە دوور دەستەكانەوە. لە زۆر شوێندا هەندێ فاكتەری جۆراوجۆر بوونەتە هۆی تەگەرەدان لە گۆڕانی لەوەڕگا بۆ زەوی كشتوكاڵی، لەوانە فاكتەرەكانی سەختیی شوێن (هەر لەسەرینی ئەوەشەوە، كورت بوونی وەرزی گەشەكردن)، نەبوونی سەرچاوەی ئاسانی ئاو، تایبەتیە نالەباری هی تر، و خاك. تەنانەت پلیكانەبەندی زەویە لێژەكان كە لە هەشت هەزار ساڵ پێش میلادەوە بەكاردێن، ئێستا لەبەر گرتینی توێژی ئەستووری خاك و خۆڵ كەم بۆتەوە.

ئەو لەوەڕگایانە ئەگەر لەلایەن پەزدارە كۆنەكانەوە یان بەهۆی وەرزێڕە تازە نیشتەجێبوەكانەوە بەكار نەهاتبانایە، ئێستا ئەشتە بایان لێ بەرهەم نەدەهات. ئێستاش هەندێ كورد هەن كە بە پەزلەوەڕاندن دەژین و بەوە سوود لە سەرچاوەیەكی دەوڵەمەندی سرووشتی وەردەگرن (بڕوانە ئابووری كۆچەری).

مەودای ئەو پەزلەوەڕێنییە وەرزییە لە ڕاستیدا، زۆر بە كورتی دەمێننەوە، ناچار مێگەلی مەڕ و ماڵات لە بنەگەی ماڵ دوور دەكەنەوە و ئەو سوودەی جارانیان لێ نایەتە دەست. كۆچەری جاران ئەم هەموو كەند و كۆسپەی لە بەردا نەبوو.

لەلایەكی ترەوە دۆڵ و تەختاییە بەرین و بە پیتەكانی دوتۆیی چیاكان مەودایەكی بەربڵاو بۆ كشتوكاڵ دەڕەخسێنن. سەرەڕای سرووشتی كوێستانیی، كوردستان لە زۆربەی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست زۆرتر زەوی شیاوی چاندنی هەیە (28٪ی هەموو رووبەرەكە). شیو و دۆڵە بەرینەكانی دەوری ڕووبارەكان چەندین كێڵگەی بە پیت و بەرەكەتیان پێكهێناوە كە تەنها ناوچە شاخاویەكانی ناوەڕاست ناگرێتەوە. ئەمە ڕەنگە زۆر بەچاكی ئەو ڕاستییە ڕوون كاتەوە كە كشتوكاڵ لە پێشی پێشدا لە كوردستاندا داهاتووە و هەر كوردستان خۆشی وڵاتی هەموو جۆرە دانەوێڵەی سەرەكی ژیانی ماڵات بووە، بەناو هێنانی ڕەشەوڵاخ و چاندنی برنج لەم بۆچوونە بە دەرن (بڕوانە فەسڵی 3 – گەشەی تەكنۆلۆژی...) لەوساوە تا ئێستا ئابووری وڵاتەكە، كەم و زۆر، بە بەردەوامی بنەمایەكی كشتوكاڵی هەبووە.

لە دێرزەمانەوە چەند جۆر دانەوێڵە و شینایی لە كوردستان ڕەنێو هاتوون، هەرچەندە گەنم و جۆ لە هەموویان كۆنترن و چاندنی برنج لەم دواییانە بایەخی وەرگرتووە و خەریكە لای چینی ناوەڕاستی كورد جێی نان دەگرێتەوە و دەبێ بە خۆراكی سەرەكیی.

بەرهەمی بەسوودی وەکو توتن، چەوندەری شەکر و لۆکە رۆڵێکی زیندوو لە ئابووری وڵاتەکەدا دەگێڕن. توتنی کوردستان جۆرێکی باشە، هەروەها توتنی سبیل و تەماکۆش کە لە وڵاتانی دەورووبەریشدا کڕیاریان هەیە و بەبرەون.

زەوی بە پیتی دەشتەکان کە زۆرتر بەر بەرۆژن، لە پاڵ درێژی وەرزی نمادا، و لەپاڵ داڕمانی بەردەوامی خاکی چیاکان بە ئاوی باران بەرەو هەڵەت و پێدەشتەکان، کارێکی وایان کردوە کە لۆکە ببێ بە بابەتێکی پڕ سوودو ویسترا و لای وەرزێڕەکان.

لە کوردستانی رۆژئاوادا (لە تورکیا) بەشێکی زۆری ئەو زەویانەی بەهۆی پرۆژەی (گاپ)ەوە دەبووژێنەوە (بڕوانە سەرچاوەی سروشتی ئاو) بە تایبەتی لە ناوەڕاستی بازنەی فوراتدا (ناوچەی بەنداوی ئەتاتورک) بۆ چاندنی لۆکە تەرخانکراون، لەگەڵ پەرەسەندنی ئاستی بەرهەمی لۆکە لە کوردستانی سوریا و عێراقدا وا چاوەڕوان دەکرێ ئەم بەرهەمە لە ساڵانی داهاتوودا دەورێکی گەورەتر لە ئابووری کورددا بگێرێ.

لە ناوەڕاستی سەدەی ڕابردوەوە چەوەندەری شەکر بە بەربڵاوی هێنراوەتە ناو کوردستانەوە و ئەمە وای کردوە کەم و زۆر کارگەی پاڵاوتنی شەکریش لێرە و لەوێ، چ بچووک چ گەورە، بکرێتەوە.

ئەم پاڵاوگانە، شەکریان دەگاتە بازاڕە ناوچەیی و دەوڵەتیەکانیشەوە (بڕوانە پیشەسازی).

زەیتوون سەرچاوەیەکی تری دەرامەدە بۆ وڵاتەکە و بە زۆری لە کوردستانی ڕۆژئاوا بەلای دەریای ناوەڕاستەوە لە برەودایە لەبەر ئەوەی چەوریی پێویست بۆ خواردەمەنی بەشێوەیەکی دێرین هەر لە سپیایەتییەوە هاتووە، زەیتوون هێشتا هەر بۆ مەبەستی لاوەکی بەکاردێ نەك بۆ خۆراك.

بەرهەمی سەرەکیی تر هەن کە تاڕادەیەك تازە هاتوونەتە کوردستانەوە و بەرەبەرە خەریکن دەکەونە ناوان. لەوانە گەنمەشامی، لۆبیای سۆیا، گوڵەبەرۆژە، کە ئێستاکە لای دانیشتوان بوونەتە بابەتی بەرهەم و بەکارهێنان، لەمانە رۆنی روەك دەردەکرێ و دەخرێتە بازاڕەوە لەپاڵ ئەمەشدا وا خەریکن بۆ خۆراکی پەلەوەر بە بەربڵاوی بەکاردێن و بازاڕیشیان بە پەلە دەتەنێتەوە.

پەتاتە کە رۆڵەی خاکی بێ هێز و بەستەڵەکە، بە فراوانی لەناو خەڵکدا بۆتە بابەتی خواردەمەنی جۆراوجۆر، لە لێوارەکانی زاگرۆس– تۆرۆسیش داری میوەی جۆراوجۆر و بابەتە

جیاجیاكانی خێزانی بادەم و گوێزیش بەشێوەیەكی سروشتی دەڕوێن (بڕوانە گزۆگیا و گیانەوەر).

پستەجاتی وەكو فستق، بادەم، فندق و بەڕوو، لە زۆر شوێندا بەشێوەی درەختی خۆڕسك هەن. بەڵام لەو شوێنانەدا كە دەستنێژ كراون، بەرهەمی باشتر دەدەن، چونكە درەختەكان لە ژینگەی لە باری خۆیاندا چاكتر نەشونما دەكەن.

ڕەنگە وردە میوەی خۆرسك بە تایبەتی تووە سپیكە و توە ڕەشە، لە گشت گوندەكاندا هەبن، بەڵام بەرهەمیان هێشتا نەچۆتە بازاڕەوە. توو لە هەندێ جێ، تا ڕادەیەك تووتڕكیش، بە وشككراوەیی بە درێژەی ساڵ بۆ خواردن بەكاردێ.

بە گشتی پانشاییەكی زۆری زەوی بۆ میوە تەرخانكراوە لە وڵاتەكەدا، ڕەزە خۆڕسكە كێویەكانیش سەرچاوەیەكی تری میوەن بۆ دانیشتوان. میوە، بە تایبەتی بە وشككراوی، سەرچاوەیەكی سەرەكیی خواردنی كوردانە.

ئەو بەڵگانەی لە پاشماوە و ئاسەواری 2800 ساڵەی گوندی حەسەنلو لە كوردستانی ڕۆژاوا دەسكەوتوون، بە باشی دەری دەخەن، كە میوەجات بەگشتی و میوەی ناوكدار (nuts) بە تایبەتی، چەند لە خۆراكی دێرینی كورددا گرنگ بوونە، لەو شوێنەوارە كۆنەدا، بەڵگەی تەواو لەسەر بوونی بەهێ (جۆری سیدۆنا، ئۆبلۆنگا)، چەند جۆری هەرمێ (پایرۆس كۆمۆنیس)، سێو (پایرۆس مالۆس) و زەردەلو و بادەم (چەشنی پرۆنەسی)، هەن (هاریس 1989).

میوەی وشك كاڵایەكی زۆر بە قازانجە و تا ڕادەیەك لە لۆكە و تووتنیش پڕداهاتترە بۆ نموونە، لە ساڵی 1981دا كوردستانی ئێران یایی نزیكەی 221 ملیۆن دۆلار زێدەبایی لە بەرهەمی وشك و تەڕ بوە. دانەوێڵە لە پلەی دووەمدا هاتووە (ئاماری ساڵی 1986ی ئێران). بازاڕی نیونەتەوەیی پەرەسەندووی میوەی تەڕو وشك لە بازاڕی ناوخۆیی ئەم كاڵایە بە برەوتر بوە و كردوویەتی بە پیشەسازیەكی ڕاستەقینەی سەربەخۆ، بەرهەمەكانی ئەم پیشەسازیە كە ئێستا بە شێوەی میكانیزە پوختە و دەستەبەندی دەكرێن، بەپێی پێوادنگی نێونەتەوەیی مژدەدەری دەورێكی بە گوڕتری میوەی وشكن لە ئابووری ناوخۆییدا.

دۆمەڵان کە بەشێوەیەکی فراوان وەکو ڕوەکێکی خۆڕسک لە دارستانەکانی بەڕوودا دەڕوێ، لە ڕۆژاوا تەنها خۆراکی دەسڕۆیوەکان و چینی هەڵبژاردەیە، کەچی لە کوردستان بەهۆی زۆریەوە بوە بە خۆراکی هەژار و نەدارەکانیش. ئەگەر بێتو بکرێ بە بابەتی بۆ دەرەوە ناردن ئەوا بێ یەکو دوو دەتوانێ شان بدا لە شانی قارچکی شیتاکەی یابانی لە بازاڕەکانی ئەورووپا و ئەمریکادا و لەناو بازاڕدا تەنگی پێ هەڵچنێ.

پیشەسازیەکی ڕێکوپێکی بۆ دەرەوە ناردنی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان لە هەموو کەرتە ئابووریەکانی دیکە زیاتر هاوسەنگی نێوان دارڕژانی پارە و پایەدارکردنی ئابووریەکی خۆڕاگر ئاسان دەکا. کاڵا کشتوکاڵیە پارەکەرەکان دەتوانن ببنە مایەی گەڕانەوەی ئابووری ئێستای کوردستان، کە لە ئاستی دابینکردنی بژێوی ڕۆژانەدا چەقیوە، بۆ ئەو ئابووریە بە تواناو هەنگاونەرەی کە لە سەردەی (16)دا لە ئارادا بوو، هەروەها، ئەو بەرهەمەی لە کشتوکاڵ دێنە دەست، دەست بەدەست تا دەگاتە خێزان بەخێزان دەڕوا و بەمە زۆرترین ژمارەی دانیشتوان سوودمەند دەبن لێی. ئەمە نەك هەر قازانج بە بەرهەمهێنە گەورەکان دەگەیەنێ، بەڵکو یارمەتی زۆربەی وەرزێڕەکانیش دەدا.

ئاژەڵ: داهاتی ئاژەڵ بەشێکە لە داهاتی کشتوکاڵ، گرنگترین ئاژەڵی باو مەڕە. بزن لە پلەیەکی نزمتردایەو وەکو کاڵایەکی بازاڕ گەرم بەخێو ناکرێ هەرچەندە وەرزێڕەکان بۆ موەکەی پێویستیان پێیەتی، نەخاسمە جۆری ئەنگۆرا (بزنە مەرەز—وەرگێڕ) کە سەرچاوەی ڕێسی جلوبەرگ و پێویستی دیکەی ناوماڵ و شتوومەکی ترە. سەردەمانێك ژمارەی خۆی لە بلیۆنەها سەر دەدا، بەڵام ئێستا لەبەر کزی بازاڕی یان لەبەر کەمبوونی لەوەڕگاو لێڕەوارەکان ژمارەی هەر لە کزی دەدا.

هەرچی مەڕە، ژمارەی نەك هەر لە زیادبوون و پەرەسەندن دایە، بەڵکو تا دێ وەکو کاڵایەکی نێردە زیاتر بایەخ پەیدا دەکا. ئێستا دەرفەتی باش هاتۆتە پێش گەیاندنی گۆشت بەشێوەی بلۆك، یان بە بەستوویی بە بازاڕی ناوەوە و دەرەوە، چ نزیك چ دوور، بەرهەمهێنە کوردەکان لەمە قازانجێکی باش دەچننەوە، بازاڕی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە ئەودالی گۆشتی تازە و ناسکە، دەرگای بۆ بەرخ و کاوڕی کوردی ئاوەڵەیە هەرچەندە لەم ساتەی ئێستاماندا بۆ

بەرهەمی وڵاتـانی دووری وەكـو ئـەرژەنتین و نیوزیلانـد و ئوسـترالیا كراوەتـەوە چـونكە، ئـەو ژمارەیەی لە بازاڕەكانی ناوچەكەدا هەیە گشت پێوستی كڕیاران دابین ناكا.

خوری كە بـۆ كاروبـاری تـەون و جـۆلایی و هـەلاجی نـاوخۆ بـە كـاردێ ئێـستا وا خـەریكـە دەچێتە مەیدانی چنینی میكانیكییەوە كە بەرەبەرە وا دەكەوێتە سەرپێ، دیـارە سەرچـاوەی خوری مەڕە و هەرواش دەمێننەوە.

گا و مانگا كە چ بۆ بەرهەمهێنانی گۆشت و سپیاتەتی بەخێو دەكرێن، هەروەها هێزی بار و جوت كردنیش بۆ وەرزێڕان دابین دەكەن، هەرچەندە لەم دواییانەدا تراكتەر جێی هەردوكیانی گرتۆتەوە.... هێشتا خەڵكێكی زۆر هەر رموودەی شیری مانگان زیاتر لەهی مەڕ. هەر ئەمـەش بۆتە هۆی ئەوەی ژمارەی گاڕان لە زیاد كردندابێ، نەك كەم كردن بە هەرحاڵ ئەم نایابییەی لە راپۆرتەكانی سـەدە ناوەڕاسـتەكاندا كـراوە بـە سـەرواری بـاس بـۆ شـیرەمەنیی كـورد، تـەنها سپیایەتی بەرهەمی مەڕ دەگرێتەوە.

پەنیر، ماست، لۆر، دۆ، ڕۆنی زەنگ (ئەو ڕۆنەی كە تەنها بۆ چێشت لێنان بەكاردێ) بۆن و بەرامەیەكی خۆشی گوڵاوییان لێدێ كە نیشانەی تایبەتیی شیرەمەنی كوردیە ئەمە زیاتر باسی كۆنە نەك ئێستا. زۆرترینی ئاژەڵی كوردستان خۆراكی لە بەرهـەمی لاوەكـی كێڵگەكانـەوە دێ (وەكو كا و پووش و قەسەڵ و گـزرە...). ئـیتر لـەوەڕگای پـڕ گیـا و گـۆڵی كیـۆی كـە بـۆن و بەرامەی سروشتی بە بەرهەمی شیرەمەنی دەبەخشن، ناویان نەماوە.

هەرچەندە دارستان و لێڕەوار و شوێنە چڕەكانی كوردستان پڕن لە بەرازی كێوی، بەڵام لە بازاڕی گۆشتدا گۆشتەكەی هیچ جێی نیە چـونكە بـەپێی دابونـەریتی ئیـسلام نـەی لێكـراوە و هەرچی كـوردە نامسوڵمانەكانیـشن. زۆر خۆیـان لـەوە دەپـارێزن كـە لەكەیـەك لـە پەیوەنـدی ناسكیان لەگەڵ مسوڵمانەكاندا دروسـت بكـەن، لـە ناوچـە دوور دەسـتەكاندا ڕاوچـی سـەر بـە هەموو ئایینەكان ڕاوە بەراز دەكەن بـەڵام هەرچـۆنێك بێـت گۆشـتی بـەراز ناخرێتـە بـازاڕەوە، ئەگەر چی توانایەكی لە بار بۆ ناردنی بە پوختەكراوی بۆ ئەورووپای نزیك لە ئارادایە، بـەڵام پـێ ناچێ ئەم بازرگانییە دوا ڕۆژێكی هەبێ لە كوردستاندا.

لە کاتێکدا دەرفەتی زیاتر کردنی توانای پاوان و لەوەڕگاکان لەوەی هەیە، بەولاوە ناڕاو، کێڵگە و ڕەز و باخەکان دوارۆژێکی باشیان لەبەردایە بۆ دابین کردنی نەك هەر خۆراکی، ناوخۆیی، بەڵکو بۆ ناردنە دەرەوەی بەرهەمەکانیشیان.

بۆ سەرچاوە و خوێندەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Mary Virginia Harris, "Glimpses of an Iron Age Landscape: Plants at Hasanlu," *Expedition* 31.2-3 (1989); E. R. Guest, C. C. Townsend, and A. al-Rawi, eds., *Flora of Iraq*, 6 vols. (Baghdad: Ministry of Agriculture, 1966-85); B. Gilliat-Smith and W.B. Terril, "On the Flora of the Near East," *Bulletin of Miscellaneous Information of the Royal Botanic (Kew) Gardens* 7-10 (1930).

ئابووری کۆچەری

لە کاتێکدا ئێستا کەمتر لە (3٪)ی هەموو دانیشتوان ژیانی کۆچەریەتی دەبەنە سەر، ئیتر ماوەی ئەوە نەماوە بکەوینە باسی ئابووری کۆچەریی کورد، هەرچەندە ئەمە تاچەندانێك لەمەوبەر وانەبوو.

گوزەران و ئابووریی ئاژەڵداریی، دەبێ پاش پەیدابوونی کۆمەڵی کشتوکاڵیی نیشتەجێ لە چیاکانی زاگرۆس هاتبێتە ئاراوە، چونکە ئەم جۆرە کۆمەڵە پێویستی بە ماڵیکردنی گیانەوەر و چاندن هەیە (Gerth Waite 1979) لە قۆناغەکانی تری مێژوودا کۆچەرەکان هەمیشە لەپاڵ وەرزێڕ و جێگیر و تارنشینەکاندا ژیاون.

ڕەوەندەکان لەسەر سروشتی کۆچەران، هەر خەریکی جەردەیی و ڕێگریی و چەتەیی بوونە، بە تایبەتی لە کاتی تەنگانەو دەسکورتییدا، هەر کردەوەکانی ئەمانە کە ناوی کوردی لەگەڵ ڕێگر و چەتەدا خستۆتە یەك تای تەرازووەوە و زڕاندوویەتی.

کوردە نیشتەجێکان لە خەڵکانی تر گەلێ زیاتر لە باری نەبوونی ئاسایشەوە گیرۆدەی دەستی کۆچەرە غەوارە و نەسرەو بەرەو خوار و بەرەو ژوورکەژەکان بوون. لە کاتێکدا ڕێگای بازرگانیی نێودەوڵەتی لە سەدە ناوەڕاستینەکاندا بە کوردستاندا تێپەڕ دەبوو، میرنشینە کوردە خۆییەکان تا ئەندازەیەکی باش دەسەڵاتیان بەسەر چرکە و پرکەی کۆچەرەکاندا دەڕۆیشت. لەبەر ئەوەش کە قازانجیان لەو بازرگانییە دەکرد بۆ باج و دەرامەد، هەرگیز لێی

خافڵ نەدەبوون. پاش ئەوەی ڕێگا بازرگانیە نێودەوڵەتیەكان گۆڕانیان بەسەردا هات و بەرەو دەریاكانی باشوور داكشان (بڕوانە بازرگانی)، پووكانەوەی گشتیی ئابووریی نەتەوەیی كورد زیاتر كۆچەرەكانی بۆ ڕاو و ڕووت هاندا. كۆچەرەكان زۆر دڕندانە سەرچاوەكانی دەوڵەتە ڕێكوپێكەكانیان لە ڕەگەوە هەڵتەكاند بۆ ئەوەی نەتوانن بەرهەڵستییان بكەن. لە دوادوای سەدەی (18)دا تەنانەت لەلای كوردە نیشتەجێكانیش ئەشتەبا نەمابوو تاڵان بكرێ لە هەندێ نامە بەر و دەسگێڕی لێكەوتووی ئەرمەنی بەولاوە كە هێشتا هەر بە ناچاری ڕێگا بازرگانییە دوورەكانی كوردستانیان تەی دەكرد.

نەبوونی هێزی ئاسایشی ڕێكخراوی دەوڵەت بوە هۆی ئەوەی كە وەرزێڕی نیشتەجێ ببێتە نێچیرێكی بێدەستەلات و بكەوێتە بەردەستی كۆچەرە هەمیشە نەیار و چەكدار و بزێوو زەلەندەكان (Smith-1978) كە هەموو كاروباری كشتوكاڵیی خەڵكە جێگیرەكەیان تێكدەدا لە ئەنجامدا ژمارەیەكی زۆری وەرزێڕەكان بوون بە دیل و كۆیلەی بندەستی سەر خێڵە كۆچەرەكان، بەشێكی زۆری تارنشینەكانیش دووچاری هەمان چارەنووسی ڕەش بوونەوە، زۆر خەڵكی نیشتەجێ، ئەگەر نەڵێین زۆربەیان، نا گوزیر دەبوو ببنە هاوكاری خێڵێكی كۆچەر بۆ خۆ پاراستن و دابینكردنی پەیوەندییەكی بازرگانی بێ ترس لەگەڵ خێڵێكی ئاژەڵداری دەوڵەمەند و بە هێزی تردا.

بۆ كۆچەرەكان خۆیان، جەردەیی تەنها بە جۆرە سەرگەرمییەك دادەنرا، هەرچەندە ئەمە ناوزڕانێكی زۆریشی بەدواوە بوو ئەوەی ڕاست بێ، لەگەڵ دەسپێكی سەدەی هەژدەیەمدا پا بەپای كزبوونی لەسەر خۆی نرخی بەرهەمی كوردە نیشتەجێكان، بووژانەوەی گشتیی ئابووری بە خێرایی كەوتە پشت بەستن بە بەرهەمی ئاژەڵی و چنراوی دەسكردی كۆچەرەكان.

وا مەزەنە دەكرێ كە لە تۆخیانی سەردەمی كۆچەری لە سەدەی (18)دا، دەوری یەك ملیۆن كورد، كە دەیكرد (٪30)ی گشت دانیشتوان كۆچەر بووبن (بڕوانە دیموگرافیا). ڕاستییەكەی ئەم ژمارەیە لە ژوور ئاساییەوە و ئەو فشارە سیاسی و سەربازیە دەردەخا كە كۆچەرەكان دەیانخستە سەر وەرزێڕە نیشتەجێ و كوردە شارنشینەكان. ئەم ڕێژانە ئەوە دەردەخەن كە ئەوسا وڵاتەكە تا ڕادەیەك چۆڵ بوە و خەڵكەكە كەمتر ئاوایی نشین بوونە و لە كۆمەڵی كشتوكاڵی بچووك بچووك و لێكدابڕا و بەولاوە، هچی تر نەبوونە، كێڵگەی خەڵك، كە لە

سەرەتای وەرزدا دەکێلرا و تۆو دەکرا سالی یەکدووجار دەکەوتە بن پای کۆچەرەکانەوە و ئاژەلی تێدەکرا. ئەمە لەگەل ڕاپۆرتی چاودیتەگەلیکی وەکو ئەولیا چەلەبییدا زۆر گونجاو دیت، کە باسی بێ خاوەنیی لە ڕادەبەدەری زەوی و زار و چۆلبوونی ڕەز و باخەکان و ناچار بوونی خەلك بە خۆ پەستانە ناو قەلایچە و خانووبەرەی ناوشوێنی سەخت و قایم و شوورەدار دەکا، لەم بوارەدا کوردستانی باکوور زۆرترین کولـۆلی و لێقەومانی تووش بوە و ئەنجامەکانیشی تا ئێستا نەسڕاونەتەوە (بڕوانە دابەشکاریە ناوخۆییەکان).

لەم مالوێرانیەدا کوردستان بە تەنیا نەبوو گەلێ کۆمەلی دراوسێ بە فەوتانی بازرگانیی زەمینی و شەڕی یەك لە دوای یەکدا زیانی گەورەیان لێدەکەوت بە تایبەتی پاش پەیدابوونی تۆپ لە ناوچەکەدا کە شەڕەکانی ئەوەندەی تر مەینەتبار دەکرد. بەردەوامی هێرشی چاو نەترسانەی کۆچەرە دلڕەقەکان بۆ سەرنشینگە و ئاوایی و شارۆچکە و ڕێگرتن و تالانکردنی کاروانەکان بە ئەندازەیەك خەلکەکەی بێزار کردبوو کە هەرگیز ئەو کۆچەرە بەدڕەفتارانە لە دوژمن بەولاوە بە هیچی تر دانەنێن، ئەوان ئامادە بوون ئەوە قەبوول بکەن کە نەریتی هاوبەشی زۆرتر و توندتر لەگەل ئەرمەن و تورك و عەرەب و تورکمانی نیشتەجێی وەکو خۆیاندا گرێی دەدەن لەوەی لەگەل کوردە کۆچەرە هاوڕەگەزەکانی خۆیاندا هەیانبوو چونکە ئەو کۆچەرانە کارێکی وایان کردبوو کوردە نیشتەجێکان هیچ هیوایەکیان بە ژیانی ئاسوودە نەبێ، تا ئەوان هەبن.

بە دەسپێکی سەدەی نۆزدەیەم ئەتوانرێ بوترێ کە هەر وەرزێکی نیشتەجێ و شارنشینێکی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست سەبارەت بە کردەوەی کۆچەرەکان ئاوەلناوە ئەتنییە کۆنەکەی خۆی لە بیر چوبوەوە و لە بری ئەو ناوی شار یان ناوچەیەکی خۆمالیی لە خۆنابوو، ئیتر بەلای ئەوانەوە ئاوەلناوە ئەتنییە کۆنەکانی وەکو کورد، عەرەب، تورك، تورکمان... تەنها مانای کۆچەریەتیی دەدا، واتە ڕەفتاری وەکو: بێ نەزاکەتی، گەڕۆکێکی نیمچە کێوی کە بەلای سەر ڕووی زەمینە و ئامرازی یاسا شکێنی و خراپکاری، تا سەرەتای سەدەی بیستەم ئەم ناوە ئەتنییە کۆنانە ڕێز و حورمەتیان پەیدا نەکردەوە.

کۆچەرەکان دواترین گرووپی ئەتنی سەرەکیی بوون لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا کە نیشتەجێبن، بەمە کوردەکان دوا گرووپی ئەتنیش بوون کە دیسانەوە هەمان ناوی ئەتنی کۆنی خۆیان بۆ گشت نەتەوەکەیان بەکار بێنن، تەنانەت ئێستاش کوردە شارنشینە هەرە بە

تەمەنەكان كە یادگاری ڕەوەنـدە دوابڕاوەكانیـان بـیر دەكەوێتـەوە، خۆیـان لـە بـەكارهێنانی وشەی كورد دەپارێزن، بەهەمان شێوەی توركە هاوچەرخەكان، سەرەڕای ئەو هەموو پیرۆزییە ساختەیەی بۆ وشەی تـورك سـازدراوە، هێـشتا هـەر وشـەی تـورك لـە گفتوگۆی تایبەتـدا بـۆ مرۆڤێكی دەشتەكی درپرفتاری ساویلكە یان نەزانێكی نەزاندووی كەللە بۆش بە كاردێنن.

دەورانـی زەمـان كـە هاتـە دەورووبـەری سـەدەی (19)، زیـاد بـوونی سروشـتی ڕێـژەی دانیشتوانی گوندنشین لووشی دالە 25٪، لە كاتێكدا كۆچەرەكان ڕێژەیەكی ئـەوتۆیان نـەهێنا لـە زیادبووندا. ئـەوان نـەیانتوانی لـە بەرامبـەر ئـەو بـارە تازەیـەدا باڵادەسـتیەكەی جارانیـان بپارێزن، دویماكار ڕێژەكە بوە (4) نیشتەجێ لە بەرامبەر هەر (1) كوردی كۆچـەردا نـەك هـەر ئەمە درزەكە تا دەهات بە پەلە دەمی دەكردەوە.

زنجیرە بەرنامەكانی نیشتەجێكردنی تۆبزی كە لە بیستەكانی سەدەی بیستەمدا لە توركیـا و ئێـران جێبـەجێ كـران، بـۆ كۆچـەرەكان و شـێوە دێرینـەكانی بەرهـەمهێنانی ئابووریيـان سەرەتای مەرگ بـوو، زۆربـەی هـەرە زۆری كـوردە كۆچـەرە ئاژەڵدارەكان بـە زۆری زۆرداری نیشتەجێ كران و تەنها چەند بۆرە خێڵێك توانیان هەر لەسەر ژیانی ڕەوەندی بمێننەوە.

لە ئێران پاش لادانـی ڕەزا شـا لەسـەر تـەخت سـاڵی 1941 و داگیركردنـی خـاكی ئێـران لەلایەن هاوپەیمانانەوە، هەندێ خێڵی بە زۆر نیشتەجێكراوی كورد و نـا كـورد گەڕانـەوە سـەر ژیانی ئابووری جارانیان، بەڵام ئەمە ئەوەندەی نەبرد چونكە ژیانی پەز لەوەڕاندن و كۆچـەریی بەسەرچوو بوو و هێز نەبوو چـەرخی زەمـان بگەڕێنێتـەوە دواوە، ئـیتر كۆچـەری و ئاژەڵداری كاری كاری بووبوو و لە چەند ئاسەوارێكی سەردارەتی پێشووی بەولاوە چی لێ نەمابوەوە.

هەندێ كەسی مەڕدار هێشتا مێگەلی گەورە گەورەی مەڕ و بزن بە دوای لەوەڕدا دەگێڕن و لەسەر نـەریتی جـاران گـەرمیان و كوێستان دەكـەن، بـەڵام نـەك بـە كۆمـەڵ، چـونكە زۆر لـە هاوپیشە كۆنەكانیان داماڵراون و بوونـە بـە وەرزێـڕ یـان گوندنـشین و تەنانـەت شارنـشینیش. زەوی بەیار، یان ڕەقێنی جاران ئێستا بە زەبری گاوەسن هەناوی هەڵدەدرێتـەوە و كـشتوكاڵی تێدا دەكرێ و دەبێ بە سەرچاوەی خێر و بەرەكەش بۆ كۆمەڵی كوردەواری.

لەگەڵ گۆڕانی ئابوورییدا هەموو ئاوەڵناوە خێڵەكییە كوردیە مەزنەكان كە پێشتر تـەنها بـۆ خێڵە ئاژەڵدارە كۆچەرە سەرەكیەكان و كەسانی جێنشینی سەربەوان بـەكار دەهـاتن، ئێـستا تەنها بوون بە ئاوەڵناوی كۆمەڵایەتی، ڕێك وەك بەكارهێنانی ناوی تیرە لـە ئێرلەنـدەی ئێـستا، ئەمەش جۆرێكە لە ڕەواندنەوەی هەسـتی دابـڕان لـە خـاك و هەنـدێ جـاریش هێمـای بـیروڕای سیاسییە (بڕوانە خێڵەكان و حیزبە سیاسیەكان).

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بروانە:—

Further Readings and Bibliography: John Masson Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics," *Iranian Studies* XI (1978); G.R. Garthwaite, "Pastoral Nomadism and Tribal Power," *Iranian Studies* XI (1978); Fredrik Barth, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Brodrene Vorgensen, 1953); William Masters, "Rowanduz: A Kurdish Administrative and Mercantile Center," unpublished doctoral dissertation (Ann Arbor: University of Michigan Microfilms International, 1953); E.R. Leach. *Social and Economic Organization of the Rawanduz Kurds* (London: London School of Economics and Political Science. 1940); Douglas Johnson, *The Nature of Nomadism* (Chicago: University of Chicago Press, 1969).

پیشەسازیەکان

مارکۆ پۆلۆ لە بارەی کوردەکانی نێوان مـووش و مـاردین و مووسـڵەوە دەنووسـێ و دەڵـێ کەوا "ئەوان لۆکەیەکی زۆریان بەرهەم هێناوە و لەو لۆکەیە جـۆرە قوماشـێك دروسـت دەکـەن کە پێی دەوترێ بۆکاسینی Boccasini لەگەڵ چەند جۆرە قوماشی تر.

خـەڵکی وڵاتەکـە هـەم دەسـرەنگینن، هـەم بازرگـان" گەشـتەکان (I-vi) ئێـستا ئـەو کـاڵا سـەنعەتیەی کـە بـۆ ناردنـە دەرەوە گونجـاو بـێ تـەنها کـاڵای دەسـکردە، کـە وەك دیـاری و پارچەی تایبەت بەکاردێن.

بەرهەمی فراوانی چنین بـە مەبەسـتی ناردنـە دەرەوە لـە هـیچ کوێیـەکی کوردسـتاندا نیـە ڕاستییەکەی، هەرچەندە سامانێکی زۆری خوری و لۆکە لە ناوچەکەدا هەیە، کەچـی بەرهـەمی تەون و جۆلایی هیچ گرنگییەکی بازرگانییان نیـە، وەکـو سـەنعەتیش، بـە تـەواوەتی کـز بـوە. سەرەڕای ڕابردووی پرشنگدار و پڕ سوودی، ئێستا تەنها خۆی لە ڕایەخی ناوماڵ وەکـو لبـاد و مافوور و بـەڕەی بـەن و کلـیم دا پەنگاندۆتـەوە کـە تاڕادەیـەك جووڵـەیان تێـدا مـاوە، ئەمانـە دەرفەتی باشی بۆ دەرەوە ناردنیان لە بەردایە، بە تایبـەتی جـۆرە لادێکـردە ڕەسـەنەکانیان، نەخش و نیگارە "خۆماڵی" و "دیمەنە" سروشتی"یەکانیان لە بازاڕی ڕۆژاوادا ڕەواجێکی کـەم وێنـەیان لای ئـەو کڕیارانـە هەیـە، کـە خولیـای مـافور و بـەڕەی نایـابی ئێرانـی و هـاوجۆرین. ئایینـدەی نێـردەی مـافووری دەسـکردی کـوردی، تـا بڵێـی پڕشـنگدارە. هەرچـەندە ناگاتـە مافووری ئێرانـی کـە تـەنها لـە سـاڵی (1990)دا بـایی (7.2) بلیـۆن دۆلار فرۆشـی هـەبووە. هەرچۆنێك بێ بەرزترین ڕادەی فرۆشی جۆری کوردیی مافوور خۆی دەدا لەچەند سـەد ملیـۆن

دۆلارێك، بەڵام ئەمە لە باری بایەخی بازرگانی نێردەبییەوە بۆ بابەتێکی سەرەکی ئەوها، مایەی پشت بەستن نیە.

شمەکی تر، کە لە بابەتی ڕەشماڵ و سەرزین و کەرەستەی دیکەی خۆوڵاتی سواری بن، ئەمڕۆ باویان نەماوە. بەکارهێنانیان زۆر دواکەوتووە و ناردنە دەرەوەشیان داکەوتوو تر (بڕوانە مافوور و قوماش). پاڵاوتنی پیترۆل بێ یەك و دوو گرنگترین سەنعەتی مۆدێرنە لە کوردستاندا، دەرهێنانی کانزاکان، لە پلەی دووەمدا دێ، نزیکەی نیوەی ئەو (2.1) ملیۆن بەرمیلە نەوتەی لە ڕۆژێکدا عێراق لە ساڵی (1990)دا دەینارده دەرەوە لە نەوتەڵانە سەرەکیەکانی کورد دەردەکرا، ئەمە لەگەڵ بەرهەمی نەوتەڵانی بچووکتری کوردستان لێی ڕادەبینرێ ساڵی دەوری (7– 10) ملیۆن دۆلار بێنێ، بەرهەمی نەوتی پاڵاوتە و پیترۆکیمیاویات دەتوانێ ئەم ژمارەیە زۆر زیاتر بەرزکاتەوە. داهاتی نێردەکانزاییەکانی تر، بە تایبەتی لە کوردستانی ڕۆژاواوە (لە تورکیا) لە هەمان ماوەدا تۆزێك لەیەك بلیۆن دۆلار کەمتر بووە.

گەشەکردنی ئەم دوو سەنعەتە، بەهەرحاڵ، هەر دەچێتە گیرفانی ئابووری گشتی عێراق و تورکیاوە. تەنها لە ئێراندا، دەتوانرێ بوترێ، کە پیشەسازی نەوتی کورد قازانجێکی خەڵکی ناوچەکەی لێکەوتۆتەوە ئەویش لەبەر ئەوەی لەوێ (لە کوردستان) سەرچاوەی نەوت ئەوەندە نیە. کارکردن و بە گەڕبوونی پاڵاوتەی مۆدێرنی نەوت لە کەرکووك و خانەقین (لە عێراق) و باتمان (لە تورکیا) جگە لە دابینکردنی دەرفەتی کار بۆ کارکەری نەشارەزا، سوودێکی ئەوتۆیان بۆ کوردستان خۆی نیە...تەنانەت لەم ڕەوشەوە، کارکەرەکان لە ڕووی ئەتنییەوە تێکەڵ و فرە ڕەگەزن، چونکە بڵندی ئاستی مووچە و بەردەوامی دانیی کرێکار لە شوێنە هەرە دوورەکانیشەوە بکێش دەکا.

دەرهێنانی بەرهەمی کانزای گرنگی تری وەك مس، ئاسن و کرۆم لە تورکیا هەمان شێوە و شێوازی سەنعەتی نەوتی هەیە لەو وڵاتەدا، واتە بەرهەمەکە بۆ ئەوە تەرخانکراوە کە بۆ دەرەوەی کوردستان بنێررێ، و ئەوەندە سوودی بۆ ئابووری ناوخۆیی لێنەکەوێتەوە. هەر چۆنێك بێ، ئەم سەنعەتە دەرفەتی کار بۆ کارکەرە نەشارەزاکانی وڵاتەکە پەیدادەکا.

لەلایەکی ترەوە پیشەسازی سووکەڵە تری وەکو کەرەستەی خانووبەرە، شەکر، کوتاڵ زیاتر پەیوەندییان بە ئابووری ناوچەی کوردنشینەوە هەیە، بۆ نموونە، کارخانەی چنینی

بێستوون لە کوردستانی ڕۆژهەڵات (لە ئێران) بەشێکی زۆری کوتاڵی بازاڕی ناوچەکە دابین دەکا، کارگەکانی شەکریش بەرهەمی چەوەندەری شەکر بەکاردێنن کە بەردەوام ڕوو لە زیاد بوونە. کارگەکانی چیمەنتۆی کوردستانی ناوەڕاستیش زیاتر لە پیشەسازی نەوت پەیوەندیان بە ئابووری کوردستانی ناوەڕاستەوە هەیە و لە ئایندەی نزیکیشدا هەروادەبن.

جگە لەم سووکە سەنعەتانە، کوردستان بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی خۆی لە کاڵای مۆدێرن و شمەکی دەسکردی ناوخۆیی ڕێگەیەکی دوور و سەختی لە پێشە.

تورکیای لێدەرچێ، کەرتی سەنعەتی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بە تایبەتی هی عێراق و ئێران زۆر لە دابینکردنی پێداویستییە ناوخۆیییەکانی دوورە و پێویستی بە گەشەکردنێکی زیاتر هەیە تا کۆتایی بە پرۆسەی هاوردنی شمەکی دروستکراوی سەردەمانە لە دەوڵەتە پیشەسازیەکانەوە بێنن. لە سۆنگەی ئەوەشەوە کە کوردستان لە هەموو ئەو وڵاتانە کەمتر گەشەکردوو لە ڕووی پیشەسازیەوە کەمتر هەنگاوی ناوە پێویستی بەوە هەیە کە بەشێوەیەکی لاوەکی کاڵایەکی درووستکراوی زۆرتر لە ئابووری ئەو وڵاتانەی پێیانەوە لکاوە، بێنێتە ناوەوە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Glenn M. Fleming, "The Ecology and Economy of Kurdish Villages," *Kurdish Times* IV 1-2 (1991); F. Barth, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Vorgensen, 1953); Ziba Mir-Hosseini, "Some Aspects of Changing Economy in Rural Iran: The Case of Kalardasht, A District in the Caspian Provinces," *International Journal of Middle Eastern Studies* 19 (1987); H.L. Rabino, "A Journey in Mazandaran (from Resht to Sari)," *Geographical Journal* 42 (1913); J.B. Noel, "A Reconnaissance in the Caspian Provinces of Persia," *Geographical Journal* 57 (1921); Marcel Bazin and Christian Bromberger et al., *Gilân et Âzerbâyjân Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 1982); Ziba Mir-Hosseini, "Impact of Wage Labour on Household Fission in Rural Iran," *Comparative Journal of Family Studies* 18.3 (1987); X. de Planhol, "Le boeuf porteur dans le Proche-Orient et l'Afrique du Nord," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XII.3 (1969); Z. Mir-Hosseini, "Changing Aspects of Economic and Family Structures in Kalardasht, A District in Northern Iran," unpublished doctoral dissertation (Cambridge: Dept. of Social Anthropology, University of Cambridge, 1980); E. R. Leach. *Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds*. (London: London School of Economics and Political Science, 1940); Marco Polo, *Travels*, John Masefield, ed. (London: Dent, 1975); E.J. Keall, "Political, Economic, and Social Factors on the Parthian Landscape of Mesopotamia and Western Iran: Evidence from Two Case Studies," in L.D. Levine and T.C. Young, eds., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, vol. 7, 1977).

بازرگانی

سەروبنكردنی ئاسەوارە دێرینەكان بە باشی ئەوە دەردەخا كە كۆمەڵگای كوردستان لە دە هەزار ساڵ لەمەوبەرەوە كۆمەڵگایەكی بازرگانی بووە. دەسكردی پارچە و پلۆچەیان ساغی شمەكی لە شوێنانی یەكجار دوورەوە هێنراو، ئەو ڕۆڵە دەردەخەن كە بازرگانی لە ئابووری كوردستاندا بوویەتی، ڕۆڵێك كە لە بایەخدا گرنگ، بەڵام لە گەشەكردنی تەكنۆلۆژیدا ئەوەندە كاریگەر نەبووە (Beale 1973).

تێپەڕبوونی فاسكۆدی گاما بەسەری هیوای چەكدا لە باشووری ئەفریقیا لە ساڵی (1497)دا سەرەتای گۆڕانێك بوو لە ڕێوبانی زەمینیەوە بۆ ڕێگای دەریایی لە كاروباری بازرگانییدا، پێشتر ڕێگای زەمینیی لەبن نەهاتووی بازرگانی باوی هەبوو، وەكو ڕێگای ئاورێشم. كە بە كوردستاندا دەبورد و ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوای پێكەوە دەلكاند.

لەكاركەوتنی هاتووچۆی بازرگانی بە كوردستاندا و دوابەدوای ئەوە وەستانی ئەو ئاڵوگۆڕەی لە ئاستی نوێكاریە تەكنۆلۆجی و ئابووریەكان لەنێوان كەلتوورە جیاجیاكاندا لێی دەكەوتەوە، بوو بە سەبەبكاری دابڕانی كوردستان لە وریابوونەوە و نوێسازی نێو نەتەوەیی.

هەروەها لە گشت باس و خواسێكی تەكنۆلۆژیای نوێش، ئاست و توانای پیشەسازی ناوخۆیی بەشێوەیەكی ترسناك دابەزی، چونكە وڵاتەكە لە هەندێ بازاڕی تەنگی ناوخۆیی بەولاوە هیچی بۆ نەمایەوە، ژێرخانی ماددی و بەڕێوەبەریش كە خزمەتی هاتووچۆی بازرگانیی كوردستانی دەكرد و سوودیشی لێدەبینی، پوكایەوە، لە بابەتی مێژووی هاوچەرخی زۆر نوێدا، بەسەرهاتی مێژوویی ئەم ڕووداوانەی باسكراون.

تا ئەم سەردەمانەی ئەم دواییە كوردستان نەیتوانیوە لە دەردی چەندین سەدەی تاكانەوەی دوای ئەو ڕووداوە ڕاست بێتەوە. گەڕانەوەی ڕێگاوبانی بازرگانیی نێونەتەوەیی لە شەستەكانی(سەدەی بیستەمیندا) بە كوردستاندا، هەرچەندە ئەوەندە بە تەوژم نەبوو بوو بەمایەی بووژانەوەی ئەم ڕێگاوبانانەو ئەو دابڕانەشی قەرەبوو كردەوە كە لە سەدەی (16)ەوە بەرۆكگیری كوردستان بوو بوو.

بازرگانیی زەمینی چالاك و پڕ جموجوڵی وڵاتە نەوتدارەكانی ئێران و عێراق (بە ڕادەیەكی كەمتریش بازرگانیی وڵاتەكانی ئەولاتری ڕۆژهەڵات و باشووریش) لەگەڵ بازاڕەكانی ئەوروپادا كوردستانی بووژاندەوە و كارێكی وایكرد كوردستان وەكو پردێك لێی سوودمەند بێ.

دامەزراندنی ژێرخانی گواستنەوە لە کوردستاندا بـازی بەسـەر هـەموو چاکسازیەکی مـاددی و پیشەسازیدا داوە لە وڵاتەکەدا.

ئێستا گەورەترین گەلە کاروانی هاتووچۆ بەناو کوردسـتانی بـاکوور و ڕۆژاوادا (لـە تورکیـا) تێدەپەڕێ. ئـەم هاتووچـۆیە بازاڕەکـانی ئێـران (زاڵگـەکانی بازرگـان – ئـاگری، قونـور– وان، سـەرۆ– یوکـسەکۆڤا) و عێـراق (زاڵگـەی مووسـل – خـابوور– جزیـرە) بەوانـەی ئـەورووپاوە دەبەسـتێتەوە لـە سـاڵی (1990)دا سـەرجەمی بـڕی کـاڵای بـە کوردسـتاندا تێپـەڕیوو (بـە نەوتیشەوە) بایی نزیکەی (23) بلیۆن دۆلار بووە، بە کرانەوەی سـنووری ئێـران – عێـراق تـا دەمارە سەرەکیەکانی هەمەدان – کرماشان – بەغدا و گەلی عەلی بەگ – قـەڵادزە– مووسـڵ بوونـە پاڵپـشتێك بـۆ بـە گوڕهاتنـەوەی هاتووچـۆی بازرگـانی قـورس، تـا دەمـارە بازرگانیـە کوردیەکان ڕۆڵێکی ژیانبەخشیان لـە ئـابووری ئـەم دوو وڵاتـەدا ببینیـوە چـونکە بەنـدەرەکانی هەردوو وڵاتەکە بەهۆی شەڕی (8) ساڵەی (1980– 1988) نێوانیانەوە داخراون، یان وێران بوون.

خراپی ڕێگاوبانی سەر سنوورەکان، کە هەندێ جار بە درێژایی دەیەها میل ڕێگا بە تەواوی دەبەسترا، کارێکی وایکرد تورکیا ئاوڕێك لە ڕێگاوبانی کوردستان بداتـەوە، چـونکە قـازانجێکی زۆری لـە کرێـی ترانزێت دەچـووە باخەڵـەوە، بـەڵام ئـەو کـارەی کـرا لـە ڕووی جۆرەکییـەوە ئەوەندە باش نەبوو، کە سوود بە ئێران و عێراق بگەیەنێ، چونکە کەڵکی تێپەڕبوونی سـووك و ئاسانی بۆری و شەمەندەفەری نەبوو. ئەمـە جگـە لـە دواکـەوتن و زیـان بەرکـەوتنی مـاددی و شمـەك. سـەرەنجام هـەردوو دەوڵـەت ناچـارمان یارمـەتی تورکیـا بـدەن تـا ڕێگاوبـانی کوردسـتانەکەی چـاك بکـا. لـەم بارەیـەوە گـەورەترین پـرد لـە ڕۆژهەڵاتـی ناوینـدا کـە ڕێـی تێپەڕبوونی شەمەندەفەری ئێران – تورکیایە، لە دۆڵـی قوتـووری کوردسـتانی بـاکوور خـڕ بـە پارەی ئێران دروست کرا، بەڵام پێویستە تورکیا لەم ڕووەوە چالاکی زیاتر بنـوێنێ. ڕاسـتە لـە ئەنجامی جەنگی سـاڵی (1991)ی کەنـداوەوە چـاککردنی ڕێگاوبانـەکان دواکـەوتوون، بـەڵام ناشکرێ دەستیان لێ هەڵبگیرێ.

بێجگە لە ڕێگاوبان، چەندەها تۆڕی بۆڕی نەوت لەسەر خاكی كوردستان بۆ گواستنەوەی پیترۆل و بەرهەمەكانی لەسەرچاوەكانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستەوە بۆ بازاڕەكانی ڕۆژاوا ڕایەڵكراون و هەندێكیش بۆ دوارۆژ نەخشەیان بۆ كێشراوە.

گەر بەراورد بكرێ لەگەڵ بایەخ و گرنگیی گەڕانەوەی بازرگانیی نێودەوڵەتیدا بۆ كوردستان، بازرگانی گەنجینە فلزییەكان و سەرچاوە سرووشتیەكانی دیكە، دەكەونە پلەی دووەمەوە. ئەوی ڕاست بێ، سەرەڕای سامانی كانزایی وڵاتەكە، كەرتی كشتوكاڵ لە بەهێزكردنی ئابووریی ناوخۆیی كورددا دوارۆژێكی پڕشنگدارتری لەبەردایە (بڕوانە كشتوكاڵ).

بەنرخترین پاشەبەرهەمی پارەخستنەكار لە بازرگانی ترانزێتدا، ئەو گوڕ و تاوەیە كە بە دروستكردنەوەی ژێرخانی یاریدەدەری ناوخۆیی دەدا. لە بەرامبەردا دەتوانرێ بەروبوومی سامانی كانزاكان بە چاككردنێكی هاكەزایی ژێرخانی ناوخۆیی بنێررینە دەرەوە حكوومەتی عێراق بەرنامەیەكی بەربلاوو مۆدێرنی بۆ پەرەپێدانی ناوچە شارییەكان داناوە. باشووری وڵاتەكە كە زۆرەبەی دانیشتوانی عەرەبی شیعەن لەم بوارەدا زۆر پشتگوێ خراون.

لە هەموو سەرزەمینی كوردستان، كوردستانی عێراق لە رووی ژێرخانی هاوچەرخ و دامودەزگای گواستنەوەوە چاكتر گەشەی كردوە، لە بەرامبەردا، كوردستانی ئێران لە هێڵەكانی تەلەفۆن و پەیوەستدا، پێشكەوتووترە.

لە كوردستانی عێراقدا دوو دیاردەی دژ بەیەك بە زەقی بەدی دەكرێن: یەكێكیان، پەرەپێدانی پلانێكی بەربلاوو ئەویتریان وێرانكاریەكی سەرانسەری. زۆر جێی سەرسووڕمانە، كە لەگەڵ سەرلەنوێ دروستكردنەوەی هەر بەشێكی كوردستاندا، دەوڵەت بەشێكی تر وێراندەكا، زۆرجار بەوانەشەوە كە هەر تازە دروستی كردوونەتەوە، ژمارەیەكی زۆری گوند و شارۆچكەدراونە بە بیلدۆزەرو لەگەڵ خاكدا یەكسان كراون، دانیشتوەكانیشی بەزۆر كوتراونەتە شارو شارۆچكەی گەورەترەوە و لە كۆمەڵگەی كۆنترۆڵكراودا ئابڵووقە دەدرێن. بەكارهێنانی گازی كیمیاوی لە ئابی 1988 دژ بە دانیشتوانی سێكوچكەی دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، لە باكووری مووسڵ تەنها یەك لێكدانەوە هەڵدەگرێ، ئەویش ئەوەیە كە دەوڵەت. ئامانجێكی گرنگی سەرەڕای هەموو شتێك لەژێر سەردایە: بە ئارامی ڕاگرتنی پەیوەندییە ئابوورییە زەمینییەكانی لەگەڵ ئەورووپادا كە تازە سەرلەنوێ دروستی كردوونەوە، هەموو ڕێگاوبانەكانی

شەمەندەفەر و تۆڕی بۆڕیە نەوتی عێراق بۆ تورکیا و هەندەران بەم شوێنەدا تێپەر دەبن، گەلێ کۆلنەدەری کورد، دەبوو لەوکاتەدا کە ئەو ئامانجە دەهێنرایەدی، ببێ بە قوربانیی بۆ سەلامەتی ڕێگاوبانە بازرگانیەکان کە بەناو زەویەکانییدا تێدەپەڕین.

لە ڕووی گەشەکردنی ژێرخانەوە کوردستانی تورکیا کەمترین بەشی بەرکەوتووە و لەبەر ئەوەی گەورەترین پارچەی کوردستان پێکدینێ و زیاتر لە نیوەی گەلی کوردی تێدا دەژی، ئاستی گشتی ئەم چاکسازیە مودێرنانە لە کوردستان لە ڕێژە نیشتیمانیەکانی هەریەکە لە ئێران و عێراق و سوریا و تورکیا نزمترە، هەرچەندە چاکسازی یەکجار گەورەگەورە لە کوردستانی عێراق و ئێراندا کراون.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: H. Weiss and T. Cuyler Young, Jr., "The Merchants of Susa: Godin V and Plateau-Lowland Relations in the late Fourth Millennium B.C.," *Iran* XIII (1975); L.D. Levine, "East-West Trade in the Late Iron Age: A View from the Zagros," in *Le plateau iranien et l'asie centrale des origines à la conquête islamique*, No. 567 (Paris: Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique, 1976); T.W. Beale, "Early Trade in Highland Iran: A View from a Source Area," *World Archaeology* 5:2 (1973); G.A. Wright, *Obsidian Analysis and Prehistoric Near Eastern Trade: 7500 to 3500 BC* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1969).

دەرفەتی کارکردن

سەرەڕای ڕێژەی زۆر نزمی شارنشینان و خوێندەوار لە کوردستاندا، کەچی کورد ڕێژەیەکی بڵندی کارکەریان هەیە لەو وڵاتانەی تێیاندا دەژین (بڕوانە شارستانیی بوون، سەنتەرە شارییەکان و پەروەردە).

لە کاتێکدا ڕێژەی دەوڵەتیی کارکردن لە ئێراندا (22.3٪)ی ژوور شەش ساڵان پێکدێنێ، ڕێژەی کارکردن لە پارێزگا کوردنشینەکانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا، کوردستان، کرماشان و ئیلام بەدوای یەکدا ئەوهایە:(22.99٪، 21.13٪، 19.17٪ و 17.59٪)، هەرچی هەمەدانە کە نیمچە کوردە (23.34٪)ی تێدایە.

گەر بێتو ژمارەی ئەو خەڵكە زۆرە بگرین كە لە جەنگی عێراق– ئێران لە ئیلام و كرماشان ئاوارە بوون، ئەوا ڕێژەكە، بۆگشت كوردستانی ئێران خۆی دەدا لە 30٪، ئەم ڕێژەیەش نەك لە 24 پارێزگاكەی ئێران بەرزترە، بەڵكو لە دوو پارێزگای فارس نشینی كرمان و فارسیش سەردەكا.

ئامارگیری كاركردن لە ئێراندا هەر وەكو لە وڵاتانی تریشدا كە كوردیان تێدا دەژی، ئەگەر چەند فاكتەرێكی تریشی لە پاڵدا ڕەچاو نەكرێ ڕاست دەرناچێ. لە ماوەی (30)ساڵی ڕابردوودا هەڵقوڵانی خێرای ژمارەی دانیشتوانی لادێ شان بەشانی سەرمایە گوزاری و پوختەكردنی كز لە كەرتی كشتوكاڵدا، پاڵ بە خەڵكێكی زۆرەوە دەنێن بەرەو مەڵبەندە شاریەكان و بەرەو هەندەران كۆچ بكەن، بەشێكی زۆری لاوی كار توانا بۆ دەرەوەی كوردستان سەرهەڵدەگرن و تەنها لە ڕێی ئابوورییەوە بۆ ماوەیەك پەیوەندییە ئابووریەكانیان لەگەڵ خاكی نیشتیماندا دەهێڵنەوە، ئەنجامی ئەمەش لە دوو بەدەرنیە:

1– فشاریكی كەمتر دەكەوێتە سەر بازاڕی كاری سنووورداری ناوخۆ، كە خۆی لەخۆیدا هەر بەشی ئەوانە دەكا كە سەرەڕای كرێی كەم و ئابووری سست، مانەوەیان لە وڵاتدا هەڵبژاردوە.

2– زۆری ئەوانەی كە بۆ كاركردن ڕوویان كردۆتە دەرەوەی كوردستان بە بێكاری وڵاتێكی تر دادەنرێن، دیارە ئەمە ژمارەی كارداریی لە هەرێمە كورد نیشنەكانی ئێران و عێراق و توركیا و سوریا بەرزتر دەكاتەوە، بەم پێیە نابێ ڕێژەی كارداریی ناوخۆیی بەشێوەیەكی ئۆتۆماتیكی بكرێ بە بەڵگەی دەوڵەمەندی و ئابووری گەش. هەرچۆنێك بێ، ئەمانە دەكرێ بە نیشانەی زیندییەتی زیاتری باری كۆمەلایەتی ئابووری خاكی كوردنشین دابنرێن لە بەرامبەر ئەو شوێنانەدا كە كۆمەڵی ئەتنیكی تریان تێدا دەژی لەو وڵاتانەدا كە كوردیان تێدایە.

پارە ناردن بۆماڵەوە لەلایەن كوردە كاركەرەكانی دەرەوەی كوردستانەوە ڕەنگە هۆكاری ئەو ژمارە سەرسووڕێنەرانە بێ كە لە بارەی خەرجكاری و لاف لێدانی دانیشتوانی پارێزگا كوردنشینەكانی ئێران و عێراقەوە دەدرێن و گوایە ئەو خێزانانە بەرزترین ڕێژەی داهاتی نەتەوەیی خێزانیان هەیە، وابزانم خێزانە كوردەكانی توركیایش لە هەمان ڕەوشدان، هەرچەندێكو نەمتوانی لە بارەی ئەمانەوە ئامارێكی ئەوتۆ وەدەست بێنم.

وا مەزەندە دەکرێ کەسێیەکی دانیشتوانی کورد لە دەرەوەی خاکی کوردستان بژین (بڕوانە کۆچکاری و ئاوارە بوون). ئەمە، تا ڕادەیەك ئەوە نیشاندەدا کە هاوسەنگییەکی بەردەوام لەنێوان ژمارەی توانای بازاڕەکانی ناوخۆی کار و ئەو کەسانەدا هەیە کە پێویستیان بە کارکردنە، گەلێك سەنعەتی مۆدێرین کە دەتوانن کرێکارێکی زۆر بگرنە خۆ، نەهاتوونەتە کوردستانەوە، پیشەسازی نەوت و کانزاکانیش، تەنانەت سەنعەتی مافووری دەستیش، کرێکاری کەمتر بەکرێ دەگرن. ئەوەی دەمێننەوە کشتوکاڵە کە لە ڕووی کارەوە وەکو کەرتێکی ئابووری هەرە گرنگ لە مەیداندا دەمێننەوە و فراوانترین گەشەی بازاڕی کار دەکرێ لە ڕێی بوژاندنەوەی ئەم کەرتەوە بهێنرێتە دی. پلانی باش داڕێژراوی پرۆژەی گاپ (بڕوانە سەرچاوەی سروشتی: ئاو). دەتوانێ تا ڕادەیەکی بەرچاو کۆچکردنی لاوی کورد بۆ ئەم لاو ئەو لا بە دوای کاردا کەم کاتەوە و ئابووری ناوخۆ پایەدار بکا و گەشەشی بداتێ. کاتێك پرۆژە کشتوکاڵی سەنعەتیەکانی چوون گاپ و چاندنی لۆکە و تووتن و چەوەندەری شەکر لە کوردستاندا بەگشتی و لە کوردستانی تورکیادا بە تایبەتی باش بکەونە گەڕ، ئەوسا دەردەکەوێ چ دەرفەتێکی زۆر بۆ کاری کشتوکاڵی دێتە پێشەوە.

لەگەڵ زیادبوونی سەرمایە گوزاری لەناو ئابووری کورددا، خەڵکێکی زۆری خۆوڵاتی کاریان لە دامودەزگا خزمەتگوزاریەکاندا دەست دەکەوێ، بە تایبەت لە کەرتی گواستنەوەدا.

ئەمڕۆ چینی ناوەڕاستی کورد، بە بەسترانی بە تۆڕی خزمەتگوزاریەوە بوە بە چالاکترین کەرتی کۆمەڵگای کوردەواری.

دیارە سەرچاوەی ئەم بووژانەوەیە، ئەو سوودە بەرچاوەیە کە هەردوو کەرتی کشتوکاڵ و گواستنەوە، بە بازاڕی ناوخۆی خەوتووی کوردستانی تورکیای دەگەیەنن، سەرەنجامی ئەمە، وێ دەچێ ببێتە پاڵنەر بۆ کوردەکانی دانیشتووی ڕۆژهەڵات کە بە لێشاو بەرەو شارەکانی ڕۆژاوای تورکیا قەلفڕ ئەکەن، لە وڵاتەکەی خۆیان، واتە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا بمێننەوە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: *The Population and Household Census, 1986* (Teheran: Iranian Census Bureau, 1987), the secret edition; Yacqub Sarkis, *Tobacco in Iraq: Its Existence and Cultivation a Little Before Three Hundred Years Ago* (Baghdad: 1941); Marcel Bazin and Christian Bromberger et al., *Gilân et Âzerbâyjân Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 1982).

General Bibliography

Jürgen Roth, *Geographie der Unterdrückten: die Kurden* (Hamburg: Rowohlz, 1978); M.A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East* (1970); *Kurdish Times*, semi-annual journal of the Kurdish Library, Brooklyn, New York, 1985-present; *Studia Kurdica*, semi-annual publication of the Centre de Recherches de l'Institut Kurde, Paris, (1984-present) with text in English, French, and the primary Middle Eastern languages.

چەردەباسێك لە بارەی كوردانەوە

فەسڵی دەیەم

کەلتوور و هونەر

کەلتووری میللی

دەڵێی بەخش یاریدەی داون، بەوەی کوردان توانیویانە هەندێ بەشی بابەتی ناوداری ئەدەبیاتی کۆن، وەکو کورتەی ئینسایکلۆپیدیایەك وان بۆ ناساندنی کەسایەتی و کەلتووری نەتەوایەتی کورد، بە تایبەتی ئەگەر جێگای ڕووداوەکان و کەسایەتیەکان دەستنیشان بکرێن و بزانرێن.

هەرچەند بەڵگەکان لەسەر کۆنیەتی لە ڕادەبەدەری کەلتووری میللی کورد دێرینەتر بن، ئەوەندە بایەخیان زیاتر و سرنجکێشترن. لە گەرمەی کاری کەندەکارییدا بۆ دەرخستنی پاشماوەی سەردەمە بەردینە کۆنەکان لە ئەشکەوتەکانی شانیدەر لە کوردستانی ناوەندا (سۆلیکی)ی ئاسەوارناس لە سەرەتای ئەو ڕاپۆرتە کتێبەدا کە "شانیدەر یەکەم گەلی گوڵخواز 1971" نووسیویە هەر دادیەتی لە دەستی کرێکارە کوردەکانی کە "عاشق ئاسا ئەودالی گوڵە کێوین" ئەو بە تووڕەیی یەوە دەڕوانێتە کرێکارەکان سەبارەت بەوەی بەردەوام خەریکن دەستە گوڵ بە پاچ، و باڵتە و بێڵ و تانکەری ئاو و دیواری ئەشکەوتەکان، و بە تایبەتی جل و بەرگە ڕەنگا و ڕەنگەکانیانەوە هەڵدەواسن (بڕوانە جل و بەرگ و خشڵ). ئەو خوێنەرانی کتێبەکەی بەوە دەورووژێنێ کە گوایە ئەنجامی تاقیکردنەوە زانستیەکانی کابرایەکی (56000) ساڵەی نیاندەرتاڵ کە لەلایەن کرێکارە کوردە گوڵ بەسەرەکانیەوە لە ئەشکەوتەکەدا دەرهێنراوە وایان دەرخستوو کە کابرا لەسەر ڕایەخە گوڵێکی ڕەنگاوڕەنگ درێژ کراوە ئینجا داپۆشراوە، داب و نەریتی کۆن بە ئاسانی لەناو ناچن.

ئەمــە لەوانەیــە لەگــەڵ رەگ و ریــشەی تێگەیــشتنی کــورددا لــە بــارەی سروشــتەوە پەیوەندییەکی یەکجار پتەوی هەبێ... بە تایبەتی سروشتی چیاکان، کە کـورد وەکـو دۆسـتی گیـانی بـەگیانی خـۆی، یـان تەنانـەت بەشـێکێش لـە خـوێن و گۆشـتی خـۆی دادەنـێ. تاشـە بــەردەکان، کــە پۆســکەکان، رەوەزەکــان، تاڤگــەکان، زینــدەوەرەکان دار و درەختــەکان، رووحەکان، ئەو کەسایەتیانەی لە دەروونیاندا دەژین، هەموو بەش بەشن لە سروشـتی گـشتی، کـە لـە چوارچـێوەیدا، مرۆڤـی کـورد لـە وێنەیـەکی ڕاسـتەقینەی خـۆی دەگـەڕێ زۆر لەمانـە، تەنانـەت لـە رووی ئایینیـشەوە بـە پـیرۆز دادەنـرێن و ڕێزیـان لـێ دەگـیرێ، بـۆ نموونـە هـەر پیرەدارێکی گەورەی سەر کانی یان گۆلە ئاوێك بە پارچە پەڕۆی ڕەنگـاوڕەنگ ڕازێنراوەتـەوە، کە بۆ خۆ پاڕاستن و نزاگیرابوون هەڵدەگیرێن و ئەم دەست و ئەودەسـت دەکـەن. چ ئـەو دارە خـۆی چ کـانی و گۆلـەکان تەنانـەت ئـەو زیندەوەرانـەش کـە بـە دەوریانـدا دەژیـن هـەموو لـە چوارچـێوەی گـشتی سروشـتدا بایـەخ و پلەوپایـەی خۆیـان هەیـە، ئـەو چوارچـێوەیەی کـە ڕەنگدانەوەی ماددی گیـانی هـەڵم ئاسـای گەردوونـە، ئـەم قەوارانـە، هـەموارە گیـانی خـوارتر دەگرنـە خـۆ. لـەناو ئـەو گیانانـەدا، هەنـدێ هـەن کـە لـە قۆنـاغی گۆڕانـدان بـەرەو قۆنـاغی "ئادەمیزاد"، یان بەشێوەیەکی تر، رووحی ئەو کەسانەی کە پلـە نـزم کـراون تـا سـزای کـارە خراپەکانی ڕابردوویان وەرگرن (بڕوانە ئایین، یارسانیەت) بەم پێیە، دەبێ ڕێزیان لێ بگـیرێ و نابێ بهێڵرێ بە خۆڕایی پیس بن، رووحی هەرە گرنگ لەناو رووحەکاندا "خدر"ە واتـە "پیـاوە سەوز پۆشەکەی دەوروبەری کانی و گۆلاوەکان" (بڕوانـە فۆلکلـۆر و چـیرۆکە فۆلکلۆریـەکان) ڕەنگە جوان جوانەکانی سروشت، هی تاشە بەرد و ڕەوەزەکان، هی گـوڵ و گـژوگیا، شـێوەی زیندووی جۆراوجۆری شینایی و زیندەوەر و هەڵسوکەوتیان، هەموو ئەمانە پێکەوە لێکدراون و میزاجێکی تایبەتیان لێ دروستکراوە، کە پێی دەوترێ "کوردەواری".

هـەر کـوردێکی کـورد ئاسـا، بـە چـاوی ڕێـزەوە دەڕوانێتـە ئـەم شـتە. هـەروەها لەلایـەن بیانیەکانیشەوە، وەکو نیشانەیەکی پیرۆزی نەتەوەیی، بایەخی بەرزی پێدەدرێ.

ڕەنگە ئاڵ و والا و تێکـچڕژاوەکانی سروشـت کـە هەڕەمـەکی و بـێ شـیرازە بەسـەر یەکـدا کەوتوون، بـێ ئـەوەی دەسـتی هـەوڵی ڕێکخـستن و شـێوە بەنـدییان بـدات، مـۆرك و نیـشانی زەوقیی کوردەوارییین. هەر ئەمە وایکردوە، گەر کوردێك لەناو سەدەها کۆمەڵی خـەڵکی تـر بـە

جل و بەرگی نەتەوەیی کوردانەوە بوەستێ، ئەو وەکو گای قەش دیاریێ و بۆ ناسینەوەی پێویست بە وردبوونەوە نەکا، ئەمە لە دێرزەمانەوە هەر وابوە و هەر واش دەبێو پلوتارک لە جیاکردنەوەی جلوبەرگی (میثریداتە پۆنتیەکاندا) ئەم ڕەنگاوڕەنگییەی جلوبەرگی کوردەکانی بە باشی لێك کردۆتەوە و باس کردوە (Lives:Pompey).

تەنانەت ئەو شتومەکە تازە بابەتانەش کە دەگەنە کوردستان، زوو بەزوو خۆماڵی دەکرێن و ئاڵ و واڵای کوردییان بە سەردا ڕەنگرێژ دەکرێ و بەشێوەی کوردییەوە دەچنە ناوانەوە... نەك هەر ئەمە گۆڕەکان، تا وەرزی پشکوتنی گوڵاڵە و شینایی بە پارچە قوماتێکی ڕەنگاوڕەنگ دادەپۆشرێن تا بۆگیانی مردووەکەی ناویان سەبووری بەخش بێ، بۆ بیانیەك کە لە ناشتنی مناڵە کوردێکدا ئامادەبێ، مایەی غەمباریەکی سرنجکێشە کەوا لاشەکە بە جۆرێك دەپێچرێتەوە کە بۆ ڕۆژاوایی یەك تەنها لە "دیارییەکی پێچراوە" دەچێ چونکە تەنانەت کفنەکەش لە پارچەیەکی گوڵگوڵی ساز کراوە و بە شریتی ڕەنگاوڕەنگ بەستراوە.

ڕەنگە کوردییەکان بەزەقی لە کارە هونەریە تازە بابەتەکانی هونەرمەندە کوردەکاندا بە زۆری دەردەکەون بە جۆرێك کەسێکی ئاشنا هەرگیز لە جیاکردنەوەیان لە کاری هاوێنەی گشت دنیا بە هەڵە ناچێ. دەڵێی هونەرمەندی کورد هەرگیز بیر لە "تایبەتی و هاوئاهەنگی" ڕەنگەکان ناکاتەوە، ئەو تەنانەت ناتوانێ بەر لە ئارەزووی سەرکێشی هەست و دەروونی خۆشی بگرێ، کە بەتوندی بەلای ڕەنگی شەڕ و ئاوداردا جڵەوکێشی دەکەن. مەنسوور ئەحمەد، کە وێنەکێشێکی مۆدێرنخوازی کوردە لە پێشانگایەکی کارەکانیدا کە لەم دوایی یەدا لە کۆتینگن مۆدێرنخوازی ئەلەمانیا کردی بە خەڵکەکەی وت "بۆ من، وێنەکێشان ڕێگایەکە بۆ گۆڕین و مامەڵەکردن لەگەڵ ڕەوشێکی تایبەتدا، لەگەڵ ئاوێتەبوون لەگەڵ ڕەنگەکاندا، ماڵە دوورەکەم دەبینمەوە، خودی خۆم دەبینمەوە" (بڕوانە پەیکەرتاشی و وێنەکێشان).

تا ئەو ڕادەیەی نووسەری ئەم کتێبە ئاگادارە، کەلتووری کۆنی کورد کە لە داب و ڕەسمەکانی تیرەی فریشتەکاندا پارێزراوە، تاقە کەلتوورە کە ڕەنگی تایبەت دەدا بە هەر یەکێ لە حەوت ڕۆژەکانی هەفتە: سوور بۆ یەکشەمە، ڕەش بۆ دووشەمە، سپی بۆ سێشەمە، شین بۆ چوارشەمە، پەمەیی یان مۆر بۆ پێنج شەمە، سەوز بۆ هەینی و زەرد بۆ شەممە، ئەوی ڕاستە، حەوت بەرجەستەکەرە پیرۆزەکەی گیانی گەردوونییش لەم ئایینەدا، ڕەنگی

تایبەتی خۆیان هەیە. بەڵام خواوەندی هەرە گەورە تێکەڵەی دوو ڕەنگی سپی و شینی پێدراوە (ئەمانە لەگەڵ ئەو حەوت ڕەنگە هاوکرۆکەدا بەراوردێکە کە بۆ ڕەنگکردنی دیوار، لە شارە هەرە کۆنە کوردیەکاندا بەکارهێنراوە)، (بڕوانە بابەتی بیناسازی و نەخشە کێشانی شار).

بیرۆکەکانی فۆلکلۆری کوردی، بە دەوروبەری ئەو ڕووداوانەدا دەخولێنەوە کە کرۆکەکەیان سروشتە، یان پەیوەندییان بە سروشتەوە هەیە، یان لەسەر خودی سروشت دەدوێن، تەنانەت داستاننامە و چیرۆکی جەنگەکانیش باڵادەستی بێ یەکودووی سروشت و پەیوەندیی مرۆڤ و سروشت بەزەقی دەردەخەن، لەم بواری پەیوەندی مرۆڤ و سروشتە لە فۆلکۆردا دەتوانین پەنجە بۆ دوو نموونەی گرنگ ڕاکێشین: چیرۆکی فەرهادی کێوکەنی لە خۆبردوو، ئەنکیدۆی پاڵەوانی گلگامش (بڕوانە کەسایەتی نەتەوەیی). تەنانەت لە داستانی مەم و زیندا، کە گەلێ لەوانە نوێترە، ئەم پەیوەندییە بە زبریی دیارە.

ئەوەتا لە خوێنی بەکرەوە، دڕکێك دەڕوێ کە ڕیشەی ئێرەیی تا قووڵایی زەوی لەنێوان گۆڕی هەردوو دڵدارەکەدا دادەکوتێ، بەم جۆرە وەکو دەرەنجامێکی سروشتی چاوەڕوانکراو و تەنانەت دوای مەرگیش لێك جیایان دەکاتەوە (بڕوانە ئەدەب). بە دەگمەن نەبێ، لە کوردستاندا ئایین بۆ بابەتی ئەدەبیات و ئاهەنگگێڕانی گاڵتەجاری بەکار نەهێنراوە. بەڵام ئەمە لە سەرزەمینە شیعەنشینەکاندا وانیە. بۆ نموونە، لەو سەرزەمینانەدا گۆڵمەزی (عومەر سوزان)، واتە سووتاندنی عومەر دەگێڕێ، عومەر کە خەلیفەی سێیەمی ئیسلامە، لەلایەن سوننەییەکانەوە زۆر ڕێزی لێ دەگیرێ، بەڵام لەلایەن شیعەکانەوە بە چاوی داگیرکەر دادەنرێ (داگیرکەری جێگەی عەلی لە جێگەداریی پێغەمبەرداوەرگێڕ). لەو گۆڵمەزەدا وێنە و پەیکەری عومەر بە کۆڵەکەیەکەوە دەبەسترێن و ئاگریان تێ بەردەدرێ. لەو شوێنانەی کوردستاندا کە شیعەنشینن. ئەم گۆڵمەزە بە تایبەتی لەو شوێنانە دەکرێن کە هەندێ سوننیشیان لێ جێ نشینن. لە هەمان کاتدا بەیت و باڵۆرەی کاڵتە ئامێزیش لە ئاهەنگەکاندا دەوترێن و بوونی منداڵ و مەزنیش لە بەرنامەکەدا، زیاتر گەرمتر و خۆشتری دەکا زۆرجار تیپی نواندنی خۆجێیش لە کارەکەدا بە چالاکی بەشداری دەکەن، بۆ ئەوەی تا دەکرێ سوننیەکان زیاتر بێزار بکەن، هەرچەندە لەوانەیە، ئەم کارانە ببنە مایەی پێکدادانی خوێنین و

شەڕ و شۆڕی ناوخۆیی گەورە و کەوتنی قوربـانی لـە گـشت لایـەك، کەچـی سـاڵ بەسـاڵ ئـەم بەزمە هەر دەوام دەکا و ڕاگرتنی نیە، سەیر ئەوەیـە ئـەم بەزمـە لـە ئێـران پـاش سـەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامی قەدەغە کرا. دیارە ئەمە لە هەوڵی دەوڵەت بۆ دڵڕاگرتنی سـوننیەکان و خـۆ بەبێگانە نەزانینیان لە ڕژێمەکە بەولاوە شتی تر نیە.

هەندێ ڕێبازی سۆفیگەری وەکو ڕەفاعیەکان (بڕوانە ڕێبازە سۆفیەکان) یان سۆفی شـێوە، جۆرە داب و ڕەسمیکی سیحرامێز ئەنجام دەدەن. ئەوان لەگەڵ لێدانی تەپڵ و خوێندنی دوعـا و هاوار بردن بۆ هەندێ ناو و کردنـی سـەمایەکی تایبەتییـدا کـە گـشت پێکـەوە حاڵـەتێکی لـە خۆچوونی ئەوتۆ پەیدا دەکەن کە لەشـی ئـەو کەسـە بـێ هەسـت کـردن بـە ئـازار، دەتـوانرێ بریندار بکرێ یـان ئەشـکەنجە بـدرێ، و بـێ ئـەوەش هـیچ ئاکـامێکی هـەبێ دوای تـەواوبوونی پرۆسەکە و هاتنەوە سەرخۆی کەسەکە. لەو لەسەر خۆچوونانەدا، شیر و زەرگ لە لێو و زمـان و گوپ و ئەم لاو ئەولای لەش دەدرێن و هـەروەها بەسـەر ژیلـەمۆی گەشـدا دەڕۆن و ئـاگریش قووت دەدرێ.

هەر لەو کۆڕانەدا، چاککردنەوەی نەخۆشیش، دەبێ بە یەکێك لە بابەتەکان، بـەڵام شـتەکە بە ئەندازەی ئەوانەی لە کەنشتەکانی ئەمریکادا دەکرێن بە هێز و کاریگەرنیە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: R. Solecki, *Shanidar: The First Flower People* (New York: Alfred Knopf, 1971); Patty Jo Watson, *Archaeological Ethnography in Western Iran* (Tucson: University of Arizona Press, 1979); Margaret Kahn, *The Children of the Jinn* (New York: Seaview, 1980); Dana Adams Schmidt, *Journey Among the Brave Men* (Boston: Little, Brown, 1964); A.M. Hamilton, *Road Through Kurdistan* (London: Faber and Faber, 1937); W.R. Hay, *Two Years in Kurdistan* (London: Sidgwick and Jackson, 1921), William O. Douglas, *Strange Lands and Friendly People* (New York, 1951); Roderic Hill, *The Baghdad Air Mail* (London: Edward Arnold, 1929); E.B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise* (London: Johny Murray, 1912); Sally Binford, "A Structural Comparison of Disposal of the Dead in the Mousterian and Upper Paleolithic," *Southwestern Journal of Anthropology* XXIV-2 (1968); Marcel Bazin and Christian Bromberger, et al., *Gilân et Âzerbâyjân Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 1982); J.C.A. Johnson, "The Kurds of Iraq," *Geographical Magazine* 11 (1940); Mark Sykes, *The Caliph's Last Heritage* (New York: Arno Press, 1973, reprint of the 1915 London edition); Henry Rawlinson, *Journey from Zohab to Khuzistan* (London, 1836); Major Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords* (London, 1870).

فۆلکلۆر و چیرۆکە فۆلکلۆریەکان

دەکرێ زۆربەی زۆری چیرۆکە فۆلکلۆریە کوردیەکان پێکڕا بخرێنە خانەی "چیرۆکی بەر ئاگردانی کوردی"یەوە. هەموو ئەم چیرۆکانە لەو زستانە درێژ و سارد و، گەر مرۆڤ زۆر وریا نەبێ، مەترسیبارەکانی کوردستاندا، دەوترێن، ئەم چیرۆکانە پڕن لە پەند و ئەندەرز لە بارەی چۆنیەتی خۆلادان لە خەتەری دنیا و خۆڕاگرتن لە بەرامبەریاندا، ئەویش بە وردبوونە لە ڕەفتاری کەسەکانی ناو چیرۆکەکاندا، چیرۆکەکان تا بڵێی ساکارن، بەڵام سرنجکێش و خۆشن، سەرەنجامەکانیان بە شارەزایی و زیرەکانە لە کۆتایی چیرۆکەکاندا شارراوەتەوە و دۆزینەوە و هەڵێنانیان بۆ بیستەران هێڵراوەتەوە.

چیرۆکی منداڵان لە ڕووداوە سروشتیەکان دوور ناکەونەوە. ورچ، کە هێشتا بە زۆری لە جەنگەڵستانەکانی کوردستاندا هەن، ڕۆڵی زۆربەی ئەو زیندەوارانە دەبینێ کە لە ئەدەبیاتی منداڵانی هەموو جیهاندا دەردەکەون، لە چیرۆکی گەورەکاندا ورچ، ڕێوی، سمۆرە تەنانەت دار و دەرخشیش هەموو وەکو ئادەمیزاد خاوەن بیر و هۆشن، هەمووشیان ژیانی ئاسایی بەسەردەبەن و خاوەن ڕەسەم و ئادەتی مرۆڤ ئاسان، لەم چیرۆکانەدا هەر پیاوێك، یان ژنێکی بە دیمەن و جوان، لەوانەیە لەلایەن ورچێکەوە بە مەبەستی کردن بە هاوسەر، بڕفێنرێ. ورچەکە بە وردی ئاگاداری ئەو کەسە دەکا، خواردنی بۆ دابین دەکا، و هەموو پێداویستییەکانی بە چاکی و زیرەکی جێبەجێ دەکا، یەك شتی لێدەرچێ ئەویش ئەوەیە هەرگیز بەرەڵای ناکا. هەموو ئەم چیرۆکانە بە کوشتنی ورچەکە کۆتایی دێت، سەرەڕای هەموو ئەو زیرەکی و دڵچاکی و خۆشەویستی و "مرۆڤایەتی"یەی لەگەڵ فرێنراوەکەدا دەینوێنێ هەمیشە سەرەنجامیش بە ئازادکردنی ئەو کەسە کۆتایی دێ. ئەم زیندەوەرانە لە چیرۆکەکاندا وا نیشان دەدرێن، کە توانای فێربوونی زمانی ئادەمیزادیان بە باشی هەیە، بەوە دەتوانن لە زیرەکترین مرۆڤ بەرنەوە و لە بەکارهێنانی داب و نەریتی مرۆڤدا زیرەکانە سەردەرکەون.

بۆ نموونە لە یەکێك لە چیرۆکەکاندا، ورچێك، خۆی لەژێر کۆمەڵێك خوریدا دەشارێشەوە تا خۆی لە میوانێکی نەناسی ناوەخش ڕزگارکا. خوریەکە هەر ئەو خوریەیە کە هەر ساتێك لەوەبەر لە مەڕەکانی خۆی هەڵیقاچیوە. ورچەکە بە ژنەکەی دەڵێ کە بە کابرای نەناس ڕاگەیەنێ کە جێگەی داکردنیان نیە بۆی چونکە مێردەکەی لە ماڵ نیە. دوایی دەردەکەوێ کە کابرای نەناس خدری زیندەیە کە هەمیشە بە بەرگێکی جیاوازەوە لە گەڕاندایە، خدری لە گشت شت ئاگادار دەڵێ ڕاستە خاوەن ماڵ لە ماڵ نیە، چونکە ئەوەی لەژێر خوریەکەدا خۆی شاردۆتەوە ئادەمیزاد نیە...

خوریەکە یەکسەر بە لەشی کابرای میوان نەپەزێرەوە دەنووسێ ئینجا لە زمان دەکەوێ و دەبێتەوە ورچەکەی جاران. ئەو ئەندەرزەی لەم چیرۆکە وەردەگیرێ ئەوەیە، ورچەکە هەر وەکو زیندەوەرێکی بەڕێز دەمێننەوە، کە لەبەر ئەوەی جارێك لەجاران بوە بە مرۆڤ، زمانی مرۆڤ هەر دەزانێ، بەڵام ناتوانێ پێی بدوێ.

دەتوانرێ چیرۆکە ئایین سروشتەکانیش بخرێنە سەر چیرۆکە میللییەکان، کورد لەم بوارەدا زۆر دەوڵەمەندن، زۆربەی ئەم چیرۆکانە، پەیوەندییەکیان بە خدرەوە هەیە، خدر کە ناوەکەی واتە "سەوزایی" یان "ڕێبوار" و خۆی کەسایەتیەکە لە هەموو شوێن و لە هەموو کاتێکدا هەیە، زۆرتر ڕموودەی دەشش و دەر و سەوزاییە. وەکو یەکێك لەبەر جەستەکەرە سەرەکیەکانی ڕووحی گەردوونی، خدر لە گشت شت ئاگادارە و خاوەنی هێزێکی بێ سنوور و بێ هاوشای لە ئاسا بە دەرە بە تایبەتی بەسەر هێزە سروشتیەکان و مەملەکەتی سەوزایی و زیندەوەردا هەروەها بە هانای هەر کەسێکەوە دێ کە لە کردەوەیەکی پاك و مرۆڤانەدا گیری خواردبێ، (بڕوانە ئاهەنگ و سەیران و ساڵنامە). یەکێك مرازی سەردانی خدربێ لێی، دەبێ (40) ڕۆژ لەوەبەر خۆی ئامادەکا، وەکو یەکێك بۆ پێشوازی کردن لە میوانێکی گەورە ئامادە کاری بکا. دەبێ هەموو ماڵەکە، بە باغچە و بەرەیوان و دالان و بەردەرگای ماڵیشەوە پاك بکرێتەوە و هەموو ڕۆژێك خواردن و کەرەستەی تام و بۆن خۆشکەر ئامادە بکرێ، ئەگەر ئایینەکە بە ڕێکوپێکی و بەگوێرەی دڵی بەجێ بگەیەنرێ، ئەوا خدر لە کۆتایی (40) ڕۆژەکەدا لە ناکاودا بە خۆگۆڕیوی پەیدا دەبێ، ئینجا مەسەلەکە لەسەر ئەو کەسە دەوستێ، کە خدر بناسێتەوە و داوای مرازی لێ بکا، بەڵام هەموان دەزانن کە خدر زۆر وریایە (نیشانەی هاتنی

ئەوەیە کە خاوەن مرازی بەسزمان خەوێکی گران سواری ملی دەبێ). هەروەها لە خۆ گۆڕینـدا زۆر وەستایە و مەگـەر بـە دەگمـەن ئـەگینا ناناسـرێتەوە، تـا کـاتێ مـرازدار وریـا دەبێتـەوە و دەیناسێ، ئەو دەبێ بە چۆڕێ ئاو قووت دەدرێ.

شاە خوشێن، کەسایەتیەکی دیکەیە کە کۆمـەڵێکی زۆر چـیرۆکی فۆلکلـۆری بـۆ ڕێکخـراوە ئەمیش یەکێکە لەبەر جەستەکەرە سەرەکیەکانی ڕووح، ئەو چیرۆکەی لەسەر زمانان لە بارەی لە دایکبوونیەوە دەگەڕێ زۆرتر لەبەر ئەوە گرنگە، چونکە بە جۆرێکی دروست تیشك دەخاتـە سەر هەندێ چیرۆکی کەم بایەختری هاوشێوە لە بارەی دروستبوونی ئادەمیزادەوە لە میـژرادا (خواوەندی خۆر).

هەندێ دەقی کۆن لەم بارەیەوە تـا ئێـستا مـاون و باسـی ئـەم بابەتـە دەکـەن لـە ئـاییـنی گنۆسـتیدا، کـە یـەکێك بـوە لـەو ئایینـە کۆنانـەی لـە سـەرزەمینەکەدا پەیڕەوکـەری هـەبوە. سییمبولە ئایینیە بە هێزەکانی ئەم چیرۆکە شایستەی سرنج و ورد کردنەوەیە.

لە چیرۆکەکەدا، مامە جەلالە لە کاتی کرنووش بردنی بەرەبەیاندا بۆ ڕۆژ لەگەڵ دەرکەوتنی لە ئاسۆوە، گوناهێکی لێ دەقـەومێ، واتـە باوێـشکێك دەدا، لـە ئاکامـدا تاڵـە تیـشکێکی خـۆر دەچێتە ناو هەناویەوە، لەو تاڵە تیشکە شاخوشێن دروست دەبـێ، کـە نیـشانەی بـارداری لـێ دەرکەوێ باوکی فـەرمان دەدا بـە شـەش براکـەی (بـەوە، بـە خۆیـەوە حەوتەوانـە پیرۆزەکـە پێکدێ) کە بۆ سڕینەوەی ئەو شورەییەی هێناویەتە سەر خێزانەکە، بیکوژن، بەڵام، هـەر کـە براکان شیرەکانی دەستیان دادێننەوە، دەستیان دەبێ بە بەرد، لە ناکـاودا، لـەناو هەناویـەوە دەنگێك بڵند دەبێتەوە... دەنگەکە دەڵێ "من "بابا"یەکی تازە و بەرجەستەکەرێکی ڕووحم".

بارداریەکە (21)ڕۆژ دەکێشێ (واتە سەرەنجامی لێکدانی هـەردوو ژمـارەی 3 و 7) بڕوانـە تیرەی فریشتەکان).

کە دایکی دێتە سەر ژان و منـداڵ بـوون، خوشـی لـە شـێوەی نواڵـە تیـشکێکدا لـە دەمـی دایکیەوە دەردێ... نواڵە تیشکەکە لەو تەشتە زێڕینەدا جێگر دەبێ کە بۆ گرتنەوەی منداڵەکە دادەنرێ، دوایی دەبـێ بـە منـداڵێکی زمـان تـەواو پـژاو، ئەوەنـدەی پـێ ناچـێ هـەواڵێك بـڵاو دەبێتەوە کەوا لەشکرێکی گران بۆ وێرانکردنی وڵاتەکە بەڕێوەیە... خەڵکەکە دەکەونە خـۆ بـۆ ڕاکردن، بەڵام تا سەد کەس کە لە تەشتەکە دەنوون بـۆ هـەلگرتنی و بردنـی، بۆیـان لـە زەوی

بڵند ناکرێ. بیر لەوە دەکەنەوە منداڵەکە لەژێر تەشتەکەدا بشارنەوە، بەڵام هەرچەند دەکەن ناتوانن بیبزوێنن، دوایی بۆیان دەردەکەوێ کە ئەمە وێ دەچێ بە گرانایی زەمین، یان هەر خودی زەمین بێ، لێرەدا مامە جەلال دێتە زمان و پێیان دەڵێ، تەنها ڕێگا بۆ هەڵگرتنی ئەوەیە گایەك بێنن و منداڵەکەی بە تەشتە زێڕینەکەوە بخەنە سەر.. کە گاکە دێنن ئیشەکە بە ئاسانی ئەنجام دەدرێ و کاروانەکە دەکەوێتە ڕێ. خۆشین لە (32)ساڵییدا دەبێ بە بەرجەستەکەری ڕووح و لە (61) ساڵییدا لەژێر شەپۆلی ڕووباری گاماسیابدا ون دەبێ و تا ئەبەد لەوێ جێگیر دەبێ.

بۆ ئەو کەسەی لە داب و ڕەسمی میثرایی (میهر پەرستی) کۆن ئاگادار بێ، گشت پێکهاتەکانی سیمبولزم لەم چیرۆکەدا بەدی دەکا، لەوانە: زکپڕ بوون بە تاڵەتیشکی خۆر، گا، تەشتی زێڕین...

ئەم جۆرە چیرۆکانە بەشێکن لە پارچە هەرە بە نرخەکانی ئەو جۆرە ئەدەبەی کە دەکرێ ببن بە چراو تاریکترین قۆناغی مێژوو کەلتووری کورد ڕوون بکەنەوە. ئەو چیرۆکە میللییەش کە لە بارەی لە دایکبوونی خۆشینەوە لە دایکێکی پیا و نەدیتوو دەگێڕێتەوە دەشێ زگپڕبوونی پاکیزە و بێ خەوشی بەرجەستەکەرە پیرۆزەکانی تری تیرەی فریشتەکان، کە هەندێکیان بێ بوونی دایك یان باوك باردار دەبوون، لەبەر ڕووداوەکانی ئەم جۆرە چیرۆکانە ڕوونتر ببنەوە. لە هەمان کاتدا، پیاو دەتوانێ داوی پەیوەندی لەنێوان ئەفسانەی شاخۆشین و هەندێ ئایینی تریشدا بەدی بکا. مژدەپێدانی لە تەمەنی (32) ساڵییدا یەکساڵ لەو تەمەنەی مەسیح کەمترە کە مەزەندە دەکرێ تێیدا بۆ چوارمێخ کێشران برابێ، هەروەها نقوم بوون و ونبوونی لە قوڵایی ئاو لە تەمەنی (61) ساڵییدا یەکساڵ لەو تەمەنە کەمترە کە حەزرەتی محەممەدی تێدا مرد.

لە لایەکی ترەوە، گەلێ چیرۆکی میللی لە وڵاتەکەدا باون کە پەیوەندییان بە مێژووی پەیدابوونی گەلی کورد خۆیەوە هەیە.

تا ئێستا هەندێ لەو چیرۆکانە بەهی نووسەرەکانی سەدە ناوەندیەکان دادەنرێن، لە هەموویان هەرە باوتر، بێ سەرسووڕمان، ئەوەیە کە کورد دەباتەوە سەر پادتا ئەژی دەهاك (بڕوانە تیرەی فریشتەکان) چیرۆکەکە بەو شێوەیەی لە شانامەدا هاتووە، دەڵێ کوردەکان

نەوەی ئەو لاوانەن کە بەدزییەوە لەلایەن دوو پیاوی ئەژی دەهاکەوە ئازاد دەکران، کە ئازاد دەکران بزن و مەڕیشیان دەدرایە تا پێی بژین، هەر لەوەشەوە ژیانی کورد بە ژیانی پەزدارییەوە زۆر پەیوەستە، هەرچی کوردە جوولەکەکانە، پێ لەسەر ئەوە دادەگرن لە ڕووداوێکی ترەوە کەوتوونەتەوە، کە تێیدا سولەیمان پێغەمبەر دەوری هەبوە. چیرۆکەکە دەڵێ سولەیمان کە هەموو زیندەوەری دنیا، بە مرۆڤ و جنۆکەشەوە سەرسپردەی فەرمانی بوون، جنۆکەکانی ڕاسپارد کە جوانترین (100) ژنی سەر ڕووی زەمین کۆبکەنەوە و بیانخەنە حەرەمسەرایەوە، وا ڕێکەوت کە لەو ڕۆژەدا ئەوان، فەرمانەکەیان بەجێهێشت، سولەیمان مرد، بۆیە جنۆکەکان ژنەکانیان بۆ خۆیان برد و لە سەختترین جێگەی چیا بڵندەکان خۆیان قایم کرد. ئەوەی لەم ژن و ژنخوازیە سەیرە کەوتەوە، کوردان بوون کە بە ڕەفتاری لە خەڵك بەدەریان لە باپیرە جنۆکەکانیان و جوانیان لە داپیرە ئادەمیزادەکانیان دەچن. هەر لەمەوە، گەلێك لە نەتەوەکانی دراوسێ، بە تەوسەوە کورد بە نەوەی جنۆکە دادەنێن.

هەروەها، گەلێ مێژووناسی ئیسلامی باس. لە هەندێ بیروڕای باوی ناوی خەڵکان دەکەن کە کورد دەبەنەوە سەر عارەبان، ئەوەی جێ سرنج و سەیر پێ هاتنە ئەوەیە، کە ئەوان باسی دووکەس دەکەن "کورد" و "مەرد" ئەوەی دەیزانین مەردان بریتین لە کۆمەڵە خەڵکێکی بە بنەچە زۆر کۆنی ڕۆژاوای کوردستان (تاری ماردین لەناوی ئەوانەوە هاتووە). لەوانەیە بەستانی هەردوو ناوەکە پێکەوە، پشتەڵەکێکی یەکگرتن و تێکدا توانەوەوەی هەردوو ڕەگەزەکەی لە سەردەمانی هەرەزوودا پێوەبێ، هەندێ چیرۆکی تر دەڵێ کورد لەم سەرچاوانە هیچیان نین، بەڵکو نەوەی هۆزە سەرلێشێواو و نبووەکانی ئیسرائیلن.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Abdul-Kader Amin (collected by), *Kurdish Proverbs* (New York: Kurdish Library, 1989); M. Mokri, *L'Arménie dans le Folklore kurde* (Paris: Librairie Klincksieck, 1964); D.N. MacKenzie, *Kurdish Dialect Studies*, vol. II, *Texts and Folk Stories* (London: Oxford University Press, 1962); Major E. Noel, "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings," *Bulletin of the School of Oriental Studies* I-iv (London, 1917-20); Basile Nikitine, "Kurdish Stories from My Collection," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* IV (1926-28).

میهرەجانەکان، ئاهەنگەکان و ساڵنامە

ساڵی کوردی هەتاویە، واتا (365)ڕۆژیە، چەند سەعاتەکەی کە دەمێننەوە، دەکرێ بە ساڵی (پڕ) و هەر چوارساڵ جارێك بە 366 ڕۆژی دێتەوە. ساڵی کوردی لە یەکەم ڕۆژی بەهار (20 یان 21ی مارت بە گوێرەی ساڵنامەی گریگوری)دادەست پێدەکا، و بەشێوەیەکی ڕاست و ورد لەلایەن حیسابگر و ئەستێرە ناسی دێرینی فارسی عومەری خەیامەوە دانراوە. لە ڕۆژاوادا عومەری خەیام زیاتر بە چوارینە شیعریەکانیەوە ناسراوە وەکو ئەستێرەناس و حیسابگری. ناوی مانگەکان و ساڵی سەرەتاکەی لێدەرچێ، ساڵینامەی کوردی لەگەڵ هی گەلانی فارس و ئێرانی نەژادەکانی تردا جیاوازییەکی نیە.

لەم ساڵنامەیەدا، شەش مانگی یەکەم کە بەهار و هاوین دەگرنەوە، هەر یەکە (31) ڕۆژن و ئەوانی پایز و زستان هەر یەکە(30)ڕۆژن، ئەوەی لەمە بەدەرە تەنها دوا مانگی زستانە کە لە ساڵە کەبیسەکاندا (30) و لە ساڵەکانی تردا (29) ڕۆژە.

مانگەکان لەگەڵ (12) نیشانە بورجیەکاندا یەکن واتە مانگی یەکەم هاوکاتە لەگەڵ بورجی (کاوڕ)، دووەم لەگەڵ (گا) و سێیەم لەگەڵ (دوانە)، هتد، ناوی مانگە کوردیەکان بەم جۆرەن: خاکەلێوە، بانەمەڕ، جۆزەردان، پووشپەڕ، گەلاوێژ، خەرمانان، ڕەزبەر، خەزەلوەر، سەرماوەز، بەفرانبار، ڕێبەندان، ڕەشەمە. ساڵنامەکە بەو ساڵە دەست پێدەکا کە تێیدا دوا پادشایەتی کوردی سەردەمی کۆن ڕووخاوە، واتە بنەماڵەی پادشایەتی، کەیانیان (یان بنەماڵەی کاوسەکان)، کە دەکا ساڵی (380)ی پاش میلاد (بڕوانە مێژووی کۆن). حەوت ساڵ دەخرێتە سەر ئەم ساڵە، کە لەوانەیە پەیوەندی لەگەڵ پیرۆزڕاگرتنی ژمارەی حەوتەوە هەبێ لەناو کورداندا لە ڕووی ئایینییەوە بە گوێرەی ئەو بۆچوونە زیندووبوونەوەی گیانی سەرکردە کۆچکردوەکان حەوت ساڵی دەوێ (بڕوانە تیرەی فریشتەکان).

ئێمە ئێستاكە (ساڵی 1992ی پاش میلاد) لە ساڵی (1605)ی كوردییداین[16]، ئەم ساڵنامەیە بە كوردی یان مایی (میدی) ناسراوە، ساڵنامەیەكی تر كە لەناو كوردانداباوە، ساڵنامەیەی كۆچییە، كە لەناو هەموو مسوڵماناندا دەچێ، و پەیوەندی لەگەڵ كۆچكردنی موحەممەد پێغەمبەر لە (16 تەمووزی 622ی پاش میلادن) لە مەككەوە بۆ مەدینە هەیە و ئێستا (1992) لە ساڵی 1371ی كۆچیداین.

دەبێ ئەوە بزانین ئەم ساڵنامەیە نەتەوەیی یە بە بەتوندی لەلایەن نەتەوە پەروەرە كوردەكانەوە پشتگیری لێدەكرێ، هەرچی كاروبارە ئایینیەكانە لەسەر ساڵنامەی مانگی دەڕۆن كە لەلایەن گشت مسوڵمانانەوە پەیڕەوی لێدەكرێ، ئەوی ڕاست بێ، كوردان كەمتر دەرفەتی ئەوەیان هەیە ساڵنامەكەی خۆیان بەكاربێنن چونكە ئەمە بەندە بە ساڵنامە و سیاسەتی ئەو دەوڵەتانەوە كوردانی تێدا دەژین، لەمە ئێران تا ڕادەیەك بەدەرە.

لە عێراق و سوریا، ساڵنامەی گریگۆریی ڕۆژاوا بۆ هەموو كاروبارە دەوڵەتییەكان بەكاردەهێنرێ. ناوی مانگەكانی لێدەرچێ كە لەسەر ناو نامەی ئارامیی كۆن دانراوە لە توركیا و ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی سۆڤیەتی بەرێ، ساڵنامەی گرێگۆریی بێ هیچ گۆڕانێك لە كاردایە.

لە ئێران، دەوڵەت ساڵنامەی زەردەشتی، كە ناوی مانگەكانی لێدەرچێ، لە هەموو شتێكدا لەگەڵ شێوەی دانانی ساڵنامەی كوردییدا دەگونجێ، بەكاردێنێ. ساڵی 1992 میلادی لە ساڵنامەی دەوڵەتی ئێراندا دەكا (1371)ی كۆچی، لە هی كوردییشدا هەروا دەكا.

بەم جیاوازیانەی ساڵنامەكان لە كاروباری ڕەسمییدا، دیارە بابایەكی كورد بە ئاسانی لە حیساب كردن و گرنگیی میهرەجان و بۆنە نەتەوەیییەكانیدا تووشی سەریەشە و سەرلێشێوان دەبێ.

جەژنی هەرە گرنگی گشت كوردان جەژنی دێرینی ساڵی نوێ یان نەورۆزە (لە كوردستانی باكوور نەورووز، لە كوردستانی ڕۆژاوا نیرۆز، لە باشوور نۆروون) كە لە (21)ی مارتدا دادێ، ئەم جەژنە، لەوانەیە هەفتەیەكیان زیاتر، بە ئاهەنگگێڕانی بەردەوام بەڕێوە بچێ.

خواردنی جیاجیا و بە تام بەر لە داهاتنی جەژن ئامادە دەكرێ و بۆ ڕۆژی جەژن دادەنرێ. گوڵی تایبەتی نەورۆزی (كە بریتین لە نێرگز و گوڵاڵە و بنەوشە) بۆ ئەو ڕۆژە دەسك دەسك

[16] ساڵی 1992ی پاش میلاد ئەكاتە ساڵی (2692)ی كوردی (وەرگێڕ).

دەچنرێ، هەروەها لقە داری سپی چنار و هەرمێی تازە گوڵکردوو بۆ بۆنەکە دەبڕرێ و بۆ ڕازاندنەوە چەپك دەدرێن، خەڵکی هەموو بە جلوبەرگی نەتەوەیی ئاڵا و واڵا خۆ دەڕازێننەوە، هەندێ کەس کاسە و گۆزەی کۆنیش بە نیشانەی چوونی کۆن و هاتنی تازە و بەختی چاك ورد و خاش دەکەن، دراوسێ و خەڵك و خوا سەردانی یەکدی دەکەن بۆ گەردن ئازایی و ئاشتبوونەوە ئەگەر تاڵیەك لە ئارادا بوو بێ، گەورە دیاری و جەژنانە بە بچووکان دەدەن، سەر لە سەرگەورە و پیاو ماقوڵان دەدرێ و هەندێ جار دیاری و سەوغاتیشیان بۆ دەبرێ.

لە کوردستانی باشوور و ڕۆژهەڵات و ناوەند، چەند ڕۆژ بەر لە داهاتنی نەورۆز ئاهەنگی شەوانەی خۆش دەگێڕرێ. لە بازاڕ و شەقامەکان و لەسەربانان ئاگر دەکرێتەوە تا ڕابووردنی زستانی تاریك و سارد جاڕ بدرێ و مژدەی داهاتنی بەهاری خۆش و ڕۆشن بڵاوبێتەوە، شاپلێتە و فیشەگە شێتە دڕ بە تاریکی شەوان دەدەن و گیانەوەری خراپە خواز دەردەپەڕێنن، تەنانەت مردوەکانیش بەم ئاهەنگگێڕانە وشیار دەبنەوە و خەڵك لەو باوەڕەدان دێنەوە سەردانی کەسوکاریان و بەشداری ئەم خۆشیەیان دەکەن.

لە کوردستانی ڕۆژاوا و باکوور، ئەم جەژنە بە ناوی "تولدان"ەوە دەگێڕرێ (لەوانەیە ئەم وشەیە لە توول هەڵدانەوە هاتبێ، کە بە مانای (وەراندنی گوناه) دێت)، بەگوێرەی داب و نەریتی دانیشتوان، دوو چرا تا سبەی بەیانی، بە درێژەی شەوان دەبێ بە ڕۆشنی بمێننەوە، لەم بەشانەی کوردستاندا، خەڵك وا باوەڕدەکەن کە خدر ئەلیاس یان خدر پێغەمبەر (کە پێغەمبەر ئیلیاشی پێ دەوترێ) هەموو ئەو ماڵانە دەگەڕی کە بەشەو چرایان داگیرساندوە و دیاری و خۆشی و بەرەکەت بۆ دانیشتوانی ماڵەکان لەگەڵ خۆیدا دێنێ. باسی چڕوپڕ تر لە بارەی ئەم جەژنگێڕانانەوە لە باسی "ئاییندا" بە درێژی هاتووە.

لە دامەزراندنی کۆماری تورکیا و لادانی ساڵنامەی یۆلیوسی و کارکردن بە ساڵنامەی گریگۆرییەوە ئاهەنگی تولدان لەناو کورداندا لە (9)ی مارتەوە بۆ (14)ی فەبرایر (شوبات) پێشخراوە. لە شوێنە دووردەستەکاندا زووتریش دەکرێ، بەڵام کۆمەڵگا کوردە دابڕاوەکانی دەورووبەری چیاکانی ئەلبورز (کە نزیکەی 400 ساڵ لەمەوبەر لە ئەنەدۆڵەوە هاتوونەتە ئەوێ) جەژنی تولدان لە (31)ی ئۆگست (ئاب)دا دەگێڕن.

لە هەندێ جەژنی تردا كە هەر بەشێكن لە تولدان، چرا دادەگیرسێنرێ و خەڵك چرا بەدەست بە شەقامەكاندا دەگەڕێنن و ئاهەنگی سەركەوتنی سەركردەیەكی نەناسرا و بەسەر دوژمنانی خۆی و گەل و وڵاتدا چی دەكەن، هەندێ ڕووناكبیری ئەم سەردەمەی كورد جۆرە بیرو ڕایەك دەدەن بەبادا كە بە باشی ناچێتە ئەقڵەوە، ئەوان دەڵێن لەوانەیە تولدان جەژنی سەركەوتنی فەرەیدوونی پاڵەوانی داستانیی ئارییایی یان بێ بەسەر دەهاكی ئەهریمەندا، بەو شێوەیەی لە ئاوێستای كتێبی پیرۆزی زەردەشتیاندا هاتووە. زۆر سەیرە ! ئەم سەرچاوانە ئەو ڕاستیەیان لە بیرچۆتەوە كە هەر لە چیرۆكە داستانیە خۆماڵیەكانی خۆیاندا، دەهاك پاڵەوانێكی كوردە، لە كاتێكدا فەرەیدوون دوژمن و پیا و خراپە، هێشتا لەمەش هەڵەتر، بیرو ڕایەكە كە ئیحسان نووری پاشای مێژووناس و سەركردەی سەربازیی كورد تێی كەوتوە، لەم بۆچوونەیدا، كە هیچ پاڵپشت و لێكۆڵینەوەیەكی لە بارەوە دەرناخا، نووری پاتا دەڵێ ئەم بۆنەیە بۆ ئاهەنگگێڕان و خۆشی دەربڕینە لەسەر سەركەوتنی سیاراكسیسی مەزنی پادشای ماد بەسەر مادیسی سیثیدا كە هەم وڵاتەكەی داگیر كردبوو و هەم تەختی پادشایەتی (لە دەورووبەری 625ی پێش میلاددا).

نەورۆز لەناو گەورە هۆزی وەكو شكاك، بەگزادە و جەلالییدا ئەوەندە باو و پیرۆز نیە، ئەوان لەجیاتی نەورۆز بایەخی زۆر و پلەی بەرزی پیرۆزی دەدەن بە جەژنە ئایینیە ئیسلامیەكانی چون ڕەمەزان (فطر) كە لە كۆتایی مانگی ڕۆژووگرتنی ڕەمەزاندا دادێ و جەژنی ئیبراهیم (أضحی یان قوربان) كە لە كۆتایی سەفەركردنی حاجیانی مسوڵمان بۆ مەكە دادێ. گەلێ جەژنی تر هەن كە كوردان ئاهەنگ و شاییان تێدا دەگێڕن، وەكو هینەكانی سوننیەكان، شیعەكان، هەروەها یەزیدی و یارستانی و عەلەوییەكان، جەژن و بۆنەگیری وەكو هی خدر ئەلیاس (یان خدر پێغەمبەر) كە یەكێكە لە جەژنی تولدان كە ئەویش وەكو نەورۆز بۆنەیەكی ئیسلامی نیە، لەلایەن كوردە مسوڵمانەكانەوە بە ڕێز ڕادەگیرێ و دەكرێ بە جەژن لەمەدا، شكاك و بەگزادەكان و جەلالیەكانیش بەشداری دەكەن، هەرچەندە ئەوان بایەخێكی ئەوتۆ بە نەورۆز نادەن، وەكو باسمان كرد.

جگە لە جەژنی سەرانسەرگیری نەورۆز، و تا ڕادەیەكی كەمتر تولدانیش، جەژنەكانی پێش ئیسلام لەناو تیرەی فریشتەكاندا لە جەژنە ئیسلامیەكان پیرۆزتر ڕادەگیرێن. بۆ نموونە، لە

چوار جەژنە ئایینیەکانی یەزیدیەکاندا دوانیان پەیوەندییان بە نەورۆزەوە هەیە و بەشێکن لەو، هەرچەندە نەختێك لە کاتی گێڕانیاندا جیاوازی لە ئارادایە.

نەورۆز وەکو جەژنێکی گەورەی ئارییایان ڕێزی لێ دەگیرێ، (یەزیدییەکان لەجیاتی 21/مارت لە ناوەڕاستی نیساندا دەیگێڕن)، یەزیدیەکان، جەژنی تیرەگانیش، لە (30) شەموزدا دەگێڕن لەجیاتی (5)ی تەموز، مەسینا (Massina) بەڵگەبەندییەکی باشی بۆ داب و ڕەسمی گێڕانی جەژنی تیرەکانی لەناو کوردەکانی ئەدیابین لە سەدەی سێیەمی پاش میلاددا چێ کردوە (Massina 1938).

لە دوو جەژنەکانی تری یەزیدیاندا، جەژنی "جەمی مەزن" کە دەکەوێتە نێوان (6–13)ی ئۆکتۆبەر (تشرینی یەکەم)ەوە لە هەردوان گرنگترە. چوارەم ئاهەنگگێڕان کە بۆ لە دایکبوونی یەزید دەگێڕرێ، دەکەوێتە دەورووبەری لە دایکبوون یان پەیدابوونی میثراسەوە لە (25)ی دێسەمبەر (کانوونی یەکەم)دا پێوەندی نێوان ئەم دوو جەژنە و تیرەی دێرینی میثرایی لە بابەتی (یەزیدیەتی)دا باس کراوە.

بۆ خۆ پاراستن لە نەیاران و لەو دەمانەدا کە ناچار نەبووبن بە دزییەوە بیانگێڕن، کوردە نامسوڵمانەکان زۆر جار بۆ پاراستنی خەڵکەکە لە زیان و تا ڕەنگێکی ئیسلامی بدەن بە جەژنگێڕانە ئایینیەکانی خۆیان ناچار بەرگێکی نیوە مسوڵمانانەیان داوە بە سەریاندا، هاوشێوە کردنی (ئایینی جەم) لەلایەن دیمیلیە عەلەویەکانەوە لەگەڵ جەژنی قوربانی حەزرەتی ئیبراهیمدا و هەروەها دانانی عەلی (ئیمامی یەکەمی شیعەکان) بە ڕابەری ئایینی خۆیان لەلایەن یارسانی و عەلەویەکانەوە و کردنی بە سەرچاوەی زۆربەی جەژنەکانیان بەشێکە لەم تەگبیرە خۆ پارێزانەیە.

لە ئێران، کە گەلێ پێکهاتەی ئێرانی نەژادی تری وەکو کوردان خۆیانی تێدا دەژین، زۆربەی جەژنەکانی کوردان لەگەڵ جەژنە دەوڵەتی و نیشتمانیەکان هاوشێوەن، بەم جۆرە گێڕانیان لەناو کورداندا، ناچێتە قاڵبێکی سیاسی جیاوازەوە و نابێتە مایەی لێککەوتن. لەم ڕووەوە، هەر چی عێراقە، نەورۆز کراوە بە جەژنێکی ڕەسمی وڵات.

لە سوریا، کە (حافز ئەسەد)ی عەرەبی عەلەوی سەرکۆماریەتی، جەژنی نەورۆزی کوردی شتێکی نەناس نیە، هەرچەندە نەکراوە بە جەژنێکی ڕەسمی. عەرەبە عەلەویەکانیش بەهەمان

شێوەی كوردەكان لە نەورۆزدا ئاهەنگ دەگێڕن، هەرچەندە دەوترێ لە ڕابردوودا كوردەكان لەسەر گێڕانی ئاهەنگی نەورۆز تووشی گیروگرفت بوونە.

لە یەكیەتی سۆڤیەت، هەموو جەژن و ئاهەنگە ناو خۆیی یە ناكۆمونیستیەكان، لەبەر خاتری جەژنە مێژووییە كۆمونیستیەكانی دەوڵەت قەدەغەكرا بوون، جگە لە كوردەكان نەورۆز لای هەموو گەلە مسولمانەكانی ئەوێ، هەر لە نەتەوەكانی دەوروبەری ڤۆلگا و پەشكیری و ئازەری و توركمانەكانەوە بگرە تا دەگەیتە ئۆزبەك و تاجیك و كازاخەكانی ئاسیای ناوەند، پیرۆز و باوە. هەموو ئەم نەتەوانە بە قووڵی كەوتوونەتە ژێر كاریگەریی كەلتووری ئێرانیەوە. بە هەڵوەشانەوەی یەكیەتی سۆڤیەت، ئیتر هیچ ئاستەنگ و كوسپێك لە بەردەم ئاهەنگگێڕان و جەژنە گرتنی ئاشكرا بەبۆنەی جەژنەكانەوە نەبۆ كورد نەبۆ كەسی تر باوەڕ ناكرێ بمێنێ.

لەم بوارەشدا، لە توركیا دیسانەوە هەر كوردانن كە بۆنەكانیان لێ دەكرێ بە زەهرە مارگەلێ. جەژنی كوردی وەكو نەورۆز و تولدان، دەبن بە بەردەباز بۆ بەرپاكردنی هەڵلا و بگرەی گەوردەی سیاسی دژ بە دەوڵەت، ئاهەنگگێڕانی چون نەورۆز و هی تر بە بە توندی لەلایەن دەوڵەتەوە نەك هەر قەدەغەكراون، بەڵكو ئەو خوێن گەرمانەی سەرپێچیان لە فەرمانەكانی دەوڵەت كردوە تەقەشیان لێكراوە، بە هەرحاڵ، لەم دواداویی یانەدا حكوومەتی توركیا ناچار دانی بە ڕێبازی عەلەوی و هەندێ لە جەژنەكانیاندا ناوە وەكو جەژنی حاجی بەكتاشی دانەری ڕێبازی بەكتاشی عەلەوی (بڕوانە مێژووی تازە). نەك هەر ئەمە، بەڵكو ئەنقەرە هەندێ جار سەراسۆیی كردنی ئەم جەژنانەش دەگرێتە ئەستۆ و باوكایەتیشی بۆ دەكا، جەژنە كوردیەكانی تریش قەدەغە ناكرێن، بەڵام تا بكرێ ئاستەنگیان دەخرێتە بەر.

جێی لاكردنەوەیە كە لە نەورۆزی ساڵی 1991دا ڕادیۆی گشتیی ئەمەریكا پرسیاری لە دانیشتوانی دیاربەكر كرد كە خەریكی ئاهەنگگێڕان بوون. هیچ كەس تەنانەت لە پیرەكانیش لە بارەی مانای نەورۆزەوە، نەیتوانی وەڵامی دروستی بداتەوە، ئەوەی لێدەرچێ كە گشت دەیانزانی جەژنی ساڵی تازەیە بە گوێرەی حیسابی كوردی، كەچی وەكو دەردەكەوت كەس نەیدەزانی ئەم هەموو فۆلكۆر و داب و نەریتە میللیەی لە نەورۆز دایە چین، تەنانەت دانیشتوانی دیاربەكریش، كە بە پایتەختی كوردستانی توركیا دادەنرێ. بێ گومان هەرچی

ئۆباڵ هەبێ لەم بارەیەوە دەکەوێتە ئەستۆی حکوومەتی تورکیا کە ساڵەهای ساڵە ئەم گەلەی لە ناسینی کەلتووری میللی خۆی بێبەش کردوە، لەم بارەیەوە هەرچەندە سیاسەتی دەوڵەتی سۆڤیەت لە بواری ڕێگەدان بە گەشانەوەی فولکلۆری میللی گەلانی خۆیدا توند بوو، بەڵام نەیتوانی ڕەگوڕیشەی لە بن دەرکا و ئەوانەی ئاهەنگگێڕان بە بۆنەی نەورۆزەوە بەشێك بوو لە کەلتووریان، پاش حەفتا ساڵ حوکمی سۆڤیەت، لە ساڵی 1991دا کەوتنەوە ئاهەنگگێڕان، ئەم حەفتا ساڵی قەدەغەکردنە لە هی تورکیا درێژترە لەسەر کوردەکانی باکوور و ڕۆژاوا، لەناو ئەو نەتەوانەدا کە جاران هاوولاتی سۆڤیەت بوون، کەم کەسی هەبوو نەزانێ مانا و بۆنەی نەورۆز چییە، نهێنی ئەم جیاوازیە لەوانەیە لەوەدابێ، کەوا نەورۆز هەرگیز لای دانیشتوانی باکوور و ڕۆژاوای کوردستان (واتە ئەو ناوچانەی کە دەکەونە باکووری کەرتی کەلتووریی باکوور– باشوورەوە– بڕوانە دابەشکاریە ناوخۆیی یەکان) شتێکی باو نەبوە وەکو ئەوەی لە بەشەکانی تری کوردستاندا هەیە.

گەلێ دابونەریتی تر کە لای کوردەکانی ئێران و عێراق زۆر باون، لای کوردەکانی قووڵایی و دوور دەستی ڕۆژاوا و باکووری کوردستانی تورکیا هەر ئاسەواریشیان نیە لەبەر ئەوەش کە ئەم بەشانەی گەلی کورد پێکەوە گەورەترین بەشی گشت کوردان پێکدێنن، مرۆڤ بە پێویستی دەزانێ پرسیارێك لە خۆی بکا، ئایا کام داب و نەریت لەناو کورداندا خۆ جێین و کامیان نەتەوەیین. بێ ئەوەی گوێ بدەینە بەربڵاوی یان بەرتەسکی ئەو داب و نەریتانە، ئایا ناکرێ بڵێین تولدان کە لەناو کوردەکانی باکوور و ڕۆژاوادا، واتە لەناو زۆربەی گەلی کورددا باوە، لە نەورۆز زیاتر شایستەی دانانە بە جەژنی نەتەوەیی گەلی کورد؟ ڕاستە نەورۆز زۆرتر دەنگی داوەتەوە، بەڵام ئایا ئەوە هی ئەوە نیە کە هەوادارانی واتە کوردەکانی ئێران و عێراق لە ئاکامی ڕاپەڕینی میللی زۆرتردا، لەمان دەستڕۆ تر و دەم سپیتر بوونە؟

کاریگەریی ڕابردووی نەورۆز لەسەر کوردانی باکوور و ڕۆژاوا بوو بێ یان نا، ئێستا ئەوان وا دیارە کردوویانە بە جەژنی خۆیان، چونکە بۆتە یەکخەرێکی سیاسی بۆ دەربڕینی ئاواتەکانیان.

بەم جۆرە، ساڵ بەساڵ خەڵكێكی زۆرتر (هەندێ جاریش بە توندوتیژیەوە) بەشداری ئاهەنگگێڕان دەكەن نەك بەم بۆنەیەوە، بەڵكو بە گەلێ بۆنەی تریشەوە كە لە مێژەوە لە توركیا قەدەغە كرابوون.

هەندێ ئاهەنگگێڕان كە سروشتێكی خێزانییان هەیە، لە ئاهەنگە نەتەوەییەكان بەربڵاوتر و گرنگتریشن، لێرەدا، شایی و پرسەكان زۆر بۆنەی گرنگن، شایی لەوانەیە حەوت شەو و حەوت ڕۆژ بكێشن ئەگەر خاوەنەكەیان دارا بێ، بەڵام لای گوندنشینە دەسكورتەكان هەر ڕۆژێك دەبا، خێزانی بووك و زاوا، دیاری دەدەن بە یەك، پاش حەفتەیەك، بووك و زاوا پێكەوە سەردانی خزمە نزیكەكانی هەردوو لادەكەن، لەم سەردانەدا وەرگرتنی خەڵات و دیاری و تەنانەت دراویش شتێكی باوە.

كە یەكێك دەمرێ دوای سێ ڕۆژ، هەفتەیەك، (40) ڕۆژ، دوایی ساڵێك بەسەر مردنییدا بیرەوەری بۆ دەكرێن، پرسەی ژنان، لەناو هەندێ خێزاندا كە خۆ بە خاوەن جێ و ڕێ دەزانن دەبێ بەكارەساتێكی لە خۆدان، و سنگ كوتان و دەمو چاو ڕنینەوە، بە جۆرێك گەڵی ڕوومەت و ناو چەوان لە خوێندا سوور دەبێ، گەلێك سەریش لە قوڕ دەنێن و دیمەنێك پێكدێنن كە دڵی تەماشاكەر دەتوێنێتەوە، جاك دی مورگانی گەڕیدە و ئاسەوارناسی فەڕەنسی، باسی دیمەنی پرسەیەك دەكا، كە تێیدا سەری مردوەكە دەدرێتە بەر گەڵاكوتك یان تێڵا "تا ئەو شەیتانانەی لێدەركەون كە تێیدا گیراون"، ئەم كۆنە نەریتە كە جاران لەناو گەلانی تری دراوسێشدا باو بوو، ئێستا لە بەین چوە.

خەتەنەكردنی منداڵانی نێرینە بە ئاهەنگ گێڕانەوە ئەنجام دەدرێ، وەكو نەریتێك، لە كۆتایی هاوین و لە كاتی "كاڵەك گەیین"دا، و ئەو دەمەی منداڵەكە دەبێتە (5) ساڵە، دەكرێ. لە تاك و شەرای هەندێ ناوچە و بەشێوەیەكی زۆر سنووردار و لەناو پەیڕەوانی" تیرەی فریشتەكاندا" كچانیش سوننەت (میتكەبڕ) دەكرێن، بەڵام هیچ جۆرە ئاهەنگێك بۆ ئەمە ناگێڕێ و ئەگەر بكرێ لەژێر دارێكی پیرۆزدا و زیاتر لە نزیك نزرگەیەكی حەزرەتی خدرەوە (بڕوانە تیرەی فریشتەكان) بەجێ دەگەیەنرێ، ئەم جۆرە خەتەنەكردنەی مێینە، زۆر بە نهێنی و بە ژمارەیەكی یەكجار كەم دەكرێ، و لەلایەن زۆربەی كوردانەوە بەكارێكی دزێو و ناشیرین دادەنرێ چونكە دەكرێ ببێتە مایەی "نەنگی"یەكی زۆر بۆ بكەری، بە گوێرەی زانیاریەكانی نەتەوە یەكگرتوەكان سوننەتكردنی ئافرەت لە (26) وڵاتی ئەفریقا و تاك و تەرا لە وڵاتانی ڕۆژەڵاتی ناوەڕاستیشدا دەكرێ و ئەمە بە گشتی (100) بلیۆن مێینەی لە هەموو جیهاندا بەر

دەکەوێ، لە بارەی جێگا و کاتی سەرهەڵدان و سەرچاوەی ئەم کارەوە هیچ بەڵگە و زانیاریەك بە دەستەوە نیە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Mohammed Mokri, *Les rites magiques dans les fêtes du "Dernier Mercredi de l'Année" en Iran* (Teheran: Teheran University Press, 1963); Mohammed Mokri, "Le Mariage chez les Kurdes," *Revue de la Société d'Ethnographie* (Paris, 1962); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895); P. G. Messina, "La celebrazione de Tiragan in Adiabene," *Proceedings of the International Congress of the Orientalists* (Rome, 1938).

شایی و هەڵپەڕکێ

شایی دێرینەی کوردی بەشێکە لە شایی دەست لەناو دەستی بە کۆمەڵ کە لەناو گەلانی دانیشتووی باڵقان تا لوبنان و قەفقاسیا و ئێراندا باوە، بەم جۆرە شاییە دەوترێ گۆڤەند یان گۆوەند (یان گۆبەند— وەرگێڕ) و بۆ ڕۆژاواییەك کە زیاتر لەگەڵ (دەبکە)ی لوبنانییدا ئاشنایە، دەکرێ بە دەبکە بشوبهێنرێ، شێوەی هەرە باوتری ئەوەیە کە بە ئەڵقەیەکی کراوە دەکرێ و شاییکەرێك یان دوان بە تەنهایی لە ناوەڕاستی ئەڵقەکەدا جۆرە سەمایەك دەکەن... شاییکەرەکان لە شێوەی ئەڵقەی ڕەشبەڵەکدا، واتە ژنێك پیاوێکی لە دەستدا دەبێ، شاییەکە دەگێڕن، زۆر جار دەسماڵی ڕەنگاو ڕەنگیان لە دەستدا دەبێ و بە دەم شاییەوە رایدەوەشێنن.

سەرچۆپی کێش، دەسماڵ یان دەسەسڕ بە دەستەوە شاییەکە بەو ئەڵقەیەدا دەگێڕن کە پێکهێنراوە و بە لەراندنی ڕێکوپێك و لەنگاندی لەش، کە زۆر جار بە تاب و گەرمییەکی ئەوتۆوە دەکرێ کە شاییکەرەکان دەخاتە جۆش و خرۆشێکی بێ سنوور.

شاییە بە کۆمەڵەکان دەکرێنە دوو جۆری جیاوازەوە، جۆری یەکەم، کە لە سەرخۆ شل شل و بە نەزم دەکرێ، شاییکەرەکان شان بەشان بە هەنگاوی ڕێکوپێکو و ترپەی لە سەرخۆ بەڵام زۆر ورد، کۆتر ئاسا بۆی دەڕۆن، هەندێ جار ڕووکار دەگۆڕن و ڕوو دەکەنە دواوە یان پێشەوە، بەڵام هیچ کات، ئەو ئەڵقە ناسکە ناگۆڕن کە دروستیانکردوە، لە شاییەکەدا چەند کەڕەت ڕوو دەگۆڕن، لە هەندێ شێوەی نەرمە شاییدا، هەر کەسە دەست لە پشت ئەو

كەسەوە لـە دەسـتپێیدایە بـۆ دەسـتی كەسـی سـێیەم درێـژ دەكـاو دەسـت تێكـەڵ دەكـەن و شـایییەكە دەڕوا، ئەگـەر ڕەشـبەڵەك بـێ، واتـە پیاوێـك، ژنێـك، پیاوێـك ژنێـك... شـتەكە وا دەكەوێتەوە هەر پیاوە لە پشتی ژنەكەی دەستیەوە دەستی ئەو پیـاوەی تـر دەگـرێ كـە لـە دەستی ژنەكەدایە.

بەم جۆرە هەموو پیاوەكانی ناو شایییەكە دەستی یـەكتردەگرن هـەروەها ژنـەكان، ئەمـە، وەكو دەبینین، زۆر لە چنین دەچێ، ڕاستیەكەی هەر شایییەكە خۆی وەكـو كردارێكـی چـنین دێتە بەرچاو.

هەرچی شایییە خێراو بەتاو و تەوژمەكان، شاییكەرەكان دەستی یەكدی شل شـل دەگـرن تا لەگەڵ ڕەوتی شایییەكەدا گەرم دەبن و نەشئە دەیانگرێ ئینجا لە ئەڵقەكـە دەردەچـن و بـە هەڵقونینەوەی خێرا و سووك و سرك بەم دیوو ئەو دیوی ئەڵقەكەدا هەڵدەبەزنەوە و جارێك ڕوو دەكەنە ناوەندی ئەڵقەكە و جارێكی تر ڕوو دەكەنە سەرچۆپی كێش.

جاری واش هەیە، جووتێ شاییكەر دەكەونە ناوەڕاستی ئەڵقـەی شـایییەكە و ڕوو دەكەنـە یەكدی و بە دەم دەسەسڕ بادانەوە، سەمایەكی تایبەتی دەكەن، جارێك بە ئەژنۆدادێن، ئینجـا بە تەوژم ڕاستدەبنەوە و دوا بەدوای یەك، یای ئاسا، ئەم سەمایە دەكەن، ئەم جـۆرە سـەمایە زۆرتـر لای گەلـە قەفقاسـیەكان بـاوە، زۆر جـار ئـەوانی ناوەڕاسـتی ئەڵقەكـە، دەكەونـە ئاڵوگۆركردنی هـەنگاوەكانیان و لاسـایی چـیرۆكێكی خۆشەویـستی دەكەنـەوە، لـە یـەكێك لـە چیرۆكەكاندا، كەنیـشكەكە پـشت لـە كوڕەكـە دەكـاو خـۆی دەتـۆرێنێ.. خۆشەویـستییەكەی ڕەتدەكاتەوە كوڕەكە واز ناهێنێ، زێـڕ و زیـو و خـشڵی پێـشكەش دەكـا، دوایـی شمـشێرێكی پێشكەش دەكا، ئەم هـەر ڕەتیدەكاتـەوە، دوا جـار، دەسـكە گوڵێكی، بـۆ درێـژ دەكـا ئینجـا خۆشەویستییەكەی قبووڵ دەكا.. (بڕوانە كەلتووری میللی).

لە كوردستان شێوەی جیاواز جیـاوازی شـایی هـەن، بـە گـوێرەی بـەش و ناوچـەكان لێـك جیان، بەڵام شایی باكووری ڕۆژاوای كوردستان، واتە هی دیمیلیـەكانی دەرسـیم لـە هـەموویان جیاوازە.

لەناو شایییە خێراكاندا، هەیی نار، یاڵە، نیری، دەرسیم، شـێخانی، چـۆپی و هەڵپەڕكـە لـە هەموویان بە تەوژمترن. لە چۆپیدا، ئەوانەی لە ناوەڕاستی ئەڵقەكەدا سـەمادەكەن جـار جـارە

دارێکیش دەگرن بە دەستەوە بۆ دروستکردنی هەندێ دەربڕینی گاڵتەجاڕانەی شەڕی دوو کوڕ لەسەر خۆشەویستی کچێك، یان دەربڕینی شەڕێکی ئاسایی لەو شەڕانەی لەناو کۆمەڵگادا باون.

شاییەکان زۆر لەگەڵ لێدانی تەپڵ و زوڕنادا دەکرێن، جارجارە تەمووڕەشی دەخرێتە سەر، یان لەجیاتی زوڕناکە بەکاردێ (بڕوانە موسیقا).

لە کوردستانی باشوور، زۆر جار شایی لەلایەن گۆرانی بێژی میللیەوە شان بەشانی تەپڵ و زوڕنا دەگێڕێ گۆرانیەکان لە بارەی بابەتە گشتییەکانی ژیانی خەڵکەوە دەچڕرێن.

شاییەکان وا بەرەبەرە دەبنە بابەتێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی لەناو کوردەکاندا، لە تورکیا کە بۆ چەندین پشتی یەك لە دوای یەك کەلتووری میللیان بە توندی تەپەسەر یان هەر لە بنی قەدەغەکراوە، یان لە سوریا کە لە ماوەیەکی دوورەوە بەربەستی بۆ دانراوە، کردنی شایی کوردی، واتای شکاندنی یاسا سەختگیرەکان و دەربڕینی ناسنامەی نەتەوەیی دەگەیەنێ، بۆیە مرۆڤ دەبینێ، پێشمەرگەکان بە جلی پێشمەرگەییەوە، هەروەها سیاسەتمەدار و ئەکادیمی و پیشەوەری کورد بە جلوبەرگی ئەوروپاییانەوە، هەموو پێکەوە دەست لەناو دەست، لە بۆنە و جەژنەکاندا، لە دەرەوە و ناوەوەی کوردستان، شایی دەگێڕن و هەمان پەیام بۆ دنیا دەنێرن، ژەنەراڵ مستەفا بارزانی سەرکردەی ئەفسانەواری کورد، هەمیشە ئەوەی لەسەر زار بوو کە "ئەوەی شایی نەزانێ کوردنیە".

لە بەرامبەر ئەمەدا، سەمای کەس کەسی بە خێرایی خەریکە دەبێ بە باو و ئەم گوندە جیهانیە زیاتر گەورە دەبێ و کوردستانیش دەگرێتەوە، نەوەی نوێ لە شارە گەورەکاندا بڕیاری خۆی داوە و ئاهەنگ و جەژنە دێرینەکانی لێدەرچێ، یان لەکاتی زیندووکردنەوەی بۆنەیەکی میللییدا نەبێ، لە سەما و دانسی مۆدێرینی ئەورووپا هیچ جۆرە شاییەکی تر ناکەن.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: T.F. Aristova, "Poyezdka k Kurdam Zakavka'ya," *Sovetskaya Etnografiya* VI (Moscow, 1958).

شانۆ و فیلمسازی

لە كوردستاندا ڕابردوویەكی باوی شانۆی لادێ هەیە، بە تایبەتی لە كوردستانی باشوور و هەندێ كەرتی كوردستانی ڕۆژاوادا، سامانی لە ڕادە بەدەرەی یاری شانۆ شێوەی ناوخۆیی و چیرۆك و داستان و داب و نەریتی پشتاوپشت دابەزیو كە تا ئێستاش هەر ماون، بوونەتە سەرچاوەی ئیلهام بۆ ژمارەیەكی زۆری شانۆگەری نووس و ڕوومان نووس و فیلمساز و ئەكتەری ئەم سەردەمە كە تا ئەندازەیەكی بڵند سەركەوتوون و ئاوازە و ناوبانگی باشیان داوەتەوە (ناوجەرگەی كوردستانی ڕۆژهەڵات و باشوور دەكەونە خاكی ئێرانەوە).

ئەگەر بە ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی ئەم هونەرە لە مێژووی كورددا بچینە خوارەوە، دەبێ هەر نەبێ تا سەردەمی هیللەنیستی (سەدەی 4 – 2 ی پێش میلاد) شۆڕ بینەوە، لەو سەردەمەدا ژمارەیەكی بەرچاوی شارە – دەوڵەتی گریگی لە چیاكانی زاگرۆس بنیات نران، زۆربەی ئەم شارانە لە هەرێمی كوردستان بوون ئەم گریكانە و هاو شاریەكانیان كە لەڕووی كەلتوورەوە گریكێنرا بوون، هێندەی پێ نەچوو، كەوتنە بووژاندنەوەی دوو بابەتی باوی ڕابواردن بۆ خۆیان: شانۆ و وەرزشگا (جیمنا زیۆم).

ئەم دوو سەرگەرمییە چۆن هاتۆنەتە ناو كوردانەوە، زۆر گرنگ نیە، ئەوەی گرنگە ئەوەیە كە پاش ماوەیەك شێوەیەكی شانۆی گوندی هاتەكایەوە (لە سەرەتاوە لە كوردستانی باشوور و ڕۆژاوادا)، لە پاڵ مەیدانی پاڵەوانبازی و زۆرانبازی لە ئاوایی و شارەكاندا (لە هەموو كوردستاندا).

هەرچەندێكو ئەم نومایشە شانۆییانە لەڕووی بیرۆكەوە سادە و ساكارن و بۆ پێشكەشكردن ئاسان، بەڵام لەناو خەڵكدا پلە و پایەیەكی بە هەندیان هەیە، لە یەكێك لەو نومایشانەدا كە لە كوردستانی باشوور باون، كابرایەكی ئاشەوان ڕیشی خۆی لە ئارد دەگرێ و دەبێ بە ڕیش سپی ئاوایی و كوڕێكی گەنجیش لەچكی كچێكی ئاواییەكە لەسەر خۆی دەئاڵێنێ و دەوری ئافرەتێك دەبینێ.

تاشە بەردێك دەكرێ بە كاڵایەكی بەنرخ، سەرینێك كە بە پەتێك ڕستكراوە لـەجیاتی بـزن، و ژنێكی قەڵەو كە بە چوار چنگۆڵە دەڕوا و دەبۆڕێنێ، لەجیاتی مانگا... ژنێكی كـەم دار و بـار سـواری پـشتی مانگاكـە دەبـێ و دەوری خـاوەن مانگـا دەبـینێ، هـەر كـەس لای خۆیـەوە كەرەستەیەك دێنێ كـە بـۆ جێبـەجێكردنی نومایـشەكە بـەكاربێ، كـە یـەكێك لـە ئەكتـەرەكان ماندوو دەبێ، یەكێكی تر دێتە جێی و بەم جۆرە تیپەكـە خۆشـی و سـەرگەرمییەكی بـاش بـۆ خەڵكی ئاواییەكە دروستدەكەن و بەوە گەنجەفەیەی سازی دەكەن یارمەتییان دەدەن هەندێ لە خەمەكانی ڕۆژگاریان بدەن بە بادا.

بابەتێكی كولەكە كاڵییان پرسـان پرسـانە، كـە نومایـشێكی دووكەسـییە، لـە یەكێكیانـدا، یەكێ لە دوو ئەكتەرەكە خۆی لە پشت ئەوەی تـرەوە دەشـارێتەوە و دەسـتی لـەژێر دەسـتی ئەوەوە دەردەكا، لە كاتێكدا ئەكتەری پێشەوە هەردوو دەستی دەخاتە پـشتی خـۆی، ئینجـا ئەكتەری، پێشەوە دەكەوێتە گێڕانەوەی چـیرۆكێك، هەرچـی دووەمـە دەسـتەكانی دەكەوێتـە جۆرە ئیشارەتێك كە بۆ زیاتر دەرخـستنی ڕووداوەكـانی چـیرۆكەكە سـوود بەخـشن و هـەموو دیمەنەكە پێكەوە دەبێتە مایەی شادی بینەران.

لە نومایشێكی تری دوو ئەكتەرەدا، كە نومایشیكی بێدەنگە، هەر دوو ئەكتەرەكە دەكەونە لێدانی یەكتر لێدانێكی یەكجار چاك، دوایی هەموو گۆبەندەكە بە ئەندەرزێكی ئەخلاقی كۆتـایی دێت.

هەروەها، هەندێ نومایشی تر هەن، كە گفتوگۆكانیان بەشێوەی شـیعری ئـەنجام دەدرێـن بۆیە ئەكتەرەكان دەبێ پێشەكی لەبەریان كەن.

لە هەندێ نومایشی تردا، ئەكتەرەكان لەگەڵ خۆیاندا بووكە دارینە بەكاردێنن، بەم جـۆرە، تێڵایـەك دێـنن یـان لـە قـۆڵی بەرگـەوە، یـان لـە دەلینگـەوە دەری دەكـەن و لـە پـشتەوە دەیجووڵێننەوە، ئەم جۆرە نومایشانە، هەروەها ئەوانەی كە گفتوگۆكانیـان بـە شـیعر ئـەنجام دەدرێن كەمتر ساز دەدرێن چونكە خۆئامادەكردنێكی باشیان لەلایەن ئەكتەرەكانەوە گەرەكـە و زیرەكییەكی زۆریشی لەلایەن بینەرانەوە.

ئەم نومایشانە لە پەنای لایەنە سەر گەرمكەرەكەیانەوە، لایەنێكی ئابووریـشیان تێدایـە بـۆ ئەو گوند نشینانەی كە وەرزێرپیشە نین وەكو پاسەوان و سەرتاش و حەمامچی ئەگـەر هـەبن.

پـایزان لـە كۆتـایی وەرزی درەودا، نومایـشێك دەگێـڕن لـە بـەرایی ئاواییـدا، ئەكتـەرەكان لـە دەرگـای دەرەوەی ماڵێكـەوە دەردەكـەون، ئـەوان ژن و پیـاوێكن و لـەنێوان خۆیانـدا لەسـەر خەرجی ماڵ لێیان دەبـێ بـە دەمـەقاڵ، كەسـانێكی تـر ڕۆڵـی منداڵـەكانیان و ناوبژیكـەری تـر دەبینن... هەر برە پارەیەك لە خەڵكەكەوە دەست كەوێ، لەبری بار و بـووری زسـتانە دەدرێ بە ئەكتەرەكان.

نومایشنامەی كۆسەكاڵی زۆرتر لە كوردستانی بـاكوور و ڕۆژاوای كوردسـتان بـاوترە وەكـو كوردستانی باشوور، لەوێ لە هەموو جۆرەكانی دیكـە بڵاوتـرە. ئـەوی ڕاسـت بـێ لـە سـەدەی شانزەیەمەوە لە ئەناتۆلیا تورك زمانەكان ئەم جۆرە نومایشانەیان بـە زۆری دەكـرد، بـە نـاوی قەرە گوێز (چاو ڕەش)ەوە، لە بارەی ئەسڵی ئەم هونەرەوە سەرچاوەیەك بە دەسـتەوە نیـە، هیچ بەوەش ناچێ میسری بێ، چونكە میـسریەكان خۆشـیان جـۆرێكی تـری ئـەم هونـەرەیان هەیـە و هــەر نـاوە توركیەكەشـی لێـدەنێن، لـە هەنـدێ نووسـینی ئەفلاتوونـدا بەشـێوەی ناڕاستەوخۆ، باسكراوە، بەڵام ئەمە هیچ پەیوەندی بە ڕەگو ڕیشەی ئەو هونەرەوە نیە.

ئەم نومایشنامە خۆولاتییە كوردیانە بـە تـەواوەتی لـە نومایـشنامە ئایینیـەكانی شیعەكان جیان كە لە ئێران و عێراق و لـەناو كۆمـەڵگای بـچووكی كـوردی شیعەدا ئـەنجام دەدرێـن، بـە هەرحاڵ، لەناو كۆمەڵگای تری كورددا، نومایشنامەی ئایینی نیە.

وێ دەچێ نومایـشگەریی لادێ، هـاو كـوفێكی سرووشـتی جـۆرە سـەر گەرمییـەكی تـری كوردان بێ، واتە حیكایەتخوانی گەڕۆك و داستانبێژی، (بڕوانە موورزیك).

زۆر سرووشتیە كە ئەم خەرمانە گەورەیەی سامانی هونـەری دێرینـەی شانۆسـازی كـوردی بوویێتە مایەی دروستبوونی خەرمانێكی گەورەتری ئـەدەبیاتی نـوێ و كۆڵینـەوە لـەو سـامانە هونەرییە دێرینەیە، بەڵام ئـەم سـامانە لـە ئـەدەبیاتی ڕۆژاوادا هێـشتا سـەری لێنـەدراوە و بـە بیروڕای من ماوەیەكی گەرەكە تا لێكۆڵینەوە لە بارەیەوە بـە زمانـە بێگانـەكانیش بكـرێ. بـە هەرحاڵ، كارێكی زۆر لەسەر نومایشسازیی دێـرینی كـوردەوە بـە كـوردی و بـە زمـانی گـەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست كراوە، هەندێ لەو كارانە كە لەم دوا دواییـەدا كەوتۆتـە ناوانـەوە ئەوانـەی عەلی ئەشـرەفی دەروێـشیانن كـە خـۆی ڕۆمـاننووس و شـانۆگەری نـووس و چـیرۆكی منـداڵان نووسە، ئەو سامانێكی باشی لە چیرۆكی نومایشنامەی شانۆیی لادێی كۆكردۆتەوە، لـە جزمـی

دووەمی کارەکەیدا کە ناوی ناوە "ئەفسانەو بابەتی شانۆگەری و گەمەی کوردان"- 1998- ، دەرویشیان باسی پلانی نومایشکردنی گەلیّ لە شانۆگەریەکان دەکا و لە بارەی ئامادەکردن و دەرهێنان و خستنە سەر شانۆیانەوە دەدویّ.

لەم ڕابردووە خۆماڵییەوە پیاو دەتوانیّ باسی ئەو بیرۆکە خۆییە کوردیانە بکا کە بوون بە بنەما بۆ بەرهەمهێنانی دوان لە باشترین و بەناوبانگترین فیلمی سینەمایی لە تورکیا و ئێران. "شوەکەی غەزال خانم" کە لەسەر چیرۆکێکی عەلی محەممەدی ئەفغانی (کە چیرۆکنووسێکی کرماشانییە) دانراوە، باسی ژیانی ژنێکی کورد دەکا کە مێردەکەی ژنێکی تری بەسەرهێناوە، کارەکە ساڵی 1961 هەموو ناوەندە ئەدەبییەکانی ئێرانی هەژاند و گەورەترین تیراژی فرۆشتنی بڕی لە وڵاتەکەدا لایەنی شانۆیی چیرۆکەکە بە ئاسانی کردی بەکاری شانۆیی و تەلەفزیۆنی و سەرەنجام بوو بە کەرەستەی فیلمێکی سینەمایی سەرکەوتووش، دووەم، فیلمی سینەمایی "یۆل"ە کە بە کوردی واتە "ڕێگا" و لەلایەن فیلمسازی کوردی ئەناتۆلیا، "یلماز گونەی"یەوە دەرهێنراوە و سازدراوە، ئەم فیلمە باسی دەرەنجامە خراپەکانی ئابوورییەکی شلەژاو و کۆمەڵگایەکی دواکەوتوو لەسەر پەیوەندی خەڵکانی ئاسایی ناو کۆمەڵگا دەکا، بە ناوەندەکانی ژنانو ڕەوشە کۆمەڵایەتیەکانیشەوە لە کوردستاندا، لە کاتێکدا وڵاتەکە هەنگاو بۆ ناو جیهانی نویّ دەنیّ.. ئەم بەرهەمەی گونەی چەندین خەڵاتی نێودەوڵەتی وەرگرت و لەلایەن سەنعاتکارانی فیلمسازی جیهانەوە بە شاکارێك دانرا، لە کاتێکدا گونەی خۆی لە زیندانەکانی تورکیادا ماوەی زیندانیی دەبردە سەر.

سەرەڕای توانای بەرزی هەردووکیان، ئەفغانی و گونەی بیرۆکەی زۆر ناسکی کوردی بەکاردێنن لە کارەکانیاندا و لەم ڕووەوە دەتوانریّ ناوی "کوردەواری"یان بدرێتیّ. ئەوان مەگەر بە دەگمەن ئەگینا هەرگیز کەسایەتیەکان یان ڕووداوەکانیان لە چوارچێوە و سرووشتە کوردیەکانیان جیا ناکەنەوە و لە ڕەنگوبۆ و بەرامەی کوردانەیان دوور ناخەنەوە. ئەم خەسیەتە لە هەموو کارەکانی تری کورداندا لە شوێنەکانی تری کوردستاندا ئەوها باو نیە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:-

Further Readings and Bibliography: Valuable biographies of some Kurdish playwrights and film directors living overseas are found in Robin Schneider, ed., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), section 2; see also Ali-Ashraf Dervishiân, *Kurdish Fables, Theatrical Plays, and Games* (Teheran: Nashr-i Ruz Publisher, 1988), text in Kurdish and Persian.

نەخش و نیگار ودیزاین

قۆناغی حەلەف (6000–5000 پێش میلاد) كۆنترین گەی مێژووە كە هەندێ بەڵگەی ئاركیۆلۆجی لێوە بچكێ لەسەر هونەری كوردی و بوونی قوتابخانەیەكی تایبەتی هونەر لە كوردستاندا.. بە چاو خشاندن بەو بەڵگانەدا، مرۆڤ یەكاویەك بە سەر یەكیەتیەكی هونەریی زەق و ئاشكرادا دەكەوێ، ئەویش لەو وێنە و نەخش (نیگارا)نەدا كە لەسەر دەفر و گڵێنەی دەسكردی ئەو گەلانە هەڵكەنراون كە لەو سەرزەمینەدا نیشتەجێ بوون. سەرزەمینێك كە هەر لە زنجیرە چیای ئەمانۆسی سەر دەریای سپی ناوەڕاستەوە دەگرێتەخۆ تا دەگەیتە كەلاوە و كەیلەكانی عەلی كوش لە باشووری كوردستان. سنوورەكانی لای باشووری كەلتووری حەلەف لەگەڵ كۆتایی سنوورەكانی كوردستان لە پێدەشتەكاندا تەواو دەبێ، بەڵام سنوورەكانی باكووری ئەم كەلتوورە، لەبەر كەمی كەندەكاری و تۆژینەوەی ئاركیۆلۆجی، بە باشی نەزانراوە لە كوێ دەوەستنەوە. ئەم كەمی كەندەكاری و تۆژینەوەیەش، لەبەر ئەوەیە ئەو سنوورانە باكوور و باكووری ڕۆژاوای كوردستانی توركیا دەگرنەوە و خاوەنی هەڵكەوتەیەكی ستراتیژی یەكجار گرنگن لە سیاسەتی توركیادا (بڕوانە نەخشەی ژمارە 12). ئاستی یەكیەتی هونەریی ڕاستەقینە لەناو ئەو خەڵكەدا كە كەلتووری حەلەف دەیانگرێتەوە، بەڵگەی زیندوون لەسەر ئەو ڕاستیەی كەوا ئەو خەڵكە یەكیەتی ئەتنی كۆی كردوونەتەوە. (**Roaf 1991**، **51**)

كەلتووری حەلەف، زۆرتر بە دەوڵەمەندی لە گڵێنە و ئامانی بە نەخشونیگاری ڕەنگاوڕەنگ ڕازاوە ناوبانگی دەركردووە، كە لەناو كوورەی جووت – تەنووردا سووركراونەتەوە، هەروەها لە زۆربەیاندا وێنەی گوڵی كێوی دەردەكەوێ، ئەوەی زیاتر مایەی سەرسووڕمانە ئەوەیە كە تا ئەمڕۆ ئەم نموونانەی كەلتووری حەلەف لەناو كورداندا هەر باون و لەسەر بابەتی چنراوی كوردەواری بە زەقی خۆیان دەردەخەن (**Mullart 1975**).

هەر لەبەر نەخشونیگارە ناسراوەكانی و پەیداكردنی ئاشنایی باش لەگەڵ ئەو وەستاكارییەی تێدا بە خەرج دراوە گڵێنەی سەردەمی حەلەف بە ئاسانی دەناسرێنەوە، هەر لەبەر ئەم هۆیە خۆی، لە گەلێ شوێن و شوێنەواری دەرەوەی سنووری خۆیدا بە سانایی

جیاکراونەتەوە و دەکرێنەوە و ئەمەش ئەو ئاڵوگۆڕە بازرگانییە چالاکە دەردەخا کە لەنێوان کوردستان و دەرەوەیدا لەو سەردەمانەدا هەبووە، ئەم ئاڵوگۆڕە بنەڕەتی هەرە بە هێزی ئابووری کوردستان بوو تا سەرەتای سەدەی (16)ی پاش میلادیش (بڕوانە بازرگانی).

دوابەدوای کەلتووری حەلەف، قۆناغی حوری لە مێژووی کەلتووری کورددا دەست پێدەکا، ئەم قۆناغە لە دەووروبەری (3000)ی پێش میلادەوە دەستی پێکردەوە و تا هاتنی کۆچکردووە هیند و ئەوروپییەکان بۆ کوردستان و ئاریائیزە بوونی کۆمەڵگا و کەلتووری کوردەواری لە دەوورووبەری ناوەڕاستی هەزارەی دووەمی پێش میلاددا (بڕوانە کۆچکردنە مێژووییەکان) نەکوژاوەتەوە، قۆناغی کەلتووری حورییەکان، مۆرکی زۆر ئاشکرای ئاڵوگۆڕکردنیان لەگەڵ گەلانی دراوسێدا پێوەیە هەروەها بەڵگەی کڕین و فرۆشتن و ئاڵوگۆڕکردنێکی چالاکی کالاّ و شمەك و ئەندێشە لەنێوان گەلانی کوردستان و مێزۆپۆتامیا و ئێران و ئەولاتریش (Mellink1966)، دەسکردەکانی دەورەی کۆتایی سەردەمی حۆری کە لە شوێنە ئارکیۆلۆجیەکانی زێویە و حەسەنلو دۆزراونەتەوە مۆرکی قۆناغی ڕاگواستنەوەی ئەم سەردەمە بەرەو سەردەمی کەلتووری ئاریایی یان پێوەیە کە تا ئێستا لە کوردستاندا بەردەوامە.

ئەو دەستکردانەی کە لە ئاوایی زێویەی کوردستانی ڕۆژهەڵات (کۆنە شاری ئیزیدایی سەردەمی مانیەکان) دۆزراونەتەوە، هەندێ لە نەخشونیگاری یەکجار سرنجکێشی دانیشتوانی کوردی زۆر کۆنیان پێوەیە، ئەو شتە بەنرخانەی ئەوێ کە تا ئێستا لای گەلەری شتە ئەنتیکەکانی جیهان بە "گەنجینەی زێویە" بەناوبانگن، هێشتاکەش بەنرخی خەیاڵی دەستا و دەست دەکەن. ئەم شتانە، نەك تەنها ئەڵقەی پێکەوە گریدەری زەمانیی نێوان هونەری نەخشونیگارکێشی نوێی کورد و حەلەف دەردەخەن، بەڵکو ئاوێنەی ساف و بێگەردن بۆ نیشاندانی هونەری نەخشکاریی ئایینی و ئەفسانەواری کوردیش (بڕوانە Godard 1950).

لە پەنای گەنجینەی زێویەدا، گەنجینەیەکی پڕ بەهای دیکەی شارێکی سەردەمی مانیان هەیە لە حەسەنلوو (لە ڕۆژهەڵاتی شنۆ و باکووری زێویە) ئەم شارەش هەر هی دەوروبەری ئەو سەردەمەیە (سەدەی نۆیەمی پێش میلاد).

ئەو بابەتانەش كە تێیدا دۆزراونەتەوە، بەڵگەی یەكجار بەهێزن لەسەر شێواز و سرووشتی هونەری و كەلتووری ئەو سەرزەمینە (Dyson And Voigt1989).

لەگەڵ ئەوەشدا ناكرێ هەر تەنها پشت بە گڵێنەی كۆن ببەستین بۆ ساخكردنەوەی ئەم پەیوەندی و بەردەوامیە، ئەو خاڵبەندی و نەخشونیگار كێشیەی كە لە سەردەمی ئێستاماندا لەسەر لەش دەكرێ لەوانەیە بە تەواوەتی بۆ مەبەستیكی جیاواز بكرێ، بەڵام لە هەمان كاتدا، بەڵگەی زیندوون بۆ ئەوەی نەخشكاری لەناو كورددا بابەتێكی دێرینەیە. پیاو دەتوانێ بە ئاسانی پەنجە بخاتە سەر ئەو ڕاستیەی كەوایە كەم دەربڕینی خۆ ڕازاندنەوە لەلایەن مرۆڤەوە بە خۆنەخشاندن و خۆ ڕەنگكردن دەستی پێكردووە، ئەم كارە دوایی بابەتی ئەفسانەدار و لە سرووشتیە دەریشی چووتە سەر. هەر لەبەر ئەم هۆیە خۆیەتی كەوا لەش ڕەنگاندن ئێستا باوێكی وای نەماوە و جێگەی بۆ خاڵكێشانی لەش چۆڵكردووە كە چوونەوەیان نیە و لای هەموو گەلانی جیهانیش كارێكی گشتكردەیە.

ژن و پیاوی كورد هەمیشە خاڵكوتانیان (كوترایی) لا باو بووە و تا ئێستاش، هەرچەندە بە ئەندازەیەكی كەمتر، هەر لایان باوە، هەندێ پەیكەری پاشماوەی كەلتووری حەلەف تا ئێستاكەش نیشانەی خاڵی كوتراوی سەر ڕوو و سنگیان هەر پێوەیە.

ئەمە دەكرێ وەكو نیشانە بەرزیەكی لەش دابنرێ (Von Opponhein 1931 Field 1958).

زۆربەی خاڵ كوتانەكان، ئەگەر گشتیان نەبێ، ئێستا بە ئامانجی كاریگەریی ئەفسانەوارایان لەسەر پەڕاندنی نەخۆشی دەكرێن، هەندێ كەس باوەڕیان وایە خاڵكوتان نەخۆشی سووك دەكا بۆیە خەڵكێكی كەمتر بە مەبەستی خۆ ڕازاندنەوە و جوانكاری خۆیان دەكوتن (Field 1958،24).

سەرەنجام هەر نەخشێكی كوتراو لە شتێكی پیرۆز پێكدێ و ئەگەر بشێوێنرێ، پیرۆزییەكەی نامێنێ، ئەم خاڵ و نیشانانە بایەخی كەلتووری و كەلەپووری خۆیان هەیە و پاشماوەی "زیندوو"ی نەخشی كۆنن و بەو شێوەیە تا ئەمرۆكە پارێزراون.

گەلێ شێوەی خاڵكێشان و نەخشونیگاری كوتراو ئەو بۆچوونە دەردەخەن و باسی پەیوەندی نێوان خۆیان و نەخشونیگاری تر دەكەن كە بۆ مەبەستی دیكەی ئاینی یان دنیایی بەكارهێنراون، ئەو نەخشی شانەو ڕۆژ و حەوت ئەستێرەیە كە ژنان دەیكوتن، بۆ نموونە، وان

بـە دیوارەکـانی ئارامگـای شـێخ ئادییـەوە لـە لالـشی شـوێنەواری پـیرۆزی یەزیـدیان (بڕوانـە یەزیدیایەتی).

وێنـەی کیـسەڵیش، کـە سـیمبوڵی تەمـەن درێژیـەو ئاماژەیەکـە بـۆ خـدری زینـدە (بڕوانـە یارسـانیەت). بـەزۆری و لـە شـێوەی جۆراوجـۆردا لـە سـەنعەتی "میناخـانی"دا دەردەکـەوێ کـە هونەرێکی دێرینەی کوردییە. هەروەها، ئەو سیمبوڵبەندیەی وێنەی سەگ و ئـەژدەها و خەرمانـەی رۆژ پێکـەوە کـە لەلایـەن ژنـانی یەزیدیـەوە بـەکاردێ، هـەمان سـیمبوڵبەندیە کـە لـە پەیکـەرە ئایینییەکانی میثرایییە کۆنەکاندا بەکار دێنرا (میثراسی خواوەندەرۆژ گـای ئاسمـان دەکـوژی و لـە خوێنی گاکەوە مارێك و سەگێك دروست دەبن کە هەردووك سیمبوڵی هێزەکانی چاکە و خراپەن).

نەخشونیگاربەندیە کوردیەکان دوو جۆری لێك جیاواز پێکدێنن:

1– جۆرێك کە هیچ شێوە پەیوەندییەکی بە شکڵی سرووشت تـەبارەوە نیـە (واتـە شـکڵی ئەندازیاریەکان).

2– جۆرێکی دیکە کەشتی سرووشت تەبار بـۆ دەربڕینـەکانی خۆیـان بـەکاردێنن و دوایـی بەم شێوە و بەو شێوە لێکیان دەدەن تـا سـەرەنجام لـە وێنەیـەکی تـەبادا دەریـان دەخـەن، دەست ڕەنگینانی ژن و پیاوی لادێ ئەم دوو شێوەیە جیاجیا، یان پێکـەوە بـۆ مەبەسـتەکانی خۆیان وەستایانە بەکاردێنن، هەرچی سەنعەتکارانی شارنشینن زیاتر بەلای جیاکارییدا دەچـن لەم دوو شێوەیەدا، بۆیە گەر سەیری مـافوور یـان بەڕەیـەکی دەسـکردی شارنـشینان بکـەین، دەبینین نەخشی زیندەوەرو گوڵی لە شێوەی ڕاستیاندا بەکارهێناوە، کەچی هەمان شـت گـەر بەرهەمی دەستی گوندنشینێك بێ دەبینین پڕە لە تێکەڵەی نەخشی ئەفسانەوار و سرووشـتی زۆرجار بە شێوەیەکی ئاڵۆز.

ئەمڕۆ، دەسکردی کوردی لە هەردوو شێوەدا، دەتوانرێ بە ئاسانی لـە دەسـکردی گـەلانی تر جیا بکرێتەوە، بە تایبەتی لە بواری بەڕەدا، لە کاتێکدا کۆنیی ئەم پارچانە دەکرێ لە ڕەنگ و ڕیشە خۆ جێیەکانیانەوە بزانرێ، بەڵام ئەگەر هەمان بابەت لە دەرەوەی کوردستاندا بێنرێن، ئەوا هەر دەچنەوە سەر دروستکەرە دێرینەکانیان و ئەوە دەستمان دەگرێ و چیرۆکە تـاڵ و سـوێرەکانی کۆچـکردنە مێژووییـەکانمان بـە گوێـدا دەدا. نـەك هـەر ئەمـە، ئاراسـتەی ڕێگاوبانەکانی سەردەمانی دێرینیـشمان بـۆ دەردەخـا، وەکـو ئـەوەی لـە کـەلتووری حەلەفـدا هاتووە.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: Robert Dyson and Mary Voigt, eds., "East of Assyria: The Highland Settlement of Hasanlu," *Expedition* 31:2-3 (1989); I.J. Winter, "Perspective on the 'Local Style' of Hasanlu: A Study in Perspective," in L.D. Levine and T.C. Young, eds., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, vol. 7 (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, 1977); James Mellaart, *The Neolithic of the Near East* (New York: Scribner, 1975); André Godard, *Le Trésor de Ziwiyè, (Kurdistan)* (Haarlem: Publications du service archéologique de l'Iran, 1950); Edith Porada, "Of Deer, Bells and Pomegranates," *Iranica Antiqua* vii (1967); Edith Porada, "The Hasanlu Bowl," *Expedition* 1.3 (1959); M.J. Mellink, "The Hasanlu Bowl in Anatolian Perspective," *Irancia Antiqua* VI (1966); M.J. Mellink, "Hurriter Kunst," *Realexikon der Assyriologie* 514 (1972-75); Pierre Amiet, "Un vase rituel iranien," *Syria* XLII (1965); R.H. Dyson, "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu," *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965); P. Amandry, "A propos du trésor de Ziwiyé," *Iranica Antiqua* VI (1966); Edith Porada, "A Fragment of a Gold Applique from Ziwiye and some Remarks on the Artistic Traditions of Armenia and Iran during the Early First Millennium BC," *Journal of Near Eastern Studies* 19 (1960); C.K. Wilkinson, "Treasures from the Mannean Land," *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* (New York, April 1963); R.D. Barnett, "Median Art," *Iranica Antiqua* II.1 (1962); A.D.H. Bivar, "A Hoard of Ingot-Currency of the Median Period from Nush-i Jan, near Malayir," *Iran* IX (1971); P.R.S. Moorey, "A Note on Pre-Achaemenid Standard-Tops from Western Iran," *Iran* XV (1977); Henry Field, *Body-Marking in Southwestern Asia* (Cambridge, Massachusetts: Peabody Museum, 1958); Max von Oppenheim, *Der Tell Halaf* (Leipzig, 1931); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); O.W. Muscarella, "Comments on the Urkish Lion Pegs," in G. Buccellati and M. Kelly-Buccellati, eds., *Mozan I: The Soundings of the First Two Seasons*, vol. 20 (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, Undena, 1988).

ڕایەخ و تەون و جۆلاكاری

دەركەوتنی ڕایەخ لە تۆماربەندیەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەندی كۆندا، هاوكاتە لەگەڵ گەیشتنی ئارییایی و هۆزە هیند و ئەورووپی زمانەكانی دیكەدا، وەكو میتانی و میدیایی و حیتیەكان. وادیارە ئەم كۆچەرانە كە لە هەردە ساردەكانی یۆراسیای باكوورەوە هاتبوون هونەری تەونیان (بە تایبەتی جۆری كۆڵكن) هێناوەتە كوردستان و ئەو جێ دوورانەی ترەوە كە لێی نیشتنەوە (بڕوانە كۆچكاریە مێژووییەكان).

كۆنترین بەڵگەی ڕاست لەسەر بەڕەی كوڵكن، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چواردەیەمی پێش میلاد و لە ئەڵەچە حویوق كە كۆنە شوێنەوارێكی حیتیە لە ئەناتۆلیای ناوەند دۆزراونەتەوە، هەروەها لە نەخشێكی سەر دیواری سەردەمی ئەمن حۆتەپی چوارەم (ئەخناتوون) و شا ژنەكەی كە ئاری نەژادێكی میتانی بووە و ناوی نەفەرتیتی بووە (دەروبەری 1369 – 53 پێش میلاد). بە هەرحاڵ، بەكاریی بەڵگەكان لەسەر بەڕەی كوڵكن لە "میلەرەش"ەكەی

شەلمان نەسەری پادشای ئاشووریەوە (دەورووبەری 858 – 824 پێش میلاد) دەست پێ دەکا. بەو میلەوە وێنەی هەندێ دیاری و خەلاتی بەڕەی کولکن نیشاندراوە کە (دوانیان لەبەر گرانییداریان دراوەتە ژێر و بە شانی دوو زەلام هەلگیراون) و ڕیشووەکانیان (زۆربەی بەڕە کولکنەکان ڕیشوودارن) بەمسەر و ئەوسەریانەوە شۆڕ بوونەتەوە. ئەو دوو زەلامەی کە دارەکانیان بەسەر شانەوەیە، بە بەرگەکانی بەریان ناسراون کە لە دانیشتوانی باکووری ڕۆژاوای ئاشوورستان واتە کوردستانی ڕۆژاوان، بە وشەیەکی تر ئەو شوێنەی کە بەر لەوە پادشانشینی میتانیەکان بووە (بڕوانە مێژووی هەرە کۆن).

بیرۆکەی نەخشکاری و بنەوانی هونەریی ئەو بەڕانەی کە هێنرابوونە بازاڕەکانی ئاشوورستانەوە دەتوانرێ لەو کار و نەخشسازیانەی بەرد نەخشێنە خۆلاتیەکانەوە بناسرێنەوە کە بۆ نەخشاندنی ئۆدە و کۆتك و سەراکان هەلیان بژاردوون. زۆربەی ئەو "فەرشە بەردینانە" کە هێشتا ماون نەخشونیگاری ئەوتۆیان لەسەر کراوە و کە زۆر لە نەخشونیگارە سەردەمییە کوردیەکان دەچن وەکو چوارگۆشەی گولزار، گەواهێرات، دوینە کیسەل و قرژال، لەڕووی دیزایینی گشتیەوە میناخانی، چوار سووچ، پیرگول و ڕەقە ئاوێتە، زۆرتر باون .(Akasheh 1992)

لە هەموو دیزاینە سەردەمییەکانی بەڕەی کوردییدا، لەم تۆماربەندیە کۆنینەیەی ئاشووریاندا، تەنیا جۆری "ماسی ئاوێتە" دەرناکەوێ. لە خوارەوە، باسێکی دوور و درێژی ئەم ستێل و وێنانە دەکرێ.

هەرچی بەرهەمی جۆلاییە لە کوردستان، واتە سیپال چنی، ئەوا جیاواز لە بەڕەی کولکن مێژوویەکی تۆمار بەندکراوی هەیە. کۆنترین بەلگە لە بارەی چنینەوە بە مانای سەردەمانەی، واتە کوتالی هێل هێل، لە نەخشی سەر هەندێ خشتی سەردەمی (چەرخی بەردینی نوێ) (Aceramic Neoulithic) (8500 – 7000)ی پێش میلاد کە لە شارە شوێنەواری چەرمووی نزیکی سولەیمانی ئێستا لە کوردستانی ناوەند دۆزراوەتەوە (Roaf 1990:28) ئەمانە، ئەوی ڕاست بێ، مێژینەترین بەلگەی سیپال چنینن بە مانای سەردەمانەی کە لە هەر شوێنێکی تری سەر ڕووی زەمین کەوتبنە دەست، دیمەنی تازە شێوەی ئەو بابەتانە بە هەرحال، وامان پێدەلێن کە بەر لەمان شێوەی تریش هەبوونە وەلێ هێشتا نەدۆزراونەتەوە..

لە بەرامبەر ئەمەدا، بەم دواییـە بەڵگەیـەك کـە، لەسـەر سـەنعەتی چنین لـە ئەشـکەوتی نەحال حیمار لـە ئیـسرائیل دۆزرایـەوە (کـە هاوچـاخە لەگـەڵ چـەرموودا)، بریتییـە لـە جـۆرە لوولدانێکی پۆکان بە دەوری تانەکاندا واتە هەمان ئەو تەکنیکەی کە بە گرێچن ناسراوە.

سەنعەتی چنین لـە کوردسـتاندا تـا سـەدە مێژوویییـەکان بـەردەوام بـووە و لـە سـەدەی دەیەمی پێش میلادەوە بەرهەمەکانی وەکـو دیـاریی شـاهانەی نایـاب پێـشکەش بـە کۆشـکی پادشاهانەی ئاشووری کراوە، پیـشەی تـەنك چـنی تـا کۆتـایی سـەدە ناوەنـدەکان (سـەدەی پانزەیەم) هەر بەردەوام بووە.

مارکۆ پۆلۆ لە نووسینەکانیدا لە بارەی ئەو ناوچەیەوە کە دەکەوێتە نێوان مووش و ماردین و مووسڵەوە (کوردستانی ڕۆژاوا)، دەڵێ: "ئەمە ئەو مەڵبەندەیە کە "لۆکـەی زۆر بەچـڕی تێـدا دەکـرێ، و لـە بەرهەمەکـەی جـۆرە قوماشـێکی نایـاب دروسـت دەکـرێ کـە پێـی دەوتـرێ "بوکاسینی" لە پاڵ گەلێ جۆری تردا" (Travels I.Vi).

لـەو پـەڕی کوردسـتان، لـە ڕۆژاوا، مـارکۆپۆلۆ دیـسانەوە باسـی بازاڕەکـانی قەیـسەری (سیزاریا) و سیواس (سیباستیا) دەکا و دەڵێ "باشترین و جوانترین مافووری جیهـان دێنرێتـە ئەم بازاڕانەوە، هەروەها پارچەی ئاوریشمینی مەخمەڵ و ڕەنگینی تریش لەم بازاڕانەدا دەسـتا و دەست دەکەن".

حەوت سەدە لەوەدوا، واتـە لـە سـەدەی نۆزدەیەمـدا، نـەیبووری ئاسـەوارناس، لـە باسـی هـەمان ناوچـەی کوردسـتاندا، باسـی پیـشەسازی لۆکـە و کـەتان دەکـا و ئامـاژە بـۆ "جـۆرە ئاوریشمێك دەکا کە کەژ یان کێـژی پـێ دەڵـێن و لەسـەر داران دەڕزکـێ" (voyage 11-268) لـە بارەی ئەو پارچە چنراوانەوە کە دێنرێتە بازاڕەکانی مووسڵەوە، مارکۆپۆلۆ دەڵێ:

"مووسڵ و مووسڵین جۆرە قوماشێکی لووکەیە و ناوەکەی لـەو شـوێنەوە وەرگرتـووە کـە تێیدا دروستکراوە".

ئەو بە وشەی مووسڵین، مەبەستی" هەموو ئەو بەرگە زێـڕین و ئاوریـشمینانەیە، کـە ئێمـە پێی دەڵێین موسڵین.."

بەگوێرەی دابێـك کـە تـا ئێـستاش هـەر بەردەوامـە لـەنێوان بازرگانـە ڕۆژاواییيەکانـدا، بـە تایبەتی ئەوانەی سەوداکاری مافوورات و بەڕەجات دەکەن، مارکۆپۆلۆش هەر بەرهەمێك دەکا

بەهی ئەو شارەی لێی خراوەتە بازاڕەوە، نەك ئەوەی لێی دروستکراوە، بەم پێیە، کاتێك باسی ئەو بابەتە بازرگانیانە دەکا کە لە دوکانەکانی مووسڵی سەردەمەکانی ناوەند دەکا دەڵێ:"هەموو دەسکردی مووسڵن" کە وای وت، دەبێ قسەکانی خۆی و ئەوانەی نەیبووریش، بەسبن بۆ ئەوەی بزانین مەڵبەندی دروستکردنی ئەم ماڵە دەستچنانە نەك تەنها ناوچە کوردنشینەکانی دەورووبەری شاری فرەڕەگەزی مووسڵن، بەڵکو هی کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا تەنانەت ناوەندیشن. لەسەردەمە دوا دواییەکانی سەدەکانی ناوەندا، مووسڵ یەکێك بوو لە مەڵبەندە بازرگانیەکانی ڕۆژهەلات، و ئەتوانرێ بوترێ گەورەترین سەنتەری ئاڵوگۆڕکردنی کاڵاکانی کوردستانیش و لەمەدا تەوریزیش تۆزی پێی نەدەشکاند، هەر بەهەمان گوێرەی سەردەمی مارکۆپۆلۆ، ئێستاش مافوور و بەڕەی کوردی هێشتا لە بازاڕەکانی مووسڵ و سیواس و قەیسەری، هەر وەکو شارە گەورەکانی تر، بەسەرشانەوە گڕدەدرێن و لە مغازە و دوکانەکاندا، هەڵدراونەتەوە.

هەرچەندە ئێستا ئاورێشم ئەوەندە باوی نەماوە و کەمتر دەست دەکەوێ، بەلاَم لۆکە هێشتا بەرهەمی هەرە پارەکەری ئەم هەرێمەی کوردستانە (بڕوانە کشتوکاڵ) و لەمەدا شان دەدا لە شانی خوری وەکو کەرەستەی خاوی سەنعەتی چنین.

دوای سەردانەکەی مارکۆپۆلۆ، ئەوەندەی پێنەچوو ئابووری کورد دای لە کرژی و ئەم پرۆسەیە تا کۆتایی سەدەی ڕابردوو (سەدەی نۆزدەیەم – وەرگێڕ) هەر بەردەوام بوو هۆی هەرەسەرەکیی ئەم کرژیەش ئەوەبوو ڕێوبانی بازرگانی جیهانی بە کوردستاندا لەکار وەستا (بڕوانە بازرگانی).

ئەو داهات و ئەو تاو و تەوژمە دینامیکیەی بازرگانی دابووی بە ئابووری و تەکنۆلۆجیای ناوخۆ، بوو بەمایەی پەیدابوونی ئابووریەکی خۆخۆییو ئەمەش دەرەنجامێکی نەگەتیڤی لەسەر تەکنۆلۆجیای ناوخۆی لێکەوتەوە.

ئیتر لە کوردستانەکەی سەردەمی مارکۆپۆلۆدا نە کوتاڵە جیهان ئاراکان مانو نە ئەو تەکنیکانەش کە بۆ دروستکردنیان وەکار دەهێنران، پێنج سەدە دوای سەردانەکەی ئەم گەڕیدە ڤینیسیاییە، کۆتاڵی کوردی دابەزیبوە نزمترین پلەی لەڕووی وەستاکارییەوە لەچاو

هەموو بەرهەمە ناوخۆییەكاندا (بە ئەدەبەوە بە ڕەشۆكیو درِ ناو دەبران) یان هەندێ گەڕیدەی تازە هاتوو بە "كێوی" و "پەلاس"وە سپیان دەكردن (Eagleton 1988 –38).

وەبەرهێنانی جلوبەرگی دەستكرد لە كوردستان بە تەواوی لەناوچووە، هەندێ بابەتی لە چەك و دەسماڵ و وردە بابەتی ئەوتۆی لێدەرچێ، كە لەو ئاوریشمە كەمەی ئێستا لە وڵاتەكە وەبەردێنرێ دروستكراون ئەگینا بست بەبستی ئەو كوتاڵەی كە كوردان بۆ سیپاڵ بەكاری دێنن یان لە دەرەوە هێنراوە یان لە ناوخۆ بەمەكینە دروستكراوە. ڕایەخی دەسكرد، بە هەموو جۆرەكانییەوە، هەروەها كاری گرێچنی، ئێستا سەنعەتێكی یەكجار بەربڵاو و پارەكەرن لە كوردستاندا.

كاری گرێچنی، لە باری بابەتدا، لەو جۆرەیە كە پارچەكە بە تەواوی بە نەخشونیگاری فرە ڕەنگ و شێوە دادەپۆشرێ و ئەمە بە تەواوی تەكنیكێكی تازە بابەت و یەكتایە، زنجیرە بەندی بە گشتی شێوەی هەرەباوە لە سەنعەتی گرێچنیی كوردییدا و لە شێوەیەكی دێرینەواری ئێسكە ماسییدا دەڕوا.

بۆ پارچەی گەورە، زۆرتر خوری بەكار دێنرێ، ئەمە وایكردوە كە بابەتەكە درِترو دیزاینەكەشی زلتر بنوێنێ، لە كاتێكدا گەر داوی ئاورێشم یان لۆكە بەكاربهێنرێ، بابەتەكە لووستر و دیزایینەكەشی وردتربنوێنێ.. ئاوریشم و لۆكە زۆرتر بۆ وردە بابەتی وەكو تەپلە و خورجینی دەست بەكاردێ ڕەنگی هەرە باو، سووری شۆخ یان جەرگییە، بۆیەكەش، لە ڕەگی دەوەنی كێوی و هەندێ پێشوولەی خۆڵاتی دەردێنرێ ڕەنگەكانی تر بە گشتی ئاودارو بریسكەدارن. نەخشەكان جۆراوجۆرن و یەك بابەت نین، لە هەندێ شوێن ئەرابیسكن (لە كوردستانی باكوور)، گوڵ و ئاژەڵ، (كوردستانی ناوەند و ڕۆژاوا) یان گولزیندەوەر– ئادەمیزاد (كوردستانی ڕۆژهەڵات و باشوور) لە كاتێكدا ئەو دیزاینانەی لە بەرەی كوردییدان لە كاری گرێچنیشدا بەكارهێنراون، كەچی ئەوەی مایەی سەرسوورمانە ئەوەیە، وێنە و نەخشونیگارەكانی ناو مافووریان بە هیچ جۆرێك تێدا بەدی ناكرێ. ئەوی ڕاست بێ، نزیكترین شت لەو وێنەی ئادەمیزاد و زیندەوەرانەی كە لە گرێچنكاریەكانی كوردستانی ڕۆژهەڵات و باشووردا دەردەكەون، كوت ومت، هی چەرخی بەردینی كۆنن كە لەسەر تاشە بەرد و دیواری

ئەشکەوتەکان هەڵکەندراون.. واتە، ئەوەندە لێك نزیکن کەوا هەستی لێك جیانەکردنەوە لای هەر کەسێك کە هەردووکیانی دیتبێ، درووست ناکا.

کاری گرێچنی، لەڕووی ڕووبەرەوە جیاوازە و لەسەرە تەپڵەکی بچووکەوە دەگرێتەوە تا بابەتی وەکو فەرشەی بووکێنی کە خۆیان دەدەن لە 14×6پێ، ئەم کارە زیاتر لە کوردستانی ناوەند و ڕۆژاوا باون، بابەتەکانی بریتین لە پشتێنەوە تا کڵاوی سەر، و لە سەرزەینەوە تا ڕایەخی نەخشین جۆراوجۆرن.

ئەو برەوە باشەی لەمەودوا بازاڕی ئەم بابەتە پەیدای کرد بە تایبەتی لە بواری ناردنە دەرەوەدا بۆ بازاڕەکانی ڕۆژاوا وای لە گەلێ پیشەوەری کورد کرد بگەڕێتەوە سەر شێوازە کۆنەکان و دایانگرنە سەر شێوە و بابەتی نوێ، هەرچەندە ئەم بەرهەمە نوێیانە هیچ پەیوەندیەکان بە گەنجینەی دێرینەواری هونەری کوردیەوە نیە، بۆ نموونە، لە هەموو ئەم کارانە بازاڕ گەرمتر ئەو جانتا دەستیانەن کە بە گرێچنی دروست دەکرێن. ئەم بەرهەمانە فرۆشێکی باشیان هەیە بە تایبەتی بۆ گەڕیدە بێگانەکان کە لە بابەتی دەسکردی خۆوڵاتی دەگەڕێن، ئێستا ئەمانە چاکەت و دامەنیشیان چۆتە پاڵ و پیشەوەرەکان، پشتەکێکی ڕەشی لۆکەیی و پێشکەش بە پارچەیەکی لە لۆکە دروستکراو دەگرن کە هەندێ وێنەی مەکینەکردی دەخەنە سەر. بەم جۆرە، ئەو پارچەیەی کە دەردەچێ نە ناوی هەیە نە ناوك، ئەو وێنانەش کە لەسەری دەردەکەون لە زادەی خەیاڵی دروستکەرەکەیان بەولاوە هیچی تر نین و بەو جۆرە کارەکەیان لە چەواشەکردنی چەژی کابرای کڕیاری بێگانە بەولاوە هیچی تری لێ ناکەوێتەوە.

بەڕەی دەسکردی ساکار یان کلیم، زۆر ئاسانتر دروست دەکرێن، کڕیاریانی زۆرترن و لە مافوور کەم تەمەنترن و لە شێوەی چنیندا، ئەوەندە لەگەڵ تەختە تەونی تردا جیاوازی نیە لە ڕووی بنەڕەتی چنینەوە، تەنیا جیاوازی لە ئەستووری ڕستەکاندایە، چونکە هەم تان و هەم پۆکانیان ئەستوورترن، بنەڕەتی دروستکردنی بەڕە لەسەر ئەوە بەندە کە گرێچنیی تێدا نییە، گرێچنی نیشانەی هەرە دیاری مافوورە، مافووری کوردی بەڕەنگاو ڕەنگی و دیزاینی زەق دەناسرێنەوە، بەڕەی کوردی لە هەردوولاوە، هێشتا لەوەش ئەولاتر چووە.

جۆرێك بەڕەی كوردی لە دوولا پێكدێ، هەردوولا كە لەگەڵ یەكدا هەڵدووراون، ئـەم بەڕانـە بـە دەزگایـەكی تـەونی زۆر بـچووكی، دەسـتی دروسـت دەكـرێن كـە پانـایی لـە "1" پـێ تـا "1.5"پێیە، كە هەندێ ژنەكۆچەر بە پشتی وڵاخەوە لەم هۆبەوە بۆ ئەو هۆبە دەیانبـەن و لـە كاتی دەستبەتاڵییدا دایان دەبەستن و بەكاریان دێنن و بـەو دەرامـەدەی دەسـتیان دەكـەوێ بەشێك لە مەسرەفیی خێزانەكانیان دابین دەكەن، ئینجـا لا درێـژ و تەسـكەكان لێـك دەدەن و لاكێشێكی ستاندەریان لێ دروست دەكەن. بەڕەكەرەكان هەمیشە گرفتێكیـان لـە بەردەمدایـە لە پیشەكەیاندا، ئەویش بەهۆی ئەوەوە كە ڕایەڵـەكان، لەبـەر بـوونی وردە گرێـی زۆر تێیانـدا، یەكسان كش ناخۆن و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی پارچەكان لەهەر چوارلاوە ڕێـك دەرنەچـن. ئەو بەڕەكەی پارچەكان بە ناچاری بەرامبەر یەكتری جووت دەكرێن و لەم سـەرو ئەوسـەرەوە لێك دەدرێن و هەڵدەدوورێن ئینجا دەپێچرێنەوە. ئەم بەڕانە جاران نرخێكی وایـان نـەدەهێنا و زیاتر لەلایەن دروستكەرە كۆچەرەكان خۆیان یان كڕیاری دەسكورتەوە دەكڕران، بەڵام ئێستا مەسـەلەكە وا نـەماوە، چـونكە لـە بـازاڕی میكـانیزە خنكـاوی ڕۆژاوای ئـەم سـەردەمەدا، هەرچەندەی ئەو جۆرە كاڵایانە "سرووشتی"ترو "كێوی" ترو مۆركی "ئـەتنیكی" یـان زەقـتر پێوە دیاربێ و لە كردا زبرتر و ناوەستایانە ترین، ئەوەندە زیاتر، كڕیاری ڕمـوودە و شـەیدایان بە سەردا دەكەوێ.

هەرچی مافووری كوردیە، دوو جۆری لێك جیان، تەنانەت بـۆ كەسـێكی مـافوور نەناسـیش دوو جۆرەكە خۆیان هاوار دەكەن: یەكێكیان بەشـێوەیەكی وەسـتایانەی ڕێـكو بـە نەخـشێكی ئەموار و دلگیر و بە خەتی كووڕ كووڕو شاربا بەتیانە دروستكراوە، ئەوی تر، بـەنا وەسـتایانە، بە نەخشی نەزانكردانە، گۆشە گۆشە و دەشتەكیانە دروستكراوە.

كەچی سەرەڕای ئەم دوو بەشییە، دیزاینی گشتی و نەخـشكاری هـەردوو جۆرەكـە كـە لـە بنەڕەتدا هەر یەكن واتە دوو قوتابخانەی جیاوازی دیزاین، یان پشتەڵەكی كـەلتووری لـە ئـارادا نیـە، بـەڵكو، سەرچـاوەی هـەردوو بابەتەكـە یـەك قوتابخانـەی دیزایینـە، بـەڵام پـشتەڵەكە كۆمەڵایەتی – ئابووریەكەیان لێك جیایە.

بەم جۆرە، دەتوانرێ ڕایەخ و چنراوی تـری كـوردی بكـرێ بـە پێـوەری ڕەوشـی ئـابووری دارەڕای چینایەتی كۆمەڵگای كـورد. لـەم بارەیـەوە ئەناهیـد عەكاشـە (1986) تێڕوانینێكـی

سرنجکێشمان دەداتێ، ئەو دەڵێ چنراوی "ئاسایی" لە کوردستاندا نیـە: چـنراوەکان یـان زۆر قایم، زۆر بەرگر، و لە کردا درو زبرن، نەخشەکانیان سادە و سرووشتین، یـان زۆر ناسـك، و لـە کـردا تـەنك و لـە نەخـشکارییدا زۆر شـێوازگیرن، ئـەو ئەمـە بەرەنگدانـەوەی رەوشـی بـازاڕ و سـەرەنجام بـە ئاوێنـەی دارەڕای چـینایەتی کۆمـەڵگای کوردسـتان دادەنـێ. کۆمـەڵگای کوردستان، کۆمەڵگایەکی دوو چینەبووە کە پێکهاتوون لە: 1) ئابوورییەکی بژێن کە وەرزێـڕ و کۆچەرەکانی لە خۆی گرتووە و ئەو کاری چنینەی دەکرێ لـە پلـەی یەکەمـدا بـۆ دابینکردنـی پێداویـستییەکانی ئـەوان تـەرخانکراوە 2) چـینێکی ئەریـستوکرات کـە پێکهـاتبوو لـە خـان و خانزادە و میر و میرزادە و کە لە باشـترین بابـەت دەگـەڕان و دەیانپۆشـی. نـەبوونی چـینێکی ناوەندی شارنشین، یان تەنانەت وەرزێڕی دەوڵەمەنـدیش، لـە چـوار پێـنج سـەدەی رابـردووی مێژووی کورددا، نەیهێشتووە لەنێوان ئەو دوو دەستەیەدا یەکێکی تر دەرکەوێ، ئەم تێورییەی عەکاشە لەسەر بنەمایەکی قایم داڕێژراوە و لـەم کتێبەشـدا لـە چـەند جـێ بـە شـایەد گـیراوە، (بڕوانە ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی و سەرەتای مێژووی هاوچەرخ).

هەندێ نموونەی مافووری ناسکی سەدەکانی (18) و (19)ی بیجاڕو سەنەندەج (سنە) کە تا ئێستا ماون، دەرخەری پیشەسازییەکی شارکردن کـە دەیتـوانی تـەنها چـێژی دەسـتەیەکی زۆر هەڵبژاردە ڕازی بکا. ئەم نەریتە، بەهەمان شێوەی ئەو چینەی کە ڕاگرو پشتو پـەنای بـوو، لە بەین چوو و ئاسەواری ون بوو، لەم دوا دواییانەدا هەندێ تەقەللای بازرگـانی سرووشـت بـۆ گەڕاندنـەوەی ئـەوەی لەدەسـت چـووە و پاراسـتنی ئـەو کەمـەی کـە مـاوە، لـە کارگـە تـازە بابەتەکانی سەنەندەجدا دران، بەڵام هەوڵەکە لە ڕەنجێکی بێهودە بەولاوە بڕی نەکرد.

مـافووری کـوردی، بـە ئاسـانی دەناسـرێنەوە (یـان دەناسـرانەوە) چـونکە چ وێنـە و نەخشونیگار و ستێڵی گشتیان و چ دروستکردەی هونەرمەنـدە کوردەکـان بـاش دەستنیـشان کروان، وێنە سەرەکییەکان بریتین لە هەرشەنگ (قرژاڵ – قرژانگ – وەرگێڕ) رەقە (کیسەڵی و شکایی)، کیسەڵی ئاوی، ماسی ئاوێتە (ماسـی و نەیلوفـەر کـە بـە هیراتـیش ناسـراوە)، گـوڵ، چوارسووچ (گۆشە یان چوارڕێیان)، شاخیی (کەڵە کێوی) گوڵاڵە (گوڵە بـاخ) و لاولاو و کاژینـە (کە لە ڕۆژاوا بە وێنەی نان و بادەی شەراب بەناوبانگە).

جۆری گوڵ و ماسی ئاوێتـە و لاولاو و كاژینـە لەلایـەن نەتـەوەكانی تـری دراوسێـشەوە بـە زۆری بەكاردێن، هەرچەندە گۆڕانیان تێدا كـراوە. بـۆ نموونـە، لـە مـافووری كوردییـدا وێنـەی نیلوفـەڕ لـە لاولاو و كاژینـەدا، لـە شـێوەی پـیتی (7)ڤـیدا كـراوە، لـە كاتێكـدا لـە مـافووری قەفقاسدا، هەمان وێنە لـە شـێوەی پـیتی (u)یـو بـاوە، نەخـشی ماسـی و نیلوفـەڕ ئێـستا لـە ئازەربایجـان زۆر بـاوە، پـەقلاوەی (ئەڵماسـی) قولابـدا لەلایـەن هـۆزە دراوسـێكانەوە بەكارهێنراون.

دیزایینی گشتی لە مافووری كوردییدا دەبێ بكرێ بـە دوو بەشـەوە: دیـزایینی كنارەكـان و دیـزایینی تەختـەكان، لـە دیـزایینی تەختەكانـدا گـرنگترین نـەخش جـۆری (پۆیلەماسـی)ی مەدالیەییـە (پۆیلەیـەك لـە ناوەڕاسـتی تـەختیی مافوورەكەیـە چـوار چـارەكە پۆیلـەی بـە دەورەوەیە، هەر یەكەیان لە گۆشەیەكی مافوورەكە).

پڕگوڵ، میناخانی (گوڵە ئەستێرە) و چـوار سـووچ، ئەمانـە لـە هـەر جـۆرێكی تـر سـاغ و باوەڕی ترن لە بواری دیزایینی مافووری كوردییدا، ڕەسەنایەتی و لە مێژینەیی ئەم سێ سـتێڵە كوردییەوە دەردەكەون كەوا لە هەمان نەخشونیگاری تەختی هـۆدە و دیوانـە ئاشـووریەكاندا دەركەوتوون كە لە سەرەوە ئاماژەمان بۆ كردوون.

هەرچی جۆری مەدالیە و هەورییە، هەردووك ستێڵی بێگانەن لەلایەن مافوور چنی كوردەوە وەرگیراون، نەخشی خۆماڵی كوردی زۆر جاران لەگەڵ نەخشی بێگانانـدا لێـك دەدرێـن، وەكـو ئەوی ماسی ئاوێتە كە لەگەڵ میدالیەدا لێكدەدرێ، یان شاخی لەگەڵ ستێڵی هەوریدا.

پارچەی زۆر بەنرخی دەسكردی مافوور چنەكانی بیجار و سنە (سەنەندەج) زۆرجار ستێڵی مەدالیە بەكاردێنن كە تێیدا نەخشی كیسەڵ و ماسی و نیلـۆ فـەڕیش بـەكار هێنـراون پـڕ گـوڵ بریتیە لە تێكەڵوپێكەڵێكی پڕ و قەرەباڵغی وردە گوڵ یان وێنەی خـڕی تـر كـە هـەموو تـەختی فەرشەكە دەگرێتەوە.

هەرچی چوارسووچە، هەموو تەختەكە بە نەخشی چوارگۆشە پڕ دەكا، كە بـە شـێوەیەكی ڕێكوپێك دابەشكراون و لە شێوەی هێڵی تێكپەڕدا، دامەزراون (هەر بۆیەشە چوارپیانیـشی پـێ دەڵێن).

لەناو چوار گۆشەكاندا دەكرێ وێنەی جۆراوجۆر دابنرێ، بەڵام میناخانی، جۆرێكی ناوەندە لەنێوان پڕ گوڵی قەرەباڵغ و چوارسووچدا كە نەخشەكانی ڕێكوپێك و لەنێوان هـەر نەخـشێك و

ئەوی دیبدا بۆشاییەک هەیە. نەخشەکانی درشتن و لێك دوور (وەکو چوارچرا) بەڵام کەوانـەیی و بێ سەرجەم (وەکو پڕ گوڵ) ئەو وێنانەش کە لە میناخانیـدا بـەکارهاتوون گشت ڕەنگـەکان دەگرنەوە، ئەوانەی کە زۆر باون بریتین لە کیسەڵ و رەقە و پۆیلەی قولابدار.

ڕاستە لەناو هەموو نەخشە کوردیەکانی مافووردا، میناخانی لـە گشتیان زیـاتر بـە نموونـە دادەنـرێ. ئـەوەش ڕاسـتە کـە نەخـشونیگارێکی زۆری تێدایـە، بـەڵام لـە ڕووی سرووشـتی کوردیەوە نـە بەئەنـدازەی دوو جۆرەکـەی تـر، ڕەسـەنایەتی کـوردیی تێـدا چەسـپیووە، و نـە مۆرکی ئەو ڕەسەنایەتیەشی پێوەدیارە.

بۆ نەخشی کنارەکان، دەتوانرێ هەر یەکێ لە نەخشەکانی تەختەکان بەکار بهێنرێ، بـەڵام لە هەموویان زیاتر کیسەڵ، کوپە، و گوڵە نیلوفەڕ باون.

گەلێ دیزایینی مافووری کوردی، لەلایەن کوردی کۆچـکردوو یـان دەربـەدەر کـراوە وە بـۆ سەرزەمینی دوور دوور گوێزراونەتەوە، هەر وەکو کارتی سەردان، ئەم وێنـە و نەخـشانە، دوای توانـەوەی ئـەو کوردانـە لـەناو کۆمـەڵگا نوێکانیانـدا، یـان گەڕانـەوەیان بـۆ شـوێنی خۆیـان بـەجێهێڵراون. بـۆ نموونـە، لـە وەرامـین کـە دەکەوێتـە ڕۆژاوای باشـووری تارانـەوە، مـافوور چنەکان، وێنەی هارشەنگ، میناخـانی و کیـسەڵ بـەکاردێنن، هەرچـەندە دروسـتکەرەکان بـە نەتەوە فارسن و لە وڵاتەکەدا لەو پەڵەپەڵە بـچووکە کـوردە رەهەنـدەیـەی سـەدەی شـانزەیەم بەو لاوە کە بە کێوەکانی پشت وەرامینەوەن ئەشتەبای کوردی لێ نیـە و ئەوانـەش فڕیـان بـە مافوور چنینەوە نەماوە (بڕوانە هۆزەکان).

وێنەی ژمارە (3): نەخش و نیگاری سەر مافوور و بەڕەی كوردی

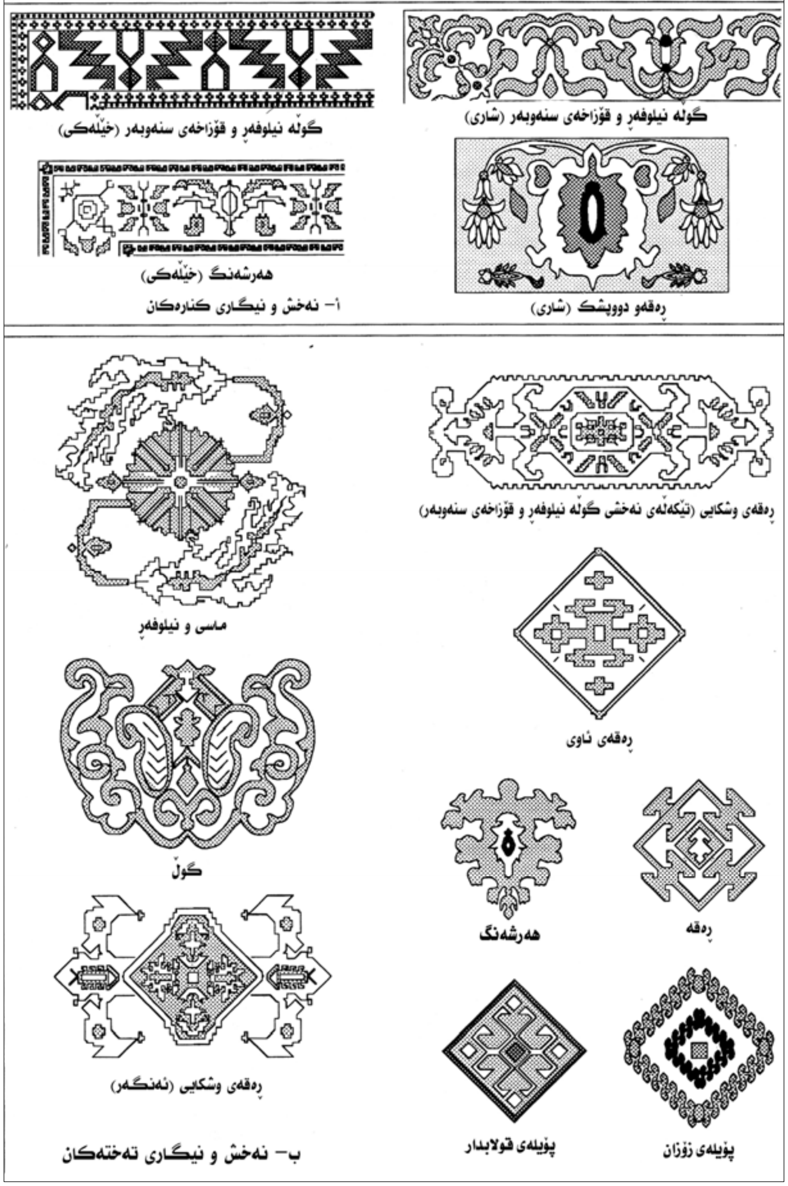

وەکو دەردەکەوێ، ئەم نەخشە کوردیانە لەلایەن خەڵکی شارەکەوە خراونەتە ناوان، کە دەشێ هەندێکیان، کۆنە کوردی ئێستا فارس بن و لە دێرزەمانەوە تواوبووبێتنەوە. مافووری وەرامین و جۆری دیکەی هاوشێوەی، لەوانەیە بۆ کەسێك کە ئاگاداری ڕابردووی ئەتنیکی کوردیی ئەو دەوروبەرە نەبێ مایەی سەرسووڕمان بن و زۆر گران بتوانرێ ڕەسەنیان دەستنیشان بکرێ.

نەخشی کیسەڵ، کە نەخشێکی دلگیر و تەواو کورد ڕەسەنەو لە کنارکاریی جوانترین مافووری سنە و بیجاردا بەکاردێ، ئێستا لەلایەن فەرشچنەکانی نەتەوەکانی تری دەورووبەریشەوە بەکاردێنرێ و بەشێوەیەکی بەربلاو لە فەرشی فارسی و جۆری تردا دەردەکەوێ. هەمان شت لەگەڵ نەخشەکانی ماسی و گوڵە نیلوفەرِدا کراوە و لە مافووری تەورێز و ئەراك و ساڕووکدا، بوونە بە باو.

بۆ سەنعەتی مافوور، خوری سفتی بەرملی مەڕ، واتە بەرەگن، چاکترین کەرەستەی خاوە، لە مافووری کوردییدا، زۆربەی هەرە زۆری بەنی ڕایەڵەکان، دوو داوەن و لە خوری (گورزە s شێوە و ڕیشاڵ z شێوە) چێ دەکرێن، وەرنە بەنی سێ داوە هەرچەندە بەکاریش دێنرێ، بەڵام مافوورەکە لە "کوردی"یەتی دەردەکا، زۆرجاریش دیزایین و نەخشەکانیش دەبنە مایەی ئەم لە "کوردی" کەوتنە (Eagleton1988،59) لە پارچەی زیاتر سفت و نایابدا، لەجیاتی خوری، لۆکە بەکاردێ، بەڵام بەهەمان شێوەی ڕێسین و ژمارەی داو.

گرێکاریی لە مافووری تووکداری کوردستاندا هەردوو شێوەی باو واتە یەك شێوە (تورکی) و جۆراوجۆر (فارسی) بەکاردێن، شێوەی گرێدان لە ڕۆژاوا بە دوو ناوی دێرینەوار بەڵام هەڵەوە ناسراوە، واتە غیوردس (یەك شێوە) و سەننە (جۆراوجۆر) غیوردس شاریکی بچووك بوو لە ڕۆژهەڵاتی ئەناتۆلیا و خەڵکەکەی زۆرتر مافورچن بوون، دیارە سەننەش، هەر شاری سەنەندەجی پایتەختی کوردستانی ڕۆژاوایە، تەنها مافووری هەرە تەنك و ناسکی کوردی شێوەی گرێچنی لێکنەچووی فارسی بەکاردێنێ کە بۆ داوی یەکجار باریك و دیزاینی گران دەشێ، مافووری گرێچنی فارسی تەنها لەسەر ئەم ڕێبازە دەڕوا لە سەنعەتەکەدا و ئەگەر بێتو بیخەینە سەر ناوی شارێك، واتە ناوی شارێکی لێ نێین، ئەوا هەر یەکێك لە شارە بەناوبانگەکانی ئێران لە مەیدانی مافوورسازیدا، وەکو ئیسفەهان، کاشان، یان کرمان، لە سەنەندەج زۆرتر شایانی ئەوەن ناویان لە مافوورەکە بنرێ، ئەم تەکنیکی گرێکارییە بێ گومان بۆ دروستکردنی ئەو جۆرە مافوورە سفتەی کە خێڵە کۆچەرەکان دروستی دەکەن و تێیدا قایمی و بەرگری زیاتر ڕەچاو دەکرێ بەکاردێ.

ئـەو مـافوورە سـنەیی و بیجارییانـەی کـە لـەژێر سـایەی خانـەوادەی میرنـشینی کـوردی ئەردەڵاندا دروست کراون زۆرتر ئەم تەکنیکە یان تێدا بـەکاردێنرا پـەی دروسـتکردنی پارچـەی بە نرخ بۆ ڕازاندنـەوەی کۆشـك و دیوەخـانی دەوڵەمەنـدەکان (Cecil-Edwards-1953) بـەڵام بـە گشتی، مافووری کوردی تـەکنیکی گرێکـاری تـورك شـێواز بـەکاردێنێ (چـونکە زۆربـەی زۆری مافوور چنە خێڵەکییەکانی تورك ئەم تەکنیکە بەکاردێنن).

ئەمە لە گرێکاری جۆراوجۆری ئێرانی قایمترە، بەڵام لـە سروشـتدا، ناگاتـە ناسـکی و نـەرم ونیانیی ئەو، هەرچی جۆری خێڵەکی مافووری کوردیـە، بـازاڕی گـەرمی زیـاتر داوە بـە جـۆری لێکچووی گرێکاری لەوانەیە لەبەر تووکی درێژی زۆربەی ئـەم مافوورانـە و دڕی ڕووکاریـان بـێ، کـە شارنـشینەکان بـە تەوسـەوە بـە مـافووری دەسـتکردی خێڵـە کوردەکـان دەڵـێن "ورچـە مافوور" لە بازاڕەکانی ڕۆژەڵاتی ناوەڕاستدا مافووری کوردی بابەتی پیاوی هەژار و نـەدارا بـوو لەبـەر ئەمـە لـە بازاڕەکـانی نـاوخۆدا بـەبرەوێکی ئـەوتۆ بـوون، کـە جـۆری تـر بەتۆزیـشیان نەدەگەیشتن "ورچە مافوور"کە خەرجێکی ئەوەندەیان بۆ دروستکردن نەدەویست پارەیـەکی زۆریان دەڕشتە ئابووری پێش مۆدێرنزمەوە و بۆیە بەرهەمهێنانیشیان تـا ئـەمڕۆش هـەر زۆرە، ئـەم بابەتــە هەژارانــە کوردیــە ئــەمڕۆ لــەناو خــەڵکانی ڕۆژاوادا، کــە زادەی پــاش شۆڕشــی پێشەسازین، برەوی بـاش هەیـە، سـاکاری، و سـاخی و فـرە جـۆری ڕەنگـەکان و وێنـەکان (و کۆمــەڵێك هەڵــەی درشــتیش لــە بــەجێهێنانی دیراینەکانـدا) لەناکاوێکـدا بـوون بـە بابـەتی سرنجکێشیان و ئارەزوو وورووژاندن لای ئەم کڕیارانە کە لە فرە جۆریی مافووری مەکینەساز بە تەواوەتی بۆڕە و بێزار بوونە، بەڵێ "ورچە مافوور" ئێستا بازاڕی هەندە گەرمە و هێـزی کڕیـار و مافووردۆست ئەوەندە عەودالّیەتی کە لە دەسـتی کڕیـارە دێرینـەکانیان، واتـە هـەژاران، بـە تەواوەتی دەرچوون.

بۆ سەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: The most valuable general work on rugs, including Kurdish rugs, remains that of A. Cecil-Edwards, *The Persian Carpet* (London: Duckworth, 1953). Works of William Eagleton, *An Introduction to Kurdish Rugs and Other Weavings* (New York: Interlink, 1988), Anahid Akasheh, "Woven Skies, Woven Lands: Kurdish Textiles as an Expression of Social Structure," *Kurdish Times*, I.1 (1986) fill the remaining gap. Also, Ora Schwartz, "Jewish Weaving in Kurdistan,"*Journal of Jewish Art* 3-4 (1977); Marco Polo, *Travels*, ed. John Masefield (London: Dent, 1975); R. Pfister, "Le rôle de l'Iran dans les textiles d'Antioné," *Ars islamica* XIII-XIV (1948); Anahid Akasheh, *The Archaeology of the Kurdish Rugs* (New York: Kurdish Library, 1992); R.S. Ellis, "Mesopotamian Carpets in Modern and Ancient Times: Ancient Near Eastern Weaving," *American Journal of Archaeology* 80 (1976); Yanni Petsopoulos, *Kilims: The Art of Tapestry Weaving in Anatolia, the Caucasus and Persia* (London: Thames and Hudson, 1979); Anthony Landreau, "Kurdish Kilim Weaving in the Van-Hakkari District of Eastern Turkey," *Textile Museum Journal* 3:4 (1973); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990).

جلوبەرگ و خشڵ

ڕەنگـاوڕەنگیی جـەنجاڵ لـە جلوبـەرگی کوردانـدا، کـە نـەریتێکی دێرینـەواری پـیرۆزە و کوردەکانی تا ڕادەیـك کـردوە بـە بابـەتی گاڵتـە و تەوسـبازی لای خـەڵکانی نـا کـورد، باسـی کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی ژینگە لەسەر میزاج و چەژی میللی کوردان دەکـا، دەتـوانین بڵـێین هەمان هۆکار، ڕەنگە جوانـەکانی سـەر گـۆزە و گلێنـەی سـەردەمی کـەلتووری حەلـەفیش لـە کوردستانی پێش (8000) ساڵ دەگرێتەوە (بڕوانە دیزایین و نەخشونیگار).

ڕەنـگ و وێنـە و نەخـشونیگاری ئـاڵۆزی سـەر جلوبـەرگ، لـە لادێ و دەشـت و دەری ڕەنگاوڕەنگ و جوانی کوردا ئەوەندە سروشتین، کە مرۆڤ بە ئاسانی دەتوانێ، لـەو وەرزانـەدا کە بەفر لەسەر ڕووی زەوی دەچێتەوە، بە جۆرێکی لە خۆیەکخستنی زەمین لەگەڵ سروشـتدا دابنێ، ڤیتا ساکڤیل وێستی گەڕیدە و نووسەر کـە سـاڵی 1926 بـە کوردسـتاندا تێپـەڕیوە دەنووسێ دەڵێ: "مرۆڤ هەرچەندە بەتانی ئەم ڕەنگاوڕەنگییـەی نـاو چـیا و چـۆڵەکاندا بـچێ، هێشتا کەس ناتوانێ بڵێ ئەمە لاف لێدانە. هـەرگیز جـوانی ئـەو هـام لـە شـوێنی تـر بـەر چـاو نەکەوتوە، کە سەیری تاشەبەردەکان دەکەی سەرت سووڕدەمێنێ، دەڵێی دەستێکی ڕەنگین بۆیەی کردوون، لە هەندێ جێ لەوە دەچێ دەسکردبن، لە ناکاوێکدا، تاشەبەردی شینی مەیلە و سەوز دەردەکەون، سەد سوێند بخۆ دەسـتێك هـاتووە بـە بۆیـەی مـسی گـوگرد گرتوویـان ژەنگ هەڵهێناو بۆیـەی کـردوون. ئینجـا دەمـارێکی سـەوزی کـاڵی مەلـەکایت، دواتـر ملەیـەکی تەواوی سووری ئاڵ، ئینجـا تاشـە بـەردی لەسـەر یـەك کەڵەکـە کـردووی ئـاڵی مەیلـەو سـیاو" (Sackville-West 1926.72). ئـەوی ڕاسـت بـێ، جلوبـەرگی ئەسـتووری سـەرتاپا چـەرمووی زستانەکە لە زۆر جێگە لە بەرگی پیاواندا باوە، لەوانەیە پاڵ پشتێك بێ بۆ ئـەم بۆچـوونی خـۆ پاڕاستنەکە لەسەرەوە باسمان کرد.

لە پاڵ ئەم ڕەنگاوڕەنگییە بێ سنوورەدا، هیچ شتێکی تر نیە کە بڵێین ئەمـە نموونەیـە بـۆ جیاکردنەوەی جلوبەرگی کوردی. شێوەی پۆشاکی کوردی لە هەرێمـەوە بـۆ هـەرێم جیـاوازی هەیە، هەروەها لە شێوەی بڕین و کوتاڵیشدا، بـە هـەرحاڵ، دەتـوانین دوو ناوچـەی لێـك جیـا،

بخەینــە ڕوو: 1) کوردســـتانی ڕۆژاوا و 2)کوردســـتانی باشـــوور و ناوەنـــد و ڕۆژهەڵات. لــە کوردسـتانی بـاکوور، دەتـوانی تێکەڵـەی هـەردوو جۆرەکـە بـەدی بکـەی (بڕوانـە دابەشـکاریە ناوخۆییەکان).

هەرچـی پۆشـاکی دانیـشتوانی کوردسـتانی ڕۆژاوایـە، تـەنگ و تەسـکن. پیـاوان شـەرواڵی دەلنگ لوولە سۆپایی لە پێ دەکەن، لەگـەڵ پەسـتەکی، سـفت و کورتـەکی تەسـکدا، ڕەنگـی ڕەشـی بـە قـەیتانی زەرد نەخـشێنرا و زیـاتر بـاوە. لـە دیمەنـدا، بـێ یـەکودوو لـە جلوبـەرگی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و باڵکانەکان دەچن، پیاوان فێسی سوور یان کڵاوی سـوور لەسـەر دەنێن و سووکە مێزەرێکـی لـێ دەئـاڵێنن بـە جۆرێـك تۆپـەڵاکی فێـسەکە لەسـەرەوە دیـارە، لەوانەیە ناوی قزڵباش، کە نراوەتە کوردە عەلەوییەکانی ئـەم سـەردەمە و ئـەو هێـزە سـوپایی یانەی کە بنەماڵەی سەفەوی وڵاتی فارسیان لە سـەدەی (16)دا لێکەوتـەوە، لەمـەوە هـاتبێ. سەرۆکەکانی هۆزی بارزانی تا ئیمڕۆکـەش بـە مێـزەری سـوور لـەناو خەڵکدا ناسـراون (بڕوانـە وێنەی ژمارە 4).

ژنان لە کوردستانی ڕۆژاوا، مێزەر لەسەر نانێن، بەڵکو لەچەکی چاك شەتەك دراو کە زیـاتر ڕەنگیان شۆخە لەسەر دەبەستن. پۆشاکی ژن بریتیە لە چـەند پارچـە جـل کـە بەسـەر یەکدا لەبەر دەکرێن و هەر پارچە بە تۆزێکی لەژێر ئـەوی سـەریەوە دەردەکـەوێ. هـەر پارچـەیە لـە ڕەنگێکە، بەڵام لە ڕەنگاوڕەنگی گشت پارچەکاندا، لە هی شوێنەکانی تری کوردستان جیانین.

پاشی سێ پشت قەدەغەکاری لەسەر جلوبەرگی نەتـەوەیی کـوردی لـە تورکیـا، تـەنها لـە باکووری خۆراسان پیاو دەتوانێ بە دوای دیزایینی ڕەسەنی کوردەکانی ئەنەدۆڵدا بگەڕێ، نەك لە ئەنەدۆڵ خۆی، ئەو کۆمەڵگا کوردەی کە ئێستا لە خۆراسـان دەژی و لـە بنەڕەتـدا نـەمامی بـــاکوور و ڕۆژاوای کوردســـتانە و لـــە ڕەتاندنـــە زۆرەملێکـــانی ســـەدەکانی (16) و (17)دا ڕەهەندەی ئێـرە کـراون هێـشتا لـەم ئەفەرۆزگایـە دەسـتووری ڕەسـەنی دێرینـەی خۆیـان لـە جلوبەرگدا هەر وەکو خۆی پاراستوە: هەمان جلوبەرگە تەسـکەکانی ڕۆژاوا، بـەڵام بـە ئـاڵۆزی ڕازاوە بە وێنە و نەخشونیگاری شوێنەکانی تری کوردستان.

لە کوردستانی باشوور و ناوەند و ڕۆژاوا جلوبـەرگ زیـاتر مەیلـە و دەڵـب و شـلن لـە بـەردا دەلینگـــی شـــەڵوارە فـــشوفۆڵەکانی بـــەر پیـــاوان، لـــە قولەپێـــدا بـــە بـــەنێك (پزوویـــەك) تەسککراونەتەوە. هەمان شەڵوار لە کوردستانی باکوور ئەو تەسکی دەلینەگەی نیە و هـەر بـە کراوەیی دەمێننەوە. هەر بە گۆڕانی داو دەلینگی شـەڵوار، پیـاو کـە لـەزێی، گـەورە پەڕیـەوە دەزانێ کەوا چۆتە ناو کەلتووری کوردانی باکوورەوە.

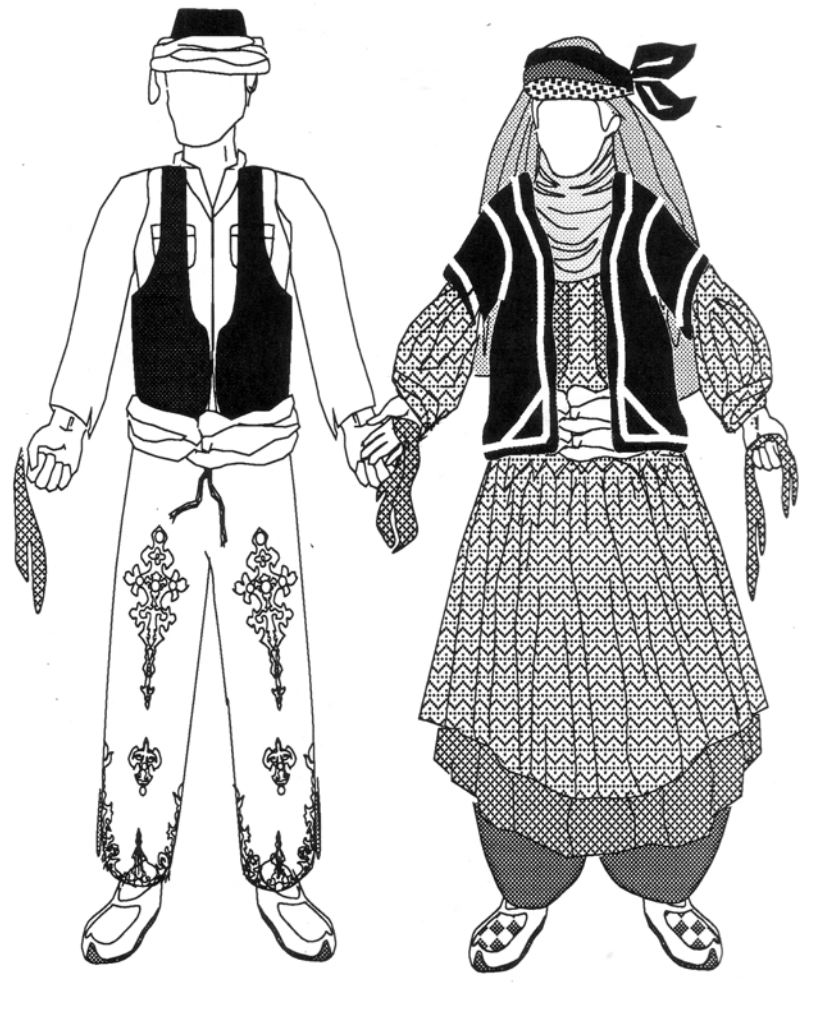

وێنەی ژمارە (4): جل و بەرگی کوردستانی ڕۆژاوا و هەندێ ناوچەی پارچەی دابڕاوی خۆراسان و کوردستانی باکوور

پیاوان كراسی بێ ملیوان (یەخە) لەبەر دەكەن كە لە پێشەوە یەخە دادڕە و قۆڵەكانیان بە كلكێكی درێژ (فەقیانە یان لەوەندی– وەرگێڕ) كۆتایی دێت كە بەدەوری مەچەكدا لوول دەدرێ و ئینجا گرێ دەدرێ. سوخمە و یان كورتەكێكی لە قوماشی ئەستوور دروستكرا و (لەگەڵ ساقۆیەكی درێژ لە ڕۆژانی سەردا) لەسەر كراسەكەوە لەبەر دەكرێ، فەقیانەكەش پاش ئەم هەموو بابەتە، بە سەریاندا بە توندی لە مەچەك دەئاڵێنرێ و شەتەك دەدرێ، ئینجا بەسەر بەنەخوێنی شەڵوارەكەدا پشتێنێكی زۆر درێژ بەناو تەڵانگدا دەئاڵێنرێ تا بەشی خوارەوەی كراس و سوخمە و كورتەك و پارچەكانی تر (ساقۆ یان سەركەوای لێدەرچێ) دادەپۆشێ. بۆ داپۆشینی تەپڵی سەر كلاوێكی كوپەیی بچووك لەسەر دەنرێ و بە دەوریدا مێزەرێك كە لە پارچە قوماشێكی درێژ پێكدێ، لە پێشدا سێ سووچ، دوایی چەند جار بەهەمان ئەندازەی داپۆشینی سەر بە دەوریدا پێچ دەدرێ كە لە پانیدا نزیكەی پێنج گرێ (ئینج–وەرگێڕ) دەگرێتەوە. لفەكەی مێزەرەكە بە پشت گوێی ڕاستدا شۆڕ دەكرێتەوە (بڕوانە وێنەی ژمارە 5).

بێگومان ئەم تاخمە بە گوێرەی هەرێم و ناوچە دەگۆڕێ و لە هەندێ شوێن شتی تری دەچێتە سەر، بۆ نموونە، مێزەری سەر لە باكووری كوردستان لە سەرەتای سەدەی بیسشەمدا گەلێ زلتر بوە لە قەوارەدا و دەوری دەیاردە قوماشی تێچوە و ئەوەندە زلكراوە كە سەر بە ئاسانی یارای هەڵگرتنی نەبوە، هەروەها پشتێنی ناوتەڵانگیش، تا هاتووە ئەستوور تر بوە. پیاو كە سەیری وێنەی مێزەری خان و بەگەكانی ئەم سەدەیە دەكا، لە خۆیەوە پێكەنین دەیگرێ. لە كوردستانی باشوور، پیاوان جلی زۆر ڕەنگاوڕەنگ، بە تایبەتی بریقەدار لەبەر دەكەن، لەم میانەدا هینی خێڵی سەنجابی سرنجكێشن لەبەر سادەیی و بریسكانەوەیان لەبەر تیشكی ڕۆژدا.

جلوبەرگی ژنان، زۆر لە هی پیاوان جیا نەبوو، ئەوەی لێدەرچێ كە سوخمەی پیاوان تەسكترو سووكتر بوون و بە سەر كورتەكێكی نیوان سوخمەكە و كراسێكی هاودامان‌دا دەكرانە بەر، هەموو شتەكانی تر وەكو هی پیاوان وابوون بە مێزەر و كڵاوی سەرەوە، لە كوردستانی ناوەند و بە تایبەتی لە كوردستانی ڕۆژاوا، ئەو مێزەرەی بەدەوری كڵاوی سەردا دەپێچرا،

وەکو لەچکێکی درێژی شل بە دەوری کڵاوەکەدا دەئاڵنێرا و ئەو پارچەیەش کە بەکاردێنرا، لە توولێکی زۆر تەنك و ناسکی ئاوریشمی هەڵدەبژێررا.

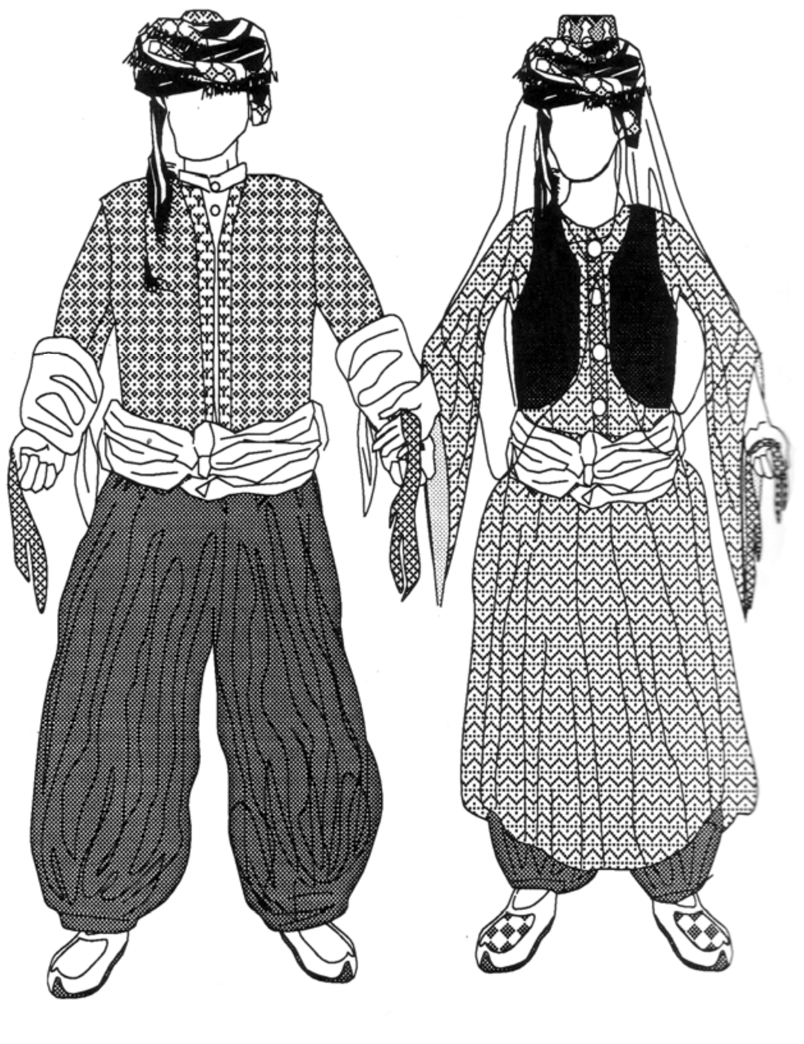

وێنەی ژمارە (5): جل و بەرگی کوردستانی باشوور و ڕۆژهەڵات و ناوەند.

جاران، چ پیاو چ ژن لە كوردستان خشڵ و زێڕ و زێوێكی زۆریان بۆ خۆ ڕازاندنـەوە لـە خـۆ دەدا، ئەم دەستوورە هێشتا لای ژنان هەر باوە، ژنە خێڵەكیەكانی هەركییان، هەندێ خشڵ لە خۆیان دەدەن كە پیاو تووشی سەرسووڕمان دەكەن. ئەم خشڵە پێكـدێ لـە چـەندین پاوەنـد بەردی بەنرخ و بابەتی زێڕین و زیوینی گرانبەها. ئەگەر ژنەكە لە بنەماڵەیەكی دارا بێ. گـەر لـە بنەماڵەیەكی دەسرۆیو نەبێ، ئەوا زێڕ و زیوەكە كەمتر دەبن، ئەم خشڵە، لە شـێوەی زنجـیر و تەزبێح و پارچەدا لە شولاری ژنەكە هەر لە تەپڵی سەرەوە تا بنی پێ دەڕازێنێتـەوە، وا دیـارە ئەمە لە كوردستان دەستوورێكی دێرینە، لە گۆرستانە (12) هـەزار سـاڵ كۆنـەكانی شـانیدەر (كە ئاسەواری هەرە كۆنی مرۆڤی نیاندرتاڵیان تێدایە و بەمە ناوبانگیـان دەركـردوە)، و كـە تـا ئەم دواییە مەڵبەنـدی هاوینـە هـەواری هـۆزی هـەركی بـوون، لاشـەی بـە بـەردبووی منـداڵێك دۆزرایەوە كە تەنها بە دەوری كەللەی سەریدا (1500) وردە بەردی ڕەنگاوڕەنگ ڕیز كرابـوو، **(Roaf-1990-30)**.

ئەمڕۆكە، زێڕ و زیوو خشڵجات بە سـامانێكی خێـزان دادەنـرێ، زۆرتـر بـۆ ڕۆژی تەنگانـە و پێویست بەكاردێن. تەنانەت تا ئێستاش، فرۆشتنیان بە ئاسانی و شێوازی پارە كێـشانەوە لـە بانك دەكرێ و بۆ كڕینی شتی پێویـستی وەكـو پارچـە زەوی یـان خـەرجی خوێنـدنی منـداڵان بەكاردێن. واتە، خشڵ و زێڕ و زیوی ژنان (یان پیاوان)، بە هی تاكە كـەس دانـانرێ، بـەڵكو بـە هی گشت خێزان و بۆ ڕۆژی خۆی بەكاردێ.

دیارە، لە ڕووی جلوبەرگەوە جیاوازی بە گوێرەی هەرێم و ناوچە هـەن، بـەڵام هیـچیان لـە چوارچێوەی هەندێ سەرباری خێڵەكی و ناوخۆیی دەرناچن و لە بازنەی ئەو باسەی سەرەوەدا دەمێننەوە، لەژێر كاریگەریی هەردوو بابەتەكەدا ئەم جۆرە جیاوازیانە و هەندێ وردە جیـاوازی تری ناوچەیی، بەهەمان شێوەی داب و دەستوور و زاراوە خۆجێیـەكان، زۆر خـۆڕاگرنین و زوو لـە بـەین دەچـن، هـەر ئێـستاكە و لـە مـاوەی ئـەم سـەدەیەی ئێـستاماندا، گـەلێ لـەو داب و دەستوورانە ئاسەوار نەبێ هیچی تریان لێ نەماوە.

هەندێ گەڕیدەی وەكو سایكس، تەنها بۆ ئاگاداری نـەوەكانی دوارۆژ، لـە نووسـینەكانیاندا باسی گەلێ دابو دەستووری كوردانیان كردوە كە ئێستا نەماون، بـۆ مەسـەل، لـە باسـی جلـی دانیشتوانی چیای سنجاردا، بەتانی كڵاوێكی لبادی بۆری قووچ دا دەڕوا كە بەم دیوو ئەودیویدا

قەیتانی بە گوێوە بەستنی پیوە بوە، ئینجا دەچێتە سەرباسی کراسێکی سپی لۆکە، کە نەملیوانی هەبوە و نە یەخە لە پێشەوە، کەولێکی لە پێستی ئاسك یان چەرمی بۆر دروستکراو، کاڵە و پێتاوی چەرمین، و پشتینی قایش بە پشتەوە. هۆزی هەرە مەزنی جبرانان، چ پیاو چ ژن تەپڵی سەریان دەتاشی.

سایکس، ساڵی 1908 لە بارەی هۆزی هەرە مەزنی جبرانانەوە دەڵێ "پیاوان جلی زۆر سەیر لەبەر دەکەن، هەندێ جار لەسەر دەستووری میوە فرۆشەکانی ئەوپەڕی ڕۆژهەڵات دوگمەی سەدەف، یەخە و سەر دەستی مەخمەڵی ڕەش، شەڵواری فش و فراوان، توول و ئەوانەش کە دەسرۆن، ملپێچ لە مل دەئاڵێنن، کڵاوێکی لبادی یەك پێ درێژ دەکەنە سەر کە لە قەلپاخ دەچێ و بە دەوریەوە مێزەرێکی سووکی هەریر دەئاڵێنن.

هیچ گومان لەوەدانیە کە کڵاوە قووچە لبادینەکەی یەزیدیەکانی چیای سنجار، هەمان شێوەی کڵاوی سەردەمی سیثوئالانیەکانە، شێوەیەکی هەرە دێرینی ئەو کڵاوە لەو پەیکەرە زلەی میثراسی خواوەند دەردەکەوێ کە لە کەیلەکانی نیمروت داغ لە کوردستانی ڕۆژاوا هەڵدرایەوە، پەیکەرەکە لەلایەن میثراداتیس کالینیکوسی پادشای کوردی کۆماجینەوە (69–34 پاش میلاد) دروستکراوە، لەناو هەموو ئەو خوداوەندانەی کە لە نیمروت داغ پەیکەریان بۆ کراوە، تەنها میثراس ئەم جۆرە کڵاوە تایبەتی یەی بەسەرەوەیە. لەبەر ئەو پەیوەندیە تایبەتییەی کە لەنێوان خواوەند میثراس و یەزیدیاندا بینراوە، (بڕوانە ئایین) ئەم بەڵگە سەربارەی جلوبەرگ لەوانەیە شایانی لێکۆڵینەوەی فرەتربێ، مانەوەی ئەو کڵاوە سیثوئالانیە لەنێوان یەزیدیەکاندا بۆی هەیە ڕێچکەی شێوەی دامەزراندنی دێرینی ئەم هۆزە ئارییاییانە لە کوردستاندا دەربخا، (بڕوانە کۆچکردنە مێژووییەکان).

بابەتی خۆڕازاندنەوە و خشڵبەندی و جلوبەرگ لەناو کورداندا، بەڵگەی پشتەڵەکێکی سفتن لەسەر دیزاین و شێوەی بەکارهێنانیان، ئەو نموونەی خشڵ و زێڕ و زیوەی کە لە کەندەکاری ئارکیۆلۆجیدا دەست کەوتوون، وەکو ئەوانەی زێویە، وێنەی ئەوانەی کە ئێستاش هەر بە پەیکەر و وێنەکانی سەر تاشە بەردەکانەوە ماون (بۆ نموونە ئەوانەی تاقی بوستان لەسەر پولی زەهاو، و هینەکانی نیمروت داغ)، بەڵگەی زیندوون لەسەر ئەوەی کە ئەوانەی ئیمڕۆکەش باون هەر بەشێکن لەوانە و بە پاشماوەی ئەوانە دادەنرێن (Peck1969)، ئەکەرمان (1938)

لەو باوەڕەدایە كە ئێستاكەش ئاسەواری بەرچاوی دەوری ساسانیان بەسەر خشڵ و بابەتی خۆ ڕازاندنەوەی كوردیەوە هەر ماوە. عەلافەیرۆزو هەندێ كەسی تر (1977) كاریگەریەكی ڕاستەوخۆی جلوبەرگی دەرباری ساسانیانی لەسەر هی كوردان، بە تایبەتی لە پشت بەستن و سەر پێچاندا كە زۆرتر لە پەیكەركاری و وێنەی سەر تاشەبەرد و كێوەكانی كوردستان وەری گرتوون، بەڵگەبەندی كردوە. ئەوەی كە ساخ نەكراوەتەوە تەنها ئەوەیە ئەم كاریگەریە لەكام لایانەوە چۆتە سەر ئەوی تر. ئەوان لەوەدا سەرنەكەوتوون كە باش چاو ژێركەنەوە، هونەرمەندە خۆوڵاتیەكان (وەكو فەرهادی كێوكەنی ئەفسانەیی— بڕوانە ئەدەبیات) كە ئەم بەرد تاشیە مێژوویییانە یان ئەنجامداوە سروشتیان لە شێوە و جۆری جلوبەرگ و خشڵ و زێڕ و زیوی خۆوڵاتی وەرگرتوە، هیچ بیركردنەوەیەكی وردیش ئەم بۆچوونە سروشتیە ناتوانێ ڕەش بكاتەوە لێرەدا، باسەكانی ئەكەرمان و پێك و عەلافەیروزكەقە لە نزیكایەتی نێوان جلوبەرگ و خشڵی ئەم سەردەمەی كوردان لەگەڵ ئەوانی سەردەمانی كۆندا دەكەن زۆر ئەقلگر و بەجێ دێنە بەرچاو... هیچ پێویست ناكات بەدوای كاریگەریی بابەتی بێگانەدا بگەڕێین، چونكە بەڵگەكانی سەردەمی ساسانیان كە هێشتا بەسەر تاشەبەرد و كێوەكانی كوردستانەوە ماون، بۆ خۆیان پڕ بە دەم هاوار دەكەن.

بۆ سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: E.H. Peck, "The Representation of Costumes in the Reliefs of Taq-i Bustan," *Artibus Asiae* 31 (1969); Iran Ala-Firouz, *A Survey of Persian Handcraft,* ed. Jay Glick and Sumi Hiramoto-Gluck (Teheran and Tokyo, 1977); Vita Sackville-West, *Passenger to Teheran* (London: Hogarth, 1926); R. Berliner and P. Borchart, *Silberschmiedearbeiten aus Kurdistan* (Berlin, 1922); A.S.M. Chirvani, *Islamic Metalwork from the Iranian world, 8th–18th century* (London: Victoria and Albert Museum, 1982); H.E. Wulff, *Traditional Crafts of Persia* (Cambridge: M.I.T. Press, 1966); Ora Schwartz-Be'eri, "Kurdish Jewish Silvercraft," *Kurdish Times* IV.1-2 (1991); Edith Porada, *Ancient Iran* (New York, 1965); Géza Fehérvari, *Islamic Metalwork of the Eighth to the Fifteenth Century* (London/Boston 1976); Phyllis Ackerman, "Jewelry in the Islamic Period," in Arthur U. Pope, *A Survey of Persian Art* (London/New York, 1938); Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* XXXVIII (London, 1908); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990).

کاری پەیکەرسازی و وێنەکێشی

لـە کاتێکـدا هەنـدێ هونەرمەنـدی ئـەم سـەردەمەی کـورد پەیکەرسـازییان کـردووە بـە دەروازەیەك بۆ دەربڕینی هەست و خەونەکانیان، بەڵام ئـەوان زیـاتر لـە مەیـدانی وێنەکێـشاندا سـەریان دەرکـردوە، و وێنەکێـشان سـرنجی زیـاتر شایـستەیە، هەرچـەند لەمـەدا نـەختێ پاشکەوتووین.

بۆ هەر کەسێك کە لەگەڵ "جەژنی کوردی"دا ناسیاربێ، زۆر ئاسـانە لـەوە بگـا کـە بۆچـی ڕەنگ ئەوەندە لە وێنەکێشیی کورددا گرنگە (بڕوانە جلوبەرگ و خشڵ و زێڕ و زیو). ژمارەیـەك لـە وێنەکێـشانی لاوی کـورد، ئێـستا سـامانێکی بەرچـاوی کـاری وێنەکێـشی بەرهەمـدێنن بـە تایبـەتی لـە تاراوگـەی ئـەورووپا، و تـەنها لـەم دوادواییـیـەدا توانیویانـە ناسـینی گەلەکـەیان و هونەردۆستان وەدەست بێنن، جگە لە هەڵسەنگاندن و ڕێزی نێودەوڵەتی.

ستێڵەکانی وێنەکێشان لە دوو بابەتی گشتیدا خۆیان دەنوێنن: تەجریدیەتێکی هاوچاخ کـە بـەرەو شـێوەی تەکعیبیـەت نزیـك دەبێتـەوە، ئینجـا شـێوەیەکی دێرینـەواری ڕۆژهەڵاتـی کـە زیندووکردنـەوەی مینیاتۆریـەتی تێـدا ئاشـکرایە. ئەگـەر لـە ڕووی جۆرەکییـەوە سـەیری بەرهەمەکان بکەین، وا دەردەکەوێ کە بابەتی یەکەم زۆرتر سرنجکێشە و پەیڕەوکـەری هەیـە، چونکە بابەتی دووەم کەمتر مۆرکی کوردانەی پێوە دیارە.

بیرۆکەی ئەم کارانەش بە ئاشکرایی خۆی لە دوو نموونەی گشتیدا دەنـوێنێ: بیرۆکەیـەکی نیـشتمانیی "لـە ڕووی کۆمەڵایەتیـەوە پابەنـد" و جـۆرێکی تـر کـە لـە هونەرمەندێکـەوە بـۆ هونەرمەندێکی تر جیاوازە، هەر لە دیمەنی باخ و گوڵزارەوە بگرە تـا دەگەیتـە ژیـانی بێـدەنگ کە من ناوی "ستێڵی ئازاد"ی لێ دەنێم. ستێڵی "لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە پابەنـد" کوردسـتان وەکو سەرچـاوەی بیرۆکـە دادەنـێ بـۆ خـۆی، بـەوە هەوڵـدەدا خزمـەت بـە گـەل و نیـشتمان بگەیـەنێ لـە گۆتـەی دەرخـستنی گیروگرفتـەکانیان و دەربـڕینی دەسـکەوت و وڵات و ژیـانی ڕۆژانەیانەوە. تەنانەت چیاکان هەروا بە ڕووتی، بێ ئـەوەی سـیمایەکی نیـشتمانییان بەسـەردا

بكێشرێ، دەرناخرێن، دیمەنەكانی بە زەقی پێشمەرگەكان دەردەخەن، ژیانی لادێ دەردەبڕن، گیروگرفتەكانی ڕۆژانەی خەڵك و شتی ئەوها دەخەنە ڕوو.

سنووربەندی بۆ بابەتەكان و هەمیشە هەوڵدان بۆ ناردنی پەیامێكی سیاسی، نەك هونەریی، لە ڕێگای كاری هونەریەوە، بە خراپی بەسەر هونەردا لە ڕووی چۆنایەتییەوە، شكاوەتەوە، هەرچەندە ئەو كارە هونەرییانە بۆ مەبەستی پیشاندان لە كۆنفرانسەكانی مافیی مرۆڤ و كۆبوونەوە نەتەوەییەكاندا زۆر بە سوود و لەبارن، بەڵام لە ڕووی هونەریەوە یارای پێشبڕكەكردنیان لەگەڵ كارەكانی "وێنەكێشە ئازادەكان"دا نیە، كە جگە لە سنووری خەیاڵی خۆیان هیچ شتێكی تر ناتوانێ بەر لە دەستیان بگرێ و لێكدانەوەی سیاسی هیچ جێگایەكی لە پرۆژەكانیاندا نیە. هەر پارچە چادرێك كە بەكاری بێنن بۆ ئامانجێكی هونەری بەكار دێ نەك شتی تر. وەكو دەردەكەوێ ئەم هونەرمەندانە ئەوەندە بە تەنگی چێژی بینەر و ڕەخنەگرانی ڕۆژاواوە نین، ئەوان ئەوەندەیان بەسە كە كوردەكان خۆشیان دەوێن، مەسەلەكە هەر واشە.

لەناو كارەكانی ئەو وێنەكێشانەدا كە لە ڕووی كۆمەڵایەتیەوە پابەندن، هینەكانی گارا ڕەسوول (لە دایكبووی 1955ی كەركوك و ئێستا دانیشتووی ئەڵمانیا)، جێی ئەوەن كە هەڵوێستەیان لە لادا بكرێ.

زیندوویی، ڕەنگاوڕەنگیی و هەندێ جار شێتگیری ئەو ستێلە ئازادەی كە ڕەمزی (لە دایكبووی 1932 و ئێستا دانیشتووی فەرەنسا) بەكاری هێناوە لە كارەكانیدا، وات لێدەكەن وا بیركەیتەوە كە هاكاناكا لە چوارچێوەكەی دەوریان دەرپەڕن و دەكەونە هەلەكەسەما پشتی لە كاغزی دیوار دروستكراوی كارێكی ڕەمزی، كە یەكێكە لە كارە "بێدەنگ"ەكان وێنەی سەبەتە مێوەیەك نیشان دەدا كە ئەوەندە بە چڕیی و جوانی و زیندوویی گوڵپۆش كراوە كە پیاو زۆر بە پارێزەوە دەتوانێ ناوی "بێدەنگ"ی لێ بنێ. تەنانەت سێبەری سێبەرئاساش لەلایەن ڕەمزییەوە بەگوێرەی "جەژنی كوردانە"ی خودی خۆی ڕاهێنراوە وێنەی كورسییەكی سووری جوان سێبەری لاجوەردی و شین و زەردی خستۆتە سەر تەختاییەكی ڕەش بەرامبەر بە دیوارێكی پرتەقاڵی.

لەناو وێنەكێشە ئازادەكانی تردا، كارەكانی مەنسوور ئەحمەد (لە دایكبووی ساڵی 1955ی كەركوك و ئێستا دانیشتووی ئەڵمانیا)، جێی سرنجی تایبەتین.

تەنانەت وێنەکێشە زیاتر لەسەرخۆ و ئارام و لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە پابەندەکانیش، لەم شێتی ڕەنگسازیە بەدەرنین. ڕووخساری پیرەمێردێکی لادێی لە پۆرترێتێکی زوودی سەرداردا[17] (لە دایکبووی 1953ی عێراق و ئێستا دانیشتووی وڵاتە یەکگرتیوەکانی ئەمەریکا) کە بە بۆیەی شۆخ و ڕەنگ شەقارکراوە، مەبەستیکی تایبەتی لە دواوەیە.

بەلای منەوە، ئەم هونەرمەندە لەم شێوە دەربڕینەدا لە دەرخستنی ڕەگوریشەی ئەتنی خۆی بەولاوە چ ئامانجێکی تری نەبوە.

هەرچەندە کاری وێنەکێشەکانی ئەم سەردەمەی کورد، خەریکە بەرەبەرە سەرەتای سرنجی سرك و بە پارێزی ناوەندەکانی هونەر لە ئەوروپا بۆلای خۆی دەکێشێ، و سەرەڕای چەندین سەردانی هونەرمەندانی کورد بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، کەچی هیچ کارێکی هونەری کورد هێشتا لەوێ نەچۆتە بەر دیدەی بینەران. لەم بوارەدا، ڕۆڵی نەتەوە جۆراوجۆرەکانی ئەمەریکای لاتین زۆر لە کورد دەست لە پێشترن و ئەوان بازاڕەکانی ئەمەریکایان بە کاری هونەریی خۆیان پڕ کردوە. ئەمە لە کاتێکدا، کاری هونەرمەندە کوردەکان، بە قەی دووری نێوان وڵاتەکانیان لە کاری هونەرمەندە ئەمریکی لاتینیەکان جیان.

ئەوی ڕاست بێ، گەلێ هونەرمەندی کورد هەوڵیانداوە مۆرکی ئەتنیکی نەخەنە سەر کارەکانیان و بە پشت ئەستووریەوە هەوڵیانداوە کە کارەکانیان لەسەر بنەڕەتی نرخی هونەرییان هەڵسەنگێنرێن. گەر لە کارەکانی ڕەمزی و وردبینەوە، کەم مۆرکی نەتەوەییان تێیدا بەدی دەکرێ. مەبەستم ئەو کارانەیەتی کە لەسەر ئاستی جیهان پیشان دراون، هەرچەندە ئەم مۆرکە چ لەسەر ئەو چ لەسەر هونەرمەندەکانی تری کورد، بوە بە نیشان و بەسەریاندا داچەسپیوە.

---

[17] مەبەستی سەردار زوهدییە. سەردار کوڕی خوالێخۆشبوو شێخ عەبدوڵڵای زوهدی تێکۆشەری دێرینی ڕێبازی کوردایەتییە و برازای مامۆستا خوالێخۆشبوو روئووفی زوهدییە کە ئەویش نیشتیمانپەروەرێکی دێرینە. هەروەها برای تێکۆشەری دێرین و پێشکەوتنخوازی شاری سلێمانی بەڕێز ئەنجوومی زوهدییە. خانمی زوهدی پوریان یەکێك بوو لە تێکۆشەرانی چەپ. دوکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێ (ئەنجووم یەکێك بوو لە کچە شۆخەکانی سلێمانی پێم وایە لە بزووتنەوەی ئافرەتاندا کاری دەکرد. دوای شۆڕشی (14) گەلاوێژ دوو گەڕیدەی چیکی هاتنە کوردستان و دوایی کتێبێکی وێنەداری نازداریان دەربارەی کورد بڵاو کردەوە. لەو کتێبەدا کە کراوەتە ڕووسیش — لاپەڕەیەکی گەورە بۆ وێنەیەکی ئەنجووم تەرخان کراوە لەژێریەوە:- ئەنجووم واتا ئەستێرەکان ناوی خۆی وا بە خۆیەوە).
ماڵی ئەنجووم خان لە شەستەکاندا مەکۆی تێکۆشەرانی ڕێبازی کوردایەتی بوو. من خۆم دەیەها جار هاتووچۆی ئەو خانەوادە بەڕێزەم کردووە ئێستاش ئەو پێوەندییە گەرمەم لەگەڵیاندا هەر ماوە — وەرگێڕ.

کارەکانی هەسەن شونچ (لە دایکبووی 1970/دەرسیم و ئێستا دانیشتووی سوید)، دەکەونە بازنەی کارێکی فرە ڕووخساری ڕۆژهەلاتییەوە. ئەو وێنەکێشێکی پلە یەکە لە ستێڵی ئازاددا، پەیکەرتاشێکی کارامە و دەست ڕەنگینە، و خشڵسازێکی یەکجار زەبەر دەستیشە، ئەم بەهرەیەی دوایی، لەوەدایە کە لە هێڵی دێرینەی خشڵسازی وڵاتەکەی، دەرسیم، دەرناچێ.

هەرچەندە هونەرمەندێکی زۆری کورد ئێستا سەرقاڵی وێنەکێشین و لەم بوارەدا بەرهەمێکی زۆریان خستۆتە ناوان کەچی کارێکی ئەوتۆ نەکراوە لە بواری ئاسەوار ناسییدا کە پەردە لە ڕووی بابەتی وەکو فریسکوو وێنەکێشیی سەر دیوار هەڵماڵێ، تا لەوێوە بتوانین لەگەڵ ڕەنگ و ڕیشەو قۆناغی گۆڕانی هونەری وێنەکێشی کوردییدا بەدرێژایی مێژوو ئاشنابین، کەچی کە دێینە سەر پەیکەرتاشی، مەسەلەکە بە تەواوی بە پێچەوانەی ئەمەوەیە.

کوردستان لە کاری کۆکەنی کۆنە کار و وێنەکێشیی سەر تاشە بەرد و پەیکەرتاشی بە پاوە وەستاوی خەڵك و خوادا زۆر دەوڵەمەندە. ڕەگ و ڕیشەی ئەم پیشەیە دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمانی پێش مێژووش، لێرەدا جێی خۆیەتی کە بڵێین کۆنترین پاڵەوانی میللی کوردستان، فەرهادی کێوکەن، پەیکەرتاشێك بوە کە بە وێنەکانی خۆی لەسەر تاشەبەردەکانی چیاکان پێشکەوتەیی هونەرەکەی بە کارەکانی تا ئێستا بە زیندوویی هێشۆتەوە (بڕوانە کەسایەتی نەتەوەیی و فۆلکلۆر و چیرۆکە فۆلکلۆریەکان).

مێژووی پەیکەرتاشیی، بە تایبەتی کۆکەنی سەر تاشەبەرد لە کوردستاندا گەلێ کۆنە، پەیکەرە زەلامەکانی دێرەکانی چیای نەمروود داغ لە کوردستانی ڕۆژاوا (باکووری ئادەیەمان) بەڵگەی نەگەڕەوەن لەسەر مێژینەیی گرنگی پەیکەرسازی لە هونەری کوردستانی کۆندا. هەندێ لە کۆنترین شوێنەوارە بیناسازیەکانی کوردستان بەقەد چیاکانەوە بوونە بە ئەشکەوتی دەستکرد، باشترین نموونەی ئەم جۆرە ئەشکەوتانە، ئەشکەوتەکانی دەڤ دوختەر، دووکانی داود، تاقی گیرا و تاقی بۆستانن کە تا ئێستا دۆزراونەتەوە، لە مانەوە ئەوە دەردەکەوێ، کە پەیکەرسازی و کێوکەنی لە چیاکاندا باوترین شێوەی کۆکەنکاری بووبێ. تەنانەت پەیکەرە فیلئاساکانی نەمروود داغ لە دامێنی چیاکان دامەزراون و هەر ئەمە خۆی ئەو پەیوەندیە

گیروتونـدە دەردەخـا کـە لـەنێوان کـورد و چـیادا هەیـە، بـەو جـۆرەی کـە لـە "کەسـایەتی نەتەوایەتی"دا دەرخراوە.

سـەرەڕای ئـەم سـامانە گەورەیـەی کـورد لـە بـواری ئەسـەواردا هەیـەتی، هونەرمەنـدە کوردەکانی ئەم سەردەمە کارێکی ئەوتۆیان لەم بوارەدا نـەکردووە، بـۆ نموونـە، هەرچـەندێکو سەردار زوهدی لە پەنای وێنەکێشیدا کاری پەیکەرتاشیشی هەیە، بەڵام کاری دووەمـی لەگـەڵ یەکەمییدا هەر بەراوردیش ناکرێ، هەرچی کارەکانی حەسەن تونچن لە بـواری پەیکەرتاشـیدا، هەرچەندێکو تا بڵێی دلگیرو پڕ هونەرن، بەڵام لە تەوازووی نرخی هونەرییدا، هـەر تـۆزی کـارە خشڵسازیەکانیشی ناشکێنن.

بۆسەرچاوەو زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: W. Kleiss, "Zur Topographie des 'Partherhanges' in Bisutun," *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge* 3 (1970); H. Luschey, "Zur Datierung der sasanidischen Kapitelle aus Bisutun und des Monuments von Taq-i Bostan," *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge* 1 (1968); S. Fukai and K. Horiuchi, "Taq-i Bustan I-II," *The Tokyo University Iran-Iraq Archaeological Expedition Reports* 10-11 (Tokyo, 1969, 1972); W. Hinz, "Das sassanidische Felsrelief von Salmas," *Iranica Antiqua* V (1965); W. Hinz, "Das sassanidische Felsrelief von Tag-e Qandil," *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge* 6 (1973); E.H. Peck, "The Representation of Costumes in the Reliefs of Taq-i Bustan," *Artibus Asiae* 31 (1969); L. Vanden Berghe, "De ikonografische Betekenis van het sassanidisch Roksrelief van Sarab-i Qandil (Iran)," *Mededelingen van het Kon. Akad. van Wetenshappen van Belgie* XXXV.1 (1973); B. Hrouda et al., "Die Felsreliefs (Sarpoli Zohab) I-IV," *Iran. Denkmäler* (Iran, Felsreliefs C, 1976), Lief. 7; H. von Gall, "Neue Beobachtungen zu den sog. medischen Felsgräbern," *Proceedings of Second Annual Symposium of Archaeological Research in Iran* (1974); W. Hinz, "Das sassanidische Felsrelief von Salmas," *Iranica Antiqua* V (1965); Robin Schneider, ed., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), section 2.

خانووسازی و نەخشەکێشانی شار

تا کشتوکاڵ دانەهێنرا، دروسـتکردنی خانووبـەرە بـۆ حەوانـەوەی بـەردەوام نـەبوو بـەباو. چونکە کۆمەڵگا ڕاوپیـشەکان پێویـستیان بـەم جـۆرە نیـشتگانە نـەبوو لەبـەر ئـەوەی جـۆری ژیانەکەیان وای پێویست دەکرد ئەوان بە دوای نێچیرو بەرووبوومی شینایی خۆڕسکدا بگـەڕێن، بـۆ حەوانـەوە ئەشـکەوت ڕێکتریـن ئاسایـشگە بـوو. کـە کـشتوکاڵ داهێنـراو ئـاژەڵ و مـاڵات ماڵیکران، ئینجا دروستکردنی خانووبەرە لە نزیك کێڵگەکان بۆ حەوانەوەی بەردەوام نـەبوو بـە

شتێكی پێویست، هەر لەبەر ئەمە، ئەگەر بتەوێ بەڵگەی هەرە كۆن لەسەر كەلوپەلی دەسكردی ناوماڵ پەیداكەی، دەبێ لەو دەوروبەرە منەبكەی كە كشتوكاڵی لێ داهێنراوە. كۆنترین تۆماربەندی خانووسازی، ئەوانەن كە هی سەرەتای چەرخی بەردینی نوێن (9300–8500 پێش میلاد) كە لە قرمزدەرە و كەریم شار لە كوردستانی ناوەند دۆزراونەتەوە و لەگەڵ هەرە كۆنترین شێواز و نیشانەی **Jericho** هاوچەرخن، ئەو بەڵگانە بریتین لە كۆختەی قورین كە تەمەڵیان تا ناوقەد لە زەویدان لەو سەردەمەدا كە قالبی خشت بڕین لە كوردستاندا باوبوون، لە **Jericho** هەر باسیشی لە ئارادا نەبوو.

لە قۆناغی حەڵەفدا (6000–5400 پێش میلاد)، دروستكردنی خانوو جارێكی تر چووەوە سەر شێوەی كۆن، واتە شێوەی چڕ (پێی دەوترا ثۆلۆی) و بەمە ئیتر خانووی چوارسووچی فرە ژووری 2000 ساڵەی ڕابردوو باوی نەما. ئەم خانوانە، بریتین بوون لە ژووری یەكجار بچووكی 15–25 پێی، و وا دادەنرێ كە بۆ تاكە خێزانێك دروستكرابن، لەناویاندا ژووری سێ سووچیش دروست دەكرا كە وێ دەچێ بۆ پشتێر و هۆڵی ماڵات بەكارهاتبن، ئەو كەرەستەیەی بۆ دروستكردن بەكار دەهات جۆراوجۆر بوون و زیاتر پەیوەندییان بە كەموزۆریی بارانەوە هەبوو خشتی قوڕ، بەرد و دار كەرەستەی هەرە سەرەكیی كاربوون.

لە كاتێكدا وێ دەچێ، خانووە قوڕەكان، بە گومەزی قوڕ سەریان گیرابێ، بەڵگەی زۆری دیكەش هەن كە دەریدەخەن كە داریش بۆ دارە ڕاكردن بەكارهاتووە، كەلاوەكانی یارم تەپە بەڵگەی بە هێزی ئەم بڕینەوەیەن. شێوەی خانووسازی ئەم سەردەمەی دێهاتی كورد، ئەوەندە لەم بابەتەوە دوورنین، چونكە خشتی قوڕ و بانی گومەز لە وشكە وڵاتەكان و دیواری بەرد و بانی دارەڕا كرا و لە بڵندایی و شوێنە پڕ بارانترەكاندا بەكارهێنراون. شێوەی تر كە بریتی بێ لە لێكدانی هەردوو شێوە، ئێستا لەو وڵاتانە هەن كە دەكەونە هەردوو بابەتە كەشەوە و لە قۆناغی حەلەفیشدا نموونەیان دۆزراوەتەوە.

میدیاییەكان و هیندۆئەورووپی زمانەكان كە پاشان هاتن، بێ هیچ گومانێك، لە كوردە كۆنەكان گەلێ بابەتی هونەر و كەلتووریان خواستەوە. لەم بوارەدا، بابەتی شارسازی و خانووسازی بە ئاسانی دەتوانرێ دەستنیشان بكرێن و بەڵگەبەندییش بكرێن.. بەڵگەیەكی

زۆری وێنەسازی سەر تاشەبەرد و دیواری سەردەمی ئاشووریەکان هەن، کە دەریدەخەن چۆن سوپای ئاشووریەکان شارە کوردنشینەکانیان ئابلۆوقە داوە. هەر لەو وێنە و نەخشانەوە دیمەنی شارە ئابلۆوقە دراوەکان دیزایینی شارەکانیش دەردەخەن، کە لەسەر بڵندایی دروست کراون و بە دیواری یەك سەرجەم (حەوت دیوار)کە تا سەر بڵنداییەکان دەکشێن دابەش کراون و کۆشکیان پەرستشگەی شاریش لە بڵندترین جێگە دروست کراوە. هیرۆ دوتز باسی هەمان شێوەی خانووسازی کردوە لەو باسانەیدا کە چۆتە سەر کۆشك و باخاتەکانی میدییەکان لە هەمەدان (ئەکباتانی دێرین) ئەو دەڵێ: هەر یەك لەو دیوارە یەك سەرجەمانە بە ڕەنگێکی جیا بۆیە کراوە (زێڕین، زیوین، شین، سپی، ئەرخەوانی، سوور، ڕەش، لە سەرەوە تا خوار). خانووی دانیشتوانی شار، باغ و گوڵزارەکان، لەوانەشە هاچەی مەڕ و ماڵاتیش، دەکەوتنە نێوان دیوارەکانەوە.

ئەم جۆرە دیزایینە، کە بە ئێرانی کۆن (زۆریش وێ دەچێ میدیایی بێ) "پەیری دیزا"ی پێ دەوترا، واتە "لە چوارلاوە شوورەدار"، وشەی هاوچەرخی (paradise)ی لێکەوتۆتەوە لە زمانە ئەوروپاییەکاندا کە لە گریکییەوە تێیان خزاوە، هەروەها فیردەوسیش (بەهەشت) کە لە قورئاندا هاتووە و (جالیز)[18] یش لە فارسی نوێدا کە بە واتەی گولزار دێ و پەرێز (باخی سەوزە)ی کرمانجی و پەردێزی گۆرانی (گولزار) هەموو لەم وشەیەوە کەوتوونەتەوە. دوا کەیلی بە پاوە ماوی دوو دیواری دیوی دەرەوە (واتە دیواری ڕەش و دیواری سوور)ی ئەم پایتەختە میدیاییە، واتە "پەرەدایس"ی ڕاستەقینە، لە هەمەدان تا ساڵی 1967 هەر مابوو.

بەکارهێنانی ڕەنگەکان بە بەربڵاوی لە هونەری کوردییدا، لە گەلێ شوێنی تری ئەم فەسڵە و فەسڵەکانی تری ئەم کتێبەدا باس کراوە و بەکارهێنانی بەربڵاو و بێباکانەی ڕەنگ لە شارسازیی کوردییشدا هەر ڕەنگدانەوەی ئەم دیاردەیەیە.

دواترین شێوەی هەیکەل (زەقوورە) لە وڵاتی مێزوپۆتامیا، بە تایبەتی ئەوانەی ئیلام و ئاشوورستان و بابلییەکان، کتومت وێنەیەکی بچووککراوەی دیزایینی یەکێك لە شارەکانی ناوچیاکانی کوردستانن.

---

[18] جالیز لە فارسی نوێدا بەواتەی (بێستان)ی کاڵەك و ترۆزی و تەڕەی تر دێ-بڕوانە فەرهەنگی عمید- وەرگێڕ.

ئـەم دەشـتایی نـشینانە شـێوە "چـیای" دەسـكردی هاوشـێوەی هـی كوردەكانیـان بـۆ خواوەندەكانیان دروست دەكرد و لەسەری سەرەوە كۆمەڵە بینایەكیان بڵنـد دەكـردەوە كـە هەموو لەسەر یەك ناوەند كۆدەبوونەوە و لەسـەروو هـەموو ئـەو بینایانـەدا، پەرستـشگەكەیان دادەمەزراند. دیوارەكان فرە ڕەنگ دەكران، لەم ناوەدا، زەقووره ئاشـووریەكەی دورشـاروكین (گونـدی كوردنـشینی ئێـستای خۆرسـاباد لــە بــاكووری ڕۆژاوای مووسـڵ) هــەموو ڕەنگــە كوردیەكانی لەسەرەوە باسمان كردوون بەرجەستە كردوە.

گەر بەربدەیتە جێگەی پایتەختی پادشایەتی كۆماجین، لە نەمرووود داغ (چـیای نـەمروودی باكووری ئادیەمان لە كوردستانی ڕۆژاوا) كەوا بـە تۆپـەڵاكی چیاكەوە، بـە تـەواوەتی سـیمای كوردانەی بیناسـازیش لەسـەر سـەر و پۆپـەی چیا و گـردە بڵنـدەكان بـۆ بەرجەسـتە دەبـێ، لەوانەیـە گـەر كـاری كەنـدەكاری و كۆڵینــەوە لــە پاشمـاوە و كەیلەكانییـدا بكـرێ، دیـوارە هاوسەرجەمەكانیش لەناكاوێكدا مل قوت بكەنەوە لەژێر زرمەی بێـڵ و باڵتـەدا، تـا بـەو جـۆرە سیمای تەواوی دیزایینەكە خۆی دەربخا.

دیمەنی شـار و شارۆچـكە كوردیـە هاوچـەرخەكان بەقـەی شـوێنەكانیان، سـیمای كـوردی بوونیان دەرناخەن، هەر چۆن لە نەخـشو نیگـاری سـەر تاشـەبەرد و بنـاری كێوەكانـدا شـار و شارۆچكە كۆنەكان بە بڵندایییەكانەوە نیـشتوونەتەوە. بـاژارە كوردیـەكانی سـەردەمی نـوێش هەر بە سەر تۆپەڵاكی باسكە بەرزەكان و بنـاری چیاكان و تەنانـەت سـەر هەڵدێرەكانیـشەوە قووتەوە بوونە، ئەمە بە تەواوەتی دژ بە ڕێبازی شارسازی دەشتەكانی دەوروبەرە.

لە كوردستانی باكوور، نزیكی شاری بایەزیـد (یەزدانـە فریـشتە)، كـە شـارێكی سـەدەكانی ناوەنـدە و ئێـستا بـە "دۆغوبایەزیـد" بەناوبانگـە، كۆشـك و سـەرایەكی بـە دیمـەن لەگـەڵ مزگەوتێكدا كە كاتی خـۆی سـاڵی 1784 ئیـسحاق پاشـای مـیری كـورد لەسـەر بڵندایییـەكی ڕووبەڕووی چیای ئەرارات دروستی كردوە، هێشتا هەر بە پاوەیە، كۆشك و سەراكە بریتییە لـە تەلارێكی زەلامی چەند نهۆمی وەستایانە دروستكراوی قایم و بە گومەز سەردراو، لەگەڵ چـەند منارە و دەرگای نەخـشبەند كـراو و چـەندین حەوشـەوبان و تەویلـەی وڵاخ، سـتێڵی هونـەریی بیناسازی بەكارهێنرا و لە كۆشـك و سـەراكەدا، بریتیـە لـە لێكدانی چـەند شـێوازی قەفقاسـی فارسی. سووری و ئەنەدۆڵی و پێكهێنانیان لە بارەگایەكی كێوئاسای قەشەنگ و دیمەن ڕێكدا.

ئەویش، وەکو کۆشك و سەرای حوکمڕانە کوردەکانی بەر لە هاتنی ئاری نەژادەکان، یاخۆ ئەوانی میدیەکان، لەسەر دونەدی باسکێکی بڵندی بەردین دروست کراوە. هەرچەندە شوێندەستی هونەری بێگانە بە سیمایەوە هاوار دەکا، نەخشەکاری و دیزایینی گشتی کۆشك و سەراکە کتومت دەستە خوشکی کۆشك و سەرایەکی کلاسیکی بە بڵندایییەوە قووتەوەبووی کوردستانی باشووره واتە قەڵای یەزدگرد (شاری فریشتان)، دیارە ئاسەوارێکی ئەوتۆ زەلامی قەڵای یەزدگرد بە پاوە نەماوە، بەڵام ئەوی بەسەر بارستی بناغەکان و شێوەی بیناسازی و دیمەنی گشتی ئەم کێوەکۆشکە (کە پاشماوەیەکی ساسانیی بەناوبانگە)، دەڵێی وێنەیەکی پڕا و پڕی کۆشك و سەرا عوسمانلی ڕووخسارەکەی ئیسحاق پاشایە لە کوردستانی باکوور کە (2000)ساڵ دوای ئەو ئاوا کراوە.

کۆشك و سەراکەی ئیسحاق پاشا تا دەهەکانی سەرەتای ئەم سەدەیە بە باشی ڕاگیرابوو. لەگەڵ هەرەسهێنانی ڕاپەڕینەکەی خۆیبووندا، کەوتە بەر شاڵاوی تاڵان و نیوە وێرانکردنەوە لەلایەن سوپای کۆماریی تورکیاوە، ئیتر لەوساوە کەوتۆتە بەر زەبری ڕۆژگار و چەپۆکی باوبۆران.

لە سلێمانی، پاش شۆڕشی ساڵی 1985ی عێراق، کە کۆشکە هەرە مەزنەکەی حامید بەگی دوا میری بابان[19] وێران کرا، کۆشکەکەی عادیلە خانم لە هەڵەبجە، وەکو دوا نیشانەی بیناسازی دێرینەی میرەکان لە کوردستانی ناوەند مایەوە (بڕوانە مێژووی هاوچەرخی نوێ). کەچی ئەمیش لە چەپۆکی وێرانکردن ڕزگاری نەبوو، ئەوەبوو لە شەڕ و شۆڕەکانی بەهاری 1988دا سەروبن خاپوور کرا.

خانووبەرەکانی میرە ئەردەڵانیەکان، بە تایبەتی کۆشکە سەرەکیەکەی سنەیان، نیوە مانێك بە پێوە ماوە، هەرچەندە دیمەنی زۆر شێواوە. ئەم کۆشکانە پاش لابردنی

---

[19] بەداخەوە وا دیارە دوکتۆر د. میهرداد لەم بارەیەوە بە هەڵەدا چووە. دوکتۆر کەمال مەزهەر نووسیوە دەڵێ. شتی وا نەبووە، دوو ماڵی ئاوەدانی بابانەکان ئەو ساڵە لە سلێمانی هەبوون یەکەمیان ماڵی عەزمی بەگی بابان بوو کە لە کۆنەوە دروست کرابوو خانوویەکی گەورە و ئاوەدان بوو ئەوتریان ماڵی نووری بەگی بابان بوو کە کاتی خۆی ئەفسەرو پێم وایە ئامێر حامییەی سلێمانیش بوو. ماڵەکەی نووری بەگ نوێ بوو لەسەر شێوازی ڕۆژئاوا دروست کرابوو خێزانی نووری بەگ ڕووناك خانی ناوبوو ئەویش بابان بوو ئافرەتێکی شۆخ و عەسری بوو. هەموو نەوەکانیان قژ زەردو چاو سەوز و سپی پێستن کەچی لەگەڵ ئەوەشدا باپیرە گەورەیان دەیفەرموو بابانەکان نەوەی خالیدی کوڕی وەلیدن هەرچەندە خالید پێی نەناوەتە ناو خاکی کوردستانەوە و ئیبنولئەثیر دەڵێ سەراپای نەوەی خالید بە تاعوون مردوون....

ئەردەڵانیەکان لە ساڵی 1867دا، بۆ کاروباری دەوڵەت بەکارهێنران، زۆربەی بەشەکانی ناوەوەیان بۆ مەبەستی بیرۆکراتی کارمەندان شێوێنران، یەکێك لە کۆشکە هەرە نایابەکانیان، زۆر بە وەستایانە تازە کراوەتەوە و ئێستا کراوە بە مۆزەخانەی سەنەندەج.

لە ڕووی دەورو دیوارەوە، ئەم پاشماوانەی دەورانی میرایەتی هەموو بریتین لە ساختمانی چەند نهۆمی و بۆ زۆربەی جەستەیان بەرد وەکو کەرەستەی هەرە سەرەکیی بەکارهێنراوە

تەنانەت لە کوردستانی باشوور و ڕۆژهەڵاتیشدا، کە وەکو دەستوورێکی باوی بیناسازی فارس، خشت زۆر بەکاردێ، کەچی لەم بینایانەدا بەردی تاشراو و ڕێك بڕا و لە شێوەی خشتدا، زۆربەی بڕبڕەکان پێکدێنێ. لە کوردستانی باکوور و ڕۆژاوا کە خشتی گەورەگەورە بە زۆری بەکاردێنرێن، ئەوەندە پێویستی بەرد برین و سەریەشەی لەو جۆرە لە ئارادانیە. خانووی بچووکی یەك دەستە لە گوندەکان لە بەرد دروست دەکرێن، گابەردی زلزل و ڕەش، کە لە شورەی شاری دیاربەکر (ئامەد) بەکارهێنراون، لە چەند جێگاو بۆنە لەلایەن نووسەرە گریکەکانەوە باسی لێکراوە. ئەوانیش ئێستا هەر ماون و چاوەڕێی دەست و چاوی تۆژینەوە دەکەن، تا پەردە لەسەر جۆرێکی تری شارسازی و شێوەی بیناسازی کورد، کە هێشتا بوخچەی نەکراوەیە، هەڵماڵن.

بۆسەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Further Readings and Bibliography: E.J. Keall, "Qal'eh-i Yazdigird. A Sasanian Palace Stronghold in Persian Kurdistan," *Iran* V (1967); E.J. Keall, "Qal'eh-i Yazdigird: The Question of its Date," *Iran* XV (1977); R.H. Dyson, "Architecture of the Iron I Period at Hasanlu in Western Iran and its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau," in *Le plateau iranien et l'asi centrale des origines à la conquête islamique* (Paris: Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique, No. 567, 1976); T. Cuyler Young, "Thoughts on the Architecture of Hasanlu IV," *Iranica Antiqua* VI (1966); C.L. Goff, "Excavations at Baba Jan, the Architecture of the East Mound," *Iran* XV (1977); Glenn M. Fleming, "The Ecology and Economy of Kurdish Villages," *Kurdish Times* IV.1-2 (1991).

مۆسیقا

زۆر شتێکی سروشتیە بۆ کەسێك کە بگەڕێ و بتوێژێتەوە، شوێن پێ هەڵگری و وردبێتەوە، سەرەنجام دەست بنێتە سەر ڕەگو ڕیشەی مۆسیقای کوردی... ئەوە زۆر ڕوونە و ئاشکرایە، کەوا تا دەم سەدەکانی ناوەند، دەتوانرێ بست بە بست ئاسەوارەکانی ئەم مۆسیقایە دەستنیشان بکرێ، چونکە لەم کاتەوە بە دواوە گەلێ مۆسیقا ناسی شارەزای

گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە بارەی سیستەمی مۆزیکی وڵات و گەلەکانیانەوە نووسینیان بەجێ هێشتووە. دوان لەم مۆسیقا ناسانە، ناوبانگیان داوەتەوە لەم بوارەدا: "صفی الدین اورموی"دانەری کتێبی "کتاب الادوار" و "الرسالة الشرقیة" و "محمد الخطیب الأربیلي" دانەری کتێبی "جواهر النظام في معرفة الأغاني". لەم دوانە ئورمەوی (کە ساڵی 1294 مردووە) بەدانەری قوتابخانەی "سیستەماتیك" دادەنرێ لە بواری مۆسیقادا (wright 1978)، ئەم قوتابخانەیە تیشك دەخاتە سەر شیکردنەوەی قۆناغە جیاجیاکانی سەرهەڵدان و نەشونمان کردنی مۆسیقا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا جگە لە چەند بابەتی تر. بە یەکدەنگی گشت شارەزایان کتێبەکەی ئورمەوی یەکێکە لە هەرە شارەزایانە ترین بابەت لە بارەی مۆسیقای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، لە کاتێکدا ئەربیلی ڕووناکی دەخاتە سەر بارودۆخ و شێوە و شێوازی مۆسیقای کوردی، ئورمەوی هیچی بە تایبەت بۆ ئەم بابەتە نەنووسیوە، ئەو زیاتر خۆی بۆ باسکردنی قوتابخانەی مۆسیقای دەستەی باڵای ناو کۆمەڵگای بەغدا خەریککردوە لە دوادواییەکانی حوکمی عەباسیەکاندا لەوێ.. ئەو تەنها دوای داگیرکردنی بەغدا و دەزگیرکردنی خۆی لەلایەن کاربەدەستە مەغۆلەکانەوە، "الرسالة الشرقیة"ی بە ڕاسپاردەی "نصیرالدین الطوسي"[1] سەروەزیری ڕۆشنبیر و زانای مەغۆلان نووسیوە. لەم کارەیدا، ئورمەوی کەلتووری مۆزیکی گەلە ئێرانیەکان (بە کوردەکانیشەوە) و عەرەبەکانیش دەخاتە بەر باس و تاوتوێکردن.

لەسەر چاوەیەکی تردا، باسی زۆرتر لە بارەی مۆسیقای کوردەوە کراوە، لە "رسائل اخوان الصفا"دا کە یەکێکە لەو کتێبانەی ئەندێشەی تیرەی ئیسماعیلیە دەردەبڕن، بە باشی و جیا لەیەکتر، کەلەپووری مۆسیقای کوردی دەرخراوە، بە زمانی پلە و ئاهەنگ و هەوا و ئامێرەکان. جگە لەوە باسی مۆسیقای گەلانی تری وەکو فارس و عەرەب و هی تریش کراوە و لێکیش جیا کراونەتەوە.

گەلێ مۆسیقازانی تریش لەسەردەمانی ناوەندا ناوبانگیان دەرکردوە. لەوانە زەریاب کە گوایە ئەو ئاهەنگی مۆسیقای ڕۆژهەڵاتی هێناوە بۆ وڵاتی ئیسپانیا و لەوێ مۆسیقازانەکانی بە شێوەکانی خۆی ڕاهێناوە، هەردوو موسڵییان ئیبراهیم و ئیسحاق، دوو کۆنە جووی تۆمسوڵمان، موسیقاژەن و مۆسیقاناسیش بوون، ئەوان زۆر لە هونەرەکەیاندا شارەزابوون و

چەند كاری پلەیەكیان لەم بوارە و لە بواری ستێڵەكانی مۆسیقای مێسوپۆتامیا و سەرزەمینی ئێراندا داناوە.

مۆسیقای ئەم سەردەمەی ئێستای كورد، هاوكانیاوی كەلەپووری مۆسیقای سەدەكانی ناوەندەكە ئەم هونەرمەندانەی گۆش كردوە و گەورەی كردوون تا گەیشتوونەتە ئەم ئاستانە لە زانستی مۆسیقادا. هەرچەندە تا ئێستا كەم لە بارەی كورد و هونەری مۆسیقای كوردەوە نووسراوە، هەروەها ئەوەش كە كوردەكان لە سەردەمانی زووەوە لەو بارەیەوە نووسیویانە هەر كەم و لاوازە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا مۆسیقای كوردی توانیویەتی پێش بكەوێ و دەوڵەمەندییەك بۆخۆی بپارێزێ، ئەم ڕەوشە جاروبار، تەنانەت بیستەری كوردیش دەوروووژێنێ، كابرایەكی كوردی ئەمسەری سەرزەمینی كوردستان كە گوێی لە بەرهەمی یەكێكی ئەو سەری كوردستان، یان قوڵاییە دوور دەستەكانی ناو چیاكان دەبێ، تووشی جۆرێك سەرشێوان دەبێ.

هەروەها، لە كاتێكدا هیچ تۆمارێكمان بە دەستەوەنیە لە بارەی گرنگیی گۆرانییەوە لە ڕەوشی مۆسیقای سەدەكانی ناوەندی كوردستاندا، تەنها ئەو ڕاستییەی كە مووسڵیەكان (ئیبراهیم و ئیسحاق—وەرگێڕ) و زریابیش، هەم دەنگبێژبوون و هەم مۆسیقاژەن، لەوانەیە پەردە لەسەر پێوەندی نێوان هەردوو بابەتەكە هەڵماڵێ. سا هەر چۆنێك بێ، لە مۆسیقای تازە بابەتی كوردییدا وتن لە پاڵ ژەنیندا، بە ئەندازەی لەراندنەوەی ژێی تەموورە و لێدانی تەپڵ یان فووكردن بە نەیدا پێویست و بنەڕەتییە. بەم پێیە، گۆرانی وتن بێ مۆسیقا، هیچ نرخێكی نیە.

شیعری گۆرانییش، دەبێ ئامانجێكی هەبێ، چیرۆكێ بگێڕێتەوە، شتێكی تازە بابەت بڵێ، بەهەمان شێوەی كە ئاواز و هەواكان پێشەكی و ئەوجگیری و كۆتایی یان هەیە. هەر وەكو زۆر ئاواز لە تەورێكی تایبەتیدا، بە مۆسیقا دەڕازێنرێنەوە، وشەكانیش دەبێ ئامانجێكیان هەبێ و دارەڕایەكی چیرۆكبێژیش. بە كورتی، گۆرانییە میللییە كوردیەكان، بریتین لە چیرۆكی لە تەك مۆسیقادا وتراو، ئەوەی ڕاست بێ، تەنانەت ئەو كاتەی كە زمانیش نابزوێ، ئەو مۆسیقایەی كە لەسەر ئاوازی گۆرانیەكان لێدەدەرێ، دەبێ بە جۆرە گۆرانیەكی "بێدەنگ" بۆ هەر گوێگرێكی كورد، لە كاتێكدا مۆسیقا كە خۆی بە تەنها هەموو چیرۆكەكەی بە گوێدا دەدا و دەیبزوێنێ.

لە بەرامبەر ئەمەدا، دەتـوانرێ گـۆرانی بـێ بەشـداریکردنی مۆسـیقا بـوترێ، لـەم حاڵـەدا، گۆرانیبێژ هەندێ وشەی بێ مانا، بەڵام مۆسیقادار، دووپات دەکاتەوە، وەکـو لـۆ، لـۆ، لـۆ یـان لێ، لێ، لێ، و بەوە مەزەیەکی مۆسیقا دەخاتـە پـاڵ گۆرانیەکـەی، لـە کوردسـتانی باشـوور و رۆژهەڵات ئەم مەزەیە بەو جۆرە دانانرێ. تەنها لـە شـێوەیەکی کوردسـتانی باشـووردا، "تـوڕە خوانی" واتە گۆرانی خەم–کە وەکو لـە ناوەکەیـەوە دیـارە بـۆ بۆنـە خـەماوی و ناخۆشـەکان دەوترێن، وەکو برگە ناوترێن و دەبن بە نوزەی نەرمییەك لە دوای یـەك و بـە هـەوا و ئـاوازێکی خەماوی تایبەت و بە وتەی گەرمی ئەفـسووس پـژێن دەبێـژرێن، لێـرەدا هـەرا و ئـاواز جێگـای مۆسیقا دەگرنەوە.

بەیتی کوردی چوار بیرۆکەی لێك جیا بەکاردێنێ: ئازایەتی و ڕەشیدی، دڵداری، ئـایینی، و سیاسی کە لەم دوادواییەدا چوە پاڵی ئەو سـیانەکەی تـر، لـە بابـەتی ئازایـەتی و ڕەشـیدییدا بەیتی کوردی بەشێوەیەکی دێرینەوار باسی ئازایەتی و نەبەردی پاڵەوانەکانی سەردەمانی کۆن و نـاو داسـتانەکانی کـردوە و بـە پاڵـەوان داینـاون (بڕوانـە کەسـایەتی نەتەوایـەتی). پـاش دابەشکردنی کوردستان لەم سەدەیەدا ئـەم شـێوە گۆرانیـە بابـەتی سیاسـی و نیشتیمانیـشی چۆتە سەر و بۆ وروژاندنی هەستی نیـشتیمانی و نەتـەوەیی گـوێگران بـەکارهێنراوە، شـیعری شاعیرە کلاسیکیە کوردەکان کە لـە ڕووی بابەتـەوە نیـشتیمانیانە بـوون و مەگـەر بەدەگمـەن ئەگینا لە ڕابردوودا نەکراون بە گۆرانی، ئەوا ئێستا زیندوو دەکرێنەوە و دەکـرێن بـە گـۆرانی و دەخرێنە ناو زنجیرەی ئەو گۆرانیانەوە کـە بـۆ پێداهەڵـدانی نیـشتیمان دەوتـرێن. لـە یـەکێتی سـۆڤیەتی جارانـدا، کوردەکـان ئـەو جـۆرە بـیروڕا نیـشتیمانیەیان بـۆ پروپاگەنـدەی سیاسـی بەکاردەهێنا.

لەمانەدا، "گۆرانیەکانی کۆمسۆمۆڵ" و "گۆرانی ئایار" جێگەی تایبەتییان هەیە "Aristova 1958". ئەم بابەتە بازاڕیە تازە داهاتانە، نەگەیشتوونەتە گـۆرانی بێـژە میللییـە ڕەسـەنەکان و ئەوان کەلەپووری پشت بەپـشتی، زار بـەزار هـاتووی گەلەکـەیان پاراسـتوە لـەم قـۆژبن و لـەو قوژبنی سەرزەمینی کوردستاندا.

لە سەردەمی پـارثیـەکانـدا (247ی پـێش مـیلاد–227ی پـاش مـیلاد)، ژمارەیـەکی زۆر شایەر و حیکایەتخوان لەناو کۆمەڵدا هەبوون و پێیان دەوتـرا (گۆسـان)، لـەناو ئەمانـەدا داب و

دەستووری (میثرەكان) یاخۆ ئەفسانەی دروستبوونی دنیا لە ئایینی میثراییدا، ڕۆڵێكی گرنگی دەبینی، بەڵام نەریتی بوونی گۆرانی بێژی گەڕۆك و شایەر و حیكاتخوان باوە لەناو كەلتووری هەموو گەلانی هیندۆئەورووپی و ئەو گەلانەشدا كە كەوتوونەتە بەر كاریگەریی قووڵی ئەو گەلانە، وەكو كەلتووری گەلە تورك زمانەكان ئەگەر بمانەوێ سەرەتای دەستپێكردنی ئەم هونەرە لە كوردستاندا دەستنیشان كەین، ئەوا دەبێ زۆر بە وریاییەوە بڵێین سەرەتای هاتنی ئارياييەكان بۆ كوردستان باشترین سەرەداوە بۆ ئەم مەبەستە.

گۆرانیبێژە گەڕۆكە كوردەكان، یان چەرگەر، بە ئازایی و دلێری ئەو دلدارانەیاندا هەلدەدا كە لە مەیدانی نەبەرد بۆ خۆشەویستەكانیان، وەكو مەیدانی نەبەردی دژ بە دوژمنانی وڵاتەكەیان خۆیان بەخت دەكرد. ئەوان داستانەكان، یان (چەریگا)كانیان دەوت و لەگەڵیدا تەمبوور یان (كەمانچە)شیان لێدەدا. ژمارەی ئەو چەریگەیانەی چەرگەرێك دەتوانێ بیانبێژێ مایەی شانازیە بۆی، هەتا زۆرترین باشتر وەستایی و باڵادەستی ئەو دەردەخەن هەر بۆیەشە چەرگەرەكان، هەر داستانە، بە چەند شێوە دەڵێن، بۆ ئەمە داستانی مەم و زین باشترین بەڵگە و نموونەیە (بڕوانە ئەدەب). چیرۆكە هەرە باوەكانی تر بریتین لە بابەتی وەكو شیرین و فەرهاد و داستانی قەڵای دمدم.

ئەگەر پێویست كات، گۆرانیبێژەكە بەبێ یارمەتی مۆسیقا دەیڵێ بەڵام هەر لەناكاوێكدا هەڵوێستەیەكی بۆ دەكا و بە دەنگ چەند بەیتێك دەخوێنێتەوە، لەم بوارەدا، چیرۆكەكانی بەر ئاگردانی زستان، باشترین نموونەن (بڕوانە كەلتووری میللی و فۆلكلۆر و چیرۆكە میللییەكان).

زۆربەی (نەك هەموو) گۆرانیبێژە كوردەكان، گۆرانی بە دەم لێدانی ئامێرێكەوە دەڵێن، ئەمە شێوازی دێرینەواری وتنە، بەڵام خەریكە بەرەبەرە لە كزی دەدا و جێ بۆ شێوازی ئۆركسترا چۆڵ دەكا، بە جۆرێك كە نزیك، یان بە تەواوی، لە شێوازی ڕۆژاوا دەدا. لە هەڵبژاردنی زمانی گۆرانی وتندا، گۆرانیبێژە نوێخوازەكان، بە دوو جۆری جیاوازدا دابەش دەبن: ئەوانەی كە لەبەر هۆكارە و هەستی نەتەوایەتی هەر بە كوردی ستران دەڵێن، و لە بەرامبەردا، ئەوانەی كە بە زمانی تر دەیڵێن، لە پەناشیدا، دەست لە گۆرانی كوردی هەڵناگرن، ئەم دوو بابەتییە، لە بواری وێنەكێشانیشدا هەیە، وەكو نموونەی دەستەی یەكەمی گۆرانی بێژەكان، تەمۆ عیزەدین، عارف و حەسەنی جەزراوی، ئارامی تیگران، شوان، ئینجا شوان

پەروەر لە هەموان ناسراوترن. زۆربەی، نەك هەموو، ئەم گۆرانیبێژ و گۆرانی هەڵبەستانە، لە رووی کۆمەڵایەتیشەوە چالاکن و لە گۆرانیەکانیاندا خەون و ئارەزووە نەتەوەییەکانی کوردان دەردەبڕن.

لەناو دەستەی دووەمدا، پەری زەنگنە، فەقێ تەیران، شەهرامی نازیری، حوسەینی ئەڵبورزی و برایانی کامکار، لە هەموان بەناوترن. لەناویاندا، بۆ نموونە، پەری زەنگنە گۆرانیبێژێکی هەڵکەوتووی ئۆپرایە و هەندێ سترانی میللی کوردیشی بۆ ئامێری تازە بابەت راهێناوە، ئەو بەردەوام گوێگرەکانی زیاتر بەوە دەورووژێنێ کە کارەکانی بە گۆرانیەکی کوردی تەواو دەکا جا لەسەر هەوایەکی کوردی بێ یان بە غەزەلێکی فارسی، هونەرە لە رادەبەدەرەکەی فەقێ تەیرا و بەکارهێنانی زۆربەی ئاوازە باو و سەرزاریەکانی گۆرانی کوردی، بە لایلایەکانیشەوە، کە شێوەیەکی شانۆکارانەشی دەخاتە پاڵ، هەست و هۆشی هەموو گوێگر و بینەرەکانی زەوت دەکا، چ تورکبن، چ کورد چ رۆژاوایی.

ناوەرۆك و سروشتی هەر سترانێك بەو ناوە دەزانرێ کە مۆسیقاژەنبێژەرەکەی پێش وتنی پێشکەشی دەکەن، بۆ نموونە سترانی (گۆرانی) (کە لە کوردە گۆرانەکانەوە داهاتووە)، زۆرتر لە شێوەی چوار تاکدا دەوترێ و بۆ مەبەستی درێژی خۆشەویستی و ئەویندارى بەکاردێ و لە رووی ئاوازەوە زۆر لە گۆرانی رۆژاواییەوە دوور نیە، کەڵوڕی (کە لە هۆزی کۆچەری مێژینەی کەڵوڕی کوردیەوە هاتووە)، بە شێوە و هەوایەك دەوترێ کە بیرۆکەکانی، هی کۆچەرایەتی و راوچیەتی و خەڵکی پڕ کار و رەنجدەرە و لە دەورووبەری بابەتەکانی ژیانی ئەوان دوور ناکەوێتەوە، هەرچی بەیتە، یەك تاکەن و بەشێوەی دوو تێکەڵکێشی قافیەدار و بۆ دەربڕینی هەستی دڵداری و خۆشەویستی دەوترێ، شێوەی بەیت زۆرجار لە کاری باشترین شاعیرە کلاسیکیەکانەوە وەردەگیرێ. دیلۆك کلافەی دێڕی یەکجار کورتە بۆ گۆرانی شایی دەوترێن، لە کاتێکدا حەیران شێوەیەکە لە گۆرانی بۆ لاواندنەوەی مەرگی خۆشەویستێك یان لەدەستچوونی دڵدارێك دەچڕرێ.

قەتار جۆرە گۆرانیەکی تایبەتییە و هەوایەکی چەسپاوی هەیە و هەموو چینەکانی نەگۆڕن (Schneider 1991)، بەریتی لە شێوەی کۆرسدا دەوترێ و هەواکەی دەشێ بۆ هەڵپەرکێ و بۆ سرووودی نیشتیمانی و پروپاگەندەی سیاسییش بە کاربێ، سۆفی و دەروێشەکان بۆ سۆز و

نزا گەرمەکانیان لایە بەکاردێنن، هەرچی لاوکە، ئەوە بۆ باسی ئازایەتی و چیرۆکی نەبەردی و مەردایەتی تەرخانکراوە.

ئەو ئامێرانەی لە زووەوە بەکارهاتوون و هەر بەکاردێن، بە گوێرەی شار و دێهات دەگۆڕێن. ئێستاش تا ڕادەیەك هەر باون و ماون، ئەو ئامێرانەی لە دەرەوەی شارەکان و لە ناوەندە میللییەکاندا بەکاردێن، بریتی بوون لە زوڕنا و دووزەلە (یان جوزەلە) و تەموورە و پیك و دەهۆڵ و دومبەڵەك، لە هەندێ شوێنی تایبەتی شمشاڵیش بەکاردێ.

ساز، ناوێکە بۆ کۆمەڵێك ئامێری ژێداری لێك جیا، بەڵام باو، کە لەم سەری رووی زەمینەوە بۆ ئەوسەری بەکاردێن، بۆیە تا شوێنی بەکارهێنانی نەزانرێ ناتوانرێ ڕێ و شوێن و مەبەستی بەکارهێنانی بوترێ. بۆ دەرخستنی ئاڵۆزیی ئەم بابەتە، ساز، لە مەڵبەندە شاریەکانی کوردستان، بە ئامێرێك دەوترێ کە لە (سیتار)ی ئێرانی دەچێ و پێی دەڵێن (تار). تار ناوێکی گشتییە بۆ کۆمەڵێك ئامێری مۆسیقا. ئەگەر هەموو ئەم ناوانە وەلا بنێین، سیرەی زوڕنا، لەگەڵ دەهۆڵ یان دومبەڵەك، خۆشترین دەنگە کە لە کوردستانەوە پیاو چاوەڕوان بێ ببیستێ.

دەنگبێژە گەڕۆکەکان، تەنها شەموورە یان کەمانچە (ئامێرێك کە لە ڤیۆلین دەچێ و وەکو سیلۆ دەژەنرێ) بەکاردێنن، گەلێ ئامێری تریش، چ ناوخۆیی چ هی دەرەوە، لە کاری مۆسیقای کوردیدا بەکاردێن.

مۆسیقای کوردی، هەر وەکو مۆسیقای هیندی لەسەر ریتمی هەشتانە دەڕوا، لە ڕووی دەسکاری بەزمەوە لە مۆسیقای گەلانی فارسی و زۆربەی گەلانی ئاسیای ناوەند و ئەفغانەکان دەچێ، ئەو وشەیەی بۆ بەزم بەکاردێ پێی دەوترێ دەسگا (دەستگای فارسی) یان مەقامە (مەقامی عەرەبی). بەزمی هەرە باو و دێرینەی کوردی بەیاشی کوردە، واتە پەیژەی کوردی، ئەم پەیژەیە بە ئەندازەیەکی فراوان و بەهەمان ناو لەلایەن گەلە دراوسێکانی کوردیشەوە بەکاردێ، هەندێك دەڵێن ئەمە تاقە ئاوازە کە مۆسیقای کورد بەکاری دێنێ (یان دەبێ بەکاری بێنێ). ئەگەر مرۆڤ ئەوە بسەلمێنێ کەوا مۆسیقای دێرینەواری کورد تەنها یەك ئاوازی بەکارهێناوە، دەبێ ئەوەش بسەلمێنێ کەوا ئەم مۆسیقایە زۆر ڕەسەن و ریشەدارە، ئەگینا لەگەڵ ئەو سادەییە گەوهەر پاکەیدا، تا ئەمڕۆ نەیدەتوانێ بێ خەوش خۆی ڕاگرێ، بەڵام ئەم مۆسیقایە یەك نەوا نیە، تەنانەت هەر لایلایەیەك کە دایکێکی کورد بۆ منداڵەکەی دەیکا، بۆ نموونە، جۆرێکە لە بەزمی

هومایون و هەر ئەمە خۆی ڕەتکەرەوەیەکە بۆ ئـەو کەسـەی دەڵـێ مۆسـیقای کـوردی یەکنەوایـە، نەوای بەیاتی کورد، بەهەرحاڵ، بابەتێکە وەکو (فلامینگۆ)ی ئیسپانیەکان، یان (دوریـان)ی گریکـە کۆنەکان. کەسیش ناتوانێ بڵێ کامیان کاری کردۆتە سەر ئەوی تر، ئەگەر مەسەلەی کارتێکردن لە ئارادابێ، لە چوارچێوەی نەوا، یان نەواکاندا، ژمارەیەکی زۆری مێلۆدی کوردی لەلایەن مۆسیقاژەنە کوردەکانەوە، ئەنجام دراون و بە گوێرەی چەش و ئارەزووی گوێگرەکانیان لە مەیدانی بەزمەکـەدا وەستاکاری شارەزایانەیان نواندووە، لەگەڵ ئەوەشدا، هەرگیز لە چوارچـێوەی یاسـابەندی بـەزم و مێلۆدیەکان دەرنەچوون، ئەمە بـاوەجودی ئـەوەی کـە هەنـدێ کـەس دەڵـێن مۆسـیقاژەنی کـورد سەرپێیەتی و دەستنێوەردان بە کارێکی ڕەوا دادەنـێن. خـەڵکی سـادە، لەوانەیـە نـەزانن ئـامێری مۆسیقا بەکاربێنن و بەزمی پێ دەرکەن، بەڵام زۆر باش دەزانن و دەنگ بڵند دەکەن گـەر یـەکێکی نەشارەزا لەبەر چاویان چوارچـێوە و سـنوورەکان ببـەزێنێ و ئاوازەکـە بەهەڵـە دەرکـا و بکەوێتـە گاگۆزهارین.

ئەوەی مایەی سەرسووڕمانە ئەوەیە، مێژووی مۆسیقای کوردی سەدە ناوەندەکان، باشـتر لە هەر کاتێکی پـێش ئـەو سـەدانە، بگـرە دواشـیان، بەڵگەبەنـدی سـفت کـراوە، بـۆ نموونـە، "رسالات اخوان الصفا" کە کتێبی ئایینیی ئیسماعیلیەکانە، لە چوارچـێوەی باسـی مۆسـیقای گـەلانی ناوچـەکەدا، واتـە عـەرەب و فـارس و تـورک، بـەتانی مۆسـیقای کوردیـشدا دەڕوا (Wright1978) ئەو زانیاریەی ئەم کتێبەدەیدا، یەکجار بەنرخە لە بـواری کـاری شـۆژینەوەی مێژووی نەشونمای مۆسیقای کـورد و ئـەو گەنجینـە پـڕەی کـە لەسـەری دامـەزراوە و لێیـەوە پەرەی سەندوە.

ئەمڕۆکە، مۆسیقای کوردی، چ لە ستایڵ چ لـە مـوودا، گـیرۆدەی جیاوازیـەکی فراوانـە، ئەمـە هەرگیز جێی سەرسووڕمان نیە گەر بـەربڵاوی و لێکـدابڕانی وڵاتەکـەی و گرانیـی بـاری ڕێگاوبـان و پەیوەندی و سەختیی سەرزەمینی کوردان ڕەچاو بکـەین. مۆسـیقای کوردسـتانی بـاکوور و ڕۆژاوا خاوەنی تام و چەژێکی ئەنەدۆڵیە و بە ئاسانی هەوایەکی مۆسیقای تورک و یۆنان و بالقـان دەدا بـە گوێرەی گوێگردا، هەرچی مۆسیقای باکووری ڕۆژهەڵاتە، وشەکانی لێدەرچێ، پیاو بەگرانی دەتوانێ دوور لە مۆسیقای دێرینەواری ئەرمەنی و گەلە قەفقاسیەکان باسی لێ بکا.

مۆسیقای ئەو بەشانەی كوردستان كە هاوسێی پێدەشتە عەرەب نشینەكانن، بە تایبەتی سوریا و عێراق، بە ئاشكرا لە سروشتی مۆسیقای دێرینەواری عەرەب شێی سەندوە، لە كوردستانی باشوور ڕۆژهەڵات، گەردی ستێلی بانەزەمینی ئێران، ئەوەندە بە هێزە، كە مۆسیقای كوردی ئەم ناوچەیەی بە تەواوەتی لە هی پارچەكانی تر جیاواز كردوە، كەس لەمە سەری سووڕنەمێنێ، چونكە ناوچەكە ئەوە چەند سەدەی ڕەبەقە، واتە هەر نەبێ لە سەدەی (16)ەوە بەشێكە لە قەڵەمڕەوی دەوڵەتی فارس و ئێران، ئەم ستێڵە لە هەموو ستێڵەكانی تری مۆسیقای كوردی خەماوی تر و كزە دارترە باسكردنی هەستی تاكێكی كورد لە كاتی گوێ شلكردن بۆ مۆسیقای نەتەوەیی خۆی كارێكی ئاسان نیە ئەو دەبێ ئەوە قووتدا كە "هەموو ئەوەی گوێی لێیە مۆسیقای كوردی" یە، هەرچەندە جیاوازی نێوان شێوەكانی هاوار دەكەن و ڕەنگی چەندین شوێن و بابەتی تریان پێوە دیارە و بە چەندین قۆناغی جۆراوجۆردا گوزەریان كردوە، بەم جۆرە ئەو بە گومانەوە لە بارەی پێناسەی مۆسیقاكەیەوە دێتە دەر، بەڵام ئەمە هەرگیز جێی ئاڵۆزبوون و لچ هەڵقورتان نیە، هەر میللەتێكی تر كە گیرۆدەی ئەو بارودۆخە گرانەبێ كە كورد تێی كەوتوە، وڵاتێكی بە سەر سەرزەمینێكی فراواندا پانەوە بوو، دەر و دراوسێیەكی زۆر و جۆراوجۆر، كەلتووری جیاواز، ستێڵی مۆسیقای جیاواز، ئیتر مۆسیقاكەی چۆن لە كارتێكردن و مۆرك سەپاندنی ئەم هەموەدا دەرباز دەبێ؟؟ گەر بهاتایە و كوردستان ئەوها لەتلەت نەبوایە و خاوەنی دەوڵەتی خۆی و میدیای ئەلەكترونیی خۆی و قوتابخانە و وانەگای مۆسیقای خۆی بوایە لەم (75) ساڵەدا كە ڕابورد، دەیتوانی ئەم جیاوازیە ڕیشەكێش و مۆسیقاكەی یەك ڕەنگ بكا و دەستی ئۆخەی بخاتە سەر دڵ.

ئێستا كە لە وڵاتانی تاراوگە و غەریبایەتی، كوردانی پارچە جیاجیاكانی كوردستان سەریان ناوەتە سەری یەكەوە و لە كاتێكدا شەپۆلی ڕادیۆ و پەخشی تەلەفزیۆن سنوورە قەدەغەكانی نێوان دەوڵەتەكان دەبڕن، وا مۆسیقای كوردیش، هەرچەند گەلێ درەنگ، خەریكە هەنگاو بەرەو یەكڕەنگی و ستاندەردیزەیی دەنێ و هەر پێشی دەگا...

بۆسەرچاوە و زانیاری زیاتر بڕوانە:—

Bibliography and Audio Records: The music collection at the Kurdish Library in Brooklyn, New York, is of special value. Also, Ralph Solecki, *Kurdish Folk Songs and Dances* (New York: Ethnic Folkways Library, Album No. FE 4469, 1955); Christian Poche and Jochen Wenzel, *Musical Sources: Kurdish Music* (Berlin: UNESCO Collection, Modal Music and Improvisation VI-4, n.d., a Phillips music record); T.F. Aristova, "Poyezdka k Kurdam Zakavka'ya" ("A Visit to the Kurds of Transcaucasia") *Sovetskaya Etnografiya* VI (Moscow, 1958); Robin Schneider, ed., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), section 2; O. Wright, *The Modal System of Arab and Persian Music: AD 1250-1300* (Oxford: Oxford University Press, 1978).

General Bibliography

A very valuable reference book on the Kurdish artists in diaspora is Robin Schneider, ed., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), section 2; L.D. Levine and T.C. Young, Jr., eds., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, vol. 7, 1977); P.R.S. Moorey, ed., *Excavation in Iran, the British Contribution* (Oxford: Oxford University Press, 1972); R.D. Barnett, "Median Art," *Iranica Antiqua* II.1 (1962); *The Cambridge Ancient History*, 3rd ed. (New York: Cambridge University Press, 1964); R. Ghirshman, *Iran. Protoiranier, Meder, Achämeniden* (Munich: Universum der Kunst, 1964); T.F. Aristova, "Ocherki kul'tury i byta kurdskikh krest'yan Irana" ("A Sketch of the Culture and Way of Life of the Kurdish Peasants in Iran"), *Trudy Etnografii Miklukho-Maklaya* 39 (Moscow, 1958); *Kurdish Times*, semi-annual journal of the Kurdish Library, Brooklyn, New York, 1985-present.

Land and nature of Kurdistan in general:

1. **British Naval Intelligence Division's** ***Geographical Handbook*** series on Iran, Iraq, Turkey (2 vols.), and Syria (1940-43).

2. *Tiibinger Atlas des Voerderen Orients* (TAVO) (Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag, ongoing)

3. Also see Ali Tanoglu, Sirri Erine and Erol Tiimertekin, *Tiirkiye Atlasi* (Istanbul: Milli Egiŧim Basimevi, 1961); Sirri Erine, *Dogu Anadolu Cografyasi* ("Geography of Eastern Anatolia") (Istanbul: Istanbul University Press, 1953)

Map of Eastern Turkey in Asia, Syria, and Western Persia (Ethnographical) (London: Royal Geographic Society, 1906, updated in 1914), with fufl-color sheet map at 1:2,000,000 scale;

Captain Bertram Dickinson. "Journeys in Kurdistan," *Geographical journal* 35 (1910), with map of Kurdistan at 1:2,000,000 scale;

Captain F.R. Maunsefl "Kurdistan," ***Geographical Journal*** **3-2** (1894), with map at 1:3,000,000 scale; Captain F.R. Maunsell "Central Kurdistan," *Geographical Journal* 18-2 (1894), with map at 1: 1,000,000 scale;

Lieut. Col. J. Shiel, "Notes on a journey from Tabriz, through Kurdistan via VAn, Bitlis, Se'ert and Erbfl, to Suldmaniyeh, in July and August 1836," ***Journal of the Royal Geographical Societv*** 8 (1838), with map at 1:4,060,000 scale; T.F. Aristova and G.P. Vasfl'yeva, "Kurds of the Turkmen SSR," *Central Asian Review* 13-4 (1965).

سوپاسێکی تایبەتی...

لە کاتێکدا ئەم کتێبە وا تەواو دەبێ و دەچێتە بەر دەستی خوێنەران بە پێویستی دەزانم سوپاسێکی تایبەتی ئاراستەی برای بەڕێز کاک ئیبراهیم چەلکی بکەم، کە کتێبەکەی بەدیاری لە ئەمەریکاوە بۆ هێنابووم و هەر ئەوەش خولیای وەرگێڕانی خستە دڵمەوە، هیوادارم مـرازی بە کوردستانی یەکگرتوو و سەربەخۆ حاسڵ و دڵی بە گەلی کوردی سەرفرازو بەختیار پاراوبێ.

چەند وشەیەك لە بارەی دانەری ئەم كتێبە...

میهردادی ئیزەدی وانەبێژە لە بەشی زمان و شارستانییەتەكانی ڕۆژهەڵاتی نزیك لە زانكۆی هارڤارد. پلەی زانكۆی لە مێژوو و زانستی سیاسی و جوگرافیادا وەرگرتووە، پاشان چەند پلەی ماستەری لە كاروباری نێودەوڵەتی و جوگرافیا و لێكۆڵینەوە لەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەدەست هێناوە. پلەی دوكتۆراكەی لەسەر لێكۆڵینەوە لە بارەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە زانكۆی كۆلۆمبیاو وەرگرتووە. ئەو لە چەندین بۆنەدا لە بارەی كوردەوە دەرسبێژی كردووە و لەبەردەم دوو لیژنەی كۆنگرێسی ئەمەریكادا لە بارەی هەمان بابەتەوە شایەدیی داوە. بابەتێكی زۆری لە گۆڤاری "كوردیش تایمز" و "میدڵ ئیست جورناڵ"دا بڵاوكردۆتەوە. جگە لەمانە ئەو لە "ئینسایكلۆپیدیای مێژووی ئاسیا"دا بەشداری كردووە و چەند نەخشەی لەسەر وڵات و نیشتەجێی كوردان بڵاوكردۆتەوە.